

بسم الله الرحمن الرحيم الرحيم

سوره قصص (۲۸)

سوره قصص مکی است و هشتاد و هشت آیه دارد (۸۸)

[سوره القصص (۲۸): آیات ۱ تا ۱۴]

﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ طسم ۱ تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْمُبِينِ ۲ نَتْلُوهُ عَلَيْكَ مِنْ نَبَأِ مُوسَىٰ وَفِرْعَوْنَ بِالْحَقِّ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ۳ إِنَّ فِرْعَوْنَ عَلَا فِي الْأَرْضِ وَجَعَلَ أَهْلَهَا شِيَعًا يَسْتَضَعِفُ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ يُذَبِّحُونَ أَبْنَاءَهُمْ وَيَسْتَحْيِي نِسَاءَهُمْ إِنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُفْسِدِينَ ۴ وَنُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتُضِعِفُوا فِي الْأَرْضِ وَنَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً وَنَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ ۵ وَنَمَكِّنَ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ وَنُرِيَ فِرْعَوْنَ وَهَامَانَ وَجُنُودَهُمَا مِنْهُمْ مَا كَانُوا يَحْذَرُونَ ۶ وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّ مُوسَىٰ أَنْ أَرْضِعِيهِ فَاذًا خِفَتْ عَلَيْهِ فَالْقِيَهُ فِي الْأَيْمِ وَلَا تَخَافِي وَلَا تَحْزَنِي إِنَّا رَادُّوهُ إِلَيْكِ وَجَاعِلُوهُ مِنَ الْمُرْسَلِينَ ۷ فَالْتَقَطَهُ آلُ فِرْعَوْنَ لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَحَزَنًا إِنَّ فِرْعَوْنَ وَهَامَانَ وَجُنُودَهُمَا كَانُوا خَاطِئِينَ ۸ وَقَالَتِ امْرَأَتُ فِرْعَوْنَ قُرَّتْ عَيْنِي لِي وَلَكَ لَا تَقْتُلُوهُ عَسَىٰ أَنْ يَنْفَعَنَا أَوْ نَتَّخِذَهُ وَلَدًا وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ ۹ وَأَصْبَحَ فُؤَادُ أُمِّ مُوسَىٰ فَارغًا إِنْ كَادَتْ لَتُبْدِي بِهِ لَوْلَا أَنْ رَبَطْنَا عَلَىٰ قَلْبِهَا لِتَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ ۱۰ وَقَالَتِ لَأُخْتِيهِ قُصِيهِ فَبَصُرْتُ بِهِ عَن جُنُبٍ وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ ۱۱ وَحَرَّمْنَا عَلَيْهِ الْمَرَاضِعَ مِنْ قَبْلُ فَقَالَتْ هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَىٰ أَهْلِ بَيْتٍ يَكْفُلُونَهُ لَكُمْ وَهُمْ لَهُ نَاصِحُونَ ۱۲ فَرَدَدْنَاهُ إِلَىٰ أُمِّهِ كَيْ تَقَرَّ عَيْنُهَا وَلَا تَحْزَنَ وَلِنَعْلَمَ أَنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ۱۳ وَ لَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَاسْتَوَىٰ آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ ۱۴﴾

ترجمه آیات

به نام خداوند بخشنده مهربان طسم (۱).

این قرآن آیات کتاب مبین است (۲).

ما از داستان موسی و فرعون آنچه حق است بر تو برای مردمی که ایمان می آورند می خوانیم (۳).

به درستی که فرعون در زمین بلندپروازی کرد و مردمش را گروه گروه ساخت، طایفه ای از ایشان را بیچاره و ضعیف کرد، تا آنجا که پسرانشان را می کشت و زنانشان را زنده می گذاشت، راستی که او از مفسدان بود (۴).

ما در برابر او خواستیم بر آنان که در زمین ضعیف شمرده شدند منت نهاده ایشان را پیشوایان خلق کنیم و وارث دیگران قرار دهیم (۵).

و در زمین مکتشان داده و از همین ضعفها به فرعون و هامان و لشکریان آن دو آن سرنوشتی را نشان دهیم که از آن می گریختند (۶).

و به مادر موسی وحی کردیم که او را شیر بده، همین که بر جان او بیمناک شدی او را به دریا بینداز، و مترس و غمگین مباش که ما وی را به تو برگردانیده و از پیامبرانش می کنیم (۷).

پس آل فرعون موسی را از دریا گرفتند تا دشمن و مایه اندوهشان شود آری فرعون و هامان و لشکریانشان خطا کردند (و اگر از آینده این کودک خبر می داشتند هرگز او را از دریا نمی گرفتند) (۸).

و همسر فرعون گفت این کودک نور چشم من و تو است (و رو به جلادان کرد و گفت) او را مکشید، شاید ما را سود بخشد، و یا اصلا او را فرزند خود بگیریم. این را می گفتند، و نمی دانستند (که چرا می گویند و این خداست که این پیشنهاد را به دلشان انداخته) (۹).

در نتیجه قلب مادر موسی مطمئن و فارغ از اندوه گشت که اگر فارغ نمی شد نزدیک بود موسی را لو دهد، این ما بودیم که قلبش را به جایی محکم بستیم تا از مؤمنین باشد (۱۰).

وی به خواهر موسی گفت: از دور دنبال موسی باش، تا از او خبری بیایی، خواهر موسی او را از دور دید اما به طوری که درباریان ملتفت نشدند (۱۱).

ما قبلا پستان همه زنان شیرده را بر او حرام کرده بودیم، در نتیجه پستان احدی را نگرفت، خواهرش گفت: آیا می خواهید شما را به خاندانی راهنمایی کنم که برای شما سرپرستی این کودک را به عهده بگیرند خانواده ای که خیرخواه این کودک باشند (۱۲).

با این نقشه او را به مادرش برگردانیم تا چشمش روشن شود و غصه نخورد و تا آنکه بداند وعده

خدا حق است، و لیکن بیشتر مردم نمی‌دانند (۱۳).

و چون به حد رشدش رسید و جوانی تمام عیار شد او را حکمت و علم دادیم، و این چنین به نیکوکاران پاداش می‌دهیم (۱۴).

بیان آیات [غرض و مفاد سوره قصص: وعده جمیل به مؤمنین با ذکر داستان موسی (علیه السلام)

[فرعون]

غرض این سوره وعده جمیل به مؤمنین است، مؤمنینی که در مکه قبل از هجرت به مدینه عده اندکی بودند که مشرکین و فراعنه قریش ایشان را ضعیف و ناچیز می‌شمردند، و اقلیتی که در مکه در بین این طاغیان در سخت‌ترین شرایط به سر می‌بردند و فتنه‌ها و شداید سختی را پشت سر می‌گذاشتند، خدای تعالی در این سوره به ایشان وعده می‌دهد که به زودی بر آنان منت نهاده و پیشوایان مردم قرارشان می‌دهد، و آنان را وارث همین فراعنه می‌کند، و در زمین مکتشان می‌دهد، و به طاغیان قومشان آنچه را که از آن بیم داشتند نشان می‌دهد.

به همین منظور برای این مؤمنین این قسمت از داستان موسی و فرعون را خاطر نشان می‌سازد که موسی را در شرایطی خلق کرد که فرعون در اوج قدرت بود و بنی اسرائیل را خوار و زیر دست کرده بود که پسر بچه‌هایشان را می‌کشت و زنانشان را زنده می‌گذاشت، آری خداوند در چنین شرایطی موسی را آفرید و مهم‌تر آنکه او را در دامن دشمنش یعنی خود فرعون پرورش داد، تا وقتی که به حد رشد رسید، آنگاه او را از شر فرعون نجات داد و از بین فرعونیان به سوی مدین روانه‌اش نمود، و پس از مدتی به عنوان رسالت دوباره به سوی ایشان برگردانید، با معجزاتی آشکار تا آنکه فرعون و لشکریانش تا آخرین نفر را غرق کرده و بنی اسرائیل را وارث آنان نمود، و تورات را بر موسی نازل فرمود، تا هدایت و بصیرت برای مؤمنین باشد.

و عین همین سنت را در میان مؤمنین به اسلام جاری خواهد کرد، و ایشان را به ملک و عزت و سلطنت خواهد رسانید، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) را دوباره به وطن باز خواهد گردانید.

آنگاه از این داستان منتقل می‌شود به بیان این که در حکمت خدا لازم است که از جانب خودش کتابی نازل کند، تا دعوت حق آن جناب نیز کتاب داشته باشد، سپس سخنان طعن‌آمیز مشرکین را که در باره دعوت قرآن زده‌اند که: چرا به وی آنچه به موسی داده شد ندادند؟ نقل فرموده و از آن پاسخ می‌دهد، و نیز علت ایمان نیاوردن آنان را نقل نموده به این

که اگر به تو ایمان بیاوریم و هدایت تو را پیروی کنیم قدرت ما از ما سلب می‌شود، و از آن پاسخ می‌دهد، و به این منظور داستان قارون و فرو رفتنش در زمین را برایشان مجسم می‌سازد.

و این سوره به طوری که سیاق آیاتش شهادت می‌دهد مکی است، و چهارده آیه‌ای که ما از اول در اینجا آوردیم یک فصل است، که داستان موسی را از روز ولادت تا روز بلوغ بیان می‌کند.

﴿طَسْمَ تِلْكَ آيَاتِ الْكِتَابِ الْمُبِينِ﴾

تفسیر و بحث این آیه در آیاتی نظیر این آیه گذشت.

﴿تَلَّوْا عَلَیْكَ مِنْ نَبِیِّ مُوسَى وَفِرْعَوْنَ بِالْحَقِّ لِقَوْمٍ یُؤْمِنُونَ﴾

کلمه «من» تبعیض را می‌رساند، و کلمه «بالحق» متعلق است به کلمه «تتلوا» و معنایش این است که: ما بعضی از اخبار موسی را برای تلاوت می‌کنیم تلاوتی که متلبس به لباس حق باشد. پس هر چه تلاوت می‌شود از ناحیه ما و به وحی ما است، بدون اینکه شیطان در القای آن ذره‌ای مداخله داشته باشد، ممکن هم هست که متعلق به کلمه «نبا» باشد که در این صورت معنی چنین می‌شود: ما پاره‌ای از اخبار موسی و فرعون را بر تو می‌خوانیم، در حالی که آن اخبار متلبس به حق است و هیچ شکی در آن نیست.

حرف «لام» در جمله ﴿لِقَوْمٍ یُؤْمِنُونَ﴾ لام تعلیل و متعلق است به جمله «تتلوا» و معنایش این است که: ما قسمتی از خبر موسی و فرعون را برای خاطر قومی که به آیات ما ایمان می‌آورند بر تو می‌خوانیم تا در آن تدبیر کنند.

و حاصل معنای آیه این می‌شود که: ما بعضی از اخبار موسی و فرعون را بر تو می‌خوانیم، خواندنی به حق، برای اینکه این قوم که به آیات ما ایمان آورده‌اند در آن تدبیر کنند، قومی که تو را پیروی کردند، و در دست فراعنه قریش گرفتار سختی و شکنجه گشته‌اند، تا برایشان محقق و مسلم شود که: خدایی که آنان به او و به فرستاده او ایمان آورده‌اند، و در راه او این همه آزار و شکنجه از دشمنان تحمل کرده‌اند، همان خدایی است که به منظور احیای حق، و نجات بنی اسرائیل، و عزت دادن به آنان بعد از ذلتشان، موسی را آفرید، تا ایشان را از آن ذلت نجات دهد، چه ذلتی؟ که فرزندانشان را می‌کشتند و زنانشان را باقی می‌گذاشتند، و فرعون بر آنان بلندپروازی و قدرت نمایی کرده و چنگال قهر خود را در آنان فرو کرده، و جور و ستمش را بر آنان احاطه داده بود.

خدا موسی را در چنین جوی تاریک خلق کرد، در محیطی که احدی احتمال آن را نمی‌داد، سپس او را در دامن دشمنش پروراند. آنگاه از مصر بیرونش برد، و دوباره او را

برگردانید، در حالی که دارای معجزه و قدرت آشکار بود، و به وسیله او بنی اسرائیل را نجات داد و فرعون و لشکریانش را نابود کرد، و آنان را برای نسلهای بعد، سرگذشت و داستانی قرار داد. پس او خدای - جل شانہ - است، که داستان ایشان را بر پیامبرش نقل می کند، و با جمله ﴿لَقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ﴾^۱ اشاره می فرماید: به اینکه به زودی همان رفتار را با دشمنان اینان عملی خواهد کرد، و بر این مؤمنین مستضعف منت نهاده وارث دشمنانشان می سازد، و دقیقاً آنچه با بنی اسرائیل و دشمن ایشان کرد، با مؤمنین و دشمنانشان نیز همان را خواهد کرد.

وصف کارهای فرعون و محیطی که موسی (علیه السلام) در آن زاده شد

﴿إِنَّ فِرْعَوْنَ عَلَا فِي الْأَرْضِ وَجَعَلَ أَهْلَهَا شِيَعًا يَسْتَضِعُّ طَائِفَةً مِنْهُمْ﴾

«علو» در زمین کنایه از ستمگری و بلندپروازی است. و کلمه «شیع» جمع «شیعه» و به معنای فرقه است، در مجمع البیان گفته: کلمه «شیع» به معنای فرقه‌ها است، و هر فرقه یک شیعه است، و اگر شیعه نامیدند، بدین جهت است که بعضی دیگر را پیروی می کنند^۱. و گویا مراد از اینکه فرمود: «فرعون اهل زمین را شیعه شیعه کرد»، این باشد که اهل زمین را - که گویا منظور از آنان اهل مصر باشد، و الف و لام در «الارض» برای عهد بوده باشد - از راه القای اختلاف و تفرقه افکنی دسته دسته کرد، تا کلمه آنان متفق نشود، و یک دل و یک جهت نباشند، تا نتوانند بر او بشورند، و علیه او قیام نموده و امور را بر او دگرگون سازند، آن طور که عادت همه ملوک است، که چون می خواهند قدرت خود را گسترش داده و سلطنت خود را تقویت کنند، این نقشه را به کار می برند. و کلمه «یستحیی» از «استحیاء» است، که به معنای زنده نگاه داشتن است.

و حاصل معنای آیه این است که: فرعون در زمین علو کرد، و با گستردن دامنه سلطنت خود بر مردم، و انفاذ قدرت خویش در آنان بر مردم تفوق جست، و از راه تفرقه افکنی در میان آنان، مردم را دسته دسته کرد، تا یک دل و یک جهت نشوند، و نیروی دسته جمعی آنان ضعیف گشته، نتوانند در مقابل قدرت او مقاومت کنند، و از نفوذ اراده او جلوگیری نمایند.

و منظور از یک طایفه در جمله ﴿يَسْتَضِعُّ طَائِفَةً مِنْهُمْ﴾ بنی اسرائیل است، و بنی اسرائیل فرزندان یعقوب (علیه السلام) می باشند که از زمان یوسف (علیه السلام) که پدر و برادران خود را به مصر خواند، و در آنجا منزل داد، در مصر ماندند، و پس از سالها زاد و ولد عده شان به هزاران نفر رسید.

^۱ مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۳۹.

و فرعون معاصر موسی (علیه السلام) با بنی اسرائیل معامله بردگان را می کرد، و در تضعیف آنان بسیار می کوشید، و این کار را تا بدانجا ادامه داد که دستور داد هر چه فرزند پسر برای این دودمان به دنیا می آید سر ببرند، و دختران آنان را باقی بگذارند، که معلوم است سرانجام این نقشه شوم چه بود، او می خواست به کلی مردان بنی اسرائیل را نابود کند، که در نتیجه نسل آنان به کلی منقرض می شد.

علت اینکه فرعون چنین نقشه ای را طرح کرد، این بود که وی جزو مفسدین در زمین بود، برای اینکه خلقت عمومی که انسانها را ایجاد کرده بود و می کند در میان تیره ای با تیره ای دیگر در بسط وجود فرق نگذاشته، و تمامی قبایل و دودمانها را به طور مساوی از هستی بهره داده، آنگاه همه را به جهازی که به سوی حیات اجتماعی با تمتع از امتعه حیات زمین، هدایت کند، مجهز ساخته تا هر یک به قدر ارزش و جودی و وزن اجتماعی خود بهره مند شود.

این همان اصلاحی است که صنع ایجاد از آن خبر می دهد، و تجاوز از این سنت و آزاد ساختن قومی و برده کردن قومی دیگر، و بهره مندی قومی از چیزهایی که استحقاق آن را ندارند، و محروم کردن قومی دیگر از آنچه استحقاق آن را دارند، افساد در زمین است، که انسانیت را به سوی هلاکت و نابودی می کشاند. و در این آیه آن جو و محیطی که موسی (علیه السلام) در آن متولد شد، تصویر شده، که تمامی آن اسباب و شرایطی که بنی اسرائیل را محکوم به فنا می کرد بر او نیز احاطه داشت، و خدا او را از میان همه آن اسباب سالم بیرون آورد.

معنای آیه: ﴿وَتُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتَضَعُوا فِي الْأَرْضِ...﴾

﴿وَتُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتَضَعُوا فِي الْأَرْضِ... مَا كَانُوا يَحْذَرُونَ﴾

کلمه «من» - به طوری که از کلام راغب استفاده می شود - در اصل به معنای ثقل و سنگینی بوده، و از همین جهت واحد وزن را هم در سابق «من» می گفتند، و منت به معنای نعمت سنگین است، و فلانی بر فلانی منت نهاد معنایش این است که: او را از نعمت، گرانبار کرد، و نیز همو گفته: و این کلمه به دو نحو استعمال می شود، یکی منت عملی مانند آیه ﴿وَتُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتَضَعُوا﴾ یعنی می خواهیم به آنان که در زندگی ضعیف شمرده شدند نعمتی بدهیم که از سنگینی آن گرانبار شوند، و دوم منت زبانی، مانند آیه ﴿يَمُنُونَ عَلَيْكَ أَنْ أَسْلَمُوا﴾ بر تو منت می نهند که مسلمان شده اند» و این از جمله کارهای زشت است، مگر در صورت کفران نعمت، این بود خلاصه کلام راغب^۱.

و تمکین ضعفا در زمین به این است که مکانی و جایی به ایشان دهد که مالک آنجا شوند، و در آن

^۱ مفردات راغب، ماده منن.

استقرار یابند، و از خلیل نقل شده که گفته: کلمه «مکان» صیغه مفعول از ماده «کون» است، که به خاطر اینکه بسیار در زبانها جاری می‌شود، آن را مصدری بر وزن «فعال» گرفته، و فعل «تمکن و تمسکن» را از آن مشتق نموده‌اند، هم چنان که از کلمه «منزل» با اینکه مصدر نیست، فعل «تمنزل» را مشتق نموده‌اند.^۱

مناسب‌تر آن است که: جمله ﴿وَوَ نُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ...﴾ را حال از کلمه «طائفة» گرفته و تقدیر کلام را «یستضعف طائفة منهم و نحن نريد ان نمن - فرعون طایفه‌ای از اهل زمین را ضعیف شمرد در حالی که ما بر همانها که ضعیف شمرده شدند منت می‌نهیم...» بدانیم بعضی^۲ دیگر از مفسرین گفته‌اند: جمله مورد بحث عطف است بر جمله ﴿إِنَّ فِرْعَوْنَ عَلَا فِي الْأَرْضِ﴾. و لیکن قول اول ظاهرتر از آیه است. و کلمه «نرید» چه به احتمال اول و چه دوم حکایت حال گذشته است، یعنی با اینکه مضارع است و معنای «می‌خواهیم» را می‌دهد، و لیکن چون در حکایت حال گذشته استعمال شده معنای «خواستیم» را افاده می‌کند.

و جمله ﴿وَوَجَعَلَهُمْ أُمَّةً﴾ عطف تفسیر است برای «نمن» و همچنین جملات دیگری که بعد از آن پی در پی آمده، همه منت مذکور را تفسیر می‌کنند.

و معنایش این است که: جوی که ما موسی (علیه السلام) را در آن پروریدیم جو علو فرعون در زمین و تفرقه افکنی وی در میان مردم و استضعاف بنی اسرائیل بود، استضعافی که به کلی نابودشان می‌کرد، در حالی که ما خواستیم بر همان ضعیف شدگان از هر جهت، نعمتی ارزانی بداریم که از سنگینی آن گرانبار شوند، به این که خواستیم آنان را پیشوا کنیم، تا دیگران به ایشان اقتدا کنند و در نتیجه پیشرو دیگران باشند، در حالی که سالها تابع دیگران بودند، و نیز خواستیم آنان را وارث دیگران در زمین کنیم، بعد از آنکه زمین در دست دیگران بود، و خواستیم تا در زمین مکتشان دهیم، به اینکه قسمتی از زمین را ملک آنان کنیم، تا در آن استقرار یابند، و مالک آن باشند، بعد از آنکه در زمین هیچ جایی نداشتند، جز همان جایی که فرعون می‌خواست آنان را در آنجا مستقر کند و خواستیم تا به فرعون پادشاه مصر و هامان وزیرش و لشکریان آن دو از همین مستضعفین، آن سرنوشت را نشان دهیم که از آن بیمناک بودند، و آن این بود که روزی بنی اسرائیل بر ایشان چیره شوند، و ملک و سلطنت و مال و ثروت و رسم و سنت آنان را از دستشان بگیرند، هم چنان که خودشان

^۱ مفردات راغب ماده مکن به نقل از خلیل.

^۲ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۴۳.

در باره موسی و برادرش (علیه السلام) روزی که به سوی ایشان گسیل شدند، گفتند که: ﴿يُرِيدَانِ أَنْ يُخْرِجَاكَ مِنْ أَرْضِكُمْ بِسِحْرِهِمَا وَيَذْهَبَا بِطَرِيقَتِكُمُ الْمُثْلَى﴾^۱.

این آیه شریفه نقشه‌ای را که فرعون برای بنی اسرائیل در سر می‌پروراند تصویر نموده است، و آن نقشه این بود که از بنی اسرائیل حتی یک نفر نفس‌کش در روی زمین باقی نگذارد، و این نقشه را تا آنجا به کار برده بود که قدرتش به تمامی شوون هستی آنان احاطه یافته و ترسش همه جوانب وجود آنان را پر کرده بود و آن قدر آن بیچارگان را خوار ساخته بود که حکم نابودی آنان را می‌داد، البته این ظاهر امر بود، و اما در باطن امر اراده الهی به این تعلق گرفته بود که آنان را از زیر یوغ وی نجات دهد، و ثقل نعمتی را که آل فرعون و آن یایگان گردن‌کش را گمراه ساخته بود، از آنان گرفته و به بنی اسرائیل منتقل کند، آری اراده الهی چنین بود که تمامی آن اسباب و نقشه‌هایی را که علیه بنی اسرائیل جریان می‌یافت، همه را به نفع آنان گرداند و آنچه به نفع آل فرعون جریان می‌یافت به ضرر آنان تمامش کند، آری خدا حکم می‌کند و کسی هم نیست که حکمش را به تاخیر اندازد.

الهام به مادر موسی (علیه السلام): موسی را شیر بده و چون بر او ترسیدی در دریایش

بیانداز

﴿وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّ مُوسَىٰ أَنْ أَرْضِعِيهِ فَإِذَا خِفْتِ عَلَيْهِ فَأَلْقِيهِ فِي الْيَمِّ...﴾

کلمه «او حینا» صیغه متکلم مع الغیر از فعل ماضی باب «ایحاء» است که به معنای گفتگوی پنهانی است، و در قرآن کریم در سخن گفتن خدای تعالی با بعضی از مخلوقاتش استعمال می‌شود که: یا به طور الهام و افکندن مطلبی به دل کسی صورت می‌گیرد، هم چنان که در آیه: ﴿بِأَنَّ رَبَّكَ أَوْحَىٰ لَهَا﴾^۲ و آیه ﴿وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَىٰ النَّحْلِ﴾^۳، و آیه ﴿وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّ مُوسَىٰ﴾^۴ به این معنا آمده، و یا به طور دیگر، نظیر وحی به انبیاء و فرستادگان خدا و وحی در غیر خدای تعالی از قبیل شیطان نیز استعمال می‌شود، که به دوستان خود وحی می‌کند و قرآن در آن باره می‌فرماید: ﴿إِنَّ الشَّيَاطِينَ لَيُوحُونَ إِلَىٰ أَوْلِيَائِهِمْ﴾^۵.

کلمه «القاء» به معنای طرح و افکندن است، کلمه «یم» به معنای دریا و نهر بزرگ است.

^۱ اینان می‌خواهند شما را با سحر خود از سرزمیتان بیرون نموده، و راه و رسم زندگیتان را به دست

نابودی و فراموشی بسپارند. - طه، آیه ۶۳.

^۲ چون که پروردگارت به زمین وحی کرده. - زلزله، آیه ۵.

^۳ پروردگارت به زنبور عسل وحی کرد. - نحل، آیه ۶۸.

^۴ انعام، آیه ۱۲۱.

و در این جمله که فرمود: ﴿وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّ مُوسَىٰ﴾ با حذف قسمتی از کلمات،

ایجاز (و مختصر گویی) به کار رفته، و تقدیر کلام چنین است: «حبلت ام موسی به و وضعته و او حینا الیها...» یعنی در حالی که شدت و بیچارگی بنی اسرائیل به این حد رسیده بود، مادر موسی به وی حامله شد، (و کسی نفهمید)، و او را زایید (باز کسی نفهمید) و ما به مادر او وحی کردیم که...

و معنای آیه چنین است که: ما با نوعی الهام به مادر موسی بعد از آنکه او را زایید گفتیم: به موسی شیر بده، و مادامی که از جانب فرعون احتمال خطری نمی‌دهی به شیر دادن ادامه بده، و چون ترسیدی بر او - که لشکریان فرعون خبردار شوند، و او را گرفته مانند هزاران کودک که همه را کشتند به قتل برسانند - او را به دریا بینداز - که به طوری که از روایات بر می‌آید دریای مذکور همان نیل بوده - و دیگر از کشته شدن او مترس، و از جدایی او غمگین مشو، که ما دوباره او را به تو برمی‌گردانیم و او را از پیامبران قرار می‌دهیم، تا رسولی به سوی آل فرعون و بنی اسرائیل بوده باشد.

پس جمله ﴿إِنَّا رَأَوُوهٗٓ إِلَیْکَ﴾ تعلیل نهی در «لا تحزنی» است، هم چنان که جمله ﴿فَرَدَدْنَاهُٓ إِلَىٰ أُمَّهٖ کَیْ تَقَرَّ عَیْنُهَا وَلَا تَحْزَنَ﴾ نیز شاهد بر این تعلیل است. و فرق بین «خوف» و «حزن» از نظر مورد این است که: خوف در جایی است که احتمال وقوع مکروهی در بین باشد، ولی حزن در جایی است که وقوع آن قطعی باشد، نه احتمالی.

﴿فَالْتَقَطَهُ آلُ فِرْعَوْنَ لَیْکُونُ لَهُمْ عَدُوًّا وَحَزَنًا إِنَّ فِرْعَوْنَ وَهَامَانَ وَجُنُودَهُمَا کَانُوا خَاطِئِينَ﴾

معنای «خاطی» و «مخطی» و مقصود از اینکه فرعون و فرعونیان را در گرفتن موسی از

نیل «خاطین» لقب داد

کلمه «التقاط» به معنای برخوردن به چیزی و برداشتن آن است، بدون اینکه انسان در جستجوی آن باشد، و از همین باب است که به چیزی که کسی پیدا می‌کند «لقطه» می‌گویند. و حرف «لام» در جمله ﴿لَیْکُونُ لَهُمْ عَدُوًّا وَحَزَنًا﴾ به طوری که گفته‌اند^۱ - لام عاقبت است. و کلمه «حزن» - با دو فتحه و «حزن» - با ضمه و سکون - به یک معنا است، مانند «سقم» و «سقم» و مراد از حزن علت حزن است، پس اگر اطلاق حزن بر موسی کرده به خاطر مبالغه در سببیت وی برای اندوه ایشان است.

و کلمه «خاطین» جمع و اسم فاعل از خطی یخضا خطا (بر وزن علم یعلم علما) است، هم چنان که مخطی اسم فاعل از باب افعال، از أخطأ یخطئ اخطاء می‌باشد. و فرق بین «خاطی» و «مخطی» - به طوری که راغب گفته - این است که:

^۱ مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۴۱.

خاطی به کسی اطلاق می‌شود که بخواهد کاری را بکند که آن را کار خوبی نمی‌داند هم چنان که در قرآن فرموده: ﴿إِنْ قَتَلْتَهُمْ كَانَ خِطْأً كَبِيراً﴾ و فرموده: ﴿وَإِنْ كُنَّا لَخَاطِئِينَ﴾ به خلاف منخطی، که در مورد کسی استعمال می‌شود که بخواهد کاری را انجام دهد که آن را کار خوبی می‌داند، ولی صحیح از آب در نمی‌آید، و اسم مصدر آن خطا - به دو فتحه - است، و در قرآن آمده: ﴿وَمَنْ قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطْأً﴾^۱ و معنای جامع بین این دو لفظ عدول از جهت است^۲. این بود خلاصه گفتار راغب.

پس اینکه فرمود: ﴿إِنْ فِرْعَوْنَ وَهَامَانَ وَجُنُودَهُمَا كَانُوا خَاطِئِينَ﴾ معنایش این است که: فرعون و هامان در آن رفتاری که با بنی اسرائیل و موسی کردند از ترس سرنگونی ملک و از بین رفتن سلطنتشان به دست ایشان تا به خیال خود مقدرات الهی را تغییر دهند، راه خطا پیمودند، برای اینکه جمع بسیاری از کودکان را که هیچ اثری در انهدام سلطنت نداشتند، کشتند، و آن کودکی که نابودی سلطنت فرعونیان به دست او بود او را از بین همه اطفال استثناء کرده، و از دریا گرفتند، و در دامن خود تربیت کردند.

و معنای آیه این است که: آل فرعون موسی را در دریا یافتند، و از آب گرفتند، و نتیجه این کار آن شد که همین موسی دشمن و وسیله اندوه آنان شد، آری فرعون و هامان و لشکریانشان در کشتن فرزندان مردم و زنده نگهداشتن موسی خطا کار بودند، آنان خواستند کسی را که به زودی آنان را نابود می‌کند، نابود کنند، ولی بازگشتند و او را با کمال جد و جهد حفظ نموده و در تربیتش مجدانه کوشیدند.

با این بیان روشن می‌شود اینکه: بعضی^۳ خاطی بودن فرعونیان را تفسیر کرده‌اند به اینکه فرعونیان گنه‌کار بودند، پس خدای تعالی عقابشان کرد به این که دشمن ایشان را در دامن خود ایشان پروراند، ضعیف است. ﴿وَقَالَتِ امْرَأَتُ فِرْعَوْنَ قُرَّتُ عَيْنِي لِي وَلَكَ لَا تَقْتُلُوهُ عَسَىٰ أَنْ يَنْفَعَنَا أَوْ نَتَّخِذَهُ وَكْدًا وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ﴾ این آیه شریفه شفاعت و میانجیگری همسر فرعون را حکایت می‌کند که - در هنگام گرفتن موسی از آب و آوردنش نزد فرعون آنجا بوده - خطاب به فرعون می‌کند و می‌گوید: ﴿قُرَّتُ عَيْنِي لِي وَلَكَ﴾ یعنی این کودک نور چشم من و تو است. «لا تقتلوه - او را نکشید» در

^۱ نساء، آیه ۹۲.

^۲ مفردات راغب، ماده خطا.

^۳ مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۴۱.

این جمله خطاب به عموم می‌کند، چون افرادی که در کشتن اطفال به عنوان سبب، مباشر، آمر و مامور شرکت داشته‌اند، بسیار بوده‌اند.

و همانا همسر فرعون کلام مزبور را، به خاطر این که خداوند محبت موسی را در قلب وی افکنده بود، گفت. و لذا دیگر اختیاری در کف او نماند، و چاره‌ای نیافت جز اینکه نخست بلا و کشتن را از او بگرداند، و سپس پیشنهاد فرزندی او را بکند، که خدای تعالی در جای دیگر این جریان را یکی از منت‌هایی دانسته که به موسی کرده است، فرموده: ﴿وَأَلْقَيْتُ عَلَيْكَ مَحَبَّةً مِّنِّي وَلِتُصْنَعَ عَلَىٰ عَيْنِي﴾^۱.

﴿عَسَىٰ أَنْ يَنْفَعَنَا أَوْ نَتَّخِذَهُ وَكَدًّا﴾ این جمله را وقتی گفت که آثار جلالت و سیمای جذبه الهی را در او بدید، و از این جمله که گفت: ﴿أَوْ نَتَّخِذَهُ وَكَدًّا﴾ معلوم می‌شود فرعون و همسرش پسری نداشتند.

﴿وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ﴾ این جمله حالیه است، و معنایش این است که: همسر فرعون این سخن را گفت، و این میانجیگری را کرد، و بلای کشتن را از موسی (علیه السلام) برگردانید، در حالی که او و مخاطبینش نمی‌دانستند چه می‌کنند و حقیقت حال و سرانجام کار چه می‌شود.

معنای اینکه فرمود: ﴿وَأَصْبَحَ فُؤَادُ أُمِّ مُوسَىٰ فَارِغًا...﴾

﴿وَأَصْبَحَ فُؤَادُ أُمِّ مُوسَىٰ فَارِغًا﴾ این کادت لُتْبَدِي به لَوْ لَا أَنْ رَبَطْنَا عَلَىٰ قَلْبِهَا لِتَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ کلمه «تبدی» از مصدر «ابداء» به معنای اظهار است. و کلمه «ربطنا» از ماده «ربط» است، و ربط بر هر چیزی، بستن آن است، و در آیه شریفه کنایه از اطمینان دادن به قلب مادر موسی (علیه السلام) است. و مراد از فراغت قلب مادر موسی این است که: دلش از ترس و اندوه خالی شد، و لازمه این فراغت قلب این است که دیگر خیالهای پریشان و خاطرات وحشت‌زا در دلش خطور نکند، و دلش را مضطرب نکند و دچار جزع نگردد، و در نتیجه اسرار فرزندش موسی را که می‌بایست مخفی کند، اظهار نکند و دشمنان پی به راز وی نبرند. ما این معنا را از این راه استفاده کرده‌ایم که: از ظاهر سیاق برمی‌آید که سبب اظهار نکردن مادر موسی همانا فراغت خاطر او بوده، و علت فراغت خاطرش ربط بر قلبش بوده که خدا سبب آن شده است، چون به او وحی فرستاد که: ﴿لَا تَخَافِي وَلَا تَحْزَنِي إِنَّا رَادُّوهُ إِلَيْكِ﴾ مترس و غم‌مخور که ما او را به تو برمی‌گردانیم...».

^۱ من محبتی از خودم بر تو افکندم و برای اینکه زیر نظرم رشد کنی. - طه، آیه ۳۹.

در جمله ﴿إِنْ كَادَتْ لَتُبْدِي بِهِ لَوْلَا...﴾ کلمه «ان» مخففه از مثقله است، یعنی همانا نزدیک بود که وی پرده از راز برداشته و سر موسی را فاش سازد. و معنای اینکه فرمود: ﴿لَتَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾ این است که: ما قلب او را تقویت کردیم تا از کسانی باشد که وثوق و اطمینان به خدای تعالی دارند، وثوق به اینکه خدا فرزندش را حفظ می‌کند، و در نتیجه صبر کند و برای او جزع نکند و در نتیجه سر او فاش نگردد.

و مجموع این جملات یعنی ﴿إِنْ كَادَتْ لَتُبْدِي بِهِ﴾ تا آخر آیه، در مقام بیان جمله ﴿وَأَصْبَحَ فُؤَادُ أُمِّ مُوسَى فَارِغًا﴾ می‌باشد، و حاصل معنای آیه چنین است که: قلب مادر موسی به سبب وحی، از ترس و اندوهی که باعث می‌شد سر فرزندش فاش گردد خالی شد، آری، اگر ما قلب او را به وسیله وحی تثبیت نمی‌کردیم و وثوق به محافظت خداوند از موسی پیدا نمی‌کرد، نزدیک بود که سرگذشت فرزندش را با جزع و فزع اظهار نماید.

و از آنچه گذشت روشن می‌گردد اینکه: بعضی از مفسرین در تفسیر جمله‌های آیه مطالبی غیر این را آورده‌اند، همه ضعیف است، مثل آن مفسری^۱ که در جمله: ﴿وَأَصْبَحَ فُؤَادُ أُمِّ مُوسَى فَارِغًا﴾ گفته: «یعنی قلب مادر موسی وقتی که شنید پسرش به دام فرعون افتاده، از شدت ترس و حیرت، خالی از عقل شد». یا آن مفسر^۲ دیگر که گفته: «قلب مادر موسی از آن وحیی که بدو شد فارغ گشت و از یاد آن خالی شد و آن را فراموش کرد». و یا آن مفسر^۳ دیگر که گفته: «یعنی قلب مادر موسی از هر چیزی غیر از یاد موسی خالی گشت، و خلاصه دلش برای موسی فارغ شد»، زیرا هیچ یک از این نظرات از سیاق آیه استفاده نمی‌شود.

نظیر این اقوال در ضعف، قول دیگر^۴ آنان است که گفته‌اند: جواب کلمه «لولا» حذف شده، و تقدیر کلام این است که: «لولا ان ربطنا علی قلبها لابدته و اظهرته»، و وجه این تقدیر - آن طور که گفته شده - این است که: کلمه «لولا» شبیه به ادوات شرط است که به همین جهت باید صدر جمله قرار گیرد، یعنی جوابش از خودش جلوتر نیفتد، این نکته، مفسرین نامبرده را وادار کرده که جواب این کلمه را در تقدیر بگیرند، تا جلوتر از آن نباشد. و ما در این مطلب در ذیل آیه ﴿وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهِ وَهَمَّ بِهَا لَوْلَا أَنْ رَأَى بُرْهَانَ رَبِّهِ﴾^۶ مناقشه کردیم - به آنجا مراجعه کنید.

^۱ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۴۹.

^۲ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۴۹.

^۳ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۴۹.

^۴ مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۴۲.

^۵ اگر ما قلب او را محکم نمی‌کردیم هر آینه آن را فاش و ظاهر می‌کرد.

^۶ یوسف، آیه ۲۴.

توضیح آیاتی که تعقیب و مراقبت خواهر موسی (علیه السلام) و باز گردانیده شدن

موسی (علیه السلام) به مادر را حکایت می‌کند

﴿وَقَالَتْ لِأُخْتِهِ قُصِيهِ فَبَصَّرَتْ بِهِ عَنْ جُنْبٍ وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ﴾

در مجمع البیان گفته: کلمه «قص» به معنای دنباله جای پا و اثر کسی را گرفتن و رفتن است، و قصه را هم که به معنای داستانهای گذشته است، به همین جهت قصه می‌گویند، که دومی در نقل آن از اولی پیروی می‌کند. و نیز در معنای جمله ﴿فَبَصَّرَتْ بِهِ عَنْ جُنْبٍ﴾ گفته: یعنی وی او را از دور بدید^۱.

و معنای آیه این است که: مادر موسی به خواهر موسی - که دخترش باشد - گفت: دنبال موسی را بگیر، بین چه بر سرش آمد، و آب، صندوق او را به کجا برد؟، خواهر موسی هم چنان دنبال او را گرفت، تا آنکه موسی را از دور دید که خدام فرعون او را گرفته‌اند، در حالی که فرعونیان متوجه مراقبتش نشدند.

﴿وَحَرَّمْنَا عَلَيْهِ الْمَرَاضِعَ مِنْ قَبْلُ فَقَالَتْ هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَىٰ أَهْلِ بَيْتٍ يَكْفُلُونَهُ لَكُمْ وَهُمْ لَهُ نَاصِحُونَ﴾

کلمه «حرمانا» از تحریم است، که در این آیه به معنای حرام شرعی نیست، بلکه به معنای تحریم تکوینی است، و معنایش این است که: ما او را طوری کردیم که از احدی پستان قبول نکرد، و از مکیدن پستان زنان امتناع ورزید.

و اینکه فرمود: «من قبل» معنایش این است که موسی قبل از آنکه خواهرش نزدیک شود از مکیدن پستان زنان امتناع ورزیده بود، و کلمه «مراضع» - به طوری که گفته‌اند - جمع «مرضعه است» یعنی زن شیرده.

﴿فَقَالَتْ هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَىٰ أَهْلِ بَيْتٍ يَكْفُلُونَهُ لَكُمْ وَهُمْ لَهُ نَاصِحُونَ﴾ این جمله تفریع بر مطالب قبل است، چیزی که هست از سیاق برمی‌آید که در اینجا چیزی حذف شده، گویا فرموده: «و حرمانا علیه المراضع غیر امه من قبل ان تجيء اخته فكلما اتوا له بمرضع لترضعه لم يقبل ثديها فلما جاءت اخته و رأت الحال قالت عند ذلك لال فرعون هل ادلكم على اهل بيت يكفلونه لنعكمم و هم له ناصحون - یعنی ما قبل از آنکه خواهر موسی برسد زنان شیرده را بر او حرام کردیم، و طوری کردیم که پستان غیر مادرش را نگیرد، در نتیجه هر چه زن شیرده آوردند پستانش را قبول نکرد، همین که خواهرش آمد، و وضع را بدید، به آل فرعون گفت: آیا می‌خواهید شما را به خاندانی راهنمایی کنم که آنان تکفل و سرپرستی این کودک را به نفع شما به عهده بگیرند؟ خاندانی که خیرخواه وی باشند».

^۱ مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۴۲.

﴿فَرَدَدْنَاهُ إِلَىٰ أُمِّهِ كَىٰ تَقَرَّ عَيْنُهَا وَلَا تَحْزَنَ وَلَا تَعْلَمَ أَنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ﴾

این آیه با حرف فایبی که بر سرش آمده تفریع بر مطالب قبل شده، البته با مطالبی که در آیه نیامده، ولی سیاق بر آن دلالت دارد، و حاصل معنایش این است که: خواهر موسی گفت: آیا شما را راهنمایی کنم بر اهل بیتی چنین و چنان؟ پس فرعونیان پیشنهادش را پذیرفتند، و او ایشان را راهنمایی به مادر موسی کرد، پس موسی را تسلیم مادرش کردند، در نتیجه او را با این نقشه‌ها به مادرش برگرداندیم.

﴿كَىٰ تَقَرَّ عَيْنُهَا وَلَا تَحْزَنَ وَلَا تَعْلَمَ...﴾

این جمله تعلیل و بیان علت این است که چرا او را به مادرش برگرداندیم. و مراد از کلمه «لتعلم - تا بداند» این است که با مشاهده فرزندش یقین پیدا کند، و تحقق وعده خدا را به چشم ببیند، چون مادر موسی قبل از این جریان وعده خدا را شنیده بود، و می‌دانست که وعده او حق است، و ایمان به آن نیز داشت، ولی ما موسی را به او برگرداندیم تا با دیدن او یقین به حقانیت وعده خدا کند.

و مراد از «وعده خدا» تنها وعده برگرداندن موسی نیست، بلکه مطلق وعده الهی است، به دلیل اینکه فرموده «﴿وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ﴾ ولی بیشتر مردم نمی‌دانند» یعنی یقین پیدا نمی‌کنند، و غالباً در وعده‌های خدا گرفتار شک و ریبند، و دل‌هایشان مطمئن به آن نیست و حاصل معنای آیه این است که: مادر موسی با مشاهده حقانیت این وعده‌ای که خدا به او داد، یقین پیدا کرد، به اینکه مطلق وعده‌های خدا حق است. و چه بسا بعضی^۱ از مفسرین گفته‌اند که: مراد از وعده خدا، مطلق وعده‌های او نیست، بلکه همان وعده برگرداندن موسی است به مادرش، که در آیه قبلی آمده بود. ولی این تفسیر با جمله «و لکن...»، به بیانی که گذشت نمی‌سازد.

﴿وَلَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَاسْتَوَىٰ آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ﴾

«بلوغ اشد» به معنای این است که: انسان آن قدر زنده بماند و عمر کند تا نیروهای بدنش به حد قوت و شدت برسد، و این غالباً در سن هجده سالگی صورت می‌گیرد. و کلمه «استوی» از «استواء» است، که به معنای اعتدال و استقرار می‌باشد، پس استواء در حیات، به معنای این است که: آدمی در کار زندگی‌اش استقرار یابد و این در افراد، مختلف است، بیشتر بعد از بلوغ اشد یعنی بعد از هجده سالگی حاصل می‌شود. و ما در سابق در باره بقیه الفاظ آیه

^۱ تفسیر فخر رازی، ج ۲۴، ص ۲۳۱.

یعنی داده شدن حکم و علم و نیز در باره احسان در چند جا از این کتاب بحث کردیم.

بحث روایتی [چند روایت در ذیل آیه: ﴿وَنُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا...﴾ و جری و

تطبیق آن بر ائمه اهل بیت (علیهم السلام)

در الدر المنثور است که ابن ابی شیبیه، ابن منذر، و ابن ابی حاتم، از علی بن ابی طالب (علیه السلام)، روایت کرده‌اند که در ذیل آیه ﴿وَنُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا فِي الْأَرْضِ﴾، فرموده: «مستضعفین فی الارض» عبارتند از: یوسف و فرزندان^۱.

مؤلف: شاید مراد همان بنی اسرائیل باشند و گر نه ظهور آیه در خلاف معنای مزبور روشن است.

و در معانی الاخبار به سند خود از محمد بن سنان، از مفضل بن عمر، روایت کرده که گفت: از امام صادق (علیه السلام) شنیدم، می فرمود: رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) نگاهی به علی و حسن و حسین (علیه السلام) کرد و گریست و فرمود: شما بعد از من مستضعف خواهید شد، مفضل می گوید عرضه داشتیم معنای این کلام رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) چیست؟ فرمود: معنایش این است که: بعد از من شما امامید، چون خداوند عز و جل می فرماید: ﴿وَنُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا فِي الْأَرْضِ وَ نَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً وَ نَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ﴾. پس این آیه تا روز قیامت در باره ما جریان دارد و این پیشوایی تا روز قیامت در ما جاری است.^۲

مؤلف: در این که آیه مذکور در باره ائمه اهل بیت (علیه السلام) است، روایات بسیاری از طریق شیعه رسیده است، و از این روایت برمی آید که همه روایات این باب از قبیل جری و تطبیق مصداق بر کلی است. و در نهج البلاغه فرموده: دنیا بعد از همه سرکشی‌هایش سرانجام زیر بار ما خواهد رفت و رو به ما خواهد نمود همانند شتری که در آغاز بچه خود را شیر نمی دهد و لگدپرانی می کند و سرانجام به وی میل و عطوفت می کند آنگاه این آیه را تلاوت فرمود: ﴿وَنُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا فِي الْأَرْضِ وَ نَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً وَ نَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ﴾.^۳

و در تفسیر قمی در ذیل آیه ﴿وَ أَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّ مُوسَىٰ...﴾ گفته، پدرم از حسن بن

^۱ الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۲۰.

^۲ معانی الاخبار، ص ۷۹.

^۳ نهج البلاغه صبحی الصالح، ص ۵۰۶.

محبوب، از علاء بن رزین، از محمد بن مسلم، از ابی جعفر امام باقر (علیه السلام)، برایم حدیث کرد که فرمود: وقتی مادرش به او حامله شد، اثر حملش ظاهر نگشت تا هنگام زاییدنش، و فرعون زنانی از قبط را مامور کرده بود بر زنان بنی اسرائیل، تا آنان را زیر نظر بگیرند که کدامیک حامله است تا گزارش دهند، و این بدان جهت بود که به او خبر رسید که بنی اسرائیل گفته‌اند: فرزندی در میان ما به وجود می‌آید به نام «موسی بن عمران»، که طومار زندگی و حکومت فرعون و یارانش به دست او درهم می‌پیچد در آن هنگام فرعون سوگند خورد که از این به بعد هر فرزند پسر که برای آنان به دنیا آید او را می‌کشیم، تا آنچه آنان می‌خواهند نشود، و به همین منظور در میان مردان و زنان ایشان جدایی انداخت و مردان را زندانی کرد.

روایتی متضمن داستان تولد موسی (علیه السلام) و به رود انداخته شدن او و ...

و بعد از آنکه مادر موسی او را زایید، نگاهی پر از غم و اندوه به وی کرد و گریست و گفت: حیف از این پسر که هم اکنون کشته می‌شود، و او را ذبح می‌کنند، ولی خدای تعالی دل آن زن را که موکل بر او بود به سوی موسی معطوف ساخت و او را نسبت به او عطف و مهربان کرد. پس به مادر موسی گفت: چرا رنگت زرد شد؟ گفت: برای اینکه می‌ترسم بچه‌ام را ذبح کنند، آن زن گفت مترس، از سوی دیگر موسی به حکم خدای تعالی چنان بود که احدی او را نمی‌دید مگر آنکه علاقمند و دوستدارش می‌شد هم چنان که خدای تعالی فرموده: ﴿وَالْقَيْتُ عَلَيْكَ مَحَبَّةٌ مِّنِّي﴾ محبتی از خودم بر تو افکنم^۱.

به همین سبب زن قبطی که موکل بر مادر موسی بود دوستدار و علاقه‌مند به وی شد، و خداوند تابوت را بر مادر موسی نازل کرده، ندایش داد که کودک را در آن تابوت (صندوق) بگذارد، و به دریا بیفکن، ﴿وَلَا تَخَافِي وَلَا تَحْزَنِي﴾ مترس و غمناک مباش که ما او را به تو باز می‌گردانیم و از مرسلین قرارش خواهیم داد، پس مادر موسی او را در تابوت نهاده و درب آن را محکم بست، و به رود نیل افکند.

از سوی دیگر فرعون در ساحل رود نیل قصری داشت، که برای تفریح بدانجا می‌رفت و آن روز در آن قصر بود، و همسرش آسیه نیز با او بود، که در ضمن تماشا ناگهان چشمش به یک سیاهی افتاد که بر روی آب بود و امواج دریا و باد با آن بازی می‌کرد، و پایین و بالایش می‌برد، سیاهی هم چنان نزدیک شد، تا به درب قصر رسید. فرعون دستور داد آن صندوق را از آب گرفته و نزدش بردند، همین که درب آن را باز کرد دید که کودکی در میان آن است بی درنگ گفت: این یکی از کودکان اسرائیلی است، ولی تا خواست اقدام به قتل او بکند خدای تعالی

^۱ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۳۵.

محبت او را در دلش افکند، محبتی بسیار شدید، و همچنين قلب آسپه را نيز مجذوب او ساخت. فرعون خواست او را به قتل برساند، آسپه گفت: او را نکشيد شايد ما را سود ببخشد، و يا اصلا او را پسر خود بگيريم، و هيچ خبر نداشتند که اين کودک موسی است.^۱

در مجمع البيان در ذيل جمله: ﴿قُرْتُ عَيْنِي لِي وَ لَكَ لَا تَقْتُلُوهُ﴾ از رسول خدا (صلى الله عليه وآله و سلم) روايت کرده که فرمود: به آن کس که به حرمتش سوگند می خورند سوگند، اگر آن طور که آسپه موسی را قره العين خود دانست فرعون نيز می دانست خدا او را هم مانند همسرش هدايت می کرد، و ليکن او به خاطر آن شقاوتی که خدا برايش نوشته بود امتناع ورزید.^۲

و در معانی به سند خود از محمد بن نعمان احول، از امام صادق (عليه السلام) روايت کرده که در ذيل جمله ﴿وَلَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَ اسْتَوَى﴾ فرمود: بلوغ اشدش هجده سالگی بود، و استوايش رويدن محاسنش.^۳

[سوره القصص (۲۸): آيات ۱۵ تا ۲۱]

﴿وَ دَخَلَ الْمَدِينَةَ عَلَى حِينِ غَفْلَةٍ مِنْ أَهْلِهَا فَوَجَدَ فِيهَا رَجُلَيْنِ يَقْتَتِلَانِ هَذَا مِنْ شِيعَتِهِ وَ هَذَا مِنْ عَدُوِّهِ فَاسْتَنَّاخَهُ الَّذِي مِنْ شِيعَتِهِ عَلَى الَّذِي مِنْ عَدُوِّهِ فَوَكَرَهُ مُوسَى فَقَضَى عَلَيْهِ قَالَ هَذَا مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ عَدُوٌّ مُضِلٌّ مُبِينٌ ۱۵ قَالَ رَبُّنِي ظَلَمْتُ نَفْسِي فَأَغْفِرْ لِي فَاغْفِرْ لَهُ إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ ۱۶ قَالَ رَبِّ بِمَا أَنْعَمْتَ عَلَيَّ فَلَنْ أَكُونَ ظَهِيرًا لِلْمُجْرِمِينَ ۱۷ فَأَصْبَحَ فِي الْمَدِينَةِ خَائِفًا يَتَرَقَّبُ فَإِذَا الَّذِي اسْتَنْصَرَهُ بِالْأَمْسِ يَسْتَصْرِخُهُ قَالَ لَهُ مُوسَى إِنَّكَ لَغَوِيٌّ مُبِينٌ ۱۸ فَلَمَّا أَنْ أَرَادَ أَنْ يَبْطِشَ بِالَّذِي هُوَ عَدُوٌّ لَهُمَا قَالَ يَا مُوسَى أَ تُرِيدُ أَنْ تَقْتُلَنِي كَمَا قَتَلْتَ نَفْسًا بِالْأَمْسِ إِنْ تُرِيدُ إِلَّا أَنْ تَكُونَ جَبَّارًا فِي الْأَرْضِ وَ مَا تُرِيدُ أَنْ تَكُونَ مِنَ الْمُصْلِحِينَ ۱۹ وَ جَاءَ رَجُلٌ مِنْ أَقْصَى الْمَدِينَةِ يَسْعَى قَالَ يَا مُوسَى إِنَّ الْمَلَأَ يَأْتَمِرُونَ بِكَ لِيَقْتُلُوكَ فَاخْرُجْ إِنْ لَكَ مِنَ النَّاصِحِينَ ۲۰ فَخَرَجَ مِنْهَا خَائِفًا يَتَرَقَّبُ قَالَ رَبِّ نَجِّنِي مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ ۲۱﴾

ترجمه آيات

روزی در هنگامی که مردم سرگرم بودند از کاخ فرعون که دور از شهر بود بیرون آمده داخل شهر شد، در شهر به دو نفر برخورد کرد که یکدیگر را کتک کاری می کردند یکی از بنی اسرائیل بود و یکی دیگر از قبطیان، آنکه از پیروان موسی بود موسی را به کمک طلبید تا شر قبطی را از او بگرداند، موسی مرد

^۱ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۳۵.

^۲ مجمع البيان، ج ۷، ص ۲۴۱.

^۳ معانی الاخبار، ص ۲۲۶ ح ۱.

قبطی را بزد اما زدن همان و افتادن و مردن قبطی همان. موسی با خود گفت: این از عمل شیطان بود که او دشمنی است گمراه کننده و آشکار (۱۵).

گفت پروردگارا من به خود ستم کردم اثر این جرم را محو کن و خدا هم اثر آن را محو کرد آری خدا آمرزنده مهربان است (۱۶).

موسی گفت پروردگارا به خاطر این نعمت که به من ارزانی داشتی تا آخر عمرم هرگز پشتیبان مجرمین نمی شوم (۱۷).

فردای آن روز در شهر نگران می گشت که ناگهان همان شخص دیروزی را دید که داشت او را به یاری می طلبید و از دور صدایش می زد موسی به او گفت: تو گمراهی آشکاری (۱۸).

همین که خواست دست به دشمن او و دشمن خودش بیازد مرد گفت: ای موسی می خواهی مرا هم بکشی آن چنان که دیروز کسی را کشتی، معلوم می شود تو جز این بنایی نداری که در زمین جباری کنی و نمی خواهی از صلح جویمان باشی (۱۹).

و از آخر شهر (که قصر فرعون در آنجا بود) مردی دوان دوان بیامد و گفت: ای موسی درباریان مشورت می کردند که تو را بکشند بیرون شو که من از خیرخواهان توام (۲۰).

موسی نگران از شهر خارج شد و گفت: پروردگارا مرا از شر مردم ستمگر نجات ده (۲۱).

بیان آیات [فصل دوم از داستان موسی (علیه السلام): حوادث بعد از بلوغ و بیرون رفتن از مصر به

سوی مدین و ...]

این آیات فصل دوم از داستان موسی (علیه السلام) را بیان می کند، و در آن، قسمتی از حوادث را که بعد از رسیدنش به حد بلوغ پیش آمده، و به بیرون شدنش از مصر و رفتنش به سوی مدین انجامید، ذکر می فرماید. ﴿وَدَخَلَ الْمَدِينَةَ عَلَىٰ حِينِ غَفْلَةٍ مِّنْ أَهْلِهَا...﴾ تردیدی نیست در اینکه آن شهری که موسی بی خبر اهل آن وارد آن شد همان شهر مصر بوده، و تا آن روز داخل مصر نشده بود، چون نزد فرعون زندگی می کرده، و از آن استفاده می شود که قصر فرعون در خارج شهر مصر بوده، و موسی از آن قصر بیرون شده، و بدون اطلاع مردم شهر به شهر وارد شده، مؤید این احتمال جمله ﴿وَجَاءَ رَجُلٌ مِّنْ أَقْصَى الْمَدِينَةِ يَسْعَى﴾ است، که در چند آیه بعد است، و می رساند آن کسی که به شهر آمد و به موسی (علیه السلام) اعلام خطر کرد که درباریان دارند برای کشتن مشورت می کنند، از بیرون شهر آمد.

و منظور از هنگام غفلت مردم شهر، وقتی است که مردم دکانها و بازارها را تعطیل

می کردند، و به خانه‌ها می رفتند، و خیابانها و کوچه‌ها خلوت می شد، مانند هنگام ظهر و وسطهای شب. ﴿فَوَجَدَ فِيهَا رَجُلَيْنِ يُفْتَلَانِ﴾ یعنی در شهر دو مرد را دید که با یکدیگر مخاصمه می کردند و یکدیگر را کتک می زدند و خلاصه کلمه «اقتتال» در اینجا به معنای کشتن یکدیگر نیست، بلکه به معنای زدن یکدیگر است ﴿هَذَا مِنْ شِيعَتِهِ وَ هَذَا مِنْ عَدُوِّهِ﴾ این جمله حکایت حال است، که واقعه را مجسم می سازد، و بیان می کند که یکی از آن دو نفر اسرائیلی، و از پیروان دین موسی، و یکی دیگر قبطی و دشمنش بود، اما اینکه گفتیم یکی از آن دو پیرو دین موسی بوده جهتش این است که: آن روز بنی اسرائیل در دین منتسب به آبای خود ابراهیم و اسحاق و یعقوب (علیه السلام) بودند، هر چند که از دین آن بزرگواران در آن روز جز اسم چیزی نمانده بود، و بنی اسرائیل رسماً تظاهر به پرستش فرعون می کردند، و اما اینکه گفتیم دومی قبطی و دشمن موسی بود، جهتش این است که آن روز قبطیان با بنی اسرائیل دشمنی می کردند، و شاهد اینکه این مرد دشمن، قبطی بوده این است که: قرآن کریم از موسی حکایت می کند که گفت: ﴿وَلَهُمْ عَلَيَّ ذَنْبٌ فَأَخَافُ أَنْ يَقْتُلُونِ﴾^۱.

﴿فَاسْتَعَاثَهُ الَّذِي مِنْ شِيعَتِهِ عَلَى الَّذِي مِنْ عَدُوِّهِ﴾.

کلمه «استعانه» به معنای «استنصار» است، چون «غوث» به معنای نصرت است، و معنای جمله این است که: مرد اسرائیلی از موسی خواست تا او را علیه دشمنش کمک کند.

﴿فَوَكَزَهُ مُوسَى فَقَضَى عَلَيْهِ﴾

ضمیر در «وکزه» و «علیه» به آن مرد قبطی و دشمن بر می گردد. و کلمه «وکز» - به طوری که راغب و دیگران گفته‌اند - به معنای طعن و دفع و زدن با تمامی کف دست می‌باشد^۲. و کلمه «قضاء» به معنای حکم است، و اگر با حرف «علی» متعدی شود، و گفته شود «قضى علیه» کنایه از این است که با مردنش از کارش فارغ شد و معنای جمله این است که: موسی (علیه السلام) آن دشمن را با تمام کف دست و مشت زد و یا دفع کرد و او هم مرد. از همین تعبیر استفاده می‌شود که: قتل مزبور عمدی نبوده، زیرا اگر عمدی بود به جای «وکزه» می‌فرمود: «فقتله».

مراد از اینکه موسی (علیه السلام) بعد از قتل (خطای) مرد قبطی گفت: ﴿هَذَا مِنْ عَمَلِ

الشَّيْطَانِ إِنَّهُ عَدُوٌّ مُضِلٌّ مُبِينٌ﴾ و استغفار کرد

﴿قَالَ هَذَا مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ عَدُوٌّ مُضِلٌّ مُبِينٌ﴾

^۱ و ایشان را بر من گناهی است می‌ترسم مرا بکشند. - شعراء، آیه ۱۴.

^۲ مفردات راغب، ماده وکز.

لفظ «هذا» اشاره به آن کتک کاری است، که در میان آن دو مخاصم واقع شده، و منجر به مرگ آن قبطی شده بود، و اینکه آن را به نوعی نسبت به عمل شیطان نسبت داد، و صریحا نفرمود «این عمل شیطانست» بلکه فرمود:

«این از عمل شیطانست»، و با در نظر گرفتن اینکه کلمه «من» ابتدایی است، و معنای جنس و یا منشا بودن را می‌رساند، این معنا را افاده می‌کند که: این کتک کاری که در میان آن دو اتفاق افتاده بود، از جنس عملی است که به شیطان نسبت داده می‌شود، و یا از عمل شیطان ناشی می‌گردد، چون شیطان است که در میان آن دو عداوت و دشمنی افکنده و به کتک کاری یکدیگر و ادارشان کرده است و کار بدانجا منجر شد که موسی مداخله کرد. و مرد قبطی به دست او کشته شد، و موسی دچار خطر و گرفتاری سختی گردید. آری موسی می‌دانست که این جریان پنهان نمی‌ماند، و به زودی قبطیان علیه او می‌شورند. و اشراف و درباریان و فرعون از او و از هر کسی که در جریان مزبور مداخله داشته، شدیدترین انتقام را خواهند گرفت.

اینجا بود که متوجه شد در آن مشتی که به آن مرد قبطی زد که این کار او را در معرض هلاکت قرار داد، اشتباه کرده و این وقوع در اشتباه را به خدا نسبت نمی‌دهد، برای اینکه خدای تعالی جز به سوی حق و صواب راهنمایی نمی‌کند لذا حکم کرد به اینکه این عمل منسوب به شیطان است.

و این عمل (کشتن قبطی) هر چند نافرمانی موسی نسبت به خدای تعالی نبود، برای اینکه اولاً خطای بود نه عمدی، و ثانياً جنبه دفاع از مرد اسرائیلی داشت، و مرد کافر و ظالمی را از او دفع کرد، و لیکن در عین حال این طور هم نبوده که شیطان در آن هیچ مداخله‌ای نداشته باشد، چون شیطان همان طور که از راه وسوسه آدمی را به گناه و نافرمانی خدا و می‌دارد، همچنین او را به هر کار مخالف صواب نیز وادار می‌کند، کاری که گناه نیست، لیکن انجامش مایه گرفتاری و مشقت است، هم چنان که آدم و همسرش را از راه خوردن آن درخت ممنوع، گرفتار نمود، و کار آنان را به آنجا کشانید که از بهشت بیرون شوند.

پس در حقیقت جمله ﴿هَذَا مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ﴾ اظهار انزجار موسی (علیه السلام) است از آنچه واقع شد که آن دو نفر به جان هم افتادند و او ناگزیر به مداخله گردید و کار به کشته شدن قبطی انجامید و خلاصه، انزجار از این گرفتاری سخت و ندامت از آن است، و اینکه فرمود: ﴿إِنَّهُ عَدُوٌّ مُضِلٌّ مُبِينٌ﴾ اشاره است از آن جناب به اینکه این کاری که از او سرزد نوعی ضلالت است، که به شیطان منسوب است، هر چند که نافرمانی که موجب مؤاخذه است نبود، بلکه صرفاً اشتباه بود، لیکن همین اشتباه هم منسوب به خدا نیست. بلکه منسوب به شیطان است که دشمن و گمراه کننده آشکار است، و این واقعه کار اشتباه و از سوء تدبیر او بود، که او را به عاقبت وخیم مبتلا می‌کرد، و به همین جهت وقتی فرعون به وی اعتراض

کرد و گفت: «﴿وَفَعَلْتَ فَعَلْتِكَ الَّتِي فَعَلْتَ وَأَنْتَ مِنَ الْكَافِرِينَ﴾» تو همانی که آن کار را کردی، و نعمت و خوبیهای مرا در حق خودت کفران نمودی»، در پاسخ فرمود: «﴿فَعَلْتُهَا إِذَا وَأَنَا مِنَ الضَّالِّينَ﴾» من اگر آن کار را کردم، وقتی کردم که از گمراهان بودم»^۱.

﴿قَالَ رَبِّ إِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي فَاغْفِرْ لِي فَغَفَرَ لَهُ إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ﴾

این جمله اعترافی از آن جناب نزد پروردگارش است به اینکه: به نفس خود ستم کرده، چون نفس خود را به خطر انداخته بود، و از این اعتراف برمی آید که درخواست کرده و گفته: ﴿فَاغْفِرْ لِي﴾ معنایش مغفرت مصطلح، و آمرزش گناه نیست، بلکه مراد از آن این است که: خدایا اثر این عمل را خشتی کن، و مراد از عواقب وخیم آن خلاص گردان، و از شر فرعون و درباریانش نجات بده، و این معنا از آیه ﴿وَقَتَلْتَ نَفْسًا فَنَجَّيْنَاكَ مِنَ الْغَمِّ﴾^۲ به خوبی استفاده می شود.

و این اعتراف به ظلم، و درخواست مغفرت، نظیر همان طلب مغفرتی است که قرآن کریم از آدم و همسرش حکایت کرده. و فرموده: ﴿قَالَا رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنفُسَنَا وَإِن لَّمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ﴾^۳.

مفاد آیه: ﴿قَالَ رَبِّ بِمَا أَنْعَمْتَ عَلَيَّ فَلَنْ أَكُونَ ظَهِيرًا لِلْمُجْرِمِينَ﴾ و جوهی که در

معنای آن گفته شده است

﴿قَالَ رَبِّ بِمَا أَنْعَمْتَ عَلَيَّ فَلَنْ أَكُونَ ظَهِيرًا لِلْمُجْرِمِينَ﴾

بعضی^۴ از مفسرین گفته اند: حرف «باء» در جمله ﴿بِمَا أَنْعَمْتَ﴾ برای سببیت است، و معنایش این است که: پروردگارا به سبب آنچه بر من انعام کردی، این عهد برای تو بر عهده من باشد که هرگز یاور مجرمین نباشم، و بنابراین معنا، جمله مورد بحث عهدی است از آن جناب با خدای تعالی.

بعضی^۵ دیگر گفته اند: «باء» در جمله مزبور برای قسم است، که جواب آن حذف شده، و معنای آیه این است که: سوگند می خورم به آن نعمت ها که به من ارزانی داشتی، که هر آینه توبه کنم، و یا امتناع بورزم از اینکه پشتیبان مجرمین باشم.

^۱ شعراء، آیه ۲۰.

^۲ و کشتی مردی را و ما از اندوهت نجات دادیم. - طه، آیه ۴۰.

^۳ گفتند پروردگارا ما به نفس خود ستم کردیم، و اگر تو ما را نیامرزی، و رحم نکنی، به طور مسلم از زیانکاران خواهیم بود. - اعراف، آیه ۲۳.

^۴ تفسیر فخر رازی، ج ۲۴، ص ۲۳۴.

^۵ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۵۵.

بعضی^۱ دیگر گفته‌اند که: «باء» برای قسم هست ولی قسم استعطافی است، و قسم استعطافی آن سوگندی است که در انشاء واقع می‌شود، مثل اینکه به کسی بگویی «بالله زرنی - تو را به خدا سراغم بیا»، و معنای آیه بنابراین احتمال این می‌شود، که: پروردگارا تو را سوگند می‌دهم که بر من عطف کنی، و مرا حفظ فرمایی، تا در نتیجه پشتیبان مجرمین نباشم.

از میان این چند وجه، وجه اولی بهتر است، برای اینکه مراد از جمله ﴿بِمَا أَنْعَمْتَ عَلَيَّ﴾ بنا به گفته این مفسرین - انعام خدا به وی است، یا به این که: او را در کودکی از شر فرعون حفظ کرد، و به مادرش برگردانید، و یا به این که توبه‌اش را از قتل قبطی قبول نمود و او را بخشید البته بنابراینکه از راه الهام یا خواب و امثال آن علم پیدا کرده باشد به این که خدای تعالی او را آرمزیده است و هر یک از این دو احتمال باشد سوگند او سوگند به غیر خدای تعالی بوده، و معنای کلامش این می‌شود که: سوگند می‌خورم به اینکه مرا حفظ کردی که... و یا سوگند می‌خورم به اینکه مرا آرمزیدی که...، و این قسم سوگند در کلام خدای تعالی سابقه ندارد، و هیچ معهود نیست که از کسی حکایت کرده باشد، که به غیر خود او سوگند خورده باشد، به همین جهت است که گفتیم وجه اول بهتر است، چون بنا بر وجه اول اصلاً حرف (باء) برای سوگند نیست، تا این اشکال متوجه شود.

﴿فَلَنْ أَكُونَ ظَهِيْرًا لِلْمُجْرِمِيْنَ﴾ بعضی^۲ از مفسرین گفته‌اند: مراد از «مجرم» آن کسی است که غیر خودش را به جرم وادار سازد، و یا یاری او به جرم کشیده شود، مانند همان اسرائیلی که مرد قبطی با او در افتاد، و یاری کردن موسی از وی، موسی را دچار دردسر و ارتکاب جرم ساخت پس در حقیقت در کلمه «مجرمین» در این جمله، مجازی در نسبت به کار رفته، چون آن مرد اسرائیلی مجرم نبود بلکه سبب شد تا موسی مرتکب جرم شود.»

بعضی^۳ دیگر گفته‌اند: «مراد از «مجرمین» فرعون و قوم اوست، و معنای جمله این است که: سوگند می‌خورم به انعامت بر من، که توبه کنم، و دیگر با مصاحبت و ملازمت یاور و کمک کار فرعون و قومش نشوم، و دیگر - مانند سابق - نزدش نروم، و ملازمش نشوم، و خلاصه سیاهی لشکرش نگردم. مفسر دیگر این وجه را رد کرده به اینکه: «این وجه هیچ تناسبی با مقام ندارد.»

اما آنچه حق مطلب است این است که: جمله ﴿رَبِّ بِمَا أَنْعَمْتَ عَلَيَّ فَلَنْ أَكُونَ ظَهِيْرًا لِلْمُجْرِمِيْنَ﴾ عهد و پیمانی است از سوی موسی که دیگر هیچ مجرمی را در جرمش کمک

^۱ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۵۵.

^۲ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۵۵.

^۳ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۵۵.

نکند، تا شکر نعمتهایی را که به وی ارزانی داشته به جا آورده باشد، و مراد از «نعمت» - با در نظر گرفتن اینکه قیدی به آن نزده - ولایت الهی است، زیرا جمله ﴿فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصَّادِقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ﴾^۱، شهادت می دهد بر اینکه ﴿الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ﴾ عبارتند از: نبیین و صدیقین و شهداء و صالحین.

و این نامبردگان اهل صراط مستقیمند، که به حکم آیه ﴿إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ، صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ﴾^۲، از ضلالت و غضب خدا ایمنند و ترتب امتناع از یاری کردن مجرمین، بر انعام به این معنا، ترتب روشنی است، که هیچ خفایی در آن نیست.

از همین جا معلوم می شود که مراد از «مجرمین» امثال فرعون و درباریان اویند، نه امثال آن مرد اسرائیلی که حضرت او را یاری کرد، چون نه یاری کردن موسی از اسرائیلی جرم بود و نه سیلی زدنش به قبطی، تا از آن اعمال توبه کند، و چگونه ممکن است مرتکب جرم شده باشد، با اینکه او از اهل صراط مستقیم است که هرگز معصیت خداوند نمی کنند تا گمراه شوند و خداوند در قرآن تصریح کرده بر اینکه آن جناب از مخلصانی بوده، که شیطان راهی به اغوای آنان ندارد، و فرموده: ﴿إِنَّهُ كَانَ مُخْلَصًا وَكَانَ رَسُولًا نَبِيًّا﴾^۳.

و نیز در همین چند آیه قبل تصریح کرد بر اینکه به او حکم و علم داد و او از نیکوکاران و از متقیان بود، و چنین کسی را هرگز تعصب فامیلی و یا غضب بیجا گمراه نمی کند. و او را به یاری مجرم در جرمش وانمی دارد.

و اگر قرآن کلمه «قال» را در حکایت کلام آن جناب سه مرتبه تکرار کرده و فرمود: ﴿قَالَ هَذَا مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ﴾ و ﴿قَالَ رَبِّ إِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي﴾ و ﴿قَالَ رَبِّ بِمَا أَنْعَمْتَ عَلَيَّ﴾ برای این است که: سیاق در این سه جمله، مختلف است، چون در جمله اول حکم و قضاوت او را حکایت کرده و در جمله دوم استغفار و دعایش را. و در جمله سوم عهد و پیمانش را.

﴿فَأَصْبَحَ فِي الْمَدِينَةِ خَائِفًا يَتَرَقَّبُ فَإِذَا الَّذِي اسْتَنْصَرَهُ بِالْأَمْسِ يَسْتَصْرِخُهُ قَالَ لَهُ مُوسَى إِنَّكَ لَغَوِيٌّ مُبِينٌ﴾. کلمه «اصبح» را مقید کرد به ﴿فِي الْمَدِينَةِ﴾ تا دلالت کند بر اینکه موسی (علیه السلام) بعد از آن جریان دیگر به سوی قصر فرعون (خانه ای که تا آن روز از عمرش در

^۱ نساء، آیه ۶۹.

^۲ فاتحه، آیه ۷.

^۳ مریم، آیه ۵۱.

آنجا زندگی می‌کرد)، برنگشت، و شب را در شهر مصر به سر برد. و کلمه «استصراخ» به معنای استغاثه به صدای بلند است، که از «صراخ» به معنای صیحه و فریاد مشتق شده، و کلمه «غوایت» به معنای خطای از راه راست و صواب است به خلاف «رشد» که به معنی راه راست یافتن است.

و معنای آیه این است که: موسی آن شب را در شهر به صبح رسانید، - و به کاخ فرعون برنگشت - و همه شب را با ترس و نگرانی بسربرد، و همین که صبح شد، دوباره همان مردی که دیروز او را به یاری خود طلبید، با صدای بلند از او یاری خواست، که اینک مرا از چنگال یک قبطی دیگر نجات بده، موسی از در توبیخ و سرزنش به او گفت: راستی که تو آشکارا گمراه هستی، که نمی‌خواهی راه رشد و صواب را پیش گیری، و این توبیخ بدین جهت بود که او با مردمی دشمنی و مقاتله می‌کرد که از دشمنی و کتک کاری با آنان جز شر و فساد بر نمی‌خاست.

﴿فَلَمَّا أَنْ أَرَادَ أَنْ يَبْطِشَ بِالَّذِي هُوَ عَدُوٌّ لَهُمَا قَالَ يَا مُوسَى أَتُرِيدُ أَنْ تَقْتُلَنِي كَمَا قَتَلْتَ نَفْسًا بِالْأَمْسِ...﴾^۱ بیشتر مفسرین^۱ گفته‌اند: ضمیر (قال - گفت) به مرد اسرائیلی، همان کسی که موسی (علیه السلام) را به کمک می‌طلبید، برمی‌گردد، برای اینکه مرد اسرائیلی خیال کرده بود موسی با این توبیخ و عتابش بنا دارد او را مانند قبطی دیروز به قتل برساند، لذا از خشم او بیمناک شد، و گفت: ای موسی آیا می‌خواهی مرا بکشی، همان طور که دیروز یک نفر را کشتی؟ از سخن او، قبطی طرف دعوایش فهمید که قاتل قبطی دیروز موسی بوده، لذا به دربار فرعون برگشت، و جریان را به وی گزارش داد، فرعون و درباریان به مشورت نشستند، و سرانجام تصمیم بر قتل موسی گرفتند.

و این تفسیر به نظر ما نیز تفسیر درستی است، برای اینکه سیاق هم بدان شهادت می‌دهد، لیکن بعضی‌ها آیه را چنین تفسیر کرده‌اند که: «گوینده این سخن قبطی بوده، نه اسرائیلی» و لیکن این تفسیر قابل اعتناء نیست، و معنای بقیه الفاظ آیه روشن است.

و در اینکه فرمود: ﴿أَنْ يَبْطِشَ بِالَّذِي هُوَ عَدُوٌّ لَهُمَا﴾ تعریضی است به تورات موجود در عصر نزول قرآن، چون در آن تورات آمده که دو طرف مخاصمه در آن روز اسرائیلی بوده‌اند این جمله می‌فرماید که نه، موسی خواست خشم بگیرد، بر کسی که هم دشمن مرد اسرائیلی بود و

^۱ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۵۷.

هم دشمن خودش، پس هر دو اسرائیلی نبوده‌اند و نیز این جمله تایید می‌کند که گوینده جمله «ای موسی می‌خواهی چنین و چنان کنی» اسرائیلی بوده، نه قبطی، برای اینکه سیاق این جمله سیاق ملامت و شکایت است.

﴿وَجَاءَ رَجُلٌ مِنْ أَقْصَى الْمَدِينَةِ يَسْعَى قَالَ يَا مُوسَى إِنَّ الْمَلَأَ يَأْتَمِرُونَ بِكَ لِيُقْتَلُوكَ...﴾

کلمه «یاتمرون» از مصدر «ائتمار» مشتق است، که به معنای مشورت و خیرخواهی، و ضد خیانت است. و ظاهراً جمله ﴿مِنْ أَقْصَى الْمَدِينَةِ﴾ قید است برای جمله «جاء».

و ظاهر آیه این است که: این ائتمار و مشورت در حضور فرعون و به دستور او صورت گرفته، و این مردی که آمد و به موسی خبر داد که تصمیم گرفته‌اند تو را بکشند، از همان مجلس آمده، و قصر فرعون در اقصی و بیرون شهر مصر بوده، موسی را از تصمیم خطرناک آنان خبردار کرد، و اشاره کرد که از شهر بیرون شود.

این استیناسی که از آیه مورد بحث کردیم، نظریه سابق را که گفتیم قصر فرعون و محل سکونتش بیرون شهر بوده، تایید می‌کند و معنای آیه روشن است.

﴿فَخَرَجَ مِنْهَا خَائِفًا يَتَرَقَّبُ قَالَ رَبِّ نَجِّنِي مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ﴾

پس از شهر بیرون شد، در حالی که ترسان و نگران پشت سر بود، گفت پروردگارا مرا از شر مردم ستمکار نجات بده. و در این تاییدی است بر این که حضرت موسی آن عملش را که به خطا مرد قبطی را کشت، برای خویش جرم نمی‌دانست.

بحث روایتی (چند روایت در باره آمدن موسی (علیه السلام) به مصر و کشتن مرد قبطی به خطا و

اینکه گفت: ﴿هَذَا مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ...﴾ و ﴿رَبِّ إِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي فَاغْفِرْ لِي﴾

در تفسیر قمی می‌گوید: موسی هم چنان نزد فرعون با ناز و نعمت زندگی می‌کرد، تا به حد بلوغ و مردی رسید، و موسی (علیه السلام) در این مدت با فرعون گفتگو از توحید می‌کرد، و فرعون سخت او را از این سخنها باز می‌داشت، تا آنکه تصمیم گرفت او را از بین ببرد، موسی ناگزیر از کاخ او بیرون گشته، و وارد شهر شد، در شهر دو نفر را دید که یکدیگر را کتک می‌زدند، یکی در دین موسی بود، و دیگری در دین فرعون، آن مردی که در دین موسی بود موسی را به کمک طلبید، موسی (علیه السلام) او را کمک کرد، و دشمنش را سیلی زد، ولی همین سیلی به زندگی او خاتمه داد، ناگزیر موسی در شهر متواری شد.

همین که فردای آن روز شد، دوباره مرد دیروزی را دید که گرفتار مردی قبطی شده، و او را محکم گرفته، آن مرد دست به دامن موسی شد، قبطی وقتی موسی را دید به او گفت: آیا می‌خواهی مرا هم بکشی همان طور که دیروز یک نفر را کشتی، ناگزیر اسرائیلی را رها کرده و پا به فرار گذاشت^۱.

و در کتاب عیون الاخبار به سند خود از علی بن محمد بن جهم روایت کرده که گفت: من در مجلس مامون حضور یافتم، وقتی که امام رضا (علیه السلام) هم نزد او بود، مامون به آن جناب عرضه داشت: یا بن رسول الله آیا اعتقاد تو آن نیست که انبیاء معصوم از گناهند؟ فرمود: بلی، عرضه داشت پس بگو بینم معنای آیه ﴿فَوَكَرَهُ مُوسَىٰ فَقَضَىٰ عَلَيْهِ قَالَ هَذَا مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ﴾ چیست؟ فرمود: موسی (علیه السلام) وارد یکی از شهرهای فرعون شد، هنگامی وارد شد که مردم از ورودش غافل بودند، یعنی بین مغرب و عشا بود، و در همان موقع دو نفر را دید که یکدیگر را می‌زدند، یکی از پیروانش، و یکی از دشمنانش، دشمن را به حکم خدای تعالی دفع کرد، و لطمه‌ای به او زد، که منجر به مرگش شد، با خود گفت: این از عمل شیطان بود، یعنی این نزاع که بین این دو نفر درگرفت نقشه شیطان بود، نه اینکه کشتن من از عمل شیطان بود، «إنه»، یعنی شیطان دشمنی گمراه کننده و آشکار است.

مامون گفت: بنابراین پس چه معنا دارد که موسی بگوید: ﴿رَبِّ إِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي فَاغْفِرْ لِي﴾ پروردگارا من به خود ستم کردم مرا بیامرز؟

امام فرمود: معنایش این است که: پروردگارا من خود را در غیر آن موقعیتی که باید قرار دادم، که وارد این شهر شدم، ﴿فَاغْفِرْ لِي﴾ یعنی پس مرا از دشمنانت پنهان کن، (چون غفران به معنای پوشاندن است) تا به من دست نیابند، و مرا به قتل نرسانند، خدا هم ﴿فَغَفَرَ لَهُ إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ﴾ او را از چشم دشمنان پوشانید، که او پوشاننده رحیم است. موسی گفت: ﴿رَبِّ بِمَا أَنْعَمْتَ عَلَيَّ﴾ خدایا به پاس این نعمت و نیرو که با یک سیلی یکی از دشمنان را از پا درآوردم و به شکرانه آن تا زنده‌ام، پشتیبان مجرمین نخواهم شد، بلکه با این نیرو همواره به مجاهدت و مبارزه ایشان برمی‌خیزم تا تو راضی گردی.

﴿فَأَصْبَحَ فِي الْمَدِينَةِ خَائِفًا يَتَرَقَّبُ﴾ آن شب را موسی با ترس و نگرانی به صبح رسانید، ﴿فَإِذَا الَّذِي اسْتَنْصَرَهُ بِالْأَمْسِ يَسْتَصْرِخُهُ﴾ که ناگهان همان مرد دیروزی باز او را به کمک طلبید، و دست به دامنش شد، موسی گفت: تو برستی مردی گمراه آشکاری، دیروز با

^۱ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۳۷.

مردی دعوا کردی، امروز با این مرد دعوا می کنی، سوگند که تو را ادب خواهم کرد، و خواست تا بر او خشم بگیرد، همین که با خشم به سوی او که از پیروان او و دشمن قبطی امروز و قبطی دیروز بود رفت، گفت: ای موسی آیا می خواهی مرا بکشی هم چنان که دیروز یک نفر را کشتی؟ تو به نظرم به غیر این منظوری نداری که در زمین جباری باشی، و تو نمی خواهی اصلاح جو بوده باشی. مامون از این بیان لذت برد و گفت: خدا تو را از جانب انبیایش جزای خیر دهد ای ابا الحسن^۱.

[سوره القصص (۲۸): آیات ۲۲ تا ۲۸]

﴿وَلَمَّا تَوَجَّهَ تِلْقَاءَ مَدْيَنَ قَالَ عَسَىٰ رَبِّي أَن يَهْدِيَنِي سَوَاءَ السَّبِيلِ ۲۲ وَلَمَّا وَرَدَ مَاءَ مَدْيَنَ وَجَدَ عَلَيْهِ أُمَّةً مِّنَ النَّاسِ يَسْتَقُونَ وَوَجَدَ مِنْ دُونِهِمُ امْرَأَتَيْنِ تَذُودَانِ قَالَ مَا خَطْبُكُمَا قَالَتَا لَا نَسْقِي حَتَّىٰ يُصَدِرَ الرِّعَاءُ وَأَبُونَا شَيْخٌ كَبِيرٌ ۲۳ فَسَقَىٰ لَهُمَا ثُمَّ تَوَلَّىٰ إِلَى الظِّلِّ فَقَالَ رَبِّ إِنِّي لِمَا أَنزَلْتَ إِلَيَّ مِنْ خَيْرٍ فَقِيرٌ ۲۴ فَجَاءَتْهُ إِحْدَاهُمَا تَمْشِي عَلَىٰ اسْتِحْيَاءٍ قَالَتْ إِنَّ أَبِي يَدْعُوكَ لِيَجْزِيَكَ أَجْرَ مَا سَقَيْتَ لَنَا فَلَمَّا جَاءَهُ وَقَصَّ عَلَيْهِ الْقِصَصَ قَالَ لَا تَخَفْ نَجَوْتَ مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ ۲۵ قَالَتْ إِحْدَاهُمَا يَا أَبَتِ اسْتَأْجِرْهُ إِنَّ خَيْرَ مَنِ اسْتَأْجَرْتَ الْقَوِيُّ الْأَمِينُ ۲۶ قَالَ إِنِّي أُرِيدُ أَنْ أَكْحِكَ إِحْدَىٰ ابْنَتِي هَاتَيْنِ عَلَىٰ أَنْ تَأْجُرَنِي ثَمَانِي حَجَّجَ فَإِنْ أَتَمَمْتَ عَشْرًا فَمِنْ عِنْدِكَ وَمَا أُرِيدُ أَنْ أَشُقَّ عَلَيْكَ سَتَجِدُنِي إِنْ شَاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّالِحِينَ ۲۷ قَالَ ذَلِكَ بَيْنِي وَبَيْنَكَ أَيَّمَا الْأَجْلَيْنِ قَضَيْتُ فَلَا عُدْوَانَ عَلَيَّ وَاللَّهُ عَلَيَّ مَا نَقُولُ وَكِيلٌ ۲۸﴾

ترجمه آیات

و چون موسی متوجه جانب مدین شد گفت امیدوارم که پروردگارم مرا به راه مستقیم و راست هدایت کند (۲۲).

و چون به آب مدین رسید مردمی را دید که از چاه آب می کشند و در طرف دیگر دور از مردم دو نفر

^۱ عیون الاخبار، ج ۱، ص ۱۹۸.

زن را دید که گوسفندان را از اینکه مخلوط با سایر گوسفندان شوند جلوگیری می‌کردند، موسی پرسید چرا ایستاده‌اید؟ گفتند: ما آب نمی‌کشیم تا آنکه چوپانها گوسفندان خود را ببرند، و پدر ما پیری سالخورده است (۲۳).

موسی گوسفندان ایشان را آب داده سپس به طرف سایه بازگشت و گفت: پروردگارا من به آنچه از خیر بر من نازل کنی محتاجم (۲۴).

چیزی نگذشت که یکی از آن دو زن که با حالت شرمگین راه می‌رفت به سوی موسی آمد و گفت پدرم تو را می‌خواند تا پاداش آب دادنت را بدهد، همین که موسی نزد پیر مرد آمد و داستان خود را به او گفت، پیر مرد گفت: دیگر مترس که از مردم ستمگر نجات یافتی (۲۵).

یکی از آن دو زن به پدر خود گفت چه خوب است او را اجیر کنی که بهترین اجیر آن کس است که هم نیرومند باشد و هم امین (۲۶).

پیر مرد به موسی گفت می‌خواهم یکی از این دو دخترم را به همسریت درآورم در برابر اینکه هشت سال اجیرم شوی، البته اگر ده سال کار کنی خودت کرده‌ای و آن دو سال جزو قرارداد ما نیست، و من نمی‌خواهم بر تو سخت بگیرم و به زودی مرا خواهی یافت ان شاء الله از صالحان (۲۷).

موسی گفت این قرارداد بین تو و خودم را قبول دارم، هر یک از دو مدت هشت سال و ده سال را که خواستم انجام می‌دهم و تو حق اعتراض نداشته باشی و خدا بر آنچه می‌گویم وکیل است (۲۸).

بیان آیات [بیان آیات مربوط به فصل سوم داستان موسی: بیرون شدن از مصر به سوی مدین و

ملاقات با شعیب (علیه السلام) و ازدواج با دختر او]

این آیات فصل سوم از داستان موسی (علیه السلام) است، در این داستان بیرون شدنش از مصر به طرف مدین را آورده که بعد از کشتن قبطی از ترس فرعون رهسپار آنجا شد، و در آنجا با دختر پیر مردی کهن سال ازدواج کرد، و در قرآن کریم نام آن پیر مرد نیامده، لیکن در روایات امامان اهل بیت (علیه السلام) و پاره‌ای از روایات اهل سنت آمده که او شعیب، پیغمبر مدین بوده.

﴿وَلَمَّا تَوَجَّهَ تَلْقَاءَ مَدْيَنَ قَالَ عَسَىٰ رَبِّي أَن يَهْدِيَنِي سَوَاءَ السَّبِيلِ﴾

در مجمع البیان آمده که کلمه «تلقاء» به معنای برابر و مقابل هر چیز است، و نیز گفته می‌شود: فلانی این کار را از تلقاء خود کرد، یعنی از قبل خود و به داعی نفس خود کرد، و کلمه ﴿سَوَاءَ السَّبِيلِ﴾ به معنای وسط راه، و یاراه وسط است.^۱

^۱ مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۴۶.

و کلمه «مدین» - به طوری که در کتاب مراصد الاطلاع آمده - نام شهری بوده که شعیب در آنجا می‌زیسته، و این شهری بوده در کنار دریای «قلمز» روبروی «تبوک» که از تبوک تا آنجا شش منزل مسافت بوده، و از تبوک بزرگتر، چاهی هم که گوسفندان شعیب از آن آب داده می‌شد در همانجا بوده^۱ و بعضی^۲ دیگر گفته‌اند: «این شهر در هشت منزلی مصر بوده، و از قلمرو حکومت فرعون خارج بوده، و به همین جهت موسی (علیه السلام) متوجه آنجا شده است».

و معنای آیه این است که: وقتی موسی (علیه السلام) بعد از بیرون شدن از مصر متوجه مدین شد، گفت: از پروردگارم امیدوارم که مرا به راه وسط هدایت کند، و دچار انحراف از آن و میل به غیر آن، نگشته و گمراه نشوم.

از سیاق - به طوری که ملاحظه می‌فرمایید - برمی‌آید که آن جناب قصد مدین را داشته، ولی راه را بلد نبوده، از پروردگارش امید داشته که او را به راه مدین هدایت کند.

﴿وَلَمَّا وَرَدَ مَاءَ مَدْيَنَ وَجَدَ عَلَيْهِ أُمَّةً مِّنَ النَّاسِ يَسْقُونَ...﴾

کلمه «تذودان» تشبیه «تذود» است و آن مضارع است از ماده «ذود»، که به معنای حبس و منع است، و مراد از آن، این است که: آن دو زن گوسفندان خود را از اینکه به طرف آب بروند، و یا از اینکه با گوسفندان مردم مخلوط شوند، جلوگیری می‌کردند، هم چنان که مراد از کلمه «یسقون» آب دادن به گوسفندان و چهارپایان است و کلمه «رعاء» به معنای چوپان است، که کارش چرانیدن گوسفندان می‌باشد.

و معنای آیه این است که: وقتی موسی به آب «مدین» رسید، در آنجا جماعتی از مردم را دید که داشتند گوسفندان خود را آب می‌دادند، و در نزدیکی آنها دو نفر زن را دید که گوسفندان خود را از اینکه به طرف آب بروند، جلوگیری می‌کردند، موسی از راه استفسار و از اینکه چرا نمی‌گذارند گوسفندان به طرف آب بیایند و از اینکه چرا مردی همپای گوسفندان نیست، پرسش کرد، و گفت: ﴿مَا خَطْبُكُمْ؟﴾ چه می‌کنید؟ گفتند: ما گوسفندان خود را آب نمی‌دهیم تا آنکه چوپانها از آب دادن گوسفندان خود فارغ شوند، یعنی ما عادتمان این طور است، و پدرمان پیر مردی سالخورده است، او نمی‌تواند خودش متصدی آب دادن به گوسفندان باشد، و لذا ما این کار را می‌کنیم.

^۱ مراصد الاطلاع (المرصد) ص ۳۶۲.

^۲ مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۴۷.

موسی (علیه السلام) در اعمال خود مراقبت شدید داشته و فقط رضای خدا را در نظر

داشته است

﴿فَسَقَى لَهُمَا ثُمَّ تَوَلَّى إِلَى الظِّلِّ فَقَالَ رَبِّ إِنِّي لِمَا أَنْزَلْتَ إِلَيَّ مِنْ خَيْرٍ فَقِيرٌ﴾

موسی (علیه السلام) از گفتار آن دو دختر فهمید که واپس شدن آن دو از آب دادن گوسفندان، هم به خاطر نوعی تعفف و تحجب آن دو است و هم به خاطر ستم مردم به آن دو لذا پیش رفت و برای آنان آب کشید، و گوسفندان ایشان را سیراب کرد.

﴿ثُمَّ تَوَلَّى إِلَى الظِّلِّ فَقَالَ رَبِّ إِنِّي لِمَا أَنْزَلْتَ إِلَيَّ مِنْ خَيْرٍ فَقِيرٌ﴾ یعنی پس از آب دادن گوسفندان برگشت

به طرف سایه، تا استراحت کند، چون حرارت هوا بسیار زیاد بود، آنگاه گفت: «پروردگارا من به آنچه از خیر به سویم نازل کرده‌ای محتاجم» و بیشتر مفسرین این دعا را حمل بر درخواست طعام کرده‌اند، تا سد جوعش شود، بنابراین بهتر آن است که بگوییم مراد از «ما» در جمله ﴿لِمَا أَنْزَلْتَ إِلَيَّ﴾. نیروی بدنی است، که بتواند با آن اعمال صالح و کارهایی که موجب رضای خداست انجام دهد، مانند دفاع از اسرائیلی، و فرار از فرعون به قصد مدین، و آب دادن به گوسفندان شعیب، و «لام» بر سر کلمه «ما» به معنای «الی» است.

و این اظهار فقر و احتیاج به نیرویی که خدا آن را به وی نازل کرده و به افاضه خودش به وی داده، کنایه است از اظهار فقر به طعامی که آن نیروی نازله و آن موهبت را باقی نگهدارد.

از این بیان روشن می‌شود که موسی (علیه السلام) در اعمال خود مراقبت شدیدی داشته، که هیچ عملی انجام نمی‌داده، و حتی اراده‌اش را هم نمی‌کرده، مگر برای رضای پروردگارش، و به منظور جهاد در راه او، حتی اعمال طبیعی‌اش را هم به این منظور انجام می‌داده، غذا را به این منظور می‌خورده که برای جهاد، و تحصیل رضای خدا نیرو داشته باشد.

و این نکته از سراپای داستان او به چشم می‌خورد، چون بعد از زدن قبطی بلافاصله از اینکه نیرویش صرف یاری مظلوم و کشتن ظالمی شده، به عنوان شکرگزاری فرموده: ﴿رَبِّ بِمَا أَنْعَمْتَ عَلَيَّ فَلَنْ أَكُونَ ظَهيراً لِّلْمُجْرِمِينَ﴾ و نیز وقتی که از مصر بیرون آمد از در انزجار از ستم و ستمکار گفت: ﴿رَبِّ نَجِّنِي مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ﴾ و نیز وقتی که به راه افتاد از شدت علاقه به راه حق، و ترس از انحراف از آن راه، اظهار امیدواری کرد که: ﴿عَسَى رَبِّي أَن يَهْدِيَنِي سَوَاءَ السَّبِيلِ﴾ و باز وقتی که گوسفندان شعیب را آب داد، و به طرف سایه رفت از در مسرت از اینکه نیرویی که خدا به او داده، صرف در راه رضای خدا شده، و دریغ از اینکه این نیرو را از کف بدهد، و نخوردن غذا آن را سست کند، گفت: ﴿رَبِّ إِنِّي لِمَا أَنْزَلْتَ إِلَيَّ مِنْ خَيْرٍ فَقِيرٌ﴾، و نیز وقتی که خود را اجیر شعیب (علیه السلام) کرد و دختر او را به عقد درآورد،

گفت: ﴿وَاللَّهُ عَلَىٰ مَا نَقُولُ وَكِيلٌ﴾ خدا بر آنچه در این قرارداد می‌گوییم وکیل است.

و اینکه بعضی از مفسرین «لام» در کلمه «لما» را لام تعلیل گرفته‌اند، و نیز اینکه بعضی گفته‌اند: مراد از کلمه «خیر» خیر دینی، یعنی نجات از ستمکاران است، بعید است و سیاق، آن را افاده نمی‌کند.

﴿فَجَاءَتْهُ إِحْدَاهُمَا تَمْشِي عَلَىٰ اسْتِحْيَاءٍ...﴾

ضمیر در احدهما - «یکی از آن دو» به کلمه «امراتین» برمی‌گردد، و اگر کلمه «استحیاء» را نکره، بدون الف و لام - آورد، برای رساندن عظمت آن حالت است، و مراد از اینکه راه رفتنش بر «استحیاء» بوده، این است که: عفت و نجابت از طرز راه رفتنش پیدا بود، و حرف «ما» در جمله ﴿لِيَجْزِيَكَ أَجْرًا مَا سَقَيْتَ لَنَا﴾ مصدریه است، و به جمله چنین معنا می‌دهد که: پدر ما تو را می‌خواند تا به تو جزای آب دادنت به گوسفندان ما را بدهد.

جمله ﴿فَلَمَّا جَاءَهُ وَقَصَّ عَلَيْهِ الْقَصَصَ قَالَ لَا تَخَفْ...﴾، اشاره دارد به اینکه شعیب در برخورد با موسی (علیه السلام) نخست احوال او را پرسیده، و سپس موسی (علیه السلام) داستان خود را بدو گفت، و شعیب به او تسکین نفس داد به این که از شر آنان نجات یافته، چون فرعونیان بر مدین تسلطی نداشتند.

در این جا استجابت خداوند از آن سه دعایی را که قبلا موسی (علیه السلام) کرده بود، کامل شده، چون یکی از درخواستهایش این بود که خدا او را از مصر و از شر مردم ستمگر نجاتش دهد، که شعیب در این آیه به وی مژده داد که نجات یافتی، دوم از درخواستهایش این بود که امیدوار بود خدا به ﴿سَوَاءَ السَّبِيلِ﴾ راهنمایی اش کند، که این خود به منزله دعایی بود، و وارد «مدین» شد درخواست سومش رزق بود، که در اینجا شعیب او را دعوت کرد که مزد آب کشیدنش را به او بدهد، و علاوه بر این خداوند رزق ده سال او را تامین کرد، و همسری به او داد، که مایه سکونت و آرامش خاطرش باشد.

﴿قَالَتْ إِحْدَاهُمَا يَا أَبْتَ اسْتَأْجِرْهُ إِنَّ خَيْرَ مَنِ اسْتَأْجَرْتَ الْقَوِيُّ الْأَمِينُ﴾

اینکه «استیجار» را بدون قید ذکر فرموده، این معنا را می‌فهماند که مراد این بوده که موسی (علیه السلام) اجیر او شود، در همه حوائج او، و خلاصه قائم مقام خود شعیب باشد، در همه کارهایش، هر چند که به اقتضای مقام تنها مساله چراندن گوسفندان به نظر بیاید.

جمله ﴿إِنَّ خَيْرَ مَنِ اسْتَأْجَرْتَ...﴾ در مقام تعلیل برای جمله «استاجر» است، و این از باب به کار بردن سبب در جای مسبب است، و تقدیر آیه چنین است: «یا ابت استاجر لانه قوی امین، و خیر من استاجرت هو القوی الامین - ای پدر او را اجیر کن که مردی نیرومند و

امین است، و معلوم است که بهترین اجیر آن کسی است که قوی و امین باشد».

و از اینکه دختر شعیب موسی (علیه السلام) را قوی و امین معرفی کرد، فهمیده می‌شود که آن دختر از نحوه عمل موسی (علیه السلام) در آب دادن گوسفندان طرز کاری دیده که فهمیده او مردی نیرومند است، و همچنین از عفتی که آن جناب در گفتگوی با آن دو دختر از خود نشان داد، و از اینکه غیرتش تحریک شد، و گوسفندان آنان را آب داد، و نیز از طرز به راه افتادن او تا خانه پدرش شعیب چیزهایی دیده که به عفت و امانت او پی برده است.

از اینجا معلوم می‌شود که: گوینده جمله ﴿يَا أَبَتِ اسْتَأْجِرْهُ...﴾ همان دختری بوده که به دستور پدرش رفت و موسی (علیه السلام) را به خانه دعوت کرد، هم چنان که روایات امامان اهل بیت (علیه السلام) و نیز نظریه جمعی از مفسرین همین را می‌گویند.

﴿قَالَ إِنِّي أُرِيدُ أَنْ أُنْكِحَكَ إِحْدَى ابْنَتِي هَاتَيْنِ عَلَيَّ أَنْ تَأْجُرَنِي ثَمَانِي حِجَجٍ...﴾

در این آیه شعیب (علیه السلام) پیشنهادی به موسی (علیه السلام) می‌کند، و آن اینکه خود را برای هشت و یا ده سال اجیر او کند، در مقابل او هم یکی از دو دختر خود را به همسری به عقد وی درآورد، البته این قرارداد عقد قطعی نبوده، به شهادت اینکه شعیب (علیه السلام) معین نکرده که کدام یک از آن دو همسر وی باشند.

و از جمله «﴿إِحْدَى ابْنَتِي هَاتَيْنِ﴾ یکی از این دو دخترم» برمی‌آید که دختران در آن هنگام حاضر بوده‌اند، و معنای جمله ﴿عَلَيَّ أَنْ تَأْجُرَنِي ثَمَانِي حِجَجٍ﴾ این است که: می‌خواهم یکی از این دو دخترم را به نکاح درآورم، در مقابل اینکه تو هم خودت را اجیر کنی برای من در مدت هشت سال، و کلمه «حجج» جمع حجة است، که مراد از آن یک سال است، و اینکه سال را حجه خواند به این عنایت است که در هر سال یک بار حج بیت الحرام انجام می‌شود.

و از همین جا روشن می‌گردد که مساله حج خانه خدا جزو شریعت ابراهیم (علیه السلام) بوده، و در نزد مردم آن دوره نیز معمول بوده است.

﴿فَإِنْ أَتَمَمْتَ عَشْرًا فَمِنْ عِنْدِكَ﴾ یعنی اگر این هشت سال را به اختیار خودت به ده سال رساندی، کاری است که خودت زاید بر قرارداد کرده‌ای، بدون اینکه ملزم بدان باشی.

﴿وَمَا أُرِيدُ أَنْ أَشُقَّ عَلَيْكَ﴾ شعیب (علیه السلام) در این جمله خبر می‌دهد از نحوه کاری که از او می‌خواهد، و می‌فرماید که من مخدومی صالح هستم، و نمی‌خواهم تو در خدمتگزاری من خود را به زحمت و مشقت اندازی.

﴿سَتَجِدُنِي إِنْ شَاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّالِحِينَ﴾ یعنی من از صالحین هستم، و ان شاء الله تو هم این معنا را در من خواهی یافت، پس استثناء (ان شاء الله) مربوط به صلاحیت او فی نفسه نیست، بلکه متعلق است به دریافت موسی.

﴿قَالَ ذَلِكَ بَيْنِي وَبَيْنَكَ أَيَّمَا الْأَجَلِينَ قَضَيْتُ فَلَا عُدْوَانَ عَلَيَّ وَاللَّهُ عَلَىٰ مَا نَقُولُ وَكِيلٌ﴾

ضمیر در «قال» به موسی (علیه السلام) برمی گردد، موسی در پاسخ شعیب (علیه السلام) گفت: ﴿ذَلِكَ بَيْنِي وَبَيْنَكَ﴾ یعنی این قرارداد که گفتی و شرطها که کردی، و این معاهده که پیشنهاد نمودی ثابت باشد بین من و تو، نه من مخالفت آن کنم، و نه تو. ﴿أَيَّمَا الْأَجَلِينَ قَضَيْتُ فَلَا عُدْوَانَ عَلَيَّ﴾ این جمله بیان آن دو مدتی است که در کلام شعیب آمده و معین نشده بود، بلکه به طور مردد گفت: اگر ده سال تمامش کنی خودت کرده‌ای، و معنای جمله مورد بحث این است که: من خود اختیار دارم که هر یک از این دو مدت را بخواهم برگزینم، خلاصه این اختیار واگذار به من است، اگر تنها هشت سال خدمت کردم، تو حق نداری مرا به بیشتر از آن ملزم کنی، و اگر ده سال را برگزیدم باز هم نمی توانی مرا از آن دو سال اضافی منع کنی.

﴿وَاللَّهُ عَلَىٰ مَا نَقُولُ وَكِيلٌ﴾ خدا را در آنچه بین خود شرط و پیمان بستند، وکیل می گیرد، که به طور ضمنی او را گواه هم گرفته، تا در صورت تخلف و اختلاف حکم و داوری بین آن دو با او باشد، و به همین جهت نگفت خدا شاهد باشد، بلکه گفت وکیل باشد، برای اینکه شهادت و داوری همیشه با خدا هست، احتیاج به شاهد گرفتن کسی ندارد، و اما وکیل شدنش وقتی است که کسی او را وکیل خود بگیرد مانند یعقوب که وقتی می خواست از فرزندانش میثاق بگیرد که یوسف را به او برگردانند - بنا به حکایت قرآن کریم در آیه ﴿فَلَمَّا آتَوْهُ مَوْثِقَهُمْ قَالَ﴾ گفت: ﴿وَاللَّهُ عَلَىٰ مَا نَقُولُ وَكِيلٌ﴾ خداوند بر آنچه می گویم وکیل است»^۱

بحث روایتی [روایاتی در ذیل آیات راجع به داستان ورود موسی (علیه السلام) به مدین و

ملاقات با شعیب (علیه السلام) و...]

در کتاب کمال الدین^۲ به سندی که وی به سدیر صیرفی دارد، از او از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که در حدیثی طولانی فرمود: مردی از اقصای شهر دوان دوان آمد، و گفت: ای موسی درباریان در مشورتند که تو را به قتل برسانند، پس بی درنگ بیرون شو، که من از خیرخواهان توام، پس موسی ترسناک و اندیشناک از مصر بیرون شد، و بدون اینکه مرکبی و حیوانی و خادمی با خود بردارد، پستی‌ها و بلندیهای زمین را پشت سر گذاشت، تا به سرزمین مدین رسید، در آنجا به درختی رسید، و دید که

^۱ یوسف، آیه ۶۶.

^۲ کمال الدین و تمام النعمة، ص ۱۵۰.

در زیر آن، چاهی است، و مردمی پیرامون چاه هستند، و آب می‌کشند، و دو دختر ضعیف هم دید که با خود رمه‌ای گوسفند دارند، پرسید شما چرا ایستاده‌اید؟ گفتند، پدر ما پیری سالخورده است و ما دو دختر ناتوانیم، نمی‌توانیم با این مردان بر سر نوبت در بیفتیم، منتظریم تا آنان از آب کشیدن فارغ شوند، ما مشغول شویم. موسی دلش به حال آن دو دختر بسوخت، پس دلو را از آنان گرفت و به آن دو گفت گوسفندانان را نزدیک بیاورید، پس همه آنها را سیراب کرد، دختران همان صبح زود که آمده بودند، برگشتند، در حالی که هنوز مردان برنگشته بودند.

موسی سپس به زیر درخت رفت، و در آنجا نشست، و گفت: پروردگارا من بدانچه که به من از خیر نازل کرده‌ای محتاجم. و روایت کرده که: این را وقتی گفت که حتی به نیم دانه خرما هم محتاج بود، از سوی دیگر وقتی دختران نزد پدر برگشتند از آن دو پرسید امروز چطور به این زودی برگشتید؟ گفتند بر سر چاه مردی صالح دیدیم، که دلش به حال ما سوخت، و برایمان آب کشید، پدر به یکی از دختران خود گفت، برو آن مرد را نزد من آور، یکی از آن دو دختر با حالت شرم و حیا نزد آن جناب آمد، گفت پدرم تو را می‌خواند تا مزد آب کشیدن تو را به تو بدهد.

روایت کرده که: موسی به دختر گفت راه را به من نشان بده، خودت از پشت سرم بیا، برای اینکه ما دودمان یعقوب به پشت زنان نگاه نمی‌کنیم، پس وقتی نزد شعیب آمد و ماجرای خود را بدو گفت شعیب گفت مترس که از شر مردم ستمکار نجات یافتی.

آنگاه گفت: من می‌خواهم یکی از این دو دختر را به عقد تو درآورم، به شرط اینکه تو هم هشت سال، خودت را اجیر من کنی، اگر این مدت را به ده سال رساندی اختیار با خود تو است پس روایت فرموده که: موسی همان ده سال را خدمت کرد، چون انبیاء همواره طرف فضل و تمامیت را اختیار می‌کنند.

مؤلف: در این معنا روایتی نیز در تفسیر قمی آمده^۱.

و در کافی از علی بن ابراهیم از پدرش از ابن ابی عمیر از شخصی که نامش را برد، از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که در ذیل حکایت کلام موسی که گفت: ﴿رَبِّ إِنِّي لِمَا أَنْزَلْتَ إِلَيَّ مِنْ خَيْرٍ فَقِيرٌ﴾ فرمود: منظورش طعام بوده^۲.

مؤلف: عیاشی هم نظیر آن را از حفص از آن جناب روایت کرده، و عبارت روایت او چنین است: «طعام مقصودش بوده»^۳. و نیز از لیث از امام باقر (علیه السلام) نظیر آن را آورده و در نهج البلاغه هم مثل آن را

^۱ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۳۹.

^۲ فروع کافی، ج ۶، ص ۲۸۷.

^۳ عیاشی، ج ۲، ص ۳۳۰.

فرموده، یعنی فرمود: «به خدا قسم درخواست چیزی جز نانی که آن را بخورد نکرد»^۱.

و در الدر المثور است که: ابن مردویه از انس بن مالک روایت کرده که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) فرمود: وقتی موسی برای آن دو دختر آب کشید و سپس به طرف سایه رفت، و گفت: ﴿رَبِّ اِنِّی لِمَا اَنْزَلْتَ اِلَیَّ مِنْ خَیْرِ فَاقْبَلْهُ﴾ آن روز موسی به یک مشت خرما محتاج بود^۲.

و در تفسیر قمی می‌گوید: یکی از دو دختر شعیب (علیه السلام) به پدر گفت: ای پدر او را اجیر خود کن، چون بهترین اجیر آن کسی است که قوی و امین باشد، شعیب در پاسخ گفت: به من گفتی که قوتش را از آب کشیدنش فهمیدی، که به تنهایی آن همه دلو از چاه کشید، اما امانتش را از کجا به دست آوردی در پاسخ گفت: از اینجا که به من گفت: تو پشت سر من بیا، و مرا راهنمایی کن، چون من از دودمانی هستم که به پشت زنان نظر نمی‌کنند، من از اینجا فهمیدم او مردی امین است، چون همین نظر نینداختن بدنبال زنان، خود از امانتداری است^۳.

مؤلف: نظیر این را صاحب مجمع البیان از علی (علیه السلام) روایت کرده^۴.

و نیز در مجمع البیان است که: حسن بن سعید، از صفوان، از ابی عبد الله امام صادق (علیه السلام) روایت کرده، که در پاسخ شخصی که پرسید: کدام یک از آن دو دختر بود که آمد و به موسی (علیه السلام) گفت: پدرم تو را می‌خواند؟ فرمود: همان دختر که بعدا با او

^۱ نهج البلاغه صبحی الصالح، ص ۲۲۶.

^۲ الدر المثور، ج ۵، ص ۱۲۵.

^۳ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۳۸.

^۴ مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۴۸.

ازدواج کرد، یکی دیگر پرسید. کدام یک از دو مدت را خدمت کرد؟ در پاسخ فرمود: مدت بیشتر را، یعنی مدت ده سال را، شخص دیگر پرسید: آیا قبل از ده سال با او عروسی کرد، یا بعد از آن؟ فرمود: قبل از آن شخص دیگر پرسید: مگر می شود کسی با زنی ازدواج کند و شرط کند که مدت دو ماه مثلاً برای پدرش خدمت کند، و آنگاه قبل از تمام شدن دو ماه با دختر عروسی کند؟ فرمود: موسی می دانست که شرط را به اتمام می رساند، شخص دیگر پرسید: از کجا می دانست؟ فرمود: می دانست زنده می ماند تا شرط شعیب را وفا کند^۱.

مؤلف: مساله اینکه موسی ده سال خدمت را به اتمام رسانید، در الدر المنثور به چند طریق از رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) نیز روایت شده^۲.

و در تفسیر عیاشی می گوید: حلبی گفته: شخصی از امام صادق (علیه السلام) پرسید: آیا قبل از بعثت رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) خانه کعبه زیارت می شد؟ فرمود: آری، و تصدیق این معنا در قرآن است، که از شعیب (علیه السلام) حکایت می کند که به موسی (علیه السلام) در داستان ازدواجش شرط کرد هشت حج، او را خدمت کند، و فرموده: ﴿عَلَىٰ أَنْ تَأْجُرَنِي ثَمَانِي حَجَّجٍ﴾. و فرمود: «**علی ان تاجرني ثمانی سنین**»^۳.

[سوره القصص (۲۸): آیات ۲۹ تا ۴۲]

﴿فَلَمَّا قَضَىٰ مُوسَى الْأَجَلَ وَسَارَ بِأَهْلِهِ آنَسَ مِنْ جَانِبِ الطُّورِ نَارًا قَالَ لِأَهْلِهِ امْكُثُوا إِنِّي آنَسْتُ نَارًا لَعَلِّي آتِيكُمْ مِنْهَا بِخَبَرٍ أَوْ جَذْوَةٍ مِنَ النَّارِ لَعَلَّكُمْ تَصْطَلُونَ ۲۹ فَلَمَّا أَتَاهَا نُودِيَ مِنْ شَاطِئِ الْأَوَادِ الْأَيْمَنِ فِي الْبُقْعَةِ الْمُبَارَكَةِ مِنَ الشَّجَرَةِ أَن يَا مُوسَى إِنِّي أَنَا اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ ۳۰ وَ أَنْ أَلْقَ عَصَاكَ فَلَمَّا رآهَا تَهْتَزُّ كَأَنَّهَا جَانٌّ وَلَّى مُدْبِرًا وَ لَمْ يُعَقِّبْ يَا مُوسَى أَقْبِلْ وَ لَا تَخَفْ إِنَّا كُنَّا بِمَا عَمِلْتُمْ أَشَاقِينَ ۳۱ أَسْلُكُ يَدَكَ فِي جَيْبِكَ تَخْرُجُ بَيْضًا مِنْ غَيْرِ سُوءٍ وَ اضْمُمْ إِلَيْكَ جَنَاحَكَ مِنَ الرَّهْبِ فَذَانِكَ بُرْهَانَانِ مِنْ رَبِّكَ إِلَىٰ فِرْعَوْنَ وَ مَلَائِهِ إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا فَاسِقِينَ ۳۲ قَالَ رَبِّ إِنِّي قَتَلْتُ مِنْهُمْ نَفْسًا فَأَخَافُ أَنْ يَقْتُلُونِ ۳۳ وَ أَخِي هَارُونَ هُوَ أَفْصَحُ مِنِّي لِسَانًا فَأَرْسَلْهُ مَعِيَ رِدْءًا يُصَدِّقُنِي إِنِّي أَخَافُ أَنْ يُكَذِّبُونِ ۳۴ قَالَ سَنَشُدُّ عَضُدَكَ بِأَخِيكَ وَ نَجْعَلُ لَكَ سُلْطَانًا فَلَا يَصِلُونَ إِلَيْكُمَا بِآيَاتِنَا إِنَّتُمَا وَ مَنْ اتَّبَعَكُمَا الْغَالِبُونَ ۳۵ فَلَمَّا جَاءَهُمْ مُوسَى بِآيَاتِنَا بَيِّنَاتٍ قَالُوا مَا هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُفْتَرٍ وَ مَا سَمِعْنَا بِهَذَا فِي آبَائِنَا الْأَوَّلِينَ ۳۶ وَ قَالَ مُوسَى رَبِّي أَعْلَمُ بِمَنْ جَاءَ بِالْهُدَىٰ مِنْ عِنْدِهِ وَ مَنْ تَكُونُ لَهُ عَاقِبَةُ الدَّارِ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ ۳۷ وَ قَالَ فِرْعَوْنُ يَا أَيُّهَا الْمَلَأُ مَا عَلِمْتُ لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرِي فَأَوْقِدْ لِي يَا هَامَانُ عَلَى الطِّينِ فَاجْعَلْ لِي صَرْحًا لَعَلِّي أَطَّلِعُ إِلَىٰ إِلَهِ مُوسَى

^۱ مجمع البيان، ج ۷، ص ۲۵۰.

^۲ الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۲۷.

^۳ تفسیر عیاشی، ج ۱ ص ۶۰ ح ۹۹ ط الاسلامیه.

وَإِنِّي لَأَظُنُّهُ مِنَ الْكَاذِبِينَ ۝ ٣٨ وَاسْتَكْبَرَ هُوَ وَجُنُودُهُ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَظَنُّوا أَنَّهُم إِلَيْنَا لَا يُرْجَعُونَ ۝ ٣٩ فَأَخَذْنَاهُ
وَجُنُودَهُ فَنَبَذْنَاهُمْ فِي الْيَمِّ فَاَنْظُرْ كَيْفَ

كَانَ عَاقِبَةُ الظَّالِمِينَ ٤٠ وَجَعَلْنَاهُمْ أَئِمَّةً يَدْعُونَ إِلَى النَّارِ وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ لَا يُنصَرُونَ ٤١ وَاتَّبَعْنَاهُمْ فِي هَذِهِ الدُّنْيَا لَعْنَةً وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ هُمْ مِنَ الْمَقْبُوحِينَ ﴿٤٢﴾

ترجمه آیات

پس چون موسی مدت را بسر رسانید، همسر خود را برداشت و به راه افتاد، در راه از سمت طور آتشی از دور دید به خانواده‌اش گفت: من از دور آتشی احساس می‌کنم شما در اینجا باشید تا شاید از کنار آن آتش خبری کسب نموده و یا از خود آتش پاره‌ای بیاورم تا شاید خود را گرم کنید (٢٩).

ولی همین که نزدیک آتش رسید صدایی از کرانه رود از طرف راست از درختی که در قطعه زمینی مبارک واقع بود برخاست که ای موسی به درستی من خدای رب العالمینم (٣٠).

و این نیز بگفت که عصایت بینداز، همین که موسی عصا را دید که به سرعت و شدت به حرکت آمد که گویا در جست و خیز مار سبک بالی است، پشت کرد و بگریخت به طوری که دیگر به پشت سر خود نگاه نکرد، خطاب رسید ای موسی بیا و مترس تو از ایمنانی (٣١).

دست خود در گریبان ببر و بیرون آور در حالی که سفید و درخشنده است بدون اینکه درخشندگی‌اش از بدی باشد و دست بر قلب خود نه تا از ترس آرام گیرد، این دو معجزه از پروردگار تو به سوی فرعون و مردم او است، که آنان از دیر باز مردمی فاسق بودند (٣٢).

موسی گفت پروردگارا من از آنان کسی را کشته‌ام لذا می‌ترسم مرا بکشند (٣٣).
و برادرم هارون از من فصیح‌تر است او را هم با من و به کمک من بفرست تا مرا تصدیق کند که می‌ترسم مرا تکذیب کنند (٣٤).

گفت به زودی بازویت را به وسیله برادرت قوی می‌کنم و به شما سلطنت و قدرتی می‌دهم و به خاطر معجزات من به شما نرسند، آری شما و پیروانتان غالبید (٣٥).

پس چون موسی با معجزات روشن ما به سوی فرعونیان آمد گفتند: این جز سحری که به خدا بسته است چیز دیگری نیست، و ما از نیاکان خود چنین چیزی نشنیده‌ایم (٣٦).

موسی گفت: پروردگار من به کسی که به هدایت کردن از ناحیه او آمده داناتر است، و بهتر می‌داند که خانه آخرت برای چه کسی است چون ستمگران رستگار نمی‌شوند (٣٧).

فرعون گفت ای بزرگان قوم من غیر از خودم معبودی برای شما نمی‌شناسم، ای هامان برایم بر گل

آتش برافروز و آجر بساز و برجی درست کن باشد که از معبود موسی اطلاعی بیابم و من او را از دروغگویان می‌دانم (۳۸).

فرعون و لشکریانش در زمین بدون حق سرکشی کردند و پنداشتند که به سوی ما بر نمی‌گردند (۳۹). پس ما او و لشکریانش را گرفتیم و در دریا ریختیم پس بنگر که عاقبت ستمگران چگونه بود (۴۰). ما آنان را پیشوایانی کردیم که مردم را به سوی آتش دعوت می‌کردند و روز قیامت از آن مردم یآوری نخواهند یافت (۴۱).

بعد از رفتنشان هم در دنیا لعنت و در قیامت زشت‌رویی نصیبشان کردیم (۴۲).

بیان آیات [بیان آیات مربوط به فصل دیگری از داستان موسی (علیه السلام): روانه شدن به سوی مصر و مبعوث گشتن و...]

این آیات فصل دیگری از داستان موسی (علیه السلام) است، که در آن، اجمالی از حرکت آن جناب با خانواده‌اش از مدین به طرف مصر، و مبعوث شدنش به رسالت به سوی فرعون و قوم او، برای نجات دادن بنی اسرائیل، و تکذیب آنان رسالت وی را، و سرانجام غرق شدنشان را در دریا آورده، تا آنکه در آخر داستانش منتهی می‌شود به نزول تورات، که گویا منظور از بیان قصه همین قسمت آخر است.

﴿فَلَمَّا قَضَىٰ مُوسَىٰ الْأَجَلَ وَسَارَ بِأَهْلِهِ آنَسَ مِنْ جَانِبِ الطُّورِ نَارًا...﴾

مراد از «قضاء اجل» به سر بردن مدت مقرر است، که مراد از آن در آیه این است که: موسی آن مدتی را که قرار گذاشت برای شعیب خدمت کند، به سر رسانید، که در روایت گذشته دیدیم فرمودند مدت طولانی‌تر را به سر رسانید. و کلمه «آنس» از مصدر «ایناس» است، که به معنای دیدن و به چشم خوردن چیزی است و کلمه ﴿جَذْوَةٌ مِنَ النَّارِ﴾ به معنای پاره‌ای از آتش است، و کلمه «تصطلون» از مصدر «اصطلاء» است، که به معنای گرم شدن به آتش است.

سیاق آیه شهادت می‌دهد که این جریان در شب واقع شده، و گویا شبی بسیار سرد بوده، و نیز برمی‌آید که موسی (علیه السلام) و همراهانش راه را گم کرده بودند، در چنین شرایطی موسی (علیه السلام) از طرف طور که در آن نزدیکی‌ها بوده آتشی به چشمش می‌خورد، به اهل خود دستور می‌دهد همانجا بمانند، تا او برود به طرف آنچه به چشمش خورده، شاید در آنجا انسانی ببیند، و از او پرسد راه کجا است، و یا آنکه پاره‌ای آتش گرفته بیاورد، تا با آن گرم شوند، در سوره «طه» به جای این عبارت که: ﴿لَعَلِّي آتِيكُمْ مِنْهَا بِخَبَرٍ﴾

شاید از آنجا خبری از راه برایتان بیاورم». عبارت ﴿لَعَلِّي آتِيكُمْ مِنْهَا بِقَبَسٍ أَوْ أَجْدٍ عَلَى النَّارِ هُدًى﴾ شاید از آن برایتان پاره‌ای بیاورم و یا بر کنار آتش راهنمایی شوم^۱ آمده و این تعبیر بهترین دلیل است بر اینکه این کاروان در آن شب راه را گم کرده بودند.

و همچنین اینکه به اهلش خطاب می‌کند که: «اینجا باشید...»، شاهد است بر اینکه غیر از همسرش کس دیگری هم با او بوده، و لذا تعبیر به جمع آورده (باشید)، و اگر تنها همسرش با او بود می‌گفت: «تو اینجا باش». و در تورات در سفر خروج، اصحاب چهارم، آیه ۲۰، آمده که موسی در این سفر همسرش و فرزندانش را همراه داشته...

توضیحی در مورد تکلیم خدای تعالی با موسی (علیه السلام) در طور سینا از ورای

حجاب «شجرة»

﴿فَلَمَّا أَتَاهَا نُودِيَ مِنْ شَاطِئِ الْوَادِ الْأَيْمَنِ فِي الْبُقْعَةِ الْمُبَارَكَةِ مِنَ الشَّجَرَةِ...﴾

در مفردات در معنای کلمه «شاطئ» گفته: «شاطئ الوادی» معنایش کنار وادی است، و نیز همو گفته: کلمه «وادی» در اصل به معنای محلی است که سیلاب از آنجا می‌گذرد، و به همین اعتبار شکاف میان دو کوه را نیز وادی می‌گویند، و جمع این کلمه «اودیه» می‌آید^۲، و کلمه «بقعة» به معنای قطعه‌ای از زمین است که به شکل زمینهای اطرافش نبوده باشد.

و مراد از کلمه «ایمن» جانب راست است، در مقابل «ایسر» که به معنای سمت چپ است، و مقصود در اینجا ایمن و سمت راست وادی است، و به آنچه بعضی^۳ گفته‌اند: «ایمن از یمن در مقابل شومی است» نباید اعتناء کرد.

و «بقعة مبارکه» قطعه و نقطه مخصوصی است از (کناره سمت راست وادی) که در آن درختی قرار داشته که ندای یا موسی از آن درخت برخاسته، و مبارک بودنش به همین خاطر است، که ندای الهی و تکلم او با موسی در آن جا واقع شد، و از این راه شرافتی یافت، و موسی به خاطر همین شرافت و قداست مامور شد کفش خود را بکند، هم چنان که فرمود: ﴿فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَ إِنَّكَ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى﴾^۴.

این آیه شریفه بدون تردید دلالت دارد بر اینکه درخت مزبور به وجهی مبدأ آن نداء و آن گفتگو بوده،

^۱ طه، آیه ۱۰.

^۲ مفردات راغب، ماده شطا.

^۳ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۷۳.

^۴ نعلین خود بکن که تو در وادی مقدس طوایی. - طه، آیه ۱۲.

چیزی که هست این نیز مسلم است که درخت سخن نگفته، بلکه سخن سخن خدا و قائم به او بوده، نه قائم به درخت، همان طور که کلام ما آدمیان قائم است

به خود متکلم، پس در حقیقت درخت حجابی بود که خدای تعالی از ورای آن با موسی سخن گفت، البته این احتجاب به معنایی بوده که لایق ساحت قدس او باشد، احتجابی که با احاطه او بر هر چیز منافات نداشته باشد، هم چنان که آیه ﴿وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا أَوْ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بَأْذَنِهِ مَا يَشَاءُ﴾^۱، نیز سخن گفتن خدا با یک فرد بشر را منحصر کرده به طریق وحی، یا از پشت حجاب. و از همین جا ضعف این تفسیر که بعضی^۲ گفته‌اند: «درخت محل کلام بوده، چون کلام از مقوله عرض است، و محتاج است به محلی که قائم بدان باشد» روشن می‌گردد.

و همچنین اینکه بعضی^۳ دیگر گفته‌اند: این نحوه تکلمی که خدا با موسی کرد عالی‌ترین مرتبه تماس خدا با انبیاء (علیه السلام) است، چون بدون واسطه با وی سخن گفته، و موسی بدون واسطه سخن او را شنیده و وجه فساد این تفسیر این است که: در این جریان نیز سخن گفتن خدای تعالی بدون واسطه نبوده، چون - گفتیم - کلام خدا از ما ورای حجاب بود، و حجاب در این تکلم درخت بود، که واسطه شد میان موسی (علیه السلام) و خدای تعالی، و ظاهر آیه شوری این بود که تکلم کردن خدا با خلق خود به یکی از سه نحو است، یکی به وسیله رسول و مبلغ، دوم از ورای حجاب، سوم که عالیترین مراحل تکلم است تکلم بدون واسطه و بدون حجاب است.

﴿أَنْ يَا مُوسَى إِنِّي أَنَا اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ﴾ کلمه «أَنْ» در این جمله تفسیریه است، و در آن از ذات متعالی که نامش الله است خبر می‌دهد، و او را به وصف وحدانیت و یکتایی در ربوبیت توصیف می‌کند، و شرک را به همه انواعش به طور مطلق از او نفی می‌کند، به این بیان که وقتی او را به ربوبیت برای همه عالمیان ستود، و با در نظر گرفتن اینکه «رب» به معنای مالک و مدبر می‌باشد، و مستحق است که مملوک‌هایش او را پرستش کنند، دیگر چیزی از عالمیان را باقی نگذاشته که مربوب غیر او باشد، در نتیجه دیگر ربی غیر از او باقی نمانده، و معبودی سوای او نیست.

پس در آیه شریفه اجمال آن مطالبی است که در سوره طه تفصیلش آمده، و این ندایی که در آیه مورد بحث به طور اجمال به معارف سه‌گانه توحید و نبوت و معاد اشاره می‌کند، در آنجا آنها را از یکدیگر جدا کرده، در باره توحید فرموده: ﴿إِنِّي أَنَا اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدْنِي﴾،

^۱ هیچ بشری را نمی‌رسد که خدا با او تکلم کند، مگر از طریق وحی، یا از ورای حجاب، یا اینکه رسولی بفرستد پس او به اذن خود هر چه بخواهد وحی می‌کند. - شوری، آیه ۵۱.

^۲ مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۵۱.

^۳ مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۵۱.

و در باره نبوت فرموده: ﴿وَأَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي﴾ و در باره معاد فرموده: ﴿إِنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ...﴾^۱.
 ﴿وَأَنْ أَلْقَى عَصَاكَ فَلَمَّا رَأَاهَا تَهْتَزُّ كَأَنَّهَا جَانٌّ وَلَّى مُدْبِرًا وَلَمْ يُعَقِّبْ﴾.
 تفسیر این جمله در سوره نمل گذشت.

﴿يَا مُوسَى أَقْبِلْ وَلَا تَخَفْ إِنَّكَ مِنَ الْأَمِينِينَ﴾

در این آیه، جمله «اقبل له - بدو گفته شد» حذف شده، و تقدیر آیه چنین است: «و قبل له یا موسی اقبل و لا تخف انک من الامینین - و بدو گفته شد ای موسی پیش برو و مترس که تو از ایمانی» و در این خطاب به او امنیت می دهد، و با این جمله معنای آیه شریفه ﴿يَا مُوسَى لَا تَخَفْ إِنِّي لَا يَخَافُ لَدَى الْمُرْسَلُونَ﴾^۲ روشن می شود، که معنایش این است که: موسی تو فرستاده و مرسلی، و رسولان نزد من ایمنند، نه اینکه مفاد آن عتاب و توبیخ باشد.

﴿أَسْأَلُكَ يَدَكَ فِي جَيْبِكَ تَخْرُجُ بَيْضَاءَ مِنْ غَيْرِ سُوءٍ﴾

مراد از «سلوک دست در گریبان» فرو بردن دست در آن است، و مراد از «سوء» - به طوری که گفته شده - مرض پیسی است.

و ظاهراً در اینکه بیرون آوردن دست از گریبان را مقید کرد به قید ﴿مِنْ غَيْرِ سُوءٍ﴾ بدون پیسی «تعریض باشد به تورات که در سفر خروج، اصحاب چهارم، آیه ششم، می گوید: «سپس رب بدو این را هم گفت، که دست خود به گریبان فرو کن، موسی دست خود را در گریبان کرد و سپس بیرون آورد، دید که ناگهان دستش مانند برف از برص سفید شده».

وجوه مختلف در معنای جمله: ﴿وَأُضْمِمُ إِلَيْكَ جَنَاحَكَ مِنَ الرَّهْبِ...﴾ در خطاب

خداوند به موسی (علیه السلام)

﴿وَأُضْمِمُ إِلَيْكَ جَنَاحَكَ مِنَ الرَّهْبِ...﴾

کلمه «رهب» - به فتحه راء و سکون هاء - و همچنین «رهب» - به دو فتحه - و نیز «رهب» - به ضمه راء و سکون هاء - همه به معنای ترس است. و کلمه «جناح» - به قول بعضی^۳ - به معنای دست، و - به قول بعضی دیگر - به معنای بازو است.

^۱ طه، آیه ۱۶-۱۴.

^۲ نمل، آیه ۱۰.

^۳ مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۵۲ و روح المعانی، ج ۲۰، ص ۷۵.

بعضی^۱ از مفسرین گفته‌اند: «مراد از اینکه فرمود:» جناحت را از ترس به خودت ضم کن «این است که: هر وقت، در هنگام مشاهده اژدها شدن عصا، دچار ترس شدی، دست خود را بر سینه خود بچسبان.»
 بعضی^۲ دیگر گفته‌اند: «معنایش این است که: دستهای خود را جمع کن، چون موسی (علیه السلام) وقتی دید که عصا اژدها شد، دستهای خود را از ترس به طرف جلو باز کرد این جمله می‌فرماید: دستهایت را جمع کن، و آن را از ترس باز مکن، برای اینکه تو از ضرر آن ایمنی.»

لیکن این دو وجه - به طوری که ملاحظه می‌فرمایید - وقتی صحیح است که جمله «اضمم...» تتمه جمله ﴿أَقْبِلْ وَلَا تَخَفْ إِنَّكَ مِنَ الْأَمِينِينَ﴾ بوده باشد، و حال آنکه این نظم با فاصله شدن جمله ﴿أَسْأَلُكَ يَدَكَ فِي جَيْبِكَ...﴾، در میان دو جمله، آنهم بدون واو عطف، نمی‌سازد.

بعضی دیگر گفته‌اند: این جمله کنایه است از امر به عزم بر آنچه خدا از او خواسته، و تحریک او بر اینکه در ابلاغ رسالت خدا جدیت به خرج دهد، تا ترس در بعضی احوال، او را از انجام ماموریتش باز ندارد. و از نظر ما بعید نیست که مراد از آن این باشد که: خواسته است آن جناب سیمای خشوع و تواضع را به خود بگیرد، چون عادت مردم متکبر و خودپسند این است که همواره بازوها را از پهلو جدا می‌دارند که گویا در حال خمیازه‌اند، در نتیجه جمله مورد بحث به عنایتی در معنای جمله ﴿وَإِخْفِضْ جَنَاحَكَ لِلْمُؤْمِنِينَ﴾^۳ خواهد بود، که رسول گرامی (صلی الله علیه و آله و سلم) را دستور می‌دهد برای مؤمنین تواضع کند.

﴿قَالَ رَبِّ إِنِّي قَتَلْتُ مِنْهُمْ نَفْسًا فَأَخَافُ أَنْ يَقْتُلُونِ﴾^۴
 در این جمله به داستان مرد قبطی که به دست آن جناب کشته شد اشاره نموده، و اظهار می‌دارد می‌ترسم مرا به جرم قتل نفس و به عنوان قصاص بکشند.

سبب اینکه موسی (علیه السلام) از خداوند خواست که برادرش هارون را به یاری او

بفرستد و در تعلیل این درخواست خود گفت: «من می‌ترسم آنان تکذیب کنند»

﴿وَ أَخِي هَارُونُ هُوَ أَفْصَحُ مِنِّي لِسَانًا فَأَرْسَلْتُهُ مَعِيَ رِدْءًا يُصَدِّقُنِي إِنِّي أَخَافُ أَنْ يُكَذِّبُونِ﴾

در مجمع البیان^۵ گفته: وقتی گفته می‌شود «فلانی رده فلانی» است، معنایش این است که: او را یاری و

^۱ مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۵۲ و روح المعانی، ج ۲۰، ص ۷۵.

^۲ مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۵۲ و روح المعانی، ج ۲۰، ص ۷۵.

^۳ پر و بال خود را برای مؤمنین بگستران. - حجر، آیه ۸۸.

^۴ مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۵۳.

پشتیبانی می‌کند.

جمله ﴿إِنِّي أَخَافُ أَنْ يُكَذِّبُون﴾ تعلیل درخواستی است که کرده، و آن این بود که: برادرم هارون را با من بفرست، و از سیاق برمی‌آید که آن جناب از این ترس داشته که فرعونیان تکذیبش کنند، و او خشمگین شود، و نتواند حجت خود را بیان نماید، چون در حال خشم لگنتی که در زبانش بوده، بیشتر می‌شده، نه اینکه معنایش این است که: هارون را با من بفرست تا مرا تکذیب نکنند، زیرا آنهایی که وی را تکذیب می‌کردند باک نداشتند از این

که هارون را هم همراه او تکذیب کنند، کسی که بخواهد زیر بار موسی نرود و او را تکذیب کند هارون هم با او باشد باز تکذیب خواهد کرد.

دلیل بر گفتار ما در معنای جمله، آیه ﴿قَالَ رَبِّ إِنِّي أَخَافُ أَنْ يُكَذِّبُونِ وَيَضِيقُ صَدْرِي وَلَا يَنْطَلِقُ لِسَانِي فَأَرْسِلْ إِلَيَّ هَارُونَ﴾^۱ است، که سخن موسی (علیه السلام) را در همین مورد حکایت می‌کند.

بنابراین ما حاصل معنای آیه مورد بحث این می‌شود که برادرم هارون فصیح‌تر از من است، و زبانی گویاتر از من دارد، پس او را به یاریم بفرست، تا صدق مرا در مدعایم تصدیق کند، و وقتی مردم با من مخاصمه می‌کنند، قانعشان سازد، زیرا من می‌ترسم تکذیبم کنند، آن وقت دیگر نتوانم صدق مدعایم را برایشان روشن سازم.

﴿قَالَ سَنَشُدُّ عَضُدَكَ بِأَخِيكَ وَنَجْعَلُ لَكُمَا سُلْطَانًا فَلَا يَصِلُونَ إِلَيْكُمَا بِأَيِّتِنَا أُنْتَمَا وَمَنِ اتَّبَعُكُمَا الْغَالِبُونَ﴾^۲ اینک فرمود: بازویت را به وسیله برادرت محکم می‌کنم، کنایه است از اینکه: تو را به وسیله او تقویت خواهم کرد، و همچنین عدم وصول فرعونیان به آن دو، کنایه است از اینکه آنان قدرت و تسلط بر کشتن شما نخواهند یافت، گویا آن دو بزرگوار را در یک طرف و فرعونیان را در طرف دیگر دو گروه فرض کرده، که با هم مسابقه دارند، آنگاه فرموده: گروه فرعونیان به شما نمی‌رسند، تا چه رسد به اینکه از شما سبقت گیرند.

و معنای آیه این است که: خدای تعالی فرمود: به زودی تو را به وسیله برادرت هارون تقویت و یاری خواهیم کرد، و برای شما تسلط و اقتدار و غلبه‌ای برایشان قرار خواهیم داد، تا به سبب آیاتی که ما شما دو نفر را به وسیله آن غلبه می‌دهیم، نتوانند بر شما مسلط شوند، آنگاه همین غلبه دادن آن دو بزرگوار را بر فرعونیان بیان نموده، و فرموده: ﴿أُنْتَمَا وَمَنِ اتَّبَعُكُمَا الْغَالِبُونَ﴾ شما و هر کس که شما دو نفر را پیروی کند غالب خواهد بود. و این بیان را آورد تا بفهماند که نه تنها آن دو تن غالبند، بلکه پیروان ایشان نیز غالب خواهند بود.

از این بیان روشن می‌شود که: کلمه «سلطان» به معنای قهر و غلبه است ولی بعضی^۲ از مفسرین گفته‌اند: به معنای حجت و برهان است، یعنی ما برای شما دو نفر حجت و برهان قرار می‌دهیم، و اگر سلطان به این معنا باشد بهتر آن است که بگوییم جمله «بآیاتنا»

متعلق است به «غالبون» نه به جمله ﴿فَلَا يَصِلُونَ إِلَيْكُمَا﴾ (توضیح اینکه: بنا بر وجه اول معنا این می‌شود که: فرعونیان به سبب آیات و معجزات ما بر شما غلبه نمی‌کنند و بنا بر وجه دوم این می‌شود که: شما به سبب

^۱ گفت: پروردگارا من می‌ترسم تکذیبم کنند، آن‌گاه حوصله‌ام سر رود، و عصبانی شوم، و آن وقت زبانه بند آید، پس بفرست به سوی من هارون را، - شعراء، آیه ۱۳.

^۲ مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۵۳.

حجت و برهان ما غالب خواهید بود). البته در معنای آیه شریفه وجوه دیگری نیز ذکر کرده‌اند، که چون فایده‌ای در تعرض آنها ندیدیم از نقل آنها خودداری نمودیم.

سخن فرعونیان در تکذیب موسی (علیه السلام) و جواب آن حضرت بدانان

﴿فَلَمَّا جَاءَهُمْ مُوسَىٰ بِآيَاتِنَا بَيِّنَاتٍ قَالُوا مَا هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُّفْتَرَىٰ...﴾

یعنی وقتی موسی نزد فرعونیان آمد، گفتند: این سحری است موصوف به مفتری، و «مفتری» صیغه اسم مفعول است، و به معنای مجعول و من درآوردی است، ممکن هم هست بگوییم مفتری مصدر میمی است، که سحر به عنوان مبالغه موصوف به آن شده، توضیح اینکه: وقتی بخواهیم مثلاً در اتصاف شخصی به عدالت مبالغه کنیم، که جرثومه عدالت است، می‌گوییم اصلاً خود عدالت است، در اینجا نیز فرعونیان گفته‌اند: این سحر از بس خلاف واقع است که گویا عین جعل کردن است، نه اینکه مجعول باشد.

اشاره «هذا» در جمله ﴿مَا هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُّفْتَرَىٰ﴾ اشاره است به معجزاتی که آن جناب آورد، یعنی اینها جز سحری من درآوردی نیست، چشم‌بندی بی است که خودش درست کرده، و به دروغ به خدا نسبت می‌دهد. و اما اشاره «هذا» در جمله ﴿مَا سَمِعْنَا بِهَذَا فِي آبَائِنَا الْأُولَىٰ﴾ اشاره است به دعوتی که آورده، که معجزات مزبور را حجت و دلیل بر آن قرار داده، و اما احتمال اینکه مراد از این اشاره هم همان معجزات بوده باشد، احتمال صحیحی نیست، چون با تکرار اسم اشاره نمی‌سازد، علاوه بر این فرعونیان وقتی معجزات آن جناب را دیدند، بنا بر حکایت قرآن گفتند: ﴿فَلَنَأْتِيَنَّكَ بِسِحْرٍ مِّثْلِهِ﴾ گفتند ما نیز نظیر آن را خواهیم آورد^۱ و حال آنکه در پاسخ موسی گفتند: «ما چنین چیزی در پدران گذشته خود سراغ نداشته، و از آنان نشنیده‌ایم». پس معلوم می‌شود مراد از «هذا - این» در این جمله دعوت موسی (علیه السلام) است، نه معجزات وی، از این هم که بگذریم در مقابل معجزات موسی (علیه السلام) معنا ندارد که بگویند: ما سابقه نظیر این را نداریم، چون سابقه نداشتن از امثال آن معجزات پاسخگوی آن معجزات، و رد دعوت آن جناب نمی‌شود.

پس معنای آیه این است که: آنچه موسی آورده دینی است نوظهور، که از پدران

^۱ طه، آیه ۵۸.

گذشته و قدیمی ما برایمان نقل نشده، که در عصری از اعصار به آن معتقد بوده باشند، و با این معنا، جمله ﴿رَبِّي أَعْلَمُ بِمَنْ جَاءَ بِالْهُدَى...﴾، که در آیه بعدی است، نیز تناسب دارد.

﴿وَقَالَ مُوسَى رَبِّي أَعْلَمُ بِمَنْ جَاءَ بِالْهُدَى مِنْ عِنْدِهِ وَمَنْ تَكُونُ لَهُ عَاقِبَةُ الدَّارِ...﴾

مقتضای سیاق این است که: این آیه پاسخی باشد از موسی (علیه السلام) از کلام فرعونیان که در رد دعوت موسی گفتند: ﴿وَمَا سَمِعْنَا بِهَذَا فِي آبَائِنَا الْأَوَّلِينَ﴾ و اساس این جواب بر تحدی و اتمام حجت از راه تعجیز است، گویا می فرماید: پروردگار من - که همان رب العالمین است و خلقت و امر به دست او است - از شما داناتر است، به کسی که هدایتی می آورد، و کسی که موفق به دار آخرت می شود، و همین پروردگار است که مرا به عنوان رسول فرستاده تا هدایت برایتان بیآورم، - هدایتی که همان دین توحید است -، و مرا وعده داده که هر کس به دینم بگردد دار عاقبت داشته باشد، و دلیل بر این ادعایم آیات بیناتی است که از ناحیه خود به من داده است.

پس منظورش از عبارت «کسی که هدایتی آورده» خودش است، و مراد از «هدی» دعوت دینی است که آورده.

و مراد از ﴿عَاقِبَةُ الدَّارِ﴾ در جمله ﴿وَمَنْ تَكُونُ لَهُ عَاقِبَةُ الدَّارِ﴾، یا بهشت است که همان خانه آخرت است که افراد سعید در آنجا منزل می کنند، هم چنان که قرآن کریم از زبان ایشان حکایت کرده و گفته: ﴿وَأُورَثْنَا الْأَرْضَ نَتَبَوَّأُ مِنَ الْجَنَّةِ حَيْثُ نَشَاءُ﴾^۱ و یا آنکه مراد از ﴿عَاقِبَةُ الدَّارِ﴾ سرنوشت خوب دنیا است، هم چنان که در آیه ۱۲۸ سوره اعراف ﴿الْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ﴾ به همین معنا است، می فرماید: ﴿قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ اسْتَعِينُوا بِاللَّهِ وَاصْبِرُوا إِنَّ الْأَرْضَ لِلَّهِ يُورِثُهَا مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ﴾ موسی به قوم خود گفت: به خدا استعانت کنید، و خویشتن دار باشید، که خدا زمین را به هر کس بخواهد ارث می دهد، و سرانجام نیک از آن پرهیزکاران است» و یا آنکه مراد از ﴿عَاقِبَةُ الدَّارِ﴾ اعم از دار دنیا و دار آخرت است، که به نظر ما از این سه احتمال سومی بهتر از آن دو، و سپس دومی بهتر از اولی است، هم چنان که تعلیل ﴿إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ﴾ هم مؤید آن است.

و در اینکه گفت: ﴿إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ﴾ چون ستمکاران رستگار نمی شوند»، تعریض به فرعون و قومش است و در آن ﴿عَاقِبَةُ الدَّارِ﴾ را از ایشان نفی کرده، برای اینکه آنان

^۱ و زمین را ارث به ما داد، تا هر جا از بهشت را که بخواهیم منزل گزینیم. - زمر، آیه ۷۴.

اساس سنت حیات را بر ظلم بنا نهادند، که معلوم است در چنین نظامی از عدالت اجتماعی خبری نیست، و چنین نظامی بر خلاف فطرت انسانی است، که جزئی از نظام کون است، در نتیجه بر خلاف نظام آفرینش نیز هست (و نظام آفرینش چنین نظام و اجتماعی را نابود خواهد کرد، پس چنین مردمی رستگار نمی‌شوند).

بعضی از مفسرین گفته‌اند: «وجه اینکه جمله ﴿وَقَالَ مُوسَى رَبِّيْ اَعْلَمُ...﴾ را عطف کرده بر جمله ﴿مَا هَذَا اِلَّا سِحْرٌ مُّقْتَرَى...﴾، که سخن فرعونیان است، صرفاً این است که: خواسته یک سخن از آنان و یک سخن از موسی نقل کند، تا شنونده بین این دو سخن مقایسه کند، و صحیح آن دو را از فاسدش تمیز دهد. لیکن اگر خواننده محترم دقت کرده باشد ما سخن موسی را عطف بر سخن کفار نگرفتیم، بلکه گفتیم که کلام موسی رد گفتار کفار است، و این وجه با سیاق موافق‌تر است.

﴿وَقَالَ فِرْعَوْنُ يَا اَيُّهَا الْمَلَأُ مَا عَلِمْتُ لَكُمْ مِنْ اِلٰهٍ غَيْرِيْ...﴾

در این جمله فرعون به موسی کنایه می‌زند، که برای مردم دعوت به حق آورده، و آن دعوت را با معجزاتی تایید کرده، می‌خواهد بگوید: حقیقت و صحت آنچه تو به سوی آن دعوت می‌کنی برای ما ثابت نشده، و همچنین خوارق عاداتی که آوردی برای ما ثابت نشده که از طرف خدای تعالی باشد، و اصلاً من معبودی غیر از خودم برای مردم سراغ ندارم.

پس اینکه گفت: «من معبودی غیر از خودم برای شما سراغ ندارم»، مطلب را در سیاق و عبارتی حق به جانب آورده، تا در دل مردم جا باز کند، و مورد قبول قرار گیرد، هم چنان که ظاهر قول دیگری از وی که در جای دیگر حکایت شده همین است، می‌گوید: ﴿مَا اُرِيْكُمْ اِلَّا مَا اُرِيْ وَمَا اَهْدِيْكُمْ اِلَّا سَبِيْلَ الرَّشَادِ﴾^۱. پس حاصل معنا این است که: فرعون برای بزرگان قوم خود چنین اظهار کرد که از آیات و معجزات موسی و دعوت او برایش روشن نشده که معبودی در عالم هست، که رب همه عالمیان باشد، و اصلاً اطلاع از معبودی غیر از خودش در عالم ندارد، آنگاه به هامان دستور می‌دهد که برجی بسازد، بلکه از بالای آن از «اله و معبود موسی» اطلاعی پیدا کند.

با این بیان روشن می‌شود که جمله ﴿مَا عَلِمْتُ لَكُمْ مِنْ اِلٰهٍ غَيْرِيْ﴾ از قبیل قصر قلب است (یعنی آنچه را که موسی منحصر در خدا می‌کرد او منحصر در خود کرد)، موسی الوهیت را تنها برای خدا اثبات می‌کرد، و از غیر خدا نفی می‌نمود، فرعون درست به عکس، الوهیت

^۱ من به شما نشان نمی‌دهم مگر آنچه را که خودم می‌بینم، و شما را جز به راه رشاد راهنمایی نمی‌کنم. - مؤمن، آیه ۲۹.

را برای خود اثبات، و از خدای تعالی نفی می‌کرد، و اما سایر الهه که او و قومش آنها را می‌پرستیدند، آیه متعرض آنها نیست.

﴿فَأَوْقِدْ لِي يَا هَامَانُ عَلَى الطِّينِ فَاجْعَلْ لِي صَرْحًا﴾ یعنی ای هامان آتش بیفروز بر گل، و مراد از این عبارت این است که: خشت خام را در آتش بپز و آجر بساز. کلمه «صرح» به معنای برجی بلند است، که از همه جا پیدا باشد، و این نام از فعل «صرح الشيء» گرفته شده، که به معنای این است که چیزی ظاهر شد، بنابراین در جمله مورد بحث دستور داده آجر بسازد. و قصری بلند برایش بسازد.

مقصود فرعون از اینکه به «هامان» گفت: برایم برجی بساز ﴿لَعَلِّي أَطَّلِعُ إِلَى إِلِهِ مُوسَى﴾

﴿لَعَلِّي أَطَّلِعُ إِلَى إِلِهِ مُوسَى﴾ در این جمله «اله» را نسبت به موسی داده، و گفته اله موسی، به این عنایت که خود او آن را نمی‌شناسد، و این موسی است که مردم را به سوی او می‌خواند، و این کلام از باب قرار دادن نتیجه در جای مقدمه است، و تقدیر کلام چنین است: «اجعل لی صرحا اصعد الی اعلی درجاته، فانظر الی السماء لعلی اطلع الی اله موسی - برایم برجی بساز، تا بر آخرین پله آن بالا روم، و به آسمانها نظر کنم، شاید از اله موسی اطلاعی یابم» و گویا او خیال می‌کرده که خدای تعالی جسمی است که در بعضی از طبقات جو یا افلاک منزل دارد، لذا اظهار امید می‌کند که اگر چنین برجی درست کنند از بالای آن به خدای تعالی اشراف و اطلاع پیدا کند، ممکن هم هست که او چنین خیالی نمی‌کرده بلکه می‌خواسته مطلب را بر مردم مشتبه نموده و گمراهشان سازد.

و نیز ممکن است مرادش این بوده باشد که برایش رصد خانه‌ای بسازند، تا ستارگان را رصدبندی نموده، از اوضاع کواکب استنباط کند، آیا رسولی مبعوث شده تا با رسالت موسی تطبیق کند یا نه، و یا آنچه موسی ادعا می‌کند حق است یا نه؟ مؤید این احتمال گفتار دیگر اوست که قرآن کریم در جای دیگر آن را چنین حکایت فرموده: ﴿يَا هَامَانُ إِنِّي لِي صَرْحًا لَعَلِّي أَبْلُغُ الْأَسْبَابَ الْأَسْمَاءِ فَاَطَّلِعَ إِلَى إِلِهِ مُوسَى وَإِنِّي لَأَظُنُّهُ كَاذِبًا﴾^۱.

﴿وَإِنِّي لَأَظُنُّهُ مِنَ الْكَاذِبِينَ﴾ در این جا از مطلبی که قبلاً گفته بود که من معبودی غیر از خودم سراغ ندارم، ترقی نموده، می‌گوید: نه تنها نسبت به اله دیگر غیر از خودم جهل دارم، بلکه از این طرف گمان به عدم چنین معبودی دارم، و گمان دارم که موسی دروغ می‌گوید، و این مدعا را برای تلبیس و گمراه کردن مردم

^۱ ای هامان برایم برجی بساز باشد که من به آنچه از عوامل آسمانی سبب حوادثی در زمین است اطلاع پیدا کنم، در نتیجه از اله موسی اطلاع یابم، چون من خیال می‌کنم او دروغگو است. - مؤمن، آیه ۳۶ و ۳۷.

و اگر گفته شود در آیه مورد بحث فرعون، موسی (علیه السلام) را دروغگو خوانده، با اینکه در این آیه سخنی از موسی حکایت نشده، پس چرا فرعون گفته: او دروغگو است، پاسخ این آن است که موسی این را گفته بود، لیکن قرآن کریم سخن او را در سوره اسری، آیه ۱۰۲ حکایت فرموده، که گفته بود: ﴿لَقَدْ عَلِمْتَمَا أَنْزَلَ هَؤُلَاءِ إِلَّا رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ تو خودت یقین داری که این آیات را جز رب آسمانها و زمین کسی نازل نکرده.

بعضی^۱ از مفسرین در توجیه جمله ﴿مَا عَلِمْتُمْ لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرِي﴾ گفته اند: «از قبیل نفی معلوم به نفی علم است» و این گونه تعبیر در جایی می آید که اگر حقیقتی وجود می داشت حتما همه می فهمیدند، در چنین مواردی گفته می شود که من چنین چیزی نمی دانم، یعنی چنین چیزی نیست، و نظیر این تعبیر در آیه ﴿قُلْ أَتُبْتُونَ اللَّهَ بِمَا لَا يَعْلَمُ فِي السَّمَاوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ﴾^۲ است و لیکن این توجیه با ذیل آیه سازگار نیست، چون فرعون دنبال این جمله می گوید: برایم برجی بساز، تا بلکه از اله موسی اطلاعی پیدا کنم.

﴿وَاسْتَكْبَرَ هُوَ وَجُنُودُهُ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَظَنُوا أَنَّهُمْ إِلَيْنَا لَا يُرْجَعُونَ﴾

یعنی حالشان حال کسی است که برنگشتن به سوی ما در نظرش رجحان دارد، چون در سویدای دل یقین به رجوع داشتند، هم چنان که خدای تعالی در باره شان فرموده: ﴿وَاجْحَدُوا بِهَا وَاسْتَيْقَنَتْهَا أَنفُسُهُمْ ظُلْمًا وَعُلُوًّا﴾ معاد را انکار کردند در حالی که دلهایشان به آن یقین داشت، و این انکارشان از ظلم و گردنکشی بود. ﴿فَأَخَذْنَاهُ وَجُنُودَهُ...﴾

کلمه «نبذ» به معنای طرح و دور انداختن است، و کلمه «یم» به معنای دریا است، و بقیه الفاظ آیه روشن است، چیزی که هست باید نکته ای که در آن است از نظر دور نداشت، و آن لحن توهین آمیز به فرعون و لشکریان او، و هول انگیزی عذابی است که بر سر آنان آورد.

﴿وَجَعَلْنَاهُمْ أُمَّةً يَدْعُونَ إِلَى النَّارِ وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ لَا يُنصَرُونَ﴾

معنای دعوت به آتش، دعوت به کارهایی است که مستوجب آتش است، و آن کارها عبارت است از: کفر و گناهان گوناگون، چون اینها است که قیامتشان را به صورت آتشی تصویر می کند، که در آن معذب خواهند شد، ممکن هم هست مراد از کلمه «نار» همان

^۱ تفسیر کشاف، ج ۳، ص ۴۱۳.

^۲ بگو آیا به خدا خبر از چیزی می دهند که خود او از وجود آن در آسمانها و زمین اطلاعی ندارد. یونس - آیه ۱۸.

کارهای مستوجب آتش باشد، که به طور مجاز و از باب اطلاق مسبب و اراده سبب، آتش نامیده شده.

مراد از اینکه فرمود: فرعونیان را پیشوایانی که به سوی آتش می خوانند قرار دادیم...

و معنای پیشوا کردن آنان برای دعوت به آتش این است که: ایشان را پیشقدم در کفر و گناه کرد، در نتیجه دیگران به ایشان اقتداء کرده، و به آنان پیوستند، و اگر بررسی که چرا خداوند ایشان را پیشوای کفر کرد؟ و آیا این کار به عدالت خدا برخورداری ندارد؟ در پاسخ می گوئیم: وقتی برخوردار دارد که این اضلال خدا ابتدایی باشد، یعنی خود آنان قبلا کاری نکرده باشند که مستوجب این اضلال باشند، و اما اگر این اضلال به عنوان مجازات کفر و جحودی باشد که آنان قبل از دیگران مرتکب شدند، به عدالت خدا برخوردار ندارد.

بعضی از مفسرین گفته اند: مراد از پیشوا کردن آنان برای دعوت به آتش صرف نامگذاری است، مانند نامگذاری در آیه ﴿وَجَعَلُوا الْمَلَائِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمَنِ إِنِائًا﴾^۱.

و این تفسیر صحیح نیست، برای اینکه با معنای آیه بعد - به طوری که خواهید دید - نمی سازد، چون می فرماید: در آخرت لعنت دیگران نیز به ایشان می رسد. پس معلوم می شود که صرف نامگذاری نیست، بلکه آنان واقعا پیشوای ضلالت بوده اند، علاوه بر این در آن آیه دیگر هم که مفسر نامبرده بدان استشهاد کرد، مسلم نیست که کلمه «جعل» به معنای نامگذاری باشد. و اینکه فرمود: ﴿وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ لَا يُنصَرُونَ﴾، معنایش این است که: شفاعت هیچ ناصری به ایشان نخواهد رسید.

﴿وَأْتَبَعْنَاهُمْ فِي هَذِهِ الدُّنْيَا لَعْنَةً وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ هُمْ مِنَ الْمَقْبُوحِينَ﴾

این آیه شریفه بیان می کند لازمه آن وصفی را که در آیه قبلی برای فرعونیان ذکر کرده بود، می فرماید: چون پیشوایان بودند، و دیگران در کفر و گناهان پیرو ایشان بودند لذا همواره در ضلالت و کفر و گناه از ایشان الهام می گرفتند، و پیروی آنان می کردند، و بهمین جهت همانند وزر و گناه پیروان نیز به گردن ایشان است، پس ما دام که کفر و گناه بعد از آنان ادامه یابد، لعن خدا به ایشان نیز ادامه می یابد.

پس در حقیقت آیه شریفه در معنای آیه ﴿وَلِيَحْمِلُنَّ أَثْقَالَهُمْ وَأَنْتَقِلُوا مَعَهُمْ﴾^۲، و آیه ﴿وَنَكْتُبُ مَا قَدَّمُوا وَآثَارَهُمْ﴾^۳ است، و اگر در آیه مورد بحث کلمه «لعن» را نکره آورده برای این است که دلالت کند بر اهمیت و استمرار آن.

و همچنین از آنجا که در روز قیامت به نصرت هیچ ناصری نمی رسند، ناگزیر حالتی خواهند داشت که

^۱ ملائکه را که بندگان رحمانند انان خواندند. - زخرف، آیه ۱۹.

^۲ هر آینه به دوش خواهند کشید وزر و بار گناه خود و گناه دیگران را. - عنکبوت، آیه ۱۳.

^۳ می نویسیم آنچه از پیش فرستاده اند و آنچه از دنبال آنان می رسد. - یس، آیه ۱۲.

دل‌های اهل محشر از آنها متنفر و منزجر خواهد بود، و مردم از ایشان خواهند گریخت، و احدی نزدیک ایشان نمی‌شود، و این همان معنای قبح و زشت‌رویی است، که خدای تعالی در کلام مجیدش در باره اشخاصی که منظر آنان قبیح است در مواردی بسیار اشاره فرموده است.

بحث روایتی (روایاتی در ذیل برخی آیات گذشته مربوط به موسی (علیه السلام) و دعوت او)

در مجمع البیان آمده که: واحدی به سند خود از ابن عباس روایت کرده که گفت: شخصی از رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) پرسید: کدامیک از دو مدت را موسی برای شعیب به سر رسانید؟ فرمود مدت دورتر و بیشتر را^۱.

مؤلف: در معنای این حدیث روایتی را هم به سند خود از ابی ذر از آن جناب آورده.

و در الدر المثنور است که: ابن مردویه، از مقسم، روایت کرده که گفت: من حسن بن علی بن ابی طالب (رضی الله عنه) را دیدم، و از او پرسیدم: موسی کدام یک از دو مدت را برای شعیب انجام داد رسانید؟ اولی را یا دومی را؟ فرمود: دومی را^۲.

و در مجمع البیان است که: ابو بصیر از امام باقر (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: بعد از آنکه موسی مدت را به سر برد خانواده‌اش را برداشت تا به طرف خانه رود، راه را گم کرد، و آتشی دید، به اهل بیتش گفت: اینجا باشید که من آتشی می‌بینم^۳.

و از کتاب طب الأئمه به سند خود از جابر جعفی از امام باقر (علیه السلام) روایت کرده که در ضمن حدیثی فرمود: مقصود از کلمه ﴿مِنْ غَيْرِ سُوءٍ﴾، در آیه ﴿وَأَدْخُلْ يَدَكَ فِي جَيْبِكَ تَخْرُجَ بَيْضًا مِنْ غَيْرِ سُوءٍ﴾ بدون مرض برص است^۴.

و در تفسیر قمی در ذیل آیه ﴿فَرَدَدْنَاهُ إِلَىٰ أُمِّهِ...﴾ از راوی نقل کرده که گفت: به امام ابی جعفر (علیه السلام) عرضه داشتم: موسی چند روز از مادرش غایب شد؟ تا خدای عز و جل دوباره او را به وی برگردانید؟ فرمود: سه روز.

^۱ مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۵۰.

^۲ الدر المثنور، ج ۵، ص ۱۲۵.

^۳ مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۵۰.

^۴ طب الأئمه، ص ۵۵ (ط نجف) اثر ابی عتاب عبد الله بن سابور.

می‌گوید: پس عرضه داشتیم آیا هارون برادر پدری و مادری موسی (علیه السلام) بود؟ فرمود: بله، مگر نشنیدی کلام خدای عز و جل را که می‌فرماید: «ای پسر مادرم ریشم و سرم را مگیر»، پرسیدم: کدام یک بزرگتر بودند؟ فرمود: هارون، پرسیدم: وحی به هر دو نازل می‌شد؟ فرمود: وحی به موسی می‌شد و موسی به هارون وحی می‌کرد.

پرسیدم: بفرمایید ببینم آیا حکومت در بنی اسرائیل و منصب قضاوت و امر و نهی به هر دو واگذار بود؟ فرمود: موسی با پروردگارش مناجات می‌کرد، و آنچه به سویی وحی می‌شد می‌نوشت، و با آن علم، در بنی اسرائیل قضاوت می‌کرد، و چون برای مناجات غایب می‌شد هارون خلیفه و جانشین او می‌شد. پرسیدم: کدام یک زودتر از دنیا رفتند؟ فرمود: هارون قبل از موسی، و هر دو در «تیه» درگذشتند. پرسیدم: آیا موسی فرزندی هم داشت؟ فرمود: نه، ذریه ال عمران از هارون شد.^۱

مؤلف: اشکالی به این روایت متوجه است این است که: ذیلش با روایاتی دیگر که دلالت بر فرزند داشتن آن جناب دارد، نمی‌سازد، هم چنان که از تورات نیز برمی‌آید که آن حضرت فرزند داشته.
و در تفسیر جوامع الجامع در ذیل جمله ﴿وَاسْتَكْبَرَ هُوَ وَجُنُودُهُ﴾ از معصوم (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: یکی از پیامها که موسی (علیه السلام) از پروردگارش حکایت کرده این است که فرمود: کبریا و عظمت جامه من است (تنها شایسته من است) و هر کس بخواهد در یکی از آن دو با من منازعه کند، در آتشش می‌افکنم.^۲

و در کافی به سند خود از طلحة بن زید، از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: ائمه در کتاب خدا دو قسمند. یکی پیشوایان هدایت، که در باره‌شان فرمود: ﴿وَجَعَلْنَا مِنْهُمْ أُمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا﴾ یعنی قرار دادیم ایشان را امامانی که به امر ما هدایت می‌کنند، نه به امر مردم، بلکه امر خدا را بر امر خود و حکم خدا را بر حکم خود مقدم می‌دارند، قسم دوم پیشوایان ضلالت، که در باره‌شان فرمود: ﴿وَجَعَلْنَاهُمْ أُمَّةً يَدْعُونَ إِلَى النَّارِ﴾ ایشان را قرار دادیم پیشوایانی که مردم را به سوی آتش می‌خوانند، امر خود را قبل از حکم خدا، و مقدم بر آن می‌دانند، و بر طبق هوی و هوسها، بر خلاف آنچه در کتاب خدای عز و جل هست، عمل می‌کنند.^۳

گفتاری پیرامون داستانهای موسی و هارون در چند فصل

۱. مقام موسی نزد خدا و پایه عبودیت او.

موسی (علیه السلام) یکی از پنج پیغمبر اولوا العزم است، که آنان سادات انبیاء بودند، و کتاب و شریعت

^۱ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۳۴.

^۲ جوامع الجامع، ص ۳۳۹.

^۳ اصول کافی، ج ۱، ص ۲۱۶.

داشتند، و خدای تعالی در آیه شریفه ﴿وَإِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ وَمِنْكَ وَمِنْ نُوحٍ وَإِبْرَاهِيمَ وَمُوسَىٰ وَعِيسَىٰ ابْنِ مَرْيَمَ وَأَخَذْنَا مِنْهُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا﴾^۱ و آیه ﴿شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّىٰ بِهِ نُوحًا وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَىٰ وَعِيسَىٰ﴾^۲ که راجع به شریعت‌های آسمانی، و انبیای دارای شریعت است، آن جناب را در زمره آنان بر شمرده است. و خدا بر او و بر برادرش منت نهاده و فرموده: ﴿وَلَقَدْ مَنَّا عَلَىٰ مُوسَىٰ وَهَارُونَ﴾^۳، و نیز بر آن دو بزرگوار سلام کرده، فرموده: ﴿سَلَامٌ عَلَىٰ مُوسَىٰ وَهَارُونَ﴾^۴ و نیز او را به بهترین مدح و ثنا ستوده، و فرموده: ﴿وَأَذْكُرُ فِي الْكِتَابِ مُوسَىٰ إِنَّهُ كَانَ مُخْلَصًا وَكَانَ رَسُولًا نَّبِيًّا وَنَادَيْنَاهُ مِنْ جَانِبِ الطُّورِ الْأَيْمَنِ وَقَرَّبْنَاهُ نَجِيًّا﴾^۵ و نیز فرموده: ﴿وَكَانَ عِنْدَ اللَّهِ وَجِيهًا﴾^۶ و نیز فرموده: ﴿وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَىٰ تَكْلِيمًا﴾^۷.

و نیز آن جناب را در سوره انعام، و در چند جای دیگر، در زمره انبیاء ذکر کرده، و در آیه‌های ۸۴-۸۸ سوره انبیاء او و سایر انبیاء را ستوده، به اینکه ایشان پیامبرانی نیکوکار و صالح بودند، که خدا بر عالمیان اجتناء و برتریشان داده بود، و به سوی صراط مستقیم هدایتشان کرده بود.

^۱ و زمانی که گرفتیم ما از پیامبران تعهدهایشان را، و از تو، و از نوح و ابراهیم و موسی و عیسی بن مریم و گرفتیم از تو میثاقی شدید. - احزاب، آیه ۷.

^۲ آئین نهاد برای شما از دین آنچه وصیت نمود به آن نوح را و آنچه را وحی کردیم به تو و آنچه را وصیت نمودیم به آن ابراهیم را و موسی و عیسی را. - شوری، آیه ۱۳.

^۳ ما بر موسی و هارون منت نهادیم. - صافات، آیه ۱۱۴.

^۴ صافات، آیه ۱۲۰.

^۵ یاد آور در کتاب موسی را، که مخلص و رسولی نبی بود، و ما او را از جانب طور ایمن ندا داده، برای هم سخنی خود نزدیکش کردیم. - مریم، آیه ۵۲.

^۶ او نزد خدا آبرومند بود. - احزاب، آیه ۶۹.

^۷ خدا با موسی به نحوی که شما نمی‌دانید هم سخن شد. - نساء، آیه ۱۶۴.

و در سوره مریم در آیه ۵۸ ایشان را چنین ستوده که اینان از کسانی هستند که خدا بر آنان انعام کرده است، در نتیجه صفات زیر برای موسی جمع شده است: اخلاص، تقرب، جاهت، احسان، صلاحیت، تفضیل، اجتناب، هدایت و انعام، که در مورد مناسب با آنها، هر یک از این صفات در این کتاب مورد بحث قرار گرفته، و همچنین پیرامون معنای نبوت و رسالت و تکلیم گفتگو شده است.

و اما کتابی که بر آن جناب نازل شده قرآن کریم آن را «تورات» معرفی نموده و در سوره احقاف، آیه ۱۲ آن را به دو وصف «امام» و «رحمت» توصیف نموده، در سوره انبیاء آیه ۴۸ آن را «فرقان» و «ضیاء» خوانده، در سوره مائده آیه ۴۴ آن را «هدی» و «نور» خوانده و در سوره اعراف، آیه ۱۴۵ فرموده: ﴿وَكَتَبْنَا لَهُ فِي الْأَلْوَابِ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ مَوْعِظَةً وَتَفْصِيلاً لِكُلِّ شَيْءٍ﴾^۱ برایش در الواح از هر چیزی موعظه‌ای، و نیز برای هر چیزی تفصیلی نوشتیم.

چیزی که هست خدای تعالی در چند جای قرآن کریم که او را به اوصاف مزبور ستوده، فرموده که: بنی اسرائیل تورات را تحریف کردند، و در آن اختلاف نمودند، تاریخ هم مؤید گفتار قرآن است، برای اینکه - به طوری که در جلد سوم این کتاب، در ذیل قصص مسیح (علیه السلام) گذشت - خاطر نشان کردیم که بعد از آنکه بخت نصر فلسطین را فتح کرد و هیکل (معبد یهود) را ویران ساخت، و تورات را سوزانید، و در سال پانصد و هشتاد و هشت قبل از میلاد، یهود را از فلسطین به سوی بابل کوچ داد، در سال پانصد و سی و هشت قبل از مسیح، یعنی پنجاه سال بعد، کورش پادشاه، بابل را فتح نمود و به یهود اجازه داد تا به سرزمین خود، فلسطین بروند، و در آنجا «عزرائی کاهن» تورات را برایشان از بر نوشت پس تورات اصلی منقرض شده و آنچه در دست است محفوظات «عزراء» است.

۲. آنچه از سرگذشت موسی که در قرآن آمده.

نام آن جناب از هر پیغمبری دیگر در قرآن کریم بیشتر آمده، و - به طوری که شمرده‌اند - نامش در صد و شصت و شش جای قرآن کریم ذکر شده، و در سی و شش سوره از سوره‌های قرآن به گوشه‌هایی از داستانهایش، یا به طور اجمال و یا به تفصیل اشاره شده و در بین انبیاء (علیه السلام) به کثرت معجزه اختصاص یافته، که قرآن کریم بسیاری از معجزات باهره وی را ذکر کرده، مانند اژدها شدن عصای او، نور دادن دستش، ایجاد طوفان، مسلط کردن ملخ، شپش، قورباغه و خون بر مردم، شکافتن دریا، نازل کردن من و نیز سلوی، و جوشاندن دوازده چشمه از یک سنگ با زدن عصا، زنده کردن مردگان، و بلند کردن کوه طور

بالای سر مردم، و غیر اینها.

همانطور که گفتیم در کلام خدای تعالی گوشه‌هایی از داستانهای آن جناب آمده، و لیکن تمامی جزئیات و دقائق آنها را ذکر نفرموده، بلکه به چند فصل از آنها که ذکرش در هدایت، و ارشاد خلق اهمیت داشته، اکتفاء کرده، و این دأب و روش قرآن کریم در اشاره به داستانهای همه انبیاء و امت‌ها است که از هر داستان آنچه که ذکرش مایه عبرت و هدایت خلق است ذکر می‌کند.

و از داستان‌های موسی آنچه که ذکرش اهمیت دارد که گفتیم کلیاتش در قرآن آمده - این است که: آن جناب در مصر در خانه مردی اسرائیلی به دنیا آمد، و در روزهایی به دنیا آمد که فرعونیان به دستور فرعون پسر بچه‌های بنی اسرائیل را سر می‌بریدند، و مادر موسی (به دستور خدای تعالی) او را در صندوقی نهاده، به دریا انداخت، فرعون او را از دریا گرفت، و به مادرش برگردانید تا شیرش دهد، و تربیتش نماید و از آن روز در خانه فرعون نشو و نما کرد.

آنگاه به سن بلوغ رسیده و مردی قبطی را می‌کشد، و از مصر به سوی مدین فرار می‌کند، چون ترس این را داشته که فرعونیان به قصاص آن مرد قبطی به قتلش برسانند.

سپس مدتی مقرر که همان ده سال باشد، در مدین پیش شعیب مکث نموده و خدمت کرد، و با یکی از دختران او ازدواج نمود.

و پس از به سر رساندن آن مدت مقرر به اتفاق اهل بیتش از مدین بیرون آمده، در بین راه آنجا که کوه طور واقع است، از طرف آن کوه آتشی می‌بیند، و چون راه را گم کرده بودند، و آن شب هم شبی بسیار تاریک بوده، به امید اینکه کنار آن آتش کسی را ببیند، و راه را از او بپرسد، و هم آتشی برداشته با خود بیاورد، به خانواده‌اش می‌گوید: شما اینجا باشید تا من بروم پاره‌ای آتش برایتان بیاورم، و یا کنار آتش راهنمایی ببینم، و از او از راه بپرسم، ولی همین که نزدیک می‌شود خدای تعالی از کنار سمت راست آن بیابان که از نظر شکل با زمینهای اطراف فرق داشته، از طرف درختی که آنجا بوده، ندایش می‌دهد، و با او سخن می‌گوید، و او را به رسالت خود برمی‌گزیند، و معجزه عصا و ید بیضا به او می‌دهد، که دو تا از نه معجزه‌های او است، و به عنوان رسالت به سوی فرعون و قومش گسیل می‌دارد، تا بنی اسرائیل را نجات دهد.

موسی نزد فرعون می‌آید، و او را به سوی کلمه حق و دین توحید می‌خواند، و نیز به او پیشنهاد می‌کند که بنی اسرائیل را همراه او روانه کند، و دست از شکنجه و کشتارشان بردارد، و به منظور اینکه بفهماند رسول خداست، معجزه عصا و ید بیضا را به او نشان می‌دهد،

فرعون از قبول گفته او امتناع می‌ورزد، و در مقام برمی‌آید با سحر ساحران با معجزه او معارضه کند، و حقا سحری عظیم نشان دادند، اژدها و مارهای بسیار به راه انداختند، ولی همین که موسی عصای خود را بیفکند، تمامی آن سحرها را برچید و خورد، و دوباره به صورت عصا برگشت ساحران که فهمیدند عصای موسی از سنخ سحر و جادوی ایشان نیست، همه به سجده افتادند و گفتند: ما به رب العالمین ایمان آوردیم، به آن کسی که رب موسی و هارون است، ولی فرعون هم چنان بر انکار دعوت وی اصرار ورزید، و ساحران را تهدید کرد، و ایمان نیاورد.

موسی (علیه السلام) هم هم چنان به دعوت خود پافشاری می‌کرد، او و درباریانش را به دین توحید همی می‌خواند، و معجزه‌ها می‌آورد، یک بار آنها را دچار طوفان ساخت، یک بار ملخ و شپش و قورباغه و خون را بر آنان مسلط کرد، آیاتی مفصل آورد، ولی ایشان بر استکبار خود پافشاری کردند، به هر یک از گرفتاریها که موسی به عنوان معجزه برایشان می‌آورد، مبتلا می‌شدند، می‌گفتند: ای موسی پروردگار خودت را بخوان و از آن عهدی که به تو داده که اگر ایمان بیاوریم این بلا را از ما بگرداند استفاده کن، که اگر این بلا را بگردانی به طور قطع ایمان می‌آوریم، و بنی اسرائیل را با تو می‌فرستیم ولی همین که خدا در مدت مقرر بلا را از ایشان برطرف می‌کرد، دوباره عهد خود را می‌شکستند، و به کفر خود ادامه می‌دادند.

ناگزیر خدای تعالی دستورش می‌دهد تا بنی اسرائیل را در یک شب معین بسیج نموده از مصر بیرون ببرد موسی و بنی اسرائیل از مصر بیرون شدند و شبانه به راه افتادند، تا به کنار دریا رسیدند، فرعون چون از جریان آگهی یافت، از دنبال سر، ایشان را تعقیب کرد و همین که دو فریق یکدیگر را از دور دیدند، اصحاب موسی به وی گفتند: دشمن دارد به ما می‌رسد موسی گفت: حاشا، پروردگار من با من است، و به زودی مرا راهنمایی می‌کند در همین حال به وی وحی می‌شود که با عصایش به دریا بزند همین که زد، دریا شکافته شد، و بنی اسرائیل از دریا گذشتند فرعون و لشکریانش نیز وارد دریا شدند، همین که آخرین نفرشان وارد شد، خداوند آب را از دو طرف به هم زد، و همه‌شان را غرق کرد.

بعد از آنکه خداوند بنی اسرائیل را از شر فرعون و لشکرش نجات داد و موسی (علیه السلام) ایشان را به طرف بیابانی برد که هیچ آب و علفی نداشت، در آنجا خداوند آنان را اکرام کرد و «من» و «سلوی»، (که اولی گوشتی بریان و دومی چیزی به شکل ترنجبین بود) بر آنان نازل کرد، تا غذایشان باشد، و برای سیراب شدنشان موسی به امر خداوند عصا را به سنگی که همراه داشت زد، دوازده چشمه از آن جوشید هر یک از تیره‌های بنی

اسرائیل چشمه خود را می‌شناخت و از آن چشمه می‌نوشیدند، و از آن من و سلوی می‌خوردند، و برای رهایی از گرمای آفتاب، ابر بر سر آنان سایه می‌افکند.

آنگاه در همان بیابان خدای تعالی با موسی مواعده کرد که چهل شبانه روز به کوه طور برود، تا تورات بر او نازل شود. موسی (علیه السلام) از بنی اسرائیل هفتاد نفر را انتخاب کرد، تا تکلم کردن خدا با وی را بشنوند، (و به دیگران شهادت دهند) ولی آن هفتاد نفر با اینکه شنیدند مع ذلک گفتند: ما ایمان نمی‌آوریم تا آنکه خدا را آشکارا ببینیم، خدای تعالی «جلوه‌ای به کوه کرد، کوه متلاشی شد»، ایشان از آن صاعقه مردند، و دوباره به دعای موسی زنده شدند، و بعد از آنکه میقات تمام شد خدای تعالی تورات را بر او نازل کرد آنگاه به او خبر داد که بنی اسرائیل بعد از بیرون شدنش گوساله پرست شدند، و سامری گمراهشان کرد.

موسی (علیه السلام) بین قوم برگشت، در حالی که بسیار خشمگین و متاسف بود، گوساله را آتش زد و خاکسترش را به دریا ریخت، و سامری را طرد کرد، و فرمود: برو که در زندگی همیشه بگویی: «لا مساس - نزدیکم نشوید»، اما مردم را دستور داد تا توبه کنند، و به همین منظور شمشیر در یکدگر به کار بزنند، و یکدگر را بکشند، تا شاید توبه‌شان قبول شود و قبول شد دوباره از پذیرفتن احکام تورات که همان شریعت موسی بود سرباز زدند، و خدای تعالی کوه طور را بلند کرد، و در بالای سر آنان نگه داشت، (که اگر ایمان نیاورید بر سرتان می‌کوبم).

سپس بنی اسرائیل از خوردن «من» و «سلوی» به تنگ آمده، و درخواست کردند که پروردگار خود را بخواند از زمین گیاهانی برایشان برویاند، و از سبزی، خیار، سیر، عدس، و پیاز آن برخوردارشان کند خدای تعالی دستورشان داد برای رسیدن به این هدف داخل سر زمین مقدس شوید، که خداوند بر شما واجب کرده در آنجا به سر برید. بنی اسرائیل زیر بار نرفتند، و خدای تعالی آن سرزمین را بر آنان حرام کرد، و به سرگردانی مبتلاشان ساخت، در نتیجه مدت چهل سال در بیابانی سرگردان شدند.

و باز یکی از داستانهای آن جناب سرگذشت رفتنش با آن جوان به مجمع البحرین برای دیدار بنده صالح خدا، و رفاقتش با آن عبد صالح است، که در سوره کهف آمده است.

۳. مقام هارون (علیه السلام) نزد خدا و پایه عبودیت او

خدای تعالی در سوره صافات آن جناب را در منت‌هایش، و در دادن کتاب، و هدایت به سوی صراط مستقیم، و در داشتن تسلیم، و بودنش از محسنین، و از بندگان مؤمنین

به خدا، با موسی (علیه السلام) شریک دانسته، و او را از مرسلان دانسته، و از انبیا پیش معرفی کرده، و او را از کسانی دانسته که بر آنان انعام فرموده، و او را با سایر انبیاء در صفات جمیل آنان از قبیل احسان، صلاح، فضل، اجتناب و هدایت شریک قرار داده و یک جا ذکر کرده.

و در آیه ﴿وَاجْعَلْ لِي وَزِيْرًا مِنْ اَهْلِي هَارُونَ اَخِي اَشَدُّ بِهٖ اُزْرِي وَاَشْرِكُهُ فِي اَمْرِي كَيْ نُسَبِّحَكَ كَثِيْرًا وَنَذْكُرَكَ كَثِيْرًا اِنَّكَ كُنْتَ بِنَا بَصِيْرًا﴾^۱ موسی (علیه السلام) در مناجات شب طور دعا کرده و از خدا خواسته که هارون را وزیر او قرار دهد، و پشتش را به وی محکم نموده و او را شریک او قرار دهد، تا خدا را بسیار تسبیح کنند، و بسیار ذکر گویند، هم طراز موسی دانسته.

و آن جناب در تمامی مواقع ملازم برادرش بوده، و در عموم کارها با او شرکت می کرده، و او را در رسیدنش به مقاصد یاری می کرد.

و در قرآن کریم هیچ مساله ای که مختص به آن جناب باشد، نیامده مگر همان جانشینی او برای برادرش، در آن چهل روزی که به میقات رفته بود، ﴿وَ قَالَ مُوسٰى لِاَخِيْهِ هَارُوْنَ اَخْلَفْنِيْ فِيْ قَوْمِيْ وَاَصْلِحْ وَلَا تَتَّبِعْ سَبِيْلَ الْمُفْسِدِيْنَ﴾ که به برادر خود هارون گفت: خلیفه من باش در قومم، و اصلاح کن، و راه مفسدان را پیروی مکن، و وقتی از میقات برگشت، در حالی که خشمناک و متاسف بود که چرا گوساله پرست شدند، الواح تورات را بیفکنند، و سر برادر را بگیرند و به طرف خود بکشید، هارون گفت ای پسر مادر! مردم مرا ضعیف کردند، (و گوش به سخنم ندادند)، و نزدیک بود مرا بکشند، پس پیش روی دشمنان مرا شرمنده و سرافکننده مکن، و مرا جزو این مردم ستمگر قرار مده، موسی گفت: پروردگارا مرا و برادرم را بیامرزد، و ما را در رحمت خود داخل کن، که تو ارحم الراحمین.

۴. داستان موسی در تورات عصر حاضر

داستانهای موسی (علیه السلام) در ماسوای سفر اول از تورات که پنج سفر است آمده، جزئیات تاریخ او از حین تولد تا روز وفات، و آنچه از شرایع و احکام به وی نازل شده، همه اش در آن چهار سفر دیگر، یعنی سفر خروج، سفر لاویان، سفر عدد، و سفر تثنیه آمده است.

چیزی که هست ما بین آنچه که تورات آورده، با آنچه که در قرآن آمده در اموری

^۱ طه، آیه ۲۹-۳۵.

که کم هم نیست اختلاف هست.

و یکی از مهم‌ترین موارد اختلاف این است که: تورات می‌گوید: ندای موسی و سخن گفتن خدا از درخت با وی در سرزمین مدین، قبل از حرکت دادن خانواده‌اش به طرف مصر بوده، و خلاصه در همان ایامی بوده که برای شعیب گوسفند می‌چرانیده^۱ می‌گوید: در همان ایام که مشغول شبانی وی بوده، گوسفند را به ما و رای دشت برده، و به کوه خدا «حوریب» رسید، و در آنجا ملائکه خدا برایش ظاهر شدند، و آتشی را وسط درخت خاری برایش نمودار کردند، آنگاه خدا با وی سخن گفت، و آنچه می‌خواست در میان نهاد، و او را برای نجات دادن بنی اسرائیل نزد فرعون فرستاد^۲.

یکی دیگر از موارد اختلاف مهم این است که: آن فرعونی که موسی به سوی وی فرستاده شد، غیر از آن فرعونی بوده که موسی را در دامن خود پرورید، و موسی از شر او گریخت، تا به عنوان قصاص از خون مرد قبلی که به دست وی کشته شده بود، به قتل نرسد^۳.

یکی دیگر این است که: تورات سخنی از ایمان آوردن ساحران به میان نیاورده، که وقتی عصاهای خود را افکندند، و به صورت مارها درآوردند، و عصای موسی همه آنها را بلعید، چه کردند، و چه گفتند، بلکه می‌گوید که ساحران هم چنان نزد فرعون بودند، و با موسی معارضه کردند، و در مقابل دو معجزه موسی، یعنی معجزه خون و قورباغه، سحر خود را به کار زدند^۴.

یکی دیگر این است که: تورات می‌گوید: آن کسی که برای بنی اسرائیل گوساله درست کرد، و بنی اسرائیل آن را پرستیدند، خود هارون، برادر موسی بود، برای اینکه وقتی بنی اسرائیل دیدند که موسی از مراجعت از کوه طور دیر کرد، همه نزد وی جمع شدند، و بدو گفتند برای ما معبودی درست کن، تا پیشاپیش ما راه برود، برای اینکه این مرد (موسی) که ما را از سرزمین مصر بیرون کرد، نیامد، و نفهمیدیم چه شد؟ هارون به ایشان گفت: پس هر چه گوشواره به گوش زنان و پسران و دختران خود دارید برایم بیاورید.

تمامی بنی اسرائیل گوشواره‌هایی که به گوش داشتند بیاوردند، هارون همه را گرفت و با از میل قالبی درست کرد، و طلاها را آب کرده در آن قالب ریخت، و به صورت گوساله‌ای

^۱ و تورات نام پدر زن موسی را هم شعیب ندانسته، بلکه او را یثرون کاهن مدیان دانسته.

^۲ اصحاح سوم از سفر خروج.

^۳ سفر خروج، اصحاح دوم، آیه ۲۳.

^۴ اصحاح هفتم و هشتم از سفر خروج.

درآورد، و گفت: این است معبود شما، ای بنی اسرائیل، که شما را از مصر بیرون کرد^۱. در اینجا لازم است به خواننده عزیز تذکر دهم که اگر آیات قرآنی را در این قسمتها از داستان موسی (علیه السلام) به دقت زیر نظر و مطالعه قرار بدهد، خواهد دید که لحن آنها تعریض و کنایه زدن به تورات است.

البته غیر از موارد اختلافی که ذکر شد، اختلافهای جزئی بسیاری دیگر نیز هست، مانند اینکه در داستان کشتن قبطی، می گوید: دو طرف دعوا در روز دوم اسرائیلی بودند^۲ و مانند اینکه می گوید: آن کسی که در روز مسابقه عصا را انداخت، و عصا همه سحر ساحران را بلعید، هارون بود که به دستور موسی آن را انداخت^۳ و نیز تورات داستان انتخاب هفتاد نفر را برای میقات، و نزول صاعقه، و زنده شدنشان بعد از مردن را اصلا نیاورده.

و نیز در تورات، اصحاب سی و دوم از سفر خروج آمده که: الواحی که موسی (علیه السلام) از مراجعت از کوه با خود آورد و به زمین انداخت، دو تا تخته سنگ بود، که نامشان لوح شهادت بود، و همچنین از این قبیل اختلافها زیاد است.

^۱ اصحاب سی دوم از سفر خروج.

^۲ اصحاب دوم از سفر خروج.

^۳ اصحاب هفتم از سفر خروج.

﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ مِنْ بَعْدِ مَا أَهْلَكْنَا الْقُرُونَ الْأُولَى بَصَائِرَ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَرَحْمَةً لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ ٤٣﴾
 وَمَا كُنْتَ بِجَانِبِ الْغَرْبِيِّ إِذْ قَضَيْنَا إِلَىٰ مُوسَى الْأَمْرَ وَمَا كُنْتَ مِنَ الشَّاهِدِينَ ٤٤ وَلَكِنَّا أَنْشَأْنَا قُرُونًا فَتَطَاوَلَ
 عَلَيْهِمُ الْعُمُرُ وَمَا كُنْتَ ثَاوِيًّا فِي أَهْلِ مَدْيَنَ تَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِنَا وَلَكِنَّا كُنَّا مُرْسِلِينَ ٤٥ وَمَا كُنْتَ بِجَانِبِ الطُّورِ إِذْ
 نَادَيْنَا وَلَكِنْ رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ لِتُنذِرَ قَوْمًا مِمَّا آتَاهُمْ مِنْ نَذِيرٍ مِنْ قَبْلِكَ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ ٤٦ وَلَوْ لَا أَنْ تُصِيبَهُمْ مُصِيبَةٌ
 بِمَا قَدَّمْتُمْ إِلَيْهِمْ فَيَقُولُوا رَبَّنَا لَوْلَا أَرْسَلْتَ إِلَيْنَا رَسُولًا فَنَتَّبِعَ آيَاتِكَ وَنَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ ٤٧ فَلَمَّا جَاءَهُمُ الْحَقُّ
 مِنْ عِنْدِنَا قَالُوا لَوْلَا أُوتِيَ مِثْلَ مَا أُوتِيَ مُوسَىٰ أَوْ لَمْ يَكْفُرُوا بِمَا أُوتِيَ مُوسَىٰ مِنْ قَبْلِ قَالُوا سِحْرَانِ تَظَاهَرَا وَقَالُوا
 إِنَّا بِكُلِّ كَافِرُونَ ٤٨ قُلْ فَاتُوا بكِتَابٍ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ هُوَ أَهْدَىٰ مِنْهُمَا اتَّبِعْهُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ٤٩ فَإِنْ لَمْ يَسْتَجِيبُوا لَكَ
 فَاعْلَمْ أَنَّمَا يَتَّبِعُونَ أَهْوَاءَهُمْ وَمَنْ أَضَلُّ مِمَّنْ اتَّبَعَ هَوَاهُ بَغَيْرِ هُدًى مِنَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ ٥٠ وَ
 لَقَدْ وَصَّلْنَا لَهُمُ الْقَوْلَ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ ٥١ الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِهِ هُمْ بِهِ يُؤْمِنُونَ ٥٢ وَإِذَا يُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ قَالُوا
 آمَنَّا بِهِ إِنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّنَا إِنَّا كُنَّا مِنْ قَبْلِهِ مُسْلِمِينَ ٥٣ أُولَئِكَ يُؤْتَوْنَ أَجْرَهُمْ مَرَّتَيْنِ بِمَا صَبَرُوا وَيَدْرُؤْنَ بِالْحَسَنَةِ
 السَّيِّئَةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ ٥٤ وَإِذَا سَمِعُوا اللَّغْوَ أَعْرَضُوا عَنْهُ وَقَالُوا لَنَا أَعْمَالُنَا وَلَكُمْ أَعْمَالُكُمْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ لَا
 نَبْتَغِي الْجَاهِلِينَ ٥٥ إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ

وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ ﴿٥٦﴾

ترجمه آیات

و به تحقیق ما بعد از هلاک کردن نسلهای گذشته به موسی کتاب دادیم تا چراغ فراراه مردم و اراده مردم و هدایتی و رحمتی باشد شاید متذکر شوند (۴۳).

و تو ای محمد (صلی الله علیه و آله و سلم) نبودی در سمت غربی سینا آنجا که تورات را به موسی وحی کردیم و تو از حاضران و شاهدان نبودی (۴۴).

و لیکن ما نسلها پدید آوردیم پس دراز شد برایشان زندگانی و تو در میان اهل مدین مقیم نبودی تا سرگذشت آنان را برای مردم خودت بگویی این ماییم که تو را می فرستیم (۴۵).

باز تو در طرف طور نبودی آنجا که ما ندا دادیم و لیکن از در رحمت جریان را به تو خبر دادیم تا مردمی را که قبل از تو پیامبری بیم رسان نداشتند بیم رسان باشی که متذکر شوند (۴۶).

و اگر نمی فرستادیم و به کیفر گناھانی که کردند هلاکشان می کردیم می گفتند پروردگارا چرا به سوی ما رسولی نفرستادی تا آیات را پیروی کنیم و از مؤمنان باشیم؟ (۴۷).

ولی وقتی از ناحیه ما حق به سویشان آمد گفتند چرا مثل آنچه به موسی دادند به این پیامبر ندادند، آیا در برابر آنچه که از موسی دیدند کفر نورزیدند، و نگفتند که این قرآن و تورات دو سحرند که یکدیگر را کمک می کنند؟ و آیا نگفتند که ما به هر یک کافریم؟ (۴۸).

تو به ایشان بگو پس شما از ناحیه خدا کتابی بیاورید که از تورات و قرآن راهنماتر باشد تا من آن را پیروی کنم اگر راست می گوید (۴۹).

و اگر این پیشنهاد را از تو نپذیرفتند پس بدان که اینان تنها از هواهای خود پیروی می کنند و آیا کسی گمراه تر از پیرو هوی بدون راهنمایی از خدا هست به درستی که خدا مردم ستمگر را هدایت نمی کند (۵۰).

و به تحقیق که ما قرآن را پیوسته فرستادیم باشد که متذکر شوند (۵۱).

کسانی که قبل از قرآن کتاب به ایشان دادیم به قرآن ایمان می آورند (۵۲).

و چون قرآن برایشان خوانده می شود می گویند بدان ایمان آوردیم و آن حق و از ناحیه پروردگار ماست و ما قبلا اسلام آورده بودیم (۵۳).

این عده از اهل کتاب دو برابر اجر خواهند داشت چون هم صبر کردند و هم بدیها را با خوبیها دور نمودند و از آنچه روزیشان کردیم انفاق می کنند (۵۴).

و چون سخن بیهوده می‌شنوند از آن رو گردانیده می‌گویند اعمال ما برای ما، اعمال شما برای شما، سلام بر شما ما خواهان معاشرت جاهلان نیستیم (۵۵).

به درستی ای محمد (صلی الله علیه وآله و سلم) تو هر که را دوست بداری هدایت نتوانی کرد بلکه خداست که هر که را بخواهد هدایت می‌کند و او داناتر به کسانی است که قابل هدایتند (۵۶).

بیان آیات [اشاره به سیاق نزول این آیات شریفه]

سیاق این آیات شهادت می‌دهد بر اینکه مشرکین از قوم رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) به بعضی از اهل کتاب مراجعه نموده در باره آن جناب از ایشان نظریه خواسته‌اند، و بعضی از آیات قرآن را هم که تورات را تصدیق کرده بر آنان عرضه کرده‌اند، و اهل کتاب پاسخ داده‌اند که آری ما آنچه در قرآن در این باره آمده، تصدیق داریم، و به آنچه از معارف حقه که قرآن متضمن آن است، ایمان داریم، و اصولاً آورنده قرآن را قبل از آنکه مبعوث شود می‌شناختیم، هم چنان که در آیه «۵۳» از همین آیات فرموده: ﴿وَإِذَا يُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ قَالُوا آمَنَّا بِهِ إِنَّهُ الْحَقُّ مِن رَّبِّنَا إِنَّا كُنَّا مِن قَبْلِهِ مُسْلِمِينَ﴾.

و مشرکین از این پاسخ اهل کتاب ناراحت شده، به مشاجره و درشتگویی با آنان پرداختند، و گفته‌اند که، این قرآن سحر و تورات شما هم مثل آن سحر است، ﴿سِحْرَانِ تَظَاهَرَا﴾ هر دو سحرند. که یکدیگر را کمک می‌کنند «﴿إِنَّا بِكُلِّ كَافِرٍ﴾ و ما به هر دو کافریم»، در نتیجه اهل کتاب از مشرکین اعراض نموده، و گفته‌اند: ﴿سَلَامٌ عَلَيْكُمْ لَا نَبْتَغِي الْجَاهِلِينَ﴾.

این آن چیزی است که از سیاق آیات مورد بحث به دست می‌آید، و خدای سبحان وقتی داستان موسی را بیان کرده خبر داده که: چگونه مردمی زیر دست و برده و ضعیف و زیر شکنجه فرعونیان که پسرانشان را ذبح می‌کرد و دختران آنان را زنده می‌گذاشت را بر آن یاغیان خونخوار و طاغیان تبهکار پیروز کرد، آنهم به دست کودکی از همان ستم‌کشان، که در دامن همان دشمن خون‌آشامش پرورید، دشمنی که به فرمان او هزاران کودک از دودمان وی را سر بریدند، و بعد از پرورش یافتنش، او را از میان دشمن بیرون کرد، و دوباره به میان آنان فرستاد، و بر آنان غالب ساخت، تا همه را غرق کرده، و دودمان بنی اسرائیل را نجات بخشید و وارث آنان کرد.

خدای سبحان بعد از ذکر این ماجرا، روی سخن را متوجه کتابهای آسمانی - که

متضمن دعوت به دین توحید است، و بدان وسیله حجت بر خلق تمام می‌شود، و هم حامل تذکراهایی برای مردم است - نموده و می‌فرماید: خدای سبحان تورات را که در آن بصیرتها و هدایت و رحمت برای مردم بود، بر موسی نازل کرد تا شاید از یادآوری قرون گذشته، و هلاکت امت‌های گذشته به جرم نافرمانی‌ها، متذکر شوند، و از نافرمانی خدا دست بردارند.

و نیز قرآن را بر رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) نازل کرد، و در آن داستانها از موسی بیاورد، با اینکه رسول اسلام در عصر موسی نبود، و نزول تورات را بر وی ندید و در طور حضور نداشت، آن وقتی که خدا ندایش داد، و با او سخن گفت، و آنچه بین موسی و شعیب (علیه السلام) گذشته بود برای آن جناب بیان داشت، با اینکه آن جناب در مدین نبود، تا جریان را برای مردم تعریف کند، و لیکن خدای تعالی از در رحمت آن را برایش بیان کرد، تا با نقل کردن آن انداز کند مردمی را که قبل از او نذیر نداشتند، چون به خاطر کفرشان و فسوقشان در معرض نزول عذاب و گرفتار شدن به مصیبت قرار گرفته بودند، و اگر این کتاب را نازل نمی‌کرد، و دعوت را ابلاغ نمی‌کرد، هر آینه آن وقت می‌گفتند: ﴿رَبَّنَا لَوْلَا أَرْسَلْتَ إِلَيْنَا رَسُولًا فَنَتَّبِعَ آيَاتِكَ﴾ پروردگارا چرا رسولی به سوی ما نفرستادی، تا آیات تو را پیروی کنیم، و حجت ایشان علیه خدا تمام بود.

ولی وقتی خدای تعالی پیغمبر خود را مبعوث نموده، و قرآن نازل شد، و حق به سویشان آمد، گفتند: ﴿لَوْلَا أُوتِيَ مِثْلَ مَا أُوتِيَ مُوسَىٰ أَوْ لَمْ يَكْفُرُوا بِمَا أُوتِيَ مُوسَىٰ مِنْ قَبْلُ﴾، چرا به او آن معجزاتی را ندادند که به موسی دادند، آیا همین‌ها نبودند که به همان معجزات که به موسی داده شد در هنگامی که به اهل کتاب مراجعه کردند، و اهل کتاب قرآن را تصدیق کردند، کفر ورزیده گفتند: هم قرآن و هم تورات سحر است که یکدیگر را کمک می‌کنند، و مگر نگفتند ما به همه اینها کافریم؟

آنگاه به رسول گرامی خود حجت را می‌آموزد، تا با آن علیه کفار احتجاج کند، می‌فرماید: ﴿قُلْ فَاتُوا بَكِتَابٍ مِّنْ عِنْدِ اللَّهِ هُوَ أَهْدَىٰ مِنْهُمَا أَتَّبِعُهُ﴾ به ایشان بگو اگر راست می‌گویید پس شما کتابی از نزد خدا بیاورید که بهتر از قرآن و تورات باشد، تا من آن را پیروی کنم، یعنی حکمت خدا واجب می‌سازد که بالأخره از ناحیه او کتابی به سوی خلق نازل شود، تا مردم را به سوی حق هدایت نموده، و بدان حجت بر مردم تمام شود، و مردم حق را بشناسند، ناگزیر اگر تورات و قرآن کتاب هدایت نباشند، و برای هدایت مردم کافی نباشند، باید کتابی که بهتر از آن دو هدایت می‌کند، بوده باشد، و حال آنکه چنین کتابی نیست چون هادی‌تر از این دو کتاب نمی‌شود، برای اینکه آنچه در این دو کتاب از معارف

حقه وجود دارد، مؤید به اعجاز است، و براهین عقلی نیز آن را تایید می‌کند، علاوه بر این کتاب سماوی بهتر از آن دو نیست پس آن دو، کتاب هدایتند و این مردم که از آن دو اعراض می‌کنند، به حکم برهان و دلیل عقل اعراض نمی‌کنند، بلکه هوای نفس خود را پیروی می‌کنند، و از صراط مستقیم گمراه شده‌اند، ﴿فَإِنْ لَمْ يَسْتَجِيبُوا لَكَ فَاعْلَمْ أَنَّمَا يَتَّبِعُونَ أَهْوَاءَهُمْ...﴾.

آنگاه قومی از اهل کتاب را مدح می‌کند، که وقتی مشرکین نزد آنان رفتند تا از امر محمد (صلی الله علیه وآله وسلم) و قرآن پرسش کنند، آنان اظهار کردند که: ما به او و کتاب او ایمان داریم و او را تصدیق می‌کنیم، و از حرف لغو مشرکین روی گرداندند.

﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ مِنْ بَعْدِ مَا أَهْلَكْنَا الْقُرُونَ الْأُولَى بَصَائِرَ لِلنَّاسِ...﴾.

«لام» بر سر جمله ﴿لَقَدْ آتَيْنَا﴾ لام سوگند است، و آیه را چنین معنا می‌دهد که: من سوگند می‌خورم، که ما کتاب تورات را به موسی دادیم، و آن را به وی وحی نمودیم.

﴿مِنْ بَعْدِ مَا أَهْلَكْنَا الْقُرُونَ الْأُولَى بَصَائِرَ لِلنَّاسِ﴾ یعنی بعد از آن که اقوام و نسلهای سابق بر نزول تورات را هلاک کردیم، مانند قوم نوح، و اقوام دیگری که بعد از ایشان هلاک شدند، و چه بسا یکی از آنها قوم فرعون باشد.

در آیه مورد بحث می‌فرماید: ما کتاب را به موسی دادیم، بعد از آنکه قرون اولی را هلاک کرده بودیم، و این قید برای این است که: اشاره کند به اینکه در اوان بعثت موسی، بشر محتاج به یک کتاب آسمانی بود، برای اینکه معالم دین الهی با رفتن قرون اولی مندرس شده بود، و نیز کتابی لازم بود تا در آن به داستانهای امم گذشته اشاره شود، تا مردم بدانند که آنان به خاطر تکذیب آیات خدا چگونه به عذاب الهی دچار شدند، در نتیجه آنان که عبرت گیر هستند عبرت گیرند، و آنهایی که تذکر پذیرند متذکر شوند.

کلمه «بصائر» جمع «بصیرت» است که به معنای وسیله دیدن است، و گویا مراد از «بصائر» حجت‌ها و ادله روشنی است که بوسیله آنها حق دیده می‌شود، و میان حق و باطل تمیز داده می‌شود، و جمله ﴿بَصَائِرَ لِلنَّاسِ﴾ حال از کتاب است، و بعضی گفته‌اند: مفعول له است، (که در معنا بصائر الناس خواهد بود).

و کلمه «هدی» به معنای هادی یا هر چیزی است که مایه هدایت باشد، و همچنین کلمه «رحمة» به معنای مایه رحمت است، و این دو کلمه حال از کتابند، مانند بصائر، که آن نیز حال بوده و همان مفسری که بصائر را مفعول له گرفته بود، این دو کلمه را هم مفعول له گرفته است.

و معنایش این است که: سوگند می‌خورم که ما به موسی کتاب دادیم، که همان تورات است، و این کتاب را بعد از هلاکت اقوام گذشته دادیم، چون حکمت اقتضاء می‌کرد که دعوت به دین توحید و انذار بشر از عذاب را تجدید کنیم، لذا این کتاب را به موسی دادیم، در حالی که پر از حجت‌ها و براهین واضح و روشن‌گر بود که انسانها به وسیله آن حجت‌ها به معارف حقه و به سوی هدایت راه می‌یابند، و نیز رحمتی بود که انسانها به وسیله عمل به دستورات و شرایع و احکام آن مشمول رحمت می‌شوند، این کتاب را نازل کردیم برای این که انسانها متذکر شده، آنچه از عقاید و اعمال که بر آنان واجب است بشناسند، و بفهمند که به چه عقایدی باید معتقد باشند، و چه اعمالی را واجب است انجام دهند.

﴿وَمَا كُنْتَ بِجَانِبِ الْغَرْبِيِّ إِذْ قَضَيْنَا إِلَىٰ مُوسَى الْأَمْرَ وَمَا كُنْتَ مِنَ الشَّاهِدِينَ﴾

این آیه شریفه خطاب به رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) است، و کلمه «غربی» صفت چیزی است که حذف شده، که یا وادی است، و یا کوه، و معنایش این است که: تو در جانب بیابان غربی و یا کوه غربی نبودی که چنین و چنان شد.

﴿إِذْ قَضَيْنَا إِلَىٰ مُوسَى الْأَمْرَ﴾ گویا کلمه «قضاء» در اینجا متضمن معنای عهد است، (چون با کلمه الی متعدی شده)، و مراد - به طوری که گفته‌اند^۱ - این است که: ما امر را به وی عهد کردیم، و معنای این جمله این است که: ما امر نبوت او را با نازل کردن تورات به وی محکم کردیم، و اما اصل نبوتش را جمله ﴿وَمَا كُنْتَ بِجَانِبِ الطُّورِ إِذْ نَادَيْنَا﴾ متعرض آن است، که در دو آیه بعد قرار دارد. و جمله ﴿وَمَا كُنْتَ مِنَ الشَّاهِدِينَ﴾ تاکید همان جمله قبل است، یعنی جمله ﴿وَمَا كُنْتَ بِجَانِبِ الْغَرْبِيِّ﴾.

و معنای آیه این است که: محمد (صلی الله علیه و آله و سلم)! تو حاضر و شاهد نبودی آن هنگامی را که ما تورات را بر موسی در جانب غربی از وادی یا کوه نازل کردیم.

﴿وَلَكِنَّا أَنْشَأْنَا قُرُونًا فَتَطَاوَلَ عَلَيْهِمُ الْعُمُرُ﴾

«تطاول عمر» به معنای امتداد یافتن مدت زندگی است، و این جمله استدراک و تبصره است از نفی در جمله ﴿وَمَا كُنْتَ بِجَانِبِ الْغَرْبِيِّ﴾، و معنایش این است که: تو ای محمد (صلی الله علیه و آله و سلم)! در آنجا که ما تورات را بر وی نازل کردیم حاضر نبودی، و لیکن ما نسل‌هایی را بعد از آن پدید آوردیم، و مدت عمر آنان زیاد شد، و بعد از آن اینک داستان موسی و نزول کتاب بر او را برایت می‌آوریم، بنابراین در آیه شریفه ایجاز و کوتاه‌گویی به

^۱ مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۵۶.

کار رفته، چون مقام، دلالت بر معنا داشت.

﴿وَمَا كُنْتَ ثَاوِيًّا فِي أَهْلِ مَدْيَنَ تَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِنَا وَلَكِنَّا كُنَّا مُرْسِلِينَ﴾

کلمه «ثاوی» به معنای مقیم (کسی که در جایی مسکن و اقامت کند) می‌باشد. و ضمیر در «علیهم» به مشرکین مکه برمی‌گردد، آنان که رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) آیات خدا را، که داستان موسی در مدین را حکایت می‌کند، بر آنان می‌خواند.

﴿وَلَكِنَّا كُنَّا مُرْسِلِينَ﴾ این جمله استدراک از نفی در اول آیه است، همانطور که جمله ﴿وَلَكِنَّا أَنْشَأْنَا...﴾

نیز استدراک از آن بود، و معنای استدراک دومی این است که: تو ای محمد (صلی الله علیه وآله و سلم) در میان اهل مدین یعنی شعیب و قوم او نبودی، و آنچه بر موسی در «مدین» گذشت ناظر نبودی، که اینک آیات ما را که بیانگر داستان او در آنجاست بر مشرکین بخوانی، و لیکن ماییم که تو را به سوی قومت فرستادیم، و این آیات را بر تو نازل کردیم تا بر آنان بخوانی.

﴿وَمَا كُنْتَ بِجَانِبِ الطُّورِ إِذْ نَادَيْنَا وَلَكِنْ رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ...﴾

با توجه به ظاهر مقابله این آیه با آیه قبلی که فرمود: ﴿وَمَا كُنْتَ بِجَانِبِ الْغُرَبِيِّ إِذْ قَضَيْنَا...﴾ این است که: مراد از این نداء همان ندایی است که از آن درخت، در شبی که موسی از دور آتشی را در طور دید، برخاست.

﴿وَلَكِنْ رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ...﴾ این جمله نیز استدراک از همان نفی سابق است، و ظاهراً کلمه «رحمة»

مفعول له است، (یعنی برای رحمت)، و اگر در این جمله از سیاق سابق که خدا در آن به عنوان متکلم مع الغیر «ما» نامبرده می‌شد، به سیاق غیبت (پروردگارت) برگشت شده، برای این است که به کمال عنایت خدا به آن جناب دلالت کند.

﴿لَتُنذِرَ قَوْمًا مَّا أَتَاهُمْ مِنْ نَذِيرٍ مِنْ قَبْلِكَ﴾ ظاهراً مراد از این «قوم» اهل عصر رسول خدا (صلی الله علیه

وآله و سلم) است، و یا هم ایشان است و هم پدران نزدیک ایشان، چون عرب قبل از آن جناب نیز پیامبرانی چون هود، صالح، شعیب، و اسماعیل (علیه السلام) داشت.

و معنایش این است که: تو در جانب طور نبودی، که ما به موسی نداء کردیم، و با وی سخن گفتیم، و او را برای رسالت برگزیدیم، تا بتوانی این ماجرا را به مردم معاصر خودت خبر دهی، خبر دادن کسی که خودش حاضر و ناظر بوده باشد، و لیکن به خاطر آن رحمتی که از ما به تو شد، آن را به تو خبر دادیم تا با نقل آن، مردمی را که قبل از تو نذیری نداشتند، انذار کنی برای این که متذکر شوند.

﴿وَلَوْ لَا أَنْ تُصِيبَهُمْ مُصِيبَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ فَيَقُولُوا رَبَّنَا...﴾

مراد از جمله «ما قدمت ایدیهم» - آنچه به دست خود از پیش فرستادند همان سیئاتی است که در اعتقاد و عمل داشتند، به دلیل ذیل آیه که می‌گویند: چرا رسولی برای ما نفرستادی تا آیات تو را پیروی نموده و از مؤمنین باشیم؟ و مراد از مصیبتی که به ایشان می‌رسد اعم از مصیبت دنیا و آخرت است، چون لازمه اعراض از حق، با کفر و فسق ورزیدن، مؤاخذه الهی است، هم در دنیا و هم در آخرت، و ما بحث مختصری در این باره در ذیل آیه شریفه ﴿وَلَوْ لَا أَنْ أَهْلَ الْقُرَىٰ آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ﴾^۱ و در ذیل آیاتی دیگر ایراد کرده‌ایم.

جمله ﴿فَيَقُولُوا رَبَّنَا لَوْ لَا أَرْسَلْتَ﴾، متفرع است بر جمله قبلیش، به تقدیر نفرستادن رسول. و جواب «لو لا» از آنجایی که معلوم بوده حذف شده، و تقدیر آیه «و لو لا ان تصیبههم مصیبه بما قدمت ایدیهم فیقولوا ربنا لو لا ارسلت الینا رسولا فتتبع آیاتک و نکون من المؤمنین لما ارسلنا رسولا» می‌باشد. و حاصل معنای آیه این است که: اگر نبود که در صورت نفرستادن رسول، حق به جانب ایشان می‌شد، و دیگر سزاوار ما نبود که ایشان را به جرم کفر و فسوقشان مؤاخذه کنیم، هر آینه اصلاً رسولی به سوی ایشان نمی‌فرستادیم، لیکن چون این حجت را علیه ما اقامه می‌کردند، و می‌گفتند: ﴿لَوْ لَا أَرْسَلْتَ إِلَيْنَا رَسُولًا فَتَتَّبِعَ آيَاتَكَ﴾ چرا رسولی نفرستادی تا پیروی کنیم آیاتی را که او بر ما می‌خواند، و از مؤمنین می‌شدیم؟ لذا رسول به سویشان فرستادیم.

﴿فَلَمَّا جَاءَهُمُ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِنَا قَالُوا لَوْ لَا أُوْتِيَ مِثْلَ مَا أُوتِيَ مُوسَىٰ﴾

یعنی پس به همان جهت، ما رسول به سویشان به حق فرستادیم، و کتاب نازل کردیم، و همین که از ناحیه ما حق - که ظاهراً مراد از آن، قرآن نازل بر رسول خدا (صلی الله علیه وآله وسلم) است - به سویشان آمد ﴿قَالُوا لَوْ لَا أُوْتِيَ مِثْلَ مَا أُوتِيَ مُوسَىٰ﴾ یعنی گفتند: چرا به این پیغمبر مثل تورات موسی (علیه السلام) کتابی نداد، و گویا مرادشان از این اعتراض این بوده که چرا کتاب این پیغمبر مانند کتاب موسی یک باره نازل نشد، هم چنان که قرآن این اعتراض را در جای دیگر از ایشان حکایت کرده، و فرموده: ﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا

^۱ و اگر اهل قریه‌ها ایمان بیاورند و تقوا پیشه سازند هر آینه باز می‌کنیم بر آنان برکت‌هایی از آسمان و زمین. - اعراف، آیه ۹۶.

جواب به مشرکین که هم قرآن و هم تورات را رد و انکار کردند و گفتند: ﴿سِحْرَانِ

تَظَاهَرَا﴾ و ﴿إِنَّا بِكُلِّ كَافِرٍ وَّكَافِرُونَ﴾

لَوْ لَأَنْزَلَ عَلَيْهِ الْقُرْآنَ جُمْلَةً وَاحِدَةً﴾

خدای تعالی در پاسخ از این اعتراضشان فرمود: ﴿أَوَلَمْ يَكْفُرُوا بِمَا أُوتِيَ مُوسَىٰ مِنْ قَبْلُ قَالُوا سِحْرَانِ تَظَاهَرَا﴾، مگر نبود که به کتاب موسی هم که قبل از قرآن بود کفر ورزیده گفتند: قرآن و تورات هر دو سحرند ﴿وَقَالُوا إِنَّا بِكُلِّ كَافِرٍ وَّكَافِرُونَ﴾، و گفتند: ما به هر دو کافریم در اینجا ممکن است بپرسید که چرا کلمه «قالوا - گفتند» را تکرار کرد، در جواب می‌گوییم: ممکن است برای این بوده باشد که بین این دو قول فرق هست، زیرا مراد از سخن اولشان کفر به هر دو کتاب است، و مراد از دومی کفر به اصل نبوت، و به این جهت کلمه «قالوا - گفتند» را تکرار کرد.

﴿قُلْ فَاتُوا بِكِتَابٍ مِّنْ عِنْدِ اللَّهِ هُوَ أَهْدَىٰ مِنْهُمَا أَتَّبِعُهُ إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ﴾

این جمله تفریع بر سحر بودن قرآن و تورات است، و این تفریع و نتیجه‌گیری وقتی درست است که وجود یک کتاب از خدا در میان بشر واجب باشد، تا هادی آنان باشد، و بر بشر هم واجب باشد که آن کتاب را پیروی کنند، در این صورت است که اگر به زعم کفار تورات و قرآن سحر باشند، باید کتاب دیگری باشد که حقا کتاب خدا باشد.

و همین طور هم هست، هم چنان که آیه ﴿وَلَوْ لَا أَنْ تُصِيبَهُمْ مُّصِيبَةٌ...﴾، می‌فرماید: مردم این حق را بر خدا دارند که کتابی بر ایشان نازل کند، و رسولی به سویشان گسیل دارد، و چون چنین است، و نیز چون مردم قرآن و تورات را سحر خواندند، لذا به رسول خود دستور می‌دهد به ایشان بگوید: پس شما کتابی غیر از این دو بیاورید، که از این دو هادی‌تر، و راهنما‌تر باشد، تا اینکه من آن را پیروی کنم.

از سوی دیگر اگر این دو کتاب سحر باشد، پس باطل و گمراه‌کننده است، دیگر هدایتی در آنها نیست، تا بگوییم کتابی بیاورند که از آن دو هادی‌تر باشد، چون صیغه افعَل - تفضیل - بهتر، هادی‌تر - در جایی به کار می‌رود که بین دو چیز که در یک صفت اشتراک دارند مقایسه شود، و یکی از آن دو از آن صفت بیشتر دارا باشد، آن وقت است که می‌گوییم: فلانی از فلانی بهتر یا عالم‌تر است، و اما اگر یکی از آن دو چیز، اصلا از آن صفت نداشته باشد، صحیح نیست بگوییم: آن دیگری از آن بهتر، و یا دارای مقداری بیشتر از آن صفت است.

بنابراین جای این سؤال هست که چرا در آیه مورد بحث فرمود: ﴿هُوَ أَهْدَىٰ مِنْهُمَا﴾

با اینکه بر فرض سحر بودن تورات و قرآن دیگر چیزی از صفت هدایت در آنها نیست، تا کتابی که کفار بیاورند هادی‌تر از آن دو باشد.

جواب این سؤال این است که: آیه در مقام محاجه است، ادعاء می‌کند که تورات نازل بر موسی و قرآن هادی هستند، و هادی‌تر از آن دو وجود ندارد، اگر خصم این را قبول ندارد خودش کتابی بیاورد که هدایت آن بیشتر از هدایت این دو باشد، و واقع را بهتر بیان کند.

این را هم باید دانست که اگر در آیه مورد بحث اعتراف شده است به اینکه تورات کتاب هدایت است، منظور تورات زمان موسی است، زیرا خود قرآن کریم تورات موجود در این اعصار را تحریف شده، و خلل پذیرفته می‌داند، و هر جا در قرآن کریم تورات به عنوان کتاب خدا، و کتاب هدایت ذکر شده، منظور، آن تورات است نه این.

از این هم که بگذریم کتاب خدا که مورد بحث در این آیه است مجموع قرآن و تورات است، و در نتیجه مراد از تورات، تورات از دیدگاه قرآن است، توراتی که قرآن تحریف‌ها و خلل‌های آن را اصلاح کرده، و چنین توراتی که به وسیله قرآن خللهایش اصلاح شده همان تورات نازل بر موسی، و کتاب هدایت خواهد بود، و معنای اینکه فرمود: ﴿إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾، این است که: اگر در دعوی خود یعنی سحر بودن قرآن و تورات راست می‌گویند.

﴿فَإِنْ لَمْ يَسْتَجِيبُوا لَكَ فَاعْلَمْ أَنَّمَا يَتَّبِعُونَ أَهْوَاءَهُمْ...﴾

کلمه «استجاب» و «اجابت» به یک معنا است، در کشف گفته: این فعل اگر در دعا به کار رود، به خودی خود متعدی می‌شود، و اگر در دعا کننده به کار رود با حرف «لام» متعدی می‌شود، و در اینصورت غالباً دعا را ذکر نمی‌کنند، مثلاً در اولی می‌گویند: «استجاب الله دعاءه - خدا دعایش را مستجاب کرد» و در دومی می‌گویند: «استجاب له» که در آن با «لام» متعدی به داعی شده لذا «دعا» از آن حذف شده است و نمی‌گویند: «استجاب له دعاءه - خدا دعایش را برایش مستجاب کرد»^۱.

پس اینکه فرمود: ﴿فَإِنْ لَمْ يَسْتَجِيبُوا لَكَ﴾، تفریعی است بر جمله ﴿قُلْ فَأْتُوا بِكِتَابٍ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ هُوَ أَهْدَىٰ مِنْهُمَا أَتَّبِعُهُ﴾ و معنایش این است که: اگر همانطور که گفتیم، ایشان را مکلف کردی به آوردن کتابی هادی‌تر از قرآن و تورات، و دستورت را اجابت نکردند، و معلوم شد که هدایتی تمام‌تر و کامل‌تر از هدایت آن دو نیست، و در عین حال باز هم آن دو را سحر

^۱ تفسیر کشف، ج ۳، ص ۴۲۰.

خوانده، و از پذیرفتن آنها خودداری کردند، بدان که ایشان در طلب حق، و در صدد پیروی آنچه صریح حق و برهان عقل است نیستند، می‌خواهند هواهای دل خود را پیروی نموده، و با امثال ﴿سِحْرَانِ تَظَاهَرَا﴾ و ﴿إِنَّا بِكُلِّ كَافِرٍ نَّجِسٌ﴾ از مشتبهات طبع خود دفاع کنند.

ممکن هم هست مراد از جمله ﴿أَنَّمَا يَتَّبِعُونَ أَهْوَاءَهُمْ﴾، این باشد که اگر اینان کتابی هادی‌تر از قرآن و تورات نیاورده، و هم چنان به آن دو ایمان نیاوردند، پس بدان که می‌خواهند سنت زندگی را بر اساس پیروی هوی بنیان نهند، اعتقادی به اصل نبوت ندارند، و به دینی آسمانی که از طرف خدا بر آنان نازل و وحی گردد، قائل نیستند، تا پیروی آن نموده، و راه زندگی را با راهنمایی پروردگارشان طی کنند، مؤید این معنا جمله ﴿وَمَنْ أَضَلُّ مِمَّنْ اتَّبَعَ هَوَاهُ بَغَيْرِ هُدًى مِنَ اللَّهِ﴾ چه کسی گمراه‌تر است از کسی که هوای خود را پیروی می‌کند بدون هدایتی از خدا» می‌باشد.

﴿وَمَنْ أَضَلُّ مِمَّنْ اتَّبَعَ هَوَاهُ بَغَيْرِ هُدًى مِنَ اللَّهِ﴾ این جمله استفهامی است انکاری، و منظور از آن این است که: نتیجه بگیرد که آنان «پیروان هوی» گمراهند، و جمله ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ﴾، تعلیل ضلالت ایشان است، به پیروی هوی، به این بیان که: پیروی هوی اعراض از حق و انحراف از صراط رشد است، و این خود ظلم است، و خدا مردم ظالم را هدایت نمی‌کند، و کسی هم که هدایت نشد، گمراه است. و حاصل حجت این است که: اگر ایشان کتابی هادی‌تر از قرآن و تورات نیاوردند، و به آن دو هم ایمان نیاوردند، پس معلوم می‌شود که پیرو هوی هستند، و پیروان هوی ظالمند، و ظالم را خدا هدایت نمی‌کند، و وقتی هدایت نشدند گمراهند.

﴿وَلَقَدْ وَصَّلْنَا لَهُمُ الْقَوْلَ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ﴾

کلمه «وصلنا» از باب تفعیل از ماده وصل است، و وصل در باب تفعیل، کثرت را افاده می‌کند، مانند قطع که به معنای بریدن، و تقطیع به معنای بسیار بریدن است، و قتل به معنای کشتن، و تقتیل به معنای بسیار کشتن است، و ضمیر در «لهم» به مشرکین مکه بر می‌گردد، و معنای آیه این است که: ما قرآن را که اجزایی متصل به هم دارد، بر آنان نازل کردیم، قرآنی که آیه‌ای بعد از آیه، و سوره‌ای دنبال سوره، و وعده و وعید و معارف و احکام و قصص و عبرت‌ها و حکمت‌ها، و مواعظی پیوسته به هم دارد، چنین قرآنی بر آنان نازل کردیم، برای این که متذکر شوند.

﴿الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِهِ هُمْ بِهِ يُؤْمِنُونَ﴾

دو ضمیر «قبله» و «به» به قرآن برمی‌گردد و بعضی^۱ از مفسرین آن را به رسول خدا برگردانده‌اند. ولی قول اول با سیاق موافق‌تر است. در این آیه و ما بعد آن بعضی از مردم با ایمان از یهود و نصاری مدح شده‌اند، بعد از آنکه در آیه‌های قبل، مشرکین اهل مکه مذمت شدند.

و سیاق ذیل آیه شهادت می‌دهد بر اینکه این طایفه از اهل کتاب که مدح شده‌اند، طایفه مخصوصی از اهل کتاب بوده‌اند که ایمان به قرآن آورده‌اند، نه تمامی مؤمنین اهل کتاب. پس نباید به گفته مفسرینی^۲ که این احتمال را داده‌اند، اعتناء کرد.

﴿وَإِذَا يُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ قَالُوا آمَنَّا بِهِ إِنَّهُ الْحَقُّ مِن رَّبِّنَا...﴾

ضمیرهای مفرد در «به» و «انه» به قرآن برمی‌گردد و الف و لام در «الحق» الف و لام عهد است، و معنای آیه این است که: چون قرآن بر آنان تلاوت می‌شود می‌گویند: ایمان آوردیم به آن، که آن همان حقی است که از ناحیه پروردگارمان معهود است، چون ما آن را قبلاً شناخته بودیم.

و جمله ﴿إِنَّا كُنَّا مِنْ قَبْلِهِ مُسْلِمِينَ﴾ حق بودن و معهود بودن آن را در نظر ایشان تعلیل می‌کند، و معنایش یا این است که: ما قبل از نزول آن مسلم به آن بودیم، و یا این است که: به دینی که این قرآن بدان دعوت می‌کند و آن را اسلام می‌نامد ایمان داشتیم.

بعضی از مفسرین گفته‌اند: «ضمیرهای مزبور به رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) برمی‌گردد». و لیکن وجه قبلی با سیاق موافق‌تر است، و به هر حال منظورشان از کلام مزبور، آن اطلاعاتی بوده که در کتب خود از اوصاف رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) و اوصاف کتابی که بر وی نازل می‌شود داشته‌اند، هم چنان که آیه ﴿الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ﴾^۳ و آیه ﴿أَو لَمْ يَكُنْ لَهُمْ آيَةٌ أَنْ يُعَلِّمَهُمُ عُلَمَاءُ بَنِي إِسْرَائِيلَ﴾^۴ نیز بدان تصریح دارند.

مدح و ستایش طایفه‌ای از اهل کتاب که به قرآن ایمان آورند و... و مژده به ایشان که

دو بار پاداش داده می‌شوند

﴿أُولَٰئِكَ يُؤْتَوْنَ أَجْرَهُمْ مَرَّتَيْنِ بِمَا صَبَرُوا وَيَدْرُؤْنَ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ...﴾

در این آیه شریفه، وعده‌ای جمیل به آن عده از اهل کتاب می‌دهد که شناخت خود را، که از قرآن و

^۱ روح المعانی، ج ۲، ص ۹۴.

^۲ روح المعانی، ج ۲، ص ۹۴.

^۳ کسانی که پیروی می‌کنند رسول درس نخوانده‌ای را که در کتب خود یعنی تورات و انجیل نوشته می‌یابند. - اعراف، آیه ۱۵۷.

^۴ مگر این دلیل بر ایشان دلیل نیست که علمای بنی اسرائیل او را می‌شناسند؟. - شعراء، آیه ۱۹۷.

رسول اسلام داشتند، کتمان نکردند، و مدح ایشان است بر حسن سلوک و

مدارایشان با جاهلان مشرکین، و به همین جهت باید گفت: آنچه به ذهن نزدیکتر است این است که: مراد از اجر دو برابر، این است که: یک اجر به ایشان داده می‌شود به خاطر این که به کتاب آسمانی خود ایمان داشتند، و یک اجر هم داده می‌شود به خاطر اینکه به قرآن ایمان آوردند، و بر ایمان دوم بعد از ایمان اولشان صبر نموده و کلفت و مشقت مخالفت با هوی را که در هر دو ایمان هست، تحمل نمودند.

بعضی^۱ از مفسرین گفته‌اند: «مراد از دو اجر این است که: یک اجر به ایشان داده می‌شود به خاطر اینکه در دین خود صبر داشتند و اجر دیگری داده می‌شود به خاطر اینکه در برابر آزار کفار و تحمل مشقت صبر کردند» ولی سیاق آیه با آن سازگار نیست.

﴿وَيَذُرُونَ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ﴾ کلمه «یدرءون» از ماده «درأ» است، که به معنای دفع است، و مراد از «حسنه و سیئه» - به قول بعضی - سخن خوب و سخن بد است، و به قول بعضی^۲ دیگر عمل خوب و بد است، که معروف و منکرش هم می‌گویند، و به قول بعضی^۳

دیگر مراد از آن، خلق خوب و بد است، که عبارت است از حلم و جهل، ولی سیاق آیات با معنای اخیر موافق‌تر است، بنابراین معنای آیه چنین می‌شود که: این مؤمنین از اهل کتاب آزار و اذیت مردم را به وسیله مدارا و حلم و حوصله از خود دور می‌کردند، و بقیه الفاظ آیه روشن است.

﴿وَإِذَا سَمِعُوا اللَّغْوَ أَعْرَضُوا عَنْهُ وَقَالُوا لَنَا أَعْمَالُنَا وَلَكُمْ أَعْمَالُكُمْ﴾

مراد از «لغو» سخن بیهوده است، به دلیل کلمه «سمعوا - می‌شنوند»، چون لغو شنیدنی و از مقوله سخن است، پس مقصود سخنان بیهوده و خشن و زشتی است که پرداختن به آن، کار عاقلان نیست، و لذا وقتی آن را می‌شنیده‌اند، از آن اعراض نموده، و مقابله به مثل نمی‌کرده‌اند، بلکه می‌گفته‌اند: اعمال ما برای ما، و اعمال شما برای شما، و این در حقیقت متارکه و اعلام ترک گفتگو است، ﴿سَلَامٌ عَلَيْكُمْ﴾ یعنی شما از ناحیه ما خاطرتان جمع باشد، و ایمن باشید، که گزندی نخواهید دید، این جمله باز اعلام متارکه، و خدا حافظی محترمانه است که با این جمله می‌فهمانده‌اند شان ما اجل از آن است که این گونه سخنان بیهوده را دنبال کنیم، هم چنان که در جای دیگر در باره مؤمنان فرموده: ﴿وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا﴾ و چون مردم نادان به ایشان خطاب می‌کنند، در پاسخ می‌گویند: سلام، و یا پاسخی سالم می‌دهند.

^۱ مجمع البیان، ج ۷، ص ۳۵۸.

^۲ مجمع البیان، ج ۷، ص ۳۵۸.

^۳ مجمع البیان، ج ۷، ص ۳۵۸.

﴿لَا تَبْتَغِي الْجَاهِلِينَ﴾ یعنی ما خواهان معاشرت و مجالست جاهلان نیستیم، این جمله تاکید همان مطالب قبل است، و حکایت زبان حال ایشان است، نه اینکه عین این عبارت را گفته باشند، چون اگر این عبارت را گفته باشند، و جمله مزبور حکایت گفته ایشان باشد، نه زبان حال، آن وقت مقابله بدی با بدی می شود و با جمله قبلی که می فرمود: «بدی را با خوبی دور می کند» منافات دارد.

﴿إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ﴾

مراد از «هدایت» در اینجا صرف راهنمایی نیست، بلکه رساندن به هدف مطلوب است که بازگشتش افزای ایمان بر قلب است، و معلوم است که این چنین هدایت کار رسول نیست، بلکه کار خدای تعالی است، و احدی در آن با او شرکت ندارد، و اما اگر مقصود از آن راهنمایی بود، معنا نداشت که آن را از رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) نفی کند، و بفرماید تو هدایت نمی کنی، برای اینکه این قسم هدایت و وظیفه رسول است. و مراد از «مهتدین» کسانی است که هدایت را قبول می کنند.

بعد از آنکه خدای تعالی در آیات قبل محرومیت مشرکین یعنی قوم رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) را از نعمت هدایت، و نیز ضلالتشان را به خاطر پیروی هوای نفس، و استکبار از حق، که به ایشان نازل شده، بیان کرد، و نیز بعد از آنکه ایمان و اعتراف اهل کتاب را به آن حق ذکر فرمود، آیات این فصل را با این جمله ختم کرد که امر هدایت به دست خدا است، نه به دست تو، به دلیل اینکه اهل کتاب را با اینکه قوم تو نیستند، هدایت فرمود، و قوم تو را با اینکه به تو نزدیکند، و خیلی دوست می داری هدایت شوند، هدایت فرمود، آری اوست که پذیرندگان هدایت را می شناسد.

بحث روایتی (روایاتی در ذیل آیات گذشته)

در تفسیر الدر المنثور است که بزار، و ابن منذر، و حاکم (وی حدیث را صحیح دانسته)، و ابن مردویه، از ابی سعید خدری روایت کرده اند که گفت رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) فرمود: خدای تعالی هیچ قومی را، و هیچ دوره ای از بشر را، و هیچ امتی را، و هیچ اهل قریه ای را، در روی زمین بعد از نزول تورات به عذاب آسمانی هلاک نکرد، مگر تنها آن قریه را که به عذاب مسخ مبتلا ساخت، و به صورت میمون مسخشان کرد، نمی بینی کلام خدای را که می فرماید ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ مِنْ بَعْدِ مَا أَهْلَكْنَا الْقُرُونَ

مؤلف: در این روایت روشن نیست که آیه مورد استشهاد چه دلالتی بر مضمون روایت دارد؟ در آخر روایت داشت که تا قبل از نزول تورات عذابهایی آسمانی، اقوام و امت‌هایی را هلاک کرد، ولی بعد از نزول تورات این گونه عذابها قطع شد، و آیه شریفه هیچ دلالتی بر این معنا ندارد.

و نیز در همان کتاب در ذیل آیه ﴿وَمَا كُنْتَ بِجَانِبِ الطُّورِ إِذْ نَادَيْنَا...﴾، آمده که ابن مردویه از ابن عباس از رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) روایت کرده که فرمود: وقتی خدای تعالی موسی را برای سخن گفتن با وی به کوه طور نزدیک کرد، و به این مقام قرب رسانید، موسی پرسید: پروردگارا آیا کسی گرامی‌تر از من نزد تو هست؟ چون تو مرا به قرب و رازگویی خود، نائل ساختی، و با من سخن گفتی، خدای تعالی فرمود: بله مقرب‌تر از تو محمد (صلی الله علیه وآله و سلم) است، که نزد من گرامی‌تر از تو است.

پرسید حال که محمد گرامی‌تر از من نزد تو است آیا امت محمد نیز گرامی‌تر از بنی اسرائیل اند با اینکه برای بنی اسرائیل دریا را شکافتی، و آنان را از شر فرعون و عمل او نجات دادی، و من و سلوی به ایشان اطعام کردی؟ فرمود: آری، امت محمد نزد من گرامی‌تر از بنی اسرائیل است، عرضه داشت: پروردگارا ایشان را به من نشان ده، خطابش کرد که ای موسی تو ایشان را نمی‌بینی ولی اگر خواستی صوتشان را به تو می‌شنویم، عرضه داشت آری ای خدا.

پس پروردگارا ما امت محمد را ندا داد که پروردگار خود را اجابت کنید، امت محمد که آن روز در پشت پدران و ارحام مادران خود بودند، تا آخرین نفری که تا روز قیامت جزو امت وی خواهند بود، همه اجابت نموده، یک صدا گفتند: بله، تو حقا پروردگار مایی، و ما حقا بندگان توایم، خدای تعالی فرمود: راست گفتید من پروردگار شما، و شما بندگان منید، و من شما را قبل از آنکه از من بخواهید، آمرزیده‌ام و قبل از آنکه درخواستی کنید عطا کرده‌ام، پس هر کس مرا با شهادت «لا اله الا الله» ملاقات کند داخل بهشت می‌شود.

ابن عباس می‌گوید: به همین جهت وقتی محمد (صلی الله علیه وآله و سلم) مبعوث شد خدا خواست تا به خاطر آنچه که به او و به امت او اختصاص داده بر او منت نهد، لذا گفت: ای محمد تو در جانب طور نبودی وقتی که ما موسی را ندا دادیم^۲.

مؤلف: این روایت را طبری هم به چند طریق دیگر از غیر ابن عباس نقل کرده^۳. و این معنا را صدوق

^۱ الدر المثور، ج ۵، ص ۱۲۹. ط بیروت.

^۲ الدر المثور، ج ۵، ص ۱۲۹. ط بیروت.

^۳ تفسیر طبری، ج ۲۰، ص ۴۵.

هم در کتاب عیون اخبار الرضا از حضرت رضا (علیه السلام) روایت کرده^۱، ولی اشکالی که در آن است این است که: اگر بگوییم آیه مورد استشهاد روایت می‌خواهد این معنا را برساند، نظم سیاق به کلی درهم می‌ریزد، و ارتباط جمله‌های قبل از آن با جمله‌های بعد از آن به کلی فاسد می‌شود.

و در کتاب بصائر به سند خود از محمد بن فضیل از ابی الحسن (علیه السلام) روایت کرده که در ذیل آیه ﴿وَمَنْ أَضَلُّ مِمَّنِ اتَّبَعَ هَوَاهُ بِغَيْرِ هُدًى مِنَ اللَّهِ﴾ فرموده: یعنی کیست گمراه‌تر از کسی که هوای نفسانی خود را دین خود بگیرد، بدون اینکه دین را از ائمه هدی اخذ کند^۲.

مؤلف: نظیر این روایت را صاحب بصائر از معلی از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده، و این مضمون از باب جری و تطبیق جزئی بر کلی یا از مقوله بطن قرآن است، نه اینکه آیه شریفه در خصوص مساله امامت نازل شده باشد^۳.

و در مجمع البیان در ذیل آیه ﴿الَّذِينَ اتَّيْنَاهُمُ الْكِتَابَ...﴾، گفته: این جمله و ما بعد آن در باره عبد الله بن سلام، تمیم داری، جارود عبدی، و سلمان فارسی نازل شده، چون این چند نفر مسلمان شدند، و بلا فاصله این آیه در باره آنان نازل شد - نقل از قتاده است^۴.

بعضی دیگر گفته‌اند: در باره چهل نفر مسیحی نازل شد، که قبل از بعثت به رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) ایمان آوردند، سی و دو نفر از آنان اهل حبشه بودند، که با جعفر بن ابی طالب در مراجعتش از حبشه آمدند، و هشت نفر دیگر از شام آمدند، که بحیراء، ابرهه، اشرف، ایمن، ادريس، نافع، و تمیم، از ایشان بودند.

مؤلف: روایاتی دیگر غیر از این روایت وارد شده، باز در همان کتاب در معنای آیه ﴿وَيَذُرُونَ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ﴾، گفته: بعضی گفته‌اند یعنی با حلم، جهل جاهلان را دفع می‌کنند - نقل از یحیی بن سلام - و معنایش این است: آزار مردم را به وسیله مدارای با مردم از خود دفع می‌کنند، و نظیر این معنا از امام صادق (علیه السلام) روایت شده.

^۱ عیون اخبار الرضا، ج ۱، ص ۲۲۲ ط تهران، حدیث ۳۰، باب ۲۸.

^۲ بصائر الدرجات، ص ۱۳ باب ۸.

^۳ بصائر الدرجات، ص ۱۴.

^۴ مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۵۹.

و در الدر المنثور است که: عبد بن حمید، مسلم، و ترمذی، ابن ابی حاتم، ابن مردویه، و بیهقی در دلائل، از ابی هریره روایت کرده‌اند که گفت: وقتی ابو طالب از دنیا می‌رفت رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) نزدش آمد و فرمود: عموجان بگو لا اله الا الله تا من روز قیامت نزد خدا برایت بدان شهادت دهم، گفت: شهادت می‌دادم، اگر سرزنش قریش نبود، که فردا بگویند جزع و ناراحتی مرگ او را به این اقرار واداشت، لذا خدای تعالی این آیه را فرستاد: ﴿إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ﴾^۱. مؤلف: در معنای این روایت، روایت دیگری از ابن عمر، ابن مسیب، و غیر آن دو آمده، و لیکن روایات بسیار زیادی از ائمه اهل بیت (علیه السلام) رسیده، که فرموده‌اند: ابو طالب ایمان آورده بود، و اشعاری هم که از او نقل شده پر است از اقرار به صدق رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم)، و حق بودن دین او، و این ابو طالب کسی است که رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) را وقتی صغیر بود در دامن خود جای داد، و بعد از بعثت و قبل از هجرت از او حمایت کرد، حمایتی که ارزش آن حمایت و مجاهداتش در حفظ جان شریف رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) در ده سال قبل از هجرت معادل است با ارزش مجاهدتهای همه مهاجرین و انصار در ده سال بعد از هجرت، آن وقت چگونه ممکن است چنین کسی ایمان نیاورده باشد؟!

^۱ الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۳۳.

[سوره قصص (٢٨): آيات ٥٧ تا ٧٥]

﴿وَقَالُوا إِن نَّبِعِ الْهُدَىٰ مَعَكَ نَتَّخِطْفُ مِنْ أَرْضِنَا أَوْ لَمْ نُمَكِّنْ لَهُمْ حَرَمًا آمِنًا يُجْبَىٰ إِلَيْهِ نَمِرَاتٌ كُلُّ شَيْءٍ رِزْقًا مِنْ لَدُنَّا وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ٥٧ وَكَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ بَطَرَتْ مَعِيشَتَهَا فَتِلْكَ مَسَاكِنُهُمْ لَمْ تُسْكَنْ مِنْ بَعْدِهِمْ إِلَّا قَلِيلًا وَكُنَّا نَحْنُ الْوَارِثِينَ ٥٨ وَمَا كَانَ رَبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرَىٰ حَتَّىٰ يَبْعَثَ فِي أُمَمٍ رَسُولًا يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِنَا وَمَا كُنَّا مُهْلِكِي الْقُرَىٰ إِلَّا وَأَهْلُهَا ظَالِمُونَ ٥٩ وَمَا أَوْتِيتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَمَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَزِينَتُهَا وَمَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ وَأَبْقَىٰ أَفَلَا تَعْقِلُونَ ٦٠ أَمْ مَنْ وَعَدْنَاهُ وَعْدًا حَسَنًا فَهُوَ لَاقِيهِ كَمَنْ مَتَّعْنَاهُ مَتَاعَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا ثُمَّ هُوَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مِنَ الْمُحْضَرِينَ ٦١ وَيَوْمَ يُنَادِيهِمْ فَيَقُولُ أَيْنَ شُرَكَائِيَ الَّذِينَ كُنتُمْ تَزْعُمُونَ ٦٢ قَالَ الَّذِينَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ رَبَّنَا هَؤُلَاءِ الَّذِينَ أَغْوَيْنَا أَغْوَيْنَاهُمْ كَمَا غَوَيْنَا تَبَرَّأْنَا إِلَيْكَ مَا كَانُوا إِيَّانَا يَعْبُدُونَ ٦٣ وَقِيلَ ادْعُوا شُرَكَاءَكُمْ فَدَعَوْهُمْ فَلَمْ يَسْتَجِيبُوا لَهُمْ وَرَأُوا الْعَذَابَ لَوْ أَنَّهُمْ كَانُوا يُهْتَدُونَ ٦٤ وَيَوْمَ يُنَادِيهِمْ فَيَقُولُ مَاذَا أَجَبْتُمُ الْمُرْسَلِينَ ٦٥ فَعَمِيَتْ عَلَيْهِمُ الْأَنْبَاءُ يَوْمَئِذٍ فَهُمْ لَا يَتَسَاءَلُونَ ٦٦ فَأَمَّا مَنْ تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا فَعَسَىٰ أَنْ يَكُونَ مِنَ الْمُفْلِحِينَ ٦٧ وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ مَا كَانَ لَهُمُ الْخَيْرَةُ سُبْحَانَ اللَّهِ وَتَعَالَىٰ عَمَّا يُشْرِكُونَ ٦٨ وَرَبُّكَ يَعْلَمُ مَا تُكِنُّ صُدُورُهُمْ وَمَا يُعْلِنُونَ ٦٩ وَهُوَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لَهُ الْحَمْدُ فِي الْأُولَىٰ وَالْآخِرَةِ وَلَهُ الْحُكْمُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ٧٠ قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ جَعَلَ اللَّهُ عَلَيْكُمُ اللَّيْلَ سَرْمَدًا إِلَىٰ يَوْمِ الْقِيَامَةِ مَنْ إِلَهٌ غَيْرُ اللَّهِ

يَأْتِيَكُمْ بُضِيَاءٌ أَمْ فَلَا تَسْمَعُونَ ۷۱ قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ جَعَلَ اللَّهُ عَلَيْكُمُ النَّهَارَ سَرْمَدًا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ مَنْ إِلَهٌ غَيْرُ اللَّهِ يَأْتِيكُمْ بَلِيلٌ تَسْكُنُونَ فِيهِ أَمْ فَلَا تُبْصِرُونَ ۷۲ وَمِنْ رَحْمَتِهِ جَعَلَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ وَلِعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ۷۳ وَيَوْمَ يُنَادِيهِمْ فَيَقُولُ أَيْنَ شُرَكَائِيَ الَّذِينَ كُنتُمْ تَزْعُمُونَ ۷۴ وَنَزَعْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا فَقُلْنَا هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ فَعَلِمُوا أَنَّ الْحَقَّ لِلَّهِ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ ﴿۷۵﴾

ترجمه آیات

بهانه آوردند که اگر با تو هدایت را پیروی کنیم از سرزمینمان ربوده می شویم، آیا ما آنان را در حرمی امن (شهر مکه) سکنی ندادیم که میوه هر درختی به خاطر اینکه ما خواسته ایم اهل آن شهر را روزی دهیم بدانجا حمل و گردآوری می شود؟ اما بیشترشان نمی دانند (۵۷).

(علاوه بر این مگر ایمان نیاوردن، ایشان را حفظ کرده؟) چه بسیار شهرهای آباد و حاصل خیز که در معیشت خود طغیان کردند و ما هلاکشان کردیم و اینک خرابه های مساکن آنها است که دیگر بعد از ایشان مسکونی نشد مگر اندکی از آنها و ماییم وارث آنان (۵۸).

پروردگار تو چنین نبوده که مردم شهرها را هلاک کند مگر بعد از آنکه رسولی به سویشان و در سواد اعظمشان بفرستد تا آیات ما را بر آنان بخواند، و ما هرگز ویران کننده شهرها نبودیم مگر آن شهرها که مردمش ستمگر بودند (۵۹).

علاوه بر این، آنچه که داده شده اید وسیله زندگی دنیا و زینت آن است و آنچه نزد خدا است بهتر و پایدارتر است آیا باز هم تعقل نمی کنید (۶۰).

و آیا کسی که به او وعده نیک دادیم و او به آن وعده ها خواهد رسید مثل کسی است که تنها وسایل زندگی دنیا به او دادیم ولی در روز قیامت از احضار شدگان است (۶۱).

روزی که خدا ندایشان می کند و می فرماید: کجایند آن شرکایی که برای من معتقد بودید (۶۲). کسانی که عذاب ما بر آنها حتمی شده، در پاسخ می گویند پروردگارا اینها را اینها بکن که ما گمراهشان کردیم آنان را گمراه کردیم همان طور که خود گمراه بودیم پروردگارا اینک به درگاه تو از این که ما را می پرستیدند بیزاری می جویم (۶۳).

به ایشان گفته می شود شرکای خود را به کمک بخوانید پس می خوانند ولی آن شرکاء اجابتشان

نمی‌کنند عذاب را می‌بینند، می‌گویند ای کاش ما هم راه را می‌یافتیم (۶۴).
و روزی که خدا ندایشان می‌کند و می‌فرماید: چگونه پیامبران را پاسخ گفتید (۶۵).
پس در آن روز پوشیده گردد بر آنان خبرها و از شدت عذاب از یکدیگر خبر نمی‌گیرند (۶۶).
و اما کسی که توبه کرد و ایمان آورد و عمل صالح به جا آورد امید آن هست که از رستگاران باشد (۶۷).
و پروردگار تو هر چه بخواهد خلق می‌کند و می‌گزیند، ایشان اختیاری ندارند منزه است خدا و برتر از
شرکی است که به وی می‌ورزند (۶۸).

و پروردگار تو آنچه در قفس سینه پنهان دارند و یا اظهار می‌دارند آگاه است (۶۹).
و او همان الله است که معبودی جز او نیست و حمد در دنیا و آخرت او راست و حکم نیز مر او راست
و به سویش بازمی‌گردید (۷۰).

به ایشان بگو به من بگویند اگر خدا شب را تا روز قیامت یکسره می‌کرد چه اله و معبودی برایتان نور
می‌آورد آیا نمی‌شنوید (۷۱).

بگو به من خبر دهید اگر خداوند روز را تا قیامت بر شما یک سره می‌کرد غیر از خدا چه معبودی شب
را برایتان می‌آورد تا در آن آرامش گزینید آیا نمی‌بینید (۷۲).

یکی از رحمت‌های او این است که برای شما شب و روز درست کرد تا در یکی آرامش گرفته در دیگری
به جستجوی فضل خدا برخیزید، چنین کرد تا شاید شکر بگزارید (۷۳).

و روزی که او ندایشان می‌کند که آن شرکایی که برای من معتقد بودید کجایند (۷۴).
و از هر امتی گواهی بیرون می‌کنیم و می‌گوییم برهان خود را بیاورید آن روز می‌فهمند که حق برای
خداست و غایب گردد از ایشان آنچه افتراء می‌بستند (۷۵).

بیان آیات

این آیات عذر دیگر از بهانه‌های مشرکین مکه را در ایمان نیاوردن به کتاب خدا بیان می‌کند، هم چنان
که آیات قبل عذر اولشان را بیان می‌کرد، به این که: چرا آیات و معجزاتی چون معجزات موسی نیاوردی، در
این آیات متذکر می‌شود که این عذر را بهانه کرده‌اند که اگر ما به کتاب تو ایمان آوریم، و به دین توحید بگرویم،
مشرکین عرب ما را از سرزمینمان بیرون می‌کنند، ما را می‌کشند، و اسیر می‌کنند، و اموالمان را غارت نموده و
امنیت و صلح ما را به خطر می‌اندازند.

آنگاه خدای تعالی سخن ایشان را رد می‌کند، به اینکه ما شهر ایشان را برایشان حرم امن کردیم، تمامی عرب، مکه را مقدس و محترم می‌دانند، و میوه هر درختی را بدانجا حمل می‌کنند دیگر موجبی برای ترس ایشان که آنان را از شهر بیرون کنند، نیست.

علاوه بر این برخورداری از اموال و اولاد و کامروایی از عیش و زندگی برای آنان امنیت درست نمی‌کند، تا آن را بر پیروی هدایت ترجیح بدهند، چه بسیار قریه‌هایی که در عیششان خدا هلاکشان نمود، و نسلشان را برانداخت، و سرزمین آنان را به ارث برد، و اینک این مسکنهای آنان است که بعد از ایشان هم چنان خالی است، و جز اندکی از آنها مسکونی نیست.

از این هم که بگذریم، آن چیزی که پیروی هدایت را فدای آن می‌کند و آن را بر می‌گزینند متاع زندگی دنیا است، که زودگذر و ناپایدار است، و انسان عاقل زندگی ناپایدار را بر زندگی جاودانه آخرت و جوار خدای تعالی ترجیح نمی‌دهد.

از این نیز که بگذریم خدایی که خلقت و امر به دست او است، وقتی چیزی را اختیار می‌کند، و به آن امر می‌نماید، دیگر کسی نمی‌تواند به خاطر خواست خودش خواست او را مخالفت کند، و آنچه را که طبع او متمایل به آن است اختیار نماید، خدای تعالی بعد از این چند جواب به داستان قارون اشاره می‌کند، که زمین او را با خانه‌اش در خود فرو برد.

دستاویز دیگر مشرکین مکه برای ایمان نیاوردنشان که گفتند اگر ایمان بیاوریم از سر

زمینمان رانده می‌شویم و جواب به این عذر و بهانه

﴿وَقَالُوا إِن نَّبِعِ الْهُدَىٰ مَعَكَ نَتَّخِطُّفُ مِنْ أَرْضِنَا...﴾

کلمه «تخطف» به معنای اختلاس با سرعت، و به زبان ساده به معنای قاپیدن است.

ولی بعضی^۱ گفته‌اند: «خطف» و «تخطف» به معنای این است که: شخصی را از همه طرف و از هر جهت بربایند. و گویا تعبیر به تخطف از سرزمین، استعاره باشد، و منظور کشتن و اسیر کردن و غارت کردن، باشد، گویا خود آنان و آنچه متعلق به ایشان است از اهل و مال همه یک جا قاپیده می‌شوند، به طوری که شهر از ایشان و متعلقاتشان خالی می‌شود، و مقصود از «ارض»، سرزمین مکه و حرم است، به دلیل اینکه دنبالش می‌فرماید: «مگر ما ایشان را در حرم امنی سکنی ندادیم» و گوینده این حرف بعضی از مشرکین مکه بودند.

و منظورشان اعتذار جستن از ایمان به خدا بوده، اعتذار به اینکه اگر ایمان بیاورند عرب ایشان را از

^۱ کشف، ج ۳، ص ۴۲۳ و تفسیر منهج الصادقین، ج ۷، ص ۱۱۶.

سرزمینشان یعنی از مکه بیرون می‌کنند، چون عرب نیز مانند ایشان مشرکند، و حاضر نیستند مردم مکه ایمان بیاورند، و بت‌های ایشان را ترک گویند، پس در حقیقت

می خواهند بگویند ما از ایمان آوردن مانع داریم، و این بهانه، خود اعترافی است ضمنی، به اینکه اصل دعوت آن جناب حق است، کتاب او هم هر چه آورده حق است، چیزی که هست خطر تخطف عرب نمی گذارد ما بدان ایمان آوریم، و صریح تر از این اعتراف ضمنی جمله ﴿إِنْ نَتَّبِعِ الْهَيْدَىٰ مَعَكَ﴾ است، که در آن اقرار می کنند به اینکه آنچه با رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) است و آنچه او آورده است هدایت است، و گر نه می گفتند: «اگر پیروی کنیم کتاب و دین تو را» یا تعبیری دیگر می آوردند.

﴿أَوْ لَمْ نُمْكِّنْ لَهُمْ حَرَمًا آمِنًا﴾ بعضی^۱ گفته اند «تمکین» متضمن معنای جعل و قرارداد است، و معنای جمله این است که مگر ما برای آنان حرم امنی قرار ندادیم، تا در آن جای گیرند بعضی^۲ دیگر گفته اند: کلمه «حرما» منصوب به ظرفیت است، و معنای جمله چنین است: «آیا ما ایشان را در حرمی امن جا ندادیم» و کلمه «آمینا» صفت آن ظرف است، یعنی در حرمی جا دادیم که دارای امنیت است، و اگر حرم را دارای امنیت توصیف کرد، با این که اهل آن امنیت دارند، از باب مجاز در نسبت است، و جمله عطف است بر محذوف، و گر نه در اول آن واو عاطفه نمی آمد، بلکه می فرمود: «ألم نمکن» پس تقدیر آن چنین است: «الم نعصمهم، و نجعل لهم حرما آمینا، ممکنین ایاهم - آیا ایشان را مصونیت ندادیم، و حرمی امن در اختیارشان نگذاشتیم، که در آن جای گیرند».

این جمله جواب اول خدای تعالی از گفتار ایشان است، که به عنوان عذر و بهانه گفتند: «اگر با تو هدایت را پیروی کنیم از سرزمین خود ربوده می شویم»، و حاصل جواب این است که: ما ایشان را در زمینی مکنت دادیم که آن را حرم و دارای امنیت قرار دادیم به طوری که عرب آن را محترم می شمرد، دیگر چرا باید بترسند از اینکه اگر ایمان بیاورند عرب ایشان را از آنجا برابند.

﴿يُجَبِّيٰ إِلَيْهِ ثَمَرَاتُ كُلِّ شَيْءٍ﴾ کلمه «یجبی» مزارع مجهول از ماده «جبايت» است، که به معنای جمع آوری است، و کلمه «کل» در اینجا به منظور تکثیر آمده، نه اینکه بخواهد عمومیت را برساند، چون قطعاً همه میوه های دنیا در مکه جمع آوری نمی شود و معنای این جمله این است که: «میوه های بسیاری از اشیاء به سوی حرم گردآوری می شود»، و این جمله، صفت حرم است، بدین منظور آن را آورد، تا از این توهم که ممکن است به و هم کسی آید که ایمان آوردن باعث تضرر ایشان می شود، چون دیگر کاروانی به مکه نمی آید، جلوگیری

^۱ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۹۷.

^۲ تفسیر کشاف، ج ۳، ص ۴۲۲.

کند.

﴿رِزْقًا مِّنْ لَّدُنَّا﴾ کلمه «رزقا» مفعول مطلق است، و ممکن هم هست حال از کلمه «ثمرات» باشد، و جمله ﴿وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ﴾، استدراک از همه مطالب گذشته است، و معنای آیه این است که: ما ایشان را در محل امنی حفظ کردیم، و از هر ثمره‌ای روزی دادیم، لیکن بیشترشان به این مطلب جاهلند، و گمان می‌کنند آنکه ایشان را از ربودن عرب حفظ می‌کند، شرکشان به خدا و بت پرستی ایشان است.

جواب دیگری به آن بهانه: تنعم و بهره‌مندی مادی در حال کفر و بی‌ایمانی، در معرض

هلاکت و فنا است

﴿وَكَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ بَطَرَتْ مَعِيشَتَهَا...﴾

کلمه «بطر» به معنای طغیان ناشی از نعمت است، و کلمه «معیشتها» به خاطر حذف حرف جر منصوب شده، و معنای جمله این است که: چه بسا قریه‌ها که در معیشت خود طغیان کردند، و ما هلاکشان کردیم. ﴿فَتِلْكَ مَسَاكِنُهُمْ لَمْ تُسْكَنْ مِنْ بَعْدِهِمْ إِلَّا قَلِيلًا﴾ یعنی مساکن آنان که خراب و ویران شد، اینک خرابه‌های آن، جلو چشم شما است، و هنوز به حالت ویرانی‌اش مانده، و تعمیر نشده، و بعد از هلاکت صاحبانش مسکونی نشد، مگر اندکی از آنها.

با این معنا که برای جمله کردیم روشن می‌شود که مناسب‌تر آن است که استثنای «الا قلیلا» را استثنای از مسکن‌ها بگیریم، نه از جمله «من بعدهم»، چون اگر چنین کنیم معنای آیه این می‌شود که: مساکن آنان بعد از ایشان مسکون نشد، مگر زمانی اندک، چون کسی در آنجاها منزل نکرد، مگر کاروانیانی که در بعضی از سفرها یک روز یا نیم روز در آنجاها منزل کردند.

﴿وَكُنَّا نَحْنُ الْوَارِثِينَ﴾ چون که آنان مالک آن مساکن شدند، و بعدا آن را ترک کردند و رفتند، و کسی از ایشان نماند که آن مساکن را تملک کند، غیر از ما، لذا ما وارث مسکنهای آنان شدیم، و در این جمله، یعنی جمله ﴿وَكُنَّا نَحْنُ الْوَارِثِينَ﴾، عنایت لطیفی به کار رفته، برای اینکه مالک حقیقی هر چیز، آنهم مالک مطلق، خدا است، پس مالک مساکن آنان نیز از اول خدا بود، چند صباحی به ایشان تملیک کرد، یعنی در تحت تسلط و اختیار آنان قرار داد، آنگاه دوباره از دستشان گرفت، یعنی هلاکشان کرد، و بعد از هلاکشان دیگر مالکی برای آن مساکن نماند به جز خدا، پس اگر خدای تعالی خود را وارث ایشان خواند، به این عنایت است که بعد از رفتن آنان کسی باقی نماند، و تنها او باقی ماند و او مالک املاک آنان شد، گویا آن ملک اعتباری که داشتند به خدا منتقل شد، در حالی که در حقیقت انتقالی در کار نبود، بلکه بعد از هلاکت آنان و زوال ملک اعتباری آنان ملک

حقیقی خدا (که تا کنون به خاطر آن ملک اعتباری مخفی مانده بود) ظاهر شد.

این آیه جواب دوم خدای تعالی است از عذری که آوردند که: «اگر با تو به هدایت ایمان بیاوریم عرب ما را از سرزمینمان می‌ربایند» و حاصل این جواب این است که: صرف اینکه شما ایمان بیاورید، و در نتیجه عرب شما را نربایند، باعث نمی‌شود که شما در این سرزمین باقی بمانید و زمینتان حفظ شود و هر جور دلتان خواست متنعم شوید، برای اینکه چه بسا قریه‌ها که در نهایت درجه تنعم بودند، و در نتیجه باد غرور و طغیان سرگرمشان کرده بود، که ما همه آنان را هلاک کردیم، و شهر و دهستان خالی از سکنه ماند، و کسی جز خدا آن را ارث نبرد.

﴿وَمَا كَانَ رَبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرَىٰ حَتَّىٰ يَبْعَثَ فِي أُمِّهَا رَسُولًا﴾

کلمه «ام القری» به معنای مرکز دهات، و آن شهرستانی است که همه دهات بدانجا مراجعه می‌کنند، و در آیه شریفه سنت الهی در عذاب قرا، و انقراض اهل آنها بیان شده، و آن این است که: عذاب استیصال و انقراض هیچ وقت از خدای تعالی صادر نشده مگر بعد از آنکه حجت را بر آنان تمام کرده باشد، یعنی رسولی به سویشان فرستاده باشد، تا آیات خدا را بر آنان بخواند، و بعد از آنکه ایشان آن رسول را تکذیب کرده، و به آیات خدا کفر ورزیده باشند.

و در اینکه بعد از آیه قبلی این آیه را ذکر کرد، که سنت الهی را در هلاک ساختن قری بیان می‌کند، خود تهدیدی است به اهل مکه که مشرک بودند، و اشاره است به اینکه اگر آنان نیز بر کفر خود پافشاری کنند، در معرض نزول عذاب قرار خواهند گرفت، برای اینکه خدای تعالی برای ام القری که همان مکه است رسولی فرستاد، تا آیات وی را بر مردم آنجا بخواند، ولی آن مردم هنوز ظالمند و رسول خود را تکذیب می‌کنند.

با این بیان روشن می‌شود که آن نکته‌ای که باعث شد در آیه شریفه از متکلم مع الغیر (ما) به سوی غیبت التفات شود، چه بوده؟ آری در آیات قبل و همچنین بعد از جمله مورد بحث خدای تعالی متکلم مع الغیر (ما) اعتبار شده و فرموده: «نمکن، لدنا، اهلکنا، ﴿وَكُنَّا نَحْنُ الْوَارِثِينَ﴾»، ولی در جمله مورد بحث خدای تعالی غایب اعتبار شده، فرموده: «﴿وَمَا كَانَ رَبُّكَ...﴾» و پروردگار تو، چنین و چنان نیست» نکته این التفات این است که: در اشاره به اینکه اگر پیامبر را تکذیب کنند، شرایط عذاب کردن در ما بین آنان فراهم است، هم تقویت نفس پیامبر خداست و هم تأکیدی برای حجت او، لذا می‌بینیم بعد از آنکه در این عبارت غرض مزبور ایفا شده، دوباره به سیاق قبل برمی‌گردد، و می‌فرماید: ﴿وَمَا كُنَّا مُهْلِكِي الْقُرَىٰ﴾

وَمَا أُوتِيتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَمَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا... ﴿﴾

کلمه «ایتناء» به معنای «اعطاء» است و کلمه «من شیء» بیان کلمه «ما» است، که به منظور عمومیت دادن به «ما» آمده، و معنایش چنین می‌شود «تمامی آنچه که از متاع حیات دنیا داده شده‌اید»، کلمه «متاع» به معنای هر چیزی است که از آن بهره‌برداری شود، و کلمه «زینة» به معنای هر چیزی است که به چیزی منضم شود، و آن را جمال و حسنی ببخشد، و کلمه «حیاة الدنيا» به معنای زندگی زودگذر و پایان پذیر است که از زندگی آخرت به ما نزدیک‌تر است، و در مقابل آن زندگی آخرت است، که جاودانی و ابدی است، و مراد از ﴿مَا عِنْدَ اللَّهِ﴾ نیز همان زندگی با سعادت آخرت است که در جوار خدا است و به همین جهت خیر و باقی‌تر شمرده شده.

و معنای آیه این است که: تمامی نعمتهای دنیوی که خدا در اختیارتان قرار داده متاع زینتی است که زندگی دنیوی را زینت داده، زندگی دنیوی که از آن زندگی دیگر به شما نزدیک‌تر و فانی و زودگذر است و آنچه از ثوابها که ذخیره خانه آخرت است، و ثمره پیروی هدایت و ایمان به آیات خدا است بهتر و باقی‌تر است، پس جا دارد که آن زندگی را و آن ثوابها را بر زندگی دنیا و متاع و زینت آن مقدم بدانید، اگر عقل داشته باشید.

و این جواب سومی است از اینکه گفتند: ﴿إِنْ تَبِعِ الْهُدَىٰ مَعَكَ تَتَخَطَّفُ مِنْ أَرْضِنَا﴾، و حاصل آن این است: اگر پذیرفتیم که اگر پیروی هدایت کنی عرب شما را از سرزمینتان برابند، و لیکن آنچه شما در این فرض از دست می‌دهید متاع زندگی دنیای فانی است، پس چرا باید آن را بر سعادت آخرت و بر ثواب در نزد خدا که در عوض پیروی هدایت است، ترجیح دهید با اینکه آنچه نزد خدا است بهتر و پایدارتر است؟

بیان ترجیح پیروی هدایت بر ترک آن و تمتع از حیات دنیا، با مقایسه حال پیروان

هدایت با حال بهره‌مندی و تنعمان پیرو هوای نفس

﴿أَفَمَنْ وَعَدْنَاهُ وَعْدًا حَسَنًا فَهُوَ لَاقِيهِ كَمَنْ مَتَّعْنَاهُ مَتَاعَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا ثُمَّ هُوَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مِنَ الْمُخْضَرِينَ...﴾ ﴿﴾

این آیه تا آخر هفت آیه بعد توضیح مضمون آیه قبل است، و همان معنا را یعنی ترجیح پیروی هدی بر ترک آن، و بر پیروی هوای نفس در بهره‌گیری از متاع حیات دنیا را با بیانی دیگر روشن می‌کند، و در این بیان حال پیروان هدایت را با حال پیروان هوی مقایسه می‌نماید، که دسته اول به وعده‌های نیکی، که خدا به آنان داده، می‌رسند، و دسته دوم در روز قیامت احضار می‌شوند و خدایان دروغی آنان از آنان بیزار جسته، و دعایشان را مستجاب نمی‌کنند، و از اینکه دعوت رسولان را اجابت نکردند، بازخواست می‌شوند.

پس اینکه فرمود: ﴿أَفَمَنْ وَعَدْنَاهُ وَعْدًا حَسَنًا فَهُوَ لَاقِيهِ﴾، استفهامی است انکاری، و

وعدۀ حسن عبارت است از وعدۀ خدای تعالی به مغفرت و بهشت، هم چنان که خودش فرموده: ﴿وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ عَظِيمٌ﴾^۱ و خداوند وعدۀ خود را تکذیب نمی کند، هم چنان که باز خودش فرموده: ﴿أَلَا إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ﴾^۲.

و اینکه فرمود: ﴿كَمَنْ مَتَّعْنَاهُ مَتَاعَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا﴾ یعنی آن کسی که ما از متاع زندگی دنیا برخوردارش کرده ایم از آن وعدۀ حسن محروم است، برای اینکه به تمتع از متاع دنیا قناعت کرد، دلیل بر این تقیید این است که در آیه شریفه، بین وعدۀ حسن و بین تمتع و برخوردار کردن از متاع دنیا مقابله انداخته.

﴿ثُمَّ هُوَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مِنَ الْمُحْضَرِينَ﴾ یعنی او در روز قیامت از احضار شدگان برای عذاب و یا برای سؤال و مؤاخذه است، و کلمه «ثم - سپس»، در اینجا ترتیب کلامی را می رساند، نه ترتیب وقوع در خارج را، و اگر مطلب را با جمله اسمیه آورد، نه فعلیه، (و نفرمود ما او را احضار می کنیم، و یا احضار می شود)، برای این است که تحقق را برساند، و بفهماند که چنین روزی به طور مسلم خواهد رسید، هم چنان که در جمله مقابلش نیز اسمیه آورد، و فرمود: ﴿فَهُوَ لَاقِيهِ﴾.

﴿وَيَوْمَ يُنَادِيهِمْ فَيَقُولُ أَيْنَ شُرَكَائِيَ الَّذِينَ كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ﴾

منظور از «شركاء» همان معبودهایی است که مشرکین در دنیا آنها را می پرستیدند، و اگر آن معبودها را «شركاء» خواند، به خاطر این است که مشرکین بعضی از شئون خدای تعالی را از قبل خود به آنها داده بودند، و به آنها نسبت می دادند، از قبیل پرستش و تدبیر و تعبیر به «نداء» در این آیه شریفه اشاره است به دوری آنان از خدا و بی یآوری ایشان در روز قیامت.

توضیح سخن پیشوایان شرک در روز قیامت که در مقام بیزاری جستن از پیروان خود

(مشرکین) می گویند: ﴿أَغْوَيْنَاهُمْ كَمَا غَوَيْنَا تَبَرَّأْنَا إِلَيْكَ مَا كَانُوا إِيَّانَا يَعْبُدُونَ﴾

﴿قَالَ الَّذِينَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ رَبَّنَا هَؤُلَاءِ الَّذِينَ أَغْوَيْنَا أَغْوَيْنَاهُمْ كَمَا غَوَيْنَا﴾

الهه ای که مشرکین آنها را شرکای خدای سبحان می پنداشتند دو صنف بودند، یک صنف بندگان گرامی خدا بودند، از قبیل ملائکه مقرب، و عیسی بن مریم (علیه السلام) و صنف دیگر یاغیان جن، و گردنکشان انس، که ادعای الوهیت کردند، مانند فرعون و نمرود و غیر آن دو، و خدای سبحان هر کسی هم که در باطل اطاعت شود، ملحق به آنان کرده مانند ابلیس، و شیطانهایی که قرین انسانها می شوند، و پیشوایان ضلالت، هم چنان که در باره

^۱ خدا به کسانی که ایمان آورده، و عمل صالح می کنند، مغفرت و اجر عظیم وعده داده. - مائده، آیه ۹.

^۲ آگاه باشید که وعدۀ خدا حق است. - یونس، آیه ۵۵.

ابلیس و شیطانها فرموده: ﴿أَلَمْ أَغْهَدْ إِلَيْكُمْ يَا بَنِي آدَمَ أَنْ لَا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ﴾ تا آنجا که می فرماید: ﴿وَلَقَدْ أَضَلَّ مِنْكُمْ جِبِلًّا كَثِيرًا﴾^۱ و نیز در باره اطاعت هوی فرموده: ﴿أَفَرَأَيْتَ مَنْ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ﴾^۲ و نیز در باره پیشوایان ضلالت فرموده: ﴿اتَّخَذُوا أَحْبَارَهُمْ وَرُهْبَانَهُمْ أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ﴾^۳.

و آنهایی که مورد نظر آیه مورد بحث هستند از صنف دوم می باشند، چون صنف اول که ملائکه و عیسی بن مریم (علیه السلام) هستند، کسی را اغواء نکرده اند، و آیه مورد بحث سخن از «اغواء» به میان آورده و فرموده که: پیشوایان شرک گفتند که ما آنان را اغواء کردیم و از عبادت آنان بیزاریم. پس مراد از ﴿الَّذِينَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ﴾^۴، که از مشرکین بیزاری میجویند، پیشوایان شرکند، هر چند که مشرکین هم مصداق ﴿الَّذِينَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ﴾^۵ هستند، و عذابشان حتمی است، به شهادت آیه ﴿حَقَّ الْقَوْلُ مِنِّي لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ﴾^۶ که همه کفار را مصداق ﴿الَّذِينَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ﴾^۷ می داند، و لیکن مراد در آیه مورد بحث پیشوایانی است که شرک و ضلالت به ایشان منتهی می شود.

در اینجا سؤالی پیش می آید، و آن این است که: حق سخن این بود که اول خداوند از مشرکین بپرسد که چرا شرک ورزیدید، و چه کسی شما را بر آن واداشت؟ و سپس از زبان آنان جواب بدهد که فلان و فلان ما را مشرک کردند، آنگاه آیه مورد بحث را از زبان پیشوایان شرک در دفاع از خود بیاورد، ولی این طور نکرده، از همان آغاز دفاع پیشوایان کفر را ذکر فرموده، چرا؟

در پاسخ می گوئیم: شاید نکته آن این باشد که خواسته است اشاره کند به اینکه مشرکین در این موقف پیشوایان شرک و خدایان دروغین را نمی یابند، تا به آنان اشاره کنند، که اینان ما را چنین کردند، هم چنان که آیه شریفه ﴿وَيَوْمَ يُنَادِيهِمْ أَيْنَ شُرَكَائِي قَالُوا أَدْنَاكَ مَا مِنَّا مِنْ شَهِيدٍ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَدْعُونَ مِنْ قَبْلُ﴾^۸ نیز به این معنا اشاره می کند.

﴿رَبَّنَا هَؤُلَاءِ الَّذِينَ أَغْوَيْنَا﴾ یعنی پروردگار اینان - اشاره به مشرکین می کنند - همان کسانی که ما گمراهشان کردیم. و این جمله توطئه و زمینه چینی برای جمله بعدی است.

﴿أَغْوَيْنَاهُمْ كَمَا غَوَيْنَا﴾ گمراهشان کردیم، همان طور که خود گمراه شدیم، یعنی درست است که

^۱ آیا عهد نکردم با شما ای فرزندان آدم اینکه پیروی نکنید شیطان را که او برای شما دشمنی آشکار است... و به تحقیق گمراه کرد از شما عده ای زیاد را. - یس، آیه ۶۲.

^۲ آیا پس دیدی کسی که برگرفته است هوا و هوس خود را اله خود. - جاثیه، آیه ۲۳.

^۳ برگرفتند دانایان خود را و زاهدان خود را صاحبهای خود نه خدا را. - توبه، آیه ۳۱.

^۴ این سخن استوار است که سوگند می خورم، هر آینه جهنم را از جنیان و انسیان پر خواهم کرد. - الم سجده، آیه ۱۳.

^۵ و روزی که خداوند ندایشان می کند که کجایند شرکای من؟ گفتند از ما کسی نیست که آنها را ببیند و در نتیجه آنچه قبلاً می پرستیدند نمی یابند. - حم سجده، آیه ۴۷ و ۴۸.

گمراهی آنان به اغوای ما بود، چون که ما خود گمراه بودیم، و لیکن آن طور نبود که ما مجبورشان کنیم به گمراهی، بلکه عین گمراه کردن خودمان بود، هم چنان که خود ما به اختیار خود گمراه شدیم، ایشان نیز به اختیار خود گمراه شدند، و به هیچ وجه پای اجبار و زور در بین نبود.

دلیل بر اینکه معنای آیه این است، حکایتی است که خدای تعالی از زبان ابلیس نقل کرده، که در آن روز یعنی روز قیامت می گوید: ﴿وَمَا كَانَ لِي عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ إِلَّا أَنْ دَعَوْتُكُمْ فَاسْتَجَبْتُمْ لِي فَلَا تَلُمُونِي وَلَا تُلْمُوا أَنْفُسَكُمْ﴾^۱.

و نیز سؤال و جواب ستمگران و اقران آنان را حکایت کرده و فرموده: ﴿وَأَقْبَلْ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ يَتَسَاءَلُونَ قَالُوا إِنَّا كُنْتُمْ تَأْتُونَنَا عَنِ الْيَمِينِ قَالُوا بَلْ لَمْ تَكُونُوا مُؤْمِنِينَ وَمَا كَانَ لَنَا عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ بَلْ كُنْتُمْ قَوْمًا طَاعِينَ فَحَقَّ عَلَيْنَا قَوْلُ رَبِّنَا إِنَّا لَذَائِقُونَ فَاعْوَيْنَاكُمْ إِنَّا كُنَّا غَاوِينَ﴾^۲. یعنی از ما که گمراه بودیم به شما غیر از گمراهی چیزی نرسید.

از این بیان روشن می شود اینکه گفتند: ﴿أَعْوَيْنَاهُمْ كَمَا غَوَيْنَا﴾، معنای دیگری هم دارد، و آن این است که: مشرکین از ما نظیر همان وصفی را کسب کردند که در خود ما بود، چیزی که هست اگر ما از آنان بیزاری می جویم برای این است که: ما ایشان را مجبور به گمراهی نکردیم، و اگر ما را خدای خود گرفتند، و ما را پرستیدند به زور و اجبار نبود.

﴿تَبَرَّأْنَا إِلَيْكَ﴾ این جمله بیزاری بی قید و شرط پیشوایان است، می گویند ما اصلاً و به تمام معنا از مشرکین بیزاریم، چون ما نمی توانستیم ایشان را مجبور نموده و اختیار از ایشان سلب کنیم.

^۱ من دست زور به شما نداشتم جز اینکه شما را دعوت کردم، و شما هم پذیرفتید، پس مرا ملامت مکنید بلکه خود را ملامت کنید. - ابراهیم، آیه ۲۲.

^۲ بعضی رو به بعضی کرده به سؤال و جواب پرداختند، گفتند که این شما بودید که با صورت حق بجانب به سراغ ما می آمدید و اقران در پاسخشان گفتند: که نه بلکه خود شما ایمان آور نبودید و گر نه بر شما سلطه ای نداشتیم بلکه خودتان مردمی طاغی بودید پس کلام پروردگار ما علیه ما استوار گشت همانا ما چشندگان عذابیم. پس شما را گمراه کردیم همان طور که خودمان گمراه بودیم. - صافات، آیه ۳۲.

﴿مَا كَانُوا إِيَّانَا يَعْبُدُونَ﴾ یعنی با اجبار ما، ما را پرستیدند، و یا معنایش این است که: ما را پرستیدند، چون که ما از اعمال آنان تبری داریم، و کسی که از عملی تبری دارد، آن عمل را به وی نسبت نمی دهند، آیات دیگری هم که می فرماید روز قیامت اثری از خدایان خود نمی یابند، برگشتش به همین معنا است، که خدایان نامبرده، خود را از پرستش آنان بیزار و بری می دانند، مانند آیه ﴿وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ﴾^۱ و آیه ﴿وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَدْعُونَ مِنْ قَبْلُ﴾^۲ و ﴿يَوْمَ نَخْشِرُهُمْ جَمِيعًا ثُمَّ نَقُولُ لِلَّذِينَ أَشْرَكُوا مَكَانَكُمْ أَنْتُمْ وَشُرَكَائِكُمْ فزَيَّلْنَا بَيْنَهُمْ وَقَالَ شُرَكَائُهُمْ مَا كُنْتُمْ إِيَّانَا تَعْبُدُونَ﴾^۳ و آیاتی دیگر - دقت فرمایید -.

بعضی^۴ از مفسرین گفته اند: معنای آیه این است که: خدایان دروغی که در دنیا پرستش می شدند در قیامت به خدای تعالی می گویند: ما از اعمال مشرکین به درگاهت بیزاری می جوئیم، چون که آنان ما را نمی پرستیدند، بلکه هواهای خود را، و یا شیاطین را می پرستیدند، و لیکن این تفسیر از سخافت و زشتی خالی نیست (برای اینکه قبل از جمله مورد بحث اقرار کردند که ما آنان را گمراه کردیم).

و چون هر یک از دو جمله ﴿تَبَرَّأْنَا إِلَيْكَ﴾ و ﴿مَا كَانُوا إِيَّانَا يَعْبُدُونَ﴾ معنای جمله ﴿أَعُوذُ بِكُمْ كَمَا غَوَيْنَا﴾ را می دهد لذا واو عاطفه بر سر آنها نیامد.

﴿وَقِيلَ ادْعُوا شُرَكَاءَكُمْ فَدَعَوْهُمْ فَلَمْ يَسْتَجِيبُوا لَهُمْ وَرَأَوُا الْعَذَابَ لَوْ أَنَّهُمْ كَانُوا يَهْتَدُونَ﴾

مراد از کلمه «شُرَكَائِهِمْ - شرکای ایشان» آلهه‌ای است که به خیال آنان شرکای خدا بودند، و لذا «شُرَكَاء» را به خود آنان اضافه کرد، و نسبت داد (شرکاءشان)، و از اینکه فرمود: «به ایشان گفته می شود بخوانید شرکای خود را»، منظور از خواندن آنها این است که: بیایند و پرستندگان خود را یاری نموده و عذاب را از ایشان دفع کنند، و به همین جهت جمله ﴿وَرَأَوُا الْعَذَابَ﴾ و دیدند عذاب را، را بعد از جمله ﴿فَلَمْ يَسْتَجِيبُوا لَهُمْ﴾ پس خدایان، دعای پرستندگان را اجابت نکردند» آورد.

^۱ و از ایشان گم می شود آن خدایانی که به افتراء خدا می خواندند. - انعام، آیه ۲۴.

^۲ و از ایشان گم می شود آن خدایانی که در دنیا می خواندند. - حم سجده، آیه ۴۸.

^۳ و روزی که تمامشان را محشور نموده سپس به مشرکین می گوئیم تکان نخورید، شما و شرکایتان بایستید، پس رابطه را از میانشان برداشتیم شرکایشان گفتند شما ما را نمی پرستیدید. - یونس، آیه ۲۸.

^۴ مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۶۲.

﴿لَوْ أَنَّهُمْ كَانُوا يَهْتَدُونَ﴾ بعضی از مفسرین گفته‌اند: جواب «لو» در اینجا حذف شده، یعنی نفرمود که: اگر در پی هدایت بودند چه می‌شد زیرا خود کلام بر آن دلالت دارد، و تقدیر کلام این است که: آنان اگر راه به جایی می‌بردند، و هدایت را می‌پذیرفتند، هر آینه عذاب را می‌دیدند، یعنی در دنیا به عذاب قیامت و حقانیت آن معتقد می‌شدند، ممکن هم هست کلمه «لو» در اینجا به معنای آرزو باشد، و معنای آیه این باشد که: ای کاش راه به جایی می‌بردند، و هدایت را می‌پذیرفتند.

﴿وَيَوْمَ يُنَادِيهِمْ فَيَقُولُ مَاذَا أَجَبْتُمُ الْمُرْسَلِينَ﴾

این آیه عطف است بر چند آیه سابق، که می‌فرمود: ﴿وَيَوْمَ يُنَادِيهِمْ...﴾، چیزی که هست در آیه سابق نخست پرسش شده‌اند از شرکایی که برای خدا قائل شده بودند، و به ایشان دستور داده شده که آنها را به یاری خود بطلبید، و در آیه مورد بحث پرسش شده‌اند از اینکه چه پاسخی به دعوت رسولان، که از ناحیه خدا به سویشان آمدند، دادند.

و معنای آیه این است که: در پاسخ آن کسی که خدای تعالی به سوی شما فرستاد، و شما را به سوی ایمان و عمل صالح دعوت کرد چه گفتید؟

﴿فَعَمِيَتْ عَلَيْهِمُ الْأَنْبَاءُ يَوْمَئِذٍ فَهُمْ لَا يَتَسَاءَلُونَ﴾

کلمه «عمیت» ماضی از «عمی» است که به معنای کوری است، و در اینجا معنای کوری مقصود نیست، بلکه استعاره از این است که انسان در موقعیتی قرار گرفته که به خبری راه نمی‌یابد و مقتضای ظاهر این بود که عمی و بی خبری را به خود آنان نسبت دهد، ولی می‌بینیم که به عکس تعبیر کرده، و فرموده: ﴿فَعَمِيَتْ عَلَيْهِمُ الْأَنْبَاءُ﴾ خبرها بر آنان کور شد و این به خاطر آن است که بفهماند کفار در آن روز از همه طرف ماخوذ می‌شوند، و راه نجات از همه طرف به رویشان بسته می‌شود، و دستشان از تمامی اسباب بریده و کوتاه می‌گردد، هم چنان که در سوره بقره، آیه ۱۶۶ فرموده: ﴿وَتَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْأَسْبَابُ﴾، توضیح اینکه: وقتی تمامی اسباب برای آنان از تاثیر ساقط شد، دیگر در آن روز اخبار راهی به سوی آنان ندارد، و ایشان هم راهی به خارج از وجود خود ندارند، تا چیزی را دست‌آویز نموده، به آن اعتذار بجویند، و به این وسیله خود را از عذاب نجات دهند.

﴿فَهُمْ لَا يَتَسَاءَلُونَ﴾ این جمله تفریع است بر «کور بودن اخبار»، از قبیل تفریع بعض افراد عام بر عام است (مثل اینکه بعد از گفتن این جمله که دانشمندان محترمند، بگویی پس بو علی سینا هم محترم است)، در اینجا نیز بعد از گفتن اینکه کفار به طور کلی از چهار دیواری وجود خود راهی به خارج از خود ندارند، فرمود پس بین خودشان نیز سؤال و جوابی رد و بدل

نمی‌شود، تا از راه گفتگو و مشورت بهانه و عذری پیدا کنند، و آن را عذر نافرمانی خود، یعنی تکذیب رسولان، و رد دعوت ایشان قرار دهند.

صدر و ذیل آیه مورد بحث به وجوه بسیاری دیگر تفسیر شده، که چون در ایراد آنها فایده‌ای ندیدیم، مسکوت گذاشتنش را بهتر دیدیم.

﴿فَأَمَّا مَنْ تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا فَعَسَىٰ أَنْ يَكُونَ مِنَ الْمُفْلِحِينَ﴾

حرف «فاء» بر سر این آیه این معنا را افاده می‌کند که تا کنون آنچه گفتیم در باره کسی بود که کفر بورزد، و به سوی خدای سبحان رجوع هم نکند، پس بنابراین کسی که رجوع کند و ایمان بیاورد، و عمل صالح انجام دهد، امید آن هست که از رستگاران باشد، و کلمه: «عسی» - به طوری که^۱ گفته شده - در اینجا به معنای لغوی کلمه (امید) نیست، بلکه معنای تحقیق و حتمیت را می‌رساند، و خدای تعالی خواسته است، طبق رسم و عادت بزرگان بشر سخن بگوید، چون عادت مردان بزرگ این است که کاری را که می‌خواهند انجام دهند می‌گویند، امید است انجام دهم، ممکن هم هست همان معنای لغوی یعنی امیدواری منظور باشد، و خدای تعالی از طرف خود توبه‌کاران اظهار امید کرده باشد، که در این صورت معنای جمله این می‌شود که: آنهایی که توبه کرده و ایمان آورده، و عمل صالح کردند، در انتظار رستگاری باشند.

جوابی دیگر به عذری که مشرکین آوردند با بیان اینکه خداوند دارای اختیار تکوینی

(یخلق ما یشاء) و تشریحی (و یختار) است

﴿وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ سُبْحَانَ اللَّهِ وَتَعَالَىٰ عَمَّا يُشْرِكُونَ﴾

کلمه «خیره» به معنای تخیر (انتخاب) است، هم چنان که کلمه «طیره» به معنای تطیر است.

این آیه چهارمین پاسخ از عذر مشرکین است، که گفتند: «اگر با تو هدایت را پیروی کنیم عرب ما را از سرزمینمان می‌ربایند»، و متضمن حجتی قاطع است.

توضیح آن، همانا خلقت یعنی صنع و ایجاد همه چیز به خدای تعالی منتهی می‌شود، هم چنان که خودش فرموده ﴿اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ﴾^۲ در نتیجه در عالم هستی هیچ مؤثر حقیقی غیر از خدای تعالی وجود ندارد، پس هیچ چیزی که خدای را مجبور به کاری از کارها کند، وجود ندارد، زیرا چنین چیزی که فرض کردیم مؤثر است یا مخلوق خدا است، که هستی‌اش به او منتهی می‌شود در این صورت وجود آن و همه آثارش مخلوق او است، و معنا

^۱ تفسیر منهج الصادقین، ج ۷، ص ۱۲۱.

^۲ خدا آفریننده هر چیز است. - زمر، آیه ۶۲.

ندارد که چیزی و یا اثر آن در خودش اثر کند، و یا مخلوق او نیست، و هستی اش به او منتهی نمی شود، و با اجبار و قهر در خدا تاثیر می کند یعنی او را به اجبار وادار به کار می سازد، که این فرض باطل است، چون مؤثری در عالم غیر از خدا نیست و چیزی هم نیست که وجودش منتهی به خدا نشود.

پس نه چیزی هست که در خدای تعالی اثر کند و اثر خدا از او باشد و نه چیزی هست که از اثر خدا جلوگیری کند هم چنان که فرموده: ﴿وَاللَّهُ يَخْتَصِمُ لَكُمْ لِأَمْرِهِمْ﴾^۱ و نیز فرموده: ﴿وَاللَّهُ غَالِبٌ عَلَىٰ أَمْرِهِ﴾^۲. و وقتی نه قاهری بود که او را بر عملی مجبور کند، و نه مانعی که او را از عملی باز بدارد، در نتیجه او مختار حقیقی است، این از نظر تکوین و خلقت از نظر تشریح هم همین طور است، زیرا تشریح تابع تکوین است، چون حقیقت تشریح این است که: خدای تعالی جنس بشر را طوری خلق کرده، و بر فطرتی ایجاد فرموده، که خلقت و فطرتش صحیح، و مثمر ثمر نمی شود، مگر وقتی که یک عده کارهایی را که در شرع واجبات و یا به حکم واجبات هستند، انجام دهد، و یک عده کارهایی که محرمات و یا به حکم محرمات هستند ترک کند، پس هر کاری که در به کمال و به سعادت رسیدن انسانها مؤثر است، خدای تعالی به آنها امر کرده، با امر و جوبی و یا ارشادی، و از آنچه که در این راه مضر و منافی بوده نهی کرده، با نهی تکلیفی و یا ارشادی.

پس خدای تعالی که مختار به تمام معنا است، می تواند در مرحله تشریح احکام و قوانین، هر حکم و قانونی را که خواست تشریح کند، هم چنان که در مرحله تکوین می تواند هر قسم که اختیار کرد خلق و تدبیر نماید، و این است معنای جمله ﴿وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ﴾^۱ که به طور مطلق خدا را مختار معرفی می کند. و ظاهراً جمله ﴿يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ﴾ اشاره است به اختیار تکوینی خدا، و می فهماند که اختیار او مطلق است به این معنی که قدرت او قاصر از خلقت هیچ چیز نیست، و هیچ چیزی او را از آنچه می خواهد مانع نمی شود، و به عبارت دیگر: هیچ چیزی از مشیت او سرباز نمی زند، نه به خودی خود و نه به خاطر مانعی، و این همان اختیار به معنای حقیقی آن است.

و جمله «و یختار» اشاره است به اختیار تشریحی، و اعتباری، که عطف آن به جمله ﴿يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ﴾ از باب عطف مسبب است بر سبب، برای اینکه تشریح و اعتبار، فرع تکوین و حقیقت

^۱ خدا حکم می راند و جلوگیری برای حکمش نیست. - رعد، آیه ۴۱.

^۲ خدا بر فرمان خود غالب است، یعنی چیزی جلوگیری فرمانش نیست. - یوسف، آیه ۲۱.

است.

سخنی در باره مختار بودن انسان و بیان اینکه مقصود از اینکه فرمود: ﴿مَا كَانَ لَهُمُ الْخَيْرَةُ﴾ این است که انسان در مقابل اراده تکوینی و تشریحی خداوند حریت و اختیاری ندارد

ممکن هم هست که جمله ﴿يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ﴾ را بر اختیار تکوینی، و جمله «و یختار» را بر اعم از حقیقت و اعتبار حمل کنیم، و لیکن وجه سابق موجه تر است، به دلیل اینکه آنچه در جمله بعدی ﴿مَا كَانَ لَهُمُ الْخَيْرَةُ﴾ نفی شده، اختیار تشریحی و اعتباری است، و اختیاری که در جمله «یختار» برای خدا اثبات شده، مقابل آن است، پس قهرا مراد تنها همان اختیار تشریحی و اعتباری است.

از سوی دیگر هیچ شکی نیست در اینکه آدمی نسبت به کارهایی که از روی علم و اراده انجام می دهد اختیار تکوینی دارد، البته نه اینکه اختیارش مطلق باشد، چون اختیار او یکی از اجزاء سلسله علل است، اسباب و علل خارجی نیز در محقق شدن افعال اختیاری او دخیلند، مثلا اگر انسان یک لقمه غذا را بخورد که یکی از کارهای اختیاری اوست، هم اختیار او در آن دخیل است، و هم وجود طعام در خارج، و هم اینکه طعام مفروض طوری باشد که قابل خوردن باشد و با طبع آدمی نیز سازگار باشد، و هم اینکه این طعام در دسترس و نزدیک او باشد، و نیز دست او هم به فرمانش باشد، و بتواند لقمه را بگیرد، و دهان او هم باز باشد، و بتواند آن را بجود، و دستگاه بلعیدن او هم سالم باشد و بتواند لقمه را فرو ببرد، و صدها اسباب دیگری که همه در این عمل اختیاری، یعنی خوردن آدمی دخیلند، فراهم باشند. پس صادر شدن فعل اختیاری از انسان موقوف بر موافقت اسبابی است که خارج از اختیار آدمی است، و در عین حال دخیل در فعل اختیاری اوست، و خدای سبحان در رأس همه این اسباب است، و همه آنها حتی اختیار آدمی به ذات پاک او منتهی می شود، چون اوست که آدمی را موجودی مختار خلق کرده، هم او را خلق فرموده و هم اختیارش را.

از سوی دیگر انسان خود را بطبع مختار می داند به اختیار تشریحی به اینکه کاری را انجام دهد و یا ترک کند، یعنی در مقابل آن اختیار تکوینی قانونا هم خود را مختار می داند، (لذا اگر کار نیکی کرد سزاوار مدحش می دانند، و می گویند مختار بوده، و اگر کار نیکی را ترک کرد سزاوار ملامتش می دانند، و معذورش نمی دارند به اینکه مجبور بوده) و کسی از هم نوعش نمی تواند او را مجبور به کاری، و یا ممنوع از کاری بکند، چون بنی نوع او نیز مانند او انسانند، و از معنای بشریت چیزی زاید بر او ندارند، تا مالک و اختیاردار او بوده باشند، و این همان است که می گویند: انسان بالطبع حر و آزاد است.

پس انسان فی نفسه حر و بالطبع مختار است، مگر آنکه خودش به اختیار خود چیزی از خود را به

دیگری تملیک کند، و به این تملیک حریت خود را از دست بدهد، هم چنان که

یک انسان اجتماعی نسبت به موارد سنت‌ها و قوانین جاری در اجتماعش حریت و آزادی ندارد، چون که داخل در اجتماع است، و آنچه از سنن و قوانین، چه دینی و چه اجتماعی، در اجتماع جریان دارد، امضاء کرده است.

و نیز دو صف لشکر که با یکدیگر جنگ می‌کنند، از همان اول هر یک دیگری را، نسبت به آنچه که یکی از دیگری به دست آورد، مالک دانسته، و اختیار خود را از آن سلب کرده، و به همین جهت است که طرف غالب می‌تواند با اسیرانی که از طرف مغلوب گرفته هر چه بخواهد بکند.

و نیز اجیری که عمل خود را در مقابل اجرتی می‌فروشد، یعنی خود را اجیر غیر می‌کند، دیگر در آن عمل خود حریت و آزادی ندارد، چون مملوک بودن عمل با حریت منافات دارد.

پس یک انسان نسبت به سایر انسانها، وقتی حر و آزاد در عمل خویش است، و نسبت به عملی آزادی و حریت دارد که به دست خود و به اختیار خود سلب حریت از خود نکرده باشد، و عمل خود را تملیک به غیر ننموده باشد.

ولی خدای سبحان از آنجایی که مالک ذات انسانها و نیز افعال صادره از ایشان است، و ملکیتش هم مطلق، و به تمام معناست، هم به ملک تکوینی مالک او و افعال اوست، و هم به ملک تشریحی و اعتباری، لذا انسان نسبت به آنچه که خدای تعالی به امر تشریحی و یا نهی تشریحی و نیز به آنچه که به مشیت تکوینی از او بخواهد، هیچ گونه حریت و اختیاری ندارد.

این است آن حقیقتی که جمله ﴿مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ﴾^۱ در صدد بیان آن است، و معنایش این است که: اگر خدای تعالی از انسانها عمل و ترک عملی را بخواهد، دیگر انسانها در مورد خواست او اختیاری ندارند، تا بتوانند آن چه خواستند برای خودشان اختیار کنند اگر چه مخالف آن چیزی باشد که خدا خواسته است.

و این آیه قریب المعنا با آیه زیر است که می‌فرماید: ﴿وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا لِمُؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَى اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا أَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ﴾^۱.

این بود نظریه ما در تفسیر آیه مورد بحث، البته سایر مفسرین حرفهای مختلف دیگر زده‌اند، که چون فایده‌ای در نقلش نبود، از آن صرف نظر نموده، کسانی که بخواهند از آن

^۱ هیچ مرد و زن مؤمن را بعد از آنکه خدا و رسولش به امری حکم کردند نمی‌رسد، که در کار خود اختیارداری کنند. - احزاب، آیه ۳۶.

سخنان اطلاع یابند باید به تفاسیر بزرگ و مطول مراجعه کنند.

﴿سُبْحَانَ اللَّهِ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ﴾ یعنی خدا منزّه است از شرک ایشان، به اینکه به جای خدا بتهایی

برای پرستش برگزیدند.

البته در این میان معنای دیگری دقیق‌تر هست، و آن این است که خدای تعالی منزّه است از اینکه مردم خود را نسبت به آنچه خدا اختیار می‌کند مختار بدانند، و بپندارند که می‌توانند آنچه او اختیار کرده رد کنند، و یا قبول نمایند، خدا از چنین پنداری منزّه است، برای اینکه این پندار جز به دعوی استقلال در وجود، و بی نیازی از خدای تعالی تصور ندارد، و استقلال و استغناء هم تمام نمی‌شود، مگر به اینکه خود را در صفت الوهیت شریک خدا بدانند.

و در جمله ﴿وَرَبُّكَ يَخْلُقُ﴾، التفاتی از تکلم با غیر به سوی غیبت به کار رفته، (یعنی در آیه قبل روی سخن با غیر رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) بود، و در این آیه صفت رب را به آن جناب اضافه نمود، و فرمود پروردگار تو)، و این بدان جهت بوده که خواسته آن جناب را تقویت و تایید کند، و دلگرمی دهد، چون معنای آیه این است که: آن دینی که خدا وی را به ابلاغ آن گسیل داشته، حکمی است ثابت و حتمی، که به هیچ وجه قابل برگشت نیست، پس دیگر مردم در آن اختیاری ندارند، موافقت و مخالفت آنها هیچ اثری در آن ندارد، علاوه بر این مردم از آنجایی که ربوبیت خدا را قبول ندارند، این دین را نمی‌پذیرند.

و در جمله ﴿سُبْحَانَ اللَّهِ﴾ با اینکه جا داشت بفرماید «سبحانه»، چون قبلاً نام خدای تعالی ذکر شده ولی به جای ضمیر اسم ظاهر آورده، نکته این تغییر اسلوب این است که: بفهماند امر راجع به ذات متعالی خدا است، که مبدأ تنزه و تعالی او است از هر چیزی که لایق ساحت قدسش نباشد اینکه او به هر صفت کمال متصف است و از هر نقصی مبرا است، برای این است که او «اللّه - خدای عز اسمه» می‌باشد.

﴿وَرَبُّكَ يَعْلَمُ مَا تُكِنُّ صُدُورُهُمْ وَمَا يُعْلِنُونَ﴾

کلمه «تکن» مشدد «تکنن» است، که مضارع از باب افعال از «اکنان» است، و اکنان به معنای اخفاء و پنهان داشتن است. و کلمه «تعلنون» جمع مضارع از اعلان است، که به معنای اظهار می‌باشد، در این آیه شریفه اخفاء را به سینه‌های مردم نسبت داده، و اعلان را به خود آنان، و فرموده: «و پروردگار تو آنچه را که سینه‌های آنان پنهان می‌دارد، و آنچه را که ایشان اظهار می‌دارند می‌داند» و این بدان جهت است که مخزن اسرار مردم سینه‌های ایشان است.

و اگر این آیه را دنبال آیه قبلی قرار داد، برای اشاره به این است که: خدای تعالی چون که عالم به گناهان ظاهری و شرک باطنی آنان است لذا به حکمت خود برای آنان اعمالی را اختیار کرده تا به وسیله آن، ایشان را پاک کند.

سه وجه برای اینکه فقط خدا مستحق پرستش است: ﴿لَهُ الْحَمْدُ فِي الْأُولَىٰ وَالْآخِرَةِ وَ لَهُ الْحُكْمُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾

﴿وَهُوَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لَهُ الْحَمْدُ فِي الْأُولَىٰ وَالْآخِرَةِ وَ لَهُ الْحُكْمُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾

از ظاهر سیاق برمی آید که ضمیر در ابتدای آیه شریفه به کلمه «ربک» در آیه قبلی بر می گردد، (و معنایش این است که: آن پروردگار تو که گفتیم الله است)، و ظاهراً لام در کلمه «اللَّهُ» برای اشاره به معنای وصف است (معبودیت) و جمله ﴿لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ﴾ تاکید همان انحصاری است که در جمله ﴿هُوَ اللَّهُ﴾ افاده شده، گویا فرموده است: «و هو الاله - المتصف وحده بالالوهية - لا اله الا هو - تنها او اله است - که تنها او متصف است به الوهیت - هیچ معبودی جز او نیست».

و بنابراین آیه شریفه به منزله متمم است برای بیانی که آیه قبل در صدد آن بود، گویا فرموده خدای سبحان مختار است، و تنها او می تواند این معنا را اختیار کند، که بندگان تنها او را بپرستند و به ظاهر و باطنشان آگاه است، پس او سزاوار است که بر بندگان حکم کند که تنها او را عبادت کنند، و یگانه معبود مستحق عبادت است، پس بر بندگان هم واجب است حکم او را گردن نهاده و تنها او را بپرستند.

آنگاه آنچه در ذیل آیه است، که مشتمل بر سه دلیل است: ۱ - له الحمد ۲ - له الحكم ۳ - الیه ترجعون، و جوهی است که انحصار خدا را در استحقاق پرستش توجیه می کند.

اما اینکه فرمود: ﴿لَهُ الْحَمْدُ فِي الْأُولَىٰ وَالْآخِرَةِ﴾، آن انحصار را به این بیان توجیه می کند که هر کمالی که در دنیا و آخرت وجود دارد نعمتی است که از ناحیه خدای تعالی نازل شده، و در ازای هر یک از آنها مستحق ثنای جمیل است، و جمال هر یک از این نعمت‌های موهوبه از کمال ذاتی و از صفات ذاتی او ترشح شده، که در ازایش مستحق ثناء است، و غیر از خدای تعالی هیچ موجود و هیچ کس مستقل در ثنای بر خدا نیست، و هر کس هم که خدا را ثنا گوید، ثنایش هم منتهی به اوست و عبادت هم ثنای زبانی و یا عملی است، پس تنها اوست که مستحق پرستش است.

و اما اینکه فرمود: ﴿وَلَهُ الْحُكْمُ﴾ علتش این است که: خدای سبحان مالک علی الاطلاق همه عالم است، و غیر از او کسی چیزی را مالک نیست، مگر آنچه را که او تملیکش فرموده باشد، و همان را هم که خدا به کسی تملیک کرده، باز خود او مالک است،

از سوی دیگر خدای سبحان، هم در مرحله تشریح و اعتبار مالک است، و هم در مرحله تکوین و حقیقت، و از آثار ملک او یکی این است که: حکم می‌کند بر بندگان و مملوکین خود که کسی غیر از او را نپرستند.

و اما اینکه فرمود: ﴿وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾، جهتش این است که: رجوع به سوی او به خاطر حساب و جزاء است، و چون تنها او مرجع است، سپس محاسب و جزاء دهنده نیز همو است و کسی غیر از او محاسب و جزاء دهنده نیست، پس تنها اوست که باید پرستش شود، و پرستش او را باید تنها بر طبق دین او انجام داد.

اثبات توحید ربوبی خدای تعالی با بیان عجز الهه مشرکین از آوردن نور یا آوردن شب

﴿قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ جَعَلَ اللَّهُ عَلَيْكُمُ اللَّيْلَ سَرْمَدًا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ...﴾

کلمه «سرمد» بر وزن فعلل به معنای دائم است، بعضی^۱ هم گفته‌اند: این کلمه از ماده «سرد» اشتقاق یافته، و میم آن زیادی است، و معنای «السرد» پشت سر هم بودن است، و اگر فرمود: «به من بگویند اگر خدا شب را تا روز قیامت یک سره قرار می‌داد چه می‌کردید»، و خلاصه اگر شب را مقید به روز قیامت کرد، برای این است که: بعد از رسیدن روز قیامت دیگر شبی نخواهد بود.

﴿مَنْ إِلَهٌ غَيْرُ اللَّهِ يَأْتِيكُمْ بَضِيَاءٌ﴾ یعنی در چنین صورتی کدام یک از معبودهای شما حکم خدا را نقض می‌کرد و روز را برایتان می‌آورد، و شما را از تاریکی نجات می‌داد، تا بتوانید به دنبال معاش بروید؟ این آن معنایی است که سیاق، شاهد آن است و نظیر این معنا در جمله آینده نیز که می‌فرماید: ﴿مَنْ إِلَهٌ غَيْرُ اللَّهِ يَأْتِيكُمْ بَلِيلٌ...﴾ می‌آید.

با این بیانی که ما برای آیه مورد بحث کردیم اشکالی که بر دو آیه مورد بحث کرده‌اند برطرف می‌شود، و آن اشکال این است که: اگر فرض کنیم که شب تا روز قیامت امتداد یابد و عمر روزگار یک سره شب شود، دیگر اصلاً تصور ندارد که روزی و ضیایی بیاورند، برای اینکه آورنده روز یا خدای تعالی است و یا غیر اوست، اما غیر خدا که ناتوانی‌اش از آوردن روز واضح است، و اما خدای تعالی اگر روزی بیاورد لازمه‌اش آن است که در یک زمان شب و روز هر دو با هم جمع شوند، و این محال است، و اراده و قدرت خدای متعال به محال تعلق نمی‌گیرد، و همچنین است اگر عمر روزگار تا روز قیامت یک سره روز شود.

بعضی^۲ از مفسرین از این اشکال جواب داده‌اند به اینکه: «مراد از جمله ﴿إِنْ جَعَلَ﴾

اللَّهُ عَلَيْكُمْ﴾ این است که: خدا اگر بخواهد، شب را دائمی کند» ولی خواننده عزیز توجه دارند که گفتیم

^۱ تفسیر کشاف، ج ۳، ص ۴۲۸.

^۲ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۰۸.

نه قدرت خدا به محال تعلق می‌گیرد، و نه خواست او، پس این جواب اشکال را دفع نمی‌کند، جواب صحیح همان بیانی است که ما برای آیه کردیم (زیرا آیه شریفه در مقام اثبات توحید در ربوبیت خدای تعالی است می‌خواهد بفرماید: آلهه شما مشرکین هیچ سهمی از ربوبیت ندارند به دلیل اینکه اگر خدای تعالی شب را تا قیامت یک سره کند آنها نمی‌توانند این حکم خدا را نقض کنند. و همچنین اگر عمر دنیا را یک سره روز کند، پس از تدبیر عالم هیچ سهمی در دست هیچ کس نیست.

مقتضای ظاهر کلام این بود که بفرماید: «من اله غیر الله یاتیکم بنهار - کیست غیر از خدا که برایتان روز بیاورد»، چون مقتضای سیاق کلام مقابله میان شب و روز بود، و لیکن اینطور نفرمود، بلکه فرمود: اگر خدا عمر دنیا را یک سره شب کند کیست غیر از خدا که برایتان نور بیاورد، و این تغییر اسلوب و ذکر نور به جای روز، از قبیل ملزم کردن خصم است به حد اقل و آسانترین لوازم گفتار او، تا بطلان مدعایش به نحو اتم روشن گردد، گویا فرموده است: اگر غیر از خدای تعالی کسی امور عالم را تدبیر می‌کند، اگر خدا عمر دنیا را تا قیامت یک سره شب کند، باید آن مدبر بتواند روز را بیاورد، و ما نمی‌خواهیم روز بیاورد، حد اقل بتواند نوری که پیش پای شما را روشن کند بیاورد، و لیکن هیچ کس چنین قدرتی ندارد، چون قدرت همه‌اش از خدای سبحان است.

ولی نظیر این وجه و این نکته در آیه بعدی، که می‌فرماید: و اگر خدا عمر دنیا را تا قیامت یک سره روز کند چه کسی برایتان شب را می‌آورد، که در آن سکونت کنید، جریان ندارد، برای اینکه در آیه بعدی اگر به جای شب، ظلمت را بیاورد برای این است که منظور از آوردن ظلمت سکونت و آرامش بشر است، و ظلمتی مایه سکونت بشر است که ممتد باشد، و اگر ممتد باشد همان شب می‌شود، و لذا در آیه مذکور نفرمود: «من اله غیر الله یاتیکم بظلمة تسکنون فیه».

و اینکه در آیه مورد بحث کلمه «ضیاء» را نکره (بدون الف و لام) آورد، خود مؤید وجهی است که ما بیان داشتیم، البته برای آیه و جوهی دیگر گفته‌اند که هیچ یک از تعسف و خیالبافی خالی نیست.

﴿أَفَلَا تَسْمَعُونَ﴾ آیا گوش تفهم و تفکر ندارید تا تفکر کنید؟ و بفهمید که معبودی غیر از خدای تعالی نیست.

﴿قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ جَعَلَ اللَّهُ عَلَيْكُمُ النَّهَارَ سَرْمَدًا إِلَىٰ يَوْمِ الْقِيَامَةِ مَنْ إِلَهٌ غَيْرُ اللَّهِ﴾

يَا تَيْكُمُ بَلِيلٌ تَسْكُنُونَ فِيهِ ﴿١﴾

معنای ﴿تَسْكُنُونَ فِيهِ﴾ این است که: در آن از خستگی و تعبى که از کار روز به شما مى رسد، بیاسایید. «﴿أَفَلَا تَبْصُرُونَ﴾ آیا نمی بینید» - منظور از این دیدن، تفهّم و تذکر است، و چون چنین بینایی و شنوایی نداشته اند پس ایشان کور و کورند، و در اینکه در آخر یک آیه فرموده: آیا نمی بینید، و در آخر آیه دیگر فرموده: آیا نمی شنوید، لطیفه ای است، و شاید اینکه در آیه دوم که راجع به یکسره شدن روز است صفت ندیدن را ذکر کرده، برای این باشد که مناسب با روشنایی است، و در آیه اول که راجع به یکسره شدن شب است نشنیدن را آورده است، که خالی از مناسبت با آن نیست.

﴿وَمِنْ رَحْمَتِهِ جَعَلَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾

این آیه در حکم نتیجه گیری از حجت مذکور در دو آیه قبل است، که بعد از ابطال دعوی خصم (شُرک مشرکین) به صورت یک گزارش و خبر ابتدایی آورده، برای این که مطلبی است ثابت که دیگر هیچ معارضی برایش نیست.

لام در جمله ﴿لِتَسْكُنُوا فِيهِ﴾، لام تعلیل است. و ضمیر در «فیه» به کلمه «لیل» بر می گردد. و معنایش این است که: خدا برای شما شب قرار داد، تا در آن استراحت کنید. ﴿وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ﴾، یعنی و روز قرار داد تا در آن رزقی را که فضل و عطیه خدا است جستجو نمایید. و بنابراین، برگشت جمله «لتسكنوا» به لیل و جمله «لتبتغوا» به نهار به طریق لف و نشر مرتب است^۱.

و جمله ﴿لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾ به هر دو یعنی سکونت در شب و طلب روزی در روز بر می گردد، و معنایش این است که: خدا شب را چنان، و روز را چنین کرد، باشد که شما شکر بگزارید.

جمله ﴿وَمِنْ رَحْمَتِهِ جَعَلَ لَكُمُ﴾ در معنای این است که فرموده باشد: «جعل لكم و ذلك رحمة منه - خدا روز را برای شما قرار داد، و این خود رحمتی است از او» و این اشاره است به اینکه تکوین مانند سکون و طلب رزق و تشریح که عبارت است از هدایت خلق به سوی شکر خالق، همه و همه آثار رحمت او هستند - دقت فرمایید.

^۱ (و لف و نشر مرتب آن است که گوینده چند چیز را بشمارد، و پس از شمردن آنها چند صفت یا اثر برای آنها بشمارد، که اگر صفت و اثر اولی به اولی، و دومی به دومی، و سومى به سومى برگردد، لف و نشر مرتب است، و اگر اولی به سومى و دومی به دومی و سومى به اولی برگردد آن را لف و نشر مشوش می گویند، در اشعار فارسی بهترین لف و نشر مرتب شعر فردوسی است:

به روز نبرد آن یل ارجمند *** به شمشیر و تیر و به گرز و کمند

برید و درید و شکست و به بست *** یلان را سر و سینه و پا و دست

یعنی در روز جنگ آن قهرمان ارجمند با شمشیر از یلان برید سر و با تیر درید سینه و با گرز شکست پا و با کمند بست دست) در آیه مورد بحث هم می فرماید: خدا شب و روز را برایتان درست کرد تا در آن سکونت و در این طلب رزق کنید (مترجم).

﴿وَيَوْمَ يُنَادِيهِمْ فَيَقُولُ أَيْنَ شُرَكَائِيَ الَّذِينَ كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ﴾

تفسیر این آیه گذشت، چون قبلا هم این مطلب را فرموده بود، و اگر در اینجا آن را تکرار کرد، بدان جهت است که مضمون آیه بعدی بدان احتیاج داشت.

﴿وَنَزَعْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا فَقُلْنَا هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ...﴾

این آیه شریفه به این معنا اشاره می‌کند که در روز قیامت بطلان پندارشان به خوبی روشن می‌شود، و مراد از «شاهد» گواه اعمال است، - که در چند جا از این کتاب به آن اشاره شد - و آیه شریفه ظهوری در این معنا ندارد که مراد از شاهد پیغمبر مبعوث در هر امت است، چون کلمه شاهد را مفرد آورده، و کلمه امت به معنای جماعتی از مردم است، و جماعت از مردم هیچ ظهوری ندارد در جماعتی که پیغمبر به سوی آنها فرستاده شده باشد، تا چه رسد به اینکه بگوییم صریح در آن است، بلکه چنین جماعتی که پیغمبری دارند یکی از مصادیق امت است. و معنای اینکه فرمود: ﴿فَقُلْنَا هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ﴾ این است که: ما از آنان مطالبه برهان کردیم و از ایشان خواستیم تا بر پندار خود که می‌گفتند خدا شریک دارد، حجتی قاطع بیاورند.

در قیامت که روز کشف حقائق است بطلان پندار مشرکان آشکار می‌گردد ﴿فَعَلِمُوا أَنَّ

الْحَقَّ لِلَّهِ...﴾

﴿فَعَلِمُوا أَنَّ الْحَقَّ لِلَّهِ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ﴾، یعنی پندار باطلشان، که خدا شریکی دارد، از ایشان غایب شد، و در آن هنگام به یقین دانستند که حق الوهیت، تنها برای خدا است، و خدا در الوهیت، شریکی ندارد، پس مراد از جمله ﴿ضَلَّ عَنْهُمْ﴾ به طور استعاره این است که: غایب شد از ایشان که سایر مفسرین^۱ نیز جمله را بهمین معنا تفسیر کرده‌اند، و بنابراین در کلام، تقدیم و تاخیری شده، و اصل در آن «فضل عنهم ما كانوا يفترون ان الحق لله» - غایب شد از ایشان آنچه افتراء می‌بستند، و در نتیجه فهمیدند که حق با خدای تعالی بوده، می‌باشد.

بنابراین، جمله ﴿أَنَّ الْحَقَّ لِلَّهِ﴾ نظیر سخن یک قاضی است که در بین دو نفر که با هم نزاع دارند، و هر یک حق را برای خود ادعاء می‌کند، می‌گوید، «الحق لفلان - حق با فلانی است»، در اینجا گویا خدای تعالی با مشرکین نزاع دارد، و هر یک از دو طرف نزاع، حق را به خود می‌دهد، مشرکین ادعاء می‌کنند که الوهیت یعنی معبودیت، حق شرکای ایشان است، و خدای تعالی ادعاء می‌کند که تنها حق اوست، و از خصم خود می‌خواهد تا بر مدعای خود برهان بیاورند، و مشرکین هیچ برهانی نمی‌یابند، در چنین وضعی متوجه می‌شوند که در

^۱ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۰۹.

اشتباه بوده‌اند، و معبودیت حق خدای سبحان است، پس الوهیت حق ثابتی است که هیچ ربی در آن نیست، و وقتی حق غیر خدا نباشد، قهرا حق خدای تعالی خواهد بود، چون گفتیم اصل آن ثابت است.

این وجه به ظاهرش وجه صحیحی است، و عیبی هم ندارد، و لیکن آنچه از آیه شریفه برمی‌آید چیزی دیگر است، زیرا از آیه برمی‌آید که یکی از خصایص روز قیامت این است که: در آن روز حق - که در دنیا آمیخته با باطل و باطلها بود - جدای از هر باطلی ظهور می‌کند، آنهم ظهوری مشهود و لمس شدنی، که دیگر هیچ گونه پرده و خفایی بر آن نباشد، در آن روز هر باطلی که در دنیا خود را به صورت حق در آورده، و شبیه حق ساخته بود، از میان برداشته می‌شود، و لازمه این ظهور این است که مساله الوهیت هم آن چنان ظاهر شود که هیچ ستر و خفایی بر آن نباشد، پس همه افتراهای شرک که به این مساله بسته بودند، از میان می‌رود، و این از بین رفتن افتراها از آثار شدت ظهور حق است، پس در چنین روزی دیگر حاجت به این نمی‌افتد که از مشرکین برهان بخواهند، نه اینکه چون دلیلی نمی‌یابند در نتیجه به وحدانیت خدای تعالی در الوهیت علم حاصل کنند، و خلاصه، آیه شریفه نمی‌خواهد بر سبیل احتجاجات فکری احتجاج کند - دقت فرمایید.

با این بیانی که ما برای آیه شریفه ذکر کردیم پاسخ دو اشکال که به آیه شریفه شده، داده می‌شود، اشکال اول این است که: از کلام خدای تعالی استفاده می‌شود که مشرکین هیچ حجتی بر ادعای خود ندارند، و با این حال وجه اینکه در دنیا هم چنان بر باطل می‌مانند تا اینکه در روز قیامت برایشان علم حاصل می‌شود که حق با خداست، چیست؟ و چرا این علم در دنیا برایشان حاصل نمی‌گردد، جوابش این شد که در دنیا حق و باطل بهم آمیخته است، و چه بسیار باطلها که خود را شبیه به حق جلوه می‌دهند، ولی روز قیامت روز کشف حقایق، و جدا شدن آنها از باطل است.

اشکال دوم اینکه: چرا در آیه شریفه به جای اینکه بفرماید: «و ضل عنهم ما كانوا يفترون فعلموا ان الحق لله»، جمله‌ها مقدم و مؤخر شده؟ و فرموده: ﴿فَعَلِمُوا أَنَّ الْحَقَّ لِلَّهِ وَ ضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ﴾^۱ و این تقدیم و تاخیر غیر از سجع و قافیه نکته روشنی ندارد. جواب این اشکال هم این شد که مفاد جمله ﴿و ضل عنهم...﴾، اثری است که بر مفاد جمله ﴿فَعَلِمُوا أَنَّ الْحَقَّ لِلَّهِ﴾ مترتب می‌شود، ساده‌تر بگوییم بعد از آنکه حق بی‌پرده ظاهر گردد خود بخود افترای مشرکین از بین می‌رود.

ممکن هم هست بگوییم که: کلمه حق در جمله ﴿فَعَلِمُوا أَنَّ الْحَقَّ لِلَّهِ﴾ مصدر است، که در این صورت برگشت معنای جمله، به معنای آیه ﴿وَيَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ الْمُبِينُ﴾^۱ می‌باشد، یعنی اینکه در آیه مورد بحث فرمود حق برای خداست، معنایش همان معنای آیه نور است که می‌فرماید خدا حق است، البته این در صورتی است که مراد از این کلمه، حق بالذات باشد، و اگر مراد همه حق‌ها باشد، معنایش این می‌شود که: تمامی حق‌ها به او منتهی می‌شود، و قائم به اوست، هم چنان که فرمود ﴿الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ﴾^۲ حق از پروردگار تو است. و نفرمود: «الحق مع ربك - حق با پروردگار تو است».

بحث روایتی (چند روایت در ذیل برخی آیات گذشته)

در تفسیر قمی در ذیل آیه ﴿وَقَالُوا إِن تَتَّبِعِ الْهَدَىٰ مَعَكَ نَتَّخِطُّ مِنْ أَرْضِنَا﴾ از معصوم (علیه السلام) آورده که فرمودند: این آیه در باره قریش نازل شد، که رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) ایشان را به اسلام و هجرت دعوت کرد، قریش گفتند: اگر ما هدایت را با تو پیروی کنیم از سرزمینمان ربوده می‌شویم، خدای تعالی در پاسخشان فرمود: ﴿أَوَلَمْ نُمَكِّنْ لَهُمْ حَرَمًا آمِنًا يُجَبَىٰ إِلَيْهِ ثَمَرَاتُ كُلِّ شَيْءٍ رِزْقًا مِنْ لَدُنَّا وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ﴾^۳.

مؤلف: این معنا را صاحب کشف المحججه^۴ و مرحوم مفید در روضة الواعظین^۵، روایت کرده‌اند، سیوطی هم در الدر المنثور از ابن جریر، ابن ابی حاتم، و ابن مردویه، از ابن عباس روایت کرده^۶.

و در الدر المنثور است که نسایی و ابن منذر از ابن عباس روایت کرده‌اند که گفت: گوینده این حرف

^۱ می‌دانند که خداست آن حقی که آشکار است. - نور، آیه ۲۵.

^۲ آل عمران، آیه ۶۰.

^۳ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۴۲.

^۴ کشف المحججه، ص ۱۷۵ (ط نجف).

^۵ روضة الواعظین، ج ۱، ص ۵۴ (ط قم).

^۶ الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۳۴ (ط بیروت).

که ﴿إِنْ تَتَّبِعِ الْهَدَىٰ مَعَكَ نَتَّخِطْفُ مِنْ أَرْضِنَا﴾ حارث بن عامر بن نوفل بود.^۱

و در تفسیر قمی در ذیل آیه ﴿وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ...﴾ فرموده‌اند: این خدا

است که امام را اختیار می‌کند، و مردم این حق را ندارند که امام اختیار کنند.^۲

مؤلف: این روایت از باب جری و تطبیق مصداق بر کلی است، می‌فرماید: یکی از اموری که به دست

خدای تعالی است، نه به دست مردم مساله امامت است، و این بر اساس این مساله است که نصب امام معصوم

واجب است از جانب خدای تعالی باشد، همانطور که بعث انبیاء واجب است از جانب او باشد، که تفصیل این

مساله در سابق گذشت.

و در همان کتاب در روایت ابی الجارود، از امام باقر (علیه السلام) آمده که در ذیل آیه ﴿وَنَزَعْنَا مِنْ كُلِّ

أُمَّةٍ شَهِيدًا﴾ فرمود: شهید از این امت، امام این امت است.

مؤلف: این نیز از باب جری و تطبیق مصداق بر کلی است.^۳

[سوره قصص (۲۸): آیات ۷۶ تا ۸۴]

﴿إِنَّ قَارُونَ كَانَ مِنْ قَوْمِ مُوسَىٰ فَبَغَىٰ عَلَيْهِمْ وَآتَيْنَاهُ مِنَ الْكُنُوزِ مَا إِنَّ مَفَاتِحَهُ لَتَنُوءُ بِالْعُصْبَةِ أُولَىٰ الْقُوَّةِ إِذْ

قَالَ لَهُ قَوْمُهُ لَا تَفْرَحْ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْفَرِحِينَ ۗ ۷۶ وَابْتَغِ فِيمَا آتَاكَ اللَّهُ الدَّارَ الْآخِرَةَ وَلَا تَنْسَ نَصِيبَكَ مِنَ الدُّنْيَا وَ

أَحْسِنْ ۗ كَمَا أَحْسَنَ اللَّهُ إِلَيْكَ وَلَا تَبْغِ الْفَسَادَ فِي الْأَرْضِ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُفْسِدِينَ ۗ ۷۷ قَالَ إِنَّمَا أُوتِيْتُهُ عَلَىٰ عِلْمٍ

عِنْدِي أَوْ لَمْ يَعْلَمِ أَنَّ اللَّهَ قَدْ أَهْلَكَ مِنْ قَبْلِهِ مِنَ الْقُرُونِ مَنْ هُوَ أَشَدُّ مِنْهُ قُوَّةً وَ أَكْثَرُ جَمْعًا وَلَا يُسْئَلُ عَنْ ذُنُوبِهِمْ

الْمُجْرِمُونَ ۗ ۷۸ فَخَرَجَ عَلَىٰ قَوْمِهِ فِي زِينَتِهِ قَالَ الَّذِينَ يُرِيدُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا يَا لَيْتَ لَنَا مِثْلَ مَا أُوتِيَ قَارُونَ إِنَّهُ لَكُلُو

حِظٌّ عَظِيمٌ ۗ ۷۹ وَقَالَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَيَلَكُمْ نَوَابُ اللَّهِ خَيْرٌ لِمَنْ آمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا وَلَا يُلْقَاهَا إِلَّا الصَّابِرُونَ ۗ ۸۰

فَخَسَفْنَا بِهِ وَبَدَارِهِ الْأَرْضَ فَمَا كَانَ لَهُ مِنْ فِئَةٍ يَنْصُرُونَهُ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَمَا كَانَ مِنَ الْمُنتَصِرِينَ ۗ ۸۱ وَأَصْبَحَ الَّذِينَ

تَمَنَّوْا مَكَانَهُ بِالْأَمْسِ يَقُولُونَ وَيَكَآئُ اللَّهُ يَسْطُرُ الرُّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَيَقْدِرُ لَوْ لَا أَنْ مِنَ اللَّهِ عَلَيْنَا لَخَسَفَ بَنَّا

وَيَكَآئُهُ لَا يُفْلِحُ الْكَافِرُونَ ۗ ۸۲ تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ وَلَا فَسَادًا وَالْعَاقِبَةُ

لِلْمُتَّقِينَ ۗ ۸۳ مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهَا وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزَى الَّذِينَ عَمِلُوا السَّيِّئَاتِ إِلَّا مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ

﴿۸۴﴾

^۱ الدر المثور، ج ۵، ص ۱۳۴.

^۲ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۴۳.

^۳ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۴۳.

ترجمه آیات

به درستی که قارون که از قوم موسی بود پس بر آنان طغیان کرد، ما به وی از گنجینه‌ها آن قدر داده بودیم که تنها کلید آنها، مردانی نیرومند را خسته می‌کرد، مردمش به او گفتند، این قدر شادی مکن که خدا خوشحالان را دوست نمی‌دارد (۷۶).

و بجو در آنچه خدا به تو داده خانه آخرت را و بهره‌ات از دنیا را فراموش مکن و همان طور که خدا به تو احسان کرده تو نیز احسان کن و در پی فساد انگیزی در زمین نباش که خدا مفسدان را دوست نمی‌دارد (۷۷).

او در جواب می‌گفت آنچه برایم فراهم شده با علم خودم فراهم شده آیا نمی‌داند که خدا قبل از او از قرن‌ها کسانی را هلاک کرده که از او نیرومندتر و ثروت اندوزتر بودند و مجرمان از جرمشان پرسش نمی‌شوند (چون به سیما شناخته می‌شوند) (۷۸).

قارون غرق در زینتش به سوی قومش بیرون شد آنهایی که هدفشان زندگی دنیا بود گفتند ای کاش ما نیز می‌داشتیم مثل آنچه را که قارون دارد که او بهره عظیمی دارد (۷۹).

و کسانی که دارای علم بودند به ایشان گفتند وای بر شما پاداش خدا بهتر است برای آن کس که ایمان آورد و عمل صالح کند و این سخن را فرا نگیرند مگر خویشان داران (۸۰).

پس ما او و خانه‌اش را در زمین فرو بردیم هیچ کس را نداشت که او را یاری کند چون غیر از خدا یاری نیست و خودش هم از ممتنعین نبود (۸۱).

کسانی که دیروز آرزو می‌کردند که به جای باشند امروز می‌گفتند واه گویی خداست که رزق را برای هر کس از بندگانش بخواهد وسعت می‌دهد و برای هر که بخواهد تنگ می‌گیرد اگر خدا بر ما منت نهاده بود ما را هم در زمین فرو می‌برد وای گویی که کافران رستگار نمی‌شوند (۸۲).

(آری) این خانه آخرت را به کسانی اختصاص می‌دهیم که نمی‌خواهند در زمین برتری نمایند و فساد انگیزی کنند و سرانجام خاص متقین است (۸۳).

هر که نیکویی کند جزایی بهتر از آن دارد و هر که بدی کند آنان که بدی می‌کنند جز خود آن عمل کیفی ندارند (۸۴).

بیان آیات [بیان آیات مربوط به قارون که بهره‌مندی از مال و ثروت او را از خدا غافل ساخته به

هلاکتش انجامید]

بعد از آنکه در آیات گذشته عذر و بهانه مشرکین را نقل کرد، که گفتند: اگر به تو

ایمان آوریم عرب ما را از سرزمینمان می‌ربایند، و سپس جوابهایی از آن داد، اینک در این آیات داستان قارون بنی اسرائیل را خاطر نشان فرموده، تا از این داستان عبرت بگیرند، چون حال و وضع قارون درست حال و روز مشرکین را مجسم می‌کند، و چون کفر او، کارش را به آن عاقبت زشت کشانید، پس مشرکین نیز بترسند از اینکه مثل آنچه که بر سر قارون آمد، بر سرشان بیاید زیرا خدای تعالی از مال دنیا آن قدر به او روزی داده بود که سنگینی کلید گنجینه‌هایش مردان نیرومند را هم خسته می‌کرد، و در اثر داشتن چنین ثروتی خیال می‌کرد که او خودش این ثروت را جمع‌آوری کرده، چون راه جمع‌آوری آن را می‌دانسته و خودش فکر بوده و حسن تدبیر داشته، این فکر او را مغرور نمود، پس از عذاب الهی ایمن و خاطر جمع شد، و زندگی دنیا را بر آخرت ترجیح داده و در زمین فساد برانگیخت، خدای تعالی هم او و خانه او را در زمین فرو برد، نه آن خوش فکری و حسن تدبیرش، مانع از هلاکت او شد و نه آن جمعی که دورش بودند.

﴿إِنَّ قَارُونَ كَانَ مِنْ قَوْمِ مُوسَى فَبَغَى عَلَيْهِمْ وَآتَيْنَاهُ مِنَ الْكُنُوزِ مَا إِنَّ مَفَاتِحَهُ لَتَنُوءُ بِالْعُصْبَةِ أُولَى الْقُوَّةِ﴾

در مجمع البیان گفته: کلمه «بغی» به معنای برتری طلبی بدون حق است و نیز گفته: کلمه «مفاتح» جمع مفتاح است، هم چنان که کلمه «مفاتح» جمع مفتاح است، و معنای هر دو یکی است، و آن عبارت است از هر چیزی که قفلها را باز می‌کند، و نیز گفته: ناء بحمله ینوء نواء، معنایش این است که کسی بارش را با اینکه برایش سنگین بود از زمین بلند کرد^۱ دیگران^۲ گفته‌اند: «ناء به الحمل» معنایش این است که: بار او از شدت سنگینی کمرش را خوابانید. و این معنا با آیه شریفه موافق‌تر است.

و نیز در مجمع البیان گفته: کلمه «عصبة» به معنای جماعتی بهم پیوسته است، ولی در عدد آن اختلاف است، بعضی گفته‌اند: «عصبه» ما بین ده نفر تا پانزده نفر را گویند - نقل از مجاهد - . و بعضی دیگر گفته‌اند: ما بین ده تا چهل را «عصبه» گویند - نقل از قتاده - . و بعضی دیگر گفته‌اند: «عصبه» به معنای چهل نفر است. - نقل از ابی صالح^۳ - .

بعضی دیگر گفته‌اند ما بین سه تا ده نفر است - نقل از ابن عباس - . و بعضی دیگر گفته‌اند: به معنای جماعتی است که به یکدیگر تعصب بورزند^۴.

و لیکن کلام برادران یوسف که به پدر گفتند: ﴿وَنَحْنُ عُصْبَةٌ﴾ ما عصبه هستیم^۵

^۱ مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۶۵.

^۲ مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۶۵.

^۳ مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۶۵.

^۴ مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۶۵.

^۵ یوسف، آیه ۸.

غیر از دو قول اخیر را تضعیف می‌کند، چون برادران او آن روز نه نفر بودند.

و به هر حال معنای آیه این است که: قارون از بنی اسرائیل بود، و در مقام این برآمد که بدون حق بر بنی اسرائیل تجاوز کند، و ما از گنجینه‌ها آن قدر به او دادیم که حمل کلیدهای آنها جماعتی نیرومند را خسته می‌کرد. بعضی^۱ از مفسرین گفته‌اند: «مراد از مفاتیح کلید گنجینه‌ها نیست، بلکه خود گنجینه‌ها است». و لیکن درست نیست.

گفتگوی مؤمنین با قارون و اندرز دادن به او به اینکه سرمستی نکند و با انفاق اموال

برای آخرت توشه بیاندوزد

﴿إِذْ قَالَ لَهُ قَوْمُهُ لَا تَفْرَحْ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْفَرِحِينَ﴾

کلمه «فرح» به معنای «بطر» تفسیر شده، و لیکن بطر، لازمه فرح و خوشحالی از ثروت دنیا است، البته فرح مفرط و خوشحالی از اندازه بیرون، چون خوشحالی مفرط آخرت را از یاد می‌برد، و قهرا بطر و طغیان می‌آورد، و به همین جهت در آیه شریفه: ﴿وَلَا تَفْرَحُوا بِمَا آتَاكُمْ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ﴾^۲ اختیال، و فخر را از لوازم فرح شمرده، و فرموده به آنچه خدا به شما داده خوشحالی نکنید، که خدا اشخاص مختال و فخور را دوست نمی‌دارد.

و نیز به همین جهت است که در آیه مورد بحث نیز نهی از فرح را تعلیل کرده به اینکه خدا اشخاص خوشحال را دوست نمی‌دارد.

﴿وَابْتَغِ فِيمَا آتَاكَ اللَّهُ الدَّارَ الْآخِرَةَ...﴾

در آنچه خدا به تو عطا کرده از مال دنیا، خانه آخرت را بطلب، و با آن آخرت خود را تعمیر کن، به اینکه آن مال را در راه خدا انفاق نموده، و در راه رضای او صرف کنی.

﴿وَلَا تَنْسَ نَصِيبَكَ مِنَ الدُّنْيَا﴾ یعنی آن مقدار رزقی را که خدا برایت مقدر کرده ترک مکن، (و آن را برای بعد از خودت به جای مگذار)، بلکه در آن برای آخرت عمل کن، چون حقیقت بهره و نصیب هر کس از دنیا همان چیزی است که برای آخرت انجام داده باشد، چون آن چیزی که برایش می‌ماند همان عمل است.

بعضی^۳ از مفسرین، جمله مورد بحث را چنین معنا کرده‌اند که: فراموش مکن این معنا را که نصیب تو از مال دنیایی - که به تو روی آورده - مقدار بسیار اندکی است، و آن همان مقداری است که می‌پوشی و

^۱ تفسیر منهج الصادقین، ج ۷، ص ۱۲۶.

^۲ و خوشحال نگردید به آنچه به شما داده است و خداوند دوست ندارد هیچ متکبر فخر کننده‌ای را. - حدید، آیه ۲۳.

^۳ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۱۲.

می‌نوشی و می‌خوری، بقیه‌اش زیادی است، که برای غیر از خودت باقی می‌گذاری، پس از آنچه به تو داده‌اند به قدر کفایت بردار، و باقی را احسان کن،

و این نیز وجه بدی نیست. البته در این میان وجوه دیگری نیز هست که چون با سیاق آیه سازگاری ندارد ذکر نشد.

﴿وَأَحْسِنْ كَمَا أَحْسَنَ اللَّهُ إِلَيْكَ﴾ یعنی زیادی را از باب احسان به دیگران انفاق کن، همان طور که خدا از باب احسان به تو انفاق کرده، بدون اینکه تو مستحق و مستوجب آن باشی، این جمله بنا بر وجه اول از قبیل عطف تفسیر است، برای جمله ﴿وَلَا تَنْسَ نَصِيْبَكَ مِنَ الدُّنْيَا﴾، و بنا بر وجه دوم به منزله متمم آن است.

﴿وَلَا تَتَّبِعِ الْفَسَادَ فِي الْأَرْضِ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُفْسِدِينَ﴾ یعنی در طلب فساد در زمین مباش، و از آنچه خدا از مال و جاه و حشمت به تو داده استعانت در فساد مجوی، که خدا مفسدان را دوست نمی‌دارد، چون بنای خلقت بر صلاح و اصلاح است.

پاسخ مستکبرانه قارون: اموال من حاصل کردانی و مهارت خودم می‌باشد و کسی در

آن سهم نبوده حق مداخله ندارد

﴿قَالَ إِنَّمَا أُوتِيتُهُ عَلَىٰ عِلْمٍ عِنْدِي...﴾

شکی نیست در اینکه این جمله پاسخی بوده که قارون از همه گفتار مؤمنین از قومش، و نصیحت‌های آنان، داده، چون اساس گفتار آنان بر این معنا بود که آنچه وی از مال و ثروت داشته، خدا به او داده، و احسان و فضلی از خدا بوده، و خود او استحقاق آن را نداشته، پس واجب است که او هم با این فضل خدا خانه آخرت را طلب کند، و آن را در راه احسان به مردم انفاق نماید، و با تکبر و استعلا و طغیان در زمین فساد برنیزد.

لذا قارون در پاسخ آنان، این اساس را تخطئه کرده و گفته است که آنچه من دارم احسان خدا نیست، و بدون استحقاق به دستم نیامده، و ادعا کرده که همه اینها در اثر علم و کردانی خودم جمع شده، پس من از میان همه مردم استحقاق آن را داشته‌ام، چون راه جمع آوری مال را بلد بودم، و دیگران بلد نبودند، و وقتی آنچه به دستم آمده به استحقاق خودم بوده، پس خود من مستقل در مالکیت و تصرف در آن هستم، هر چه بخواهم می‌توانم بکنم، می‌توانم آن را مانند ریک در انواع لذتها و گسترش نفوذ و سلطنت، و بدست آوردن مقام رسیدن به هر آرزوی دیگری صرف کنم، و سزاوار هم نیست که کسی در کارم مداخله کند.

و این پندار غلطی که در مغز قارون جای گرفته بود و کار او را به هلاکت کشانید، کار تنها او نبوده و نیست، بلکه همه ابنای دنیا که مادیات در مغزشان رسوخ کرده، به این پندار غلط مبتلا هستند، هیچ یک از آنان آنچه را که دست تقدیر برایشان نوشته و اسباب ظاهری هم با آن مساعدت کرده، از این فکر غلط بدور نیستند

که همه را از لیاقت و کاردانی خود بدانند و خیال کنند مال فراوانشان و عزت زودگذر، و نیروی عاریه‌ای، همه از هنرمندی و کاردانی و لیاقت خود آنان است، این خودشانند که کار می‌کنند، و کارشان نتیجه می‌دهد،

و این علم و آگاهی آنان است که ثروت و مقام را به سویشان سوق می‌دهد، و این کردانی خودشان است که مال و جاه را برایشان نگه می‌دارد.

آیات زیر هم به همگانی بودن این فکر اشاره نموده و می‌رساند که این پندار غلط مخصوص قارون نبوده، هر انسانی همین طور است، که وقتی نعمتش زیاد شد، طغیان می‌کند، و می‌پندارد که تنها سبب اقبال دنیا به وی، خود او و کردانی اوست، و آن آیات اینها است که می‌فرماید: ﴿فَإِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ ضُرٌّ دَعَانَا، ثُمَّ إِذَا خَوَّلْنَاهُ نِعْمَةً مِّنَّا قَالَ إِنَّمَا أُوتِيْتُهُ عَلَىٰ عِلْمٍ بَلْ هِيَ فِتْنَةٌ وَلَكِنَّا أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ فَذَلِكُمُ الَّذِينَ قَالُوا لَهَا الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ فَمَا أَغْنَىٰ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ فَأَصَابَهُمْ سَيِّئَاتٌ مَّا كَسَبُوا وَالَّذِينَ ظَلَمُوا مِن هَؤُلَاءِ سَيَّصِبُوهُمْ سَيِّئَاتٌ مَّا كَسَبُوا وَمَا هُمْ بِمُعْجِزِينَ أَوْ لَمْ يَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَن يَشَاءُ وَيَقْدِرُ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ﴾^۱، و نیز می‌فرماید: ﴿أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ كَانُوا أَكْثَرُ مِنْهُمْ وَأَشَدَّ قُوَّةً وَآثَارًا فِي الْأَرْضِ فَمَا أَغْنَىٰ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ فَلَمَّا جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُم بِالْبَيِّنَاتِ فَرِحُوا بِمَا عِنْدَهُمْ مِنَ الْعِلْمِ وَحَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ﴾^۲، و اگر این آیات را بر داستان قارون عرضه کنیم جای هیچ شکی نمی‌ماند که مراد از علم در کلام قارون همان کردانی و مهارتی است که ما گفتیم.

در آیه مورد بحث خیرخواهان به قارون گفتند: ﴿وَإِن تَبْتَغِ فِيمَا آتَاكَ اللَّهُ الدَّارَ الْآخِرَةَ﴾ در این اموالی که خدا به تو داده خانه آخرت را بطلب»، و او در پاسخشان نگفت: «انما آتانی الله علی علم عندی - خدا که اینها را به من داده، به خاطر کردانی من است»، بلکه

^۱ و چون بلایی به انسان برسد ما را می‌خواند، سپس همین که نعمتی ارزانی‌اش بداریم، می‌گوید این از کردانی و مهارت خودم است، ولی چنین نیست، بلکه این امتحانی است، ولی بیشترشان نمی‌دانند، این سخن را از نیاکان ایشان نیز می‌گفتند، ولی کردانی و مهارتشان به کارشان نخورد، ناگزیر کيف اعمالشان به ایشان رسید، از مردم امروز هم آن کسانی که ظلم کردند، به زودی کيف کرده‌هایشان به ایشان خواهد رسید، و ایشان نمی‌توانند خدا را عاجز کنند، مگر هنوز نفهمیده‌اند که این خداست که برای هر کس بخواهد رزق را گسترش می‌دهد، و برای هر کس بخواهد تنگ می‌گیرد، در این تفاوت که در بهره‌های مردم می‌باشد آیهایی است برای کسانی که ایمان بیاورند. - زمر، آیه ۵۲-۴۹.

^۲ مگر در زمین سیر و تماشا نکرده‌اند، تا ببینند عاقبت کسانی که قبل از ایشان بودند چگونه بود؟ آنان، هم عده‌شان بیشتر از اینان بود، و هم نیرومندتر بودند، و هم در زمین آثار بیشتری داشتند، ولی با همه این احوال آنچه می‌کردند به دردشان نخورد، و این بدان جهت بود که هر چه پیامبران معجزه می‌آوردند، ایشان خوشحال و دلگرم به زرنگی و کردانی خود بودند، و معجزات پیامبران را به سخریه می‌گرفتند، و همین استهزایشان به صورت عذاب ایشان را بگرفت. - مؤمن، آیه ۸۲-۸۳.

اصلا نام خدا را نبرد، و گفت: «إِنَّمَا أُوتِيْتُهُ» تنها و تنها به خاطر کاردانیم داده شده‌ام»، و این تعبیر می‌رساند که وی از یاد خدا اعراض داشته، و خواسته است به ساحت کبریای خدا بی‌اعتنایی کند.

جواب به قارون با یاد آوری اینکه خداوند پیش از او کسانی توانگرتر از او را هلاک

ساخته است بدون اینکه علم و نیرویشان مانع از هلاکشان شوند

﴿أَوْ لَمْ يَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ قَدْ أَهْلَكَ مِنْ قَبْلِهِ مِنَ الْقُرُونِ مَنْ هُوَ أَشَدُّ مِنْهُ قُوَّةً وَ أَكْثَرُ جَمْعًا﴾

استفهام در این آیه توییحی است، و پاسخی است از اینکه گفته بود: تنها و تنها به خاطر کاردانیم داده شده‌ام، پاسخی است قابل درک، و آسان، یعنی آسانترین بیانی که ممکن است او را به خطا و فساد گفتارش متنبه کند، چون او خیال می‌کرد تنها چیزی که مال را برای او فراهم آورده، و هم برای او حفظ می‌کند، و از آن بهره‌مندش می‌کند، علم او و کاردانی اوست، با اینکه او خودش خبر دارد که در قرون قبل از او کسانی بودند که از او کاردانت‌تر و نیرومندتر و مال‌اندوزتر و دارای کارکنانی بیشتر بودند، و ایشان هم مثل خود وی فکر می‌کردند، و می‌پنداشتند مال و نیرو، و مددکاران همه از کاردانی خودشان است، ولی خدا به همین جرم هلاکشان کرد، پس اگر تنها سبب و علتی که مال فراهم می‌کند و آن را حفظ نموده و وی را از آن برخوردار می‌سازد علم بوده باشد، همین علمی که او را مغرور ساخته، و اصلا به فضل و احسان خدا نبوده، باید آن اقوام گذشته هلاک نمی‌شدند، و آن علم و مهارت، ایشان را از هلاکت نجات داده باشد، و هم چنان از اموالشان برخوردار کرده باشد، و با نیروی خود بلاء را از خود دفع کرده باشند، و نفراتشان هم یاریشان کرده باشند، و حال آنکه نه علمشان به کارشان خورد، نه اموالشان، و نه جمعشان.

﴿وَلَا يُسْئَلُ عَنْ ذُنُوبِهِمُ الْمُجْرِمُونَ﴾ از ظاهر سیاق برمی‌آید مراد از این جمله بیان سنت الهی در عذاب کردن مجرمین و هلاکت ایشان به جرم گناهانشان باشد، در نتیجه کنایه است از اینکه ایشان را مهلت نمی‌دهیم، و به عذرهایی که بهم ببافند گوش نمی‌دهیم، و به تذلل و انابه‌ای که قبلا به امید نجات آماده کرده‌اند، توجه نمی‌کنیم، هم چنان که قدرتمندان بشر وقتی می‌خواهند محکوم خود را شکنجه کنند از جرمش می‌پرسند، تا جرمش را شناخته و به جرم محکوم کنند و سپس عذابش کنند، و در قوانین حکومت‌های بشری بسیار می‌شود که مجرم عذرهایی می‌تراشد، و عذاب حکومت را از خود دور می‌کند، ولی خدای سبحان چنین نیست، چون به حقیقت حال آگاه است، و لذا از مجرم نمی‌پرسد که گناهت چیست؟ بلکه تنها علیه او حکم می‌کند و او بدون هیچ درنگی عذاب می‌شود، عذابی که به هیچ وجه برگشت ندارد.

بنابراین از ظاهر امر چنین برمی‌آید که جمله مورد بحث تتمه توییح سابق باشد، و

پاسخی است به قارون که ثروت خود را به علم و کاردانی خود مستند می‌کرد، و حاصلش این است که: مؤاخذه الهی مانند مؤاخذه بشر نیست، که وقتی کسی را ملامت و یا نصیحت می‌کنند، برای برگرداندن ملامت از خود، به علم و کاردانی خود متشبث شده، چیزهایی بهم می‌بافند، چون خدای سبحان عالم و شاهد اعمال هر کسی است و مؤاخذه او را نمی‌توان با نیرنگ پاسخ داد، بلکه او به خاطر همین که دانا و ناظر اعمال است، از هیچ مجرمی نمی‌پرسد که چه کردی؟ بلکه تنها مطابق جرمش مؤاخذه‌اش می‌کند، و نیز مؤاخذه او ناگهانی است، به طوری که خود مجرم هیچ اطلاع قبلی از آن ندارد.

وجوهی که در معنای جواب قارون ﴿إِنَّمَا أُوتِيْتُهُ عَلَىٰ عِلْمٍ عِنْدِي﴾ گفته شده است

این آن معنایی است که از سیاق آیه به دست می‌آید ولی مفسرین معانی دیگری برای آن ذکر کرده‌اند. مثلاً بعضی^۱ گفته‌اند: «مراد از علم در جمله ﴿إِنَّمَا أُوتِيْتُهُ عَلَىٰ عِلْمٍ عِنْدِي﴾ علم تورات است، چون قارون از همه بنی اسرائیل به تورات عالم‌تر بود».

بعضی^۲ دیگر گفته‌اند: مراد علم کیمیاء بوده، چون قارون کیمیاء را از موسی و یوشع بن نون و کالب بن یوحنا فرا گرفته بود، و منظور از اینکه گفت: ﴿عَلَىٰ عِلْمٍ عِنْدِي﴾ با علمی که نزد من است این بوده که علم کیمیاء مخصوص او بوده، و سایر مردم آن را نمی‌دانستند، و با این علم مقدار زیادی طلا درست کرده بود.

بعضی^۳ دیگر گفته‌اند: «مراد از علم علم استخراج گنجینه‌ها و دفینه‌ها است، چون قارون این علم را داشته، و به وسیله آن دفینه‌های بسیاری استخراج کرده بود».

بعضی^۴ دیگر گفته‌اند: مراد از علم، علم خدای تعالی است و معنایش این است که: به نظر من خدای تعالی مرا به علم تحصیل ثروت اختصاص داده، و منظورش از کلمه «عندی» این بوده که مطلب به نظر من چنین است.

بعضی^۵ دیگر گفته‌اند: «مراد از علم همان علم خداست که در وجه قبلی گذشت، و لیکن علم به معنای معلوم است، و معنای جمله این است که: این اموال را که خدا به من داده به وسیله معلوماتی داده که آن را به من تعلیم فرموده».

^۱ تفسیر منهج الصادقین، ج ۷، ص ۱۲۷.

^۲ مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۶۷.

^۳ مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۶۷.

^۴ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۱۳.

^۵ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۱۳.

و کلمه «علی» در همه این اقوال برای استعلا است، البته بعضی^۱ گفته‌اند: «ممکن هم هست که برای تعلیل بوده باشد»

بعضی^۲ گفته‌اند: «مراد از سؤال در جمله ﴿وَلَا يُسْئَلُ عَنْ ذُنُوبِهِمُ الْمُجْرِمُونَ﴾، سؤال در روز قیامت است، و آن سؤالی که نفی شده، سؤال استعلام و خبرگیری است، نه سؤال توییح، چون خدای تعالی از خود مجرمین دانتر، و با خبرتر از خود آنان به گناهان آنان است و احتیاج ندارد که از ایشان بپرسد چه گناهی مرتکب شده‌اند، علاوه بر این ملائکه نیز گناهان ایشان را از نامه‌های اعمال آنان می‌فهمند، و مجرمین را از سیمای آنان می‌شناسند. بخلاف آیه ﴿وَقَفُّوهُمْ إِنَّهُمْ مَسْئُولُونَ﴾^۳، که سؤال در آن سؤال توییح است، نه استعلام و خبرگیری، ممکن هم هست سؤال در هر دو آیه به یک معنا باشد، و اگر در یکی نفی و در یکی اثبات شده، به خاطر اختلاف مواقف روز قیامت است. چون در موقفی سؤال نمی‌شوند و در موقفی دیگر سؤال می‌شوند، پس تناقضی در آیات نیست».

و نیز بعضی^۴ از مفسرین گفته‌اند: «ضمیر جمع در جمله ﴿عَنْ ذُنُوبِهِمْ﴾ به ﴿مَنْ هُوَ أَشَدُّ﴾ کسانی که از قارون نیرومندتر بودند «برمی‌گردد، و مراد از مجرمین غیر ایشان است، و معنای آیه این است که: سایر مجرمین از گناهان اقوام گذشته که خدا هلاکشان کرده پرسش و بازخواست نمی‌شوند». این بود آن جوهری که گفتیم مفسرین در تفسیر آیه آورده‌اند، و هیچ یک از آنها با سیاق سازگار نیست.

دنيا طلبان غافل از عقبی ثروتی همانند ثروت قارون را آرزو می‌کنند و مؤمنان خدا شناس می‌گویند: ﴿ثَوَابُ اللَّهِ خَيْرٌ...﴾

﴿فَخَرَجَ عَلَى قَوْمِهِ فِي زِينَتِهِ قَالَ الَّذِينَ يُرِيدُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا يَا لَيْتَ لَنَا مِثْلَ مَا أُوتِيَ قَارُونُ إِنَّهُ لَذُو حَظٍّ عَظِيمٍ﴾

کلمه «حظ» به معنای بهره آدمی از سعادت و بخت است.

﴿الَّذِينَ يُرِيدُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا﴾ یعنی کسانی که زندگانی دنیا را هدف نهایی و یگانه غایت مساعی خویش می‌دانند، و غایتی دیگر ورای آن نمی‌بینند، و خلاصه از آخرت غافل و جاهلند، و نمی‌دانند که خدا در آخرت چه ثوابها برای بندگان خود فراهم کرده، آیه ﴿فَأَعْرِضْ عَنْ مَنْ تَوَلَّى عَنْ ذِكْرِنَا وَلَمْ يُرِدْ إِلَّا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا ذَلِكَ

^۱ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۱۳.

^۲ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۲۱.

^۳ نگهشان دارید که بازخواست خواهند شد. - صافات، آیه ۲۴.

^۴ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۲۱.

مَبْلَغُهُمْ مِنَ الْعِلْمِ^۱ نیز به این معنا تصریح دارد، و به همین جهت اموال قارون را سعادت عظیم شمردند، بدون اینکه قید و

شرطی در کلام خود بیاورند، گفتند: ای کاش ما هم می داشتیم آنچه را که قارون دارد، چون او حظی عظیم، و سعادت بزرگ دارد.

﴿وَقَالَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَيَلَكُمْ ثَوَابُ اللَّهِ خَيْرٌ لِمَنْ آمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا...﴾

کلمه «ویل» به معنای هلاکت است، که در موارد نفرین به هلاکت و نیز انزجار از هر چه خوش آیند نیست استعمال می شود، و در آیه مورد بحث انزجار از آرزویی است که دنیاطلبان آن را آرزو کردند.

گویندگان این حرف مؤمنین بنی اسرائیل بوده اند، که به خدا علم داشتند، و خطابشان در این سخن بر همان نادانیهایی است که آرزو کردند ای کاش آنچه قارون دارد آنان نیز می داشتند، و آن را سعادت عظیم آنهم بدون قید و شرط پنداشتند، و مقصودشان از این سخن این بوده که ثواب خدا که مخصوص اشخاصی است که ایمان آورده و عمل صالح انجام دهند، بهتر است از آنچه قارون دارد، پس اگر ایمان دارند و صالح هستند آرزوی آن ثوابها کنند، نه آنچه که قارون دارد.

﴿وَلَا يُلْقَاهَا إِلَّا الصَّابِرُونَ﴾ کلمه «یلقاها» مضارع مجهول از مصدر «تلقیه» است، که به معنای فهماندن است، هم چنان که تلقی به معنای فهمیدن و گرفتن است، و ضمیر «ها» - به طوری که گفته اند^۲ - به «کلمه» برمی گردد، که از سیاق آیه استفاده می شود، هر چند که لفظ کلمه قبلا در آیه نیامده و معنای آیه این است: این کلمه را - که گفتیم: ثواب خدا برای آنان که ایمان آورده و عمل صالح کنند بهتر است - نمی فهمند مگر کسانی که صابر باشند.

و بعضی^۳ دیگر از مفسرین گفته اند: ضمیر مذکور به سیره یا طریقه برمی گردد، - که آن نیز از مفهوم آیه استفاده می شود، و معنایش این است که: طریقه یا سیره ایمان و عمل صالح را کسی نمی فهمد، و یا موفق به عمل به آن نمی گردد، مگر صابران.

و صابران کسانی هستند که در هنگام شدائد و نیز در برابر اطاعتها و هم چنین ترک گناهان خویشتن دار باشند، و وجه اینکه تنها این دسته می توانند به ثواب خدا برسند و این کلمه، یا سیره و یا طریقه را بفهمند، این است که: تصدیق به بهتر بودن ثواب آخرت از حظ دنیوی - که قهرا مستلزم داشتن ایمان و عمل صالح است

^۱ از کسانی که از ذکر ما روی گردانی می کنند، و جز دنیا نمی خواهند، روی بگردان، که اینان علمشان همین قدر است. - نجم، آیه ۳۰.

^۲ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۲۲.

^۳ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۲۲.

که آن دو نیز ملازم با ترک بسیاری از هواها و محرومیت از بسیاری از مشتهیات هستند - محقق نمی‌شود، مگر
برای کسانی که

صفت صبر دارند، و می‌توانند تلخی مخالفت طبع و سرکوبی نفس اماره را تحمل کنند.

﴿فَخَسَفْنَا بِهِ وَبَدَارِهِ الْأَرْضَ...﴾

دو ضمیر «به» و «بداره» به قارون برمی‌گردد، و چون خسف و فرو بردن قارون و خانه‌اش در زمین متفرع

بر بغی و طغیان او بود «فاء» تفریع بر سر این جمله آمد.

﴿فَمَا كَانَ لَهُ مِنْ فِئَةٍ يَنْصُرُونَهُ مِنْ دُونِ اللَّهِ، وَ مَا كَانَ مِنَ الْمُنتَصِرِينَ﴾ کلمه «فئة» به معنای جماعتی

متماثل بهم است، و در کلمه «ینصرونه» و کلمه «منتصرین» در این آیه معنای منع و امتناع نهفته است و حاصل معنا این است که: قارون، هیچ جماعتی نداشت که او را از عذاب شدن منع کنند، و خودش هم از ممتنعین نبود، که زیر بار عذاب نرود، و این درست بر خلاف پنداری بود که یک عمر در سر می‌پرورانید، و خیال می‌کرد که آن عامل که ثروت و خیر را به سویس جلب نموده و شر را از او دفع می‌کرد، حول و قوت خودش و جمعیت و خدم و حشمش بود، که آنها را هم به علم خود کسب کرده بود، ولی نه آن جمعش نگهش داشت، و نه آن قوت و نیرویش از عذاب خدا نجاتش بخشید، و معلوم شد که آنچه داشته خدا به او داده بود.

بنابراین حرف «فاء» در جمله «فما کان» تفریع این جمله را بر جمله ﴿فَخَسَفْنَا بِهِ...﴾ می‌رساند، و چنین

معنا می‌دهد که ما او و خانه‌اش را در زمین فرو بردیم، پس برایش روشن شد بطلان آنچه ادعا می‌کرد، و می‌گفت من خودم مستحق این ثروت هستم، و حاجتی به خدا ندارم، و این نبوغ علمی و نیروی خودم است که جلب خیر و رفع ضرر از من می‌کند.

بعد از هلاکت قارون، بر آرزومندان ثروت او معلوم گشت که وسعت و تنگی رزق تابع

مشیت خدا است

﴿وَ أَصْحَابِ الَّذِينَ تَمَنَّوْا مَكَانَهُ بِالْأَمْسِ يَقُولُونَ وَيَكَانَ اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَيَقْدِرُ...﴾

می‌گویند کلمه «وی» کلمه‌ای است که در هنگام اظهار ندامت استعمال می‌شود، و بسا هم می‌شود که در

مورد تعجب به کار می‌رود، و هر دو معنا با آیه شریفه می‌سازد، هر چند که معنای اول زودتر به ذهن می‌رسد.

﴿وَيَكَانَ اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَيَقْدِرُ﴾ در این جمله همان کسانی که دیروز آرزو

می‌کردند ای کاش به جای قارون بودند، بعد از خسف قارون، اعتراف کرده‌اند به اینکه آنچه قارون ادعا می‌کرد و ایشان تصدیقش می‌کردند، باطل بوده، و وسعت و تنگی رزق به مشیت خدا است، نه به قوت و جمعیت و داشتن نبوغ فکری در اداره زندگی.

معمولا کلمه «کان» برای تشبیه چیزی است به چیزی، می‌گوییم: فلانی کانه شیر

است، یعنی مثل اوست در شجاعت، ولی مقام در آیه مورد بحث مقام تحقیق است نه تشبیه، تا با شک و تردید مناسبت داشته باشد، لذا کلمه «کان» در این آیه برای تشبیه نیست، بلکه گویندگان این سخن، کلمه مذکور را به این منظور آورده‌اند که بفهمانند همین الآن ابتداء و اولین لحظه‌ای است که ما، در سخن قارون دچار تردید شدیم، با اینکه قبلا او را تصدیق کرده بودیم، و به کار بردن کلمه «کان» به این منظور شایع است. شاهد اینکه کلمه مذکور را به منظور تردید به کار نبرده‌اند، جمله ﴿لَوْ لَا أَنْ مَنَّ اللَّهُ عَلَيْنَا لَخَسَفَ بَنَّا﴾ است که به طور جزم و تحقیق و بدون هیچ تردید گفته‌اند، اگر خدا بر ما منت نهاده بود ما را هم فرو می‌برد. در جمله ﴿وَيَكَاَنُ لَا يُفْلِحُ الْكَافِرُونَ﴾ برای بار دوم اظهار ندامت کرده‌اند، و اینکه گفته‌اند: وای! گویا کافران رستگار نمی‌شوند، رد مطلبی است که لازمه آرزوی قلبی ایشان است، که گفتند: ای کاش ما جای قارون بودیم، چون لازمه این آرزو این است که قارون‌ها رستگارند.

﴿تَلِكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ وَلَا فَسَادًا وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ﴾

این آیه و آیه بعدش به منزله نتیجه‌گیری از داستان قارون است.

و در جمله ﴿تَلِكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ﴾ کلمه «تلك» که مخصوص اشاره به دور است، شرافت و ارجمندی و علو مکان آخرت را می‌رساند، و همین خود شاهد است بر اینکه مراد از دار آخرت، دار آخرت سعیده است، نه هر آخرتی، و نیز به همین جهت مفسرین دار آخرت را در آیه مورد بحث به بهشت تفسیر کرده‌اند. و معنای اینکه فرمود: ﴿نَجْعَلُهَا لِلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ وَلَا فَسَادًا﴾ قرارش می‌دهیم برای کسانی که نمی‌خواهند در زمین گردن فرازی کنند، و فساد انگیزند «این است که: ما بهشت را اختصاص به چنین کسانی می‌دهیم، و منظور از گردن فرازی این است که: بر بندگان خدا استعلا و استکبار بورزند، و منظور از فسادانگیزی این است که: خواستار گناهان و نافرمانی خدا باشند، چون خدای تعالی شرایعش را، که انسانها را به آنها مکلف فرموده، بر اساس آنچه که فطرت و خلقت آنان اقتضاء دارد بنا نهاده، و فطرت انسان تقاضا ندارد مگر آن کار و آن روشی را که موافق با نظام اتم و احسن در حیات زمینی انسانهاست، پس هر معصیتی، بی واسطه و یا با واسطه در فساد این زندگی اثر دارد، هم چنان که قرآن کریم می‌فرماید: ﴿ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ

أَيُّدِي النَّاسِ ﴿١﴾.

از اینجا روشن می‌شود که علو خواهی یکی از مصادیق فساد خواهی است، و اگر از میان فسادها خصوص علو خواهی و برتری جویی را نام برده، برای این است که نسبت به خصوص آن عنایت داشته است، و حاصل معنای آیه این است که: این خانه آخرت، یعنی بهشت را اختصاص به افرادی می‌دهیم، که نمی‌خواهند با برتری جویی بر بندگان خداوند و با هر معصیتی دیگر در زمین فساد راه بیندازند.

این آیه شریفه عمومیت دارد، و می‌رساند که تنها کسانی به بهشت می‌روند، که در زمین، هیچ یک از مصادیق فساد و یا به عبارتی دیگر هیچ یک از گناهان را مرتکب نشوند، به طوری که حتی اگر در همه عمر یک گناه کرده باشند، از بهشت محروم می‌شوند، و لیکن آیه دیگری از قرآن کریم این عموم را تخصیص زده و فرموده: ﴿إِنْ تَجْتَنِبُوا كَبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نَكُفَّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَنُدْخِلْكُمْ مُدْخَلًا كَرِيمًا﴾^۲.
﴿وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ﴾ یعنی عاقبت نیک و پسندیده، که همان خانه سعید آخرت، و یا عاقبت سعید در دنیا و آخرت است، از آن مردمی است که تقوی پیشه کنند، چیزی که هست از دو احتمال مزبور احتمال اول مورد تایید سیاق هر دو آیه است.

﴿مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهَا﴾

هر کس کاری نیک کند پاداشی بهتر از آن دارد، برای اینکه پاداشش به فضل خدا چند برابر می‌شود، هم چنان که خودش در جای دیگر فرمود: ﴿مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا﴾^۳.
﴿وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزَى الَّذِينَ عَمِلُوا السَّيِّئَاتِ إِلَّا مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾
و کسی که عمل زشت کند زشتکاران جز همان عملشان پاداش داده نمی‌شوند، یعنی بر آنچه که کرده‌اند چیزی اضافه نمی‌شود، و در این، کمال عدل الهی است، هم چنان که در کار نیک پاداش به ده برابر کمال فضل اوست.

ظاهر کلام اقتضاء داشت به جای جمله ﴿فَلَا يُجْزَى الَّذِينَ عَمِلُوا﴾ بفرماید: «فلا يجزون» یعنی ضمیری به کلمه «من - کسی که» برگرداند، ولی چنین نفرمود، بلکه دوباره

^۱ فساد در بر و بحر عالم پدید آمد به خاطر آنچه مردم به دست خود کردند. - روم، آیه ۴۱.

^۲ اگر از آنچه نهی شده‌اید گناهان بزرگ را ترک کنید، ما گناهان دیگران را جبران نموده، و شما را به منزلی آبرومند می‌بریم. - نساء، آیه ۳۱.

^۳ هر کس کار نیک کند، ده برابر مثل آن پاداش دارد. - انعام، آیه ۱۶۰.

اسم ظاهر به کار برد، یعنی به جای ضمیر، موصول «الذین» را به کار برد، و شاید این تعبیر اشاره به این باشد که حکم در آیه، مخصوص کسانی است که زیاد معصیت می کنند، و خطا سراپایشان را گرفته، نه کسی که در عمر یک گناه از او سر می زند، هم چنان که کلمه «سیئات» که جمع «سیئة» است، و نیز جمله «کانوا یعملون - همواره مرتکب می شدند»، نیز دلالت بر این کثرت و اصرار و استمرار دارد، و اما کسی که هم گناه می کند و هم حسنه به جای می آورد، امید هست که خدای تعالی او را بیامرزد، هم چنان که خودش فرموده: ﴿وَأَخْرَوْا إِعْتَرَفُوا بِذُنُوبِهِمْ خَلَطُوا عَمَلًا صَالِحًا وَآخَرَ سَيِّئًا عَسَى اللَّهُ أَنْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾^۱.

این را باید دانست که ملاک در «حسنة و سيئة» به خاطر اثری است که از آنها برای انسان حاصل می شود، و به خاطر آن آثار، اعمالی را حسنه، و اعمالی دیگر را سيئه می نامیم، نه به خاطر جرم و اسکت اعمال، که یک نوع حرکت است.

ثواب و عقابی هم که بر اعمال مترتب می شود، باز به لحاظ آن آثار است، نه به خاطر متن عمل، هم چنان که قرآن کریم نیت باطنی را نیز مورد محاسبه قرار می دهد، و می فرماید: ﴿وَإِنْ تَبَدُّوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبْكُمْ بِهِ اللَّهُ﴾^۲.

با این بیان، جواب از اشکالی^۳ که بر اطلاق آیه شده، که: توحید یک حسنه است، و هیچ پاداشی مهم تر از آن نیست، پس چگونه پاداش بهتر از آن را به شخص موحد می دهند؟ و لا بد آیه شریفه یا مربوط به عقاید نیست، و یا به مساله توحید تخصیص خورده است، روشن می شود.

اشاره به اینکه ملاک در ثواب و عقاب، آثار حاصل از اعمال است

توضیح اینکه گفتیم: ملاک در ثواب و عقاب به خاطر آثار حاصل از اعمال است، نه به خاطر خود اعمال، در مساله توحید هم ملاک اثری است که بر این عمل قلبی مترتب می شود، و این اثر غیر از خود توحید است، گر چه هیچ عملی بهتر از توحید فرض ندارد، ولی ممکن است چیزی را فرض کرد که از اثر توحید بهتر و افضل باشد.

علاوه بر این توحید هر چه و به هر معنا فرض شود، قابل شدت و ضعف و نقصان و

^۱ جمعی دیگر به گناهان خود اعتراف کردند، عمل صالح را با عمل زشت مخلوط کردند، امید است خدا توبه شان را بپذیرد که خدا آمرزنده رحیم است. - توبه، آیه ۱۰۲.

^۲ اگر اظهار کنید آنچه در دلها دارید، و یا اظهارش نکنید، به هر حال خدا شما را با آن محاسبه می کند. - بقره، آیه ۲۸۴.

^۳ تفسیر فخر رازی، ج ۲۴، ص ۲۲۱. ذیل - نمل و مجموعة من التفاسیر، ج ۴، ص ۷۷۰.

زیادت است، و پر واضح است که توحید شخص موحد که در یک حدی از شدت و ضعف قرار دارد، اگر در وقت جزا دادن چند برابر شود از برابریش بهتر است.

بحث روایتی (روایاتی در باره داستان قارون و آیات مربوط به آن)

در الدر المنثور است که ابن ابی شیبہ در کتاب مصنف و ابن منذر، ابن ابی حاتم، حاکم - وی حدیث را صحیح دانسته - و ابن مردویه، از ابن عباس روایت آورده‌اند که گفت: قارون مردی از قوم موسی (علیه السلام)، و پسر عموی آن جناب بود، و همواره در جستجوی علم بود، تا آنکه علم بسیاری جمع آوری نمود، و هم چنان به کار خود ادامه داد تا روزی که بر موسی (علیه السلام) طغیان کرد، و به وی حسد ورزید.

موسی (علیه السلام) به او فرمود: خدای تعالی به من دستور داده که از بندگان زکات بگیرم، تو هم باید زکات مالت را بدهی، قارون از اطاعت این دستور سرباز زد، و به مردم گفت: موسی (علیه السلام) می‌خواهد مال مردم را بخورد، اول دم از نماز زد، شما اطاعتش کردید، و دستورهایی دیگر داد همه را اطاعت کردید، آیا باز او را اطاعت می‌کنید و امواتان را به او می‌دهید، مردم گفتند: نه ما نمی‌خواهیم به این کار تن در دهیم، ولی چه چاره‌ای داریم؟ گفت: من نظرم این است که بفرستم به سراغ یکی از زنان فاحشه بنی اسرائیل، و وقتی آمد او را تحریک کنیم، و به سر وقت موسی بفرستیم که او را متهم کند به اینکه خواسته‌ای با من زنا کنی.

مردم این نظریه را پسندیده، شخصی نزد آن زن فاحشه فرستادند و بدو گفتند: اگر شهادت دهی که موسی با تو زنا کرده است هر چه بخواهی به تو می‌دهیم، زن پذیرفت.

قارون نزد موسی (علیه السلام) آمد، و گفت: دستور بده بنی اسرائیل جمع شوند، و آنان را به آنچه خدایت فرموده آگاه کن، موسی (علیه السلام) قبول کرد، و بنی اسرائیل را جمع کرد، و به ایشان فرمود: شما را جمع کرده‌ام تا به اطلاعات برسانم که پروردگارم چه دستوراتی داده، بنی اسرائیل گفتند: چه دستور داده؟ فرمود: مرا دستور داده تا به شما بگویم تنها خدا را بپرستید، و چیزی را شریک او مگیرید، و صلح رحم کنید، و چه و چه کنید، تا آنکه فرمود: و اینکه اگر کسی زنا کرد در صورتی که زن داشته باشد سنگسارش کنید، گفتند: هر چند که خودت باشی؟ فرمود بله اگر خودم نیز زنا کنم باید سنگسار شوم، گفتند: خوب تو زنا کرده‌ای، و باید سنگسار شوی، موسی (علیه السلام) با تعجب پرسید: من زنا

کرده‌ام؟^۱

طرافیان قارون فرستادند نزد آن زن که بیا و شهادت بده، چون آمد، پرسیدند در باره موسی (علیه السلام) چه شهادت می‌دهی؟ موسی (علیه السلام) از او پرسید تو را به خدا سوگند راست بگو، زن گفت: چون مرا به خدا سوگند می‌دهی (راستش را می‌گویم) این مردم مرا خواستند و مزدی برایم مقرر کردند تا در برابرش من تو را متهم به زنا با خود کنم، و اینک شهادت می‌دهم تو از این تهمت بری هستی، و نیز شهادت می‌دهم بر اینکه تو رسول خدایی.

موسی با چشم گریان به سجده افتاد، خدای تعالی به وی وحی فرستاد که چرا می‌گریی؟ با اینکه من زمین را مسخر تو کرده‌ام، به زمین فرمان بده تا قارون را بیلعد، که اگر فرمانش دهی اطاعت می‌کند. موسی (علیه السلام) سر از سجده برداشت، و به زمین فرمود: قارون و اطرافیانش را بگیر، زمین آنان را تا اعقاب پاهایشان در خود فرو برد، همین که وضع را چنین دیدند، از در التماس فریاد زدند: ای موسی ای موسی! موسی (علیه السلام) مجدداً فرمان داد بگیر ایشان را، پس زمین آنان را تا گردنهایشان فرو برد، مجدداً فریادشان به یا موسی یا موسی بلند شد، بار سوم موسی (علیه السلام) فرمان داد که بگیر ایشان را، پس زمین همه‌شان را در خود فرو برد، و خدای تعالی به موسی وحی فرستاد که: بندگان من هر چه تو را خواندند و تضرع کردند اجابت نکردی، به عزتم سوگند اگر مرا می‌خواندند اجابتشان می‌کردم.

ابن عباس می‌گوید: این است معنای آیه شریفه که می‌فرماید: ﴿فَخَسَفْنَا بِهِ وَبِدَارِهِ الْأَرْضَ﴾ که زمین قارون و اتباعش را تا طبقه تحتانی خود فرو برد.^۱

مؤلف: در کتاب مزبور از عبد الرزاق، و ابن ابی حاتم، از ابن نوفل هاشمی، نیز همین قصه روایت شده، چیزی که هست در روایات مذکور آمده که آن زن را در مجلس قارون آوردند، تا به عنوان شکایت از موسی آن تهمت را پیش قارون بزند، ولی وقتی حضور بهم رسانید، نزد همه حضار شهادت داد به برائت موسی، و این خبر به گوش موسی رسید، و نزد خدا از قارون و رفقاییش شکوه کرد، خدا هم او را بر قارون مسلط کرد. مرحوم قمی در تفسیر خود در این داستان گفته: موسی (علیه السلام) خودش نزد قارون آمد، و حکم زکات را به وی ابلاغ نمود، قارون او را استهزاء کرده و از خانه‌اش بیرون راند، موسی (علیه السلام) نزد پروردگارش از رفتار قارون شکوه کرد، خدا هم او را بر

^۱ الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۳۶.

وی مسلط ساخت و زمین به فرمان وی قارون و خانه‌اش را در خود فرو برد^۱.

لیکن این روایت به خاطر اینکه حرفهای ناپسندی دارد، و از نظر سند هم موقوف و بریده است از ایراد همه آن خودداری کردیم، دو روایت ابن عباس و ابن نوفل نیز موقوفند یعنی از صحابی نقل کردند نه از رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم).

علاوه بر این روایت ابن عباس بغی و ستمکاری قارون را نسبت به موسی دانسته، در حالی که قرآن فرموده: ﴿فَبَغَىٰ عَلَيْهِمْ﴾، قارون بر بنی اسرائیل ستم کرد، و نیز روایت می‌گوید: علمی که قارون داشته علمی بوده که با درس خواندن فرا گرفته، و آیه قرآن همان طور که گفتیم ظاهر در این است که: مراد از علم به علم قارون، علم به راه‌های جمع‌آوری ثروت و امثال ثروت است.

البته داستان قارون در تورات فعلی به نحو دیگری آمده، در اصحاح شانزدهم، از سفر عدد، می‌خوانیم: قورح بن بصهار بن نهات بن لاوی، و داثان، و ابیرام، دو پسر الیاب، و أون، پسر فالت، که از نواده‌های رأوبین بودند، با جمعی از بنی اسرائیل و رؤسای ایشان که دویست و پنجاه نفر می‌شدند، در مخالفت با موسی پافشاری می‌کردند، و در روزی مقرر، یک جا جمع شدند، تا علیه موسی و هارون قیام کنند، به موسی و هارون گفتند: تا اینجا هر چه کردید بس است، این جمعیت که می‌بینید همه‌شان مقدسند، و در وسطشان رب قرار دارد، پس چرا بر جماعت رب برتری می‌جوید؟

وقتی موسی این سخن بشنید به سجده افتاد، پس قورح و همه مردمش را صدا کرد که: فردا رب اعلام خواهد کرد که او برای چه کسی است؟ و چه کسی مقدس است؟ آنگاه آن کسی را که مقدس‌تر باشد به درگاه خود نزدیک خواهد کرد، آری او هر که را بپسندد به خود نزدیک می‌کند، این کار را بکنید، و محابر قورح و همه جماعتش را برای خود بگیرید، و آتشی در آن بیفکنید، و بر آن بخور دهید، فردا این کار را در مقابل رب انجام دهید، چون آن مردی که خدا او را بپسندد او مقدس است، و همین شما را بس است ای دودمان لاوی. تورات هم چنان قصه را ادامه می‌دهد، و در ضمن می‌گوید که فردای آن روز آمدند، و آتشدانها که در آن آتش و بخور بود آوردند، و در باب خیمه اجتماع کردند، آنگاه در تورات گفته شده که زمین زیر پایشان شکافته شد و دهان خود را باز کرد، آنان و خانه‌هایشان را بلعید، و قورح و همه مردمش و همه اموالش را نیز فرو برد، و آنچه از آنان زنده ماند در همان

^۱ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۴۵.

بیابان در بین جمعیت در زمین فرو رفتند، به طوری که بقیه اسرائیلیان که در اطرافشان بودند از صدای آنان فرار کردند، چون با خود گفتند: ممکن است ما را هم فرو ببرد، آنگاه آتشی از ناحیه رب بیرون آمد، و آن دویست و پنجاه مرد را که بخور آورده بودند بسوزانید، این بود آن مقدار از داستان تورات که مورد حاجت ما بود.

و در مجمع البیان در ذیل آیه ﴿إِنَّ قَارُونَ كَانَ مِنْ قَوْمِ مُوسَى﴾ گفته است: که وی پسر خاله موسی (علیه السلام) بود، - نقل از عطاء از ابن عباس، و از روایت امام صادق (علیه السلام).^۱

و در تفسیر قمی در ذیل جمله ﴿مَا إِنَّ مَفَاتِحَهُ لَتَنُوءُ...﴾ گفته: کلید گنجینه‌هایش را جمعی نیرومند نمی‌توانستند حمل و نقل کنند.^۲

و در معانی الاخبار به سند خود از موسی بن اسماعیل بن موسی بن جعفر (علیه السلام) از پدرش از جدش از آبای گرامش از علی (علیه السلام) روایت کرده که در ذیل جمله ﴿وَلَا تَنْسَ نَصِيْبَكَ مِنَ الدُّنْيَا﴾ فرمود: سلامتی و نیرومندی و فراغت و جوانیت و نشاطت را فراموش مکن، و با این سرمایه‌های گرانها آخرت خود را تامین نما.^۳

و نیز در تفسیر قمی در ذیل جمله ﴿فَخَرَجَ عَلَى قَوْمِهِ فِي زِينَتِهِ﴾ گفته: قارون با جامه‌های رنگین، و دامن بلند از خانه بیرون می‌آمد، و دامن خود را به زمین می‌کشید.^۴

چند روایت در باره تواضع و بیان اینکه بسا می‌شود که بند کفش کسی موجب عجب

و استعلائی او می‌شود

و در مجمع البیان می‌گوید: زاذان از امیر المؤمنین (علیه السلام) روایت کرده که در دوران خلافتش در بازارها قدم می‌زد و گم شدگان را به مقصد می‌رساند، و ضعیفان را کمک می‌کرد، و به فروشندگان و بقالان می‌گذشت، و قرآن را پیش رویش باز می‌کرد، و می‌خواند: ﴿تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ وَلَا فَسَادًا﴾ و می‌فرمود: این آیه در باره اهل عدالت و تواضع از والیان امور، و در باره قدرتمندان از سایر مردم نازل شده.^۵

^۱ مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۶۶.

^۲ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۴۴.

^۳ معانی الاخبار، ص ۳۲۵.

^۴ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۴۴.

^۵ مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۶۹.

و نیز در مجمع البیان آمده که سلام اعرج از امیر المؤمنین (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: بند کفش
کسی باعث عجب او می شود، و به همین جهت مشمول این آیه می شود،

که می فرماید: ﴿تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ﴾^۱.

مؤلف: سید بن طاووس در کتاب سعد السعود خود روایت را به این صورت از مرحوم طبرسی صاحب مجمع البیان نقل کرده، که فرمود: مردی به همین مقدار که بند کفش او بهتر از بند کفش رفیقش است باعث عجب او می شود، لذا مشمول این آیه می شود.^۲

و در الدر المنثور است که: محاملی و دیلمی از ابی هریره روایت کرده اند که رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) فرمود: جباری در زمین و اخذ بدون حق از مصادیق این آیه است.^۳

[سوره قصص (۲۸): آیات ۸۵ تا ۸۸]

﴿إِنَّ الَّذِي فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لَرَادُّكَ إِلَىٰ مَعَادٍ قُلْ رَبِّي أَعْلَمُ مَنْ جَاءَ بِالْهُدَىٰ وَ مَنْ هُوَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ ۘ ۸۵ وَمَا كُنْتَ تَرْجُو أَنْ يُلْقَىٰ إِلَيْكَ الْكِتَابُ إِلَّا رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُونَنَّ ظَهِيرًا لِلْكَافِرِينَ ۘ ۸۶ وَلَا يَصُدُّكَ عَنْ آيَاتِ اللَّهِ بَعْدَ إِذْ أَنْزَلَتْ إِلَيْكَ وَأَدْعُ إِلَىٰ رَبِّكَ وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ۘ ۸۷ وَلَا تَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ لَهُ الْحُكْمُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ۘ ۸۸﴾

ترجمه آیات

آن کس که قرآن را بر تو واجب کرد تو را به مکه برمی گرداند بگو پروردگار من بهتر می داند که چه کسی هدایت آورده و چه کسی در گمراهی آشکار است (۸۵).

تو هیچ امید نداشتی که این کتاب به سوی تو نازل شود مگر مرحمتی از پروردگارت حال که مشمول این رحمت شدی هرگز پشتیبان کافران مباش (۸۶).

و کفار تو را از آیات خدا باز ندارند بعد از آنکه به سوی تو نازل شد و به سوی پروردگارت دعوت کن و از مشرکین مباش (۸۷).

و با خدا معبود دیگری مخوان که جز او معبودی نیست همه چیز هلاک پذیر است مگر ذات پاک او، حکم خاص اوست و به سوی او برمی گردید (۸۸).

^۱ مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۶۹.

^۲ سعد السعود، ص ۸۸ (ط نجف).

^۳ الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۳۹.

بیان آیات

این چند آیه، آیات آخر این سوره است، و در آن به رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) وعده جمیل می دهد که به زودی بر او منت نهاده و قدر و منزلتش را بلند می کند، و نفوذ کلمه اش می دهد، و دینش را بر سایر ادیان برتری می بخشد، و امنیت و سلامتی را بر او و مؤمنین به او گسترش می دهد، همان طور که این کار را در باره موسی و بنی اسرائیل کرد، و در حقیقت آیات قبل هم که داستان موسی (علیه السلام) را بیان می کرد برای بیان همین نکته بود.

معنای آیه: ﴿إِنَّ الَّذِي فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لَرَادُّكَ إِلَيَّ مَعَادٍ﴾ و وجوه مختلفی که در باره مراد از «معاد» در آن گفته شده است

﴿إِنَّ الَّذِي فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لَرَادُّكَ إِلَيَّ مَعَادٍ...﴾

کلمه «فرض» - بطوری که گفته اند^۱ - به معنای واجب کردن است، و بنابراین معنای جمله ﴿فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ﴾ این است که: واجب کرده بر تو عمل به قرآن را، یعنی عمل به آن احکامی که در آن است، پس در حقیقت در این که ایجاب را به خود قرآن نسبت داده مجاز در نسبت به کار برده.

از این معنا بهتر، تفسیری است که بعضی^۲ کرده اند و گفته اند: «معنای آن این است که: واجب کرده بر تو تلاوت و خواندن آن را به مردم، و اینکه آن را به مردم برسانی، و به احکامش عمل کنی» چون این معنا با جمله ﴿لَرَادُّكَ إِلَيَّ مَعَادٍ﴾، به بیانی که در معنای آن خواهد آمد بهتر می سازد.

﴿لَرَادُّكَ إِلَيَّ مَعَادٍ﴾ کلمه «معاد» اسم محل عود، یا اسم زمان عود است، و مفسرین در معنای این محل، و یا زمان اختلاف کرده اند. بعضی^۳ گفته اند: مراد مکه است، و بنابراین آیه شریفه وعده ای است که خدای تعالی به پیامبر گرامی اش می دهد که به زودی او را بعد از آنکه از مکه هجرت کرد دوباره به مکه برمی گرداند.

بعضی^۴ دیگر گفته اند: مراد از آن مرگ است. و بعضی^۵ گفته اند: قیامت است. بعضی^۶ دیگر گفته اند:

^۱ مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۶۹.

^۲ تفسیر شریف لاهیجی، ج ۳، ص ۵۰۲.

^۳ مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۶۹.

^۴ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۲۹.

^۵ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۲۹.

^۶ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۲۹.

محشر است. بعضی^۱ دیگر آن را مقام محمود دانسته‌اند، که همان

موقف شفاعت کبری است. بعضی^۲ دیگر گفته‌اند: مراد از آن بهشت است. و بعضی^۳ دیگر گفته‌اند: بیت المقدس است، که بنابراین قول آیه شریفه وعده‌ای است در خصوص معراج، البته معراج دوم، که می‌فرماید: بعد از آنکه ما تو را در معراج اول به بیت المقدس بردیم، بزودی تو را بدانجا برمی‌گردانیم. بعضی^۴ دیگر گفته‌اند: مراد از آن هر امر محبوبی است که دلخواه آن جناب باشد. که این معنای آخری با همه اقوال قبلی و یا بیشتر آنها منطبق می‌شود.

اما آنچه که دقت در سیاق آیات سوره به دست می‌دهد، این است که: آیه شریفه تصریحی باشد به آنچه که داستان مزبور در اول سوره به آن اشاره می‌کرد، و آیات بعد از آن هم مؤید آن است.

چون خدای تعالی در اول سوره، داستان بنی اسرائیل و موسی (علیه السلام) را نقل کرد، و مفصل بیان داشت که چه منت‌ها بر آنان نهاد، امنیت، سلامتی، عزت، و تمکن به آنان داد، بعد از آن که ذلیل و زبون دست آل فرعون بودند، و فرعونیان پسرانشان را می‌کشتند، و زنانشان را زنده می‌گذاشتند.

و این داستان به دلالت التزامی دلالت می‌کند بر اینکه می‌خواهد به همه مؤمنین وعده‌ای جمیل دهد، که به زودی از فتنه‌ها و شدائد و عسرتی که گرفتارش هستند نجاتشان می‌دهد، و دینشان را بر همه ادیان تقدیم و برتری می‌بخشد، و آنان را بعد از آنکه در زمین جایی نداشتند، در زمین مکنتم می‌دهد، و این دلالت التزامی را مطلع سوره نیز تایید می‌کند.

آنگاه بعد از آنکه از نقل داستان مذکور فارغ شد، فرمود: حکمت واجب می‌کند کتابی نازل شود، تا هم مردم را به سوی حق راهنما و تذکر باشد و هم اتمام حجت باشد، تا به وسیله آن کتاب، خود را از عذاب خدا حفظ کنند، هم چنان که چنین کتابی بر موسی نازل کرد، البته بعد از آنکه قرون اولی و نسل‌های گذشته را هلاک ساخته بود، و هم چنان که کتابی بر پیامبر نازل کرد، هر چند که مردم او را از باب عنادی که با حق داشتند تکذیب کردند، و دنیا را بر آخرت ترجیح دادند.

و این سیاق هر شنونده‌ای را امیدوار می‌سازد، که خدای تعالی به زودی آنچه را که به اشاره و به دلالت التزامی فهماند صریحا بیان می‌کند، در چنین زمینه‌ای اگر بشنود که خدای تعالی می‌فرماید: ﴿إِنَّ الْآذِي فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لَرَأْدُكَ إِلَيَّ مَعَادٍ﴾، بدون درنگ می‌فهمد، که منظور همان وعده جمیلی است که منتظرش بود،

^۱ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۲۹.

^۲ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۲۹.

^۳ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۲۹.

^۴ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۲۹.

مخصوصاً که در اولش فرمود: آن کسی که

قرآن را بر تو واجب کرده، قبلاً هم که تورات را به قرآن تشبیه کرده بود، و نجات دادن بنی اسرائیل را هم قبل از فرستادن تورات آورده بود، تا مقدمه برای نزول تورات باشد، و بنی اسرائیل با اخذ به آن و عمل به آن امامان و وارثان باشند.

پس در نتیجه معنای آیه این می‌شود: آن کسی که قرآن را بر تو واجب کرد تا بر مردم بخوانی و ابلاغ کنی و دستوراتش را به کار بندی به زودی تو را به آن محلی برمی‌گرداند که این برگشتت عود باشد و آنجا معادت شود هم چنان که تورات را بر موسی نازل کرد و با نزول آن قدر و منزلت خودش و قومش را بالا برد. و معلوم است که رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) قبلاً در مکه بود، مکه‌ای که در آن همه گونه شدائد و فتنه‌ها را دید، آنگاه مهاجرت کرد و سپس بدانجا برگشت، در حالی که فتح و فیروزی داشت و در حالی که پایه‌های دینش محکم، و ارکان ملتش مستحکم شده بود، بت‌های مکه را بشکست، و بنیان شرک را ویران ساخت، و مؤمنین وارث آن سرزمین شدند، در حالی که از آنجا با ذلت و خواری بیرون گشته بودند. و اگر کلمه «معاد» را نکره آورد، برای این است که به عظمت این عود اشاره کند، و بفهماند که این برگشتن قابل قیاس به بودن قبلی‌اش در مکه نیست و تاریخ هم این معنا را تصدیق می‌کند.

﴿قُلْ رَبِّيَ أَعْلَمُ مَنْ جَاءَ بِالْهُدَىٰ وَمَنْ هُوَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ﴾ این جمله مؤید معنایی است که ما برای «معاد» کردیم، چون نظیر جمله‌ای است که موسی (علیه السلام) وقتی که مردم تکذیبش کرده، و آیات بیناتش را به سحر نسبت دادند - گفت: ﴿رَبِّيَ أَعْلَمُ بِمَنْ جَاءَ بِالْهُدَىٰ مِنْ عِنْدِهِ وَمَنْ تَكُونُ لَهُ عَاقِبَةُ الدَّارِ﴾. در این آیه رسول گرامی خود را دستور می‌دهد به فرعونهای زمان خود، یعنی بزرگان مشرکین، که تکذیبش کردند، و به سحر نسبتش دادند، همان را بگویند، که موسی (علیه السلام) به آل فرعون گفت، چون که تکذیبش کردند، و به سحر نسبتش دادند.

زیرا مشابهت تامی هست میان بعثت آن جناب و موسی (علیه السلام)، و همچنین سیر دعوتشان، هم چنان که از داستان وارده در این سوره ظاهر می‌شود، و هم چنان که با تامل در آیه ﴿إِنَّا أَرْسَلْنَا إِلَيْكُمْ رَسُولًا شَاهِدًا عَلَيْكُمْ كَمَا أَرْسَلْنَا إِلَىٰ فِرْعَوْنَ رَسُولًا﴾ اکاملاً ظاهر می‌شود.

و اگر در آیه مورد بحث اکتفاء کرد به اینکه رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) قسمت اول کلام موسی را به مردم بگوید، و قسمت دوم آن را یعنی جمله ﴿وَمَنْ تَكُونُ لَهُ عَاقِبَةُ الدَّارِ﴾ را، در آیه مورد بحث نیاورد، شاید از این جهت بوده که سیاق کلام، سیاق اشاره است، و مثل اینکه قرار بوده از حد اشاره تجاوز نشود، هم چنان که این معنا از جمله ﴿لَرَأَدُكَ إِلَىٰ مَعَادٍ﴾، که خطاب را در آن متوجه رسول خود کرده، و کلمه

^۱ به سوی شما رسولی فرستادیم تا شاهد بر شما باشد، هم چنان که به سوی فرعون نیز رسولی فرستادیم. - مزمل، آیه ۱۵.

معاد را نکره آورده، نیز استشمام می شود.

و به هر حال مراد از جمله ﴿مَنْ جَاءَ بِالْهُدَىٰ﴾ شخص رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم)، و مراد از جمله ﴿وَمَنْ هُوَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ﴾، مشرکین از قوم اوست و اختلاف سیاق دو جمله - که در اولی فرمود: «کسی که هدایت آورده»، و در دومی فرمود: «و آن کسی که در ضلالتی آشکار است»، با اینکه جا داشت، در جمله اول هم بفرماید: آن کس که در هدایت است، و خلاصه مقابله را بین هدایت آن جناب و ضلالت مشرکین نینداخت، بلکه بین هدایت آوردن آن حضرت، و ضلالت مشرکین انداخت - برای این است که تکذیب مشرکین متوجه خود آن جناب نبود، بلکه طبعاً تکذیبشان متوجه دین آن حضرت بود.

مفسرین^۱ در جمله ﴿أَعْلَمُ مَنْ جَاءَ بِالْهُدَىٰ﴾ گفته اند: کلمه «من» در باطن منصوب است به فعل مقدر، که کلمه «اعلم» بر آن دلالت دارد، و تقدیر کلام «یعلم من جاء بالهدی» است یعنی او می داند چه کسی هدایت آورده. و این را بر اساس آنچه مشهور است گفته اند که فعل افعال التفضیل (که در فارسی در آخر آن کلمه «تر») می آید می گویند بالاتر، پایین تر و... (مفعول به را نصب نمی دهد، ناگزیر آن را به فعل «یعلم» تبدیل کرده اند. و بعضی^۲ از مفسرین گفته اند: کلمه «من» منصوب است به همان «اعلم»، چیزی که هست کلمه «اعلم» در اینجا به معنای «عالم» است. ولی هیچ دلیلی بر گفته خود ندارند. من هیچ یاد ندارم که کسی گفته باشد کلمه «من» منصوب است به حذف حرف جر، با اینکه حرف بدی نیست، و دلیلی بر منع آن نداریم، و خلاصه می توان گفت که کلمه «من» هر چند ظاهرش به خاطر اینکه اصلاً حرکت بر نمی دارد منصوب نیست، ولی در باطن منصوب است، چون حرف جری بر سر داشته و افتاده، زیرا اصلش «اعلم بمن جاء» بوده، و در ادب عرب هر جا که حرف جری از روی کلمه ای بیفتد آن کلمه، منصوب (با صدای بالا) خوانده می شود.

﴿وَمَا كُنْتَ تَرْجُوا أَنْ يُلْقَىٰ إِلَيْكَ الْكِتَابُ إِلَّا رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُونَنَّ ظَهِيرًا لِلْكَافِرِينَ﴾
صدر این آیه همان وعده ای را که در آیه ﴿إِنَّ الَّذِي فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لَرَادُّكَ إِلَيْنَا مَعَادٍ﴾ بود، تقدیر می کند، و معنایش این است که: خدا تو را به سوی معاد، و آنچه که آرزویش را داشتی برمی گرداند، همانطور که قرآن را بر تو نازل کرد، با اینکه اصلاً هیچ انتظارش را نداشتی.

بعضی از مفسرین گفته اند: «آیه مورد بحث ربطی به وعده قبلی ندارد و جمله ای است ابتدای که نعمت خدا را به یاد رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) می اندازد». این وجه هم وجه خوبی است، به این بیان که بگوییم: بعد از آنکه خدای تعالی آن جناب را وعده داد که به معاد برگرداند، و در آن معاد یادش بلند شود، و دعوتش از همه ادیان بیشتر پیشرفت کند، و دینش عالم گیر شود، اینک در این آیه آن روشی را که بر وی لازم

^۱ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۲۹.

^۲ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۲۹.

است پیش بگیرد، و در آن جد و جهد و مراقبت کند، برایش ترسیم می‌کند و می‌فهماند که کتاب نازل کردن بر تو یک امر عادی مانند سایر حوادث عادی نیست، که کسی قبلاً امیدوار آن و در انتظارش بوده باشد، بلکه رحمتی است خاصه از ناحیه خدای تعالی، و همان وعده‌ای است که در آیه ﴿إِنَّ الَّذِي فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ﴾ داده بود، پس بر آن جناب واجب است که در قبال این نعمت، و نعمت پیشرفت دینش، و رسیدن آن به نهایی که لازم بود برسد، کفار را یاری و اطاعت نکند، و همواره به سوی پروردگار خویش بخواند، و خود از مشرکین نباشد، یعنی با خدا هیچ خدای دیگر را نخواند.

جمله ﴿إِلَّا رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ﴾ استثنایی است منقطع، و معنایش این است که: لیکن رحمتی از پروردگارت به تو القاء شده، نه یک امر عادی که نظیرش توقع برود.

و جمله ﴿فَلَا تَكُونَنَّ ظَهِيْرًا لِلْكَافِرِيْنَ﴾، تفریعی است بر جمله ﴿إِلَّا رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ﴾، و معنایش این است که: وقتی القاء قرآن به تو رحمتی بود از پروردگارت که ما فوق انتظارت بود که به شخص تو اختصاص داده، پس از کفار بی‌زاری جوی، و معین و یاور آنان مباش.

احتمال قریب به ذهن هست که در این جمله نوعی محاذات با کلام موسی (علیه السلام) - آنجا که قبلی را کشت - به کار رفته باشد، چون او هم گفت: ﴿رَبِّ بِمَا أَنْعَمْتَ عَلَيَّ فَلَنْ أَكُونَ ظَهِيْرًا لِلْمُجْرِمِيْنَ﴾ پروردگارا به خاطر این نعمت‌ها که به من ارزانی داشتی هرگز تا زنده‌ام کمک‌کار مجرمان نمی‌شوم»، و بنابراین در جمله مورد بحث نهی از یاری کردن کفار اشاره است به اینکه القاء کتاب به سوی خاتم الانبیاء (صلی الله علیه وآله

و سلم) نعمتی است که خدا به وی ارزانی داشته، تا بوسیله آن به سوی حق هدایت کند، و به توحید دعوت نماید، پس بر او لازم است که هیچ کافری را بر کفرش اعانت نکند، و در برابر جلوگیریهای آنان از آیات خدا بعد از آنکه به وی نازل شده تسلیم نگیرد، هم چنان که موسی (علیه السلام) با پروردگارش عهد بست که در برابر نعمتهایی که بر او انعام کرد، یعنی نعمت حکمت و علم، هیچ وقت پشتیبان مجرمین نشود. و به زودی خواهد آمد که به رسول اکرم اسلام می فرماید: ﴿وَلَا يَصُدُّكَ...﴾، که آن اجمال ﴿فَلَا تَكُونَنَّ ظَهيراً لِّلْكَافِرِينَ﴾ را شرح می دهد.

﴿وَلَا يَصُدُّكَ عَنْ آيَاتِ اللَّهِ بَعْدَ إِذْ أَنْزَلَتْ إِلَيْكَ...﴾

این آیه رسول گرامی (صلی الله علیه وآله و سلم) را نهی می کند از اینکه از آیات خدا روی بگرداند، چیزی که هست این معنا را در لسان نهی کفار از جلوگیری از آیات، و از منصرف کردن آن جناب بیان کرده، و خلاصه به کفار می فرماید که: نباید رسول ما را از تبلیغ آیات جلوگیری کنند، و او را از ماموریت خود منصرف نمایند.

و وجه این تعبیر این است که: انصراف آن جناب مسبب از سد و جلوگیری آنان است، و این تعبیر نظیر نهی است که به آدم و همسرش کرده، می فرماید: ﴿فَلَا يُخْرِجَنَّكُمَا مِنَ الْجَنَّةِ﴾ باید که شیطان شما را با وسوسه خود از بهشت بیرون نکند» یعنی شما با وسوسه شیطان از بهشت بیرون نشوید.

و ظاهراً این آیه شریفه و آیه بعدش در مقام شرح است برای جمله ﴿فَلَا تَكُونَنَّ ظَهيراً لِّلْكَافِرِينَ﴾، و فایده این شرح تاکید نهی است از طریق شمردن موارد آن یکی پس از دیگری، لذا اول او را نهی کرد از انصراف و روگردانی از قرآنی که بر او نازل شده، به خاطر اینکه مشرکین می گویند این قرآن شعر است یا کهنات است، یا اساطیر و خرافات قدیمی است که برایش نوشته اند، بار دوم او را امر می کند به اینکه مردم را به سوی پروردگار خود بخواند، بار سوم نهی می کند از اینکه از مشرکین شود، و آنگاه این نهی را تفسیر می کند به اینکه با خدا، خدایی دیگر بخواند.

و اگر صفت ربوبیت را تکرار کرد، و نیز آن را به خود آن جناب نسبت داد، و مکرر فرمود: «ربک»، همه برای این است که بفهماند آن جناب را به رحمت و نعمت خود اختصاص داده، و تنها اوست که خدا را بندگی می کند و مشرکین با او خدا را عبادت نمی کنند.

﴿وَلَا تَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ﴾

در سابق گفتیم که این جمله به منزله تفسیری است برای آیه ﴿وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ

شرح و توضیح اینکه توحید خداوند را به ﴿كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ﴾ تعلیل فرمود

﴿لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ لَهُ الْحُكْمُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾

کلمه اخلاص «لا اله الا الله» در مقام تعلیل جمله ﴿وَلَا تَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ﴾ است، یعنی برای این گفتیم که با خدا خدایی دیگر مخوان که غیر از او هیچ معبودی نیست. جمله بعد از کلمه اخلاص، کلمه اخلاص را تعلیل می کند، که بیانش خواهد آمد.

﴿كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ﴾ کلمه «شیء» از نظر مصداق با کلمه «موجود» مساوی است، (هر چیزی که موجود باشد چیز هم هست، و هر چه که چیز باشد موجود نیز هست)، در نتیجه بر تمامی موجودات اطلاق می شود حتی بر خدای تعالی، هم چنان که در آیه ﴿قُلْ أَيُّ شَيْءٍ أَكْبَرُ شَهَادَةً قُلِ اللَّهُ﴾^۱ می بینیم کلمه «شیء» بر خدا اطلاق شده، و کلمه «هلاک» به معنای بطلان و معدوم شدن است.

دو کلمه «وجه» و «جهت» به یک معنا است، مانند کلمه «وعد» و «عدة»، و وجه هر چیزی در عرف عام به معنای آن ناحیه ای از آن است که با آن با غیر روبرو می شود و ارتباطی با آن دارد، هم چنان که وجه هر جسمی سطح بیرون آن است، و وجه انسان نیم پیشین سر و صورتش می باشد، یعنی آن طرفی که با آن با مردم روبرو می شود، و وجه خدا چیزی است که با آن برای خلقت نمودار است، که خلقتش هم با آن متوجه درگاه او می شوند، و این همان صفات کریمه او از حیات و علم و قدرت و سمع و بصر است و نیز هر صفتی از صفات فعل مانند صفت خلقت و رزق و احیاء و اماته و مغفرت و رحمت و همچنین آیات داله بر خدا بدان جهت که آیند، وجه خدا می باشند.

بنابراین هر موجودی که تصور شود فی نفسه هالک و باطل است، و حقیقتی جز آنچه که از ناحیه خدای تعالی به آن افاضه شود ندارد، و آنچه که منسوب به خدای تعالی نباشد از حقیقت به طور کلی خالی است، و جز موهومی که وهم متوهم آن را تراشیده نیست، و یا سرابی است که خیال آن را به صورت حقیقت جلوه داده، مانند اصنام و بتها که از حقیقت جز این مقدار که سنگ و یا چوب و یا فلز است ندارند، و اما اینکه رب و یا معبود باشند و نفع و ضرر یا اثر دیگری داشته باشند حقیقت ندارد، و بیش از نامهایی که از ناحیه پرستندگان آنها صورت گرفته چیز دیگری نیستند.

^۱ بگو شهادت چه چیز بزرگتر است؟ بعد خودت پاسخ بده که شهادت خدا بزرگتر است، - انعام، آیه ۱۹.

و نیز مانند انسان که از حقیقت جز این مقدار بهره ندارد، که موجودی است که آفرینش خدا روحی و جسمی در او به کار برده، و او خودش صفات کمالی برای خود کسب کرده، اینها که حقیقت انسان را تشکیل می دهند همه صنع خدا و منسوب به اویند، و اما زاید بر اینها آنچه را که عقل اجتماعی بر آن اضافه می کند، همه موهوماتند که ناچاری و اضطرار باعث شده آنها را معتبر بشمارد، مانند اینکه فلان انسان نیرومند، و آن یکی سلطان، و آن دیگری رئیس، و آن چهارمی محترم، و آن پنجمی ثروتمند، و آن ششمی عزیز، و آن یکی صاحب اولاد، و دیگری بازو و حمایت کننده دارد، همه اینها جز سرابی هالک و آرمانی کاذب، چیز دیگری نیستند، و بر همین منوال هر موجود دیگری را که تحت تجزیه عقل بیاوریم عبارت است از یک یا چند حقیقت و چند خرافه و موهوم.

پس، از حقیقت آن مقداری در دست ما و نزد ما است که خدا به فضل خود افاضه اش کرده باشد، و آن افاضه آیات اوست، که بر صفات کریمه او از رحمت و رزق و فضل و احسان و صفات دیگرش دلالت می کند. پس حقیقتی که در واقع ثابت است، و هرگز هلاکت و بطلان ندارد، عبارت است از صفات کریمه خدا، و آیات داله بر صفاتش، که همه آنها با ثبوت ذات مقدسش ثابتند.

این در صورتی است که مراد از کلمه «هالک» در آیه شریفه هالک فعلی باشد که در این صورت حاصل تعلیل کلمه اخلاص به عبارت ﴿كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ﴾ این می شود که: هیچ اله - معبود به حق - جز خدا نیست، برای اینکه معبود وقتی معبود به حق است، که خودش حقیقتی داشته باشد، و مشتمل بر واقعیتی غیر هالک باشد، حقیقت و واقعیتی که بطلان در او راه نیابد، و نیز تدبیری در عالم داشته باشد، آنهم تدبیری حقیقی و واقعی نه موهوم و خیالی، و وقتی معبود عبارت از چنین موجودی باشد، غیر از خدای تعالی هیچ معبودی نخواهد بود، چون غیر از او هر چه باشد، فی نفسه هالک و باطل است، مگر آن چیز که وجه خدا و منسوب به اوست، پس در عالم هستی غیر از خدای سبحان هیچ معبودی نیست.

بت پرستان هر چند که وجود بت را هم منسوب به خدای تعالی می دانند، و معتقدند که وجود آن از ناحیه خدا و وجه اوست، الا اینکه آنها را مستقل در تدبیر دانسته و تدبیر آنها را منسوب به خدا و احکام آنها را احکام خدا نمی دانستند، و به همین جهت آنها را می پرستیدند، و خدا را نمی پرستیدند، و حال آنکه هیچ موجودی در هیچ اثری مستقل نیست، پس در عالم هستی هیچ موجودی به غیر از خدای سبحان مستحق پرستش نیست.

در اینجا وجه دیگری در تفسیر آیه هست که دقیق تر از وجه سابق است، بنابراین که

مراد از «وجه» ذات هر چیزی باشد، هم چنان که بعضی^۱ آن را هم از معانی وجه، شمرده‌اند، و مثال زده‌اند به وجه النهار، و وجه الطريق، یعنی خود روز، و خود راه، و ما فعلا کار به صحت و سقم این معنا نداریم. و بعضی^۲ دیگر گفته‌اند: مراد از آن ذات شریف است، و مثال زده‌اند به وجوه مردم، یعنی افراد برجسته و شریف، که البته این معنا برای کلمه «وجه» از باب مجاز مرسل و یا استعاره است.^۳

به هر حال، بنا بر هر دو فرض، مراد از آیه شریفه این است که: غیر از خدای تعالی هر موجودی که تصور شود ممکن است، و ممکن هر چند که به ایجاد خدای تعالی وجود یافته باشد، از نظر ذات خودش معدوم و هالک است، تنها موجودی که فی حد نفسه راهی برای بطلان و هلاکت در او نیست ذات خداوند است که واجب بالذات است.

آن وقت حاصل تعلیل کلمه اخلاص به جمله ﴿كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ﴾ این می‌شود که: اگر گفتیم هیچ معبودی جز خدا نیست، بدین علت است که اله و معبود به حق باید کسی باشد که چیزی از تدبیر عالم در دست داشته باشد، و تدبیر هیچ وقت از خلقت و ایجاد جدایی پذیر نیست، چون معنا ندارد که حوادث عالم را کسی به وجود آورد، و تدبیر آن حوادث به دست کس دیگری باشد. و ما مکرر در این کتاب این معنا را روشن ساختیم، و چون خود مشرکین هم اعتراف دارند که خالق و ایجاد کننده عالم باید واجب الوجود باشد، و نیز واجب الوجودی به غیر از خدا نیست، پس معبودی هم به جز او نخواهد بود.

و اینکه مشرکین می‌گویند: خدا اجل از آن است که عقل یا وهم آدمی بدو احاطه یابد، پس ممکن نیست توجه عبادتی به او داشت، و ناگزیر باید در عبادت متوجه بعضی از مقربین درگاه او نظیر ملائکه کرام، و امثال ایشان شد، تا شفیع ما در درگاه او باشند سخن باطلی است، چون توجه عبادی احتیاج به احاطه علمی ندارد، بلکه همین مقدار کافی است که او را به وجهی بشناسیم، که آن هم در هر کس به قدر معرفتش حاصل است. و اما بنابراین که مقصود از هالک چیزی باشد که هلاک و فنا در پی دارد، و بنا بر قول بعضی^۴ که می‌گویند: اسم فاعل ظاهر در آینده است، پس ظاهر آیه این است که: هر

موجودی که تصور شود بعد از وجودش هلاکت و بطلان در پی دارد مگر وجه خدا.

این نیز وجه صحیحی است، برای اینکه در پی داشتن هلاکت به اختلاف موجودات مختلف می‌شود،

^۱ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۳۰.

^۲ مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۶۹.

^۳ مجاز مرسل به معنای مجاز معمولی است مثل اینکه به یک آیه قرآن اطلاق قرآن کنیم و استعاره به معنایی است که در آن تشبیه به کار رود مانند اینکه بگوییم زید شیر است.

^۴ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۳۱.

آن موجودات که زمانی هستند، بعد از سرآمد زمان وجودشان هالک و باطل می‌شوند، و آنهایی که زمانی نیستند، وجودشان در احاطه فنا قرار دارد، و فنا از هر طرف احاطه‌شان کرده است.

جواب به یک شبهه و اشاره به اینکه مقصود از هلاکت هر چیز نابود شدن در این نشاه

و انتقال به نشاه دیگر است

و هلاکت اشیاء بنابراین عبارت است از بطلان وجود ابتدایی آنها، به طوری که دنیا و نشاه اول از وجود آنها خالی شود، و همه به نشاه آخرت منتقل گشته و به سوی خدا بازگشت کنند، و نزد او قرار گیرند، و اما بطلان مطلق، بعد از آنکه هست شدند، صحیح نیست، برای اینکه صریح قرآن آن را نفی کرده، و آیات آن پیوسته می‌فرماید: بازگشت همه موجودات به سوی خداست، و خدا منتهی، و رجعت به سوی اوست ﴿وَهُوَ الَّذِي يَبْدُؤُا الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ﴾ اوست که خلق را آغاز کرد، و دوباره آن را برمی‌گرداند.

پس حاصل معنای آیه بر اساس چند معنایی که گذشت بدین قرار است، - اگر مراد از «وجه» صفات کریمه خدا باشد -، که: هر چیزی به زودی جا خالی کرده و به درگاه خدا می‌رود، مگر صفات کریمه خدا که منشا فیض او هستند، و بدون وقفه و تا بی نهایت مشغول افاضه فیضند، و معبود هم باید این چنین باشد، و بطلان در ذات او، و انقطاع در صفات فیاضه او راه نداشته باشد، و غیر از خدا هیچ موجودی این طور نیست، پس هیچ معبودی جز او نیست.

و اگر مراد از «وجه» ذات مقدس باشد، حاصل معنا این می‌شود که: هر موجودی فنا در پی دارد، و با رجوع به سوی خدا هلاک می‌شود، مگر ذات حق و ثابت او که بطلان و هلاکت در او راه ندارد، بنابراین وجه، صفات، صقع ذات ملاحظه می‌شود، - و معبود هم باید کسی باشد که فنا در او راه نداشته باشد، و غیر از خدا کسی به این صفت نیست پس جز او هم معبودی نیست.

و با آنچه در معنای آیه گفته شد جواب اعتراضی که به عمومیت آیه شده روشن می‌شود، چون اعتراض کرده‌اند که اگر آیه به عمومیتش مراد باشد، باید بهشت و دوزخ و عرش هم فناپذیر باشند، با اینکه می‌دانیم بهشت و دوزخ بعد از موجود شدن دیگر معدوم نمی‌شوند، و تا بی نهایت موجود هستند، و همچنین عرش نیز همین طور است چون در بعضی روایات آمده که عرش سقف بهشت است.

حاصل جواب این است که گفتیم منظور از هلاکت، نابودی نیست، بلکه نابود شدن در دنیا، و انتقال به

نشاه دیگر، و رجوع به خداست، و این انتقال از دنیا به آخرت، و عود بعد از

وجود اول، در موجوداتی تصور دارد که دنیایی باشند، و اما موجودات آخرتی چون بهشت و دوزخ و عرش هلاکت به این معنا را ندارند، چون از جایی به جایی منتقل نمی شوند.

هم چنان که خدای تعالی در باره آنها فرموده: ﴿مَا عِنْدَكُمْ يَنْفَدُ وَمَا عِنْدَ اللَّهِ بَاقٌ﴾^۱ و نیز فرموده: ﴿وَمَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ لِلْآبِرَارِ﴾^۲ و نیز فرموده: ﴿سَيُصِيبُ الَّذِينَ أَجْرَمُوا صَغَارٌ عِنْدَ اللَّهِ﴾^۳ و نظیر این آیه در باره خزائن رحمت خدا آمده که فرموده: ﴿وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ﴾^۴، و همچنین در باره لوح محفوظ فرموده: ﴿وَإِنَّا عِنْدَنَا كِتَابٌ حَفِيفٌ﴾^۵.

و اما عرش که به عنوان مثال ذکر کرده اند ما در باره آن در تفسیر آیه ﴿إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ﴾^۶ شرحی گذرانیم، که باید بدانجا مراجعه شود.

ممکن هم هست بگوییم مراد از کلمه «وجه» جهتی باشد که منسوب به خدا است، و آن ناحیه‌ای است که خدا از آن ناحیه منظور می شود، و با آن به سویش توجه می کنند، مؤید این احتمال این است که استعمالش در کلام خدای تعالی بسیار است، مثل جمله ﴿يُرِيدُونَ وَجْهَهُ﴾^۷ و جمله ﴿إِلَّا ابْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِ الْأَعْلَى﴾^۸ و نظائر آن در آیات قرآنی بسیار است.

و بنابراین معنا، منظور از «وجه» هر چیزی خواهد بود که تنها منسوب به خداست، آنگاه اگر کلام را به همان ظاهر عمومی اش باقی بگذاریم این معنا با معنای اول منطبق می شود، و از مصادیق آن، اسماء و صفات و انبیاء و خلفاء و دین خدا خواهد بود.

و اگر از اطلاق آن چشم پوشیده، تنها مراد از «وجه» را دین بگیریم - هم چنان که در بعضی روایات نیز «وجه» به آن تفسیر شده و بگوییم که منظور روایات تطبیق نبوده - در این صورت مراد از هلاکت، فساد، و بدون اثر شدن است، آن وقت جمله مورد بحث تعلیل می شود برای جمله ﴿وَلَا تَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ﴾، و جمله ما قبلش قرینه می شود برای اینکه مراد از کلمه «شیء» دین و اعمال دینی است، که آن وقت معنای جمله مورد بحث چنین می شود: به غیر

^۱ آنچه نزد شما است نابود می شود، و آنچه نزد خداست باقی می ماند. - نحل، آیه ۹۶.

^۲ آنچه نزد خداست بهتر است برای نیکان، - آل عمران، آیه ۱۹۸.

^۳ به زودی می رسد، مجرمین را ذلتی نزد خدا و عذابی شدید. - انعام، آیه ۱۲۴.

^۴ هیچ چیز نیست مگر آنکه نزد ما خزینه‌های آن است. - حجر، آیه ۲۱.

^۵ نزد ما است کتابی محفوظ. - ق، آیه ۴.

^۶ اعراف، آیه ۵۴.

^۷ وجه او را می خواهند. - انعام، آیه ۵۲.

^۸ مگر به خاطر به دست آوردن وجه پروردگار اعلایش. - لیل، آیه ۲۰.

دین توحید به هیچ دین دیگری متدین مشو، برای اینکه تمامی دین‌ها باطل و بی اثر است مگر دین خدا. و بنابراین مناسب‌تر آن است که بگوییم حکم در ذیل آیه که می‌فرماید ﴿لَهُ الْأَحْکُمُ﴾، به معنای حکم تشریحی، و یا اعم از آن و از احکام تکوینی است، و آن وقت معنا چنین می‌شود: هر دینی هالک است، مگر دین او، برای اینکه تشریح دین کار او است، نه غیر او، و همه شما به سوی او بازگشت می‌کنید، نه به سوی دین تراشان ادیان دیگر.

این آن معانی بود که دقت و تدبر در آیه شریفه آن را دست می‌دهد، البته مفسرین در باره معنای آن اقوال مختلف دیگری دارند.

مثلاً بعضی^۱ گفته‌اند: مراد از «وجه» ذات مقدس خدا، و مراد از هلاکت انعدام است، و معنای آیه این است که: هر چیزی فی نفسه در معرض انعدام است، چون وجودش از خودش نیست، مگر ذات خدا که واجب الوجود است، و بنابراین، اساس کلام بر تشبیه است، و می‌خواهد بفرماید: هر موجودی غیر خدا مانند هالک است، چون وجودش مستند به غیر است.

بعضی^۲ دیگر گفته‌اند: مراد از «وجه» ذات هر چیزی است، و ضمیر در «وجه» به خدا برمی‌گردد، به اعتبار اینکه وجه هر چیزی مملوک اوست، و معنای آیه این است که: هر چیزی هالک است، مگر وجه خدا، که ذات هر چیز و وجود اوست

بعضی^۳ دیگر گفته‌اند: «مراد از وجه» جهت مقصوده از هر چیز است، و ضمیر در «وجه» به خدا برمی‌گردد، و معنای آیه این است که: هر چیزی با همه متعلقاتش هالک است، مگر تنها آن جهت از هر چیز که منسوب به خدای تعالی است، و آن وجودی است که خدا به وی افاضه فرموده است.

بعضی^۴ دیگر گفته‌اند: مراد از «وجه» آن جهت مقصوده است و آن خدای سبحان است که هر چیزی متوجه به او است، و ضمیر در «وجه» به کلمه «شیء» برمی‌گردد، و معنای آیه این است که: هر چیزی هالک است، مگر خدایی که جهت مطلوب هر چیز است.

وجوه مختلف و متعددی که در باره مراد از هلاکت کل شیء و استثنای وجه خدا گفته

شده است

^۱ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۳۰.

^۲ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۳۰ و ۱۳۱. و مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۷۰.

^۳ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۳۰ و ۱۳۱. و مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۷۰.

^۴ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۳۰ و ۱۳۱. و مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۷۰.

و در معنای «هلاک» بعضی^۱ گفته‌اند: «به معنای مرگ است، و ظاهر عموم آیه مراد نیست، بلکه مراد تنها جانداران است، و معنایش این است که: هر موجود جاننداری به زودی می‌میرد، مگر وجه خدا».

باز در معنای «وجه» بعضی^۲ گفته‌اند: «مراد از آن عمل صالح است، و معنای آیه این است که: هر عملی در معرض عدم است به جز آن عملی که بنده خدا آن را به عنوان امتثال امر خدا به جا آورد، که خدا آن را باقی می‌دارد و باطل نمی‌کند تا اینکه ثواب او را بدهد و یا به خاطر اینکه مقبول درگاه خدا واقع شد، با قبول او دیگر قابل هلاک نیست، چون عمل با جزاء معاوضه شده، و جزاء قائم مقام عمل شده، و جزاء هم هلاک پذیر نیست».

بعضی^۳ دیگر گفته‌اند: معنای «وجه» جاه خدای تعالی است، که آن را در بین مردم اثبات کرده.

و در باره هلاک بعضی^۴ گفته‌اند: همه ما سوی الله را به طور دایم شامل می‌شود، چون وجود در هر آن بر او افزوده می‌شود، پس او - یعنی، ما سوی الله - دائما در تغییر و هلاکت است، هم در دنیا و هم در آخرت، و معنای آیه این است که: هر چیزی دائما در ذاتش متغیر است، مگر وجه خدا.

لیکن هیچ یک از این وجوه درست به نظر نمی‌رسد، چون یا با سیاق آیه شریفه منطبق نیست، و یا دلیلی که آورده‌اند مدعایشان را اثبات نمی‌کند و یا معنایی است که از فهم دور است، و اگر در آن وجهی که ما ذکر کردیم دقت شود، اشکالهایی که بر هر یک از این وجوه وارد است روشن می‌شود و دیگر ما طول نمی‌دهیم و می‌گذریم.

﴿لَهُ الْحُكْمُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾ کلمه «حکم» به معنای قضای نافذ خدا در موجودات است، که تدبیر در نظام کون دایر مدار همین قضاء است، و اما اینکه بگوییم حکم در این جمله به معنای رسیدگی به حساب اشخاص در روز قیامت است، احتمالی است که اگر درست بود جا داشت اول بفرماید: «الیه ترجعون و له الحکم»، چون اول باید مردم به سوی خدا برگردند، بعد به حسابشان رسیدگی شود، پس همین که اول حکم را آورده، این احتمال را بعید می‌سازد.

و هر دو جمله در مقام تعلیل هستند، و هر یک به تنهایی حجتی تمامند که وحدانیت خدا را در الوهیت اثبات می‌کنند، و در عین حال می‌توانند تعلیل برای کلمه اخلاص مزبور نیز باشند، در سابق هم گذشت که گفتیم ممکن است حکم را بنا بر بعضی وجوه به معنای حکم تشریعی و احکام دینی بگیریم.

^۱ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۳۰ و ۱۳۱. و مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۷۰.

^۲ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۳۰ و ۱۳۱. و مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۷۰.

^۳ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۳۰ و ۱۳۱. و مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۷۰.

^۴ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۳۰ و ۱۳۱. و مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۷۰.

بحث روایتی (روایاتی در باره معنی و مفاد جمله: ﴿كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ﴾)

در الدر المثنور است که ابن ابی شیبیه، عبد بن حمید، بخاری، نسایی، ابن جریر، ابن منذر، ابن ابی حاتم، ابن مردویه، و بیهقی - در کتاب دلائل - از چند طریق از ابن عباس روایت کرده‌اند که در ذیل جمله ﴿لِرَأْدِكِ إِلَى مَعَادٍ﴾ گفته است: یعنی به مکه، چیزی که هست در روایت ابن مردویه این زیادی هم آمده: همان طور که تو را از مکه بیرون کرد.^۱

مؤلف: باز از ابن عباس از ابو سعید خدری روایت شده که گفتند: مراد از معاد مرگ است، و نیز از علی از رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) حدیث کرده که فرمود: مراد از معاد جنت است^۲، و انطباق این حدیث بر آیه خالی از خفاء نیست، و قمی در تفسیر خود از جریر از ابی جعفر (علیه السلام) و از ابی خالد کابلی از علی بن الحسین (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: مراد از معاد رجعت است، و شاید مساله رجعت جزء باطن باشد، نه تفسیر ظاهر^۳.

و در احتجاج از امیر المؤمنین (علیه السلام) روایت کرده که در ضمن حدیثی طولانی فرمود: و اما اینکه فرمود ﴿كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ﴾، مراد این است که: هر چیزی هالک است مگر دین او، چون محال است که از او همه چیزش هلاک شود، تنها وجهش باقی بماند، و خدای تعالی اجل و اعظم از این است. کسی هلاک می‌شود که از خدا نباشد، مگر نمی‌بینی خودش فرمود: ﴿كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ وَيَبْقَى وَجْهَ رَبِّكَ﴾ هر چیزی فانی است تنها وجه پروردگار تو می‌ماند» که در آن بین خلقش و وجهش جدایی انداخت؟^۴.

و در کافی به سند خود از سیف از کسی که نامش را برده، از حارث بن مغیره نصری روایت کرده که گفت: از امام صادق (علیه السلام) معنای کلام خدای تعالی را پرسیدند که می‌فرماید: ﴿كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ﴾. فرمود: مردم در باره آن چه می‌گویند؟ من عرضه داشتم: می‌گویند یعنی هر چیزی هلاک می‌شود مگر وجه خدا، فرمود سبحان الله، حرف بزرگی می‌زنند، منظور از این وجه، آن وجه خداست که خلق از آن وجه به خدا راه می‌یابند

^۱ الدر المثنور، ج ۵، ص ۱۴۰.

^۲ الدر المثنور، ج ۵، ص ۱۴۱.

^۳ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۴۷.

^۴ احتجاج، جزء اول، ص ۳۷۷.

(منظور ائمه هدی هستند).^۱

مؤلف: و نظیر این روایت را در کتاب توحید به سند خود از حارث بن مغیره نصری از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده، که عبارتش چنین است: حارث گفت من از امام صادق (علیه السلام) از معنای آیه ﴿كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ﴾ پرسیدم فرمود: یعنی هر چیزی هالک است مگر کسی که راه حق را طی کند.^۲
و در کتاب محاسن برقی نیز نظیر آن آمده، جز اینکه در آخرش دارد: مگر کسی که راهی را بگیرد که شما در آنید.^۳

و این تشویش و اختلافی که در روایات دیده می شود از راه نقل به معنا در آنها راه یافته، راویان فرمایش امام را با عبارت خودشان نقل کرده اند، در نتیجه این طور شده.

حال اگر مراد از اینکه امام صادق (علیه السلام) فرمود: منظور از این وجه آن وجه خداست که خلق از آن وجه به خدا راه می یابند، مطلق هر چیزی باشد که منسوب به خداست، و از ناحیه خود خدا می باشد، در این صورت روایت با همان معنایی که ما برای آیه کریم منطبق می شود.

و اگر مراد از وجه، آن دینی باشد که خلق از آن مسیر متوجه خدا می شوند، در این صورت مراد از هلاکت، بطلان و بی تاثیری خواهد بود، و معنای روایت این می شود که لا اله الا الله هر دینی باطل است مگر دین حق او، که از آن مسیر پرستیده می شود، که آن دین حق است برای اینکه به زودی به دارنده اش سود می رساند، و دارنده اش پاداش داده می شود، و ما در تفسیر آیه به این دو معنا اشاره کردیم.

و در تفسیر قمی در ذیل جمله ﴿فَلَا تَكُونَنَّ ظَهْرًا لِلْكَافِرِينَ﴾ فرموده: خطاب به رسول خدا است، ولی مردم منظورند، و نیز در جمله ﴿وَلَا تَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ﴾ باز خطاب به رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) است، ولی مردم منظورند، بعد می گوید: این قول امام صادق (علیه السلام) است که فرموده خدای تعالی پیامبر خود را به طریقه «ایاک اعنی و اسمعی یا جارة - به تو می گویم ولی ای» جارة «تو بشنو»^۴ مبعوث فرموده.^۵

^۱ اصول کافی، ج ۱، ص ۱۴۳.

^۲ توحید صدوق، ص ۱۵۱.

^۳ محاسن برقی، ج ۱، ص ۱۹۹، (ط دار الکتاب اسلامی).

^۴ جاره نام زن اعشی بوده و به مطلق زن نیز جاره گفته می شده.

^۵ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۴۷.

سوره عنكبوت (۲۹)

سوره عنكبوت مکی است و شصت و نه آیه دارد

[سوره عنكبوت (۲۹): آیات ۱ تا ۱۳]

﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الم ۱ أَحْسِبَ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ ۲ وَلَقَدْ فَتَنَّا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَلَيَعْلَمَنَّ اللَّهُ الَّذِينَ صَدَقُوا وَلَيَعْلَمَنَّ الْكَاذِبِينَ ۳ أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ أَنْ يَسْبِقُونَا سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ ۴ مَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ اللَّهِ فَإِنَّ أَجَلَ اللَّهِ لَآتٍ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ۵ وَمَنْ جَاهَدَ فَإِنَّمَا يُجَاهِدُ لِنَفْسِهِ إِنَّ اللَّهَ لَغَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ ۶ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُكَفِّرَنَّ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَحْسَنَ الَّذِي كَانُوا يَعْمَلُونَ ۷ وَصَيَّرْنَا الْإِنْسَانَ بَوْلَدِيهِ حُسْنًا وَإِنْ جَاهَدَاكَ لِتُشْرَكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا إِلَىٰ مَرْجِعِكُمْ فَأُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ ۸ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُدْخِلَنَّهُمْ فِي الصَّالِحِينَ ۹ وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ فَإِذَا أُوذِيَ فِي اللَّهِ جَعَلَ فِتْنَةَ النَّاسِ كَعَذَابِ اللَّهِ وَلَئِنْ جَاءَ نَصْرٌ مِنْ رَبِّكَ لَيَقُولُنَّ إِنَّا كُنَّا مَعَكُمْ أَوْ لَيْسَ اللَّهُ بِأَعْلَمَ بِمَا فِي صُدُورِ الْعَالَمِينَ ۱۰ وَلَيَعْلَمَنَّ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَلَيَعْلَمَنَّ الْمُنَافِقِينَ ۱۱ وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا اتَّبِعُوا سَبِيلَنَا وَلْنَحْمِلْ خَطَايَاكُمْ وَمَا هُمْ بِحَامِلِينَ مِنْ خَطَايَاهُمْ مِنْ شَيْءٍ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ ۱۲ وَلَيَحْمِلُنَّ أَثْقَالَهُمْ وَأَثْقَالًا مَعَ أَثْقَالِهِمْ وَلَيُسْئَلُنَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَمَّا كَانُوا يَفْتَرُونَ ۱۳﴾

ترجمه آیات

به نام خداوند بخشنده مهربان الم (۱).

آیا مردم گمان کرده‌اند به صرف اینکه بگویند ایمان آورده‌ایم رها می‌شوند و آزمایش نمی‌شوند؟! (۲).
با اینکه ما کسانی را که قبل از ایشان بودند بیازمودیم، باید خداوند راستگویان را معلوم کند و باید حتما دروغگویان را مشخص سازد (۳).

و یا آنها که عمل زشت می‌کنند پنداشته‌اند که از ما پیشی می‌گیرند چه بد حکمی است که ایشان می‌کنند (۴).

کسی که امید دیدار خدا دارد بداند که اجل خدا رسیدنی است و او شنوا و داناست (۵).

و کسی که جهاد کند به نفع خود جهاد کرده است که خدا بی‌نیاز از همه عالمیان است (۶).

و کسانی که ایمان آوردند و عمل صالح کردند ما گناهان ایشان را از ایشان محو می‌کنیم و به طور مسلم پاداش بهتر از آنچه می‌کردند می‌دهیم (۷).

و ما به انسان در باره پدر و مادرش سفارش به احسان کرده‌ایم (و در عین حال گفته‌ایم) اگر به تو اصرار ورزیدند که چیزی را که بدان علم نداری شریک من سازی اطاعتشان مکن، برگشت شما فرزندان و پدر و مادرتان به سوی من است آن وقت به آنچه می‌کردید آگاهتان می‌کنم (۸).

و کسانی که ایمان آورده و عمل صالح می‌کنند ما به طور قطع آنها را در زمره صالحان در می‌آوریم (۹).
و بعضی از مردمند که می‌گویند به خدا ایمان آوردیم ولی همین که به خاطر خدا اذیت می‌شوند شکنجه مردم را همسنگ عذاب خدا می‌کنند و چون از طرف پروردگارت نصرتی برسد حتما می‌گویند ما هم با شما بودیم آیا خدا داناتر نیست به آنچه در سینه عالمیان پنهان است (۱۰).

باید خدا کسانی را که ایمان آورده‌اند معین کند و کسانی را که نفاق ورزیدند مشخص سازد (۱۱).

و آنان که کفر ورزیدند به کسانی که ایمان آوردند گفتند بیایید راه ما را پیروی کنید و اگر راه ما خطا بود خطای شما به گردن ما، با اینکه هیچ یک از خطاهای خود را نمی‌توانند حمل کنند و به یقین دروغ می‌گویند (۱۲).

و باید که بارهای خود را با وزر بارهای دیگران حمل کنند و روز قیامت به یقین از افتراهایی که

بسته‌اند بازخواست خواهند شد (۱۳).

بیان آیات [حاصل و خلاصه‌ای از غرض و مفاد سوره عنکبوت و اشاره به مکی بودن آن]

از سیاق آیات این سوره و مخصوصا آیات اول سوره برمی‌آید که بعضی از کسانی که در مکه و قبل از هجرت، به رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) ایمان آورده بودند، از ترس فتنه‌ای که از ناحیه مشرکین تهدیدشان می‌کرد، از ایمان خود برگشته بودند، چون مشرکین دست از سر مسلمانان بر نمی‌داشتند، و مرتب آنان را دعوت می‌کردند به اینکه از ایمان به آن جناب برگردند، و ضمانت می‌دادند که اگر برگردید هر ضرری از این بابت دیدید ما جبران می‌کنیم، هم چنان که اگر برنگردید بلا به سرتان می‌آوریم، و آن قدر شکنجه‌تان می‌کنیم تا به کیش ما برگردید.

که آیه ﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا اتَّبِعُوا سَبِيلَنَا وَلْنَحْمِلْ خَطَايَاكُمْ...﴾ و آیه شریفه ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ فَإِذَا أُوذِيَ فِي اللَّهِ جَعَلَ فِتْنَةَ النَّاسِ كَعَذَابِ اللَّهِ...﴾ متضمن این معانی است.

و گویا از این عده که از ایمان خود رجوع کرده‌اند کسانی بوده‌اند که رجوعشان به خاطر مجاهدت و تهدید و تشویق پدر و مادرشان بوده، مانند بعضی از فرزندان مشرکین که از آیه شریفه ﴿وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حُسْنًا وَإِنْ جَاهَدَاكَ لِتُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا...﴾ این معنا استشمام می‌شود، و این سوره در باره این عده نازل شده است.

پس غرض سوره به طوری که از اول و آخرش و سیاق جاری در سراسرش استفاده می‌شود، این است که: غرض خدای تعالی از ایمان مردم تنها این نیست که به زبان بگویند ایمان آوردیم، بلکه غرض، حقیقت ایمان است، که تندباد فتنه‌ها آن را تکان نمی‌دهد، و دگرگونی حوادث، دگرگونش نمی‌سازد، بلکه هر چه فتنه‌ها بیشتر فشار بیاورد، پا بر جا و ریشه‌دارتر می‌گردد.

پس غرض سوره اعلام این معنا است که مردم خیال نکنند به صرف اینکه بگویند ایمان آوردیم دست از سرشان برمی‌دارند، و در بوته آزمایش قرار نمی‌گیرند، نه، بلکه حتما امتحان می‌شوند، تا آنچه در دل نهان دارند ظاهر شود و معلوم شود ایمان است یا کفر، ﴿فَلْيَعْلَمَنَّ اللَّهُ الَّذِينَ صَدَقُوا وَ لِيَعْلَمَنَّ الْكَاذِبِينَ﴾ پس خدا حتما باید معلوم کند آن کسانی را که در دعوی ایمان راست می‌گویند، و آنهایی که در این دعوی دروغ‌گویند.

پس فتنه و محنت یکی از سنت‌های الهی است که به هیچ وجه و در باره هیچ کس از آن گذشت نمی‌شود، همان طور که در امت‌های گذشته از قبیل قوم نوح، عاد، ثمود، قوم ابراهیم، لوط، شعیب و موسی جریان یافت، و جمعی استقامت ورزیده و جمعی دیگر هلاک شدند و در امت‌های حاضر و آینده نیز جریان خواهد داشت، و خدا به کسی ظلم نکرده، و نمی‌کند، این خود امت‌ها و اشخاصند که به خود ظلم می‌کنند.

پس کسی که می‌گوید من به خدا ایمان آوردم باید در برابر ایمانش صبر کند، و خدای یگانه را بپرستد و چون قیام به وظایف دینی برایش دشوار و یا غیر ممکن شد باید به دیاری دیگر مهاجرت کند، دیاری و سرزمینی که در آنجا بتواند به وظیفه‌های خود عمل کند، چون، زمین خدا وسیع است.

و هرگز نباید به خاطر ترس از گرسنگی و سایر امور زندگی از مهاجرت چشم‌پوشد، برای اینکه رزق بندگان به عهده خدا است، ﴿وَكَأَيِّنْ مِنْ دَابَّةٍ لَا تَحْمِلُ رِزْقَهَا اللَّهُ يَرْزُقُهَا وَإِيَّاكُمْ﴾ و چه بسیار جنبه‌ها که خودش متحمل رزقش نیست بلکه خدا است که رزق آنها و رزق شما را می‌دهد.

و اما مشرکین که مؤمنین را آزار می‌کردند با اینکه مؤمنین بغیر از اینکه می‌گفتند: پروردگار ما الله است، هیچ جرمی مرتکب نشده بودند، آنها هم باید بدانند که با این رفتار خود خدا را عاجز نمی‌کنند، و به ستوه نمی‌آورند، و نمی‌توانند خواست خود را علیه خواست خدا به کرسی بنشانند، بلکه خود این آزارشان هم که گفتیم فتنه و آزمایش مؤمنین است، فتنه و آزمایش خودشان نیز هست، و چنان نیست که از علم و تقدیر الهی خارج باشد، بلکه این خدا است که آنان را در چنین بوته‌ای از آزمایش قرار داده، و دارد علیه آنان ضبط می‌کند، تا اگر خواست در همین دنیا به وبال آن گرفتارشان کند، و اگر خواست این عذاب را تاخیر انداخته در روزی که به سوی او برمی‌گردند، و دیگر راه‌گریزی ندارند، عذاب کند.

و اما آن چه به عنوان حجت و دلیل برای خود درست کرده و دل‌بدان خوش کرده‌اند، سخن باطل و دلیل مردودی است که هیچ جا به دردشان نمی‌خورد، و حجت علیه آنان تمام است.

این حاصل و خلاصه‌ای از غرض سوره مورد بحث است، و مقتضای این زمینه این است که سوره در مکه نازل شده باشد، و اینکه بعضی گفته‌اند: مدنی است که یا همه‌اش و یا بیشترش و یا قسمتی از آن در مدینه نازل شده - اقوالشان در بحث روایتی آینده از نظر خواننده خواهد گذشت - صحیح نیست، چون مضامین آیات آن جز با روزگار عسرت و شدت قبل از

بیان سنت الهی مبین بر امتحان و آزمایش امت‌ها

﴿الْم أَحْسِبَ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ﴾

کلمه «حسب» از ماده حسبان است که معنای پندار را می دهد و جمله «ان یترکوا» قائم مقام دو مفعول آن است، (چون این ماده همیشه دو مفعول می گیرد، هم چنان که در فارسی هم می گوئیم: من فلانی را پسر فلانی پنداشتم)، و جمله «ان یقولوا» با تقدیر باء سببیت (بان یقولوا) می باشد و کلمه «فتنه» به معنای آزمایش است، و چه بسا بر معنای مصیبت و عذاب اطلاق شود، که معنای اول با سیاق سازگارتر است، و استفهام در آیه استفهام انکاری است.

و معنای آن این است که: آیا مردم گمان کرده اند که به صرف اینکه بگویند ایمان آوردیم متعرضشان نمی شوند، و با بلاها و مصیبت‌ها آزمایش نمی گردند، آزمایشی که با آن آنچه در نهان دارند از صدق و کذب آشکار شود؟

بعضی از مفسرین در معنای آن گفته اند: «و آیا مردم گمان کرده اند که به هیچ بلیه ای مبتلا نمی شوند چون گفته اند ایمان آوردیم و خلاصه بلا و مصیبت مخصوص کفار است اما مؤمنین به خاطر آن کرامت و احترامی که نزد خدا دارند دچار هیچ مصیبتی نمی شوند؟».

و لیکن این معنا از نظر سیاق آیات معنای بعیدی است.

﴿وَلَقَدْ فَتَنَّا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَلَيَعْلَمَنَّ اللَّهُ الَّذِينَ صَدَقُوا وَلَيَعْلَمَنَّ الْكَاذِبِينَ﴾

لام در دو کلمه «لایعلمن» و «و لایعلمن» لام سوگند است، و جمله ﴿وَلَقَدْ فَتَنَّا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ﴾ حال از کلمه «ناس» در آیه قبلی است، و یا حال از ضمیر جمعی است که در کلمه «یفتنون» است.

بنا بر احتمال اول، انکار و توییح متوجه به ظن و پندار ایشان است، که گمان کرده بودند آزمایش نمی شوند، با اینکه سنت الهی بر آزمایش و امتحان خلق جریان دارد، و بنا بر احتمال دوم این سرزنش و توییح متوجه به این پندارشان است که سنت الهی در باره اقوام مختلف است، چون که قومی را آزمایش می کند، و قومی دیگر را آزمایش نمی کند، و بعید نیست احتمال اول با سیاق موافق تر باشد.

پس ظاهر این است که: مراد از جمله ﴿وَلَقَدْ فَتَنَّا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ﴾، این است که فتنه و امتحان سنت جاری ما است که در امت‌های قبل از ایشان نیز جاری کردیم، و تو هرگز تبدیل و دگرگونگی در سنت ما نخواهی یافت.

دو وجه در مورد مراد از اینکه امتحان مردم را تعلیل فرمود به اینکه: تا خدا بداند چه

کسانی در ادعای ایمان صادقند و کیان کاذب

جمله ﴿فَلْيَعْلَمَنَّ اللَّهُ الَّذِينَ صَدَقُوا...﴾، تعلیل مطلب قبل است، و مراد از اینکه می فرماید: تا خداوند بداند که چه کسانی راست می گویند و چه کسانی دروغ گویند، این است که: آثار صدق و کذب آنان به وسیله امتحان در مقام عمل ظاهر شود، چون امتحان است که باطن انسانها را ظاهر می کند، و لازمه این ظهور این است که: آنهایی که ایمان واقعی دارند، ایمانشان پای بر جاتر شود، و آنها که ایمانشان صرف ادعا است همان صرف ادعا هم باطل گردد.

چون آن ثواب و سعادت می که وعده داده اند بر ایمان ایشان مترتب شود، بر ایمان واقعی و حقیقت ایمان مترتب می شود، ایمانی که آثارش در هنگام شداید و نیز آنجا که پای اطاعت خدا به میان می آید ظاهر می شود، یعنی صاحب چنین ایمانی در شداید صبر می کند، و نیز در برابر دستورات الهی صبر نموده آنها را انجام می دهد، و در برابر معصیتها صبر نموده و از آنها چشم می پوشد، چنین ایمانی آن سعادت و آن ثوابها را در پی دارد، نه ایمان ادعایی.

پس معلوم شد که مراد از دانستن خدا، ظاهر شدن نشانیهای ایمان واقعی و ادعایی است، ممکن هم هست مراد از دانستن خدا، علم فعلی خدا باشد، که همان نفس امر خارجی است، چون که اعمال و اموری که از ما سر می زند عینا یکی از مراتب علم خدا هستند، و گر نه علم ذاتی او احتیاجی به امتحان ندارد. (پس معنای آیه این می شود که خدا سنت امتحان را در همه اقوام و همیشه جاری می کند، تا علم فعلی او یعنی راستها و دروغها ظهور پیدا کند).

و بنابراین معنای آیه مورد بحث این می شود که: آیا مردم پنداشته اند که رها می شوند، و در بوتۀ آزمایش قرار نمی گیرند، و هر ادعایی بکنند از ایشان پذیرفته می شود؟ در حالی که چنین نیست، یکی از سنتهای ما امتحان است که در امم قبل از ایشان نیز جریان داشت، در این امت نیز باید جریان یابد، تا راستگویان از دروغگویان متمایز و جدا شوند، یعنی آثار راستگویی آنان و دروغگویی اینان ظاهر شود، و در نتیجه ایمان راستگویان پا بر جاتر شده، و ادعای صوری و دروغی اینان نیز از دلهایشان بیرون شود.

حال ببینیم چرا تا کلمه ﴿فَلْيَعْلَمَنَّ اللَّهُ﴾ همه جا می فرمود: ما چنین و چنان کرده و می کنیم، و چون به این کلمه رسید فرمود: تا خدا بداند، با اینکه جا داشت بفرماید: تا ما بدانیم، نکته این التفات چیست؟ بعضی^۱ از مفسرین گفته اند: «برای این است که آیه شریفه در مقام تهدید

^۱ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۳۵.

دروغگویان است، و آوردن اسم جلاله (الله) در مهابت و هول‌انگیزی مؤثرتر است». ولی ظاهراً این التفات در امثال این مقام برای افاده تعلیل است، و می‌خواهد علت حکم را برساند، و بفرماید دعوت به ایمان و هدایت به سوی آن و ثواب یافتن از آن از آنجایی که مربوط به کسی است که نامش «الله» است یعنی همه عالم ابتدای خلقتش از اوست، و قوام ذاتش به اوست، و به سوی او هم بازگشت می‌کند، پس لازم و واجب است که حقیقت ایمان از ایمان ادعایی متمایز شود و مساله از حال ابهام درآمده و صریح بیان شود، و به همین جهت از تعبیر مثل «فلنعلمن» به تعبیر ﴿فَلْيَعْلَمَنَّ اللَّهُ﴾ عدول کرد.

معنای آیه: ﴿أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ أَنْ يَسْبِقُونَا...﴾

﴿أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ أَنْ يَسْبِقُونَا سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ﴾

کلمه «ام» منقطعه است (که در اصطلاح نحو به معنای بلکه است). و مراد از جمله ﴿الَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ﴾ کسانی که گناه می‌کنند مشرکین است، که مؤمنین را می‌آزردند، و آنان را از راه خدا جلوگیری می‌کردند، هم چنان که مراد از کلمه «ناس» در جمله ﴿أَمْ حَسِبَ النَّاسُ﴾ کسانی هستند که گفته بودند: «آما» ولی در معرض برگشتن از ایمان بودند، چون از فتنه و شکنجه مشرکین می‌ترسیدند.

و مراد از جمله ﴿أَنْ يَسْبِقُونَا﴾ به طوری که از سیاق برمی‌آید - غلبه و به ستوه آوردن خدا با فتنه مؤمنین، و بازداری ایشان از راه خدا است.

و جمله ﴿سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ﴾ تخطئه ایشان است، که گمان کرده بودند می‌توانند بر خدا غلبه کنند، و با فکر و خدعه خود و بازداری مؤمنین از راه خدا، و شکنجه دادن ایشان، از او سبقت بگیرند، و حال آنکه همین پندار غلط مکرری است که خدا به ایشان کرده، و ایشان را از اینکه به راه او که راه راست است درآیند جلوگیری نموده و نمی‌گذارد به سعادت خود برسند ﴿وَلَا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ إِلَّا بِأَهْلِهِ﴾.

بعضی^۱ از مفسرین گفته‌اند: مفاد آیه توییح عاصیان از مؤمنین است، هم چنان که مراد از جمله قبلی هم که می‌فرمود: ﴿الَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ﴾ همین مؤمنین است، و مراد از «سیئات» گناهانی است که مرتکب می‌شوند، نه شرک «ولی خواننده خوب می‌داند که سیاق با این احتمال مساعدت ندارد.

بعضی^۲ دیگر گفته‌اند: «مراد از عمل به سیئات اعم از شرک و ارتکاب سایر گناهان است، و آیه شریفه عام است و جهت ندارد ما آن را مخصوص شرک و یا سایر گناهان بگیریم.

ولی این درست نیست، چون اعتبار آیه از حیث اینکه در سیاق خاصی قرار گرفته یک مطلب است، و

^۱ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۳۶.

^۲ مجموعة من التفاسیر، ج ۵، ص ۴.

اعتبار آن از نظر خود الفاظش مطلبی دیگر است، و آنچه که اعتبار اولی اقتضاء می‌کند و از نظر غرض سوره هم اهمیت دارد همان است که ما گفتیم، و اما به اعتبار دوم اقتضایش عمومیت است، و هیچ حرفی در آن نیست.

مفاد آیه: ﴿مَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ اللَّهِ...﴾ و مراد از ﴿لِقَاءَ اللَّهِ﴾

﴿مَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ اللَّهِ فَإِنَّ أَجَلَ اللَّهِ لَآتٍ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ... كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

بعد از آنکه خدای سبحان مردم را سرزنش کرد بر اینکه در امر ایمان به خدا سهل‌انگارند، و به خاطر بلا و اذیت مشرکین از ایمان برمی‌گردند و مشرکین را سرزنش کرد به اینکه هم چنان مؤمنین را آزار می‌دهند، و از راه خدا بازمی‌دارند، تا به این وسیله به خیال خود نور خدا را خاموش کنند، و خدا را بستوه آورند، و جلو خواست او را بگیرند، و نیز بعد از آنکه هر دو طایفه را در پندارشان تخطئه فرمود، اینک در این آیات لحن کلام را برگردانیده، حق مطلب را بیان می‌کند، آن حقی که به هیچ وجه نمی‌شود از آن به سوی چیز دیگری عدول نمود، و آن واجبی که به هیچ وجه نمی‌شود از آن شانه خالی کرد.

در این آیات سه‌گانه بیان می‌کند که هر کس به خدا ایمان آورد به این امید که به سوی او بازگردد، و به دیدار او نائل شود، باید بداند که روز دیدار او خواهد رسید و نیز باید بداند که خدا گفته‌هایش را می‌شنود، و به احوال و اعمالش دانا است، پس باید حواس خود را جمع کند، و احتیاط را از دست ندهد، و حقیقتاً ایمان آورد، ایمانی که هیچ فتنه و بلایی او را از آن برنگرداند، و هیچ آزاری از ناحیه دشمنان خدا آن را سست نکند، و باید که در راه خدا حقیقتاً جهاد کند، و باز باید بداند که آن کسی که از جهاد وی بهره‌مند می‌شود خود اوست، و خدا هیچ احتیاجی به او ندارد، نه به ایمانش، و نه به جهادش، نه به خود او، و نه به احدی از عالمیان.

و باز باید بداند که اگر ایمان بیاورد و عمل صالح کند به زودی خدا گناهانش را می‌آمرزد و به اعمال خویش پاداش می‌دهد، و این دو علم اخیر علم اول را تاکید نموده، و مستوجب ملازمه او با وجوب ایمان و صبر در برابر فتنه‌ها در راه خدا می‌شوند.

پس جمله ﴿مَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ اللَّهِ﴾ ابتدای برگشتن از لحن کلام سابق به بیان حال کسی است که می‌گوید: ایمان آوردم، و می‌فهماند چنین کسی حتی اگر مختصری هم راست بگوید ایمان می‌آورد چون که امید دارد روزی به سوی خدا بازگردد، و آن روز قیامت است، زیرا اگر قیامت در کار نبود دین و ایمان به کلی لغو و بیهوده می‌شد. پس مراد از جمله

مورد بحث این است که: هر کس به خدا ایمان بیاورد، و یا هر کس که به زبان بگوید: من ایمان آوردم، امید لقای خدا را دارد، و اگر به جای این فرموده: «هر کس امید لقای خدا را دارد» از باب به کار بردن سبب در جای مسبب است.

و مراد از ﴿لِقَاءَ اللَّهِ﴾ قرار گرفتن بنده است در موقعی که دیگر بین او و بین پروردگارش حجابی نباشد، هم چنان که روز قیامت نیز این چنین است، چون روز قیامت روز ظهور حقایق است، که قرآن کریم در باره اش فرمود: ﴿وَيَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ الْمُبِينُ﴾ آن روز یقین می کنند که خدا حق آشکار است.

بعضی^۱ از مفسرین در معنای «لقای خدا» گفته اند: «مراد از آن، بعث است» بعضی^۲ دیگر گفته اند: «مراد از آن رسیدن به عاقبت زندگی، و دیدار ملک الموت، و حساب و جزاء است» بعضی^۳ دیگر گفتند: «مراد ملاقات جزای خدا، یعنی ثواب و یا عقاب اوست» بعضی^۴ دیگر گفته اند: «مراد ملاقات حکم او در روز قیامت است». بنا بر بعضی از این وجوه کلمه «رجاء» به معنای ترس است.

و این وجوه خرافه گویی و دور از ظاهر کلام است، که هیچ احتیاجی به ارتکاب آنها نیست، مگر آنکه بگوییم خواسته اند ﴿لِقَاءَ اللَّهِ﴾ را به لازمه معنایش تفسیر کنند. (پس معنای صحیح همان است که گفتیم لقای هر چیز علم یافتن به وجود او است، و روز قیامت مردم به حقانیت خدا علم پیدا می کنند، و لقای علمی برایشان حاصل می شود).

﴿فَإِنَّ أَجَلَ اللَّهِ لَآتٍ﴾ کلمه «أجل» به معنای غایت و نهایتی است که زمان دین و یا هر چیز دیگری بدان منتهی می گردد، گاهی هم اطلاق می شود به مجموع زمان دین، نه آخر آن، ولی استعمالش غالباً در همان معنای اول است.

و ﴿أَجَلَ اللَّهِ﴾ عبارت است از آن غایتی که خدا برای لقای خود معین کرده. و آن آمدنی است، و هیچ شکی در آن نیست، و در این جمله خدای تعالی مطلب را در نهایت درجه تاکید فرموده، و لازمه حتمی بودن این اجل یعنی روز قیامت این است که بنده خدا در باره آن مسامحه روا ندارد، و آن را سبک نشمارد، و در ایمان حقیقی به خدا و صبر در برابر آن، و تحمل فتنه هایی که به خاطر آن رو می آورد کوتاهی ننموده و از دین خدا و ایمان به او برنگردد.

خدای تعالی با جمله ﴿وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾ بر این تاکید افزوده، چون وقتی خدای

^۱ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۳۷.

^۲ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۳۷.

^۳ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۳۷.

^۴ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۳۷.

سبحان سمیع و شنوای گفتارها و دانای به احوال باشد، دیگر به هیچ وجه صحیح نیست کسی بگوید: ایمان آوردم، آن وقت در برابر فتنه‌ها از ایمان خود برگردد، بلکه جا دارد که ایمانش از باطن دلش به زبان جاری شود، و در نتیجه در مقابل فتنه‌ها هر قدر هم که سنگین باشد صبر کند.

از این جا این مطلب روشن می‌شود که جمله ﴿فَإِنْ أَجَلَ اللَّهُ لَاتٍ﴾ از قبیل به کار بردن سبب در جای مسبب است، هم چنان که این کار را در صدر آیه کرد، و اصل این است که بفرماید: هر کس گفت ایمان آوردم، باید آن را به طور مستقیم و از صمیم قلب بگوید، در حالی که بر ایمانش صابر باشد و در راه پروردگارش مجاهدت نماید.

﴿وَمَنْ جَاهَدَ فَإِنَّمَا يُجَاهِدُ لِنَفْسِهِ إِنَّ اللَّهَ لَغَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ﴾ مجاهده و جهاد مبالغه در جهند، و جهد به معنای به کار بستن طاقت و قدرت است، پس مجاهده و جهاد، یعنی به کار بستن نهایت درجه قدرت و طاقت، جمله مورد بحث مردم را به این نکته متنبه می‌کند، که مجاهده آنان در راه خدا، یعنی دست برداشتن از ایمان، و صبر در برابر شداید، و ناملایمات، چیزی نیست که نفع آن عاید خدای سبحان شود، تا آنکه مردم در باره آن سهل‌انگاری نموده بگویند شد، شد، نشد، نشد. بلکه نفعش عاید خودشان می‌شود، چون خدای تعالی از همه عالمیان بی نیاز است، پس مردم باید به خاطر سعادت خودشان ایمان خود را محکم نگاه دارند، و به خاطر ناملایمات از آن صرف‌نظر نکنند.

پس جمله مورد بحث حجتی را که در آیه قبلی بود تاکید می‌کند. و جمله ﴿فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ﴾ تعلیل برای ما قبلش می‌باشد.

در این آیه التفاتی به کار رفته، چون سیاق قبلی سیاق تکلم با غیر (ما) بود، و سیاق در این آیه سیاق غیبت است که می‌گوید: خدا چنین و چنان است، و نفرموده: ما چنین و چنانیم، و این تغییر سیاق همان نکته را می‌رساند که در آیه ﴿فَلْيَعْلَمَنَّ اللَّهُ الَّذِينَ صَدَقُوا﴾ می‌رساند، و توضیحش گذشت.

﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُكَفِّرَنَّ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَحْسَنَ الَّذِي كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾ این آیه عاقبت ایمان واقعی آنان را که توأم با جهاد است شرح داده و آن نکته را روشن می‌سازد که فرموده بود نفع ایمان عاید صاحبش می‌شود، نه عاید خدا، و بیان می‌کند که ایمان واقعی و لوازم آن خود عطیه‌ای است از خدا، و فضلی است از او.

و بنابراین آیه شریفه خالی از این دلالت نیست که جهاد در راه خدا همان ایمان و عمل صالح است، چون در حقیقت همان آیه را به این لحن آورده، آنجا می‌فرمود: هر کس

جهاد کند برای خود کرده، اینجا می‌فرماید: هر کس ایمان آورد و عمل صالح کند چنین و چنان می‌شود، پس معلوم شد ایمان و عمل صالح همان جهاد است.

و اما «تکفیر السيئات» معنایش عفو از گناهان است، و اصل در معنای تکفیر، پوشاندن است. بعضی^۱ گفته‌اند: «تکفیر السيئات»، تبدیل کفر سابق است به ایمان، و تبدیل معصیت‌های قبلی است به اطاعت. و لیکن این معنا صحیح نیست.

و اما اینکه فرمود: «ایشان را به بهترین آنچه عمل کرده‌اند جزاء می‌دهد» معنایش این است که: آن قدر درجه ایشان را بالا می‌برد که مناسب بهترین اعمال ایشان باشد و یا این است که: در هنگام حساب در اعمالی که کرده‌اند خرده‌گیری ننموده، جهات نقص و عیبی که در آنها است به حساب نیاورند، در نتیجه با همه آنها معامله بهترین عمل از نوع خودش را بکنند، مثلاً نمازشان را به جای بهترین نماز بپذیرند، هر چند که مشتمل بر جهات نقص و بدیهایی باشد، و همچنین هر عمل دیگر.

امر به نیکی به والدین و نهی از پیروی ایشان در شرک و رزیدن به خدا

﴿وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حُسْنًا وَإِنْ جَاهِدَاكَ لِتُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا﴾

کلمه «وصینا» از مصدر توصیه است که به معنای عهد سپردن است، ولی در اینجا منظور از آن امر است. و کلمه «حسنا» مصدر است، که در اینجا معنای وصفی را می‌دهد، و خود به جای مفعول مطلق نشسته، که در تقدیر است، و تقدیر کلام: «و وصینا الانسان بوالديه توصیه حسنة»، و یا «توصیه ذات حسن» می‌باشد، یعنی ما دستور دادیم به اینکه به پدر و مادر احسان شود.

نظیر این تعبیر در آیه ﴿وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا﴾ آمده که تقدیر آن «قولوا للناس قولاً حسناً» و یا «قولاً ذات حسن» است، یعنی به مردم گفتاری نیک بگویید و یا گفتاری دارای صفت نیکی بگویید.

بعید هم نیست که اگر به جای صفت مصدر را آورده، برای این بوده باشد، که مبالغه را برساند، هم چنان که به مردی که بی نهایت عادل است می‌گوییم: فلانی عدل است، البته تعبیر مورد بحث به توجیهاتی دیگر توجیه شده است.

﴿وَإِنْ جَاهِدَاكَ لِتُشْرِكَ بِي...﴾ این جمله تتمه همان توصیه است، که آن را به انسان خطاب کرده، و

انسان را نهی کرده از اینکه پدر و مادر را در شرک اطاعت کند، چون

^۱ روح البیان، ج ۶، ص ۴۴۸.

توصیه قبلی در معنای امر است و ممکن است کسی خیال کند اینکه دستور داده‌اند پدر و مادر را اطاعت کنند، این اطاعت در صورتی هم که پدر و مادر فرزند را دعوت به شرک کردند واجب است، لذا دنبالش از این گونه اطاعت نهی کرده، و فرموده اگر اصرار کردند که شرک بورزی اطاعتشان مکن.

با اینکه در سابق انسان غایب فرض شده بود، و می‌فرمود: ما به انسان چنین و چنان توصیه کردیم، در جمله مورد بحث ناگهان انسان مورد خطاب قرار گرفته، می‌فرماید: و اگر پدر و مادر تو اصرار کردند، که چه و چه اطاعتشان مکن و این التفات بدین منظور به کار رفته که با انسان صریح‌تر سخن را گفته باشد، و دیگر نقطه ابهامی باقی نماند، و باز به همین جهت فرمود: ﴿لَتَشْرِكْ بِي﴾ که به من شرک بورزید» و فرمود: «لتشرك بالله» - دقت بفرمایید.

و برگشت معنای جمله به این است که: ما انسان را نهی کردیم از شرک هر چند که شرک ورزیدنش اطاعت پدر و مادرش باشد، و در این دستور خود هیچ نقطه ابهامی باقی نگذاشتیم.

و در اینکه فرمود: ﴿مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ﴾ اشاره است به علت نهی از اطاعت، و حاصل آن این است که: اگر گفتیم پدر و مادر را در شرک به خدا اطاعت مکن، برای این است که اگر پدر و مادری فرزند خود را دعوت کنند به اینکه نسبت به خدا شرک بورزد، در حقیقت دعوت کرده‌اند به جهل و نادانی و افتراء به خدا، و خدا همواره از پیروی غیر علم نهی کرده، از آن جمله فرموده: ﴿وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ﴾ چیزی را که بدان علم نداری پیروی مکن»^۱.

و به همین مناسبت در ذیل جمله مورد بحث فرموده: ﴿إِلَىٰ مَرْجِعِكُمْ فَأُنَبِّئُكُم بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ﴾ یعنی به زودی به شما می‌فهمانم که اعمالتان که یکی از آنها بت پرستی و شرک به خدای سبحان بود چه معنا داشت. و معنای آیه این است که: ما به انسان‌ها در خصوص پدر و مادرشان عهد خوبی کردیم، و دستورشان دادیم که به پدر و مادر احسان کنند، و اگر کوشش کردند که به من شرک بورزید، اطاعتشان مکنید، برای اینکه این اطاعت پیروی چیزی است که علمی بدان ندارید.

در این آیه شریفه - همان طوری که قبلاً اشاره کردیم - توییخ کنایه‌ای است به بعضی از کسانی که ایمان به خدا آورده و سپس به اصرار پدر و مادر از ایمان خود برگشته‌اند.

^۱ اسری، آیه ۳۸.

﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُدْخِلَنَّهُمْ فِي الصَّالِحِينَ﴾

معنای آیه روشن است، چیزی که هست چون دنبال آیه قبلی، و در سیاق آن قرار گرفته، بر این معنا دلالت دارد که می‌خواهد به کسانی که گرفتار پدر و مادر مشرکند و آن پدر و مادر اصرار می‌ورزند که ایشان را به سوی شرک بکشانند، و ایشان زیر بار نرفته، به حکم اجبار ترک پدر و مادر را گفته‌اند، تسلیت گفته، با وعده‌ای جمیل دلخوش سازد.

می‌فرماید: اگر پدر و مادر او را به سوی شرک خواندند، و او به حکم خدا نافرمانی‌شان کرده، و ناچار از ایشان کناره‌گیری کرد، و پدر و مادر را به خاطر خدا از دست داد، مسئولیتی از این بابت ندارد، و ما در برابر پدر و مادری که از دست داده بهتر از آن دو به او می‌دهیم، و به پاداش ایمان و عمل صالحش او را در زمره صالحان در می‌آوریم، به همان صالحان که نزد ما در بهشت متنعم هستند، و این معنا را آیه شریفه ﴿يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً فَادْخُلِي فِي عِبَادِي وَادْخُلِي جَنَّتِي﴾^۱ نیز افاده می‌کند. ممکن است بعضی احتمال دهند که منظور از جمله ﴿لَنُدْخِلَنَّهُمْ فِي الصَّالِحِينَ﴾ این باشد که در دنیا در جامعه صالح درآورد، ولی این احتمال از سیاق آیات مورد بحث بعید است.

وصف مؤمنان زبانی که ایمانشان مقید و محدود به عافیت و سلامت و دوری از در دسر

و زحمت است

﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ فَإِذَا أُوذِيَ فِي اللَّهِ جَعَلَ فِتْنَةَ النَّاسِ كَعَذَابِ اللَّهِ...﴾

افرادی که ایمان عاریتی دارند، از آنجایی که ایمانشان مقید به عافیت و سلامتی، و تا حد ضرر و اذیت ندیدن از آن است، لذا قرآن کریم ایمانشان را به طور مطلق ایمان نخواند، و فرمود: «وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ - بعضی از مردمند که به خدا ایمان می‌آورند» بلکه فرمود: بعضی از مردمند که می‌گویند ایمان آوردیم. پس آیه مورد بحث به وجهی شبیه به آیه شریفه ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَعْبُدُ اللَّهَ عَلَىٰ حَرْفٍ فَإِنْ أَصَابَهُ خَيْرٌ اطْمَأَنَّ بِهِ وَإِنْ أَصَابَتْهُ فِتْنَةٌ انْقَلَبَ عَلَىٰ وَجْهِهِ﴾^۲ است.

﴿فَإِذَا أُوذِيَ فِي اللَّهِ﴾ یعنی و چون به جرم اینکه به خدا ایمان آورده اذیت ببیند،

^۱ هان ای نفس آرامش یافته، به سوی پروردگارت بازگرد، در حالی که تو از او راضی، و او از تو راضی باشد، پس در جمع بندگانم درآی، و در بهشتم جای گیر. - فجر، آیه ۲۷-۳۰.

^۲ و بعضی از مردمند که خدا را در یک فرض بندگی می‌کنند، و آن وقتی است که از ایمان خود سود ببرند، که اگر سود بردند نسبت به ایمان خود علاقمند می‌شوند و اما اگر فتنه‌ای ببینند، آن چنان پشت می‌کنند که دیگر عقب سر خود را ننگرند. - حج، آیه ۱۱.

چون - به طوری که گفته‌اند - ^۱ کلمه «فی» برای سببیت است، و در همین کلمه عنایت لطیفی از نظر لفظ هست، که خدای تعالی را - یعنی ایمان به خدا را - ظرف برای اذیت دادن کفار و اذیت دیدن مؤمنین قرار داده، تا بفهماند که این اذیت منتسب و مستند به خدای تعالی است، آن طور که مظروف منسوب به ظرف است، و این لطیفه هم با سببیت می‌سازد، و هم با غرضیت، نظیر این تعبیر در آیه ﴿يَا حَسْرَتِي عَلَىٰ مَا فَرَّطْتُ فِي جَنبِ اللَّهِ﴾^۲ و نیز در آیه ﴿وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا﴾^۳ آمده است.

بعضی^۴ از مفسرین گفته‌اند: معنای «ایذاء» در خدا این است که: ایذاء را در راه خدا باشد گویا خواسته‌اند بگویند مضافی در کلام بوده و حذف شده، و آن کلمه «سبیل» است.

لیکن باید دانست که عنایت کلامی مختلف است، ایذاء در خدا جایی گفته می‌شود که علت آن ایذاء تنها و تنها ایمان به خدا باشد، تا دیگر نگویند «ربنا الله»، و ایذاء در راه خدا در جایی گفته می‌شود که علت اذیت طی کردن راه دین باشد، هم چنان که همین عنایت در آیه ﴿فَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَأُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَأُوذُوا فِي سَبِيلِي﴾^۵ به کار رفته است.

شاهد بر اختلاف این دو عنایت و این دو اعتبار، آیه آخر همین سوره است که می‌فرماید: ﴿وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا﴾، که جهاد در راه خدا را، طریقه پیدا کردن سبل خود خوانده، و اگر هر دو به یک معنا بود، دیگر این آیه معنای صحیحی نداشت.

﴿جَعَلَ فِتْنَةَ النَّاسِ كَعَذَابِ اللَّهِ﴾ یعنی ایمان آن قدر در نظرش خوار شده که حکم عقل را بر اینکه از آزار و اذیت باید دوری جست، در باره اذیت مردم و عذاب خدا به یک اندازه می‌پندارد، و به همین جهت وقتی ایمانش باعث آزار دیدنش شد، با خود می‌گوید: هیچ عقلی به من نگفته که تو خودت را به خاطر ایمان به خدا به زحمت و عذاب بیفکنی، آنگاه از ایمان چشم می‌پوشد، و به شرک می‌گراید، تا مبادا مردم اذیتش کنند. و حال آنکه این پندار بسیار غلط است، برای اینکه عذاب و شکنجه‌ای که کفار به او بدهند اندک و تمام شدنی است، بالأخره روزی از شر آنان خلاص می‌شود، و لو اینکه زیر

^۱ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۳۹.

^۲ وا حسرتا بر آنچه من در جنب خدا از دست دادم. - زمر، آیه ۵۶.

^۳ کسانی که در راه ما جهاد کنند. - عنکبوت، آیه ۶۹.

^۴ تفسیر فخر رازی، ج ۲۵، ص ۳۸.

^۵ و کسانی که هجرت کردند، و از خانه و زندگی بیرون شدند، و در راه من شکنجه دیدند - آل عمران، آیه ۱۹۵.

شکنجه‌شان بمیرد، چون همین که مرد دیگر شکنجه‌ای نمی‌بیند، به خلاف عذاب خدا که هم عظیم است، و هم ابدی است، و هلاکت دائمی در پی دارد.

﴿وَلَيْنُ جَاءَ نَصْرٌ مِّن رَّبِّكَ لَيَقُولُنَّ إِنَّا كُنَّا مَعَكُمْ﴾ یعنی اگر از ناحیه خدا راه نجاتی برای شما مؤمنین واقعی رسید، بعد از آن شدت و تنگی که از کفار می‌دیدند، مؤمنین قلبی به شما می‌گویند: ما هم با شمایم، یعنی ما هم از این گشایش سهم می‌بریم.

کلمه «لیقولن» - با ضمه لام - صیغه جمع است، و ضمیرش به مؤمنین قلبی بر می‌گردد، که در آیه به لفظ «من» از آنان تعبیر شده، خواهی گفت: در آیه ضمائر دیگر به این کلمه بر می‌گردد، که همه مفرد است، در جواب می‌گوییم این ضمیر جمع به اعتبار معنای «من»، و سایر ضمائر که مفردند به اعتبار لفظ آن به آن بر می‌گردد.

﴿أَوَلَيْسَ اللَّهُ بِأَعْلَمَ بِمَا فِي صُدُورِ الْعَالَمِينَ﴾ استفهام در این جمله انکاری است، که دعوی آنان را رد می‌کند، به اینکه شما گمان کرده‌اید به صرف ادعای ایمان، خدا را فریب می‌دهید؟ نه، خدا به آنچه که در دل‌های مردم است آگاه است، و می‌داند که دل‌های شما ایمان ندارد.

مراد از «عالمین» جماعت‌هایی از انسان، و یا جماعت‌هایی از صاحبان عقل است، چه انسان و چه جن، و چه ملک. و اگر مراد از آن تمامی مخلوقات باشد چه ذوی العقول و چه آنان که عقل ندارند، آن وقت مراد از سینه‌ها باطنها خواهد بود، ولی این احتمال بعید است.

﴿وَلَيَعْلَمَنَّ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَلَيَعْلَمَنَّ الْمُنَافِقِينَ﴾

این جمله تتمه کلامی است که در آیه قبلی بود، و حاصل معنای آن این است که: خدا با همه این احوال به وسیله امتحان بین مؤمنین واقعی و منافقین جدایی خواهد انداخت، و از یکدیگر متمایزشان خواهد کرد.

بیان اینکه آیات گذشته راجع به مؤمنان زبانی ناظر بر منافقان است که بعد از امتحان

الهی از مؤمنان حقیقی باز شناخته می‌شوند

و در آیه شریفه اشاره است به اینکه طائفه‌ای که مورد بحث در آیات سابق بودند همان منافقینند، که ایمان آوردنشان در واقع مقید بود به اینکه در دسری برایشان ایجاد نکند، ولی در ظاهر وانمود می‌کرد که ما در هر حال ایمان داریم، ولی سنت الهی بر امتحان اشخاص کار خود را کرده، رسواشان ساخت، چون هیچ چیز جلوی این سنت را نمی‌گیرد.

بعضی^۱ از مفسرین به این دو آیه که گفتیم در باره منافقین است استدلال کرده‌اند به اینکه سوره مورد بحث یا خصوص این چند آیه در مدینه نازل شده است، چون آیات پیرامون نفاق و منافقین بحث می‌کند، که ظهور و پیدایش منافقین آغازش در مدینه و بعد از هجرت بود، که اسلام، شوکت و نیرویی به خود گرفت، و اما در مکه که اسلام در شدت ضعف و ذلت بود، و همواره به مؤمنین اهانت می‌شد، و در تنور فتنه‌ها و گرفتاریها می‌سوختند، در آن روز رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) و جامعه اسلامی نیرویی نداشت، مخصوصا در مقابل قریش عزتی و شوکتی نداشت، تا کسی از ترس شوکتش تظاهر به اسلام کند، و کفر باطنی خود را پنهان بدارد.

علاوه بر این آیه شریفه ﴿وَلَئِنْ جَاءَ نَصْرٌ مِنْ رَبِّكَ لَيَقُولُنَّ إِنَّا كُنَّا مَعَكُمْ﴾، از نصرت و فتح و غنیمت خبر می‌دهد، و معلوم است که همه اینها در مدینه اتفاق افتاده، نه در مکه.

و نظیر دو آیه مورد بحث آیه ﴿وَمَنْ جَاهَدَ فَإِنَّمَا يُجَاهِدُ لِنَفْسِهِ﴾ است که گفتگو از جهاد می‌کند، و معلوم است که جهاد و جنگ همه در مدینه، و بعد از هجرت اتفاق افتاده است.

و لیکن این نظریه سخیف و باطل است، و ادله‌ای که آورده هیچ دلالت بر مدعایش ندارد، اما داستان منافقین، اتفاقا دلیل بر این است که آیه شریفه در مکه نازل شده، برای اینکه در آیه گفتگو از آزار و اذیت شده، و در مدینه مسلمانان از کسی آزار و اذیت ندیدند، هر چه اذیت و شکنجه دیدند، در مکه دیدند، و اما آن ملاکی که در آیه برای نفاق ذکر کرد، که منافقین می‌گویند ﴿أَمْنَا بِاللَّهِ فَإِذَا أُوذِيَ فِي اللَّهِ...﴾، یعنی می‌گویند ایمان آوردیم و بر این دعوی ادامه می‌دهند، تا آنجا که به خاطر ایمان به خدا اذیت شوند، آن وقت از حرف خود بر می‌گردند، این ملاک، ملاکی است که هم ممکن است در مکه تحقق پیدا کند و هم در مدینه.

و اما داستان نصرت آنان نیز مستلزم فتح و غنیمت نیست، بلکه مصادیق دیگری نیز دارد، که خداوند با آن گشایشی به کار بندگانش بدهد، علاوه بر این آیه شریفه نمی‌خواهد بفرماید که نصرت خدا به ایشان رسید، بلکه می‌فرماید: اهل نفاق ما دام که اذیتی ندیده‌اند دم از اسلام می‌زنند، همین که آزار دیدند به عقب برمی‌گردند، و اگر نصرتی از خدا به مؤمنین برسد، آنها نیز خود را جزو مسلمانان قلمداد کرده و برای اینکه از آن پیروزی سهمی ببرند می‌گویند: ما هم مسلمانیم، و با شمایم، و این عبارت در باره آزار دیدن دلالت بر وقوع آن دارد، چون می‌فرماید: و همین که اذیت دیدند، ولی در باره نصرت این دلالت را ندارد، چون فرموده: و اگر نصرتی از خدا به مؤمنین برسد، و معلوم است که کلمه «اگر» تنها امکان تحقق را می‌رساند، نه وقوع آن را، ساده‌تر بگوییم کلمه «اگر» تنها دلالت دارد که چنین چیزی

^۱ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۴۰.

ممکن است واقع شود، و اما اینکه واقع هم شده، دلالت ندارد.

و اما اینکه استدلال کرده به جمله ﴿وَمَنْ جَاهَدَ...﴾، این نیز دلالت ندارد، برای اینکه در سابق توضیح دادیم که مراد از این جهاد، جهاد با نفس است، نه قتال با کفار، پس حق مطلب این است که: آیات شریفه هیچ دلالتی ندارد بر اینکه سوره و یا بعضی از آن در مدینه نازل شده است.

مشرکان گناه و خطای دیگران را بر دوش نمی کشند بلکه به جهت ضلالت و اضلالشان

دو عذاب خواهند دید

﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا اتَّبِعُوا سَبِيلَنَا وَلْنَحْمِلْ خَطَايَاكُمْ وَمَا هُمْ بِحَامِلِينَ مِنْ خَطَايَاهُمْ مِنْ شَيْءٍ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ﴾

مراد از جمله آنان که کافر شدند، مشرکین مکه است، که برای اولین بار نسبت به دعوت حقه اسلام اظهار کفر کردند، و مراد از جمله کسانی که ایمان آوردند، مؤمنین به آن دعوت است، که برای اولین بار به آن دعوت ایمان آوردند، و اینکه آن کفار به این مؤمنین گفتند: اگر راه ما را پیروی کنید خطاهایتان را گردن می گیریم، در حقیقت نوعی دلجویی از مؤمنین است، خواسته اند بگویند اگر به شرک قبلی برگردید، و راه ما را که همان شرک است پیروی کنید، بهر حال ضرر نمی بینید، برای اینکه اگر این برگشتن خطا نباشد، که هیچ، و اگر هم خطا و گناه باشد، ما گناهتان را گردن می گیریم، و به همین جهت نگفتند: اگر خطا باشد گردن می گیریم، بلکه به طور مطلق گفتند ما خطاهای شما را گردن می گیریم.

پس گویا گفته اند: به فرض که پیرویتان از طریقه ما خطا باشد، ما آن را از شما گردن می گیریم، و تمامی لوازمی هم که بر آن خطا مترتب شود گردن می گیریم، و یا گفته اند ما از شما تمامی خطاها را که از جمله آنها یکی همین خطای برگشتن به شرک است گردن می گیریم.

﴿وَمَا هُمْ بِحَامِلِينَ مِنْ خَطَايَاهُمْ مِنْ شَيْءٍ﴾ این جمله رد کلام مشرکین است، که گفتند ما حتما خطاهای شما را گردن می گیریم، البته ردی است که محفوف به حجت است، چون اگر پیروی طریقه مشرکین و برگشتن از ایمان به خدا به راستی خطا باشد این خطا نزد خدا محفوظ خواهد بود، و روزی به صاحبش برگشت خواهد کرد، و انتقال این خطا از عهده مرتکب آن به عهده دیگری محتاج به اذن خدا است، چون اوست که در برابر خطا مؤاخذه و کیفر می کند، و خدا هم نه تنها چنین اجازه ای نداده، بلکه صریحا فرموده: آنان نمی توانند خطاهای ایشان را گردن بگیرند، و به طور عموم گردن گرفتن تمامی خطاهای ایشان را از آنان نفی کرده، نه یک خطای معین.

جمله ﴿إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ﴾ مشرکین نامبرده را تکذیب می کند، چون سخن مشرکین به طور

ضمنی دلالت داشت بر اینکه اگر حاضر شوند و خطاهای مؤمنین را گردن بگیرند، آن خطا، به عهده آنان منتقل می‌شود، و خدا هم چنین اجازه‌ای به ایشان می‌دهد، جمله مورد بحث می‌فرماید که در این دعوی‌شان دروغ می‌گویند، پس تکذیب جمله مورد بحث مربوط به دعوی‌ای است که از فحوای کلام آنان استفاده می‌شد، نه از خود کلامشان، چون در کلامشان دروغی نمی‌گفتند.

﴿وَلِيَحْمِلُنَّ أَثْقَالَهُمْ وَأَثْقَالًا مَعَ أَثْقَالِهِمْ وَلَيَسْئَلُنَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَمَّا كَانُوا يَفْتَرُونَ﴾

این آیه تتمه کلام سابق است، که مشرکین را رد می‌کرد، و جنبه استدراک دارد، و معنایش این است که: کفار نمی‌توانند عین خطاهای مؤمنین را حمل کنند، برای اینکه خطای هر کسی به گردن خود اوست، و لیکن خطاهای خود را با مثل وزر و وبال مؤمنینی که به دست آنان کافر شده‌اند، حمل می‌کنند بدون اینکه چیزی از وبال خود آن شخص از ایمان برگشته، کم شود، اما از وبال آنان کم نمی‌شود؟ برای اینکه به اختیار خود دست از اسلام برداشتند، و اما مشرکین که مثل خطاهای آنان را با خطاهای خود حمل می‌کنند، برای اینکه باعث گمراهی آنان شدند، پس دو عذاب خواهند دید یکی برای ضلالتشان و یک عذاب دیگر برای اضلالشان.

پس می‌توان گفت آیه مورد بحث در معنای آیه ﴿لِيَحْمِلُوا أَوْزَارَهُمْ كَامِلَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَمِنْ أَوْزَارِ الَّذِينَ يُضِلُّونَهُمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ﴾^۱، می‌باشد.

﴿وَلَيَسْئَلُنَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَمَّا كَانُوا يَفْتَرُونَ﴾ این جمله می‌فهماند که شرک مشرکین افتراء بر خدای سبحان است، و همچنین این ادعایشان که ما می‌توانیم به آنچه وعده دادیم که خطایای شما را حمل کنیم وفا کنیم، و خدا چنین اجازه‌ای به ما داده.

بحث روایتی [روایاتی در معنی و شان نزول آیه: ﴿أَحْسِبَ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا...﴾ و آیه: ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا...﴾ که ناظر بر عدم کفایت ایمان لفظی و جریان حتمی امتحان و آزمایش

می‌باشند]

در الدر المثنور است که ابن ضریس، و نحاس، و ابن مردویه، و بیهقی در دلائل، از ابن عباس، و نیز ابن مردویه، از عبد الله بن زبیر، روایت کرده که گفت: سوره عنکبوت در مکه نازل شد^۲.
مؤلف: در روح المعانی از بحر از ابن عباس روایت آورده که گفت این سوره مدنی است^۳.

^۱ تا آنکه در قیامت بدوش کشند همه وزر خود را، و مقداری از وزر کسانی را که بدون علم و دلیل گمراه کردند. - نحل، آیه ۲۵.

^۲ الدر المثنور، ج ۵، ص ۱۴۰.

^۳ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۳۲.

و در مجمع البیان است که بعضی گفته‌اند: آیه ﴿أَحْسِبَ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا﴾ در باره عمار بن یاسر نازل شده، که در راه خدا شکنجه می‌دید، - نقل از ابن جریر -^۱

و در الدر المنثور است که عبد بن حمید، ابن جریر، ابن منذر، و ابن ابی حاتم، از شعبی روایت کرده که در ذیل آیه ﴿الْمُتْرَكُوا﴾ گفته: این سوره در باره مردمی از مکه نازل شد که اقرار به اسلام آورده بودند، و اصحاب رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) از مدینه به ایشان نامه نوشتند که آیه‌ای در باب هجرت نازل شده که به حکم آن هیچ اقرار و اسلامی از شما پذیرفته نمی‌شود مگر وقتی که هجرت هم بکنید، - بعد می‌گوید - پس آن عده با عمد و اختیار خود به مدینه آمدند، ولی مشرکین از دنبال تعقیبشان کرده به مکه برگرداندند. پس این آیه در باره ایشان نازل شد، و اصحاب نامه‌ای به ایشان نوشتند که چنین آیه‌ای نازل شده، مسلمانان مکه خود گفتند: یک بار دیگر از مکه بیرون می‌شویم، اگر کسانی ما را دنبال کردند با ایشان می‌جنگیم. این بار چون بیرون شدند مشرکین به تعقیبشان برخاستند، در راه با آنان کارزار کردند، بعضی کشته شدند، و بعضی دیگر نجات یافتند، و آیه ﴿ثُمَّ إِنَّ رَبَّكَ لِلَّذِينَ هَاجَرُوا مِنْ بَعْدِ مَا فُتِنُوا ثُمَّ جَاهَدُوا وَصَبَرُوا إِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِهَا لَغَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ در باره آنان نازل شد.^۲

و نیز در همان کتاب آمده که ابن جریر از قتاده روایت کرده که گفت: از آیه ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ﴾ تا جمله ﴿وَلَيَعْلَمَنَّ الْمُنَافِقِينَ﴾ در باره آن عده نازل شد که مشرکین آنها را به زور به مکه برگرداندند، و این ده آیه در مدینه نازل شده.^۳

باز در همان کتاب است که ابن جریر از ضحاک روایت کرده که گفت: آیه ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ﴾ در باره جمعی از منافقین مکه نازل شده، که ایمان می‌آوردند، ولی همین که خود را در معرض خطر می‌دیدند، و یا شکنجه می‌شدند، به کفر سابق خود بر می‌گشتند، و اذیت مردم را در دنیا با عذاب آخرت خدا یکسان می‌شمردند.^۴

و نیز در آن کتاب آمده که ابن منذر، ابن ابی حاتم، و ابن مردویه، از سعد بن ابی

^۱ مجمع البیان، ج ۸، ص ۲۷۲.

^۲ الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۴۱.

^۳ الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۴۱.

^۴ الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۴۲.

وقاص، روایت کرده‌اند که گفت: مادرم به من می‌گفت: من لب به هیچ طعام و آبی نمی‌زنم تا آنکه به محمد کفر بورزی، و همین کار را هم کرد، و این اعتصاب غذا را آن قدر ادامه داد که دهانش را با عصا بازمی‌کردند، پس این آیه نازل شد: ﴿وَصَيَّنَا الْإِنْسَانَ بَوَالِدَيْهِ حُسْنًا...﴾^۱.

و در مجمع البیان از کلبی نقل کرده که گفت آیه ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ...﴾، در باره عیاش بن ابی ربیعہ مخزومی نازل شد، و جریان چنین بود که وی مسلمان شد و از ترس خاندانش قبل از آنکه رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) مهاجرت کند به مدینه هجرت نمود، مادرش اسماء دختر مخرمه بن ابی جندل تمیمی سوگند خورد که هرگز غذا و آبی نخورد، و سر خود را نشوید، و هرگز در زیر سقف قرار نگیرد تا وی به نزدش برگردد، وقتی دو پسر دیگرش که از شوهر دیگر داشت، یعنی ابو جهل و حارث، پسران هشام از جریان خبردار شدند، و جزع و بی‌تابی مادر را دیدند سوار شدند، و به تعقیب او رفتند، تا به مدینه رسیدند، و در مدینه برادر را دیده، داستان مادر را بدو گفتند، عیاش زیر بار نمی‌رفت، تا در آخر از برادران پیمان محکم گرفت که به دین او کاری نداشته باشند، آنگاه با برادران روانه مکه شد، از سوی دیگر مادرش اعتصاب غذا را تا سه روز بیشتر ادامه نداد، و بعد از سه روز غذا خورد، و آب نوشید.

و اما عیاش همین که از مدینه بیرون آمد برادران او را گرفته و دستها و پاهایش را محکم بستند، و سپس هر یک صد تازیانه به او زدند، که باید از دین محمد بیزاری جوئی، عیاش از شدت ناراحتی بیزاری جست، و آنچه که نباید بگوید گفت: پس آیه شریفه نازل شد، از آن دو برادر حارث بیشتر از ابو جهل به عیاش بدرفتاری کرد، و عیاش سوگند خورد که هر گاه او را در جایی خارج از حرم مکه گیر بیاورد گردنش را بزنند.

و چون وارد مکه شدند، چند روزی بیشتر نگذشت، که رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) و مؤمنین به مدینه مهاجرت کردند، عیاش نیز مهاجرت نموده اسلامش نیکو گشت، بعد از او حارث بن هشام برادر مادری او نیز مسلمان شد، و به مدینه هجرت کرد، و با رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) بیعت بر اسلام نمود، در آن هنگام عیاش در مدینه نبود و از مسلمان شدن برادرش آگهی نداشت، تصادفاً روزی او را در بیرون آبادی قبا، بدید، پس بی درنگ گردنش را زد، مردم گفتند چرا یک مسلمان را کشتی؟ او مسلمان شده بود، عیاش گفت: ﴿إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ﴾، و گریه‌کنان نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم)

^۱ الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۴۱.

رفت، و جریان را بازگفت، در باره کار او این آیه نازل شد: ﴿وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ أَنْ يَقتُلَ مُؤْمِنًا إِلَّا خَطَأً...﴾^۱.

مؤلف: خواننده عزیز توجه دارد که چگونه روایت در شان نزول آیات مورد بحث اختلاف دارد، و ما قبلاً گفتیم که آنچه از سیاق آیات بر می آید این است که: این سوره تماماً در مکه نازل شده است. و در کافی آمده که عده‌ای از اصحاب ما از احمد بن محمد، از معمر بن خلاد، روایت کرده‌اند که گفت: من از ابا الحسن (علیه السلام) شنیدم که می فرمود: ا حسب الناس ان يتركوا ان يقولوا آمنا بالله و هم لا يفتنون، و كلمه بالله را اضافه می کرد، بعدا به من فرمود: هیچ می دانی فتنه چیست؟ عرضه داشتم: فدایت شوم منظور فتنه در دین است، فرمود: آن چنان آزمایش می شوند، که طلا می شود، و آن چنان خالص می گردند که طلا می گردد^۲.

و در مجمع البیان آمده که بعضی گفته‌اند: معنای کلمه «یفتنون» این است که در جان و مالشان دچار بلا و امتحان می گردند، و این معنا از امام صادق (علیه السلام) نیز روایت شده^۳. و در همان کتاب در ذیل جمله ﴿أَوْ يَلْبِسَكُمْ شِيْعًا﴾، و نیز در تفسیر کلبی آمده که وقتی این آیه نازل شد، رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) برخاست و وضوی شادابی گرفت، و به نماز ایستاد و نمازی نیکو به جای آورد، آنگاه از خدای تعالی درخواست کرد که عذابی از بالای سر، و یا از زیر پا نفرستد، و مسلمانان را فرقه فرقه نکند، و آنان را به جان هم نیندازد.

در این هنگام جبرئیل نازل شد، خبر استجابت دعای آن حضرت را نسبت به دو درخواست اولش آورد، و گفت اما دو درخواست اخیرت مستجاب نیست، پس رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) گفت: ای جبرئیل اگر بنا شود خداوند امت مرا به جان یکدیگر بیندازد، دیگر از من امتی باقی نمی ماند پس برخاست و دوباره دعا را از سر گرفت، در استجابتش آیه ﴿الْمُ أَحْسِبُ النَّاسُ أَنْ يَتْرُكُوا﴾ و آیه بعدی اش نازل شد، و گفت: هیچ چاره‌ای از فتنه نیست، چون امت بعد از پیغمبرش باید آزمایش شود، تا راستگو از دروغگو جدا گردد، برای اینکه دیگر وحیی نیست، تا با آن مشخص شوند، ناگزیر شمشیر می ماند، و اختلاف کلمه تا روز قیامت^۴. و در نهج البلاغه آمده که مردی در محضر علی بن ابی طالب (علیه السلام) برخاست و گفت، ما را از معنای فتنه خبر بده، و بفرما آیا خودت معنای آن را از رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) پرسیده‌ای؟ علی

^۱ مجمع البیان، ج ۸، ص ۲۷۳-۲۷۲.

^۲ اصول کافی، ج ۱، ص ۳۰۲.

^۳ مجمع البیان، ج ۴، ص ۳۱۵.

^۴ مجمع البیان، ج ۴، ص ۳۱۵.

(علیه السلام) فرمود: وقتی آیه ﴿لَمْ أَحْسِبَ النَّاسَ أَنْ يَتْرُكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ﴾ نازل شد، من فهمیدم که ما دام که رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) در بین ما است، فتنه‌ای به ما نازل نمی‌شود، از رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) پرسیدم، این فتنه چیست، که خدا از آن به تو خبر داده؟ فرمود: یا علی امت من به زودی بعد از من در بوته فتنه و آزمایش قرار می‌گیرند.^۱

و در کتاب توحید از علی (علیه السلام) روایت آمده که در ضمن حدیثی طولانی که در پاسخ سؤالات مردی از آن جناب از آیات قرآنی است، فرموده: در آیه ﴿مَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ اللَّهِ فَإِنَّ أَجَلَ اللَّهِ لَآتٍ﴾، مقصود از «من کان یؤمن» کسی است که ایمان داشته باشد، به اینکه روزی مبعوث می‌شود، و وعده خدا از ثواب و عقاب خواهد آمد، پس لقاء در این آیه به معنای دیدن با چشم نیست، بلکه مراد از آن بعث است، پس هر جا که در کتاب خدا به کلمه «لقاء» دیدار» برخوردی معنایش را بفهم، و بدان که منظور آن بعث و قیامت است.^۲ مؤلف: مراد امام (علیه السلام) این است که دیدن به چشم را نفی کند، و آیه را با لازمه معنا، معنا کرده است، نه اینکه معنای لقاء بعث باشد.

و در تفسیر قمی در ذیل آیه ﴿مَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ اللَّهِ﴾ آمده که هر کس لقای خدا را دوست بدارد. و در معنای جمله ﴿وَمَنْ جَاهَدَ﴾ آمده که یعنی بر سر لذات و شهوات و گناهان با نفس خود مبارزه کند: ﴿فَإِنَّمَا يُجَاهِدُ لِنَفْسِهِ إِنَّ اللَّهَ لَغَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ﴾ به نفع خود مبارزه کرده، چون خدا بی نیاز از عالمیان است، و در معنای جمله ﴿وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حُسْنًا﴾ آمده که مراد از والدین، پدر و مادر تنی است.^۳ و نیز در همان کتاب در ذیل آیه ﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا اتَّبِعُوا سَبِيلَنَا وَلْنَحْمِلْ خَطَايَاكُمْ﴾ فرمود: کفار به مؤمنین می‌گفتند بیایید با ما باشید، و دست از دین خود بردارید، برای اینکه آن قیامتی که از آن می‌ترسید چیزی نیست، و بفرضی هم که حق باشد، ما گناهان شما را بدوش خود می‌کشیم، و گردن می‌گیریم، خداوند هم دو بار ایشان را عذاب

^۱ نهج البلاغه صبحی صالح، ص ۲۲۰.

^۲ توحید صدوق، ص ۲۵۸.

^۳ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۴۸.

می‌کند، یکی به خاطر گناهان خودشان، و باری دیگر به گناهان دیگران^۱.

چند روایت در مورد اینکه گمراهان گمراه کننده دو عقوبت خواهند داشت چنانچه فتح

باب خیر نیز پاداشی علاوه بر پاداش عمل به خبر دارد

و در الدر المنثور است که ابن ابی شیبہ در کتاب المصنف، و ابن منذر، از ابی حنیفه، روایت آورده‌اند که گفت ابو جهل و بزرگان قریش افرادی را که نزد رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) رفته، و مسلمان می‌شدند، می‌دیدند، و می‌گفتند: محمد (صلی الله علیه وآله و سلم) شراب را حرام کرده، و زنا و هر عملی که عرب انجام می‌داد تحریم نموده، از دین او برگردید، و ما گناه شما را به گردن می‌گیریم، پس این آیه نازل شد: ﴿لِيَحْمِلُنَّ أَثْقَالَهُمْ وَأَثْقَالًا مَعَ أَثْقَالِهِمْ﴾^۲.

و نیز در همان کتاب آمده که احمد از حذیفه روایت کرده که گفت: مردی در عهد رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) از مردم گدایی کرد، مردم چیزی به او ندادند، تا آنکه یک نفر چیزی به او داد، مردم هم دادند، حضرت فرمود: کسی که کار خیری را فتح باب کند، و مردم هم آن را انجام دهند، هم اجر خودش را به او می‌دهند، و هم اجر کسانی که از او پیروی کردند، بدون اینکه از اجر آنان چیزی کاسته شود. و همچنین کسی که عمل شری را فتح باب کند، و دیگران هم به پیروی او آن کار را مرتکب شوند، هم وزر گناه خود او را به او می‌دهند، و هم وزر کسانی را که پیروی‌اش کردند، بدون اینکه از وزر آنان بکاهند^۳.

مؤلف: این مضمون در روایاتی دیگر نیز آمده، و در بعضی از آنها جمله ﴿وَلِيَحْمِلُنَّ أَثْقَالَهُمْ وَأَثْقَالًا مَعَ أَثْقَالِهِمْ﴾ به آن تفسیر شده است.

^۱ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۴۹.

^۲ الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۴۲.

^۳ الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۴۳.

﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِ فَلَبِثَ فِيهِمْ أَلْفَ سَنَةٍ إِلَّا خَمْسِينَ عَامًا فَأَخَذَهُمُ الطُّوفَانُ وَهُمْ ظَالِمُونَ ١٤
فَأَنْجَيْنَاهُ وَأَصْحَابَ السَّفِينَةِ وَجَعَلْنَاهَا آيَةً لِلْعَالَمِينَ ١٥ وَإِبْرَاهِيمَ إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ اعْبُدُوا اللَّهَ وَاتَّقُوهُ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ
إِن كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ ١٦ إِنَّمَا تَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللَّهِ أَوْثَانًا وَتَخْلُقُونَ إِفْكًا إِنَّ الَّذِينَ تَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللَّهِ لَا يَمْلِكُونَ
لَكُمْ رِزْقًا فَابْتَغُوا عِنْدَ اللَّهِ الرِّزْقَ وَاعْبُدُوهُ وَأَشْكُرُوا لَهُ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ١٧ وَإِن تَكذَّبُوا فَقَدْ كَذَّبَ أُمَمٌ مِّن قَبْلِكُمْ وَ
مَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ ١٨ أ وَلَمْ يَرَوْا كَيْفَ يُبْدِئُ اللَّهُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ إِنَّ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ ١٩ قُلْ
سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ بَدَأَ الْخَلْقَ ثُمَّ اللَّهُ يُنشِئُ النَّشْأَةَ الْآخِرَةَ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ٢٠ يُعَذِّبُ مَن
يَشَاءُ وَيَرْحَمُ مَن يَشَاءُ وَإِلَيْهِ تُقْلَبُونَ ٢١ وَمَا أَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ وَمَا لَكُمْ مِّن دُونِ اللَّهِ مَن
وَكِيٌّ وَلَا نَصِيرٌ ٢٢ وَالَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ وَلِقَائِهِ أُولَٰئِكَ يَئِسُوا مِن رَّحْمَتِي وَأُولَٰئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ٢٣ فَمَا
كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَنْ قَالُوا اقْتُلُوهُ أَوْ حَرِّقُوهُ فَأَنْجَاهُ اللَّهُ مِنَ النَّارِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ٢٤ وَقَالَ إِنَّمَا
اتَّخَذْتُم مِّن دُونِ اللَّهِ أَوْثَانًا مَّوَدَّةَ بَيْنِكُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا ثُمَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكْفُرُ بَعْضُكُم بِبَعْضٍ وَيَلْعَنُ بَعْضُكُم بَعْضًا
وَمَا أُولَٰئِكَ إِلَّا لُوطٌ وَقَالَ إِنِّي مُهَاجِرٌ إِلَىٰ رَبِّي إِنَّهُ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ٢٦ وَهَبْنَا
لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَجَعَلْنَا فِي ذُرِّيَّتِهِ النُّبُوَّةَ وَالْكِتَابَ وَ

آتَيْنَاهُ أَجْرَهُ فِي الدُّنْيَا وَإِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ ٢٧ وَ لَوْطًا إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ إِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الْفَاحِشَةَ مَا سَبَقَكُمْ بِهَا مِنْ أَحَدٍ مِنَ الْعَالَمِينَ ٢٨ أ إِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الرِّجَالَ وَ تَقْطَعُونَ السَّبِيلَ وَ تَأْتُونَ فِي نَادِيكُمُ الْمُنْكَرَ فَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَنْ قَالُوا إِنَّنَا بَعَذَابِ اللَّهِ إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ ٢٩ قَالَ رَبِّ انصُرْنِي عَلَى الْقَوْمِ الْمُفْسِدِينَ ٣٠ وَ لَمَّا جَاءَتْ رُسُلُنَا إِبْرَاهِيمَ بِالْبُشْرَى قَالُوا إِنَّا مُهْلِكُوا أَهْلَ هَذِهِ الْقَرْيَةِ إِنَّ أَهْلَهَا كَانُوا ظَالِمِينَ ٣١ قَالَ إِنَّ فِيهَا لُوطًا قَالُوا نَحْنُ أَعْلَمُ بِمَنْ فِيهَا لَنَنْجِيَنَّهُ وَ أَهْلَهُ إِلَّا امْرَأَتَهُ كَانَتْ مِنَ الْغَابِرِينَ ٣٢ وَ لَمَّا أَنْ جَاءَتْ رُسُلُنَا لُوطًا سِيءَ بِهِمْ وَ ضَاقَ بِهِمْ ذُرْعًا وَ قَالُوا لَا تَخَفْ وَ لَا تَحْزَنْ إِنَّا مُنْجُونَكَ وَ أَهْلَكَ إِلَّا امْرَأَتَكَ كَانَتْ مِنَ الْغَابِرِينَ ٣٣ إِنَّا مُنْزِلُونَ عَلَى أَهْلِ هَذِهِ الْقَرْيَةِ رِجْزًا مِنَ السَّمَاءِ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ ٣٤ وَ لَقَدْ تَرَكْنَا مِنْهَا آيَةً بَيِّنَةً لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ ٣٥ وَ إِلَى مَدْيَنَ أَخَاهُمْ شُعَيْبًا فَقَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ وَ ارْجُوا الْيَوْمَ الْآخِرَ وَ لَا تَعْتُوا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ ٣٦ فَكَذَّبُوهُ فَآخَذْتَهُمُ الرِّجْفَةَ فَأَصْبَحُوا فِي دَارِهِمْ جِثْمِينَ ٣٧ وَ عَادًا وَ ثَمُودَ وَ قَدْ تَبَيَّنَ لَكُمْ مِنْ مَسَاكِنِهِمْ وَ زَيْنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ فَصَدَّهُمْ عَنِ السَّبِيلِ وَ كَانُوا مُسْتَبْصِرِينَ ٣٨ وَ قَارُونَ وَ فِرْعَوْنَ وَ هَامَانَ وَ لَقَدْ جَاءَهُمْ مُوسَى بِالْبَيِّنَاتِ فَاسْتَكْبَرُوا فِي الْأَرْضِ وَ مَا كَانُوا سَابِقِينَ ٣٩ فَكَلَّا أَخَذْنَا بِذَنْبِهِ فَمِنْهُمْ مَنْ أَرْسَلْنَا عَلَيْهِ حَاصِبًا وَ مِنْهُمْ مَنْ أَخَذَتْهُ الصَّيْحَةُ وَ مِنْهُمْ مَنْ حَسَفْنَا بِهِ الْأَرْضَ وَ مِنْهُمْ مَنْ أَغْرَقْنَا وَ مَا كَانَ اللَّهُ لِيُظْلِمَهُمْ وَ لَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ ﴿٤٠﴾

ترجمه آیات

ما به تحقیق نوح را به سوی قومش گسیل داشتیم، پس مدت هزار سال الا پنجاه سال در میان آنان درنگ کرد، و سرانجام طوفان ایشان را که ستمگر بودند بگرفت (۱۴).
 پس ما او و اصحابش را که در کشتی قرار گرفته بودند نجات دادیم و آن کشتی را آیتی برای عالمیان کردیم (۱۵).

و بیاد آور ابراهیم را که به قوم خود گفت خدا را بپرستید و از او بترسید که این برای شما اگر بدانید بهتر است (۱۶).

شما به جای خدا بتهایی می پرستید و تهمت‌ها می تراشید با اینکه آنچه به جای خدا می پرستید هیچ رزقی را برای شما مالک نیستند، پس رزق را از نزد خدا بطلبید و او را عبادت نموده و شکرش به جا آورید که به سویش باز می گردید (۱۷).

و به فرض که مرا تکذیب کنید اولین امت نیستید که پیامبر خود را تکذیب کردند زیرا قبل از شما امت‌ها بودند که پیامبران خود را تکذیب کردند، و یک پیامبر جز ابلاغ روشن وظیفه‌ای ندارد (۱۸).

آیا نمی بینند که خدا خلقت خلایق را آغاز کرده و سپس آن را اعاده می کند و این برای خدا آسان است (۱۹).

بگو در زمین سیر کنید و نیک نظر کنید که چگونه خدا خلق را آفرید، خداوند همین جور نشاء دیگر پدید می آورد که خدا بر هر چیز قادر است (۲۰).

هر کس را بخواهد عذاب می کند و هر که را بخواهد رحم می کند و همه به سوی او برگردانیده می شوید (۲۱).

و شما نمی توانید خدا را در زمین و نه در آسمان به ستوه آورید و به غیر خدا سرپرست و یآوری ندارید (۲۲).

و کسانی که به آیات خدا و دیدار او کفر ورزیدند آنان از رحمت من مایوسند و آنان عذابی دردناک دارند (۲۳).

ولی از ناحیه مردمش جز این پاسخی نبود که بگویند: او را بکشید یا بسوزانید، پس خدا ابراهیم را از آتش آنان نجات داد، بدرستی در همین سرگذشت آیت‌هایی است برای مردمی که ایمان آورند (۲۴).

ابراهیم (بار دیگر) گفت: به خاطر دوستی با یکدیگر در زندگی دنیا به جای خدا بت‌ها گرفتید، ولی در روز قیامت همین دوستی‌ها به دشمنی مبدل گشته و به یکدیگر کفر می ورزید و یکدیگر را لعنت می کنید و سر منزلتان آتش است و از یاوران کسی را ندارید (۲۵).

لوط به ابراهیم ایمان آورد و اعلام داشت که من به سوی پروردگارم از شما دوری می جویم که عزیز و حکیم تنها اوست (۲۶).

ما به ابراهیم، اسحاق و یعقوب عطا کردیم و در ذریه او نبوت و کتاب قرار دادیم و اجر او را در دنیا دادیم و در آخرت هم از صالحان است (۲۷).

و به یاد آور لوط را که به قوم خود گفت به درستی شما عمل زشتی می کنید که قبل از شما احدی از

مردم عالم مرتکب آن نشده بود (۲۸).

آیا شرم نمی‌کنید که با مردان جمع شده راه تناسل را قطع می‌کنید و در مجالس و انظار یکدیگر عمل زشت می‌کنید؟ اما جز این پاسخی از قومش نیامد که اگر راست می‌گویی برو عذاب خدا را بیاور (۲۹).
لوط گفت: پروردگارا مرا بر مردم فساد انگیز نصرت بده (۳۰).

و چون فرشته‌گان ما نزد ابراهیم آمدند که او را بشارت دهند گفتند: ما اهل این قریه را (که لوط در آن است) هلاک خواهیم کرد و مامور این کاریم چون اهل آن ستمگرند (۳۱).
ابراهیم گفت آخر لوط در آن قریه است! گفتند ما از هر کس به اهل آن داناتریم لوط و خانواده‌اش را حتما نجات می‌دهیم به جز همسرش که از باقی ماندگان در قریه است (۳۲).

و چون فرستادگان ما نزد لوط آمدند از آمدن آنان اندوهناک شد به حدی که خود را بیچاره دید، فرشته‌گان گفتند مترس و اندوه مخور که ما نجات دهنده تو و خانواده تو هستیم مگر همسرت که باید مانند سایرین در قریه بماند (۳۳).

و ما به زودی بلایی از آسمان بر اهل این قریه نازل می‌کنیم به خاطر آن فسق‌ها که مرتکب می‌شدند (۳۴).

چیزی نگذشت که آن قریه را آیت و عبرت مردمی کردیم که تعقل می‌کنند (۳۵).
شعیب برادر اهل مدین را به سوی مدین گسیل داشتیم او به مردم گفت ای مردم من، خدا را عبادت کنید و روز جزا را امیدوار باشید و در زمین فساد مینگیزید (۳۶).

لیکن او را تکذیب کردند پس زلزله ایشان را بگرفت و صبح همه در خانه‌های خود مرده افتادند (۳۷).
عاد و ثمود را به یادآور که مسکن‌های آنان برای شما مردم مکه هویدا و کشف شد، و شیطان اعمال زشت آنان را برای آنان جلوه داد، و از این راه آنان را از راه خدا بازداشت با اینکه مردمی بینا بودند (۳۸).
و قارون و فرعون و هامان را به یاد آور که موسی نزدشان آمد و معجزه‌ها بیاورد پس در زمین تکبر کردند، و نتوانستند بر عذاب خدا فایق آیند (۳۹).

پس ما هر یک از این امت‌ها را به گناهشان بگرفتیم، بعضی از آنان را با سنگریزه و بعضی را با صیحه بگرفتیم، بعضی دیگر را در زمین فرو بردیم و بعضی را غرق کردیم و خداوند هرگز به ایشان ظلم نمی‌کرد و لیکن خودشان به خود ظلم کردند (۴۰).

بیان آیات [بیان این آیات شریفه که به هفت داستان از انبیاء گذشته و آزمایش شدن امم ایشان

اشاره دارد]

بعد از آنکه خدای سبحان در آغاز سوره این معنا را بیان فرمود که فتنه، سستی است

الهی، که به هیچ وجه و در حق هیچ کس از آن چشم‌پوشی نمی‌شود، در همه امت‌های گذشته اجراء کرده، در این امت نیز اجراء می‌کند، اینک در این آیات به هفت داستان از انبیای گذشته، و امت‌های آنان اشاره می‌کند که ایشان عبارتند از: نوح، ابراهیم، لوط، شعیب، هود، صالح و موسی (علیه السلام) که خدای تعالی همه امت‌های آنان را با فتنه‌هایی که برایشان پیش آورد، بیازمود، جمعی از آنان نجات یافته، و جمعی دیگر هلاک شدند، چیزی که هست در باره سه امت اول، هم نجات را ذکر کرده و هم هلاکت را، و در باره چهار امت آخری تنها هلاکت را ذکر فرموده: ﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِ فَلَبِثَ فِيهِمْ أَلْفَ سَنَةٍ إِلَّا خَمْسِينَ عَامًا فَأَخَذَهُمُ الطُّوفَانُ وَهُمْ ظَالِمُونَ﴾

در مجمع البیان گفته است: کلمه «طوفان» به معنای آب بسیار زیاد و عمیق است، و بدین جهت آن را طوفان گفته‌اند که به خاطر بسیاری‌اش در اطراف زمین طواف می‌کند، و می‌گردد^۱.

بعضی^۲ دیگر گفته‌اند: کلمه طوفان به معنای هر چیزی است که در عین بسیاری و شدتش دور چیزی طواف کند، مانند سیل، باد و ظلمت، و لیکن بیشتر در آب استعمال می‌شود.

و اگر به جای اینکه بفرماید نهصد و پنجاه سال در بین مردم زیست کرد، فرمود، هزار سال مگر پنجاه سال، منظور زیاد جلوه دادن مدت دعوت اوست، و از ظاهر آیه برمی‌آید که این مدت یعنی هزار الا پنجاه، مدت دعوت نوح (علیه السلام) بوده، یعنی فاصله بین بعثت او، و وقوع طوفان، که قهرا چند سال هم قبل از بعثت و بعد از طوفان زندگی کرده، بنابراین فرموده قرآن با گفته تورات در این باره مغایر است، چون تورات گفته که نهصد و پنجاه سال مدت عمر او بوده، و ما در تفسیر سوره هود، در ضمن داستانهای آن جناب به این نکته اشاره کردیم، بقیه الفاظ آیه روشن است.

﴿فَأَنْجَيْنَاهُ وَأَصْحَابَ السَّفِينَةِ وَجَعَلْنَاهَا آيَةً لِلْعَالَمِينَ﴾

یعنی ما نوح و یاران او را که با او سوار کشتی شدند نجات دادیم، و آنان عبارت بودند از خانواده نوح، و عده کمی از کسانی که به وی ایمان آورده بودند، و از ظالمان نبودند.

از ظاهر عبارت برمی‌آید که ضمیر در «جعلناها» به واقعه، و یا به نجات برمی‌گردد،

^۱ مجمع البیان، ج ۸، ص ۲۷۵.

^۲ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۴۳.

و اما اینکه بگوییم به سفینه برمی گردد بعید است، و کلمه «عالمین» به معنای جماعت‌های بسیاری است که در قرنهای مختلف و متصل زندگی کرده باشند.

توضیح سخن ابراهیم (علیه السلام) به قوم خود در مقام دعوت به توحید و عبادت خدا

و ابطال بت پرستی

﴿وَإِبْرَاهِيمَ إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ أُعْبُدُوا اللَّهَ وَاتَّقُوهُ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِن كُنتُمْ تَعْلَمُونَ﴾

این آیه عطف است بر کلمه «نوحا»، یعنی «و ارسلا ابراهیم الی قومه» و اینکه به قومش فرمود: ﴿أُعْبُدُوا اللَّهَ وَاتَّقُوهُ﴾ آنان را به دین توحید دعوت و از عذاب خدا انذار کرده، به قرینه آیات بعد که پیرامون همین دو مطلب است، پس جمله مورد بحث فایده حصر را می دهد، یعنی تنها خدا را بپرستید.

علاوه بر این اصلا در وثنیت یعنی کیش بت پرستی خدا پرستیده نمی شود، و وثنی‌ها غیر خدا را می پرستند، چون معتقدند که خدا ممکن نیست پرستیده شود، مگر از طریق سببهای فعاله در عالم، که مقرب درگاه خدایند، مانند ملائکه و جن، و بنابراین اگر خود خدا مستقیما پرستیده شود، قهرا بدون شریک پرستیده شده، پس دعوت بت پرست به پرستش خدا، دعوت او به دین توحید است، هر چند که گفته نشود تنها خدا را بپرستید، پس جمله «یا قوم ﴿أُعْبُدُوا اللَّهَ﴾» به همین جهت افاده حصر را می کند، هر چند که کلمه حصری در آن نیامده باشد.

﴿إِنَّمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْثَانًا وَتَخْلُقُونَ إِفْكَآ...﴾

کلمه «اوثان» جمع وثن - به فتحه واو، و ثاء - است، که به معنای بت است، و کلمه «افک» به معنای هر چیزی است که از صورت اصلی اش برگشته باشد، چه قول باشد و چه فعل.

این جمله بطلان بت پرستی را بیان می کند، و می رساند که تنها پرستش خدا عبادت حقیقی است، و خلاصه عبادت حقیقی منحصر ا عبادت خدا است، و اگر کلمه «اوثان - بت‌هایی» را، نکرده آورده، برای این است که دلالت کند بر وهن و بی پایگی این عمل، و اینکه الوهیت بت‌ها صرف دعوی است، و هیچ حقیقتی ندارد، و معنایش این است که: شما به جای خدا نمی پرستید مگر بت‌هایی که چنین و چنانند، و لذا دنبال آن فرمود: ﴿وَ تَخْلُقُونَ إِفْكَآ﴾ یعنی از خود دروغی را می تراشید و آنها را آلهه و معبود می نامید و همین تراشیده‌های خود را می پرستید، درست است که در این میان اله و معبودی هست که باید او را بپرستید، و لیکن آن خدا است نه بت‌ها.

﴿إِنَّ الَّذِينَ تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ لَا يَمْلِكُونَ لَكُمْ رِزْقًا﴾ این جمله مطلب قبلی را، یعنی دروغی بودن بت‌ها

و بطلان پرستش آنها را تعلیل می کند، و حاصلش این است که: اینهایی که شما به جای خدا می پرستید، که

هستند، از این رو معبود شما شده، و شما آنها را می‌پرستید که از شما راضی شوند، و در نتیجه روزی به شما بدهند، و روزیتان را فراوان سازند، و لیکن باید بدانید که اینها مالک رزقی برای شما نیستند، و آن کس که مالک رزق شما است خدا است، که سبب امتداد بقای شماست، چون اوست که شما را آفریده، و نیز رزقتان را خلق کرده، و آن رزق را سبب امتداد بقای شما قرار داده، چون ملکیت تابع خلقت و ایجاد است.

و چون برگشت معنای جمله مورد بحث به این معنا بود، لذا دنبال آن فرمود: ﴿فَابْتَغُوا عِنْدَ اللَّهِ الرِّزْقَ وَاعْبُدُوهُ وَاشْكُرُوا لَهُ﴾ یعنی حال که رزق شما نزد خدا است، و غرض شما هم از عبادت رزق است، پس رزق را از خدا بخواهید، چون اوست که مالک رزق شماست، پس غیر او را نپرستید، بلکه تنها خدا را بپرستید، و او را شکر گزارید که به شما رزق داده، و به انواع نعمت‌ها بهره‌مند ساخته، و شکر منعم در برابر آنچه انعام کرده واجب است.

﴿إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾ این جمله در مقام بیان علت جمله ﴿وَاعْبُدُوهُ وَاشْكُرُوا لَهُ﴾ است، و به همین جهت بدون او عاطفه آمده، و در آن فهمانده که این که گفتیم خدا را عبادت کنید، نه برای این که به شما رزق دهد، بلکه برای اینکه به سویس باز می‌گردید، و از شما حساب می‌کشد، چون اگر قیامتی و رجوعی و حسابی نبود، برای عبادت خدا هیچ علت قانع کننده‌ای وجود نداشت، چون رزق و امثال آن هر یک برای خود اسباب خاص طبیعی دارد، و رزق نه با عبادت زیاد می‌شود، و نه با کفر نقصان می‌پذیرد، پس تنها ملاک عبادت سعادت اخروی است، که با ایمان و کفر و عبادت و شکر و ترک عبادت و کفران مختلف می‌شود، پس باید مساله رجوع به خدا باعث عبادت و شکر شود، نه طلب رزق.

﴿وَإِنْ تَكْذَبُوا فَقَدْ كَذَّبَ أُمَّمٌ مِنْ قَبْلِكُمْ وَمَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ﴾

از ظاهر آیه برمی‌آید که تتمه کلام ابراهیم (علیه السلام) باشد، ولی بعضی^۱ از مفسرین گفته‌اند: «کلام خدا و خطاب به مشرکین قریش است» ولی به نظر ما بعید است.

و معنای شرط «ان» و جزاء ﴿فَقَدْ كَذَّبَ...﴾ که در صدر آیه است، این است که: تکذیب از شما بعید نیست، بلکه انتظارش هم می‌رفت، برای اینکه این عمل همانند سنت جاری در همه امت‌های مشرک است، و بنای مشرکین همیشه بر آن بوده، شما هم یکی از آنها و آخرین آن امتهائید، و در این میان هیچ وظیفه‌ای متوجه من نیست، چون من رسول هستم، و بدان جهت که رسولم جز ابلاغ، هیچ مسئولیتی ندارم.

^۱ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۴۵.

ممکن هم هست مراد این باشد که حال شما، در تکذیب‌تان مانند حال امتهای قبلتان است، که تکذیب هیچ سودی برایشان نداشت، بلکه وقتی عذاب بر آنان نازل شد، نه در زمین توانستند خدا را ناتوان کنند، و نه در آسمان، چون غیر از خدا هیچ ولی و یآوری نداشتند، شما هم مانند ایشانید، این دو احتمال هر دو با جمله ﴿وَمَا عَلَى الرَّسُولِ﴾ تناسب دارند.

احتجاج بر مساله معاد با اشاره به آغاز خلقت خلق

﴿أَوَلَمْ يَرَوْا كَيْفَ يُبْدِئُ اللَّهُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ إِنَّ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ﴾

این آیه تا آخر پنج آیه بعدش در وسط داستان ابراهیم واقع شده، با اینکه خود آنها ربطی به قصه آن جناب ندارد، ولی چون مشرکین منکر معاد هستند، و آن را بعید می‌شمارند، لذا بر مساله معاد اقامه حجت نموده، و استبعاد مشرکین را برطرف می‌سازد، چون در آیات قبل گفته شد که عمده در تکذیب رسل همین است، که ایشان معاد را قبول ندارند، ابراهیم (علیه السلام) هم در جمله ﴿إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ وَإِن تَكْذِبُوا فَقَدْ كَذَّبَ أُمَمٌ مِّن قَبْلِكُمْ﴾ به همین معنا اشاره می‌کند.

پس در جمله ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا...﴾ ضمیر به تکذیب کنندگان از همه امت‌ها برمی‌گردد، چه گذشتگان و چه آیندگان، و مراد از رؤیت، نظر کردن علمی است، نه دیدن به چشم، و جمله ﴿كَيْفَ يُبْدِئُ اللَّهُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ﴾، در معنای مفعول کلمه «یروا» است، چون که کلمه «یعیده»، عطف بر محل «بیدء» شده، و این گفته ما خلاف گفتار بعضی^۱ است که گفته‌اند: جمله «یعیده» عطف است بر جمله ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا﴾ و به هر حال استفهامی که در آیه شده توییخی است.

و معنای آیه این است که: آیا چگونگی ایجاد و اعاده موجودات را نمی‌دانند؟ یعنی باید بدانند، که کیفیت آن دو، مثل هم است، و آن عبارت است از پدید آوردن چیزی که نبوده.

و در جمله ﴿إِنَّ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ﴾، اشاره «ذلک» به اعاده بعد از ایجاد است، و این جمله می‌خواهد استبعاد مشرکین را برطرف سازد، و بفرماید: وقتی اعاده عبارت است از ایجاد بعد از ایجاد، برای آن خدایی که خود شما معتقدید که عالم را ایجاد کرده، چرا ممکن نیست که ایجاد بعد از ایجاد هم بکند، و حال آنکه در حقیقت اعاده عبارت است از انتقال دادن خلق از خانه‌ای به خانه دیگر، و جای دادن آنها در دارالقرار.

و اینکه بعضی^۲ از مفسرین گفته‌اند: «مراد از ابداء و سپس اعاده این است که خلق را ایجاد کند، و بعد مثل آنها را پدید آورد» صحیح نیست، برای اینکه ربطی به مساله معاد ندارد، و آیه

^۱ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۴۶.

^۲ روح البیان، ج ۶، ص ۴۵۸.

شریفه در مقام احتجاج بر مساله معاد است، که عبارت است از اعاده عین آنچه فانی کرده.

﴿قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ بَدَأَ الْخَلْقَ ثُمَّ اللَّهُ يُنشِئُ النَّشْأَةَ الْآخِرَةَ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

این آیه تا سه آیه بعد، رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) را دستور می دهد که مشرکین را مخاطب قرار داده، و حجت خود را علیه ایشان تمام کند، و به سیر در زمین ارشادشان نماید تا بفهمند کیفیت آغاز خلقت و ایجاد ایشان با اختلافی که در طبیعتهای خود دارند، و تفاوتی که در رنگها و اشکالشان هست، چگونه بوده، و چگونه خدا آنها را بدون الگو و نقشه قبلی، و بدون حساب و عددی معین، و یا نیرویی مثل هم آفریده، این طرز فکر دلیل قاطعی است بر اینکه قدرت او حساب و اندازه ندارد، وقتی چنین است، نشاء آخرت را هم مانند نشاء اول خلق می کند، پس آیه شریفه در معنای آیه ﴿وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ النَّشْأَةَ الْأُولَىٰ فَلَوْلَا تَذَكَّرُونَ﴾^۱ می باشد.

﴿يُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَيَرْحَمُ مَنْ يَشَاءُ وَإِلَيْهِ تُقْلَبُونَ﴾

این قسمت نیز جزء کلامی است که گفتیم رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) مامور شده به مردم بفرماید، و ظاهرا بیان جمله ﴿يُنشِئُ النَّشْأَةَ الْآخِرَةَ﴾، باشد که این نشاء آخرت چگونه نشاء است، و جمله «تقلبون» از قلب است، که به معنای برگرداندن هر چیزی است از وجهه و یا حالی که باید داشته باشد، مثل اینکه چیزی را زیر و رو کنند، یا پشت و رو نمایند، و معنای پشت و رو کردن، با جمله ﴿يَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ﴾^۲، که آن نیز در معرفی روز قیامت است، مناسب تر است.

البته بعضی^۳ دیگر از مفسرین کلمه «تقلبون» را به «تردون» معنا کرده اند در مجمع البیان گفته: «قلب» به معنای رجوع و رد است، و معنای «تقلبون»، «تردون» می باشد، یعنی شما برگردانده می شوید، از دار اسباب به زندگی در آخرت یعنی، جایی که جز خدا کسی مالک نفع و ضرر نیست^۴، و این معنایی است لطیف که رجوع به خدا و رد به سوی او را به آن

تفسیر کرده، چون روز قیامت در موقفی قرار می گیرند، که تمامی سببها از سببیت افتاده، و جز خدای سبحان حاکمی نیست، پس آیه شریفه در معنای این آیه است که می فرماید: ﴿وَرُدُّوْا إِلَى اللَّهِ مَوْلَاهُمْ الْحَقَّ وَ ضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ﴾^۵.

و حاصل معنای آیه این است که: نشاء آخرت نشاء ای است که خدا هر که را بخواهد عذاب می کند، و

^۱ شما که نشاء اول را می دانید پس چرا متذکر نمی شوید. - واقعه، آیه ۶۲.

^۲ روزی که باطنها ظاهر می شود. - طارق، آیه ۹.

^۳ روح البیان، ج ۶، ص ۴۵۶.

^۴ مجمع البیان، ج ۸، ص ۲۷۹.

^۵ به سوی خدا که مولای حق ایشان است، برمی گردند، و دیگر اثری از آنچه خدا می پنداشتند نمی یابند. - یونس، آیه ۳۰.

آنان مجرمین هستند، و هر که را بخواهد رحم می‌کند، که آنان غیر مجرمین می‌باشند، و به سوی او برمی‌گردید، که دیگر جز او کسی در باره شما حکم نمی‌راند.

نفی تعجیز خدا، غلبه بر او و امتناع و خروج از حکم او توسط خلق

﴿وَمَا أَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ﴾

این آیه وصف آنان را در قیامت بیان می‌کند هم چنان که آیه قبل وصف خدای سبحان را در آن روز بیان می‌کرد. یعنی شما نمی‌توانید خدا را در آن روز عاجز کنید، و فرار نموده، و از تحت حکومت و سلطنتش خارج شوید، و در اقطار زمین و آسمان پنهان گردید، و بنابراین، آیه شریفه جاری مجرای آیه ﴿يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ إِنِ اسْتَطَعْتُمْ أَنْ تَنْفُذُوا مِنْ أَقْطَارِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ فَانْفُذُوا﴾^۱ است.

بعضی^۲ دیگر از مفسرین گفته‌اند: جمله ﴿وَلَا فِي السَّمَاءِ﴾ در معنای «و لا من فی السماء» است، و کلمه «من» از این جهت حذف شده که کلام بر آن دلالت داشته، و معنای آیه این است که: شما زمینی‌ها نمی‌توانید خدا را در زمین ناتوان کنید، آنهایی هم که در آسمانند نمی‌توانند خدا را در آسمان عاجز کنند.

لیکن این معنای بعیدی است، و اینکه گفت کلام دلالت بر «من» داشت، و لذا حذف شد، به هیچ وجه قابل قبول نیست، و به فرض هم که مقصود افاده این معنا بوده باشد، کافی بود خطاب را متوجه انسان کند، و به حکم تغلیب جن و ملک را هم اراده نموده و بفرماید ﴿وَمَا أَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ﴾ شما نمی‌توانید خدا را عاجز کنید، نه در زمین و نه در آسمان.

﴿وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ وَكِيلٍ وَلَا نَصِيرٍ﴾ یعنی شما امروز به غیر خدا هیچ سرپرستی که عهده‌دار امورتان باشد، و از خدا بی‌نیازتان کند، و همچنین نصیری که شما را با

^۱ ای گروه جن و انس اگر می‌توانید در اقطار زمین و آسمان فرو روید بروید. - رحمان آیه ۳۳.

^۲ مجمع البیان، ج ۸، ص ۲۷۹.

یاری خود تقویت نموده و کمبود نیرویتان را جبران کند، و شما را بر خدای سبحان غلبه دهد، ندارید. پس آیه شریفه به طوری که ملاحظه می‌فرمایید - تعجیز خدا، و غلبه بر او، و خروج و امتناع از حکم او را، با همه اقسامش نفی می‌کند، و می‌رساند که خلق، نه خودشان مستقلاً می‌توانند خدا را عاجز سازند، و نه غیر ایشان می‌توانند این کار را برایشان انجام دهند، و نه خودشان و غیرشان می‌توانند به این غرض نائل آیند، معنای اول را جمله ﴿وَمَا أَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ...﴾ و معنای دوم را جمله ﴿وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ﴾، و معنای سوم را جمله ﴿وَلَا نَصِيرٌ﴾ افاده می‌کند.

﴿وَالَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ وَلِقَائِهِ أُولَئِكَ يَئِسُوا مِنْ رَحْمَتِي وَأُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

خطاب در این جمله متوجه رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) است، و جزء آن مطالبی که رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) مامور بود به مشرکین بگوید، نیست، و منظور از آن این است که: حق را در باره آنهایی که شقی هستند، و روز قیامت هلاک می‌شوند، برای پیامبر صریح بیان کند، چون در جمله ﴿يُعَذَّبُ مَنْ يَشَاءُ وَيَرْحَمُ مَنْ يَشَاءُ﴾ آن را سربسته و مبهم بیان کرده بود.

دلیل بر این معنا خطاب در «اولئک» است، که آن را دو مرتبه آورده، چون اگر جمله مورد بحث کلام رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم)، و تتمه ماموریت قبلی بود، می‌فرمود: «اولئکم».

باز مؤید این معنا جمله «من رحمتی» است، چون انتقال از مثل «اولئک یئسوا من رحمة الله»، و یا «من رحمة»، با اینکه مقتضای سیاق همین بود، به مثل ﴿أُولَئِكَ يَئِسُوا مِنْ رَحْمَتِي﴾ تصدیق و اعتراف را در ضمن دادن اصل خبر افاده می‌کند، و صریحاً اهل عذاب را که قبلاً مجمل بیان کرده بود، تعیین می‌نماید. مؤید دیگرش تکرار کلمه «اولئک» و نیز خود سیاق است.

و گویا اینکه خبر را به شخص رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) می‌دهد، منظور تقویت نفس شریف آن جناب، و نیز اشاره به این باشد، که مردم قابلیت و صلاحیت مثل این کلام را ندارند، و اینکه ایمان نمی‌آورند.

و به طوری که از اطلاق کلمه «آیات الله» برمی‌آید، مراد از آن تمامی ادله‌ای است که بر وحدانیت حق تعالی، و نبوت رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم)، و حقانیت معاد

دلالت دارد، چه آیات آفاقی، و چه معجزات نبوت، که یکی از آنها قرآن کریم است، پس کفر به آیات خدا به عمومیتش شامل کفر به معاد نیز می‌شود، و اگر در عین حال دوباره کفر به لقای خدا یعنی معاد را ذکر کرده، از قبیل ذکر خاص بعد از عام است، و نکته‌اش اشاره به اهمیت ایمان به آن است، چون با انکار معاد، امر دین به کلی لغو می‌شود.

و مراد از رحمت، چیزی است که مقابل عذاب باشد، که قهرا شامل بهشت می‌شود، و در کلام خدای تعالی اطلاق رحمت بر بهشت مکرر شده، چون بین آن دو ملازمه هست، مانند آیه ﴿فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَيُدْخِلُهُمْ رَبُّهُمْ فِي رَحْمَتِهِ﴾^۱، و آیه ﴿يُدْخِلُ مَنْ يَشَاءُ فِي رَحْمَتِهِ وَالظَّالِمِينَ أَعَدَّ لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا﴾^۲. و مراد از اینکه نسبت نومیدی به ایشان داده، یا این است که واقعا نومید هم هستند، چون حیات آخرت را منکرند، و کسی که اصلا اعتقادی به آن ندارد، قهرا از سعادت ابدی و رحمت جاودانی نومید است، و یا کنایه است از قضایی که خدا در باره بهشت رانده که هیچ کفاری داخل آن نشود.

و معنای آیه این است که: کفاری که آیات خدا را که دلالت بر دین حق و مخصوصا بر مساله معاد می‌کند منکر شدند، ایشان از رحمت خدا و بهشت نومیدند، و ایشان عذابی دردناک دارند.

﴿فَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَنْ قَالُوا اقْتُلُوهُ أَوْ حَرِّقُوهُ فَأَنْجَاهُ اللَّهُ مِنَ النَّارِ...﴾

این جمله تفریع است بر آیه‌ای که در صدر قصه بود، و می‌فرمود: ﴿وَإِبْرَاهِيمَ إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ أُعْبُدُوا اللَّهَ وَاتَّقُوهُ﴾.

و ظاهر جمله ﴿قَالُوا اقْتُلُوهُ أَوْ حَرِّقُوهُ﴾ این است که: هر یک از دو طرف تردید (بکشید و یا بسوزانید) کلام یکی از دو طایفه قوم ابراهیم است، که طایفه‌ای گفتند بکشید، و طایفه‌ای دیگر گفتند بسوزانید و مراد از کشتن، کشتن با شمشیر و امثال آن است، و این تردید و اختلاف، مربوط به ابتدای مشورت آنان است، ولی سرانجام حرفها یکی شد، که باید او را آتش زد، هم چنان که در سوره انبیاء آیه ۶۸ فرموده: ﴿قَالُوا حَرِّقُوهُ وَانصُرُوا آلِهَتَكُمْ﴾^۳.

ممکن هم هست تردید از همه باشد، و همه با هم ابتداء در باره او گفته باشند، یا باید او را کشت، و یا بسوزانید، و بعدا همگی تصمیم بر سوزاندن گرفته باشند.

در جمله ﴿فَأَنْجَاهُ اللَّهُ مِنَ النَّارِ﴾ حذف و ایجاز به کار رفته، یعنی سخن را کوتاه کرده، و تقدیر آن «ثم اتفقوا علی احراقه فاضرموا نارا فالقوه فیها فانجاه الله منها» بوده، یعنی بر سوزاندنش اتفاق کرده، پس آتشی

^۱ و اما کسانی که ایمان آورده، و عمل صالح کردند، خدا آنان را در رحمت خود داخلشان می‌کند. - جائیه، آیه ۳۰.

^۲ هر کس را بخواهد داخل در رحمت خود می‌کند، ولی برای ظالمان عذابی دردناک تهیه دیده است. - انسان، آیه ۳۱.

^۳ گفتند او را بسوزانید و خدایانان را یاری کنید. - انبیاء، آیه ۶۸.

افروختند، و ابراهیم را در آن افکندند، پس خدا او را از آتش نجات داد، که تفصیل قصه در جاهای دیگر قرآن آمده.

بت پرستی دلیل و مستندی نداشته، منشا آن تقلید و علاقه‌های قومی است

﴿وَقَالَ إِنَّمَا اتَّخَذْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْثَانًا مَوَدَّةَ بَيْنِكُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا...﴾

از آنجایی که مردم، بر بت پرستی خود هیچ دلیلی نداشتند، دیگر بهانه‌ای برایشان نماند، جز اینکه نسبت به کسانی که مورد احترامشان بود استناد بجویند، مانند پدران برای فرزندان، و رؤساء برای پیروان، و دوستان در نظر دوستان، و بالأخره امت برای تک تک افراد، پس یگانه چیزی که سنت‌های قومی را سر پا نگه می‌دارد، و باعث می‌شود که متروک نگردد همین ملاحظات است.

پس پیروی از سنت بت پرستی در حقیقت یکی از آثار علاقه‌های اجتماعی است، که عامه آن را از تک تک افراد مشاهده می‌کنند، و خیال می‌کنند که این عمل صحیح است، و علاقه قومیت و ادارشان می‌کند که از آن تقلید کنند، و آن را برای خود نیز سنت قرار دهند، و این سنت قرار دادن متقابلاً آن علاقه قومیت را حفظ می‌کند، و اتحاد و اتفاق و یک پارچگی یک قوم را محفوظ می‌دارد.

این حال و وضع عامه مردم است، و اما خواص قوم، آنها هم چه بسا به حجتی اعتماد کنند که در حقیقت هیچ حجیت ندارد، مثل اینکه بگویند: خدا بزرگ‌تر از آن است که حس انسانی بدان احاطه یابد، و یا وهم و یا عقل او را در خود بگنجانند، و چون چنین است، ما نمی‌توانیم در عبادت که یک نوع توجه است به او توجه کنیم، و لازم است چیز دیگری را که مورد عنایت اوست از قبیل جن یا ملائکه بپرستیم، تا آنها ما را به خدا نزدیک کنند، و نزد او وساطت و شفاعت ما را کنند.

پس آیه مورد بحث خطابی است از ابراهیم (علیه السلام) به عامه قومش که: بت پرستی شما هیچ دلیلی ندارد، مگر علاقه قومیت، شما می‌خواهید به این وسیله امر زندگی خود را اصلاح کنید.

و لذا می‌بینیم قوم ابراهیم (علیه السلام)، وقتی آن جناب دلیل بت پرستی را از ایشان می‌پرسد در جوابش می‌گویند: بلکه ما پدران خود را یافتیم که چنین می‌کردند ﴿إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ

وَقَوْمِهِ مَا هَذِهِ التَّمَائِيلُ الَّتِي أَنْتُمْ لَهَا عَاكِفُونَ قَالُوا وَجَدْنَا آبَاءَنَا لَهَا عَابِدِينَ^۱ و آیه ﴿قَالَ هَلْ يَسْمَعُونَكُمْ إِذْ تَدْعُونَ أَوْ يَنْفَعُونَكُمْ أَوْ يَضُرُّونَ قَالُوا بَلْ وَجَدْنَا آبَاءَنَا كَذَلِكَ يَفْعَلُونَ﴾^۲.

از این جا معلوم می شود که نصب کلمه «مودت» در جمله ﴿مَوَدَّةً بَيْنَكُمْ﴾، هم می شود بخاطر افتادن حرف جر باشد، و تقدیر آن «لمودة بینکم» بوده، و لام تعلیل از اولش حذف شده باشد، که در این صورت مودت سبب بت پرستی می شود، و هم ممکن است به خاطر این باشد که کلمه مذکور مفعول له است، و مودت غایتی است که غرض از بت پرستی، رسیدن به آن غایت است، و خلاصه بت می پرستیدند برای اینکه مودت پیدا بشود، هر دو جور ممکن است، و لیکن ذیل آیه با وجه دوم مناسب است که توضیحش خواهد آمد.

بعد از جمله ﴿إِنَّمَا اتَّخَذْتُمْ...﴾ فرمود: ﴿ثُمَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكْفُرُ بَعْضُكُمُ بِبَعْضٍ وَيَلْعَنُ بَعْضُكُمُ بَعْضًا﴾، و به این وسیله سرانجام بت پرستی را به علت مودت که باطن و واقعیت آن است بیان نمود، تا بدانند آن علاقه های اجتماعی که وادارشان کرد به اینکه تن به بت پرستی دهند به زودی واقعیت خود را نشان داده، در روزی که باطن هر چیز بیرون می افتد، به صورت دشمنی و نفرت از یکدیگر جلوه می کند.

آری مشرکین به خاطر رسیدن به این متاع قلیل و این سود بی ارزش متوسل به شرک شدند، که بزرگترین ظلم ها و هلاک کننده ترین گناهان است، و آن وقت بر این بت پرستی اتفاق کردند، لیکن به زودی حقیقت عملشان برایشان ظاهر می شود، و وبال آن گردن گیرشان می گردد، و در نتیجه از یکدیگر بیزار می شوند، و جرم را به گردن یکدیگر می اندازند.

و مراد از اینکه فرمود: به یکدیگر کفر می ورزند، این است که: این عابد و معبودها، یکدیگر را تکفیر می کنند، خدایان دروغی به ایشان کفر می ورزند، یعنی از ایشان بیزار می جویند، هم چنان که قرآن کریم در جای دیگر فرموده: ﴿سَيَكْفُرُونَ بِعِبَادَتِهِمْ وَيَكُونُونَ عَلَيْهِمْ ضِدًّا﴾^۳ و نیز فرمود: ﴿وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكْفُرُونَ بَشِيرِكُمْ﴾^۴.

و این معنا را در باره هر متبوعی نسبت به تابع خود بیان کرده، و فرموده: ﴿إِذْ تَبَرَّأَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا مِنَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا وَرَأَوْا الْعَذَابَ وَتَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْأَسْبَابُ﴾^۵ و مراد از لعن یکدیگر این است که: این عده آن عده را لعن

^۱ زمانی که گفت به پدرش و قومش چیست؟ این مجسمه هایی که شما برای آنها پرستش می کنید. گفتند: دیدیم پدرانمان را که برای آنها عبادت کننده بودند. - انبیاء، آیه ۵۲ و ۵۳.

^۲ گفت آیا وقتی بتها را می خوانید خواهش شما را می شنوند؟ و آیا شما را سود می دهند؟ و یا ضرر می زنند؟ گفتند: نه، بلکه ما پدران خود را یافتیم که این چنین می کردند. - شعراء، آیه ۷۲ و ۷۴.

^۳ به زودی خدایان دروغی به عبادت بت پرستان کفر می ورزند، و به ضدیت علیه آنان قیام می کنند. - مریم، آیه ۸۲.

^۴ روز قیامت همین بتها به شرک شما کفر می ورزند، - فاطر، آیه ۱۴.

^۵ روزی که رؤسا و پیشوایان از تابعان خود بیزار می جویند، عذاب را می بینند و دستشان از اسباب قطع می شود. - بقره، آیه

می‌کنند، هم چنان که باز قرآن کریم می‌فرماید: ﴿كَلِمًا دَخَلَتْ أُمَّةٌ لَعْنَتُ أُخْتَهَا﴾^۱.
 آنگاه دنبال جمله فوق فرمود: ﴿وَمَا أَوَاكُمُ النَّارُ وَمَا لَكُم مِّنْ نَّاصِرِينَ﴾ و این جمله اشاره است به اینکه
 وبال اعمالشان به ایشان می‌رسد، و کیفر خود را که همان آتش است و هلاکی ابدی را دنبال دارد می‌بینند، و
 هیچ ناصری که یاریشان کند، و از آنان دفاع نماید، ندارند، پس ایشان که در دنیا متوسل به مودت شدند، تا از
 یاری یکدیگر و تعاون اجتماعی و پشتیبانی از هم بهره‌مند شوند، به همین خاطر شرک ورزیدند، روز قیامت
 دشمن یکدیگر خواهند شد، و بر ضد یکدیگر قیام خواهند نمود، و سرانجامشان بیزاری و ترک یاری یکدیگر
 خواهد شد.

﴿فَأَمَّنَ لَهُ لُوطٌ وَقَالَ إِنِّي مُهَاجِرٌ إِلَىٰ رَبِّي إِنَّهُ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾

یعنی لوط (علیه السلام) به ابراهیم (علیه السلام) ایمان آورد و اگر بررسی باید فرموده باشد «فامن به
 لوط» چرا فرمود: ﴿فَأَمَّنَ لَهُ لُوطٌ﴾؟ در جواب می‌گوییم: کلمه ایمان هم با لام متعدی می‌شود، و هم با باء، و
 در هر دو صورت معنای یکی است.

بعضی^۲ از مفسرین در جمله ﴿وَقَالَ إِنِّي مُهَاجِرٌ إِلَىٰ رَبِّي﴾ گفته‌اند که: «ضمیر در آن به لوط برمی‌گردد،
 یعنی لوط گفت که من مهاجرت می‌کنم». بعضی^۳ دیگر گفته‌اند: «به ابراهیم برمی‌گردد». مؤید مفسر دوم آیه
 ﴿وَقَالَ إِنِّي ذَاهِبٌ إِلَىٰ رَبِّي سَيِّئِينَ﴾^۴ می‌باشد.

و گویا منظور از مهاجرت به سوی پروردگار، دوری از وطن، و بیرون شدن از بین قوم و فامیل مشرک،
 و رفتن به سرزمین غربت برای خداست، یعنی من این زحمت‌ها را تحمل می‌کنم، تا در غربت کسی مانع
 یکتاپرستیم نشود، بنابراین مهاجرت را، مهاجرت به سوی خدا خواندن نوعی مجاز عقلی است.

^۱ هر امتی که در می‌آید امت دیگر را لعنت می‌کند. - اعراف، آیه ۳۸.

^۲ مجمع البیان، ج ۸، ص ۲۸۰.

^۳ مجمع البیان، ج ۸، ص ۲۸۰.

^۴ و گفت من به سوی پروردگارم خواهم رفت، و او مرا هدایت خواهد کرد. - صافات، آیه ۹۹.

و منظور از اینکه فرمود: ﴿إِنَّهُ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾، این است که: او عزیزی است که هر کس را یاری کند خوار نمی‌شود و حکیمی است که هر کس را حفظ کند ضایع نمی‌شود، دلیل نمی‌شود و حکیمی است که هر کس جانب او را رعایت کند او تنها و بی‌کسش نمی‌گذارد.

﴿وَوَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ﴾

معنی این جمله ظاهر است.

﴿وَأَتَيْنَاهُ أَجْرَهُ فِي الدُّنْيَا وَإِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ﴾

کلمه «اجر» به معنای جزایی است که در مقابل عملی قرار گیرد، و عاید صاحب عمل شود، و فرق بین «اجر» با «اجرت» این است که: اجرت تنها در پاداش‌های دنیایی به کار می‌رود، ولی کلمه «اجر» هم در پاداشهایی دنیایی استعمال می‌شود و هم آخرتی.

و نیز فرق بین «اجر» و «جزاء» این است که: کلمه «اجر» تنها در پاداش‌های خیر و نافع استعمال می‌شود، ولی جزء هم در خیر و هم در شر، هم در نافع و هم در مضر.

معنی و مورد استعمال کلمه «اجر» و مقصود از اینکه در باره ابراهیم (علیه السلام)

فرمود: ﴿وَأَتَيْنَاهُ أَجْرَهُ فِي الدُّنْيَا﴾

همان طور که گفتیم کلمه اجر، هم در پاداشهای دنیوی به کار می‌رود و هم اخروی، لیکن در کلام خدای تعالی غالباً در پاداشهای اخروی به کار رفته، که خدا برای بندگان مؤمن خود تهیه دیده، که یا عبارت است از مقامات قرب، و یا درجات ولایت، که یکی از آنها بهشت است، آری در بعضی از آیات قرآنی در پاداش دنیایی نیز به کار رفته، مانند آیه ﴿إِنَّهُ مَنْ يَتَّقْ وَيَصْبِرْ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ﴾^۱ که حکایت کلام یوسف (علیه السلام) است، و نیز مانند آیه ﴿وَكَذَلِكَ مَكَّنَّا لِيُوسُفَ فِي الْأَرْضِ يَتَّبِعُوا مِنْهَا حَيْثُ يُشَاءُ نُصِيبُ بِرَحْمَتِنَا مَنْ نَشَاءُ وَلَا نُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ﴾^۲ که در این دو آیه کلمه «اجر» بر پاداش دنیوی اطلاق شده است.

﴿وَأَتَيْنَاهُ أَجْرَهُ فِي الدُّنْيَا﴾ ممکن است مراد از این اجر، اجر دنیوی نیکو باشد، آن وقت مناسب‌تر آن است که بگوییم کلمه «فی الدنیا» متعلق به «اجر» است، نه به «ایطاء - دادن» و ای بسا این معنا به آیه‌ای دیگر تائید شود، که می‌فرماید: ﴿وَأَتَيْنَاهُ فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَإِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ﴾^۳ چون ظاهراً مراد از

^۱ کسی که تقوی بورزد، و صبر کند، خدا اجر نیکوکاران را ضایع نمی‌سازد. - یوسف، آیه ۹۰.

^۲ و این چنین یوسف را در زمین مکنت دادیم، تا هر جا بخواهد منزل کند، ما هر که را بخواهیم به رحمت خود می‌رسانیم، و اجر نیکوکاران را ضایع نمی‌کنیم. - یوسف، آیه ۵۶.

^۳ ما به او در دنیا حسنه دادیم، و او در آخرت از صالحان است. - نحل، آیه ۱۲۲.

«حسنه» همان زندگی و عیش نیکو است، و مراد از

«ایتهاء» اعطای عملی است نه تقدیر کردن و کتابت آن. ممکن هم هست مراد از دادن آن، جلو انداختن وعده‌ای باشد که به عموم مؤمنین داده، و معنایش این باشد که ما آن وعده را در حق وی جلو انداختیم، و آن وعده عبارت است از مقامات قرب، هم چنان که قرآن کریم مقامات او را در ضمن داستانهایش در سوره انعام برشمرده.

﴿وَ إِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ﴾ - در معنای این جمله در تفسیر سوره بقره آنجا که می‌فرمود: ﴿وَلَقَدْ إِصْطَفَيْنَاهُ فِي الدُّنْيَا وَ إِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ﴾^۱، در جلد اول این کتاب بحث کردیم. ﴿وَلَوْ طَا إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ إِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الْفَاحِشَةَ مَا سَبَقَكُمْ بِهَا مِنْ أَحَدٍ مِنَ الْعَالَمِينَ﴾ یعنی «و ارسلا لوطا»، و یا «و اذکر لوطا» و جمله «﴿إِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الْفَاحِشَةَ﴾ شما عمل زشت به جا می‌آورید»، به ظاهر جمله‌ای است خبری، ولی منظور تعجب و انکار است. و مراد از کلمه «فاحشه» همان عمل لواط است.

و جمله: ﴿مَا سَبَقَكُمْ بِهَا مِنْ أَحَدٍ مِنَ الْعَالَمِينَ﴾، جمله‌ای است استینافی، که معنای فاحشه را روشن می‌کند، و فاحشه بودنش را تاکید می‌نماید، و گویا مراد این است که این عمل به این صورت که در بین شما شیوع یافته در هیچ قومی قبل از شما شایع نشده، و یا ممکن است جمله حالیه باشد، از فاعل «لتأتون» که در این صورت معنا چنین می‌شود: شما عمل زشتی مرتکب می‌شوید، در حالی که هیچ قومی از اقوام قبل از شما، مرتکب آن نشدند.

﴿أَ إِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الرِّجَالَ وَ تَقْطَعُونَ السَّبِيلَ وَ تَأْتُونَ فِي نَادِيكُمُ الْمُنْكَرَ...﴾

این استفهام، استفهام از امری است که سزاوار نیست هیچ شنونده‌ای تصدیقش نماید و صاحب عقلی آن را بپذیرد، و چون چنین بود، آن را با کلمه «ان» و «لام» در «لتأتون» که هر دو برای تاکید است تاکیدش کرد.

مراد از اتیان رجال، قطع سبیل، و اتیان منکر در نادى که قوم لوط مرتکب می‌شده‌اند

و این سیاق خود شاهد است بر اینکه مراد از آمدن رجال، عمل لواط است، و مراد از قطع سبیل، اهمال گذاشتن طریق تناسل، و لغو کردن آن است، چون راه تناسل عبارت است از نزدیکی و جماع با زنان، و قوم لوط این راه را قطع نمود، و آن را لغو کردند، پس تعبیر به قطع سبیل کنایه است از اعراض از نسوان و ترک مقاربت با آنان، و مراد از «اتیانهم المنکر فی نادیهم» - با در نظر داشتن اینکه کلمه «نادی» به معنای مجلسی است که جمعی در آن گرد هم باشند، و وقتی گفته می‌شود: نادى که همه اهل مجلس حضور داشته باشند -

^۱ و به تحقیق ما او را برگزیدیم در دنیا و او در آخرت از صالحین است. - بقره، آیه ۱۳۰.

که عمل لوط را و یا مقدمات شنیعه آن را در پیش روی همه انجام می دادند.

بعضی^۱ از مفسرین گفته اند: مراد از «قطع سبیل»، بستن راه هایی است که به شهر و دیار ایشان منتهی می شد، چون قوم لوط از شهر بیرون می شدند، و سر راه را بر مسافرینی که می خواستند به شهر آنان درآیند می گرفتند، و آنگاه هر یک سنگی به طرف آنها پرتاب می کردند، سنگ هر کس به هر کس می خورد، او را می گرفتند و اموالش را غارت می کردند، و با او عمل لوط انجام می دادند، و تازه سه درهم نیز غرامت می ستاندند، و در شهر قاضی داشتند که او هم همین طور قضاوت می کرد، و حق را به اهل شهر می داد.

بعضی^۲ دیگر گفته اند: مراد از «قطع سبیل»، اشاره به گناه دیگر آنان است، و آن اینکه علاوه بر عمل زشت مزبور راهزنی هم می کردند «ولی به طوری که خواننده ملاحظه فرمود، سیاق آیه خلاف این را می رساند. بعضی^۳ دیگر گفته اند:» مراد از «اتیان المنکر فی النادی»، این است که: مجالسشان همه رقم منکرات و اعمال زشت داشت، به یکدیگر ناسزا، و ناملایم می گفتند، و قمار می کردند، و به عابران سنگ می انداختند، و دف و نای می نواختند، کشف عورت می کردند، لوط مرتکب می شدند. ولی خواننده عزیز آنچه را که از سیاق استفاده می شد فهمید.

و جمله ﴿فَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَنْ قَالُوا إِنَّتِنَا بِعَذَابِ اللَّهِ إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ﴾ استهزاء و سخریه ای بوده از ایشان، که از آن برمی آید لوط (علیه السلام) ایشان را به عذاب خدا تهدید می کرده، و ایشان در پاسخش از باب مسخره می گفتند: چرا معطلی؟ اگر راست می گویی بیاور آن عذاب را، و این نکته در جای دیگر به صراحت آمده که ﴿وَلَقَدْ أَنْذَرَهُمْ بَطْشَتَنَا فَتَمَارَوْا بِالنُّذُرِ﴾^۴.

﴿قَالَ رَبِّ أَنْصُرْنِي عَلَى الْقَوْمِ الْمُفْسِدِينَ﴾

این جمله سؤال و درخواست فتح است از لوط (علیه السلام) و هم نفرینی است به قوم بدکارش، که آنان را مفسد نامید، چون عملشان زمین را فاسد می کرد برای اینکه نسل بشر را قطع و بشریت را تهدید به فناء می نمود.

^۱ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۵۳.

^۲ مجمع البیان، ج ۸، ص ۲۸۰.

^۳ مجمع البیان، ج ۸، ص ۲۸۰.

^۴ لوط (علیه السلام) ایشان را به خشم و عذاب ما تهدید همی کرد، ولی آنها تهدید وی را سخریه می گرفتند. - قمر، آیه ۳۶.

﴿وَلَمَّا جَاءَتْ رُسُلُنَا إِبْرَاهِيمَ بِالْبُشْرَى قَالُوا إِنَّا مُهْلِكُوا أَهْلَ هَذِهِ الْقَرْيَةِ إِنَّ أَهْلَهَا كَانُوا ظَالِمِينَ﴾

این آیه اجمال سرگذشت هلاکت قوم لوط را بیان می‌کند، و می‌رساند که هلاکتشان به وسیله رسولانی از ملائکه بود، که خداوند آنان را نخست نزد ابراهیم (علیه السلام) فرستاد، و آن ملائکه آن جناب و همسرش را به تولد اسحاق و یعقوب بشارت دادند، و سپس خبر دادند که مامور به سوی قوم لوط هستیم، تا هلاکتشان کنیم، که داستان مفصل آن در سوره هود، و سوره‌هایی دیگر آمده.

﴿قَالُوا إِنَّا مُهْلِكُوا أَهْلَ هَذِهِ الْقَرْيَةِ﴾ یعنی ملائکه به ابراهیم گفتند: ما اهل این قریه را هلاک خواهیم کرد، و از اینکه گفتند: «﴿أَهْلَ هَذِهِ الْقَرْيَةِ﴾ اهل این قریه» و لفظ «هذه» که برای اشاره قریب است آورده برمی‌آید که قریه لوط در نزدیکی آن محلی بوده که ابراهیم (علیه السلام) در آنجا منزل کرده بود، و آن سرزمین مقدس فلسطین است.

و جمله ﴿إِنَّ أَهْلَهَا كَانُوا ظَالِمِينَ﴾ تعلیل و بیان علت هلاک کردن ایشان است، می‌فرماید: علت اینکه می‌خواهیم هلاکتشان کنیم، این است که: ظالمند، و رذیله ظلم در آنها ریشه‌دار شده، در اینجا مقتضای ظاهر آن بود که بفرماید «انهم كانوا ظالمين» ولی به جای ضمیر، اسم ظاهر (اهلها) را به کار برده، و این اشاره است به اینکه ظلم این قوم، ظلم مخصوصی بوده، که آنان را مستوجب هلاکت کرده، نه مطلق ظلم که آن روز مردم بدان مبتلا بودند گویا فرموده: اهل این قریه بدان جهت که اهل چنین قریه‌ای هستند ظالمند.

مقصود ابراهیم (علیه السلام) از اینکه در گفتگوی خود با ملائکه مامور به عذاب قوم

لوط گفت: ﴿إِنَّ فِيهَا لُوطًا﴾

﴿قَالَ إِنَّ فِيهَا لُوطًا قَالُوا نَحْنُ أَكْثَرُ عِلْمٍ بِمَنْ فِيهَا لَنَنْجِيَنَّهٗ وَأَهْلَهُ إِلَّا امْرَأَتَهُ كَانَتْ مِنَ الْغَابِرِينَ﴾

از ظاهر سیاق برمی‌آید که منظور حضرت ابراهیم (علیه السلام) از اینکه فرمود: لوط در آن قریه است، این بوده که عذاب را از آن قوم بردارد، تا لوط هم محفوظ بماند، ملائکه هم در پاسخ گفتند: این مطلب از ما پنهان نیست، و ما بدان جاهل نیستیم، بلکه نه تنها لوط مشمول عذاب نیست، بلکه هستند کسانی دیگر که از عذاب مستثنایند، مانند فرزندان او ولی همسرش باید هلاک گردد.

پس ابراهیم از این مساله جاهل نبوده که خداوند لوط را که پیغمبر اوست با اهل قریه هلاک نمی‌کند، و نیز از تهدید ملائکه این ترس در او پیدا نشد که مبادا لوط هم هلاک شود، پس منظورش از اینکه فرمود: آخر لوط در آن قریه است، این بوده که به احترام لوط، عذاب را از اهل قریه برگرداند، ملائکه هم در پاسخش گفتند: که نه، ماموریم به اینکه او را از میان قوم

بیرون کنیم، و همچنین اهل او را، مگر همسرش را که او از باقی ماندگان در قریه است.

دلیل بر این معنایی که ما کردیم آیات ﴿فَلَمَّا ذَهَبَ عَنْ إِبْرَاهِيمَ الرَّوْعُ وَجَاءَتْهُ الْبَشْرَىٰ يُجَادِلُنَا فِي قَوْمِ لُوطٍ إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَحَلِيمٌ أَوَّاهٌ مُنِيبٌ يَا إِبْرَاهِيمُ أَعْرِضْ عَنْ هَذَا، إِنَّهُ قَدْ جَاءَ أَمْرُ رَبِّكَ وَإِنَّهُمْ آتِيهِمْ عَذَابٌ غَيْرُ مَرْدُودٍ﴾^۱ است، و از این آیات به خوبی برمی آید که در آیات مورد بحث هم منظور ابراهیم دفاع از قوم لوط بود، نه از خود لوط.

ملائکه نیز از کلام او همین را فهمیدند، و کلامش را بر ظاهرش باقی گذاشتند، و در پاسخش گفتند ما از هر کس داناتریم که چه کسانی در آن قریه هستند، و می دانیم که لوط و خانواده اش کسانی نیستند که سزاوار عذاب باشند، و به زودی او و خانواده اش نجات می یابند، به جز همسرش که او هلاک شدنی است، و چون همان طور که گفتیم ملائکه از کلام ابراهیم (علیه السلام) دفاع از اهل قریه را فهمیدند لذا در پاسخ گفتند: عذاب اهل قریه امری است حتمی، همان طور که آیات سوره هود هم به آن اشاره می کند. مفسرین در معنای جمله ﴿إِنَّ أَهْلَهَا كَانُوا ظَالِمِينَ﴾ و جمله ﴿قَالَ إِنَّ فِيهَا لُوطًا﴾ مشاجراتی طولانی دارند، که چون فایده از آن عاید نمی شد از نقلش خودداری کردیم، خوانندگان می توانند به تفاسیر مفصل مراجعه کنند.

﴿وَلَمَّا أَنْ جَاءَتْ رُسُلُنَا لُوطًا سِيءَ بِهِمْ وَضَاقَ بِهِمْ ذَرْعًا وَقَالُوا لَا تَخَفْ وَلَا تَحْزَنْ...﴾

ضمیر جمع در هر دو «بهم» به کلمه «رسل» برمی گردد، و حرف «باء» بر سر آن دو سببیت را می رساند، و چنین معنا می دهد که چون فرستادگان ما نزد لوط شدند به سبب ایشان بد حالی عارضش شد، برای اینکه فرستادگان به صورت جوانانی زیبا و امرد مجسم شده بودند، لوط ترسید مبادا مردم در باره آنان قصد سوء کنند، که اگر چنین شود او از دفاع از آنان ناتوان خواهد شد، و در برابر میهمانان شرمنده خواهد گشت. ﴿وَقَالُوا لَا تَخَفْ وَلَا تَحْزَنْ﴾ یعنی فرستادگان گفتند: مترس و اندوهناک مباش که خطر یقینی و احتمال خطری که تو را تهدید کند در بین نیست، چون خوف همیشه به خاطر مکروهی پیدا می شود که احتمال وقوعش برود، و اندوه وقتی می آید که آن مکروه واقع شده

^۱ همین که ترس و وحشت از ابراهیم زایل شد، و بشارت را شنید، شروع کرد به صحبت کردن و شفاعت در باره قوم لوط، بلکه عذاب را از آنان بردارد، چون ابراهیم مردی بردبار بود، که بسیار به درگاه ما رجوع می کرد، ما بدو گفتیم: که ای ابراهیم از این سخن بگذر، برای اینکه امر پروردگارت رسیده، که قوم لوط عذاب شوند، و عذابشان به هیچ وجه برنخواهد گشت. - هود، آیه ۷۴ و ۷۶.

باشد.

﴿إِنَّا مُنْجُوکَ وَ أَهْلَکَ إِلَّا إِمْرَأَتَکَ کَانَتْ مِنَ الْغَابِرِینَ﴾ یعنی ما تو و خانوادهات را نجات خواهیم داد، مگر همسرت را که از باقی ماندگان خواهد بود، یعنی باقی ماندگان در عذاب. و این جمله علت نداشتن ترس و اندوه را بیان می کند.

﴿إِنَّا مُنْزِلُونَ عَلَیْ أَهْلِ هَذِهِ الْقَرْیَةِ رِجْزاً مِنْ السَّمَاءِ بِمَا کَانُوا یَفْسُقُونَ﴾

این آیه بیان است برای جمله ﴿إِنَّا مُنْجُوکَ وَ أَهْلَکَ﴾ و می فرماید: غیر از تو و خانوادهات آنچه در قریه هست به خاطر فسقهایی که می کردند، دچار عذابی می شوند که ما آن را از آسمان نازل خواهیم کرد. و کلمه «رجز» به معنای عذاب است.

﴿وَلَقَدْ تَرَكْنَا مِنْهَا آیَةً بَیِّنَةً لِّقَوْمٍ یَعْقِلُونَ﴾

ضمیر مؤنث در «منها» به قریه برمی گردد، و «ترک» به معنای باقی گذاشتن است، و معنایش این است که: ما از این قریه تنها علامتی روشن باقی گذاشتیم، برای مردمی که تعقل دارند، تا از دیدن آن عبرت گیرند و از خدا بترسند، و آن علامت همان آثار و خرابه‌هایی است که بعد از نزول عذاب از قریه باقی می ماند. و لیکن امروز معلوم نیست که آن آثار کجا است. و چه بسا گفته می شود که: «بعد از جریان هلاکت آنان، آب دریا آن شهر را گرفت، و آن دریا همان بحر لوط است». و لیکن از ظاهر آیه - بطوری که ملاحظه می کنید - برمی آید که آثار این شهر در زمان نزول آیات مورد بحث معروف بوده، و از این ظاهرتر این جمله است که در سوره حجر در باره همین آثار صراحتاً فرموده: ﴿وَإِنَّهَا لَبَسِیْلٌ مَّقِیمٌ﴾^۱ و در سوره صافات آیه ۱۳۸ فرموده: ﴿وَإِنَّکُمْ لَتَمُرُّونَ عَلَیْهِمْ مُصْبِحِینَ وَ بِاللَّیْلِ أَفْلَا تَعْقِلُونَ﴾^۲.

﴿وَإِلَیْ مَدَیْنٍ أُخَاهُمْ شُعَیْبًا فَقَالَ یَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ وَ ارْجُوا الْیَوْمَ الْآخِرَ وَ لَا تَعْتُوا فِی الْأَرْضِ مُفْسِدِینَ﴾ در این آیه حکایت می کند که شعیب مردم را به عبادت خدا، یعنی به توحید می خواند، و اینکه به معاد معتقد شوند، چون رجای آخرت همان اعتقاد به معاد است، و اینکه در زمین فساد نکنند، و - به طوری که بعضی^۳ از مورخین در تاریخ قوم مدین گفته اند - عمده‌ترین فسادانگیزی آنان در زمین عبارت بوده از کمفروشی و خیانت در کیل و وزن.

﴿فَکَذَّبُوهُ فَآخَذَتْهُمْ الرِّجْفَةُ فَاصْبَحُوا فِی دَارِهِمْ جَاثِمِینَ﴾

^۱ و آن شهر خراب بر سر راهی است ثابت. - حجر، آیه ۷۶.

^۲ و شما همواره در صبح و شب بر خرابه آنان عبور می کنید باز تعقل نمی کنید؟ - صافات، آیه ۱۳۷ و ۱۳۸.

^۳ روح البیان، ج ۶، ص ۴۶۸.

کلمه «رجفة» به طوری که راغب گفته به معنای اضطراب و لرزش خیلی سخت است^۱. و کلمه «جاثمین» از ماده «جثم» است، و جثم و همچین جثوم در مکان، به معنای نشستن در آن، و یا زانو نهادن بر آن است، و این تعبیر کنایه است از مرگ و معنای آیه این است که: اهل مدین شعیب را تکذیب کردند، پس زلزله سختی ایشان را گرفت، و صبح همه در خانه‌هایشان مرده بودند، و دیگر از جای خود حرکت نکردند.

قرآن کریم در جای دیگر در باره داستان مدین فرموده: ﴿وَأَخَذَتِ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةَ فَأَصْبَحُوا فِي دِيَارِهِمْ جَاثِمِينَ﴾^۲ و نیز فرموده: ﴿فَإِنْ أَعْرَضُوا فَقُلْ أَنْذَرْتُكُمْ صَاعِقَةً مِثْلَ صَاعِقَةِ عَادٍ وَثَمُودَ﴾^۳، و از این آیات برمی آید که اهل مدین هم دچار صاعقه شدند و هم زلزله.

اشاره به امتحان و ابتلاء قوم مدین، عاد و ثمود و... و گرفتار شدنشان به عذاب الهی

﴿وَعَادًا وَثَمُودَ وَقَدْ تَبَيَّنَ لَكُمْ مِنْ مَسَاكِينِهِمْ...﴾

در اینجا سیاق را تغییر داد، تا تفنیی در کلام شده باشد، لذا نخست عاد را آورد، و سپس ثمود را، هم چنان که در آیه بعد، نخست قارون را ذکر کرده، سپس فرعون و بعد از او هامان را، به خلاف داستانهای اممی که قبلاً ذکر فرمود، زیرا در آن داستانها نخست نام انبیای هر امتی را می آورد، مانند: نوح، ابراهیم، لوط و شعیب، بعداً نام عاصیان آن امت‌ها را.

و دو کلمه «عاد و ثمود» در جمله مورد بحث منصوبند به فعلی تقدیری، و تقدیر کلام «و اذکر عاداً و ثمود - به یاد آر عاد و ثمود را» می‌باشد.

﴿وَزَيْنَ لَهَا الشَّيْطَانَ أَعْمَالَهُمْ فَصَدَّهُمْ عَنِ السَّبِيلِ وَكَانُوا مُسْتَبْصِرِينَ﴾ زینت دادن شیطان اعمال ایشان را کنایه به استعاره است از اینکه شیطان اعمال زشتشان را مورد علاقه و محبتشان قرار داد، و علاقه به آن را در آنان تشدید کرد، و معنای اینکه فرمود: از راه بازشان داشت، این است که: از راه خدا که راه فطرت است بازشان داشت، و لذا بعضی^۴ از مفسرین گفته‌اند: «مراد از مستبصر بودن آنان، این است که: قبلاً بر فطرت ساده انسانی خود بودند، و لیکن در آخر شیطان آن را از ایشان بگرفت» ولی ظاهر آیه - همان طور که در تفسیر آیه ﴿كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ﴾^۵ نیز گفتیم - این است که: عهد فطرت ساده و سالم قبل از

^۱ مفردات راغب، ماده رجف.

^۲ صیحه آنان را که ستم کردند بگرفت، پس در دیار خود بی حرکت شدند. - هود، آیه ۹۴.

^۳ پس اگر اعراض کردند بگو من شما را از صاعقه‌ای بیم می‌دهم که نظیر صاعقه عاد و ثمود باشد. - فصلت، آیه ۱۳.

^۴ روح البیان، ج ۶، ص ۴۶۸.

^۵ بقره، آیه ۲۱۳.

بعثت نوح بوده، و عاد و ثمود اقوامی بوده‌اند که بعد از نوح می‌زیسته‌اند، پس معلوم می‌شود مستبصر بودن آنان قبل از فریب شیطان، این بوده که پیرو دین توحید، یعنی دین فطرت بوده‌اند، و تنها خدا را می‌پرستیدند.

﴿وَقَارُونَ وَفِرْعَوْنَ وَهَامَانَ وَلَقَدْ جَاءَهُمْ مُوسَىٰ بِالْبَيِّنَاتِ فَاسْتَكْبَرُوا فِي الْأَرْضِ وَمَا كَانُوا سَابِقِينَ﴾^۱
کلمه «سابقین» استعاره به کنایه است از غلبه، یعنی قارون و فرعون و هامان که مورد دعوت موسی قرار داشتند، و در برابر دعوتش استکبار کردند با این عکس‌العمل خود بر او غالب نیامدند و بقیه الفاظ آیه روشن است.

﴿فَكَرَّأَ أَخَذْنَا بِذَنبِهِ...﴾

یعنی هر یک از امت‌های نامبرده را به جرم گناهی که داشتند گرفتیم، این اجمال قضیه است، آن وقت شروع می‌کند به تفصیل آن، و می‌فرماید: ﴿فَمِنْهُمْ مَنْ أَرْسَلْنَا عَلَيْهِ حَاصِبًا﴾، بعضی‌ها را حاصبی بر او فرستادیم، و حاصب به معنای سنگ است، بعضی^۱ هم گفته‌اند: به معنای بادی است که سنگریزه بیارد، و بنا به معنای اول جمله مورد بحث با قوم لوط منطبق می‌شود، و بنا بر معنای دوم با قوم عاد.

﴿وَمِنْهُمْ مَنْ أَخَذَتْهُ الصَّيْحَةُ﴾ بعضی از آنها را صیحه گرفت، و این قوم ثمود، و قوم شعیب است ﴿وَمِنْهُمْ مَنْ خَسَفْنَا بِهِ الْأَرْضَ﴾ و بعضی از آنها را در زمین فرو بردیم، و این اشاره به داستان قارون است، ﴿وَمِنْهُمْ مَنْ أَعْرَفْنَا﴾ بعضی‌ها کسانی بودند که غرقشان کردیم و این هم قوم نوح را شامل است و هم قوم فرعون و هامان را.

خدای سبحان بعد از تفصیل آن اجمال، به همه داستانهایی که تا اینجا بیان کرده بود برگشته، عاقبت امت‌های نامبرده را با بیانی عام شرح می‌دهد، و می‌فرماید آنچه این اقوام را گرفتار ببلائی کرد که بدان مبتلا شدند، تنها ظلم خود آنها بود، نه ظلم خدا، ﴿وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُظْلِمَهُمْ وَلَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ﴾ خدا هرگز به آنان ظلم نکرد، و لیکن این خودشان بودند که به خود ظلم می‌کردند «یعنی خدا آن بلاها را به عنوان مجازات بر آنان نازل کرد، چون دنیا دار فتنه و امتحان است، و این سنتی است الهی که به هیچ وجه از آن چشم‌پوشی نمی‌شود، پس هر کس هدایت بیابد برای خود یافته، و هر کس گمراه شود آن نیز علیه خود او است.

^۱ روح البیان، ج ۶، ص ۴۶۹.

بحث روایتی (روایاتی در ذیل بعضی آیات گذشته)

در کافی به سند خود از ابی عمرو زبیری، از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که در حدیثی که در آن معانی کفر را بیان کرده می‌فرماید: وجه پنجم از کفر، کفر براءت است، و آن کفری است که در آیه ﴿وَقَالَ إِنَّمَا اتَّخَذْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْثَانًا مَوَدَّةَ بَيْنِكُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا ثُمَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكْفُرُ بَعْضُكُمْ بِبَعْضٍ وَيَلْعَنُ بَعْضُكُمْ بَعْضًا﴾ بدان اشاره شده است که معنایش «یتبرأ بعضکم من بعض - بیزاری می‌جوئید یکی از دیگری» می‌باشد. - تا آخر حدیث -^۱.

مؤلف: این معنا در کتاب توحید از علی (علیه السلام) در حدیثی طولانی که به سؤالات اشخاصی در باره تعارض آیات قرآنی پاسخ داده آمده، و فرموده: این کفر که در این آیه هست به معنای بیزاری جستن است، می‌خواهد بفرماید: بعضی از بعضی دیگر بیزاری می‌جوئید، و نظیر این آیه در سوره ابراهیم است که در حکایت کلام ابلیس می‌فرماید: ﴿إِنِّي كَفَرْتُ بِمَا أَشْرَكْتُمُونِ مِنْ قَبْلُ﴾ من به آنچه قبلاً مرا در آن شرکت می‌دادید کافر می‌باشم، و نیز در حکایت گفتار ابراهیم می‌فرماید: ﴿كَفَرْنَا بِكُمْ﴾ یعنی تبری می‌جوئیم از شما^۲.

و در الدر المنثور است که ابن مردویه، از جابر روایت کرده که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) از خذف - یعنی ریگ و یا هسته خرما را بین دو سبابه نهادن، و آن را به سوی چیزی پرتاب کردن - نهی فرمود، و به آیه ﴿وَتَأْتُونَ فِي نَادِيكُمْ الْمُنْكَرَ﴾ استشهاد فرمود^۳.

مؤلف: این معنا از عده‌ای از صاحبان کتب حدیث از ام‌هانی دختر ابی طالب (علیه السلام) نیز روایت شده، و عبارت آن چنین است که گفت: از رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) معنای جمله ﴿وَتَأْتُونَ فِي نَادِيكُمْ الْمُنْكَرَ﴾ را پرسیدم، فرمود رسمشان این بود که بر سر راه می‌نشستند، و ریگ به سوی عابریان می‌انداختند، و عابران را مسخره می‌کردند.

و در کافی به سند خود از ابی زید حماد، از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که در ضمن حدیث نزول ملائکه بر ابراهیم، و بشارت دادن وی فرمود: ابراهیم به ملائکه گفت: برای چه آمده‌اید؟ گفتند: برای هلاک ساختن قوم لوط، پرسید: حتی اگر صد نفر

^۱ اصول کافی، ج ۲، ص ۳۸۹.

^۲ توحید صدوق، ص ۲۶۰.

^۳ الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۴۴.

مؤمن در میان آنان باشد باز هلاکشان می‌کنید؟ جبرئیل گفت: نه، پرسید اگر پنجاه نفر باشد چطور؟ گفت: نه، پرسید اگر سی نفر باشد چطور؟ گفت: نه، پرسید اگر بیست نفر باشد چطور؟ گفت: نه، پرسید اگر ده نفر باشد؟ گفت: نه، پرسید اگر پنج نفر باشد؟ گفت: نه، پرسید اگر یک نفر باشد؟ گفت: نه، ابراهیم اینجا اتخاذ سند کرد، و گفت: لوط در بین آنان است؟ گفتند: ما از هر کس بهتر می‌دانیم که در آنجا چه کسانی هستند، و او و اهلش را نجات خواهیم داد، مگر همسرش را که از باقی ماندگان در قریه است.

حسن بن علی (علیه السلام) فرموده: من از کلام ابراهیم غیر این را نمی‌فهمم که او می‌خواسته قوم را از عذاب نجات دهد، هم چنان که قرآن در این باره فرموده: ﴿يُجَادِلُنَا فِي قَوْمِ لُوطٍ﴾ ابراهیم بر سر قوم لوط با ما مجادله می‌کرد^۱.

[سوره عنکبوت (۲۹): آیات ۴۱ تا ۵۵]

﴿مَثَلُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْلِيَاءَ كَمَثَلِ الْعَنْكَبُوتِ اتَّخَذَتْ بَيْتًا وَإِنَّ أَوْهَنَ الْبُيُوتِ لَبَيْتُ الْعَنْكَبُوتِ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ ۴۱ إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يُدْعُونَ مِنْ دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ۴۲ وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ لَضُرِبَهَا لِلنَّاسِ وَمَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعَالِمُونَ ۴۳ خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّلْمُؤْمِنِينَ ۴۴ أَتُلُّ مَا أَوْحِيَ إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ وَأَقِمِ الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَصْنَعُونَ ۴۵ وَلَا تُجَادِلُوا أَهْلَ الْكِتَابِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ وَقُولُوا آمَنَّا بِالَّذِي أُنزِلَ إِلَيْنَا وَأَنْزَلَ إِلَيْكُمُ وَالْهُنَا وَالْهُكْمُ وَاحِدٌ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ ۴۶ وَكَذَلِكَ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ فَالَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يُؤْمِنُونَ بِهِ وَمِنْ هَؤُلَاءِ مَنْ يُؤْمِنُ بِهِ وَمَا يَجْحَدُ بِآيَاتِنَا إِلَّا الْكَافِرُونَ ۴۷ وَمَا كُنْتَ تَتْلُو مِنْ قَبْلِهِ مِنْ كِتَابٍ وَلَا تَخُطُّ بِيَمِينِكَ إِذَا لَارْتَابَ الْمُبْطِلُونَ ۴۸ بَلْ هُوَ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ فِي صُدُورِ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَمَا يَجْحَدُ بِآيَاتِنَا إِلَّا الظَّالِمُونَ ۴۹ وَقَالُوا لَوْ لَا أَنْزَلَ عَلَيْهِ آيَاتٌ مِنْ رَبِّهِ قُلْ إِنَّمَا الْآيَاتُ عِنْدَ اللَّهِ وَإِنَّمَا أَنَا نَذِيرٌ مُبِينٌ ۵۰ أَوَلَمْ يَكْفِهِمْ أَنَّا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ يُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَرَحْمَةً وَذِكْرَىٰ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ۵۱ قُلْ كَفَىٰ بِاللَّهِ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ شَهِيدًا يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالَّذِينَ آمَنُوا بِالْبَاطِلِ وَكَفَرُوا بِاللَّهِ أُولَٰئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ ۵۲ وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ وَلَوْ لَا أَجَلٌ مُّسَمًّى لَجَاءَهُمُ الْعَذَابُ وَلَيَأْتِيَنَّهُمْ بَغْتَةً وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ ۵۳ يَسْتَعْجِلُونَكَ

^۱ اصول کافی، ج ۲، ص ۱۵۸.

بِالْعَذَابِ وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِيطَةٌ بِالْكَافِرِينَ ۵۴ يَوْمَ يَعْشَاهُمْ الْعَذَابُ مِنْ فَوْقِهِمْ وَمِنْ تَحْتِ أَرْجُلِهِمْ وَيَقُولُ ذُوقُوا مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿۵۵﴾

ترجمه آیات

مثل کسانی که به جای خدا اولیایی دیگر اتخاذ می کنند مثل عنکبوت است و خانه ساختنش و به درستی سست ترین خانه ها خانه عنکبوت است اگر بدانند (۴۱).

خدا می داند که به جای او چه چیزها می خوانند و او عزیز و حکیم است (۴۲).

این مثلها را برای همه مردم می زنیم اما در آنها تعقل نمی کنند مگر دانایان (۴۳).

خدا آسمان و زمین را به حق خلقت کرد که در این خود آیتی است برای مردم با ایمان (۴۴).

آنچه از کتاب به تو وحی شده بخوان و نماز به پادار که نماز از فحشاء و منکرات جلوگیری می کند و ذکر خدا بزرگتر است و خدا می داند که چه می سازید (۴۵).

و با اهل کتاب جز به وجه احسن مجادله مکنید مگر افرادی از ایشان که ظلم کرده باشند، به ایشان بگویید ما به آنچه برای خودمان نازل شده و آنچه برای شما نازل شده ایمان داریم، معبود ما و شما یکی است و ما تسلیم آن معبودیم (۴۶).

و این چنین نازل کردیم کتاب را به تو، پس پاره ای از اهل کتاب و بعضی از این مشرکین بدان ایمان می آورند و آیات ما را انکار نمی کنند مگر کافران (۴۷).

تو پیش از قرآن هیچ کتابی را نتوانستی بخوانی و نیز خودت آن را نوشتی و گر نه مبطلان در نبوتت به شک می افتادند (۴۸).

بلکه آیاتی است روشن در سینه کسانی که علم داده شده اند و آیات ما را انکار نمی کنند مگر ستمگران (۴۹).

حرفها زدند از آن جمله گفتند چرا معجزه ها بر او نازل نشد بگو آیات تنها نزد خداست و من تنها بیم رسانی روشن گرم (۵۰).

آیا این معجزه برایشان کافی نیست که ما بر تو کتاب نازل کردیم و اینک بر آنان تلاوت می شود، بدرستی که در این، رحمت و تذکری است برای مردمی که ایمان می آورند (۵۱).

بگو خدا کافی است که در میان من و شما گواهی دهد او می داند آنچه که در آسمانها و زمین است و کسانی که به باطل می گروند و به خدا کفر می ورزند زیانکارند (۵۲).

از تو عذاب زودرس می خواهند و اگر نبود آن مدتی که مقرر شده عذاب زودتر ایشان را ناگهان و بدون اطلاع می گرفت (۵۳).

از تو عذاب زودرس می طلبند نمی دانند که جهنم کافران را از هر سو احاطه کرده است (۵۴).
روزی که عذاب احاطه شان می کند از بالای سر و پایین پا، و خدا به ایشان می گوید بچشید آنچه را که می کردید (۵۵).

بیان آیات

این آیات متضمن دنباله ای است برای داستانهایی که از امت های سابق نقل فرمود، و آن مثلی است که خدای سبحان برای معبودهای موهوم آنان آورده، می فرماید: اینگونه اعتقادات خرافی آنان آن قدر بی اساس و سست بنیاد است که خلقت آسمانها و زمین به بانگ بلند به فساد آن فریاد می زنند، و اعلام می کنند که بغیر از خدا ولی و سرپرستی ندارند، و این اعلام عالم خلقت همان است که این کتاب کریم اعلام می دارد.
و چون سخن بدین جا می رسد ناگهان روی سخن را به رسول گرامی خود نموده دستورش می دهد تا این کتاب را تلاوت کند، و نماز به پا بدارد، و اهل کتاب را با زبان نرم و مجادله به بهترین وجه به سوی دین اسلام دعوت کند، و مشرکین را که از او خواستند به غیر از قرآن معجزه ای بیاورد، و عذابی را که وعده می دهد زودتر بیاورد پاسخ دهد.

[تمثیل اتخاذ ارباب و آله و روی آوردن به غیر خدا به اتخاذ سست ترین خانه ها، خانه

عنکبوت]

﴿مَثَلُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْلِيَاءَ كَمَثَلِ الْعَنْكَبُوتِ اتَّخَذَتْ بَيْتًا...﴾

کلمه عنکبوت معنایش معلوم است، این کلمه هم بر یک عدد از آن حشره اطلاق می شود، و هم بر جمع آن، هم در مذکر به این صورت می آید، و هم در مؤنث، یعنی عنکبوت ماده را هم عنکبوت می گویند.
از آنجایی که در جمله ﴿مَثَلُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا﴾ عنایت همه در این است که مشرکین بغیر از خدا اولیایی برای خود گرفته اند، لذا همین معنا را در قالب صله و موصول آورد، و فرمود: مثل مشرکین مثل عنکبوت است، بلکه فرمود مثل کسانی که بغیر از خدا اولیاء می گیرند مثل عنکبوت است، که برای خود خانه می گیرد.
هم چنان که در جمله ﴿كَمَثَلِ الْعَنْكَبُوتِ اتَّخَذَتْ بَيْتًا﴾، نیز عنایت در اتخاذ عنکبوت بیت مزبور است، در نتیجه برگشت معنا به این می شود که صفت مشرکین در گرفتن اولیایی به غیر از خدا، چون صفت عنکبوت است در گرفتن خانه ای که چنین و چنان است و کلمه «بیتا» را نکره آورد تا دلالت کند بر اینکه خانه عنکبوت

خبری در باره‌اش هست، و آن خبر را بعدا خواهیم گفت.

آن وقت جمله ﴿وَإِنْ أَوْهَنْ الْبُيُوتَ لَبَيْتُ الْعَنْكَبُوتِ﴾ بیان آن خبر، و صفت آن بیت است، و اگر نفرمود «و ان اوهن البیوت لبیتها - سست‌ترین خانه‌ها خانه اوست» برای این است که خواست جمله مذکور را به عنوان یک مثل رایج به کار برده باشد، و مثل را کسی تغییر نمی‌دهد.

و معنای آیه این است که: اتخاذ مشرکین اولیایی به غیر از خدا، مثل اتخاذ عنکبوت است خانه‌ای را، خانه‌ای که سست‌ترین خانه‌ها است، چون هیچ یک از آثار خانه به جز اسم بر آن صادق نیست، زیرا خانه را برای این می‌سازند که صاحبش را از سرما و گرما حفظ کند، و چیزی که این خواص را ندارد و صاحبش را از هیچ مکره‌هی حفظ نمی‌کند خانه نیست. اولیایی هم که مشرکین برای خود گرفته‌اند تنها از ولایت، اسمی دارند، برای اینکه نه نفعی می‌رسانند و نه ضرری، نه مالک مرگی هستند و نه حیاتی، و نه نشوری.

مورد مثل، همان مساله اتخاذ آلهه است، پس اگر در آیه مورد بحث به جای کلمه آلهه اولیاء را آورد، برای این است که بفهماند که اصولا داعی مشرکین در پرستش خدایان مساله ولایت است، زیرا مشرکین می‌پنداشتند که بت‌ها در کار آنان ولایت دارند، و امور آنان را تدبیر می‌کنند، خیر را به سوی آنان جلب نموده و شر را از ایشان دور می‌سازند، و در باره آنان شفاعت می‌کنند.

در آیه مورد بحث علاوه بر نکته‌ای که گذشت، نکته دیگری هست، و آن این است که: با اطلاقی که دارد تمامی اقسام شرک را شامل می‌شود، و روی سخنش با تمامی کسانی خواهد بود که حتی در یک امری از امور خود به غیر از خدا ولی بگیرند و به آن تکیه کنند، و آن را مستقل در اثر خود بدانند، البته آن اثری که از وی توقعش را دارد، هر چند که آن ولی بت نباشد.

بلکه آیه شریفه شامل ولایت کسی نمی‌شود که برگشت ولایتش به ولایت خدا باشد، مانند ولایت رسول، و امام و مؤمنین، چون اگر کسی رسول و یا امام و یا مؤمنی را ولی خود بداند، در حقیقت خدا را ولی خود خوانده، برای اینکه ولایت آنان در طول ولایت خدا است، و خود خدا ایشان را ولایت داده، و آیه ﴿وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلَّا وَهُمْ مُشْرِكُونَ﴾^۱ این اطلاق را تایید می‌کند.

﴿لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ﴾ بعضی^۲ گفته‌اند: یعنی اگر می‌دانستند که مثلشان در گرفتن اولیاء مثل عنکبوت است.

[معنی و مفاد آیه شریفه: ﴿إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ...﴾]

^۱ بیشترشان به خدا ایمان نمی‌آورند مگر با شرک. - یوسف، آیه ۱۰۶.

^۲ منهج الصادقین، ج ۷، ص ۱۶۱.

﴿إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾

ممکن است بگوییم کلمه «ما» در جمله ﴿مَا يَدْعُونَ﴾ موصوله است، یعنی آنچه می خوانند، و ممکن است بگوییم نافیه است، یعنی «و نمی خوانند» و نیز ممکن است آن را استفهامی یا مصدری بگیریم، و کلمه «من» بنا بر احتمال دوم زاید است، که صرفاً برای تأکید آورده شده، و بنا بر سه احتمال دیگر بیانی است، و از این چهار احتمال دو احتمال اول قوی تر است، و از آن دو، اولی قوی تر است.

و بنا بر احتمال دوم معنا چنین می شود که: خدا می داند مشرکین هیچ چیزی به جای او نمی خوانند، یعنی آنچه به عنوان آلهه به جز خدا می پرستند هیچ حقیقتی ندارد، در نتیجه به قول صاحب کشف^۱ آیه شریفه تأکید همان مثل است و زیادتی است برای اینکه در آن مثل آن آلهه را حد اقل چون خانه عنکبوت دانست، ولی در این جمله می فرماید بلکه خانه عنکبوت هم نیست، چون عدم محض است.

و بنا بر احتمال اول معنای آیه چنین می شود: خدا می داند آن چیزهایی را که به جای او می پرستند، و جاهل به آن نیست، و بنابراین جمله مورد بحث کنایه می شود از اینکه آن مثلی که زدیم مثلی به جا بود، چون برای اولیای آنان از ولایت چیزی به جز اسم نیست.

این معنا - همان طور که گفتیم - از همه احتمالات قوی تر است، چون دو کلمه عزیز و حکیم آن را تأکید می کند، و می فهماند که وقتی خدایان مشرکین از ولایت چیزی به جز اسم نداشتند، پس در نتیجه تنها عزیزی که هیچ چیز بر او غلبه نمی کند، و در تدبیر ملکش شریک نیست، و نیز در خلقت و ایجاد شرکت ندارد، خدا است، و نیز تنها حکیمی که هر چه می کند و هر تدبیری که به کار می بندد متقن و محکم است، خدا است، و چون تنها او عزیز و حکیم است، هیچ وقت تدبیر خلق خود را به کسی واگذار نمی نماید (فراموش نشود که واگذاری غیر از دادن ولایت به انبیاء و اولیاء است، چون گفتیم ولایت انبیاء در طول ولایت خدا است نه به عنوان واگذاری و تفویض مترجم)، آن وقت آیه مورد بحث به منزله زمینه ای می شود برای بیان بعد که می فرماید ﴿خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ﴾.

^۱ تفسیر کشف، ج ۳، ص ۴۵۵.

﴿وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ وَمَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعَالَمُونَ﴾

این جمله به مثلهایی که در قرآن زده شده اشاره می‌کند، و می‌فرماید که هر چند آنها را همه مردم می‌شنوند، و لیکن حقیقت معانی آن و لب مقاصدش را تنها اهل دانش درک می‌کنند، آن کسانی که حقایق امور را می‌فهمند، و بر ظواهر هر چیزی جمود نمی‌کنند.

دلیل بر این معنا جمله ﴿مَا يَعْقِلُهَا﴾ است، برای اینکه ممکن بود بفرماید: «و لا يؤمن بها»، و یا تعبیری نظیر آن بیاورد، پس اینکه فرمود: ﴿مَا يَعْقِلُهَا﴾ دلیل بر آن است که منظور درک حقیقت و مغز آن مثلها است، و گر نه بسیاری از غیر دانایان هستند که به ظواهر آن مثلها ایمان دارند.

پس درک مثلهایی که در کلام خدا زده شده نسبت به فهم و شعور مردم مختلف است، بعضی از شنوندگان هستند که به جز شنیدن الفاظ آن و تصور معانی ساده‌اش هیچ بهره‌ای از آن نمی‌برند، چون در آن تعمق نمی‌کنند، بعضی دیگر هستند که علاوه بر آنچه که دسته اول می‌شنوند و می‌فهمند، در مقاصد آن تعمق هم می‌کنند، و حقایق باریک و دقیقش را درک می‌نمایند.

در این آیه اشاره است به اینکه مثل زدن بت پرستی به تار تیدن عنکبوت، صرف مثل شعری و ادعای خالی از دلیل نیست، بلکه پایه‌ای از حجت و برهان عقلی دارد، و حقیقت حقه و ثابت‌ای دارد، که آیه بعد به آن اشاره می‌کند.

﴿خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّلْمُؤْمِنِينَ﴾

مراد از حق بودن خلقت آسمانها و زمین این است که: بفهماند در خلقت آنها بازیچه در کار نیست، هم چنان که جای دیگر این معنا را صریحا اعلام نموده و فرموده: ﴿وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا لَآعِبِينَ مَا خَلَقْنَاهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ﴾^۱.

[خلقت، تدبیر و ولایت ملازم یکدیگرند و هر سه مختص به خدای تعالی است ۱۹۶]

پس خلقت آسمانها و زمین بر اساس نظامی ثابت و تغییر ناپذیر است، و سنت الهی نه اختلاف می‌پذیرد و نه تخلف، تدبیر هم خود از خلقت است، و این دو با یکدیگر اختلاف ندارند، و هیچ کس از دیگری تخلف نمی‌کند.

برای اینکه تدبیر حوادث جاریه در عالم، معنایش این است که: یک حادثی را دنبال حادثی دیگر به وجود بیاورد، حادثی باشد که وقتی دنبال حادث اول پدید آورد، نظامی اتم به وجود آید، و آن چنان حوادث

^۱ ما آسمانها و زمین را به بازیچه خلق نکردیم، و آنها را جز به حق نیافریدیم، و لیکن بیشترشان نمی‌فهمند. - دخان، آیه ۳۸ و

را ترتیب دهد که به غایت‌ها و نتایجی منتهی شود که حق و

حقیقت باشد، پس در حقیقت تدبیر عبارت شد از خلقت بعد از خلقت، اما خلقت هر چیزی با رعایت خلقت‌های قبل و بعد، که چون تک تک هر ایجادی در نظر گرفته شود خلقت است، و چون رابطه و اتصال بین همه خلقها در نظر گرفته شود تدبیر است، پس تدبیر، چیزی سوای خلقت نیست.

و چون خلقت و صنع همه به خدای تعالی منتهی می‌شود، و این منتهی شدنش ضروری و غیر قابل انکار است، ناگزیر تدبیر هم منتهی به اوست، و به هیچ وجه نمی‌شود به غیر او دانست، و غیر خدای تعالی هر چه هست مخلوق خدا، و قائم به خدا، و مملوک او است، خودش مالک هیچ نفعی و ضرری نیست، و محال است که قائم به غیر از او باشد، و آن غیر، مستقل در تدبیر او، و مستغنی از خدا باشد، و این همان معنای حق بودن، و بازیچه نبودن، و جد بودن، و شوخی نبودن خلقت است.

پس اگر بعضی از مخلوقات خدا مدبر بعضی از مخلوقات دیگرش بوده باشد، این ولایت در تدبیر ولایت حقیقی نیست، چون ولی نامبرده باز هم مالک واقعی، و به حقیقت معنای کلمه نیست، و به این معنا چیزی را مالک نمی‌باشد، و در نتیجه آنچه دخل و تصرف می‌کند جنبه بازی را دارد، و اگر فرضاً خدا چنین ولایتی را به بعضی از مخلوقات خود بدهد، او هم با مخلوقات خود بازی کرده است، و ساحت او منزله از لعب و بازی است، و فرض مذکور تنها و تنها فرض است، و حقیقتی نمی‌تواند داشته باشد، و ولایت فرض شده فقط اسمی از ولایت را دارد، و به کلی از حقیقت معنای کلمه تهی است، هم چنان که تار عنکبوت اینچنین است.^۱

﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّلْمُؤْمِنِينَ﴾ در این جمله آیت بودن خلقت را اختصاص داد به مؤمنین، با اینکه برای عموم مردم آیت است، و این بدان جهت است که: تنها مؤمنین از این آیت سود می‌برند، و از آن به صاحب آیت یعنی خدای تعالی راه می‌یابند.

﴿أَتْلُ مَا أُوحِيَ إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ وَأَقِمِ الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ...﴾

بعد از آنکه اجمال داستانهای امم سابق را بیان کرد، که شرک و گناهان و منکراتشان، کارشان را به چه

شقاوتی کشانید، شقاوتی ابدی، و خسروانی دائم، اینک در این

^۱ باز فراموش نشود که بیان گذشته با ولایت انبیاء منافات ندارد، چون هر چند که خدای تعالی به آن حضرت ولایت در تکوین داده و به دست آنان تدبیر عالم می‌کند لیکن باز مالک ولایت خود اوست و آن حضرات جنبه وساطت را دارند و مستقل در تاثیر نیستند (مترجم).

آیه از آن مطالب منتقل شده به اینکه رسول گرامی خود را دستور می دهد به تلاوت آنچه به وی وحی شده، - البته در عین حال کلام را استینافی گرفت یعنی به ما قبل عطف نکرد - چون تلاوت قرآن بهترین رادع است از شرک و ارتکاب فحشاء و منکرات، زیرا در آن آیات روشنی است که متضمن حجت‌هایی نورانی است، که حق را آن طور که باید روشن می سازد، و هم مشتمل است بر داستانهای عبرت‌آور، و مواعظ و بشارت‌ها و انذار و وعده و وعیدها که شنونده و خواننده را از گناهان باز می دارد.

و سپس آن امر را ضمیمه کرد به امر به نماز که بهترین اعمال است، چون که نماز از فحشاء و منکر بازمی دارد.

و سیاق آیات شاهد بر این است که: مراد از این بازداری، بازداری طبیعت نماز از فحشاء و منکر است، البته بازداری آن به نحو اقتضاء است نه علیت تامه، که هر کس نماز خواند، دیگر نتواند گناه کند.

[شرحی در مورد اینکه نماز انسان را - به نحو اقتضاء نه علیت تامه - از فحشاء و منکر باز می دارد و جواب به این اشکال که چرا بسیاری از نماز گزاران مرتکب کبائر و منکرات می شوند؟]

خواهی گفت چطور نماز از فحشاء و منکرات نهی می کند؟ در جواب می گوئیم این عمل مخصوصا که بنده خدا آن را در هر روز پنج بار به جا بیاورد، و همه عمر ادامه دهد، و مخصوصا اگر آن را همه روزه در جامعه‌ای صالح به جا بیاورد، و افراد آن جامعه نیز مانند او همه روزه به جا بیاورند، و مثل او نسبت به آن اهتمام بورزند، طبعاً با گناهان کبیره سازش ندارد.

آری توجه به خدا از در بندگی، آنهم در چنین محیط و از چنین افراد، طبیعتاً باید انسان را از هر معصیتی کبیره و هر عملی که ذوق دینی آن را شنیع می داند، از قبیل قتل نفس، تجاوز به جانها و به مال ایتمام، زنا، و لواط، باز بدارد، بلکه نه تنها از ارتکاب آنها، بلکه حتی از تلقین آن نیز جلوگیری کند.

برای اینکه نماز مشتمل است بر ذکر خدا، و این ذکر، اولاً ایمان به وحدانیت خدای تعالی، و رسالت و جزای روز قیامت را به نمازگزار تلقین می کند، و به او می گوید که خدای خود را با اخلاص در عبادت مخاطب قرار داده و از او استعانت بنما، و درخواست کن که تو را به سوی صراط مستقیم هدایت نموده، و از ضلالت و غضبش به او پناه ببر.

و ثانیاً او را وادار می کند بر اینکه با روح و بدن خود متوجه ساحت عظمت و کبریایی خدا شده، پروردگار خود را با حمد و ثنا و تسبیح و تکبیر یاد آورد، و در آخر بر خود و هم مسلکان خود و بر همه بندگان صالح سلام بفرستد.

علاوه بر این او را وادار می‌کند به اینکه از حدث (که نوعی آلودگی روحی است)، و

از خبث یعنی آلودگی بدن و جامه، خود را پاک کند، و نیز از اینکه لباس و مکان نمازش غصبی باشد، بپرهیزد، و رو به سوی خانه پروردگارش بایستد.

پس اگر انسان مدتی کوتاه بر نماز خود پایداری کند، و در انجام آن تا حدی نیت صادق داشته باشد، این ادامه در مدت کوتاه به طور مسلم باعث می شود که ملکه پرهیز از فحشاء و منکر در او پیدا شود، به طوری که اگر فرضاً آدمی شخصی را موکل بر خود کند، که دائماً ناظر بر احوالش باشد، و او را آن چنان تربیت کند که این ملکه در او پیدا شود و به زیور ادب عبودیت آراسته گردد، قطعاً تربیت او مؤثرتر از تربیت نماز نیست، و به بیش از آنچه که نماز او را دستور می دهد دستور نخواهد داد، و به بیش از آن مقدار که نماز به ریاضت وادارش می کند وادار نخواهد کرد.

در اینجا لازم است اشکالی که به آیه شریفه شده، و جوابش را خاطر نشان سازیم، بعضی^۱ بر این آیه اشکال کرده اند که: «این آیه می فرماید نماز از فحشاء و منکرات نهی می کند، و حال آنکه ما بسیاری از نمازگزاران را می بینیم که از ارتکاب گناهان بزرگ پروایی ندارند، چرا نماز آنان از فحشاء و منکرات بازشان نمی دارد؟».

در جواب از این اشکال بعضی^۲ از علماء گفته اند: اصلاً کلمه «صلاة» در آیه شریفه به معنای نماز نیست، بلکه به معنای دعا است، و مراد از دعا هم دعوت به سوی امر خدا است، و معنای آیه این است که: ای پیغمبر من، بر دعوت به سوی امر خدا پایداری کن، که اگر چنین کنی این دعوت مردم را از فحشاء و منکرات بازمی دارد. لیکن این جواب اشکال دارد، برای اینکه در حقیقت برای رفع اشکال و فرار از آن، آیه را از ظاهرش برگردانیده.

بعضی^۳ دیگر گفته اند: کلمه «صلاة» در آیه شریفه در معنای نکره است، و معنای آیه این است که یک قسم از نمازها باعث می شود که نمازگزار از فحشاء و منکرات اجتناب بورزد، و درست هم هست، پس مراد همه نمازها نیست، تا آن اشکال وارد شود.

بعضی^۴ دیگر گفته اند: «نماز ما دام که نمازگزار مشغول آن است این اثر را دارد، یعنی شخص نمازگزار ما دام که مشغول نماز است کارهای زشت نمی کند، چون همین اشتغال به نماز او را از کارهای دیگر بازمی دارد».

^۱ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۶۳.

^۲ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۶۴.

^۳ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۶۴.

^۴ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۶۳.

بعضی^۱ دیگر گفته‌اند: «آیه به همان ظاهری که دارد معنایی دارد که آن اشکال

متوجهش نمی‌شود، و آن این است که: نماز مانند یک انسانی که دیگری را از فحشاء و منکرات نهی می‌کند، به شخص نمازگزار می‌گوید: زنا مکن، ربا مخور، دروغ مگو، و... و لیکن همان طور که در آن انسان لازمه نهی این نیست که شنونده گوش هم بدهد، و از گفته او منتهی هم بشود، در نماز نیز چنین است، یعنی نماز مرتب به نمازگزار می‌گوید که چنین و چنان مکن، و لیکن لازمه این نهی این نیست که نمازگزار منتهی هم بشود، و از آن کارها دست بردارد. مگر نهی نماز از نهی خدا مهم‌تر و مؤثرتر است، خدای تعالی در آیه شریفه ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ﴾^۲، به عدل و احسان و صلح امر می‌کند، و از فحشاء و منکر نهی می‌فرماید، و مع ذلک مردم هم چنان نافرمانی اش می‌کنند، و نهی او باعث انتهای مردم نمی‌شود، نهی نماز هم مثل آن، پس اشکالی که بر آیه شده ناشی از این توهم است که نهی همواره مستلزم انتهاء است، و این توهمی است باطل».

از بعضی^۳ از مفسرین نقل شده که در پاسخ از این اشکال گفته‌اند: نماز را برای این می‌خوانند که به یاد خدا بیفتند، هم چنان که خود خدای تعالی هم فرموده: «﴿أَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي﴾ نماز را برای یاد من به پا دار»، و کسی که به یاد خدا باشد، مسلماً از اعمالی که خوشایند خدا نیست پرهیز می‌کند، و آن اشخاصی که در اشکال مورد نظرند، اشخاصی هستند که اگر نماز نخوانند گناه بیشتر می‌کنند، و نماز در آنها این مقدار اثر گذاشته که منکرات را کمتر مرتکب شوند.

لیکن خواننده عزیز توجه دارد که هیچ یک از این جوابها با سیاق حکم، و تعلیلی که در آیه شریفه آمده نمی‌سازد، برای اینکه آنچه از سیاق برمی‌آید این است که: اگر دستور داده‌اند به اینکه مردم نماز بخوانند، برای این است که نماز آنان را از فسق و فجور باز می‌دارد، و این تعلیل می‌فهماند که نماز عملی است عبودی، که به جا آوردنش صفتی در روح آدمی پدید می‌آورد که آن صفت به اصطلاح معروف، پلیسی است غیبی، و صاحبش را از فحشاء و منکرات باز می‌دارد، و در نتیجه جان و دلش را از قذارت گناهان و آلودگی‌هایی که از اعمال زشت پیدا می‌شود، پاک می‌نماید.

پس معلوم می‌شود مقصود از نماز رسیدن به آن صفت است، یعنی صفت بازداري از

^۱ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۶۳.

^۲ بدرستی که خداوند امر می‌کند به عدل و نیکویی کردن و به عطا کردن به نزدیکان، و نهی می‌کند از کار زشت و ناپسند. - نحل، آیه ۹۰.

^۳ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۶۳.

گناه، چیزی که هست در جواب از آن اشکال می‌گوییم: پیدایش این صفت اثر طبیعی نماز هست، و لیکن به نحو اقتضاء، نه به نحو علیت، پس اینکه در جواب دومی گفتند در بعضی افراد اثر دارد صحیح نیست، بلکه در همه اثر دارد، و لیکن به نحو اقتضاء و نیز اینکه در جواب سوم گفتند اثرش تا وقتی است که انسان مشغول نماز است، صحیح نیست، بلکه اثرش در همه احوال است اما به نحو اقتضاء و اینکه در جواب چهارم گفتند: نهی مستلزم انتهاء نیست و گویا در آیه شریفه فرموده نماز بخوان تا نهی نماز را بشنوی صحیح نیست، بلکه نهی مستلزم انتهاء هست چیزی که هست گفتیم به نحو اقتضاء و اینکه در جواب پنجم گفتند نماز یاد خدا است و یاد خدا انسان را از فحشاء بازمی‌دارد باز درست نیست، برای اینکه اشکال بر گناهکاری نمازگزار است، چه یاد خدا باشد و چه نباشد.

پس حق در جواب همان است که گفتیم بازداری از گناه اثر طبیعی نماز است، چون نماز توجه خاصی است از بنده به سوی خدای سبحان، لیکن این اثر تنها به مقدار اقتضاء است، نه علیت تامه، تا تخلف نپذیرد، و نمازگزار دیگر نتواند گناه کند، نه، بلکه اثرش به مقدار اقتضاء است، یعنی اگر مانع و یا مزاحمی در بین نباشد اثر خود را می‌بخشد، و نمازگزار را از فحشاء بازمی‌دارد، ولی اگر مانعی و یا مزاحمی جلو اثر آن را گرفت، دیگر اثر نمی‌کند، و در نتیجه نمازگزار آن کاری که انتظارش را از او ندارند می‌کند، خلاصه یاد خدا، و موانعی که از اثر او جلو می‌گیرند، مانند دو کفه ترازو هستند، هر وقت کفه یاد خدا چربید، نمازگزار گناه نمی‌کند، و هر جا کفه آن موانع چربید کفه یاد خدا ضعیف می‌شود، و نمازگزار از حقیقت یاد خدا منصرف می‌گردد، و گناه را مرتکب می‌شود.

و اگر خواننده عزیز بخواهد این معنا را لمس کند، باید حال بعضی از افراد که نام مسلمان دارند، و در عین حال نماز نمی‌خوانند، در نظر بگیرد، که اگر رفتار آنها را زیر نظر قرار دهد، می‌بیند که به خاطر نخواندن نماز، روزه را هم می‌خورد، و حج هم نمی‌رود و زکات هم نمی‌دهد، و بالأخره سایر واجبات را هم ترک می‌کند، و هیچ فرقی بین پاک و نجس، و حلال و حرام نمی‌گذارد، و خلاصه در راه زندگی هم چنان پیش می‌رود، هر چه پیش آید خوش آید، و هیچ چیزی را در راه خود مانع پیشرفت خود نمی‌بیند، نه ظلم، نه زنا، نه ربا، نه دروغ، و نه هیچ چیز دیگر.

آن وقت اگر حال چنین شخصی را با حال کسی مقایسه کنی که نماز می‌خواند، و در نمازش به حد اقل آن یعنی آن مقداری که تکلیف از گردنش ساقط شود اکتفاء می‌کند، خواهی دید که او از بسیاری از کارها که بی‌نماز از آن پروا نداشت پروا دارد، و اگر حال این

نمازگزار را با حال کسی مقایسه کنی که در نمازش اهتمام بیشتری دارد، خواهی دید که دومی از گناهان بیشتری پروا دارد، و به همین قیاس هر چه نماز کاملتر باشد، خودداری از فحشاء و منکرات بیشتر خواهد بود.

[معنای «ذکر» و مقصود از اینکه در باره نماز فرمود: ﴿وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ﴾ و وجوه

مختلفی که در معنای این جمله گفته شده است]

﴿وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ﴾ راغب در مفردات می‌گوید: کلمه «ذکر» گاهی در معنای «یاد، خاطر» به کار برده می‌شود، مثلاً می‌گویند «ا فی ذکرک - آیا به یاد داری و آیا به خاطر داری». و این یاد و خاطر هیئتی است در نفس، که با داشتن آن انسان می‌تواند آنچه از معلومات کسب کرده حفظ کند، و از دست ندهد، مانند حافظه، با این تفاوت که حفظ را در جایی به کار می‌برند که مطلبی را در حافظه خود داشته باشد، هر چند که الآن حاضر و پیش رویش نباشد، به خلاف ذکر که در جایی به کار می‌رود که علاوه بر اینکه مطلب در صندوق حافظه‌اش هست، در نظرش حاضر هم باشد.

و گاهی کلمه ذکر را در حضور قلب و یا حضور در زبان استعمال می‌کنند، مثلاً می‌گویند: ذکر خدا دو نوع است، یکی ذکر به زبان، و یکی هم ذکر به قلب، یعنی حضور در قلب، و به همین جهت است که گفته‌اند: ذکر دو نوع است، ذکر از نسیان، - یعنی ذکر به معنای اول -، و ذکر بدون نسیان، - یعنی ذکر به معنای دوم - که به معنای ادامه حفظ است، معنای سوم ذکر هم عبارت است از سخن، چون هر سخنی را ذکر هم می‌گویند^۱. و ظاهراً اصل در معنای این کلمه همان معنای اول است، و اگر معنای دوم را (نام خدا را بردن) هم ذکر نامیده از این بابت است که ذکر لفظی مشتمل بر معنای قلبی نیز هست، و ذکر قلبی نسبت به ذکر لفظی اثری را می‌ماند که بر سبب مترتب می‌شود، یا نتیجه‌ای است که از عمل عاید می‌گردد.

و اگر نماز را ذکر نامیده‌اند، برای این است که: نماز هم مشتمل است بر ذکر زبانی از تهلیل، و حمد، و تسبیح، و هم به اعتباری دیگر مصداقی است از مصادیق ذکر، چون مجموعه آن عبودیت بنده خدا را مجسم می‌سازد، و لذا خدای تعالی نماز را ذکر الله نامیده و فرموده: ﴿إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ﴾^۲ و هم به اعتباری دیگر امری است که ذکر بر آن مترتب می‌شود، ترتب غایت بر صاحب غایت، یعنی نتیجه نماز یاد خدا است، هم چنان که آیه ﴿وَأَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي﴾^۳ به آن اشاره می‌کند.

و ذکر می‌گفتیم، غایت و نتیجه نماز است، ذکر قلبی است، البته آن ذکر می‌گفتیم به معنای استحضار

^۱ مفردات راغب، ماده ذکر.

^۲ چون روز جمعه به سوی نماز ندا می‌شود، بشتابید به سوی ذکر الله. - جمعه، آیه ۹.

^۳ نماز به یادگار برای یاد من. - طه، آیه ۱۴.

است، یعنی استحضار یاد خدا در ظرف ادراک، بعد از آنکه به خاطر فراموشی از ذهن غایب شده بود، و یا به معنای ادامه استحضار است، و این دو قسم از ذکر بهترین عملی است که صدورش از انسان تصور می‌شود، و از همه اعمال خیر قدر و قیمت بیشتری دارد، و نیز از همه انحاء عبادتها اثر بیشتری در سرنوشت انسان دارد، چون یاد خدا به این دو نوع که گفته شد، آخرین مرحله سعادت است که برای انسانها در نظر گرفته شده، و نیز کلید همه خیرات است.

و به هر حال از ظاهر سیاق آیه ﴿وَأَقِمِ الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ﴾ برمی‌آید که جمله ﴿وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ﴾ متصل به آن است، و اثر دیگری از نماز را بیان می‌کند، و اینکه آن اثر، بزرگتر از اثر قلبی است، در نتیجه جمله ﴿وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ﴾ به منزله ترقی دادن مطلب است، و البته منظور از ذکر در آن جمله نیز همان ذکر قلبی است، که گفتیم از نماز حاصل می‌شود.

پس گویا فرموده: نماز بگزار تا تو را از فحشاء و منکر باز بدارد، بلکه آنچه عاید تو می‌کند بیش از این حرفها است، چون مهم‌تر از نهی از فحشاء و منکر این است که: تو را به یاد خدا می‌اندازد، و این مهم‌تر است، برای اینکه ذکر خدا بزرگترین خیری است که ممکن است به یک انسان برسد، چون ذکر خدا کلید همه خیرات است، و نهی از فحشاء و منکرات نسبت به آن فایده‌ای جزئی است.

البته این احتمال هم هست که مراد از «ذکر» همان اذکار زبانی نماز باشد، ولی در این صورت باز هم جمله مذکور در معنای ترقی است، چون معنای آیه این می‌شود: نماز بخوان، تا تو را از فحشاء و منکر بازدارد، بلکه همان اذکاری که در نماز است، و یا خود نماز، مهم‌تر از آن بازداری است، چون بازداری مذکور یکی از آثار نیک ذکر است، و به هر تقدیر کلمه «ذکر الله» بنا بر هر دو احتمال، مصدری است که اضافه به مفعول خود شده، و آن چیزی که ذکر الله از آن بزرگتر است عبارت است از نهی از فحشاء و منکر.

مفسرین در معنای «ذکر»، و اینکه کلمه «الله» فاعل آن است، و یا مفعول آن، و این که مفضل علیه خاص است یا عام، (یعنی ذکر خدا از همه اقسام نهی از فحشاء مهم‌تر است، یا بعضی از اقسام آن) اقوال و نظریه‌هایی دیگر دارند.

بعضی^۱ گفته‌اند: «معنایش این است که: اینکه خدا به یاد بنده‌اش باشد، مهم‌تر از آن است که بنده به یاد خدا باشد، برای اینکه هر چند فرموده: ﴿فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ﴾^۲ ولی در این معامله تنها بنده سود می‌برد».

^۱ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۶۴.

^۲ مرا یاد کنید تا شما را یاد کنم. - بقره، آیه ۱۵۲.

بعضی^۱ دیگر گفته‌اند: «معنایش این است که: خدا به یاد بنده‌اش باشد مهم‌تر است از نماز بنده» بعضی^۲ دیگر گفته‌اند: «معنایش این است که: خدا به یاد بنده‌اش باشد از هر چیزی مهم‌تر است».

بعضی^۳ دیگر گفته‌اند: «معنایش این است که: ذکر کردن بنده، خدا را در نماز از سایر ارکان نماز مهم‌تر است» بعضی^۴ دیگر گفته‌اند: «ذکر کردن بنده، خدا را در نماز مهم‌تر است از اینکه او را در خارج نماز ذکر کند» بعضی^۵ دیگر چنین معنا کرده‌اند: «که ذکر کردن بنده، خدا را از سایر کارهایش مهم‌تر است».

بعضی دیگر چنین گفته‌اند: «درست است که نماز از فحشاء و منکرات نهی می‌کند، اما اینکه بنده خدا در هنگام رویارویی با گناه به یاد خدا بیفتد که او را از آن گناه نهی کرده مهم‌تر است».

بعضی^۶ دیگر گفته‌اند: کلمه «اکبر» از معنای برتری عاری است، و با اینکه برای آن درست شده، در اینجا آن را افاده نمی‌کند، پس لازم نیست چیزی باشد که ذکر الله از آن مهم‌تر باشد، و از این قبیل «افعل التفضیل»ها در قرآن آمده، که معنای تفضیل و برتری را نمی‌دهد مانند آیه «﴿مَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ مِنَ اللَّهْوِ﴾ آنچه نزد خدا است از لهو بهتر است»، چون می‌دانیم لهو خوب نیست، تا آنچه نزد خدا است خوبتر باشد.

اینها اقوال و نظریه‌هایی است مختلف که ما از بحث پیرامون آنها خودداری نمودیم، چون اختصار را ترجیح دادیم، و دقت در آیه برای خواننده کافی است از بحث کردن ما، علاوه بر این خود خواننده می‌داند که بعضی از این وجوه تحکم و بیهوده حرف زدن است.

﴿وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَصْنَعُونَ﴾ یعنی خدا می‌داند آنچه را که شما از خیر و شر انجام می‌دهید، و چون می‌داند بر شما لازم است که مراقب او باشید، و از او غافل نگردید، و بنابراین جمله مورد بحث مخصوصاً بنا بر قول اول مردم را تحریک و تشویق بر مراقبت می‌کند.

﴿وَلَا تُجَادِلُوا أَهْلَ الْكِتَابِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ﴾ بعد از آنکه در جمله ﴿أَتَلُّ مَا أَوْحَىٰ إِلَيْكَ﴾، رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) را

^۱ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۶۴.

^۲ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۶۵.

^۳ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۶۵.

^۴ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۶۵.

^۵ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۶۵.

^۶ روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۶۵.

مامور کرد تا از طریق تلاوت قرآن دعوت و تبلیغ کند، اینک در جمله مورد بحث کیفیت دعوت را بیان می‌کند، و از مجادله با اهل کتاب - که اطلاق آن شامل یهود و نصاری می‌شود، و مجوس و صابئین هم ملحق به آن دو می‌شوند - نهی می‌کند، و می‌فرماید: با این طوایف چند گانه مجادله مکن، مگر به طریقی که بهترین طریق مجادله بوده باشد، و از آن بهتر تصور و امکان نداشته باشد.

مقصود از مجادله نیکو با اهل کتاب که بدان امر فرموده است

و مجادله وقتی نیکو به شمار می‌رود، که با درشتخویی و طعنه و اهانت همراه نباشد، پس یکی از خوبیهای مجادله این است که: با نرمی و سازش همراه باشد، و خصم را متاذی نکند که در این صورت مجادله دارای حسن و نیکی است، یکی دیگر اینکه شخص مجادله کننده از نظر فکر با طرفش نزدیک باشد، به این معنا که هر دو علاقه‌مند به روشن شدن حق باشند، و در نتیجه هر دو با کمک یکدیگر حق را روشن سازند، و لجاجت و عناد به خرج ندهند، پس وقتی این شرط با شرط اول جمع شد، حسن و نیکویی مجادله دو برابر می‌شود، آن وقت است که می‌توان گفت این مجادله بهترین مجادله‌ها است.

و به همین جهت وقتی مؤمنین را نهی می‌کند از مجادله با اهل کتاب، مگر آن مجادله که احسن و بهترین طرق مجادله باشد، از اهل کتاب جمعی را استثناء می‌کند، و می‌فرماید مگر آن عده از اهل کتاب را که ستم کردند.

و مراد از ستم به قرینه سیاق این است که: آن اهل کتاب که شما می‌خواهید با او مجادله کنید معاند نباشد، و نرمی و ملاحظت در سخن را حمل بر ذلت و خواری نکند، که در این صورت مجادله به طریق احسن نیز فایده‌ای به حال آنان ندارد، چون هر چه بیشتر نرمی به خرج دهی، او خیال می‌کند این نرمی از بیچارگی و ضعف تو است، و یا می‌پندارد که می‌خواهی با این خلق خوشت او را به دام بیندازی، و از راه حقیقش به راه باطل ببری، این قسم افراد ظالمند، که مجادله هر قدر هم احسن باشد سودی نخواهد بخشید.

و نیز به همین جهت است که دنبال کلام مساله نزدیک شدن با ایشان را بیان کرد، که چطور با اهل کتاب نزدیک شوید، که هم شما و هم ایشان در روشن کردن حق هم آهنگ شوید، و طرف بحث شما نیز مانند خود شما علاقه‌مند به روشن شدن حق شود، و آن این است که نخست به ایشان بگویید: «﴿وَقُولُوا آمَنَّا بِالَّذِي أُنزِلَ إِلَيْنَا وَأَنْزَلَ إِلَيْكُمْ وَإِلَهُنَا وَإِلَهُكُمْ وَاحِدٌ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ﴾» ما هم به آنچه به ما نازل شده ایمان داریم، و هم به آنچه به شما نازل شده، و ما معتقدیم که معبود ما و شما یکی است، و ما تسلیم آن معبودیم.»

﴿وَكَذَلِكَ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ فَالَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يُؤْمِنُونَ بِهِ وَ مِنْ هَؤُلَاءِ مَنْ يُؤْمِنُ بِهِ وَ مَا يَجْحَدُ بِآيَاتِنَا إِلَّا الْكَافِرُونَ﴾

یعنی این چنین و بر این صفت ما کتاب و قرآن را بر تو نازل کردیم، یعنی بر صفت اسلام و تسلیم شدن برای خدا، و اینکه سایر کتابهای آسمانی و پیغمبران او را تصدیق داشته باشی. بعضی^۱ از مفسرین گفته‌اند: معنای آیه این است که: همان طور که کتاب بر موسی و عیسی نازل کردیم، بر تو نیز نازل کردیم که قرآن است.

و بنابراین جمله ﴿فَالَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ...﴾، تفریعی است بر چگونگی نازل شدن قرآن، و معنایش این است که: از آنجایی که قرآن در باره تسلیم خدا شدن، و تصدیق کتب و پیامبران خدا نازل شده، طبعاً اهل کتاب هم به آن ایمان خواهند آورد، برای اینکه اگر ایشان به کتاب آسمانی، و پیغمبر خود ایمان آورده‌اند، به خاطر همین است که: خواسته‌اند تسلیم خدا باشند، و هر دستوری که خدا بدهد فرمان ببرند.

البته بعضی از اینان یعنی مشرکین و بت پرستان نیز کسانی هستند که به این کتاب ایمان می‌آورند، و هر کس آیات ما را انکار کند و به آن ایمان نیاورد کافر است که همه جا و همواره می‌خواهد با باطل روی حق را بپوشاند.

بعضی^۲ احتمال داده‌اند که: مراد از «الذین آتیناهم الكتاب» خود مسلمانان باشند، و مراد از مشار الیه «هؤلاء»، اهل کتاب بوده باشد. لیکن این احتمال بعید است، و مانند آن در بعد، این احتمال است که بگوییم ضمیر در «یؤمن به» به رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) برمی‌گردد.

این نکته بر خواننده پوشیده نماند، که جمله ﴿وَ مِنْ هَؤُلَاءِ مَنْ يُؤْمِنُ بِهِ﴾ و از اینان کسی است که به آن ایمان می‌آورد» می‌فهماند که اینگونه افراد از میان مشرکین نوعی استقلال دارند.

﴿وَ مَا كُنْتُمْ تَتْلُوا مِنْ قَبْلِهِ مِنْ كِتَابٍ وَ لَا تَخُطُّهُ بِيَمِينِكُمْ إِذَا لَارْتَابَ الْمُبْطِلُونَ﴾
 کلمه «تتلوا» از ماده تلاوت است، که به معنای خواندن است، چه خواندن از روی کتاب، و چه از حفظ، و مراد از آن در آیه مورد بحث به قرینه مقام همان اول است.

کلمه «تخطه» از ماده «خط» است، که به معنای نوشتن است، کلمه «مبطلون»

^۱ مجمع البیان، ج ۸، ص ۲۸۷.

^۲ مجمع البیان، ج ۸، ص ۲۸۷.

جمع مبطل است، و مبطل کسی را گویند که قول باطلی را آورده باشد، و نیز به کسی می‌گویند که حق را باطل کند، یعنی ادعا کند که باطل است، از این دو معنا معنای دوم با آیه مناسب‌تر است، هر چند که ممکن است معنای اول مراد باشد.

و ظاهر تعبیر در جمله ﴿وَمَا كُنْتُمْ تَتْلُوا...﴾^۱ این است که می‌خواهد عادت را نفی کند، و بفرماید: عادت تو چنین نبوده که قبل از این کتابی بخوانی، و یا بنویسی، و آیه شریفه ﴿فَقَدْ لَبِثْتُ فِيكُمْ عُمُرًا مِنْ قَبْلِهِ﴾^۲، نیز بر این معنا دلالت دارد.

احتجاج بر اثبات اینکه قرآن نازل از ناحیه خدای سبحان است

بعضی^۲ از مفسرین گفته‌اند: جمله مذکور می‌خواهد قدرت را نفی کند، و بفرماید: تو قبل از این نمی‌توانستی بخوانی، و بنویسی، ولی وجه اول با سیاق حجت و استدلال سازگارتر است، چون آیه شریفه در مقام اقامه حجت بر حقانیت قرآن است، و می‌خواهد اثبات کند که این کتاب از ناحیه خدا نازل شده و در اثبات این مدعا کافی است که نفی عادت از وی بشود و لازم نیست که نفی قدرت بشود.

و اگر کلمه «تخطه» را مقید به قید «بیمینک» کرد، و فرمود: تو عادت نداشتی که کتابی را با دست خود بنویسی، خواست تا نوعی تمثیل آورده در نتیجه مطلب را تاکید کرده باشد، مثل اینکه کسی بگوید: من فلانی را با چشم خود دیدم، و یا فلان مطلب را با این دو گوش خود شنیدم.

و معنای آیه این است که: عادت تو قبل از نزول قرآن چنین نبود که کتابی را بخوانی، و نیز این نبود که کتابی را با دست خود بنویسی - خلاصه تو نه مسلط بر خواندن بودی، و نه مسلط بر نوشتن، چون امی و بی سواد بودی - و اگر غیر این بود یعنی بر خواندن و نوشتن مسلط می‌بودی، مبطلان که همواره می‌خواهند حق را باطل معرفی کنند بهانه به دست آورده، برآستی در حقانیت دعوت تو به شک می‌افتادند، لیکن از آنجایی که خوب نمی‌توانستی بخوانی و بنویسی، و سالها است که مردم تو را به این صفت می‌شناسند، چون با تو معاشرت دارند، دیگر هیچ جای شکی برایشان باقی نمی‌ماند، که این قرآن کتاب خدا است، و خدا آن را بر تو نازل کرده، از بافته‌های خودت نیست، و چنین نیست که از کتابهای قدیمی، داستانها و مطالبی اقتباس کرده، و به این صورت درآورده باشی، و دیگر مبطلان نمی‌توانند آن را ابطال نموده، و به این عذر اعتذار جویند.

^۱ مدت‌ها قبل از نبوت در میان شما زیستم. - یونس، آیه ۱۶.

^۲ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۴.

﴿بَلْ هُوَ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ فِي صُدُورِ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَمَا يَجْحَدُ بِآيَاتِنَا إِلَّا الظَّالِمُونَ﴾

این آیه اعراض از مطلبی تقدیری است که از آیه قبل استفاده می‌شد، چون بعد از آنکه تلاوت و نوشتن را با هم از رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) نفی کرد، و فرمود تو نه می‌خواندی، و نه می‌نوشتی، چنین استفاده می‌شد که قرآن کتابی نیست که جمع‌آوری شده و با خطوطی نوشته شده باشد، لذا این سؤال پیش می‌آمد که پس قرآن چیست؟ از این سؤال تقدیری و فرضی با کلمه اعراض (بل) پاسخ داده و فرموده: «بل هو - بلکه او - قرآن - آیاتی است روشن، در سینه‌های کسانی که بهره‌ای از علم داده شده‌اند».

و در جمله ﴿وَمَا يَجْحَدُ بِآيَاتِنَا إِلَّا الظَّالِمُونَ﴾، مراد از ظلم، بقرینه مقام، ظلم به آیات خدا و تکذیب آنها، و استکبار از پذیرفتن آنها، از روی عناد و تعنت است.

﴿وَقَالُوا لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ آيَاتٌ مِنْ رَبِّهِ قُلْ إِنَّمَا آيَاتُ عِنْدَ اللَّهِ وَإِنَّمَا أَنَا نَذِيرٌ مُبِينٌ﴾

بعد از آنکه نام کتاب را برد، و رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) را دستور داد تا آن را بر مردم بخواند، و به سوی خدا دعوت کند، و نیز بعد از آنکه خاطرنشان ساخت که بعضی از ایشان به آن ایمان می‌آورند، و بعضی که کافر و ظالمند ایمان نمی‌آورند، اینک در این آیه و دو آیه بعد اشاره می‌کند به اینکه دسته دوم اعتنایی به قرآن ندارند، با اینکه قرآن آیت و معجزه نبوت است، و از آن جناب معجزه‌ای دلخواه خود می‌خواهند، و به پاسخ از آن می‌پردازد.

پس جمله ﴿وَقَالُوا لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ آيَاتٌ مِنْ رَبِّهِ﴾، همان پیشنهاد ایشان است که چرا غیر از قرآن معجزات دیگری به او نازل نشد؟ و این در حقیقت طعنه و تعریضی است که به قرآن کریم زده‌اند، می‌خواسته‌اند بگویند: قرآن معجزه نیست، و پیش خود خیال کرده‌اند که یک فرد وقتی می‌تواند پیامبر خدا باشد که نیرویی الهی و غیبی داشته باشد، و با آن بر هر کاری که بخواهد قادر باشد.

و اگر گفتند ﴿لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ﴾ چرا بر او نازل نشد، و نگفتند «لولا یاتینا بآیات - چرا برای ما معجزاتی نمی‌آورد؟» خواستند نوعی استهزاء کرده باشند، هم چنان که در آیه ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ نَزَّلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ إِنَّكَ لَمَجْنُونٌ لَوْ مَا تَأْتِينَا بِالْمَلَائِكَةِ إِن كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ﴾^۱ به این

سخنریه تصریح شده است (چون با اینکه او را دیوانه می‌خوانند مع ذلک می‌گویند ای کسی که ذکر بر او نازل شده).

و جمله ﴿قُلْ إِنَّمَا آيَاتُ عِنْدَ اللَّهِ﴾ بگو تنها آیات نزد خدا است، پاسخ از آن پندار است، و می‌فرماید: این طور که شما می‌پندارید نیست، که هر کس دعوی رسالت کند باید نیرویی غیبی و الهی داشته باشد که هر

^۱ هان ای کسی که ذکر بر او نازل شده تو دیوانه‌ای، چرا ملائکه را پیش ما نمی‌آوری اگر راست می‌گویی؟ - حجر آیه ۶ و ۷.

کاری دلش خواست بتواند انجام دهد، بلکه آیات تنها نزد خدا است، هر وقت بخواهد و بر هر کس بخواهد و به هر نحو که بخواهد نازل می‌کند، و در قدرت بر نازل کردن آن هیچ کس شریک او نیست، پس یک فرد پیغمبر هم هیچ اختیاری و قدرتی ندارد، مگر آنکه خدا بخواهد.

آنگاه در بیان همین معنا اضافه فرمود که پیغمبر جز انذار هیچ پستی ندارد، تنها وظیفه او انذار است و بس ﴿وَإِنَّمَا أَنَا نَذِيرٌ مُّبِينٌ﴾.

﴿أَوَلَمْ يَكْفِهِمْ أَنَّا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ يُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ...﴾

این آیه زمینه چینی می‌کند برای پاسخ از تعریض و طعنه‌ای که به قرآن زدند، که قرآن آیت نیست، و استفهام در آن انکاری، و خطاب در آن به رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) است، می‌فرماید: آیا برای آنان کافی نیست معجزه بودن این کتاب که برایشان خوانده می‌شود؟ و ایشان آن را با دو گوش خود می‌شنوند، و معجزه بودنش را به حس درمی‌یابند؟ علاوه بر این سرشار از رحمت و تذکر برای مؤمنین است؟.

﴿قُلْ كَفَىٰ بِاللَّهِ بَيِّنًا وَبَيْنَكُمُ شَهَادًا...﴾

در این جمله به رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) تلقین می‌کند که این طور جوابشان بده، و بگو که خدای سبحان بین من و شما در مساله مورد نزاع یعنی مساله رسالت گواه است، چون در کتابی که بر من نازل کرده بر رسالتم شهادت داده، و او خدایی است که آنچه در آسمانها و زمین است می‌داند، بدون اینکه چیزی از او پوشیده باشد، و همین شهادت او، در دلالت بر صدق دعوی من کافی است.

با این حال دیگر نمی‌توانند بگویند قرآن کلام خدا نیست، چون خدای تعالی قبلاً چند بار در قرآنش عرب را تحدی کرد که اگر می‌پندارید این کتاب کلام خدا نیست، همه دست به دست هم دهید، و یک سوره مثل آن را بیاورید، بنابراین جمله مورد بحث دیگر صرف دعوی و یا کلامی خطابی نیست، بلکه بیانی است استدلالی، و حجتی است قاطع، بر دعوی آن جناب.

در جمله ﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا بِالْبَاطِلِ وَكَفَرُوا بِاللَّهِ أُولَٰئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ﴾، خسران را

منحصر در کفار می‌کند، به خاطر اینکه به خدا و کتاب او ایمان نمی‌آورند، با اینکه در آن بر رسالت او شهادت داده کفر می‌ورزند، و به خاطر کفر به خدای حق قهرا به باطل ایمان می‌آورند، و در نتیجه در ایمانشان خاسر و بی بهره می‌شوند.

﴿وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ وَلَوْ لَأَجَلَ مُسَمًّى لَجَاءَهُمُ الْعَذَابُ وَلَيَأْتِيَنَّهُمْ بَغْتَةً وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ﴾

اینکه می‌فرماید: از تو عذاب فوری می‌خواهند، اشاره است به کلام ایشان که مانند گذشتگان خود می‌گفتند: «﴿إِنَّا بَعْدَآبِ اللَّهِ إِن كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ﴾» برای ما بیاور آن عذاب خدا را اگر از راستگویانی» و این پیشنهاد، و شتاب کردن نسبت به عذاب را خدای تعالی در جای دیگر نیز از ایشان حکایت کرده، و فرموده: ﴿وَلَئِنْ أَخَّرْنَا عَنْهُمْ الْعَذَابَ إِلَىٰ أُمَّةٍ مَّعْدُودَةٍ لَيَقُولُنَّ مَا يَحْبِسُهُ﴾^۱.

و مراد از ﴿أَجَلَ مُسَمًّى﴾ همان اجلی است که خداوند برای یک یک بنی آدم مقدر کرد، و همان روزی که آدم را به زمین فرستاده به او و ذریه‌اش فرمود: ﴿وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَىٰ حِينٍ﴾^۲، و نیز فرمود: ﴿وَلِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ فَإِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ لَا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ﴾^۳.

و این عذابی که اجل معین جلو آن را گرفته، آن عذابی است که به کیفر همه اعمال زشتشان مستحق شدند، چیزی که هست اجل میان آنان و آن عذاب حائل شده، هم چنان که در جای دیگر کلام بی نظیرش فرموده: ﴿وَرَبُّكَ الْغَفُورُ ذُو الرَّحْمَةِ لَوْ يُؤَاخِذُهُمْ بِمَا كَسَبُوا لَعَجَّلَ لَهُمُ الْعَذَابَ بَلْ لَهُمْ مَوْعِدٌ لَّنْ يَجِدُوا مِنْ دُونِهِ مَوْثِقًا﴾^۴.

این آیات با آیات دیگری که حکایت می‌کند از فرستادن عذاب به محض تقاضای

^۱ و اگر ما عذاب را از ایشان تا مدتی معین تاخیر بیندازیم، خواهند گفت: پس چرا نیاورد. هود، آیه ۸.

^۲ به زمین بروید که برای شما در زمین مدتی مقرر، و بهره‌ای است تا مدتی معین. - بقره، آیه ۳۶.

^۳ برای هر امتی اجل معینی است، همین که اجلشان رسید دیگر نه می‌توانند عقبش اندازند و نه جلو. - اعراف، آیه ۳۴.

^۴ پروردگار تو آمرزنده، و صاحب رحمت است، اگر می‌خواست کفار را به کرده‌هایشان مؤاخذه کند، عذابشان را پیش می‌انداخت، ولیکن آنان وعده‌گاهی دارند، که در آن وعده‌گاه غیر از خدا پناهی نمی‌یابند. - کهف، آیه ۵۸.

آن، منافات ندارد مانند آیه ﴿وَمَا مَنَعَنَا أَنْ نُرْسِلَ بِالْآيَاتِ إِلَّا أَنْ كَذَّبَ بِهَا الْأَوَّلُونَ﴾^۱.

﴿يَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِيطَةٌ بِالْكَافِرِينَ يَوْمَ يَغْشَاهُمُ الْعَذَابُ...﴾

تکرار کلمه ﴿يَسْتَعْجِلُونَكَ﴾ برای این است که بر کمال جهل و نادانی کفار و تباهی فهمشان دلالت کند، و بفهماند که استعجال آنان، استعجال به امری است که به طور قطع خواهد آمد، و به هیچ وجه دروغ نمی شود، چون کيفر اعمالشان است. و کيفر اعمال از صاحب عمل جدا شدنی نیست.

کلمه «یغشیههم» از «غشاوت» و «غشایت» است، و این دو کلمه به معنای پوشاندن به طور احاطه است،

و «یوم» در جمله ﴿يَوْمَ يَغْشَاهُمْ﴾، ظرف برای کلمه «محیطه» است، و بقیه الفاظ آیه روشن است.

بحث روایتی [روایاتی در ذیل آیه: ﴿إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ﴾]

در مجمع البیان در ذیل آیه ﴿وَمَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعَالِمُونَ﴾ می گوید: واحدی به سند خود از جابر روایت

کرده که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) این آیه را تلاوت کرد، و سپس فرمود: منظور از «عالمون»، آن کسانی هستند که وظایف را از خدا الهام می گیرند و به طاعات او عمل و از سخط او اجتناب می کنند.^۲

و در همان کتاب در ذیل آیه ﴿إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ﴾، می گوید: انس بن مالک از رسول

خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) روایت کرده که فرمود: کسی که نمازش او را از فحشاء و منکر باز ندارد، جز دورتر شدن از خدا اثری برایش ندارد.^۳

مؤلف: این روایت را الدر المنثور هم از عمران بن حصین، و ابن مسعود، و ابن عباس، و ابن عمر، از

رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) روایت کرده^۴، و نیز قمی در تفسیر خود آن را از آن حضرت (نام آن حضرت را نبرده) بدون ذکر سند، روایت کرده^۵.

و نیز در مجمع البیان از رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) روایت کرده که

^۱ جلو ما را از فرستادن آیات نگرفت مگر اینکه در گذشتگان ایشان آیاتی فرستادیم و ایشان ایمان نیاوردند و عذاب بر آنان نازل شد اگر برای اینها نیز آیت بفرستیم نیز ایمان نخواهند آورد در نتیجه هلاک می شوند. - اسراء، آیه ۵۹.

^۲ مجمع البیان، ج ۸، ص ۲۸۴.

^۳ مجمع البیان، ج ۸، ص ۲۸۵.

^۴ الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۴۵.

^۵ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۵۰.

فرموده: «**لا صلاة لمن لم يطع الصلاة و طاعة الصلاة ان تنتهي عن الفحشاء و المنكر - نماز نیست نماز کسی که نماز خود را اطاعت نمی کند، و اطاعت نماز این است که از فحشاء و منکر دست بردارد**»^۱.
مؤلف: این روایت را صاحب الدر المنثور نیز از ابن مسعود و غیر او آورده^۲.

و نیز در همان کتاب است که انس روایت کرده که جوانی از انصار نمازهای خود را با رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) می خواند، و در عین حال مرتکب فحشاء هم می شد این خبر به رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) رسید، فرمود نماز او روزی او را از فحشاء باز خواهد داشت^۳.

و نیز در همان کتاب است که علمای امامیه از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده اند، که فرمود: هر که دوست می دارد بداند نمازش قبول شده یا نه، به خود بنگرد، که آیا نمازش او را از فحشاء و منکر بازمی دارد یا نه؟ به همان مقدار که بازش می دارد قبول شده^۴.

و در تفسیر قمی در ذیل جمله «وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ» می گوید: در روایت ابی الجارود از امام باقر (علیه السلام) آمده که آن جناب در معنای این جمله می فرمود: یعنی، اینکه خدا به یاد نمازگزاران است مهم تر است از اینکه نمازگزاران از او یاد می کنند، مگر نشنیدی که فرمود: «فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ»^۵ مرا به یاد آورید تا شما را به یاد آورم^۶؟

مؤلف: این یکی از همان چند معنایی است که در ذیل آیه شریفه نقل کردیم.

و در تفسیر نور الثقلین از مجمع البیان نقل کرده که گفته است: اصحاب ما امامیه از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده اند، که فرمود: منظور از «**ذکر الله**» یاد خدا است، در هنگام برخورد به حلال و حرام او، (یعنی در برابر حلالش شکر گفتن، و از حرامش پرهیز کردن)^۷.

و در همان کتاب از معاذ بن جبل روایت کرده که گفت: من از رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) پرسیدم کدام یک از اعمال محبوب ترین عمل نزد خدا است؟ فرمود: اینکه بمیری در حالی که زبانت از ذکر خدای عز و جل تر باشد^۷.

و نیز در همان کتاب است که رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) به معاذ فرمود: ای معاذ سابقین

^۱ مجمع البیان، ج ۸، ص ۲۸۹.

^۲ الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۴۶.

^۳ مجمع البیان، ج ۸، ص ۲۸۵.

^۴ مجمع البیان، ج ۸، ص ۲۸۵.

^۵ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۵۰.

^۶ تفسیر نور الثقلین، ج ۴، ص ۱۶۲.

^۷ تفسیر نور الثقلین، ج ۴، ص ۱۶۲.

کسانی هستند که شبها را با ذکر خدا زنده می‌دارند، و کسی که دوست دارد در باغهای بهشت گردش کند، زیاد ذکر خدای عز و جل بگوید^۱.

چند روایت حاکی از اینکه مراد از ﴿الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ﴾ ائمه (علیهم السلام) هستند و در باره شان نزول آیه: ﴿أَوْ لَمْ يَكْفِهِمْ أَنَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ...﴾

و در کافی به سند خود از عبدی از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که در ذیل آیه ﴿بَلْ هُوَ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ فِي صُدُورِ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ﴾، فرمود: منظور از اینان که علم داده شده‌اند، ائمه‌اند^۲.

مؤلف: این معنا در کافی^۳ و در بصائر الدرجات^۴ به چند طریق روایت شده، و منظور در همه آنها تطبیق کلی بر فرد بارز آن است، به دلیل اینکه در روایت بعدی خواهید دید که آیه را منحصر در ائمه ندانسته‌اند.

و در بصائر الدرجات به سند خود از برید بن معاویه، از امام باقر (علیه السلام) روایت کرده که گفت: من از آن جناب معنای آیه ﴿بَلْ هُوَ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ فِي صُدُورِ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ﴾ را پرسیدم، فرمود: شما باید آن کسانی که علم داده شده‌اند، شما نباشید چه کسی ممکن است باشد؟^۵.

و در الدر المنثور است که: اسماعیلی در معجم خود، و ابن مردویه از طریق یحیی بن جعه، از ابی هریره روایت کرده‌اند که گفت: مردمی از اصحاب رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) از تورات چیزهایی می‌نوشتند این خبر به رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) رسید، فرمود: احمق‌ترین احمقان، و گمراه‌ترین گمراهان، مردمی هستند که از کتابی که خداوند بر پیغمبرشان نازل کرده، روی گردان شوند، و علاقمند به کتابی شوند که خدا بر غیر پیغمبر آنان نازل کرده و برای امتی غیر از آنان فرستاده، در همین جریان بود که آیه شریفه ﴿أَوْ لَمْ يَكْفِهِمْ أَنَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ يُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ...﴾ نازل شد^۶.

و در همان کتاب است که ابن عساکر، از ابی ملیکه روایت کرده که گفت: عبد الله بن عامر بن کریر هدیه‌ای برای عایشه فرستاد، عایشه خیال کرد فرستنده آن عبد الله عمر است، لذا هدیه را برگردانید، و گفت: این پسر عمر قرآن کریم را رها کرده، و کتابهای دیگر را تتبع می‌کند، با اینکه خدای تعالی فرمود: ﴿أَوْ لَمْ

^۱ نور الثقلین، ج ۴، ص ۱۶۲.

^۲ اصول کافی، ج ۱، ص ۱۶۷.

^۳ اصول کافی، ج ۱، ص ۱۶۷.

^۴ بصائر الدرجات، ص ۲۰۴.

^۵ بصائر الدرجات، ص ۲۰۴.

^۶ الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۴۹.

يَكْفِيهِمْ أَنَا أَنزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ يُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ ﴿٢٣٨﴾

اطرافیان به او گفتند: هدیه از عبد الله بن عامر است، آن وقت هدیه را پذیرفت^۱.
از ظاهر دو روایت و مخصوصاً روایت اخیر برمی آید که آیه شریفه در باره بعضی از صحابه نازل شده،
ولی سیاق آیه با این حرف نمی سازد.

^۱ الدر المثور، ج ۵، ص ۱۴۹.

﴿يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ أَرْضِي وَاسِعَةٌ فَإِيَّايَ فَاعْبُدُونِ ۝۵۶ كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ ثُمَّ إِلَيْنَا تُرْجَعُونَ ۝۵۷ وَ
الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُبَوِّئَنَّهُمْ مِنَ الْجَنَّةِ غُرَفًا تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا نِعْمَ أَجْرُ الْعَامِلِينَ
۝۵۸ الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ ۝۵۹ وَكَأَيِّنْ مِنْ دَابَّةٍ لَا تَحْمِلُ رِزْقَهَا اللَّهُ يَرْزُقُهَا وَإِيَّاكُمْ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ

﴿۶۰﴾

ترجمه آیات

ای بندگان من که ایمان آورده‌اید به درستی که زمین من پهناور است پس تنها مرا عبادت کنید (۵۶).
هر نفسی مرگ را خواهد چشید و سپس به سوی ما بازگشت می‌کنید (۵۷).
و کسانی که ایمان آورده و عمل صالح می‌کنند ما در غرفه‌های بهشتی منزلشان می‌دهیم غرفه‌هایی که از
پایین آن نهرها جاری است و ایشان همیشه در آن خواهند بود و چقدر خوب است پاداش اهل عمل (۵۸).
یعنی کسانی که صبر کرده و بر پروردگار خود توکل می‌کنند (۵۹).
و چه بسیار جنبه‌ای که نمی‌تواند رزق خود را تامین کند خدا آنها را و شما را روزی می‌دهد و او شنوای
دانا است (۶۰).

بیان آیات [امر و تحریض به مهاجرت (از سرزمینی که در آن نمی‌توان خدا را عبادت کرد) و

صبر کردن بر مشکلات هجرت و نگران نبودن از بابت رزق و معیشت]

بعد از آنکه سخن را در توبیخ مرتدین از دین خود، و کسانی که از ترس فتنه از دین برگشتند به پایان رسانید، روی سخن را متوجه وضع بقیه مؤمنان نمود، که مشرکین آنان را در مکه ناتوان کردند، و تهدید به فتنه و عذابشان نمودند، ایشان را دستور می‌دهد صبر کنند، و بر خدای تعالی توکل کنند، و اگر امر دین‌داری بر ایشان مشکل شد، و نتوانستند در وطن واجبات دینی را اقامه کنند، از وطن چشم پوشیده مهاجرت نمایند، و در باره معیشت خود نگرانی نداشته باشند، زیرا رزق همه بندگان به عهده خدا است، و او روزیشان را می‌دهد، اگر مهاجرت بکنند، هم چنان که در وطن روزیشان می‌داد.

﴿يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ أَرْضِي وَاسِعَةٌ فَإِيَّايَ فَاعْبُدُونِ﴾

در این آیه خطاب را متوجه به مؤمنین کرده، آن مؤمنینی که در سرزمین کفر قرار دارند، و نمی‌توانند تظاهر به دینداری کنند، و دین حق را آشکار ساخته و به سنت‌های آن عمل کنند، دلیل بر این معنا ذیل آیه است.

آنچه از سیاق برمی‌آید مقصود از کلمه «ارض» در جمله ﴿إِنَّ أَرْضِي وَاسِعَةٌ﴾، همه کره زمین است، که ما بر پشت آن قرار گرفته، و زندگی می‌کنیم، و اگر فرموده: زمین من فراخ است، برای این است که: بفهماند زمین ملک اوست، و بندگی بندگان هر جا که باشد برای او فرقی ندارد، و فراخ بودن زمین کنایه است از اینکه در هر جای زمین از دین حق و عمل به آن جلوگیری شد، نواحی دیگر آن در اختیار شماست، بدون اینکه در آن نواحی شما را از دین داری جلوگیری کنند، پس عبادت خدای یکتا به هر حال ممتنع و محال نیست.

در جمله ﴿فَإِيَّايَ فَاعْبُدُونِ﴾، دو بار حرف فاء آمده، که اولی آنها فای تفریع است، که مطلب را متفرع بر وسعت زمین نموده، می‌فرماید حالا که زمین وسیع است پس مرا بپرستید، و فای دوم فای جزاء است، برای شرطی که حذف شده چون کلام بر آن دلالت می‌کرده.

و ظاهراً اینکه کلمه «ایای» را جلوتر آورد، و فرمود: پس مرا بپرستید، برای این است که انحصار را برساند، و به اصطلاح ادبی قصر قلب به کار برد، و معنای آیه این می‌شود که غیر مرا بپرستید، بلکه مرا بپرستید، و جمله «فاعبدون»، قائم مقام جزاء است، - که خواننده با خواندن معنای آیه متوجه آن می‌شود.

حاصل معنای آیه این است که: زمین من فراخ است، اگر پرستش من برای شما در

یک ناحیه آن غیر ممکن شد، در سایر نواحی آن برای عبادت من جا هست، پس حال که چنین است، مرا به تنهایی بپرستید، و غیر مرا نپرستید، پس اگر ممکنان نشد که مرا در قطعه‌ای از آن بپرستید، به سایر نواحی آن سفر کنید، و در آن جا مرا به تنهایی بپرستید.

﴿كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ ثُمَّ إِلَيْنَا تُرْجَعُونَ﴾

این آیه شریفه امر سابق را که می‌فرمود: ﴿فَإِيَّايَ فَاعْبُدُونِ﴾ تاکید می‌کند، و در عین حال زمینه را برای آیه بعد که می‌فرماید: ﴿الَّذِينَ صَبَرُوا...﴾، آماده می‌سازد.

و جمله ﴿كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ﴾، از باب استعاره به کنایه است (گویا مرگ را تشبیه کرده به چیزی که چشیدنی باشد آنگاه حکم کرده به اینکه این چشیدنی را همه خواهند چشید و خلاصه مرگ عمومی است) و مراد این است که هر کس به زودی و به طور قطع خواهد مرد، و اگر دنباله آن فرمود: ﴿ثُمَّ إِلَيْنَا تُرْجَعُونَ﴾ سپس به سوی ما برمی‌گردید، این التفات از «متکلم وحده» به «متکلم مع الغیر» به خاطر این است که عظمت رجوع به خدا را برساند.

و حاصل معنای آیه این می‌شود که: زندگی دنیا جز ایامی ناچیز نیست، و مرگ دنبال سر است، و دنبال آن رجوع به سوی ما برای حساب، پس زینت و جلوه زندگی دنیا که یک زینت فانی است شما را از آمادگی برای لقای خدا باز ندارد، و آن آمادگی این است که به خدا ایمان بیاورید، و عمل صالح کنید، که سعادت ابدی دارد و محرومیت از او شقاوت و هلاکت دائمی دارد.

﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُبَوِّئَنَّهُم مِّنَ الْجَنَّةِ غُرَفًا...﴾

این آیه اجر ایمان و عمل صالح را بیان می‌کند، البته اجر بعد از مرگ و بازگشت به خدا، و با این بیان بندگان خدا و مؤمنین را تشویق به صبر در راه او، و توکل بر او می‌کند، و جمله «لنُبَوِّئَنَّهُم» از مصدر «نبوئ» است، که به معنای جای دادن، و منزل دادن کسی است برای همیشه، و کلمه «غرف» جمع «غرفه» است، که به معنای خانه بسیار زیبایی است که در بلندی قرار داشته باشد.

خدای تعالی در این آیه نخست پاداش آنهایی را که ایمان آورده، و عمل صالح کرده‌اند، بیان می‌کند، و سپس آنان را عامل می‌خواند، و می‌فرماید: ﴿وَنِعْمَ أَجْرُ الْعَامِلِينَ﴾ چه خوب است پاداش عاملان، آنگاه همین عاملان را تفسیر می‌کند به ﴿الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ﴾ کسانی که صبر می‌کنند، و بر پروردگار خود توکل می‌نمایند و با این بیان صبر و توکل را دو تا از خصایص مؤمنین دانسته، و با این اشاره‌ها فهمانده است که مؤمن

وقتی که در راه خدا صبر کند، و بر خدا توکل نماید، از ایمان خود راضی می‌شود، پس بر هر مؤمن است، که تا آنجا که راهی برای دین‌داری خود می‌یابد، دین‌داری را از دست نداده، بر هر اذیت و جفایی صبر کند، و چون کارد به استخوانش رسید، و دیگر نتوانست مراسم دینی خود را در وطن خود به پای دارد، آن وقت باید از وطن بیرون شده و به سرزمینی دیگر مهاجرت کند، و بر دشواری و تعب و رنج غربت نیز صبر کند.

﴿الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ﴾

این جمله بیان‌گر اوصاف عاملان است، نکته‌ای که در اینجا تذکرش لازم است، این است که: هر چند صبر عمومی است، و شامل صبر بر مصیبت، و صبر بر اطاعت خدا، و صبر بر ترک معصیت او می‌شود، و لیکن مورد آیه صبر بر مصیبت است، چون مناسب با حال مؤمنینی که در مکه در چنگ مشرکین قرار گرفته بودند، و به حکم این آیات مأمور به هجرت شده بودند، صبر بر مصیبت است.

﴿وَكَأَيِّنْ مِنْ دَابَّةٍ لَّا تَحْمِلُ رِزْقَهَا اللَّهُ يَرْزُقُهَا وَإِيَّاكُمْ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾

کلمه «کاین» بسیاری هر چیزی را می‌رساند، و به معنای «چه بسیار» است و منظور از حمل رزق، ذخیره کردن آن است، همان طور که انسانها و بعضی از حیوانات مانند مورچه و موش و زنبور عسل رزق خود را ذخیره می‌کنند.

در این آیه شریفه مؤمنین را دلخوشی و دلگرمی می‌دهد، تا اگر خواستند در راه خدا مهاجرت کنند از جهت رزق نگرانی نداشته باشند، و بدانند هر جا باشند خدا رزقشان را در آنجا می‌دهد، و یقین داشته باشند که از گرسنگی نخواهند مرد، و بدانند که رازقشان پروردگارشان است، نه آب و خاکشان، و به این منظور می‌فرماید: چه بسیار از جنبدگانند که رزق خود را ذخیره نمی‌کنند، بلکه خدا روز به روز رزقشان را می‌رساند، شما انسانها نیز هر چند که ذخیره می‌کنید، ولی باید بدانید که روزی دهنده شما خدا است، و او شنوا و داناست. در اینکه دو نام بزرگ از اسامی خدا در خاتمه آیه قرار گرفته، اشاره است به برهان بر مضمون آیه، چون مضمون آیه این بود که انسان و سایر حیوانات محتاج به رزقند، و رزق خود را به زبان حاجت (نه زبان سر) از خدا می‌خواهند، و خدا حاجتشان را برآورده می‌سازد، برای اینکه او هم دانای به حوائج خلق خویش است، و هم شنوای حاجت آنان است، پس به مقتضای این دو اسم آنان را روزی می‌دهد.

* * *

بحث روایتی [روایاتی در ذیل آیات: ﴿أَلَمْ تَكُنْ أَرْضُ اللَّهِ وَاسِعَةً...﴾ و ﴿كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ

الْمَوْتِ﴾ و ﴿كَأَيِّنْ مِنْ دَابَّةٍ لَا تَحْمِلُ رِزْقَهَا...﴾]

در تفسیر قمی و در روایت ابی الجارود، از امام باقر (علیه السلام) آمده، که در ذیل آیه ﴿يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ أَرْضِي وَاسِعَةٌ﴾، می فرمود: هرگز ملوک ستمگر و فاسق را اطاعت نکنید، و اگر ترسیدید که شما را از دین داریتان جلوگیری کنند، زمین من فراخ است، از سرزمینی که زیر سلطه آن فاسق است، بیرون شوید، و در همین معنا است که خدای تعالی می فرماید: «﴿فِيمَ كُنْتُمْ قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ فِي الْأَرْضِ﴾» در چه حالی بودید، گفتند در زمین زیر دست ستمگران بودیم» می فرماید «﴿أَلَمْ تَكُنْ أَرْضُ اللَّهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا﴾» آیا زمین خدا فراخ نبود که در آن مهاجرت کنید، و نقل مکان دهید^۱.

و در مجمع البیان از امام ابو عبد الله (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: معنای آیه این است که وقتی در زمین خدا عصیان می شود، و تو در آن سرزمین زندگی می کنی، از آنجا بیرون شو و به جای دیگر نقل مکان کن^۲.

و در عیون به سند خود از حضرت رضا (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: رسول خدا (صلی الله علیه وآله وسلم) فرمود: وقتی آیه ﴿إِنَّكَ مَيِّتٌ وَإِنَّهُمْ مَيِّتُونَ﴾ نازل شد، من عرضه داشتم: پروردگارا آیا همه خلائق تا آخرین نفر می میرند؟ و انبیاء باقی می مانند؟ در جوابم این آیه نازل شد: ﴿كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ﴾^۳.

مؤلف: این روایت را الدر المثور هم از ابن مردویه، از علی (علیه السلام) روایت کرده، ولی متن روایتش بی اشکال نیست، برای اینکه جمله ﴿إِنَّكَ مَيِّتٌ وَإِنَّهُمْ مَيِّتُونَ﴾ صریحا می گوید: تو هم می میری، انبیای گذشته را هم که آن جناب می دانست مرده اند، دیگر جای این سؤال نیست که پرسد آیا همه مردم می میرند، و انبیاء باقی می مانند؟ تا در پاسخش آیه نازل شود، که «﴿كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ﴾» هر کسی چشنده مرگ خواهد بود^۴.

و در مجمع البیان از عطاء از ابن عمر روایت کرده که گفت: من با رسول خدا (صلی الله علیه وآله وسلم) به گردش رفتیم، تا به چار دیواری بعضی از انصار رسیدیم، رسول خدا

^۱ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۵۱.

^۲ مجمع البیان، ج ۸، ص ۲۹۱.

^۳ عیون، ج ۲، ص ۳۲، حدیث ۵۱.

^۴ الدر المثور، ج ۵، ص ۱۴۹.

(صلی الله علیه وآله و سلم) خرماهای ریخته را جمع می‌کرد و می‌خورد، پس به من فرمود: ای پسر عمر! چرا نمی‌خوری؟ عرضه داشتیم میل ندارم، فرمود ولی من میل دارم چون امروز صبح چهارمین روزی بود که غذا نخورده بودم، با اینکه اگر می‌خواستیم و دعا می‌کردم که خدا مانند ثروت کسری و قیصر را به من بدهد هر آینه می‌داد، ولی نخواستم، و در مقابل من کسانی خواهند بود و تو آنها را دیدار خواهی کرد که روزی یک سال خود را زیر سر می‌گذارند، و ذخیره می‌کنند، به خاطر اینکه نصیبشان کم است، ابن عمر می‌گوید: به خدا سوگند از آن جا برنخاستیم، تا اینکه آیه ﴿وَكَأَيِّنْ مِنْ دَابَّةٍ لَا تَحْمِلُ رِزْقَهَا اللَّهُ يَرْزُقُهَا وَإِيَّاكُمْ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾ نازل شد^۱.

در الدر المنثور هم این روایت را نقل کرده^۲، و سپس در سند آن ایراد گرفته. و علاوه بر ضعف سند، اصلاً مضمونش با واقع شدن آیه در سیاق آیات قبلش نمی‌سازد.

[سوره عنکبوت (۲۹): آیات ۶۱ تا ۶۹]

﴿وَلَيْنُ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَ سَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ لِيَقُولَنَّ اللَّهُ فَنَنْ يُؤْفَكُونَ ۖ اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَيَقْدِرُ لَهُ إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ ۖ ۶۲ وَلَيْنُ سَأَلْتَهُمْ مَنْ نَزَّلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْيَا بِهِ الْأَرْضَ مِنْ بَعْدِ مَوْتِهَا لِيَقُولَنَّ اللَّهُ قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ ۖ ۶۳ وَمَا هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَهُوٌّ وَلَعِبٌ وَإِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لَهِيَ الْحَيَوَانُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ ۖ ۶۴ فَإِذَا رَكِبُوا فِي الْفُلْكِ دَعَاؤُ اللَّهِ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ فَلَمَّا نَجَّاهُمْ إِلَى الْبَرِّ إِذَا هُمْ يُشْرِكُونَ ۖ ۶۵ لِيَكْفُرُوا بِمَا آتَيْنَاهُمْ وَلِيَتَمَتَّعُوا فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ ۖ ۶۶ أَوْ لَمْ يَرَوْا أَنَّا جَعَلْنَا حَرَمًا آمِنًا وَ يَتَخَفَتُ النَّاسُ مِنْ حَوْلِهِمْ أَوْ بِالْبَاطِلِ يُؤْمِنُونَ وَ بِنِعْمَةِ اللَّهِ يَكْفُرُونَ ۖ ۶۷ وَ مَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ كَذَّبَ بِالْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُ أَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِّلْكَافِرِينَ ۖ ۶۸ وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا وَإِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ ۖ ۶۹﴾

ترجمه آیات

و اگر از ایشان پرسید چه کسی آسمانها و زمین را آفرید و چه کسی آفتاب و ماه را به فرمان خود درآورده قطعا می‌گویند الله با این حال از خداپرستی یک جا برگردانده می‌شوند (۶۱).

این خدا است که روزی را برای هر یک از بندگان که بخواهد فراخ و برای هر کس که بخواهد

^۱ مجمع البیان، ج ۸، ص ۲۹۱.

^۲ الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۴۹.

تنگ می کند که خدا به هر چیزی داناست (۶۲).

و اگر از ایشان بپرسی چه کسی از آسمان آبی چنان می فرستد و زمین را بعد از مردنش زنده می کند حتما خواهند گفت الله، تو بگو الحمد لله، اما بیشترشان تعقل نمی کنند (۶۳).

و این زندگی دنیا چیزی جز لهو و بازی نیست و به درستی که زندگی حقیقی، آخرت است اگر بنای فهمیدن داشته باشند (۶۴).

پس چون به کشتی سوار شوند خدا را همی خوانند و دین را خالص برای او دانند اما همین که ایشان را نجات داده و به خشکی می رساند باز هم شرک می ورزند (۶۵).

تا نعمت های ما را که به ایشان داده ایم کفران کنند، باشد و هر چه می خواهند بهره گیری بکنند که به زودی می دانند که چه کردند (۶۶).

آیا ندیدند که ما حرمی ایمن قرار دادیم که همواره در آن جا از نعمت امنیت برخوردار بودند با اینکه اقوام دیگر که پیرامون ایشانند همه روزه مورد دستبرد دشمنند؟ آیا به باطل می گروند و به نعمت خدا کفران می ورزند (۶۷).

کیست ستمکارتر از کسی که بر خدا به دروغ افتراء بندد و یا حق را بعد از آمدنش تکذیب کند آیا در جهنم جایی برای کفار نیست (۶۸).

و کسانی که در اقامه دین ما مجاهده می کنند ما به سوی راه های خود هدایتشان می کنیم و خدا همواره با نیکوکاران است (۶۹).

بیان آیات

در این آیات خطاب از مؤمنین به رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) برگشته، ولی در معنا، خطاب است عام، که همه انسانها را شامل می شود، هر چند از نظر لفظ مخصوص به رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) است، برای اینکه حجت هایی که در آن ذکر شده شامل همه انسانها است.

ضد و نقیض ها در اعتقادات مشرکین در باره خالق و مدبر عالم

در این آیات ضد و نقیض گویی های مشرکین را که در عقاید دارند، و در فصل سابق صحیح آن عقاید به مؤمنین عرضه شد، و به آن ایمان آورده اند، ذکر می کند، و آن تناقضات این است که: مشرکین اعتراف دارند که آفریدگار آسمانها و زمین و مدبر آفتاب و ماه - که مدار ارزاق بر وجود آن دو است - خدای سبحان است، و نیز اعتراف دارند که تنها کسی که آب را از آسمان می فرستد، و زمین را بعد از مردنش دوباره زنده می کند، خدای عز و جل است، و در

عین حال غیر خدا را می پرستند، و از آنها رزق می خواهند، و با اینکه وقتی سوار کشتی می شوند خدا را می خوانند، و خدا را می پرستند، ولی همین که از خطر دریا نجاتشان داد، دوباره پرستش غیر خدا را از سر می گیرند، و با اینکه شهر مکه حرم امنی است که خدا در اختیارشان گذاشته، و این نعمت بزرگ را به ایشان ارزانی داشته، در همین شهر به باطل ایمان می آورند، و حق را انکار، و نعمت خدا را کفران می کنند.

این نکته را هم بگوییم که آخرین آیه سوره یعنی آیه ﴿وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا﴾، مناسب با همان آیات اول سوره است، که می فرمود: ﴿الْم أَحْسَبَ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ﴾ تا آنجا که می فرمود: ﴿وَمَنْ جَاهَدَ فَإِنَّمَا يُجَاهِدُ لِنَفْسِهِ...﴾.

﴿وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ فَأَنَّى يُؤْفَكُونَ﴾
در این آیه به دو مساله خلقت و تدبیر پرداخته، و هر دو را به خدا نسبت داده است، خلقت آسمانها و زمین راجع به ایجاد است، و تسخیر آفتاب و ماه که به خاطر ما حالات گوناگون به خود می گیرند، طلوع و غروب کرده، و دور و نزدیک می شوند، مربوط است به تدبیر او، چون پیدایش ارزاق انسانها و سایر حیوانات، همه ناشی از تدبیر آفتاب و ماه است، و این خلقت و تدبیر از یکدیگر جدا شدنی و قابل انفکاک نیستند، پس کسی که اعتراف دارد که خلقت آسمانها و زمین مستند به خدا است، ناگزیر باید اعتراف کند که تدبیر نیز از اوست.

و وقتی خدای تعالی به تنهایی خالق باشد، و تدبیر آسمانها و به دنبال آن تدبیر زمین، و به دنبال آن پدید آوردن ارزاق، تنها به دست او باشد، لازم است او تنها کسی باشد که به منظور رساندن رزق، و سایر تدابیرش پرستش شود، و این حوائج را تنها از او بخواهند، پس این عجب است که انسانهایی خدا را کنار گذاشته و از غیر خدا رزق بخواهند، از کسی و چیزی که مالک هیچ چیز نیست، جمله ﴿فَأَنَّى يُؤْفَكُونَ﴾، اشاره به همین تعجب است، یعنی وقتی خلقت و تدبیر آفتاب و ماه مستند به خدا است، پس چگونه این مشرکین در دعای خود متوجه غیر خدا می شوند، و بتها را می پرستند؟

﴿اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَيَقْدِرُ لَهُ إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾
در این آیه به آنچه در آیه قبلی اشاره کرده بود تصریح می کند و کلمه «بقدر» از ماده (قدر) است که به معنای تنگ گرفتن، در مقابل «بسط» که به معنای گشایش دادن است و در آیه مورد بحث منظور معنای این کلمه نیست. بلکه منظور لازمه معنا است یعنی توسعه، و اگر

در جمله ﴿إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾ با اینکه می توانست ضمیر بیاورد و بفرماید: «انه بكل شیء علیم» ضمیر نیاورد و اسم «الله» را آورد، برای این است که بر علت حکم دلالت کند و چنین معنا دهد که او بر همه چیز داناست برای اینکه «الله» است.

و معنای آیه این است که: خداوند رزق را بر هر کس بخواهد توسعه می دهد و بر هر کس بخواهد تنگ می گیرد و نمی خواهد مگر بر طبق مصلحت برای اینکه او به هر چیزی داناست، چون الله است که جامع تمامی صفات کمال است.

﴿وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ نَزَّلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ مِنَ بَعْدِ مَوْتِهَا... لَا يَعْقِلُونَ﴾

مراد از احیای زمین بعد از مردن آن، رویاندن گیاهان در بهار، بعد از مردن آنها در زمستان است. ﴿قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ﴾ یعنی خدا را در برابر اینکه حجت را بر دشمنان تمام کرد، و مجبورشان کرد که اعتراف کنند به اینکه مدبر امور خلقت نیز خداست، حمد بگو، چون با این تمامیت حجت دیگر چاره‌ای ندارند جز اینکه تنها خدا را بپرستند، و بت‌ها و ارباب آنها را رها کنند.

﴿بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ﴾ یعنی بیشترشان در آیات خدا تدبر نمی کنند، و عقل خود را قاضی و حاکم نمی کنند، تا خدا را بشناسند، و حق را از باطل تمیز دهند، پس معنای جمله «لا یعقلون»، این شد که آن طور که سزاوار است تعقل نمی کنند.

توضیح اینکه زندگی دنیا لهو و لعب و زندگی آخرت حیات واقعی است

﴿وَمَا هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَهْوٌ وَلَعِبٌ وَإِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لَهِيَ الْحَيَوَانُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ﴾

کلمه «لهو»، به معنای هر چیز و هر کار بیهوده‌ای است که انسان را از کار مهم و مفیدش باز بدارد، و به خود مشغول سازد، بنابراین یکی از مصادیق لهو، زندگی مادی دنیاست، برای اینکه آدمی را با زرق و برق خود و آرایش فانی و فریبنده خود از زندگی باقی و دائمی بازمی دارد، و به خود مشغول و سرگرم می کند.

و کلمه «لعب»، به معنای کار و یا کارهای منظمی است با نظم خیالی و برای غرض خیالی مثل بازیهای بچه‌ها، زندگی دنیا همان طور که به اعتباری لهو است، همین طور لعب نیز هست، برای اینکه فانی و زودگذر است، هم چنان که بازیها این طورند، عده‌ای بچه با حرص و شور و هیجان عجیبی یک بازی را شروع می کنند، و خیلی زود از آن سیر شده و از هم جدا می شوند.

و نیز همان طور که بچه‌ها بر سر بازی داد و فریاد راه می اندازند، و بچه بر روی هم

می‌کشند، با اینکه آنچه بر سر آن نزاع می‌کنند جز وهم و خیال چیزی نیست، مردم نیز بر سر امور دنیوی با یکدیگر می‌جنگند، با اینکه آنچه این ستمگران بر سر آن تکالب می‌کنند، از قبیل اموال، همسران، فرزندان، مناصب، مقامها، ریاستها، مولویت‌ها، خدمتگزاران، یاران، و امثال آن چیزی جز اوهام نیستند، و در حقیقت سرابی هستند که از دور آب به نظر می‌رسد، و انسان منافع مذکور را مالک نمی‌شود، مگر در ظرف وهم و خیال.

به خلاف زندگی آخرت، که انسان در آن عالم با کمالات واقعی که خود از راه ایمان و عمل صالح کسب کرده زندگی می‌کند، و مهمی است که اشتغال به آن آدمی را از منافی بازنمی‌دارد، چون غیر از آن کمالات واقعی واقعیت دیگری نیست، و جدی است، که لعب و لهو و تائیم در آن راه ندارد، بقایبی است که فناپی با آن نیست، لذتی است که با الم آمیخته نیست، سعادتتی است که شقاوتی در پی ندارد، پس آخرت حیاتی است واقعی، و به حقیقت معنای کلمه، و این است معنای اینکه خدای تعالی می‌فرماید: ﴿وَمَا هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَهْوٌ وَلَعِبٌ وَإِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لَهِيَ الْحَيَوَانُ﴾.

در این آیه شریفه به طوری که ملاحظه می‌فرمایید زندگی دنیا را منحصر در لهو و لعب کرده، و با کلمه «هذه - این زندگی دنیا» آن را تحقیر نمود، و زندگی آخرت را منحصر در حیوان یعنی زندگی واقعی کرده، و این انحصار را با ادوات تأکیدی چون حرف «ان» و حرف «لام» و ضمیر فصل «هی»، و آوردن مطلب را با جمله اسمیه، تأکید نموده است.

﴿لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ﴾ یعنی اگر مردمی دانا بودند می‌دانستند که مطلب از همین قرار است که ما گفتیم. ﴿فَإِذَا رَكِبُوا فِي الْفُلْكِ دَعَاؤُا اللَّهِ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ فَلَمَّا نَجَّاهُمْ إِلَى الْبَرِّ إِذَا هُمْ يُشْرِكُونَ﴾
فای تفریعی که در اول آیه آمده مطلب مذکور آیه را نتیجه مطلبی کرده که از آیات سابق استفاده می‌شود، چون از آیات سابق برمی‌آید که مشرکین در شرک خود به خدا دروغ بسته‌اند، و بیشترشان تعقل نمی‌کنند، در این آیه می‌فرماید: حال که اینان به خدا دروغ می‌بندند، و از عبادت خدا به عبادت غیر خدا می‌گرایند، و بیشترشان تعقل نمی‌کنند، و در اعتراف به خالقیت خدا، و انکار ربوبیت او، مرتکب تناقض می‌شوند، پس در نتیجه وقتی سوار کشتی می‌شوند چنین و چنان می‌کنند.

کلمه «رکوب» به معنای نشستن بر بالای چیزی است که حرکت داشته باشد، و این کلمه خود به خود متعدی می‌شود، و احتیاج به هیچ یک از حروف تعدیه ندارد، مثلاً می‌گوییم:

«فلان ركب الفرس - فلانی سوار اسب است»، و اگر در آیه مورد بحث با حرف «فی» متعدی شده، بدان جهت است که سوار کشتی شدن نوعی استقرار گرفتن یا منزل کردن را متضمن است، و معنای آیه این است که: چون با استقرار در کشتی سوار بر آن می‌شوند، (و یا چون در کشتی مستقر می‌شوند، در حالی که سوار بر آنند)، خدای را به خلوص می‌خوانند، و معنای بقیه آیه روشن است، می‌خواهد یک تناقض دیگر از تناقض‌های مشرکین را حکایت کند که در یک حال خدا را به خلوص می‌خوانند، و چون بر آنان منت می‌نهد و نجاتشان می‌بخشد کفران نعمت می‌کنند.

﴿لِيَكْفُرُوا بِمَا آتَيْنَاهُمْ وَلِيَتَمَتَّعُوا فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ﴾

لام در کلمه «لیکفروا» و هم چنین در کلمه «لیتمتعوا» لام امر است، و معلوم است که وقتی بزرگی زیردست خود را به چیزی امر می‌کند که دوست ندارد، می‌خواهد او را تهدید کند، مثل اینکه خود شما به فرمانبرتان بگویید: هر چه می‌خواهی بکن، و نیز مانند این تهدید خدای تعالی که فرموده: ﴿اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾^۱.

بعضی^۲ از مفسرین احتمال داده‌اند که: «لام مذکور لام غایت باشد، و معنای آیه این است که: مشرکین این کارها را می‌کنند که کفران نعمت کرده باشند، کفران آن نعمت‌هایی که ما به ایشان دادیم، و نیز این کارها را می‌کنند تا به خیال خود لذت برده باشند»، ولی وجه اول با ذیل آیه که می‌فرماید ﴿فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ﴾ به زودی خواهند دانست «بهرتر می‌سازد، و مؤید آن، این آیه است که در سوره روم، آیه ۳۴ می‌فرماید: ﴿لِيَكْفُرُوا بِمَا آتَيْنَاهُمْ فَتَمَتَّعُوا فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ﴾ کفر بورزند به آن نعمت‌ها که به ایشان دادیم، آری خوش بگذرانید که به زودی خواهید فهمید» و به همین جهت بعضی^۳ از قاریان «لام» در کلمه ﴿وَلِيَتَمَتَّعُوا﴾ را با سکون خوانده‌اند، چون غیر از لام امر هیچ لام دیگری به سکون خوانده نمی‌شود.

﴿أُولَٰئِكَ جَعَلْنَا حَرَمًا آمِنًا وَيَتَخَطَّفُ النَّاسُ مِنْ حَوْلِهِمْ﴾

منظور از «حرم آمن» مکه و پیرامون آن است، که خدای تعالی آن را به دعای ابراهیم (علیه السلام) مامن خلق قرار داد، کلمه «تخطف» مانند کلمه «خطف» به معنای قاپیدن چیزی به سرعت، و دزدیدن آن است، چون آن روز عرب کارش غارت یکدیگر بود، و از چپاول‌گری امرار معاش می‌کرد، و همواره این قبیله به آن قبیله حمله می‌کرد، و می‌کشت و اسیر

^۱ هر چه می‌خواهید بکنید که او به آنچه می‌کنید دانا است. - حم سجده، آیه ۴۰.

^۲ تفسیر فخر رازی، ج ۲۵، ص ۹۲.

^۳ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۱۳.

می گرفت، و لیکن با همه این احوال شهر مکه را محترم می شمرد، و به ساکنین این شهر کاری نداشت. و معنای آیه این است که: آیا نمی نگرند که ما حرم امنی درست کردیم، که ساکنین آن در معرض قتل و اسارت قرار نمی گیرند، و اموالشان غارت نمی شود، با اینکه بیرون این شهر مردم مشغول غارت و چپاول یکدیگرند؟

﴿أَفِالْبَاطِلِ يُؤْمِنُونَ وَبِنِعْمَةِ اللَّهِ يَكْفُرُونَ﴾ این جمله توییح دیگری است به مشرکین مکه، که نعمت بزرگ امنیت مکه را با کفران مقابله می کنند، و در عوض به صنم ها که جز اسم خدا چیز دیگری ندارند ایمان می آورند، خلاصه حقایق را زیر پا نهاده و به موهومات ایمان می آورند.

﴿وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ كَذَّبَ بِالْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُ أَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِّلْكَافِرِينَ﴾ این آیه، مشرکین را به آتش دوزخ تهدید می کند، و آنان را به ارتکاب شدیدترین ظلم، و بزرگترین ستم معرفی می کند، و آن عبارت است از دو چیز: اول این است که به خدا افتراء بسته اند، چون خدایانی دروغی را شریک او معرفی نموده اند، و دوم اینکه بعد از آمدن حق آن را تکذیب کردند و این دو صفت هر دو در مشرکین وجود داشت، چون هم بت می پرستیدند، و هم رسالت پیامبر و قرآن کریم را تکذیب کردند با اینکه قرآن برای آنان آمده بود، پس به این دو جهت کافر بودند، و جای کافران و محل اقامتشان در آخرت، جهنم است.

معنای آیه: ﴿وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا وَإِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ﴾

﴿وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا وَإِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ﴾

کلمه «جاهدوا» از ماده «جهد» است، و «جهد» به معنای وسع و طاقت است، و «مجاهدة» به معنای به کار بردن آخرین حد وسع و قدرت در دفع دشمن است، و جهاد بر سه قسم است، جهاد با دشمن ظاهری، و جهاد با شیطان، و جهاد نفس. راغب این طور گفته^۱.

و معنای ﴿جَاهَدُوا فِينَا﴾ این است که جهادشان همواره در راه ما است، و این تعبیر کنایه از این است که: جهادشان در اموری است که متعلق به خدای تعالی است، چه جهاد در راه عقیده باشد، و چه در راه عمل، و چون جهادشان در راه خدا است هیچ عاملی ایشان را از ایمان به خدا و اطاعت اوامر و نواهی او باز نمی دارد. ﴿لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا﴾ در اینجا خدای تعالی برای خود سبیل هایی نشان می دهد، و راهها

^۱ مفردات راغب، ماده جهد.

هر چه باشد بالأخره به درگاه او منتهی می‌شود، برای اینکه راه را برای این راه می‌گویند که به سوی صاحب راه منتهی می‌شود، و آن صاحب راه منظور اصلی از راه است. (مثلاً وقتی می‌گویند این راه سعادت است، معنایش این است که: این راه به سوی سعادت منتهی می‌شود)، پس راه‌های خدا عبارت است از طریقه‌هایی که آدمی را به او نزدیک و به سوی او هدایت می‌کند، و وقتی خود جهاد در راه خدا هدایت باشد، قهراً هدایت به سوی سبیل، هدایت روی هدایت خواهد بود، و آن وقت آیه شریفه با آیه ﴿وَالَّذِينَ اهْتَدَوْا زَادَهُمْ هُدًى﴾^۱ منطبق می‌شود.

از آنچه گذشت روشن گردید که دیگر هیچ احتیاج به تقدیر گرفتن «شان» نیست، که بگوییم کلمه «فنیاء» فی «شاننا» بوده، و کلمه «شان» حذف شده.

﴿وَإِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ﴾^۲ بعضی^۲ گفته‌اند: معنای معیت، و به عبارتی دیگر بودن خدا با محسنین این است که: خدا یاری‌شان کند، و اینکه مساله جهاد، که محتاج به نصرت است جلوتر آمده، خود قرینه است بر اینکه کلمه «مع» به همین معنای نصرتی است که ما گفتیم. و این وجه، وجه بدی نیست.

از این بهتر نظریه آن مفسر^۳ دیگر است که: کلمه «مع» را به معیت رحمت و عنایت تفسیر کرده، چون شامل نصرت و یاری او و سایر اقسام عنایات خدای سبحان با بندگان محسن او خواهد بود، چون او کمال عنایت را به ایشان دارد، و رحمتش شامل حال ایشان است، و این معیت اخص از معیت وجودی است که در جمله ﴿وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ﴾^۴ آمده، برای اینکه خدا از نظر وجود با تمامی موجودات و انسانها هست، چه نیکان و چه بدان، ولی با محسنین بودنش معیت مخصوصی است که گفتیم بنا بر تفسیر اول معیت نصرت و معونت، و بنا بر تفسیر دوم معیت رحمت و عنایت است.

در سابق هم گفتیم که این آیه که سوره با آن ختم می‌شود، به آیات اول سوره انعطاف دارد، و همان حقیقت را تکرار می‌کند.

بحث روایتی (چند روایت در ذیل برخی آیات گذشته)

در الدر المنثور است که ابن ابی الدنيا، و بیهقی، در شعب الایمان، از ابی جعفر

^۱ و کسانی که راه را یافتند خداوند هدایتشان را بیشتر می‌کند. - محمد (صلی الله علیه وآله و سلم)، آیه ۱۷.

^۲ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۱۵.

^۳ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۱۵.

^۴ او با شماست هر جا که باشید. - حدید، آیه ۴.

روایت کرده که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) فرمود: تعجب تمام تعجب از کسی است که خانه حیات را تصدیق دارد، ولی همه سعی و کوشش او برای خانه غرور است.^۱

و در همان کتاب است که: جویر، از ضحاک، از ابن عباس، روایت کرد که گفت: مشرکین به رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) گفتند: تنها مانع ما از اینکه به دین تو درآییم، این است که می ترسیم مردم ما را برابند، چون ما جمعیت کمی هستیم، و جمعیت اعراب از ما بیشتر است، وقتی بشنوند که ما به دین تو درآمده ایم، ما را نابود می کنند، چون ما برای آنان لقمه ای بیش نیستیم، خدای تعالی در پاسخ این بهانه این آیه را نازل کرد: ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا جَعَلْنَا حَرَمًا مِّنَّا...﴾^۲.

و در تفسیر قمی در ذیل آیه ﴿وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا وَإِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ﴾ گفته: در روایت ابی الجارود از ابی جعفر (علیه السلام) آمده که فرمود: این آیه در باره آل محمد (صلی الله علیه وآله و سلم) و شیعیان ایشان است.^۳

سوره روم (۳۰)

سوره روم مکی است و شصت آیه دارد

[سوره روم (۳۰): آیات ۱ تا ۱۹]

﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ۱ غُلِبَتِ الرُّومُ ۲ فِي أَدْنَى الْأَرْضِ وَهُمْ مِنْ بَعْدِ غَلَبِهِمْ سَيَغْلِبُونَ ۳ فِي بَضْعِ سِنِينَ لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدِهِ وَيَوْمَئِذٍ يَفِرْحُ الْمُؤْمِنُونَ ۴ بِنَصْرِ اللَّهِ يَنْصُرُ مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ ۵ وَعَدَّ اللَّهُ لَا يُخْلِفُ اللَّهُ وَعْدَهُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ ۶ يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِّنَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ عَنِ الْآخِرَةِ هُمْ غَافِلُونَ ۷ أَوَلَمْ يَتَفَكَّرُوا فِي أَنفُسِهِمْ مَا خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ وَأَجَلٍ مُّسَمًّى وَإِنَّ كَثِيرًا مِّنَ النَّاسِ بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ لَكَافِرُونَ ۸ أَوَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ كَانُوا أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَأَثَارُوا الْأَرْضَ وَعَمَرُوهَا أَكْثَرَ مِمَّا عَمَرُوهَا وَجَاءَتْهُمْ رُسُلُهُم بِالْبَيِّنَاتِ فَمَا كَانَ اللَّهُ لِيَظْلِمَهُمْ وَلَكِن كَانُوا أَنفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ ۹ ثُمَّ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ أُسَاؤُا السُّوَايَ أَن كَذَّبُوا بِآيَاتِ اللَّهِ وَكَانُوا بِهَا يَسْتَهْزِؤْنَ ۱۰ اللَّهُ يَبْدُوا الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ۱۱ وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُبْلِسُ الْمُجْرِمُونَ ۱۲ وَلَمْ يَكُن لَّهُمْ مِنْ شُرَكَائِهِمْ شُفَعَاءُ

^۱ الدر المثور، ج ۵، ص ۱۴۹.

^۲ الدر المثور، ج ۵، ص ۱۵۰.

^۳ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۵۱ (ط اسلامی).

وَكَانُوا بِشُرَكَائِهِمْ كَافِرِينَ ۚ ۱۳ وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُومِنُونَ ۚ ۱۴ فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَهُمْ فِي رَوْضَةٍ يُحْبَرُونَ ۚ ۱۵ وَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَلِقَاءِ الْآخِرَةِ فَأُولَئِكَ فِي الْعَذَابِ مُخَضَّرُونَ ۚ ۱۶ فَسُبْحَانَ اللَّهِ حِينَ تُمْسُونَ وَحِينَ تُصْبِحُونَ ۚ ۱۷ وَلَهُ الْحَمْدُ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَعَشِيًّا وَحِينَ تُظْهِرُونَ ۚ ۱۸ يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَيُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَيُحْيِي

الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَكَذَلِكَ تُخْرَجُونَ ﴿١٩﴾

ترجمه آیات

به نام خداوند بخشنده مهربان الم (۱).

روم شکست خورد (۲).

در نزدیکترین زمین به سرزمین عرب، و هم ایشان بعد از شکست خوردن به زودی غلبه خواهند کرد (۳).

در چند سال بعد، آری زمام امور چه قبل از شکست خوردن روم و چه بعد از غلبه ایشان به دست خدا است، و آن وقت که رومیان غلبه کنند مؤمنین خوشحال شوند (۴).

خوشحال می‌شوند به اینکه خدا به وعده خود در باره رومیان وفا کرد، آری او هر که را بخواهد نصرت می‌دهد و او عزیز و رحیم است (۵).

باید به وعده خدا دل بست چون خدا هرگز خلف وعده نمی‌کند و لیکن بیشتر مردم نمی‌دانند (۶).

آنها تنها ظاهری از زندگی دنیا می‌دانند و از آخرت غافلند (۷).

آیا در نفس خود نمی‌اندیشند که خدا آسمانها و زمین و آنچه بین آن دو است جز به حق نیافریده و جز برای مدتی معین خلق نکرده؟ ولی بسیاری از مردم به مساله معاد و دیدار پروردگار خود کافرند (۸).

آیا در زمین سیر نمی‌کنند ببینند عاقبت کفاری که قبل از ایشان بودند چه شد با اینکه آنها از اینها نیرومندتر بودند و زمین را زیر و رو کردند و آباد نمودند بیشتر از آن آبادیها که اینان کردند، اما همین که رسولان خدا با معجزه‌ها به سویشان آمدند کفر ورزیدند و خدا نابودشان کرد و خدا به ایشان ظلم نکرد بلکه خودشان به خود ظلم کردند (۹).

و سرانجام کسانی که بدیها را به بدترین وجه مرتکب می‌شدند این شد که آیات خدا را تکذیب نموده و به آن استهزاء کنند (۱۰).

خدا است که خلق را برای نخستین بار آفرید و سپس برای بار دوم نیز برمی‌گرداند و شما هم به سویش برمی‌گردید (۱۱).

و روزی که قیامت به پا شود مجرمین مایوس می‌گردند (۱۲).

و از شرکاء که درست کرده بودند هیچ یک شفیع آنان نگشته و خودشان به شرکایشان کفر می‌ورزند (۱۳).

و روزی که قیامت به پا شود آن روز فرقه‌ها از یکدیگر جدا می‌شوند (۱۴).
اما آنان که ایمان آوردند و عمل صالح کردند در باغی و بهشتی شاد و خرمند (۱۵).
و اما آنهایی که کفر ورزیده و آیات ما و روز دیدار آخرت را تکذیب کردند ایشان در عذاب احضار خواهند شد (۱۶).

پس منزله است خدا، هم در آخر روز و هم در حینی که صبح می‌کنید (۱۷).
و تنها او سزاوار ستایش در آسمانها و زمین است، هم در آخر شب و هم در حینی که ظهر می‌کنید (۱۸).
زنده را از مرده بیرون می‌کند و مرده را از زنده درمی‌آورد و زمین را بعد از مردنش زنده می‌کند و به همین نحو شما بیرون می‌شوید (۱۹).

بیان آیات [اشاره به مضامین و غرض سوره مبارکه روم]

این سوره با وعده‌ای از خدا آغاز شده، و آن این است که: به زودی امپراطوری روم که در ایام نزول این سوره از امپراطوری ایران شکست خورد، بعد از چند سال بر آن امپراطوری غلبه خواهد کرد، و بعد از ذکر این وعده، منتقل می‌شود به وعده‌گاه اکبر که قیامت و یوم الوعدش گویند، روزی که تمامی افراد و اقوام در آن روز به سوی خدا بازمی‌گردند، آنگاه به استدلال بر مساله معاد پرداخته، سپس کلام را به آیات ربوبیت معطوف می‌دارد و صفات خاصه خدا را برمی‌شمارد، و در آخر، سوره را با وعده نصرت به رسول گرامی‌اش ختم می‌کند، و در فرا رسیدن این وعده تاکید بلیغ نموده و می‌فرماید: «﴿فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَلَا يَسْتَخِفَّنَكَ الَّذِينَ لَا يُوقِنُونَ﴾ صبر کن که وعده خدا حق است، و کسانی که یقین ندارند تو را در کارت سست نسازند»، و در چند آیه قبل نیز فرموده بود: «﴿وَكَانَ حَقًّا عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنِينَ﴾ یاری ما برای مؤمنین حقی است بر ما».
پس معلوم شد که غرض سوره وعده دادن قطعی خدا به یاری دین است، و اگر قبل از بیان این غرض، مساله وعده غلبه روم را در چند سال بعد ذکر کرد، برای این است که مؤمنین وقتی دیدند که وعده غلبه روم عملی شد، یقین کنند که وعده دیگر خدا نیز عملی خواهد شد، و نیز یقین کنند که وعده آمدن قیامت هم، مانند سایر وعده‌هایش عملی می‌شود، آری عقل هر عاقلی حکم می‌کند که وقتی خدای تعالی دو تا از وعده‌هایش را عملی کرد سایر وعده‌هایش نیز عملی می‌شود، و باید از خطرهایی که وعده آن را می‌دهد بر حذر بود.

﴿غُلِبَتِ الرُّومُ فِي أَدْنَى الْأَرْضِ﴾

کلمه «روم» نام اقوامی از انسانهاست که در ساحل مدیترانه در غرب آسیا زندگی می‌کنند، در آن ایام این اقوام امپراطوری بزرگ و وسیعی تشکیل داده بودند، به طوری که دامنه آن تا حدود شامات توسعه یافته بود، در ایام نزول این سوره جنگی بین این امپراطوری، و امپراطوری ایران در سرزمینی میان شام و حجاز درگرفت، و روم از ایران شکست خورد، و ظاهراً مراد از کلمه «أرض» سرزمین حجاز و مراد از ﴿أَدْنَى الْأَرْضِ﴾ نزدیکیهای این سرزمین است، و الف و لام در کلمه «الأرض» الف و لام عهد است.

﴿وَهُمْ مِنْ بَعْدِ غَلِبِهِمْ سَيَغْلِبُونَ فِي بَضْعِ سِنِينَ﴾

ضمیر جمع اولی و سومی به روم برمی‌گردد، ولی ضمیر جمع دومی (غلبهم) - بعضی^۱ گفته‌اند - به فرس برمی‌گردد، و معنایش این است که: رومیان بعد از غلبه فارسیان برایشان، به زودی غلبه خواهند کرد. ولی ممکن است آن را نیز به روم برگردانیم، و بگوییم که مصدر «غلبهم» مصدر مفعولی است، و در نتیجه اختلافی هم در مرجع ضمیرهای سه‌گانه پدید نمی‌آید، و معنای آیه چنین می‌شود که: رومیان بعد از مغلوب شدنشان به زودی غالب می‌شوند، و کلمه «بضع» در اعداد از سه تا نه را گویند.

﴿لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدِ﴾

دو کلمه قبل و بعد، در صورتی که به چیزی اضافه شوند، حرکات سه‌گانه فتحه و کسره و ضمه را می‌گیرند، و در صورتی که اضافه نشوند، و مضاف الیه آنها منوی و در تقدیر باشد، مبنی بر ضمه می‌شوند، یعنی غیر از ضمه حرکت دیگری به خود نمی‌گیرند.

در جمله مورد بحث مضاف الیه آن دو منوی و مورد نظر است، و تقدیر آن چنین است «لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَغْلِبَ الرُّومُ وَمِنْ بَعْدِ أَنْ يَغْلِبَهُمُ الْمَغْلُوبُونَ»، و بعد از آنکه غلبه کند، یعنی قبل از آن و بعد از این امر به دست او است، به هر چه بخواهد امر می‌کند، پس هر کس را بخواهد یاری می‌کند، و هر کس را نخواهد یاری نمی‌کند.

بعضی^۲ از مفسرین گفته‌اند معنایش این است که: امر به دست خدا است، قبل از غالب شدن روم، یعنی همان هنگامی که مغلوب بودند، و از بعد از مغلوب شدنشان، یعنی

هنگامی که غالب بودند، و خلاصه هم هنگام مغلوب شدن و هم هنگام غالب شدنشان، ولی معنای اول بهتر است، هر چند که بهتر بودنش به حدی نیست که بگوییم تنها آن معنا متعین است.

^۱ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۱۷.

^۲ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۲۰.

وجوهی که در معنای آیه: ﴿يَوْمَئِذٍ يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ بِنَصْرِ اللَّهِ...﴾ و ارتباط آن با قبل

(غلبت الروم...) گفته شده است

﴿وَيَوْمَئِذٍ يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ بِنَصْرِ اللَّهِ يَنْصُرُ مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ﴾

ظرف: در این روز، متعلق است به «یفرح»، و همچنین کلمه ﴿بِنَصْرِ اللَّهِ﴾، و معنای آیه این است که: روزی که روم غلبه می‌کند مؤمنان به نصرت خدا - که وعده دیگر او است - خوشحال می‌شوند، (و با خود می‌گویند خدا دو وعده داده بود، یکی پیشگویی غلبه روم بود، و دوم یاری مؤمنان، اولی صورت خارج به خود گرفت، پس معلوم می‌شود آن دیگر هم خواهد شد).

جمله ﴿يَنْصُرُ مَنْ يَشَاءُ﴾، جمله‌ای است از نو، که جمله ﴿لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَ مِنْ بَعْدُ﴾ را تقریر و اثبات می‌کند، و در جمله ﴿وَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ﴾ می‌خواهد بفرماید: خدا عزیز است، و به همین جهت هر که را بخواهد با یاری خود عزت می‌دهد، و رحیم است، رحمت خود را به هر کس بخواهد اختصاص می‌دهد. البته در معنا و تفسیر آیه مورد بحث و جوه دیگری است ضعیف، که ذیلاً از نظر خواننده می‌گذرد.

اول اینکه: جمله «و یومئذ» عطف باشد بر جمله «من قبل»، و مراد از آن این باشد که سلطنت خدا مختص به قبل و بعد نیست، بلکه حال نیز در تحت سلطنت اوست، گویا فرموده: امر به دست خدا است، چه قبل از فلان، و چه بعد از آن، و چه در حال، آنگاه جمله ﴿يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ﴾ ابتدای کلام است، اشکال این وجه این است که نظم آیه را به هم می‌زند، و اول آن از آخرش جدا می‌گردد.

دوم اینکه: کلمه ﴿بِنَصْرِ اللَّهِ﴾ متعلق است به کلمه «مؤمنون» نه به کلمه «یفرح» آنگاه به ملازمه‌ای که در مقام هست، فهمیده می‌شود که غلبه روم به نصرت خدا بوده. اشکال این وجه این است که: مستلزم آن می‌شود که مؤمنین هم در روز غلبه فرس خوشحال شوند، و هم در روز غلبه روم، چون در غلبه نصرتی است برای طرف غالب، و نصرت هم همیشه از خدا است، هم چنان که خودش فرموده: ﴿وَمَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ﴾^۱ پس اگر در آیه، فرح مؤمنین را اختصاص داده به روز غلبه روم، ترجیح بدون مرجحی مرتکب شده است، - دقت بفرمایید.

سوم اینکه: مراد از «نصر الله» یاری مؤمنین علیه مشرکین در روز جنگ بدر است، نه یاری روم علیه فرس، هر چند که هر دو یاری در یک زمان اتفاق افتاده باشد، پس گویا فرموده: روم به زودی و در چند سال بعد غلبه می‌کند، و در هنگام غلبه روم مؤمنین هم بر مشرکین غلبه می‌کنند، و به نصرتی که خدا به ایشان داده خوشحال می‌گردند. اشکال این وجه این است که: با جمله: «خدا هر که را بخواهد یاری می‌کند» سازگار

^۱ نصرت نمی‌رسد مگر از ناحیه خدای عزیز و حکیم. - آل عمران، آیه ۱۲۶.

نیست.

چهارم اینکه: مراد از «نصرت» نصرت مؤمنین است، اما نه در جنگ بدر، بلکه به همین که روم طبق پیشگویی قرآن غلبه کرده، چون این پیشامد مؤمنین را سرفراز می‌کند، و می‌تواند قرآن و دین خود را به رخ کفار بکشند.

بعضی^۱ دیگر گفته‌اند: مراد از «نصرت»، استیلائی بعضی از کفار بر بعضی دیگر، و تفرقه کلمه آنها و شکستن شوکت آنهاست. و این وجوه و امثال اینها وجوه قابل اعتناء نیست.

اشاره‌ای در مورد وجه اینکه خداوند خلف وعده نمی‌کند ﴿لَا يُخْلِفُ اللَّهُ وَعْدَهُ﴾

﴿وَعَدَ اللَّهُ لَا يُخْلِفُ اللَّهُ وَعْدَهُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ﴾

کلمه ﴿وَعَدَ اللَّهُ﴾ مفعول مطلق فعل حذف شده است، و تقدیر آن «وعد الله وعدا» می‌باشد، یعنی خدا وعده داده وعده دادنی چنین و چنان. و جمله «لا یخلف» از اخلاف است، و اخلاف به وعده وفا نکردن است. و جمله ﴿وَعَدَ اللَّهُ﴾ تاکید و تثبیت وعده سابق است، که می‌فرمود ﴿سَيَعْلَبُونَ﴾، و ﴿يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ﴾، هم چنان که جمله ﴿لَا يُخْلِفُ اللَّهُ وَعْدَهُ﴾، تاکید و تثبیت جمله ﴿وَعَدَ اللَّهُ﴾ است.

مساله خلف وعده نکردن خدا، در آیه مورد بحث و آیه ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يُخْلِفُ الْمِيعَادَ﴾^۲ آمده، که به کلی خلف وعده را از خدا نفی می‌کند و خلف وعده هر چند در پاره‌ای اوقات از قبیل موارد اضطراری عملی پسندیده می‌شود، و به همین جهت می‌توان گفت قبح آن ذاتی نیست، و لیکن از آنجایی که هیچ عاملی خدا را مضطر به خلف وعده نمی‌کند، پس خلف وعده در حق او همیشه زشت است.

علاوه بر این خلف ملازم با کمبود داشتن است، و خدا کاملی است که کمبود در باره او محال است.

^۱ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۲۱.

^۲ به درستی که خداوند از وعده خود تخلف نمی‌کند. - رعد، آیه ۳۱.

از این هم که بگذریم خودش در آیات مذکور از کلام مجیدش خبر داده که خلف وعده نمی‌کند، و او راستگوترین راستگویان است، و همو است که در کلام بی‌مانندش فرموده: ﴿وَالْحَقُّ أَقُولُ﴾^۱! ﴿وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ﴾ یعنی و لیکن بیشتر مردم به شئون خدای تعالی جاهلند، و به وعده او اطمینان و وثوق ندارند، او را چون امثال خود می‌پندارند، که هم راست می‌گویند، و هم دروغ، هم وعده می‌دهند، و هم خلف وعده می‌کنند.

چند وجه در بیان مفاد آیه: ﴿يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِّنَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا...﴾

﴿يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِّنَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ عَنِ الْآخِرَةِ هُمْ غَافِلُونَ﴾

جمله «يعلمون» به طوری که در کشف گفته - بدل است از جمله «لا يعلمون» و با در نظر گرفتن اینکه هر جا بدل در کلام آید «مبدل منه» آن در حکم سقوط است، از این به دست می‌آید که فرقی بین ندانستن یعنی جهل و بین دانستی که از امور مادی تجاوز نمی‌کند نیست، یعنی کسی که عملش تنها در امور مادی است، در حقیقت با جاهل هیچ فرقی ندارد^۲.

بعضی^۳ دیگر گفته‌اند: «جمله مذکور استثنایی است، می‌خواهد علت جهلشان را بیان کند، جهلشان به حقانیت وعده خدا، و اینکه امر به دست اوست، چه قبل و چه بعد، و او مؤمنین را علیه کفار یاری خواهد کرد، و آن علت این است که: علم خود را به امور مادی اختصاص داده‌اند، و معنای آن این است که: کفار حقایق مذکور را نمی‌دانند، و علمی ندارند، مگر به امور ظاهری دنیا» و این ظاهرتر است.

و اگر کلمه «ظاهرا» را نکره آورد، و فرمود: ظاهری از حیات دنیا را می‌دانند، برای این است که آن را تحقیر کند، و ظاهر حیات دنیا، در مقابل باطن آن، همان چیزهایی است که با حواس ظاهریشان احساس می‌کنند، و این احساس و ادارشان می‌کند که در پی تحصیل آن برآیند، و به آن دل بسته، غیر آن را یعنی حیات آخرت، و معارف مربوط به آن را فراموش کنند، و از خیرات و منافعی که در آن است، و منافع و خیرات واقعی و به حقیقت معنای کلمه است غفلت بورزند.

بعضی^۴ دیگر گفته‌اند: کلمه «ظاهر» در آیه به معنای زایل است، و استشهاد

کرده‌اند به شعر شاعر که گفته:

^۱ من همواره حق می‌گویم. - ص، آیه ۸۴.

^۲ تفسیر کشف، ج ۳، ص ۴۶۸.

^۳ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۲۲.

^۴ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۲۱.

و غیرها الواشون انی أحبها *** و تلك شكاة ظاهر عنك عارها

یعنی سخن چینان محبوبه مرا سرزنش کردند به اینکه من او را دوست می‌دارم و ننگ این سرزنش از محبوبه من زایل شدنی است.

و معنای آیه این است که: کفار از دنیا چیزهایی را می‌دانند که زایل و ناپایدار است. ولیکن این معنا که برای کلمه «ظاهر» کرده‌اند، معنای غیر متداولی است.

توضیح مراد از اینکه فرمود: خداوند جهان را جز به «حق» و ﴿أَجَلٍ مُّسَمًّى﴾ نیافرید

﴿أَوَلَمْ يَتَفَكَّرُوا فِي أَنفُسِهِمْ مَا خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ وَأَجَلٍ مُّسَمًّى...﴾

مراد از حق بودن خلقت آسمانها و زمین، و آنچه بین آن دو است، - و خلاصه حق بودن همه عوالم محسوس - این است که: خلقت آن عبث و بی نتیجه نبوده، که موجود شود و بعد معدوم گردد، و دوباره موجود گشته و سپس معدوم شود، بدون اینکه غرضی و هدفی از آن منظور باشد، پس خدای تعالی اگر عالم را خلق کرده به خاطر غایت و نتیجه‌ای بوده که بر خلقت آن مترتب می‌شده.

ممکن است گفته شود غایت و نتیجه خلقت هر جزء از عالم جزئی دیگر است، که بعد از آن موجود می‌شود، مانند فرزند که بعد از پدر به وجود می‌آید، پس هر موجود آینده‌ای خلف و نتیجه موجود قبلی خویش است. لیکن این حرف صحیح نیست، چون سراپای عالم با همه اجزایش دائم الوجود نیست بلکه همه آن فانی و هالک است، و قهرا باید نتیجه و هدفی از خلقت آن در بین باشد، که آن نتیجه بعد از فناى آن هویدا می‌شود، و به همین جهت می‌بینیم که جمله: «خلق نکرد آسمانها و زمین و ما بین آن دو را مگر به حق» مقید کرد به جمله: «و سرآمدی معین».

پس معلوم می‌شود هستی عالم تا مدتی معین است، و بنابراین استفهام در آیه، برای تعجب است، و تعبیر به تفکر در نفوس، از باب به‌کار بردن کنایه است، و معنای آن این است که: آیا این قدر فراغت خاطر ندارند که در این مساله بیندیشند؟ و آن را در ذهن خود بیاورند؟ گویا کفار از بس سرگرم امور دنیا هستند، و برای آن تلاش نموده، و فکرشان پریشان است که خود را هم فراموش کرده‌اند، و در صورتی که خود را در ذهن خود حاضر سازند، در حقیقت در خویشان خود قرار گرفته‌اند، آن وقت تفکرشان تفکری با تمرکز خواهد بود، و فکرشان پراکنده و متفرق نخواهد بود، پس آن وقت فکر ایشان را به سوی حق هدایت و به واقع امر ارشاد می‌کند.

بعضی^۱ گفته‌اند: «مراد از تفکرشان در انفسشان، این است که: در خلقت خود فکر کنند، که یک یکشان حادثند، و حادث محتاج به پدید آورنده‌ای قدیم، زنده، قادر، دانا و حکیم است، پس چنین پدید آورنده‌ای آنچه پدید می‌آورد عبث و بیهوده نمی‌باشد، بلکه به منظور هدفی پدید می‌آورد، که مطلوب و پسندیده است، به طوری که نمی‌توان از آن چشم پوشید، و این هدف چیزی نیست که عاید خود او گردد، برای اینکه او غنی مطلق است، بلکه چیزی است که باز عاید خلق می‌شود، و آن عبارت است از پاداش نیک، و این پاداش نیک ممکن نیست داده شود مگر در برابر عمل صالح، پس باید دینی و شریعتی باشد تا عمل نیک را از عمل زشت مشخص کند، و چون پای دین به میان آید، ناچار باید کلاسی باشد که افراد در آن کلاس امتحان خود را نسبت به آن دین بدهند، و نیز باید عالم دیگری باشد که آنان که در آن کلاس مردود شده‌اند، کیفر، و آنان که موفق شده‌اند پاداش داده شوند، آن کلاس همان دنیا، و آن عالم دیگر عالم آخرت است.»

ولی این تفسیر صحیح نیست، برای اینکه هر چند جمله ﴿أَوَلَمْ يَتَفَكَّرُوا فِي أَنفُسِهِمْ﴾ با آن سازگاری دارد، اما اتصال آن با جمله ﴿مَا خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ﴾، با آن نمی‌سازد، مگر اینکه از اتصال صدر و ذیل آیه صرف نظر شود، و آن هم صحیح نیست.

جمله ﴿مَا خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ وَأَجَلٍ مُّسَمًّى﴾، همان واقعیت و فکر است که باید در آن امعان و دقت کنند، و بیانش بنا بر آنچه گذشت. این است که: خداوند، همه عالم و جزئی از آن را هم جز به حق نیافریده، حال چه این خلق ملابسه و متصف به حق باشد و یا مصاحب و همراه با آن، هر چه باشد، آن را به خاطر غرضی و غایتی حقیقی آفریده، نه اینکه غرضش سرگرمی و عبث بوده باشد، و نیز نیافریده مگر برای مدتی معین، پس هیچ یک از اجزای عالم تا بی نهایت باقی نمی‌ماند، بلکه روزی فانی می‌شود، و وقتی یک یک اجزای عالم، و نیز مجموع آن، مخلوقی دارای نتیجه و غایت باشد، و نیز وقتی هیچ یک از اجزای آن دائمی نباشد، معلوم می‌شود غایت و نتیجه آن بعد از فانی آن مترتب می‌شود، و این همان آخرتی است که بعد از گذشتن عمر دنیا و فانی آن ظاهر می‌شود.

جمله ﴿وَإِنَّ كَثِيرًا مِّنَ النَّاسِ بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ لَكَافِرُونَ﴾ با اینکه فعل تعجب در آن نیامده، مع ذلک افاده تعجب می‌کند، هم چنان که آیه با استفهام تعجبی آغاز شد. و مراد از «لقاء الله» همان بازگشت به سوی او در معاد است، و اگر آن را دیدار خوانده، برای این است که کفر

^۱ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۲۳.

آنان را شگفت‌آورتر سازد، و بفهماند که چطور ممکن است از ناحیه خدا آغاز گردند، ولی سرانجامشان به سوی او نباشد، و به همین جهت مطلب را با کلمه «ان» تاکید کرد تا اشاره کرده باشد به اینکه کفر به معاد فی نفسه چیزی است که قابل قبول نیست.

﴿أَوْ لَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ...﴾

بعد از آنکه فرمود: بسیاری از مردم به معاد کافرند، و چون با کفر به معاد، دین حق لغو می‌شود، لذا دنباله آن سرگذشت امت‌های کافر گذشته را خاطر نشان ساخت، باشد که از شنیدن آن عبرت گرفته و از کفر دست بردارند، و کلمه «اُثَرُوا الْأَرْضِ» به معنای زیر و رو کردن زمین برای زراعت و تعمیر و امثال آن است. ﴿وَلَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ﴾ یعنی خدا به ایشان ستم نکرد، بلکه خودشان با کفر و معصیت به خود ستم کردند.

دو وجه در معنای آیه: ﴿ثُمَّ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ آسَأُوا السُّوَىٰ أَنْ كَذَّبُوا بِآيَاتِ اللَّهِ...﴾

﴿ثُمَّ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ آسَأُوا السُّوَىٰ أَنْ كَذَّبُوا بِآيَاتِ اللَّهِ وَكَانُوا بِهَا يَسْتَهْزِئُونَ﴾

این آیه سرانجام کار ستمگران مذکور را بیان می‌کند، و به همین جهت با کلمه «ثم - سپس» تعبیر کرد، و کلمه «عاقبة» با (نصب) خوانده می‌شود، چون خبر «کان» و اسم «کان» کلمه «سوی» است، و با اینکه قاعدتا باید اسم «کان» اول بیاید، و سپس خبر، اگر خبر را مقدم ذکر کرده، برای این است که حصر را افاده کند، و بفهماند که سرانجامشان جز «سوی» چیزی نیست.

در کلمه «اساؤا» نغمه‌ده در چه چیز بد کردند، و خلاصه متعلق آن را ذکر نکرده و معنایش «عملوا السوء - بد کردند»، است و کلمه «سوی» به معنای حالتی است که صاحبش از آن در رنج باشد، و مقصود از آن در این جا عذاب بد است و جمله ﴿أَنْ كَذَّبُوا بِآيَاتِ اللَّهِ﴾ در تقدیر «لتكذيبهم بآيات الله» است، و لام تعلیل از آن حذف شده.

و معنایش این است که: سپس سوء العذاب سرانجام کار کسانی شد که عمل بد می‌کردند، و غیر این سرانجامی نداشتند، برای اینکه آیات خدا را تکذیب و استهزاء می‌کردند.

بعضی^۱ گفته‌اند: کلمه «سوی» مفعول است برای کلمه «اساؤا» و خبر کان جمله ﴿أَنْ كَذَّبُوا...﴾ است،

و معنای آیه این است که: «گناهان سرانجام گناه کاران را به کفر و تکذیب آیات خدا و استهزای آن کشانید».

لیکن هر چند این معنا در جای خود صحیح است، و گناه چنین طبعی دارد، و لیکن

^۱ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۲۴.

مناسب با مقام همان معنای اول است، چون مقام، مقام انداز و بصیرت و عبرت است، و مناسب با چنین مقامی این است که: سرانجام گنه کاران که همان «سوء العذاب» است به رخ آنان کشیده شود، نه اینکه بگوییم: «زنهار گناه مکنید که سرانجام کسانی که قبل از شما گناه کردند این شد که به بزرگترین گناهان یعنی تکذیب آیات خدا و استهزای آن دچار شدند».

﴿اللَّهُ يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾

بعد از آنکه حجت بر معاد را ذکر کرد و تکذیب بسیاری از مردم را خاطر نشان ساخت، نتیجه را به طور خلاصه بیان فرمود، و آن این است که: آغاز و انجام به دست خدای سبحان است، و همه به سوی او بازمی گردند، و مراد از خلق، مخلوقات است، و به همین جهت ضمیر جمع را به آنان برگردانید، و فرمود «ترجعون - برمی گردانده می شوید».

﴿وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُبْلِسُ الْمُجْرِمُونَ﴾

این آیه حال مجرمین را بیان می کند، که بعد از قیام ساعت یعنی برگشتن به سوی خدا برای حساب و جزاء، چه حالی دارند. و کلمه «بیلس» از مصدر «ابلاس» است، که: به معنای نومیدی از رحمت خداست، که منشا همه شقاوتها و بدبختیها است.

﴿وَلَمْ يَكُنْ لَهُمْ مِنْ شُرَكَائِهِمْ شُفَعَاءٌ وَكَانُوا بِشُرَكَائِهِمْ كَافِرِينَ﴾

این جمله می خواهد بفرماید: این گروه با یاسی که از ناحیه اعمال خودشان دارند، از شفاعت خدایانی هم که در دنیا شریک خدا گرفته بودند، و به آن امید، آنها را می پرستیدند، و می گفتند: «هُؤُلَاءِ شُفَعَاؤُنَا عِنْدَ اللَّهِ» اینها شفیعان ما، نزد خدایند، مایوس خواهند شد، و عبادت بتها را پنهان خواهند کرد «﴿وَوَكَانُوا بِشُرَكَائِهِمْ كَافِرِينَ﴾ پرستشی را که نسبت به شرکاء داشتند پنهان می کنند»، چون کلمه «کافرین» به معنای «ساترین» است.

﴿وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُومَدُ يَتَفَرَّقُونَ... مُحْضَرُونَ﴾

در مجمع البیان گفته: کلمه «روضه» به معنای بستانی است که حسن منظر و خوشبویی او به نهایت رسیده باشد^۱، و در مفردات گفته: کلمه «حبر» به معنای اثر نیکی است که همه آن را مستحسن بدانند، - تا آنجا که گفته: - معنای ﴿فِي رَوْضَةٍ يُخْبِرُونَ﴾ این است که: در باغی فرح می کنند، بقدری که اثر و نشانه تنعم در سیمایشان ظاهر شود^۲.

و مراد از تفرق خلق در روز قیامت این است که: صالحان از مجرمان جدا می گردند، یکی به آتش، و

^۱ مجمع البیان، ج ۸، ص ۲۹۸.

^۲ مفردات راغب، ماده حبر.

دیگری به بهشت وارد می‌شود، همان طور که دو آیه بعد آن را شرح می‌دهد.

و لزوم این تمایز در وجود، همان حقیقتی است که خدای تعالی آن را برهان بر ثبوت معاد گرفت، آنجا که فرمود ﴿أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ اجْتَرَحُوا السَّيِّئَاتِ أَنْ نَجْعَلَهُمْ كَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَوَاءً مَحْيَاهُمْ وَ مَمَاتُهُمْ سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ﴾^۱.

نکاتی که از آیه: ﴿فَسُبْحَانَ اللَّهِ حِينَ تُمْسُونَ وَ حِينَ تُصْبِحُونَ وَ لَهُ الْحَمْدُ...﴾ استفاده

می‌شود

﴿فَسُبْحَانَ اللَّهِ حِينَ تُمْسُونَ وَ حِينَ تُصْبِحُونَ وَ لَهُ الْحَمْدُ فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ عَشِيًّا وَ حِينَ تُظْهِرُونَ﴾

بعد از آنکه بیان داشت که خدا خلقت را آغاز کرده، و سپس ایشان را برای لقای خود مبعوث می‌کند، و سپس به دو طایفه بهشتی و دوزخی، متنعم و معذب متفرق می‌کند، مؤمنین را که اعمال صالح می‌کنند به سوی بهشت، و کفار را که آیات خدا را تکذیب می‌کنند به دوزخ می‌برد، و نیز بعد از آنکه خاطر نشان ساخت که تکذیب‌کنندگان آیات خدا در دنیا نیرومند و مرفه و توانگر هستند، و لیکن آخرت را فراموش کرده و در نتیجه آیات خدای را تکذیب نموده، و بدان استهزاء کردند، و سرانجام کارشان منتهی به عذاب استیصال شد، و این عذاب کیفر ظلمی بود که خودشان به خود کردند، و خدا به آنان ظلم نکرد.

و چون از بیان مزبور، این معنا به دست آمد که در دار خلقت تدبیری الهی و متقن در کار هست، تدبیری که بهتر از آن و زیباتر از آن تصور ندارد، و نیز به دست آمد که انسانها در سیر تاریخی خود گناهان و خطاهایی در عقیده داشته، و در باره پروردگار خود مرتکب بدیها، و اسائه ادبها شدند، شریک‌هایی برایش تراشیده، و دیدارش را منکر شدند، و گناهای دیگر کردند.

لذا دنبالش خدای را در هر زمان متجدد تسبیح، و بر صنع و تدبیرش در آسمانها و زمین یعنی در سراسر عالم مشهود تحمید کرده، پس خدا از آن عقاید باطل و اعمال زشت منزّه است، و در تمامی آنچه در آسمان و زمین آفریده محمود و ستایش شده است.

از این حمد و تسبیح چند نکته به دست می‌آید. اول اینکه: تسبیح و تحمید در آیه شریفه انشایی، و از ناحیه خود خدای تعالی است، نه اینکه برای دیگران انشاء کرده باشد، تا معنائش «قولوا سبحان الله، و قولوا الحمد لله - خدا را تسبیح و تحمید کنید» باشد.

^۱ یعنی آیا کسانی که مرتکب گناهان می‌شوند، گمان کرده‌اند که ما ایشان را برابر با کسانی می‌دانیم که ایمان آورده و اعمال نیک کرده‌اند؟ و زندگی و مرگشان یکسان است؟ چه بد داوری است که کرده‌اند. - جایزه، آیه ۲۱.

و این اولین بار نیست که خدا خود را تسبیح و تحمید گفته، بلکه در کلام مجیدش مکرر آمده، مانند آیه: ﴿سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ﴾^۱، و آیه ﴿تَبَارَكَ الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ عَلَى عَبْدِهِ﴾^۲.

نکته دوم اینکه: مراد از تسبیح و تحمید معنای مطلق آن است، نه نمازهای واجب روزانه، که بیشتر مفسرین^۳ که کلمه «قول» را در تقدیر گرفته‌اند و گفته‌اند: معنای آیه این است که: بگوئید «سبحان الله و الحمد لله».

سوم اینکه: جمله ﴿وَلَهُ الْحَمْدُ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ جمله‌ای است معترضه، که بین معطوف و معطوف علیه واقع شده دو جمله ﴿وَعَشِيًّا وَحِينَ تُظْهِرُونَ﴾ هر دو عطفند بر محل ﴿حِينَ تُمْسُونَ﴾، نه بر جمله ﴿فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾، تا در نتیجه صبح و عصر مخصوص تسبیح و سماوات و ارض و ظهر و شب مخصوص حمد شود، بلکه همه این اوقات مخصوص تسبیح، و همه مکانها مخصوص حمد است.

بنابراین سیاق آیه اشاره می‌کند به اینکه خلقت و تدبیری که در آسمانها و زمین هست مخصوص خدا است، که با حسنش اقتضای حمد و ثنای خدای سبحان را دارد، و نیز می‌رساند که انسان در سیر تاریخ و در زمانهای مختلف، شرک و گناهی مرتکب شده، که ساحت مقدس خدای تعالی منزّه از آن است.

البته می‌توان اعتبار دیگری را در نظر گرفت که با آن اعتبار تحمید و تسبیح مربوط به یک چیز می‌شود، و آن این است که: زمانها با همه دگرگونیها و گذشتن هایش، خود یکی از موجودات آسمانها و زمین است، و با وجود خود، خدای را ثنا می‌گوید، آنگاه آنچه در آسمانها و زمین است، با فقر و حاجتی که به خدای تعالی دارد، و ذلتی که در پیشگاه او دارد و نقصی که نسبت به کمال او دارد، او را تسبیح گفته و از نقص و حاجت و ذلتی که در خویش سراغ دارد منزّه می‌دارد، هم چنان که خدا می‌گوید ﴿وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ﴾^۴، و این اعتبار هر چند که در جای خود صحیح است لیکن منظور نظر دو آیه مورد بحث نیست. مفسرین در معنای دو آیه اقوال مختلف دیگری دارند، که مهم‌ترین آنها را در آنجا که

^۱ منزّه است خدای تو که پروردگار عزت است. - صافات، آیه ۱۸۰.

^۲ حمد خدایی را که فرقان را بر بنده‌اش نازل کرد. - فرقان، آیه ۱.

^۳ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۲۷.

^۴ موجودی نیست مگر اینکه تسبیح حمد او را می‌گوید. - اسراء، آیه ۴۴.

وجوه را ذکر می‌کردیم، نقل نمودیم.

و اگر در آیه شریفه در باره صبح و عصر و ظهر، کلمه «حین» را آورد، ولی در خصوص «عشاء - سر شب» این کلمه را نیاورد، بلکه فرمود «عشیا»، از این جهت است که کلمه مذکور فعلی از باب افعال از آن مشتق نشده، به خلاف «مساء و صباح و ظهیره» که «امساء و اصباح و اظهار» از آنها مشتق شده است، و داخل شدن در «مساء و صباح و ظهیره» را می‌رساند. - اینطور^۱ گفته‌اند.

باقی می‌ماند خطاب در ﴿حِينَ تُمْسُونَ وَ حِينَ تُصْبِحُونَ﴾ و تطهرون - عصر می‌کنید و صبح و ظهر می‌کنید» که آیا این خطاب از باب التفات است، و یا نکته‌ای دیگر دارد؟ در جواب می‌گوییم: نه، از باب التفات نیست، بلکه از باب تعمیم خطابی است که در آغاز سوره متوجه رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) کرد که بعد از بیان حقایق، هنگام نتیجه گرفتن رو به همه بشر نموده، و فرموده است حال که مطلب از این قرار است، پس برای شما ای گروه بشر ثابت شد که خدا هنگامی که شما آدمیان داخل عصر و صبح و شب و ظهر می‌شوید، منزّه است، و در همه آسمانها و زمین ثنایی جمیل دارد.

نظیر این تعمیم در خطاب، در آیه قبلی بود که می‌فرمود: «و الیه ترجعون - خدا خلقت را آغاز کرده، و آن را اعاده می‌دهد، و به سویش باز می‌گردید» و نیز در آیه بعد که می‌فرماید: ﴿يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَيُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَيُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَ كَذَلِكَ تُخْرَجُونَ﴾ زنده را از مرده، و مرده را از زنده بیرون می‌آورد، و زمین را بعد از مردنش زنده می‌کند، و شما نیز این طور بیرون می‌شوید».

﴿يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَيُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَيُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَ كَذَلِكَ تُخْرَجُونَ﴾

ظاهر بیرون آوردن زنده از مرده و به عکس، خلقت موجودات زنده از زمین مرده، و دوباره خاک کردن آنهاست، ولی بعضی^۲ آن را تفسیر کرده‌اند به اینکه مؤمن از کافر و کافر از مؤمن خلق می‌کند، چون خود خدای تعالی کافر را مرده، و مؤمن را زنده نامیده، و فرموده: ﴿أَوْ مَنْ كَانَ مَيِّتًا فَأَحْيَيْنَاهُ وَ جَعَلْنَا لَهُ نُورًا﴾^۳.

و اما اینکه در آخر فرموده: و زمین را بعد از مردنش زنده می‌کند، منظور آن حالتی است

^۱ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۲۹.

^۲ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۳۰.

^۳ آیا کسی که مرده بود پس او را زنده کردیم و برایش نوری قرار دادیم. - انعام، آیه ۱۲۲.

که زمین در فصل بهار به خود می‌گیرد، و گیاهان از آن بیرون آمده و سبز و خرم می‌شود، و منظور از مردن زمین، خمودی آن در فصل پاییز و زمستان است، و اینکه فرمود: ﴿وَكَذَلِكَ تُخْرِجُونَهُ﴾ معنایش این است که: شما هم این چنین از قبرهایتان بیرون می‌شوید، خداوند به احیای جدیدی زنده‌تان می‌کند، هم چنان که همه ساله زمین را به احیای جدیدی، بعد از مردنش زنده می‌کند و تفسیر صدر و ذیل این آیه در آیات نظیر آن گذشت.

بحث روایتی (نقد روایاتی که در ذیل آیه: ﴿غَلِبَتِ الرُّومُ...﴾ و شرط بندی با مشرکین بر سر غلبه

روم نقل شده)

در الدر المثور است که: احمد، ترمذی - وی حدیث را حسن دانسته - نسایی، ابن منذر، ابن ابی حاتم، طبرانی - در کتاب تفسیر کبیر -، حاکم - وی حدیث را صحیح شمرده - ابن مردویه، بیهقی، (در کتاب دلائل)، ضیاء از ابن عباس روایت کرده‌اند که در باره ﴿الم غَلِبَتِ الرُّومُ﴾ گفت: هم «غلبت» و هم «غلبت».

بعد در توضیحش گفته که مشرکین میل داشتند فارس به روم غلبه کند، چون فارسیان نیز مانند ایشان مشرک بودند، ولی مسلمانان دلشان می‌خواست که روم بر فارس غلبه کند، برای اینکه رومیان اهل کتاب بودند، جریان به گوش ابی بکر رسید، و او خدمت رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) معروض داشت، رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) به وی فرمود: آگاه باشید که ایشان به زودی غلبه می‌کنند، ابو بکر پاسخ آن جناب را به مردم رسانید، مشرکین گفتند مدتی برای این پیشگویی مقرر کن، اگر در این مدت فارسیان غلبه کردند، شما فلان مقدار... به ما بدهید، و اگر رومیان غلبه کردند ما فلان مقدار... می‌دهیم، ابو بکر مدت پنج سال معین کرد، و در این مدت امپراطوری روم بر دیگری غلبه نکرد، ابو بکر جریان را به عرض رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) رسانید، حضرت فرمود: چرا - یادم می‌آید فرمود - کمتر از ده سال معین نکردی، آنگاه چیزی نگذشت که روم بر فارس غلبه کرد، و در این باره آیه شریفه قرآن می‌فرماید: ﴿الم غَلِبَتِ الرُّومُ﴾ پس رومیان هم مغلوب شدند، و هم غلبه کردند.

خدای تعالی می‌فرماید: ﴿لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُ وَيَوْمَئِذٍ يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ بِنَصْرِ اللَّهِ﴾ سفیان گفته: شنیده‌ام که در روز جنگ بدر رومیان غلبه کردند و مسلمین خوشحال شدند.^۱

البته در این معنا روایات دیگری هست که تا حدی با هم اختلاف دارند، مثلاً در بعضی آمده که این شرط بندی و قمار بین ابی بکر و ابی بن خلف بوده، و در بعضی دیگر آمده که در حقیقت بین همه مسلمین و همه مشرکین بوده، چیزی که هست ابو بکر از طرف مسلمانان، و ابی از طرف مشرکین شرط بسته‌اند، و در

^۱ الدر المثور، ج ۵، ص ۱۵۰.

بعضی دیگر آمده که اصلاً بین دو طرف بوده، نه شخص ابی بکر و ابی، و در بعضی دیگر مانند روایتی که ما نقل کردیم آمده که بین شخص ابی بکر و همه مشرکین بوده.

و همچنین در باره مدت شرطبندی در بعضی سه سال، و در بعضی پنج سال، و در بعضی شش سال، و در بعضی هفت سال آمده.

و نیز در بعضی از آنها آمده که مدت مقرر هفت سال بود، و در مکه به سرآمد، و ابو بکر به دستور رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) دو سال آن را تمديد کرد، تا آنکه رومیان غلبه کردند، و در بعضی دیگر مخالف این آمده.

و نیز در بعضی آمده که مدت دوم نیز در مکه منقضی شد، و در بعضی دیگر آمده که بعد از هجرت به سرآمد، و غلبه روم در روز جنگ بدر اتفاق افتاد، و در بعضی دیگر آمده که در روز حدیبیه واقع شد.

باز در بعضی از آن روایات آمده که ابو بکر وقتی بر سر غلبه روم با مشرکین قمار زد، شرطی از ایشان گرفت، و آن عبارت بود از صد شتر چاق و فربه، و آن را نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) آورد، حضرت فرمود این حلال نیست، صدقه اش بده.

آنچه همه روایات در آن اتفاق دارند این است که: ابو بکر با مشرکین شرط بسته، و شرط را برد، و این شرطبندی و قمار به اشاره رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) بوده، بعد توجیه کرده اند به اینکه این جریان قبل از نزول حرمت قمار بوده، چون قمار با شراب در یک آیه تحریم شد، و آن اواخر عمر رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) بود.

و لیکن ما در تفسیر آیه تحریم شراب و قمار گفتیم که شراب از همان اول بعثت حرام بوده، و حرمت آن و زنا در دین جدید معروف بوده.

علاوه بر این خمر و میسر - که همان شراب و قمار باشد - به نص آیه بقره که می فرماید: ﴿يَسْتَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ﴾^۱ اثم هستند، و «اثم» به نص آیه

اعراف که فرموده: ﴿قُلْ إِنَّمَا حَرَّمَ رَبِّيَ الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَّنَ وَالْإِثْمَ وَالْبَغْيَ﴾^۲ حرام است و با در نظر داشتن این که سوره اعراف از سوره های قدیمی قرآن است که در مکه نازل شده محال است که رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) به ابی بکر اشاره کرده باشد که با مشرکین قمار و شرطبندی کند.

و به فرض هم که حرمت قمار در اواخر عمر رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) نازل شده باشد،

^۱ سؤال می کنند از تو راجع به شراب و قمار بگو در آنها گناهان بزرگی است. - بقره، آیه ۲۱۹.

^۲ بگو جز این نیست که پروردگار همه فاحشه ها را چه ظاهری باشد و چه پنهانی، و نیز اثم و ستم را حرام کرده است. - اعراف، آیه ۳۳.

اشکال دیگری که بر این روایات وارد است، این کلام رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) است که به ابی بکر فرموده باشد: این حرام است، ببر و صدقه بده، چون این حرف را با هیچ یک از موازین فقهی نمی‌شود تصحیح کرد، مگر چیزی که مال مردم و حرام است می‌شود صدقه داد؟ آنگاه برای رفع این اشکال دست و پای زیادی زده‌اند، ولی هر چه بیشتر دست و پا کرده‌اند اشکال بزرگتر شده است، اشکال دیگری که به روایت وارد است این است که: فارسیان را بت پرست دانست در حالی که فارسیان هر چند مشرک بودند اما بت برای خود درست نکرده بودند.

و در تفسیر قمی در ذیل آیه ﴿يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِّنَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ عَنِ الْآخِرَةِ هُمْ غَافِلُونَ﴾ گفته: یعنی دنیای حاضر را می‌بینند، و در باره آخرت، خود را به غفلت می‌زنند.^۱

و در خصال آمده که از امام صادق از معنای آیه ﴿أَوَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ﴾ پرسیدند، فرمود: یعنی آیا در قرآن نظر نمی‌کنند.^۲

و در تفسیر قمی در ذیل جمله: ﴿وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُومِئذٍ يَتَفَرَّقُونَ﴾ گفته: یعنی به سوی جهنم و بهشت.^۳

[سوره روم (۳۰): آیات ۲۰ تا ۲۶]

﴿وَمِنَ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ إِذَا أَنْتُمْ بَشَرٌ تَنْتَشِرُونَ ۲۰ وَمِنَ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ ۲۱ وَمِنَ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافُ أَلْسِنَتِكُمْ وَاللُّوَانِكُمْ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّلْعَالَمِينَ ۲۲ وَمِنَ آيَاتِهِ مَنَامُكُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَابْتِغَاؤُكُمْ مِنْ فَضْلِهِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَسْمَعُونَ ۲۳ وَمِنَ آيَاتِهِ يُرِيكُمُ الْبَرْقَ خَوْفًا وَطَمَعًا وَيُنزِلُ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَيُخْجِي بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ ۲۴ وَمِنَ آيَاتِهِ أَنْ تَقُومَ السَّمَاءُ وَالْأَرْضُ بِأَمْرِهِ ثُمَّ إِذَا دَعَاكُمْ دَعْوَةً مِنَ الْأَرْضِ إِذَا أَنْتُمْ تَخْرُجُونَ ۲۵ وَلَهُ مِنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلِّ لَهٌ قَانُتُونَ ۲۶﴾

ترجمه آیات

و یکی از آیاتش این است که: شما را از خاک آفرید و سپس ناگهان بشری هستید که منتشر می‌شوید (۲۰).

و یکی از آیات او این است که برای شما از خود شما همسرانی خلق کرد تا به سوی آنان میل کنید و آرامش گیرید و بین شما مودت و رحمت قرار داد و در همین آیتها هست برای مردمی که تفکر کنند (۲۱).

^۱ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۵۳.

^۲ خصال، ج ۲، ص ۴۵۵، حدیث ۱۰۲ (ط علمیه اسلامیه).

^۳ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۵۳.

و یکی از آیات او خلقت آسمانها و زمین و اختلاف زبانهای شما و رنگهایتان است که در اینها آیاتی است برای دانایان (۲۲).

و یکی از آیاتش خوابیدن در شب و طلب روزیتان در روز است که در این، آیتها هست برای مردمی که بشنوند (۲۳).

و یکی از آیات او این است که برق را به شما نشان می‌دهد که شما به خوف و طمع درآید و از بالا آبی نازل می‌کند پس با آن آب زمین را بعد از مردنش زنده می‌کند، در این نیز آیتها هست برای مردمی که تعقل کنند (۲۴).

و از جمله آیات او این است که آسمان و زمین را با امر خود سر پا نگه داشته پس چون شما را با یک دعوت می‌خواند همه از زمین خارج می‌شوید (۲۵).

از آن اوست آن کس که در آسمانها و زمین است و همه او را عبادت می‌کنند (۲۶).

بیان آیات

در این فصل عده‌ای از آیات را که بر وحدانیت خدای تعالی در ربوبیت و الوهیت دلالت می‌کند، ذکر فرموده، و در آن به امتزاج و آمیختگی خلقت با تدبیر، نیز اشاره شده، تا بدین وسیله روشن گردد که ربوبیت به معنای مالکیت تدبیر، و الوهیت به معنای معبود بودن به حق، مخصوص خدا است، و کسی جز خدا مستحق آن نیست، و چنین نیست که وثنی‌ها پنداشته‌اند که خلقت تنها از خدا است، ولی تدبیر و عبادت از آن بت‌ها است، باید بت‌ها را پرستید، تا شفیعان ما در درگاه خدا شوند، و خدای سبحان جز بر ارباب و آلله ربوبیتی ندارد، و ربوبیت موجودات از آن آلله است.

اشاره به مراد از اینکه در مقام بر شمردن آیات خود فرموده است خدا شما را از خاک

آفرید

﴿وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ إِذَا أَنْتُمْ بَشَرٌ تَنْشُرُونَ﴾

منظور از اینکه فرموده شما را از خاک خلق کرده، این است که: خلقت شما افراد بشر بالأخره منتهی به زمین می‌شود، چون مراتب تکون و پیدایش انسان چه مرتبه نطفه، و چه علقه، و چه مضغه، و چه مراتب بعد از آن بالأخره از مواد غذایی زمین است که پدر و مادر او می‌خورند، و فرزند در صلب پدر و رحم مادر رشد می‌کند، پس انسان پیدایشش از عناصر زمین است.

و در جمله ﴿ثُمَّ إِذَا أَنْتُمْ بَشَرٌ تَنْشُرُونَ﴾ کلمه «اذا» به اصطلاح اهل ادب، فجائیه (ناگهانی) است، و

معنای جمله این است که: خداوند شما را از زمین خلق کرد، ناگهان

انسانی تمام عیار شدید، و به روی زمین منتشر گشتید، با اینکه انتظار می‌رود از زمین مرده مرده‌ای دیگر پدید آید، نه موجودی جاندار، لیکن ناگهان و یک دفعه موجودی زنده و با شعور و عقل گشته، و برای تدبیر امر زندگی خود در روی زمین به جنب و جوش درآمدید، پس جمله ﴿ثُمَّ إِذَا أَنْتُمْ بَشَرٌ تَنْشِرُونَ﴾^۱ در معنای همان جمله ﴿ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ﴾^۲ می‌باشد.

پس خلقت انسان یعنی جمع کردن اجزاء و مواد زمینی، و آنها را بهم ترکیب کردن، آیتی و همه آن را انسانی دارای حیات و شعور عقلی ساختن، آیتی و یا آیاتی دیگر است که بر وجود صانع زنده و علیم دلالت می‌کند، صانعی که امور را تدبیر می‌کند، و این نظام عجیب را به وجود می‌آورد.

با این معنایی که برای آیه شد، روشن گردید که کلمه «ثم» برای افاده بعدیت و تاخیر رتبی است، و جمله عطف است بر جمله «خلقکم» نه بر جمله «أن خلقکم».

بیان اینکه خلقت ازواج و جعل مودت و مهربانی بین زن و مرد از آیات خدا است

﴿وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا...﴾

راغب گفته: کلمه «زوج» به هر یک از نر و ماده حیوانات در صورتی که جفت هم شده باشند اطلاق می‌شود، هم چنان که به هر یک از دو قرین چه حیوان و چه غیر حیوان نیز زوج گفته می‌شود، خدای تعالی فرموده: ﴿فَجَعَلَ مِنْهُ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَالْأُنثَى﴾ خدا از آن دو زوج قرار داد، یکی نر و یکی ماده» و نیز فرمود: به آدم گفتیم که تو و زوجت در بهشت منزل کنید، و اگر به ماده از حیوانات و مخصوصا انسان زوجه می‌گویند، لغت نازیبا و غیر فصیح است، که جمعی زوجهات می‌آید، - تا آنجا که گفته - و جمع زوج ازواج می‌آید.^۱ پس اینکه فرمود: ﴿أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا﴾، معنایش این است که برای شما و یا برای اینکه به شما نفع برساند از جنس خودتان زوج آفرید.

آری هر یک از مرد و زن دستگاه تناسلی دارند که با دستگاه تناسلی دیگری کامل می‌گردد و از مجموع آن دو توالد و تناسل صورت می‌گیرد، پس هر یک از آن دو فی نفسه ناقص، و محتاج به طرف دیگر است، و از مجموع آن دو، واحدی تام و تمام درست می‌شود، و به خاطر همین نقص و احتیاج است که هر یک به سوی دیگری حرکت می‌کند، و چون بدان رسید آرام می‌شود، چون هر ناقصی مشتاق به کمال است، و هر محتاجی مایل به زوال حاجت و فقر خویش است، و این حالت همان شهوتی است که در هر یک از این دو طرف به ودیعت نهاده شده.

^۱ سپس او را موجودی دیگر آفریدیم. - مؤمنون، آیه ۱۴.

^۲ مفردات راغب، ماده زوج.

﴿وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً﴾ کلمه «مودت» تقریباً به معنای محبتی است که اثرش در مقام عمل ظاهر باشد، در نتیجه نسبت مودت به محبت نسبت خضوع است به خشوع، چون خضوع آن خشوعی را گویند که در مقام عمل اثرش هویدا شود، به خلاف خشوع که به معنای نوعی تأثر نفسانی است، که از مشاهده عظمت و کبریایی در دل پدید می‌آید.

و «رحمت»، به معنای نوعی تأثیر نفسانی است، که از مشاهده محرومیت محرومی که کمالی را ندارد، و محتاج به رفع نقص است، در دل پدید می‌آید، و صاحب‌دل را وادار می‌کند به اینکه در مقام برآید و او را از محرومیت نجات داده و نقصش را رفع کند.

یکی از روشن‌ترین جلوه‌گاه‌ها و موارد خودنمایی مودت و رحمت، جامعه کوچک خانواده است، چون زن و شوهر در محبت و مودت ملازم یکدیگرند، و این دو با هم و مخصوصاً زن، فرزندان کوچکتر را رحم می‌کنند، چون در آنها ضعف و عجز مشاهده می‌کنند، و می‌بینند که طفل صغیرشان نمی‌تواند حوائج ضروری زندگی خود را تأمین کند، لذا آن محبت و مودت وادارشان می‌کند به اینکه در حفظ و حراست، و تغذیه، لباس، منزل، و تربیت او بکوشند، و اگر این رحمت نبود، نسل به کلی منقطع می‌شد، و هرگز نوع بشر دوام نمی‌یافت. نظیر این مورد مودت و رحمتی است که در جامعه بزرگ شهری، و در میان افراد جامعه مشاهده می‌شود، یکی از افراد وقتی هم شهری خود را می‌بیند، با او انس می‌گیرد، و احساس محبت می‌کند، و به مسکینان و ناتوانان اهل شهر خود که نمی‌توانند به واجبات زندگی خود قیام کنند، ترحم می‌نماید.

و به طوری که از سیاق برمی‌آید مراد از «مودت و رحمت» در آیه همان مودت و رحمت خانوادگی است، هر چند که اطلاق آیه شامل دومی نیز می‌شود.

﴿لآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ﴾ چون وقتی قومی در باره اصول تکوینی خویش بیندیشند که آن اصول مرد و زن را وادار کرده به اینکه تشکیل جامعه خانوادگی دهند، و نیز آن دو را به مودت و رحمت واداشت، و آن مودت و رحمت نیز اجتماع مدنی و شهری را پدید آورد، و چه آثاری بر این اجتماع مترتب شد، نوع بشری بقاء یافت، و زندگی دنیایی و آخرتی انسان به کمال رسید، آن وقت متوجه می‌شوند که چه آیات عجیبی در آنها هست، و خدای تعالی چه تدابیری در امر این نوع از موجودات به کار برده، تدابیری که عقل را حیران و دهشت زده می‌کند.

﴿وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالاخْتِلافُ اللّسِنَاتِ وَالْوَالِدَاتُ الّوَالِكُمْ...﴾

ظاهراً مراد از اختلاف لسانها، اختلاف واژه‌ها باشد، که یکی عربی، و یکی فارسی،

و یکی اردو، و یکی چیز دیگر است، و نیز مراد از اختلاف الوان اختلاف نژادهای مختلف از نظر رنگ باشد که یکی سفید پوست، دیگری سیاه، یکی زرد پوست، و دیگری سرخ پوست است.

البته ممکن است اختلاف لسان شامل اختلاف در لهجه‌ها، و اختلاف آهنگ صداها نیز بشود، چون می‌بینیم که در یک زبان بین این شهر و آن شهر، و حتی این ده و ده مجاورش اختلاف در لهجه هست، هم چنان که اگر دقت شود خواهیم دید که تن صدای دو نفر مثل هم نیست، و همچنین ممکن است اختلاف الوان شامل افراد از یک نژاد نیز بشود، چون اگر دقت شود دو نفر از یک نژاد رنگشان عین هم نیست، و این معنا از نظر علمای این فن مسلم است.

پس متفکرین و اهل بحث که پیرامون عالم کبیر بحث می‌کنند، در نظام خلقت، به آیاتی دقیق برمی‌خورند که دلالت می‌کند بر اینکه عالم صنع و ایجاد با نظامی که در آن جاری است ممکن نیست پدید آید مگر از ناحیه خدا، و نیز ممکن نیست منتهی شود مگر به سوی او.

یاد آوری آیات الهی دیگر: خوابیدن در شب، تلاش در روز، رعد و برق، فرو فرستادن

باران و ...

﴿وَمِنْ آيَاتِهِ مَنَامُكُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَابْتِغَاؤُكُمْ مِنْ فَضْلِهِ...﴾

کلمه «فضل» به معنای زیادتر از مقدار حاجت از هر چیز است، و بر «عطیه» نیز اطلاق می‌شود، چون صاحب عطا آنچه زاید بر مقدار حاجتش می‌باشد عطا می‌کند و مراد از این کلمه در آیه شریفه رزق است. و معنای «ابتغاء فضل» طلب رزق است.

و در اینکه انسان دارای قوای فعال خلق شده که او را وادار می‌کند به اینکه در جستجوی رزق باشد، و حوائج زندگی خود را به خاطر بقای خود تحصیل کند، از جای برخیزد، و تلاش کند و نیز در اینکه به سوی استراحت و سکون هدایت شده، تا به وسیله آن، خستگی تلاش خود را بر طرف نموده و تجدید و تجهیز قوا کند، و باز در اینکه شب و روز پشت سر هم قرار داده شده برای تلاش و برای اینکه خستگی هر روز را در شب همان روز بر طرف سازد، و باز در اینکه برای پدید آمدن شب و روز اوضاع جوی به وسیله زمین و خورشید پدید آمده، آیت‌ها و نشانه‌های سودمندی است برای کسی که دارای گوشی شنوا باشد، و در آنچه می‌شنود تعقل کند، و چون آن را حق دید پیروی نماید.

در کشف گفته: «در آیه شریفه لف و نشر مرتب به کار رفته - که معنای آن در سایر مجلدات فارسی این کتاب گذشت - برای اینکه تقدیر آیه چنین است» و «من آیات منامکم و ابتغائکم من فضلہ باللیل و النهار - یکی از آیات او خواب شما، و کار و کسب شماست در شب و در روز، یعنی خوابتان در شب، و کار و کسبتان

در روز، چیزی که هست جمله

﴿بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ﴾ بین دو قرین «مناکم و ابتغواکم» فاصله شده، برای اینکه هر دو از جنس زمانند، و زمان و آنچه در زمان واقع می شود شیء واحد است، علاوه بر این خود لف، بر مساله اتحاد کمک می کند. احتمال هم دارد که لف و نشری در کار نباشد، و معنای آیه این باشد که: یکی از آیات خدا خواب شما در شب و روز، و کار و کسبتان در شب و روز است، و لیکن معنای اول روشن تر است، چون در قرآن کریم مکرر آمده، و بهترین معانی آن معنایی است که قرآن بر آن دلالت کند.^۱

و از آنچه گذشت معلوم شد که چرا در ذیل آیه فرمود: ﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَسْمَعُونَ﴾.

﴿وَمِنْ آيَاتِهِ يُرِيكُمُ الْبَرْقَ خَوْفًا وَطَمَعًا وَيُنزِلُ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَيُحْيِي بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا﴾

ظاهراً کلمه «یریکم» که فعل است، در جای مصدر نشسته، برای اینکه باید می فرمود: یکی دیگر از آیات او نشان دادن برق به شما است، ولی فرموده یکی از آیات او این است که برق را به شما نشان می دهد، پس فعل «نشان می دهد» در جای «نشان دادن» نشسته، و به همین جهت نفرمود: «ان یریکم» هم چنان که در چند آیه قبل فرمود: «ان خلقکم» و ﴿أَنْ خَلَقَ لَكُمْ﴾ برای اینکه خود فعل، کار مصدر را کرده، و دیگر احتیاج به «ان» مصدریه نیست.

و نشستن فعل در جای مصدر از لغت های خوب عرب است، و مثل معروف در زبانها را هم که می گویند: «تسمع بالمعیدی خیر من ان تراه - نام معیدی را از دور بشنوی بهتر است از اینکه ببینی» بر همین لغت حمل می کنند، و می گویند معنایش این است که: شنیدن بهتر از دیدن مر او راست، و هیچ عیبی ندارد، که کلام خدا را بر این معنا حمل کنیم، چون خدای تعالی در اول آیات مورد بحث تعبیرهای گوناگون کرده، یک جا بدون «ان» مصدریه آورده و فرموده «یریکم»، و یک جا با «ان» آورده و فرموده: ﴿أَنْ تَقُومَ﴾ یک جا خود مصدر را آورده و فرموده: «مناکم».

البته در خصوص کلمه «یریکم» احتمال هست که حرف «ان» مصدریه در آن حذف شده، و تقدیر «ان یریکم» باشد، مؤید این احتمال این است که بعضی^۲ کلمه مزبور را با نصب خوانده اند.

احتمال هم دارد از باب حذف مضاف باشد، و تقریر آن «و من آیاته آیه ان یریکم البرق - و یکی از آیات او آیت نشان دادن برق به شما است» باشد، هم چنان که احتمال دارد تقدیر آن «و من آیاته آیه البرق» باشد، و جمله ﴿يُرِيكُمُ الْبَرْقَ...﴾ جمله استینافی باشد، و نیز احتمال دارد جمله «من آیاته» متعلق باشد به جمله «یریکم» و تقدیر کلام «یریکم من آیاته البرق» باشد، و نیز احتمال دارد «من آیاته» حال از «البرق» باشد و تقدیر کلام «و

^۱ تفسیر کشاف، ج ۳، ص ۴۷۳.

^۲ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۳۲.

پریکم البرق حال کون البرق من آیاته» باشد، یعنی برق را به شما نشان می‌دهد، در حالی که برق یکی از آیات اوست.

اینها وجوه متفرقی است که خواننده خود به دوری آنها از ذهن آگاه است، علاوه بر این بعضی از آنها کلام را در این آیه از سیاق آیات سابق که نظیر همین آیه هستند خارج می‌سازد، مانند دو وجه اخیر. و جمله ﴿خَوْفًا وَطَمَعًا﴾ معنایش «خوفا من الصاعقه، و طمعا فی المطر - ترس از صاعقه و طمع به باران» است، و تفسیر جمله: ﴿وَيُنزِلُ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَيُحْيِي بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا﴾ مکرر در این کتاب گذشت، و معنای جمله ﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ﴾ این است که: کسانی که اهل تعقل هستند، می‌فهمند که در این میان عنایتی به این نظام که سراپا مصلحت است می‌باشد، و پدید آمدن، صرفاً از باب تضاد و اتفاق نیست.

﴿وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ تَقُومَ السَّمَاءُ وَالْأَرْضُ بِأَمْرِهِ ثُمَّ إِذَا دَعَاكُمْ دَعْوَةً مِنَ الْأَرْضِ إِذَا أَنْتُمْ تَخْرُجُونَ﴾

کلمه قیام که لفظ «تقوم» مضارع آن است به معنای ایستادن، و در مقابل قعود است که به معنای نشستن است، و چون معتدل‌ترین حالات آدمی، که در آن بر همه کارهایش مسلط است، حالت ایستادگی است، لذا در عرب وقتی بخواهند از ثبوت و استقرار چیزی بر معتدل‌ترین حالاتش خبر دهند، تعبیر به قیام آن چیز می‌کنند، هم چنان که در قرآن کریم بر تدبیر عالم از ناحیه خدا قیام اطلاق کرده، و فرموده: ﴿أَفَمَنْ هُوَ قَائِمٌ عَلَى كُلِّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ﴾^۱.

و مراد از قیام آسمان و زمین به امر خدا، ثبوت آن دو است بر حالتی که عبارت است از حرکت و سکون و تغییر و ثبات که خدا به آنها داده، و اما اینکه کلمه «امر» به چه

^۱ آیا کسی که او قائم بر هر نفسی است به آنچه می‌کند. - رعد، آیه ۳۳.

معناست؟ آیه ﴿إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾^۱ جوابگوی آن است. ﴿ثُمَّ إِذَا دَعَاكُمْ دَعْوَةً مِنَ الْأَرْضِ إِذَا أَنْتُمْ تَخْرُجُونَ﴾ کلمه «اذا» ی اولی شرطیه، و «اذا» ی دومی فجائییه، (ناگهان) است، که در جای «فا» ی جزاء نشسته، و کلمه «من الأرض» متعلق است به کلمه «دعوة» و جمله دومی عطف است بر محل جمله اولی، چون مراد از جمله ﴿ثُمَّ إِذَا دَعَاكُمْ...﴾ بعث و رجوع به سوی خدا است، که جزء آیات نیست، بلکه جمله‌ای است خبری که از امری خبر می‌دهد که قبلاً بر آن استدلال کرده، و بعداً نیز استدلال می‌کند.

و اما اینکه بعضی^۲ گفته‌اند: «جمله مذکور بعد از تاویل به مصدر مفرد می‌شود، و عطف بر ﴿أَنْ تَقُومَ﴾ می‌گردد، و تقدیرش این است که:» و من آیاته قیام السماء و الأرض بامرهم ثم، خروجکم اذا دعاکم دعوة من الأرض - یکی دیگر از آیات او قیام آسمان و زمین به امر اوست، و سپس بیرون شدن شما از زمین هنگامی که شما را بخواند صحیح نیست. زیرا لازمه‌اش این است که: مساله بعث نیز از آیات باشد، و حال آنکه گفتیم جزء آیات نیست، بلکه یکی از اصول سه‌گانه‌ای است که آیات زمین و آسمان بر آن دلالت می‌کند، به شهادت اینکه اگر مساله معاد آیت بود، باید با این مساله بر اثبات توحید استدلال شود و چنین استدلالی معقول نیست، و به فرضی هم که ممکن باشد با یکی از اصول سه‌گانه اعتقادی بر دیگری استدلال شود، مساله توحید است که با آن می‌توان معاد را اثبات کرد، نه اینکه با معاد توحید اثبات شود - دقت بفرمایید -.

و از آنجایی که آیات مذکور در این فراز یعنی خلقت بشر از خاک، خلقتشان به صورت زوج، اختلاف زبانها و رنگها، خوابیدنشان در شب، و کار و کسبشان در روز، نشان دادن برق به ایشان، و نازل کردن آب از آسمان، همه آیاتی بود مربوط به تدبیر امر انسان، قهرا جمله ﴿أَنْ تَقُومَ السَّمَاءُ وَالْأَرْضُ﴾ هم به کمک سیاق مربوط به تدبیر امور انسانها می‌شود، و می‌خواهد بفرماید: ثبات آسمان و زمین بر وضع طبیعی و حال عادی‌شان به طوری که سازگار با زندگی نوع انسانی و مرتبط با آن باشد یکی از آیات اوست، و آن وقت جمله ﴿ثُمَّ إِذَا دَعَاكُمْ...﴾، مترتب بر آن می‌شود، ترتبی تاخیری، و معنایش این می‌شود که: خروج انسانها از زمین بعد از این قیام است، و وقتی است که دیگر آسمان و زمین قائم نیستند، یعنی ویران

^۱ امر او جز این نیست که چون چیزی را بخواهد بدو بگوید بباش، و آن چیز بی درنگ موجود شود. - یس، آیه ۸۲.

^۲ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۳۴.

شده‌اند، هم چنان که آیات بسیاری دیگر در مواردی از کلام مجید بر این خرابی دلالت دارد. و نیز از اینجا معلوم می‌شود که مراد از جمله سابق هم که می‌فرمود ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ خلقتی است که: مربوط و نافع به زندگی بشر است، نه اصل خلقت آنها.

نکاتی که در ترتیب بیان آیات وجود دارد

آیات مذکور در این فراز به طور ترتیب ذکر شده، اول شروع کرده به مساله خلقت انسان، و پیدایش او، آنگاه مساله دو صنف بودن و مرد و زن بودنش، سپس مرتبط بودن وجودش به وجود آسمان و زمین، آنگاه اختلاف زبانها و رنگهایش پس از آن سعی و کوشش او در طلب رزق، و آرامش و خوابیدنش در شب، آنگاه نشان دادن برق به او، و نازل کردن باران، و در آخر قیام آسمان و زمین تا روزی معین، یعنی روزی که آن سرآمدی که برای حیات بشر در زمین مقدر شده به پایان برسد، و آنگاه مساله معاد و از سرگرفتن زندگی اش ذکر شده. این بود پاره‌ای از نکاتی که در ترتیب آیات هست.

نکته دیگر در ترتیب فواصل آنها هست، اول فرموده «یتفکرون»، بعد «للعالمین»، بعد «یسمعون» سپس «یعقلون» و از این ترتیب این نکته استفاده می‌شود که انسان اول فکر می‌کند، بعد عالم می‌شود، و بعد هر گاه چیزی از حقایق را شنید در خود جای می‌دهد، آنگاه پیرامون آن تعقل می‌کند - و خدا داناتر است.

﴿وَلَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلُّ لَه قَانِتُونَ﴾

همان طور که گفتیم آیاتی که در این فراز نام برد، همه برای اثبات ربوبیت خدای تعالی و الوهیتش بود، و چون سخن منتهی شد به مساله معاد، و بازگشت به سوی خدا، لذا در دنبال آن استدلال کرد بر امکان آن، و این استدلال از خلقت و تدبیری که در آیات سابق مذکور بود گرفته شده.

پس جمله ﴿لَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ اشاره است به احاطه ملک حقیقی خدا، که اثر آن جواز تصرف مالک در ملک خویش، و به دلخواه خویش است، پس خدای تعالی از آنجا که مالک حقیقی عالم است، در مملوک خود تصرف نموده از نشاه دنیا به آخرت می‌برد.

و این معنا را با جمله ﴿كُلُّ لَه قَانِتُونَ﴾ تاکید فرموده، چون «قنوت» به معنای لازم بودن اطاعت با خضوع است، هم چنان که راغب^۱ نیز این طور معنا کرده. و مراد از اطاعت با خضوع - به طوری که سیاق می‌رساند - اطاعت تکوینی است، نه اطاعت دستورات شرعی، چون

دستورات شرعی گاهی نافرمانی می‌شود، و درباره‌اش نمی‌توان گفت: ﴿كُلُّ لَه قَانِتُونَ﴾ همه و همه برای او مطیع و خاضعند».

^۱ مفردات راغب، ماده قنت.

زیرا منظور از کل حتما جن و انس و ملک است، و همه مطیع اسباب تکوینی هستند، اما ملائکه که جز خضوع اطاعت ندارند، و اما جن و انس آنها هم منقاد و مطیع علل و اسباب تکوینی هستند، هر چند که دائما نقشه می‌ریزند که اثر علتی از علل و سببی از اسباب تکوینی را لغو کنند، ولی برای رسیدن به این منظور باز متوسل به علت و سببی دیگر می‌شوند.

از این هم که بگذریم خود علم و اراده و اختیارشان از اسباب تکوینی است، پس در هر حال مطیع تکوین هستند، پس در باب تکوین تنها مؤثر خداست و آنچه او بخواهد می‌شود، یعنی آنچه که علل خارجیش تمام باشد، و اما از آنچه جن و انس بخواهد تنها آن موجود می‌شود که خدا اذن داده باشد، و خواسته باشد، پس مالک همه آنان و آنچه را که مالکند خدا است.

﴿وَهُوَ الَّذِي يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ وَهُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ وَلَهُ الْأَمَلُ الْأَعْلَىٰ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ۲۷ ضَرَبَ لَكُمْ مَثَلًا مِّنْ أَنفُسِكُمْ هَلْ لَكُمْ مِّنْ مَّا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ مِنْ شُرَكَاءَ فِي مَا رَزَقْنَاكُمْ فَأَنتُمْ فِيهِ سَوَاءٌ تَخَافُونَهُمْ كَخِيفَتِكُمْ أَنفُسَكُمْ كَذَلِكَ نُفَصِّلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ ۲۸ بَلِ اتَّبَعَ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَهْوَاءَهُمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ فَمَنْ يَهْدِي مَنْ أَضَلَّ اللَّهُ وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ ۲۹ فَاقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ ۳۰ مُنِيبِينَ إِلَيْهِ وَاتَّقُوهُ وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَلَا تَكُونُوا مِنَ الْمُشْرِكِينَ ۳۱ مِنَ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ وَكَانُوا شِيعًا كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ ۳۲ وَإِذَا مَسَّ النَّاسَ ضُرٌّ دَعَوْا رَبَّهُمْ مُنِيبِينَ إِلَيْهِ ثُمَّ إِذَا أَذَقَهُمْ مِنْهُ رَحْمَةً إِذَا فَرِيقٌ مِنْهُمْ بِرَبِّهِمْ يُشْرِكُونَ ۳۳ لِيَكْفُرُوا بِمَا آتَيْنَاهُمْ فَتَمَتَّعُوا فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ ۳۴ أَمْ أَنزَلْنَا عَلَيْهِمْ سُلْطَانًا فَهُوَ يَتَكَلَّمُ بِمَا كَانُوا بِهِ يُشْرِكُونَ ۳۵ وَإِذَا أَدَقْنَا النَّاسَ رَحْمَةً فَرِحُوا بِهَا وَإِن تُصِيبُهُمْ سَيِّئَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ إِذَا هُمْ يَقْنَطُونَ ۳۶ أَوْ لَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ إِن فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ۳۷ فَاتِ ذَا الْقُرْبَىٰ حَقَّهُ وَالْمَسْكِينِ وَابْنَ السَّبِيلِ ذَلِكَ خَيْرٌ لِلَّذِينَ يُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ۳۸ وَمَا آتَيْتُمْ مِنْ رِبَاٍ لِّرَبِّوَا فِي أَمْوَالِ النَّاسِ فَلَا يَرَبُّوَا عِنْدَ اللَّهِ وَمَا آتَيْتُمْ مِنْ زَكَاةٍ تُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُضْعِفُونَ ۳۹﴾

ترجمه آیات

و او کسی است که خلقت را آغاز کرد و اعاده‌اش می‌کند، و اعاده برایش آسان‌تر است، و برای او در آسمانها و زمین از هر مثل فرد اعلایش هست و او مقتدر حکیم است (۲۷).

برای شما از خود شما مثلی زده، آیا بردگان شما در آنچه که از اموال به شما روزی کرده‌ایم هیچ فردی شریک شما هست بطوری که آن برده و شما با هم برابر باشید و احیانا شما از آن بردگان بترسید که مبادا در شرکت تجاوز کنند آن طور که از یک شریک آزاد می‌ترسید؟ قطعاً نه، پس چطور مخلوقات خدا را شریک او می‌گیرید، ما این طور آیات را برای مردمی که تعقل کنند توضیح می‌دهیم (۲۸).

بلکه آنها که ستم کردند هواهای خود را بدون علم پیروی کردند، و وقتی خدا کسی را گمراه کند کیست که او را هدایت نماید؟ و هیچ ناصری برایشان نیست (۲۹).

پس روی خود به سوی دین حنیف کن که مطابق فطرت خدا است فطرتی که خدا بشر را بر آن فطرت آفریده و در آفرینش خدا دگرگونگی نیست، این است دین مستقیم ولی بیشتر مردم نمی‌دانند (۳۰).

رو به سوی دین خدا کنید و پرهیزید از او و نماز بپا دارید و از مشرکین مباشید (۳۱).
از آنهایی که دین خود را تکه تکه کرده و خود دسته دسته شدند و هر دسته‌ای به دین خود خوشحالی کردند (۳۲).

و چون ضرری به مردم برسد به سوی خدا برگشته او را همی خوانند، ولی همین که رحمتی از خود به ایشان می‌چشانند باز دسته‌ای از آنان شرک می‌ورزند (۳۳).

تا نعمت‌ها که ما به ایشان داده‌ایم کفران کنند، پس بهره بگیرید که به زودی خواهید فهمید (۳۴).
و یا دلیلی برایشان نازل کرده‌ایم، و آن دلیل و رهنما شرک ورزیدن را به ایشان درس داده؟! (۳۵).
و چون به انسان رحمتی می‌چشانیم شادی می‌کند. و اگر مصیبتی به ایشان برسد با اینکه اثر کارهای خودش است ناگهان نومید می‌شود (۳۶).

آیا ندیدند که خدا روزی را به هر که بخواهد زیاد و به هر که بخواهد اندک می‌دهد در این خود آیتی است برای مردمی که ایمان آورند (۳۷).

پس حق ذی القربی و مسکین و ابن سبیل را بده این برای کسانی که رضای خدا را می‌طلبند بهتر است و هم ایشان رستگارند (۳۸).

و آنچه از ربا می‌دهید تا مال مردم زیاد شود نزد خدا زیاد نمی‌شود و آنچه از زکات که برای رضای خدا می‌دهید زیاد می‌شود و زکات دهندگان مال خود را زیاد می‌کنند (۳۹).

بیان آیات

بعد از استدلال بر وحدانیت خدا، و بر معاد، از طریق شمردن آیات داله بر آن، که پشت سر هم فرمود: ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ... وَمِنْ آيَاتِهِ﴾ تا آنجا که فرمود: ﴿وَلَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ...﴾، که خود یکی از صفات فعلی خداست، اینک در این آیات روش استدلال را از راه شمردن آیات به استدلال به صفات فعلی خدا تغییر داد، که آنها را تا آخر سوره در چهار فصل بیان می‌فرماید، در هر فصل چند صفت از صفات فعلی که مستلزم وحدانیت خدا و معاد است، ذکر می‌کند، فصل اول با آیه ﴿وَهُوَ الَّذِي يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ...﴾ آغاز شده. و فصل دوم با آیه ﴿اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ ثُمَّ رَزَقَكُمْ...﴾، و فصل سوم با آیه ﴿اللَّهُ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيَّاحَ...﴾، و فصل چهارم با آیه ﴿اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ...﴾، آغاز شده.

و اگر فصل اول مانند سایر فصول با نام جلاله «الله» آغاز نشده، بدین جهت است که متصل به آیه سابق است که می‌فرمود: ﴿وَلَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلٌّ لَهُ قَانُونَ﴾ که در حقیقت واسطه و برزخ است بین دو سیاق، پس آیه مورد بحث که می‌فرماید: ﴿وَهُوَ الَّذِي يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ﴾، فصل در صورت وصل است.

بررسی وجوه و اقوال مختلفی که در جواب به این اشکال که چرا فرموده است اعاده

خلق از خلقت ابتدایی بر خدا آسان‌تر است؟ گفته شده

﴿وَهُوَ الَّذِي يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ وَهُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ...﴾

کلمه «بیدوا» از «بدء» است، و «بدء خلق» همان ایجاد ابتدایی و بدون الگو است، و کلمه «یعیده» از اعاده است، که به معنای انشاء بعد از انشاء است.

در جمله ﴿وَهُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ﴾، ضمیر اولی به اعاده برمی‌گردد، که از کلمه «یعیده» استفاده می‌شود، و ضمیر دومی - به طوری که از سیاق به ذهن تبادر می‌کند - به خدای تعالی بر می‌گردد.

بعضی^۱ به این آیه شریفه اشکال کرده‌اند که: «اگر اعاده انسانها در قیامت برای خدا آسانتر باشد، لازمه‌اش این است که ایجاد آنها بدون الگو در آغاز خلقت دشوارتر باشد، چون هر آسانتری یک دشوارتر دارد، و این با قدرت مطلقه و نامحدود خدا نمی‌سازد، چون قدرت

نامتناهی وضعش نسبت به موارد مختلف نمی‌شود، و تعلقش بر دشوار و آسان یکسان است، پس کلمه

^۱ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۳۶.

أفعل تفضیل (آسانتر) در این جا معنا ندارد».

در جواب از این اشکال و جوهی ذکر کرده اند.

اول اینکه^۱: ضمیر در «علیه» به خدا بر نمی گردد، بلکه به خلق بر می گردد، و معنایش این است که: اعاده هر چیزی برای خلق آسانتر از ایجاد ابتدایی است، چون ایجاد ابتدایی الگو ندارد، ولی اعاده هر چند بار هم که باشد آسانتر است چون الگو دارد، و چون اعاده از ابتداء برای خلق آسانتر است دیگر در باره خدای تعالی چه اشکالی دارد.

و این توجیه صحیح نیست، برای اینکه برگشتن ضمیر به خلق خلاف ظاهر آیه است. دوم اینکه^۲: کلمه «اهون» در این جا از معنای تفضیلی منسلخ است، و همان معنای «آسان» را می دهد، نه «آسانتر»، هم چنان که کلمه «خیر» با اینکه در اصل فعل تفضیل است، و معنای «بهرتر» را می دهد در جمله ﴿مَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ مِنَ اللَّهْوِ﴾ آنچه نزد خدا است خوبتر نه لهو «از معنای تفضیلی منسلخ شده».

اشکال این توجیه هم این است که: دلیلی بر آن نیست، و تحکم واضحی است.

سوم اینکه^۳: آسانتر بودن اعاده از انشاء ابتدایی از نظر مقایسه خود آن دو با هم است، نه اینکه نسبت به خدا باشد، و این تفضیل در بین فعلی و فعل دیگر خدا هیچ مانعی ندارد، هم چنان که خودش فرموده: ﴿لَخَلْقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَكْبَرُ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ﴾^۴.

این توجیه همان است که از کلام زمخشری هم استفاده می شود که گفته است: «اگر بگویی چرا در جمله ﴿ثُمَّ إِذَا دَعَاكُمْ...﴾ اعاده خلق این قدر بزرگ شمرده شده، به طوری که گویی از قیام آسمانها و زمین به امر خدا مهم تر است؟ و آن وقت همین اعاده در جمله ﴿وَهُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ﴾ آسانتر معرفی شده؟ در جواب می گوئیم: اعاده انسانها در قیامت فی نفسه بزرگ هست، و لیکن به قیاس با انشاء ابتدایی آسانتر معرفی شده»^۵.

اشکال این وجه این است که: کلمه «اهون» مقید به «علیه» شده، یعنی برای خدا آسانتر است، و این

بهترین گواه است بر اینکه مقایسه ای که بین انشاء و اعاده واقع شده نسبت

^۱ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۳۶.

^۲ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۳۶.

^۳ تفسیر کشاف، ج ۳، ص ۴۷۷.

^۴ خلقت آسمانها و زمین از خلقت مردم بزرگتر است. - مؤمن، آیه ۵۷.

^۵ تفسیر کشاف، ج ۳، ص ۴۷۶.

به خدای تعالی است، نه بین خود اعاده و انشاء، پس اشکال هم چنان به قوت خود باقی است. توجیه چهارم اینکه گفته‌اند: «تفضیل نسبت به اصول و موازین رایج بین مردم است، نه نسبت به واقع امر، این مردمند که معتقدند تکرار شدن یک عمل هر چند یک بار باشد سبب می‌شود برای اینکه اعاده‌اش از بار اولش آسانتر باشد. پس گویا گفته شده، اعاده برای خدا کاری ندارد، چون از نظر اصول و موازین خود شما هم که باشد اعاده از انشاء آسانتر است برای خدایی که عالم را بدون الگو، و برای اولین بار آفریده، این از نظر اصول و موازین خود شماسست، و گر نه قدرت او نسبت به ایجاد ابتدایی و اعاده یکسان است».

اشکال این توجیه این است که: هر چند در جای خود حرف صحیحی است، و لیکن اشکال در این است که چگونه از آیه استفاده کنیم، با اینکه شاهدی از الفاظ آیه بر آن نیست.

پنجم اینکه^۱ گفته‌اند: - این را نیز صاحب کشف به عنوان وجهی دیگر آورده - انشاء از قبیل تفضل است، که فاعلش در انجام و ترک آن مخیر است، می‌تواند چیزی را ایجاد بکند، و می‌تواند ایجاد نکند، ولی اعاده از قبیل واجب است، که به هیچ وجه نباید ترک شود، برای اینکه اعاده برای جزاء و کیفر و پاداش است، و این بر خدای تعالی واجب است.

توضیح اینکه: کارها انجامش به دست فاعل یا محال است، که محال قابلیت آن را ندارد که قدرت به آن متعلق شود، و فاعل آن را بیاورد، و یا به خاطر وجود مانعی مثل قبح ممتنع است، که انجام این نیز برای حکیم مانند محال است، چیزی که هست نه محال عقلی، بلکه محال عارضی، و یا تفضل است که فاعل می‌تواند آن را بیاورد و می‌تواند نیاورد، و یا واجب است که در اینگونه کارها فاعل مجبور به آوردن آن است، و نمی‌تواند در انجام آن اخلال کند.

حال که این تقسیم روشن شد می‌گوییم دورترین افعال از محال بودن، فعل واجب است، هم چنان که نزدیک‌ترین آنها نسبت به تحقق باز واجب است، و چون اعاده واجب است، پس دورترین افعال است از امتناع، و چون چنین است نزدیک‌ترین افعال است به تحقق، پس اعاده آسانترین کارها است، و چون آسان‌ترین آنهاست در نتیجه از انشاء نیز آسان‌تر است.

و ما به این جواب چهار اشکال داریم:

^۱ تفسیر کشف، ج ۲۱، ص ۴۷۷.

اول اینکه: این حرف وقتی صحیح است که خلقت عالم و تحقق موجودات به اولویت بوده باشد، نه وجوب، و حال آنکه در جای خودش ثابت کرده‌ایم که تحقق اشیاء بر اساس اولویت نیست، بلکه بر اساس وجوب است، و چون چنین است پس انشاء و اعاده هر دو به یک مقدار از امتناع فاصله دارند، یکی از دیگری نزدیک‌تر نیست.

دوم اینکه: دوری و نزدیکی که زمخشری ذکر کرد صرف تصویر عقلی است، به خلاف سهولت و دشواری که دو صفت وجودی است، یعنی وجود یک چیز از جهت صدورش از فاعل گاهی آسان و گاهی سخت است، و این گونه صفات وجودی دائر مدار اعتبار عقلی نمی‌شود.

سوم اینکه: انشاء هم مانند اعاده مبتنی بر مصلحت است اینطور نیست که تنها اعاده به خاطر اینکه برای جزاء است مصلحت داشته باشد، بلکه انشاء نیز تا مصلحت صد در صد نداشته باشد از خدای حکیم سر نمی‌زند، پس از این نظر اعاده و انشاء فرقی با هم ندارند، و به طوری که گفته‌اند: از جهت دوری و نزدیکی به امتناع یکسانند.

چهارم اینکه: به مقتضای این وجه اعاده فی نفسه آسان‌تر از انشاء است، نه به قیاس با قدرت خدای تعالی، پس در حقیقت توجیه پنجم همان توجیه سوم خواهد بود، و اشکالش نیز همان اشکال.

جواب به اشکال فوق با بیان مفاد جمله: «وَلِلَّهِ الْمَثَلُ الْأَعْلَىٰ» و توضیح اینکه مراد

این است که آسان دیگران برای خداوند آسانتر است

بینیم آنچه سزاوار است گفته شود این است که جمله مورد بحث که به آن اشکال شده یعنی جمله ﴿وَهُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ﴾ با جمله بعدی تعلیل شده، و در آن فرموده که چرا اعاده آسان‌تر است، و آن جمله: ﴿وَلَهُ الْمَثَلُ الْأَعْلَىٰ...﴾ است، که در حقیقت حجتی است بر آسانتر بودن اعاده.

به این بیان که: از جمله مذکور برمی‌آید که هر صفت کمالی که یک یک موجودات آسمان و زمین به آن متصف و ممثل می‌شوند از قبیل حیات، قدرت، علم، ملک، جود، کرم، عظمت، و کبریایی، و امثال آن، در حقیقت اندکی است که رفیع‌ترین رتبه آن، و عالی‌ترین حد آن در خدای سبحان است، زیرا هر موجودی هر قدر هم بزرگ باشد، بالأخره محدود و متناهی است، پس به قدر ظرفیت خود آن صفت را فرا گرفته، و نشان می‌دهد، ولی خدای تعالی نامحدود و نامتناهی است، هم چنان که خودش فرموده: ﴿وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ﴾^۱.

توضیح اینکه: هر صفتی از صفات کمال که در موجودی از موجودات زمین و آسمان

^۱ برای خداست اسماء حسنی. - اعراف، آیه ۱۸۰.

بینیم باید بلا درنگ منتقل به صفتی در مقابل آن شویم، چون صفت کمال او از خداست، و مقابل آن از خود اوست، مثلاً وقتی موجودی زنده می‌بینیم، منتقل می‌شویم به اینکه او در ذات خود مرده است، و یا اگر قادر می‌بینیم، می‌فهمیم که او در ذاتش عاجز است، پس صفت کمالی که دارد محدود و مقید به حالی و وصفی است که در غیر آن حال و وضع آن صفت را ندارد.

مثلاً علم در موجودات و مخلوقات، مطلق و غیر محدود نیست، بلکه محدود و آمیخته با جهل است، جهل به غیر مسائل معلوم، و همچنین حیات، قدرت، ملک، عظمت و غیر آن همه مقید و محدودند.

ولی خدای سبحان که افاضه کننده آن صفت کمال است، صفت مذکور در او محدود نیست، بلکه مطلق است، و آمیخته با ضدش نیست بلکه صرف و خالص، است پس با علمش جهلی، و با حیاتش مماتی نیست، پس خدای سبحان از آنچه غیر او بدان متصف می‌شود از صفات کمال - که آمیخته و محدود است - خزینه و نامحدود و خالصش را دارد.

تکرار می‌کنم، هر صفتی که در خدای تعالی و مخلوقات او پیدا شود، حد اعلایش و افضلش در خدا است، و حد پایین و غیر خالصش در غیر اوست، پس آنچه در غیر اوست مفضول است نسبت به آنچه نزد اوست.

حال که این معنا روشن گردید، می‌گوییم: اعاده‌ای که متصف به آسانی است (در وقتی که قیاس شود با انشایی که نزد خلق است) نزد خدا اهون است، یعنی آسان محض است، و خالص از صعوبت و مشقت است، بخلاف آسانی نزد خلق، که در عین آسانی خالی از دشواری نیست، پس دیگر لازم نیست که انشاء برای خدا سخت‌تر از اعاده باشد، برای اینکه مشقت و صعوبت مربوط به فعل است، که فعل هم تابع قدرت فاعل است، هر چه قدرت کمتر باشد، مشقت فعل بیشتر، و هر چه قدرت بیشتر باشد، مشقت فعل کمتر خواهد بود، تا آنجا که قدرت غیر متناهی شود، که در آن صورت دیگر مشقتی تصور ندارد، و چون قدرت خدای تعالی غیر متناهی است، هیچ عملی برای او مشقت ندارد، هم چنان که استفاد از جمله ﴿إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ همین است، چون وقتی خدا بر هر چیز قادر بود، و قدرتش به هر چیز تعلق گرفت، دیگر متناهی نخواهد بود - دقت فرماید.

پس حاصل جواب این شد که اعاده خدا آسان‌ترین اعاده، و انشایش آسان‌ترین انشاء، و هر کمال دیگرش کامل‌ترین کمال است.

﴿وَلَهُ الْمَثَلُ الْأَعْلَىٰ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ گفتیم که این جمله در مقام استدلال و

تعلیل جمله ﴿وَهُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ﴾ است، و حاصل آن این است که: هر صفت کمال که در موجودی از موجودات زمین و آسمان باشد چه صفت جمال باشد، و چه جلال، اعلا مرتبه آن، یعنی مطلق غیر مقید، و خالص بدون خلط و شائبه آن در خدا است، پس آسان دیگران برای او آسان تر است.

﴿وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾ این جمله در مقام تعلیل جمله ﴿وَلَهُ الْمَثَلُ الْأَعْلَى...﴾ است، و معنایش این است که: بدین جهت گفتیم که عالی ترین صفات از آن اوست، که او عزیز است، یعنی واجد است آنچه را که دیگران فاقد آنند، و ممکن نیست چیزی برایش ممتنع باشد، و نیز برای اینکه او حکیم است، و نقص و فتور عارض بر فعل او نمی شود، چون اگر یکی از صفات او که در دیگران نیز هست اعلا نمی بود، قهرا محدود و غیر مطلق، و مخلوط به ضد و آمیخته با نقص و قصور می بود، و به خاطر همین نقص و قصور ذلیل و پست می شد، و حال آنکه او عزیز است، و عزتش علی الاطلاق است، از سوی دیگر اگر نقص در او راه می داشت، این نقص و فتور در فعل او رخنه ایجاد می کرد، و دیگر حکیم علی الاطلاق نمی بود، و حال آنکه حکیم علی الاطلاق است.

تمثیلی متضمن رد و ابطال پندار مشرکین در باره اینکه خدا از مخلوقات خود شرکایی

دارد

﴿ضَرَبَ لَكُمْ مَثَلًا مِنْ أَنْفُسِكُمْ هَلْ لَكُمْ مِنْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ مِنْ شُرَكَاءَ فِي مَا رَزَقْنَاكُمْ فَأَنْتُمْ فِيهِ سَوَاءٌ تَخَافُونَهُمْ كَخِيفَتِكُمْ أَنْفُسَكُمْ...﴾

کلمه «من» در جمله «من انفسکم» برای ابتداء غایت است، یعنی خداوند برای شما مثلی زده که از خود شما اخذ شده، و از حالات خود شما گرفته شده، آنگاه با جمله ﴿هَلْ لَكُمْ﴾ شروع به آن مثل مزبور شده است، و استفهام آن انکاری است و کلمه «ما» در جمله ﴿مِنْ مَا مَلَكَتْ﴾ نوعیت را می رساند، یعنی از نوع آنچه شما مالکید، از قبیل بردگان و کلمه «من» در جمله «من شرکاء» زیادی است، و «شرکاء» مبتدا، و جمله ﴿فَأَنْتُمْ فِيهِ سَوَاءٌ﴾ تفریع بر شرکت است و کلمه «انتم» خطابیی است که از طریق غلبه شامل بردگان و مالکین آنان می شود، و جمله ﴿تَخَافُونَهُمْ كَخِيفَتِكُمْ أَنْفُسَكُمْ﴾ به این معنا است که: می ترسید مملوک های شرکاء در تصرف مال مشترک استبداد به خرج دهند، همان طور که می ترسید که شرکای آزاد و مثل خودتان در مال مشترک تصرف کنند، بدون اینکه اجازه و رضایتی از شما کسب کرده باشند.

و این مثلی است که خدای تعالی برای بطلان پندار مشرکین زده، که برای خدا شریکهایی از مخلوقات خود او گرفته اند، و آنها را چون خدا «اله و رب» پنداشته اند، و این مثل را به صورت استفهام انکاری آورده، می پرسد: آیا هیچ در بین مملوک ها و غلام و کنیزهای

شما غلام و کنیزی یافت می‌شود که در اموال شما که خدا روزیتان کرده شریک شما باشند؟ با اینکه آنها مملوک شمایند، و شما مالک خود آنها و اموال آنها کنید؟ و آیا هیچ تصور دارد که مملوک شما آن چنان شریک شما شود که بترسید بدون اجازه و رضایت شما در اموال شما تصرف کند؟ همان طور که می‌ترسید شریک‌هایی که مثل شما آزادند در اموالتان تصرف کنند؟ آیا هیچ چنین چیزی ممکن است؟

نه، ابتدا چنین چیزی تصور ندارد، و ممکن نیست مملوک شریک مولای خود باشد، و در اموال او تصرف کند، و وقتی چنین چیزی جایز نیست، پس چطور جایز است که بعضی از مخلوقات خدا چون جن یا ملک با اینکه عبید و مملوک اویند شریک او در ملک او باشند و اله و رب جداگانه‌ای باشند؟!

آنگاه مثالی را که آورده با جمله ﴿كَذَلِكَ نَفْصَلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ﴾ خاتمه داده، تا زمینه‌ای برای آیه بعد باشد.

﴿بَلِ اتَّبَعَ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَهْوَاءَهُمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ فَمَنْ يَهْدِي مَنْ أَضَلَّ اللَّهُ وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ﴾^۱ کلمه «بل» اعراض از مطالب قبل را افاده می‌کند، و در اینجا از مطلبی که از ذیل آیه قبلی استفاده می‌شد اعراض شده، و تقدیر چنین است: «این مشرکین شرک خود را بر اساس تعقل بنا ننهاده‌اند، بلکه از هواهای خود پیروی کردند، بدون اینکه علمی داشته باشند».

و مقتضای ظاهر این بود که بفرماید: «بل اتبع الذين اشركوا - بلکه مشرکین هواهای خود را پیروی کردند» ولی اینطور نفرمود و به جایش فرمود: ﴿بَلِ اتَّبَعَ الَّذِينَ ظَلَمُوا﴾ بلکه کسانی که ستم کردند هواهای خود را پیروی نمودند تا بدین وسیله ضلالتی که بعداً در آیه ﴿فَمَنْ يَهْدِي مَنْ أَضَلَّ اللَّهُ﴾ چه کسی هدایت می‌کند کسی را که خدا به خاطر ظلمش گمراه کرد» به ایشان نسبت می‌دهد تعلیل کرده باشد، به اینکه چون ظالم بودند.

پس معلوم می‌شود که ظلم اضلال الهی را در پی دارد، هم چنان که در جای دیگر فرموده: ﴿يُثَبِّتُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ وَيُضِلُّ اللَّهُ الظَّالِمِينَ وَيَفْعَلُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ﴾^۱.

پس جمله ﴿فَمَنْ يَهْدِي مَنْ أَضَلَّ اللَّهُ﴾ استفهامی است انکاری که می‌رساند مشرکین

^۱ خداوند کسانی را که ایمان آوردند بر قول ثابت و حق، ثابت قدم می‌سازد، هم در زندگی دنیا و هم در آخرت، و ستمگران را گمراه می‌کند، و هر چه بخواهد می‌کند. - ابراهیم، آیه ۲۷.

پیرو هوای نفس باید از نعمت هدایت مایوس باشند، هر چند که حق برایشان ظاهر شده باشد، برای اینکه ستم کردند، و ستم باعث این شد که ما گمراهشان کنیم، و در کلام خدای تعالی مکرر آمده که فرموده: «إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ» خدا مردم ستمگر را هدایت نمی‌کند».

«وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ» این جمله نجات ایشان را به کمک یاوران نفی می‌کند، و حاصلش این است که: بعد از آنکه از ناحیه خودشان نتوانستند از ضلالت نجات یابند، چون خدا گمراهشان کرده بود، از ناحیه دیگران هم هیچ یآوری برای نجات ندارند، و اینکه کلمه «ناصرین» را جمع آورده، دلالت می‌کند بر اینکه غیر ایشان یاورانی از قبیل شفیعیان دارند.

و این حرف که کسی^۱ بگوید «معنای نفی ناصران برای ایشان این است که: یک نفر از ایشان یک نفر ناصر ندارد، چون مشهور از مقابله جمع با جمع همین معنا است» درست نیست، برای اینکه حرف مزبور همه جا جاری نمی‌شود.

و معنای آیه این است که: بلکه کسانی که با شرک ظلم کردند، هواهای نفس خود را بدون علم پیروی نمودند، و در نتیجه خدا به کیفر ظلمشان گمراهشان کرد، و دیگر هیچ راهنمایی که هدایتشان کند نیست، و هیچ یاورانی که یاریشان کنند ندارند.

شرح مفاد آیه: ﴿فَاقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا...﴾ با بیان

اینکه فطرت انسان هادی همه افراد در هر عصر و مصر به سوی سعادت است

﴿فَاقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ﴾

حرف «فاء» که در اول آیه است می‌رساند که کلام در آیه فرع و نتیجه مطالبی است که در خصوص مبدء و معاد از آیات قبل استفاده می‌شود، و معنایش این است که: وقتی ثابت شد که خلقت و تدبیر تنها از آن خداست، و او را شریکی نیست، و او به زودی خلق را مبعوث نموده و به حساب می‌کشد، و نیز معلوم شد که در آن روز کسی که از او اعراض کرده باشد، و رو به غیر او آورده باشد، راه نجاتی ندارد، پس روی دل به سوی دین کن، و ملازم آن باش، که آن همان دینی است که خلقت الهی بدان دعوت می‌کند.

بعضی^۲ از مفسرین گفته‌اند «کلام در این آیه فرع و نتیجه تسلیتی است که از سیاق بیان سابق استفاده می‌شود، و حق مطلب را می‌رساند، و می‌فرمود: مشرکین به خاطر ظلمشان پیروی کردند هواها را، و از تعقل

^۱ تفسیر روح المعانی، ج ۲۱، ص ۳۹.

^۲ تفسیر روح المعانی، ج ۲۱، ص ۲۹.

صحیح اعراض نمودند، و در نتیجه خدا گمراهشان کرد، و به

هیچ نصری اجازه یاری و هدایتشان را نداد، و به هیچ نجات دهنده‌ای اجازه نداد که از ضلالت نجاتشان دهد، نه تو، و نه غیر تو، پس تو از هدایت ایشان مایوس باش، و تنها به خودت و به مؤمنینی که پیرویت کردند بپرداز، و روی دل خود و پیروانت را به سوی دین کن».

بنابراین مراد از «اقامه وجه برای دین» روی آوردن به سوی دین، و توجه بدان بدون غفلت از آن است، مانند کسی که به سوی چیزی روی می‌آورد، و همه حواس و توجهش را معطوف بدان می‌کند، به طوری که دیگر به هیچ طرف نه راست و نه چپ رو بر نمی‌گرداند و ظاهراً لام در «دین» لام عهد است، و در نتیجه مراد از دین، اسلام خواهد بود.

کلمه «حنیفا» حال از فاعل «اقم» است، و ممکن هم هست حال از دین و یا حال از وجه باشد، اما اولی ظاهرتر و با سیاق مناسب‌تر است، و کلمه مذکور از ماده «حنف» است، که به معنای تمایل دو پا بسوی وسط می‌باشد، و در آیه منظور اعتدال است.

﴿فَطَرَتَ اللَّهُ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا﴾ کلمه «فطرت» بر وزن فعلت به اصطلاح اهل ادب بنای نوع را می‌رساند و در کلمه مورد بحث به معنای نوعی از خلقت است و ﴿فَطَرَتَ اللَّهُ﴾ به نصب خوانده می‌شود، چون در مقام واداری شنونده است، و چنین معنا می‌دهد که ملازم فطرت باش و بنابراین در جمله مزبور اشاره است به اینکه این دینی که گفتیم واجب است برای او اقامه وجه کنی، همان دینی است که خلقت بدان دعوت، و فطرت الهی به سویش هدایت می‌کند، آن فطرتی که تبدیل پذیر نیست.

برای اینکه دین چیزی به غیر از سنت حیات، و راه و روشی که بر انسان واجب است آن را پیشه کند تا سعادت‌مند شود نیست. پس هیچ انسانی هیچ هدف و غایتی ندارد مگر سعادت، هم چنان که تمامی انواع مخلوقات به سوی سعادت خود، و آن هدفی که ایده‌آل آنهاست هدایت فطری شده‌اند، و طوری خلق شده، و به جهازی مجهز گشته‌اند که با آن غایت و هدف مناسب است، هم چنان که از موسی (علیه السلام) حکایت کرده که در پاسخ فرعون گفت: ﴿رَبُّنَا الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى﴾^۱ و نیز فرموده: ﴿الَّذِي خَلَقَ فَسَوَّىٰ وَالَّذِي قَدَّرَ فَهَدَىٰ﴾^۲.

بنابراین انسان نیز مانند سایر انواع مخلوقات مفطور به فطرتی است که او را به سوی تکمیل نواقص، و رفع حوائجش هدایت نموده، و به آنچه که نافع برای اوست، و به آنچه که برایش ضرر دارد ملهم کرده و

^۱ پروردگار ما کسی است که نخست، خلقت هر چیزی را به آن چیز داد، و سپس هدایتش کرد. طه، آیه ۵۰.

^۲ آن خدایی که خلق کرد، و تمام عیار و بی نقص آفرید، و آنچه تقدیر نموده سپس هدایت فرمود. - اعلیٰ، آیه ۲ و ۳.

فرموده: ﴿وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا﴾^۱ و او در این حال مجهز به جهاز بدنی نیز هست، که با آن اعمال مورد حاجت خود را انجام دهد، هم چنان که فرموده: ﴿ثُمَّ السَّبِيلَ يَسَّرَهُ﴾^۲ یعنی سپس وسیله و راه زندگی را برایش فراهم کرد.

پس انسان دارای فطرتی خاص به خود است، که او را به سنت خاص زندگی و راه معینی که منتهی به هدف و غایتی خاص می شود، هدایت می کند راهی که جز آن راه را نمی تواند پیش گیرد، ﴿فَطَرَتَ اللَّهُ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا﴾ و انسان که در این نشاء زندگی می کند، نوع واحدی است که سودها و زیانهایش نسبت به بنیه و ساختمانی که از روح و بدن دارد سود و زیان مشترکی است که در افراد مختلف اختلاف پیدا نمی کند. پس انسان از این جهت که انسان است بیش از یک سعادت و یک شقاوت ندارد، و چون چنین است لازم است که در مرحله عمل تنها یک سنت ثابت برایش مقرر شود، و هادی واحد او را به آن هدف ثابت هدایت فرماید.

و باید این هادی همان فطرت و نوع خلقت باشد، و به همین جهت دنبال ﴿فَطَرَتَ اللَّهُ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا﴾ اضافه کرد که ﴿لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ﴾.

و اما اینکه گفتیم نوع انسان یک سعادت و شقاوت دارد، برای این است که اگر سعادت افراد انسانها به خاطر اختلافی که با هم دارد مختلف می شد، یک جامعه صالح و واحدی که ضامن سعادت افراد آن جامعه باشد، تشکیل نمی گشت، و همچنین اگر سعادت انسانها به حسب اختلاف اقطار، و سرزمینهایی که در آن زندگی می کنند، مختلف می شد، و سنت اجتماعی که همان دین است اساسش همان چیزی باشد که منطقه اقتضاء دارد آن وقت دیگر انسانها نوع واحدی نمی شدند، بلکه به اختلاف منطقهها مختلف می شدند، و نیز اگر سعادت انسان به اقتضای زمانها مختلف می شد، یعنی اعصار و قرون یگانه اساس سنت دینی می گشت. باز انسانهای قرون و اعصار نوع واحدی نمی شدند، و انسان هر قرنی و زمانی غیر انسان زمان دیگر می شد، و اجتماع انسانی سیر تکاملی نمی داشت، و انسانیت از نقص متوجه به سوی کمال نمی شد، چون نقص و کمالی وجود ندارد مگر اینکه یک جهت مشترک و ثابت

^۱ و قسم به نفس و آنکه او را نیکو بیافرید و به او شر و خیر را الهام کرد. - شمس، آیه ۷ و ۸

^۲ عبس، آیه ۲۰.

بین همه انسانهای گذشته و آینده باشد.

البته منظور ما از این حرف این نیست که اختلاف افراد و مکانها و زمانها هیچ تاثیری در برقراری سنت دینی ندارد، بلکه ما فی الجمله و تا حدی آن را قبول داریم، چیزی که هست می‌خواهیم اثبات کنیم که اساس سنت دینی عبارت است از ساختمان و بنیه انسانیت، آن بنیه‌ای که حقیقتی است واحد و مشترک بین همه افراد و اقوام، و ثابت در همه.

می‌خواهیم بگوییم برای انسانیت سنتی است واحد، و ثابت به ثبات اساسش، که همان انسان است، و همین سنت است که آسیای انسانیت بر محور آن می‌گردد، و همچنین سنت‌های جزئی که به اختلاف افراد و مکانها و زمانها مختلف می‌شود، پیرامون آن دور می‌زند.

و این همان است که جمله ﴿ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ﴾ بدان اشاره می‌کند، و ما به زودی و در بحثی جداگانه ان شاء الله این مطلب را توضیح بیشتری می‌دهیم.

اقوال مختلف مفسرین در باره مفردات و مفاد آیه فوق

مفسرین در مفردات آیه، و معنای مجموع آن، اقوال متفرق دیگری دارند.

اول اینکه: ^۱ مراد از «اقامه وجه» محکم کاری در عمل است، چون وجه عبارت است از چیزی که متوجه آنی و آن عمل است، و اقامه‌اش به معنای تسدید و اتقان آن است.

و این حرف صحیح نیست، برای اینکه وجه عمل غرض مقصود از عمل است و آن غیر از عمل است و در آیه شریفه فرمود: ﴿فَأَقِمْ وَجْهَكَ﴾، و فرموده «فاقم وجه عملک».

دوم اینکه: ^۲ کلمه «فطرة» در جمله ﴿فَطَرَتَ اللَّهُ﴾ منصوب است، زیرا کلمه «اعنی» در تقدیر است و کلمه فطرت به معنای ملت است، و معنای جمله این است که: استقامت در دین به خرج بده، و دین را نگهدار، یعنی ملتی را که خدا مردم را بر آن ملت آفریده ادامه بده، که در خلقت خدا تبدیلی نیست.

اشکال این وجه هم این است که: این حرف وقتی صحیح است که مراد از کلمه فطرت و کلمه ﴿فَطَرَ النَّاسَ﴾ دو چیز باشد، اولی به معنای ملت، و دومی به معنای خلقت باشد، و تفکیک در معنای آنها خلاف ظاهر آیه است، و اگر بگویی ممکن است دومی یعنی ﴿فَطَرَ النَّاسَ﴾ را هم به همان معنای ملت و دین بگیریم، و بگوییم معنایش «ادان الناس»

^۱ تفسیر روح البیان، ج ۷، ص ۳۰.

^۲ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۳۹.

است، یعنی مردم را وادار بر دین (توحید) کرد و در این صورت دیگر اشکال تفکیک وارد نمی‌شود، می‌گوییم: بله، و لیکن آن وقت جمله ﴿لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ﴾ از ما قبل خود بریده و غیر مربوط به آن می‌گردد. علاوه بر این در این وجه خلاف ظاهر روشنی است، چون دین را به معنای توحید گرفته، و اگر هم دین به معنای اسلام و یا مجموع دین‌ها باشد، و کلمه فطرت هم بر همان معنای متبادر خود باشد، که عبارت است از خلقت، آن وقت تقدیر گرفتن کلمه «اعنی» درست نمی‌شود، چون دین به این معنا غیر از فطرت به معنای خلقت است.

سوم اینکه: کلمه فطرت بدل است از کلمه «حنیفا» و فطرت به معنای ملت است، اشکال این حرف همان اشکالی است که بر وجه سابق کردیم.

چهارم اینکه: ^۱ کلمه فطرت مفعول مطلق است برای فعل محذوف، و مقدر، و تقدیر کلام «فطر الله فطرة فطر الناس علیها» است، یعنی خدا فطرتی درست کرد که انسانها را نیز بر آن فطرت مفسور کرده که فساد این وجه حاجت به توضیح ندارد.

پنجم اینکه: معنای آیه این است که: پیروی کن از دین، آنچه را که فطرت خدا بر آن دلالت دارد، و آن همان است که ابتدای خلقت، تو را بر آن دلالت می‌کند، زیرا خداوند طوری موجودات را آفرید و ترکیب و صورتگری نمود، که دلالت کند بر اینکه صانعی قادر، عالم، حی، قدیم و واحد دارد، صانعی که هیچ چیز شبیه او نیست، و او نیز به هیچ چیز شبیه نیست.

اشکال این وجه این است که: مبتنی است بر اینکه کلمه «فطرت» به تقدیر «اتبع - پیروی کن» منصوب شده باشد، هم چنان که ابو السعود و قبل از او ابو مسلم مفسر، این نظریه را داده‌اند، آن وقت مراد از پیروی فطرت، پیروی دلالت فطرت و خلقت می‌شود، و مراد از «عدم تبدیل الخلق» تغییر نپذیرفتن خلقت است، در دلالت کردن بر وجود صانع، و صفات کریمه او، و این وجه از نظر معنا نزدیک به همان وجهی است که ما برای آیه ذکر کردیم چون ما نیز کلمه «فطرت» را حمل بر واداری نمودیم، لیکن این اشکال متوجه وجه مذکور می‌شود که آیه شریفه عام است، و وجهی ندارد که به توحید اختصاص یابد.

ششم اینکه: ^۲ کلمه «لا» در جمله ﴿لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ﴾ در عین اینکه نفی است، معنای نهی را افاده می‌کند، و می‌فرماید که خلقت خدا یعنی آن دینی را که مامورید به آن متمسک شوید، تغییر ندهید، و یا اینکه خلقت خدا را با انکار دلالتش بر توحید تغییر ندهید، و از همین باب است آن تفسیری که به ابن عباس نسبت داده‌اند که گفته: منظور از آیه نهی از اخته کردن انسانها است.

^۱ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۳۹.

^۲ تفسیر منهج الصادقین، ج ۷، ص ۲۰۵.

اشکال این وجه این است که: اولاً هیچ دلیلی نداریم بر اینکه خلق به معنای دین است و ثانیاً دلیلی نیست بر اینکه اعراض از دلالت مخلوقات، و یا انکار دلالت آن تبدیل خلق خدا باشد، و تفسیری هم که به ابن عباس نسبت داده‌اند فسادش ظاهر است.

هفتم کلام فخر رازی است که در تفسیر کبیر خود گفته: «احتمال دارد منظور از ﴿لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ﴾ این باشد که خداوند خلایق را برای عبادت آفریده، و همه آنها بندگان اویند، و این هرگز تغییر پذیر نیست، و بندگان او چون بندگان عرفی نیستند در بندگان عرفی تبدیل هست این مولا بنده خود را به آن دیگری می‌فروشد، و یا اصلاً آزادش می‌کند، دیروز فلانی مولایش بود، امروز دیگری مولای اوست، و یا اصلاً مولا ندارد، به خلاف بندگی خدا، کسی نمی‌تواند از بندگی او بیرون شود.

پس این جمله می‌خواهد فساد قول کسانی را که گفته‌اند: عبادت برای تحصیل کمال است، باطل کند، چون آنها می‌گویند بنده وقتی به کمال بندگی خود رسید، دیگر تکلیفی برایش نمی‌ماند، همه حرام‌ها برایش حلال، و همه واجبات مباح می‌شود، و جمله مورد بحث می‌گوید: انسان به هر درجه از کمال هم برسد، باز هم بنده است.

و نیز می‌خواهد گفتار مشرکین را باطل کند، که می‌گفتند ناقص، صلاحیت عبادت خدا را ندارد، بلکه آدمیان بندگان کواکبند، و کواکب بندگان خدایند، و نیز می‌خواهد گفتار مسیحیان را باطل کند، که گفته‌اند: خدا در عیسی حلول کرده و او اله شده، در جواب همه حرفها می‌فرماید: ﴿لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ﴾، بلکه همه خلق، بندگان خدایند، و نمی‌توانند از بندگی او خارج شوند»^۱.

اشکالی که به گفته وی وارد است این است که: بین ملکیت و عبادت تکوینی با ملکیت و عبادت تشریحی خلط کرده، چون ملک خدای تعالی قابل انتقال و بطلان نیست، زیرا ملک تکوینی است، به این معنا که قیام وجود اشیاء به اوست، عبادتی هم که در مقابل این ملکیت قرار می‌گیرد، عبادت تکوینی است، یعنی خضوع ذات هر چیزی برای اوست، و

^۱ تفسیر کبیر فخر رازی، ج ۲۵، ص ۱۲.

این عبادت هم مانند ملکیت قابل تبدیل و ترک نیست، هم چنان که خودش فرموده: ﴿وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ﴾^۱

و آن عبادتی که قابل تبدیل است، و یا می شود ترکش کرد، عبادت تشریحی مانند نماز و امثال آن است، که در مقابل ملک تشریحی خدا قرار می گیرد، چون عقل همان طور که من و تو را مالک اعتبار می کند، خدا را نیز مالک قانونی می داند - دقت بفرمایید.

و اگر جمله ﴿لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ﴾ دلالت کند بر اینکه ملک و عبادت و عبودیت تبدیل پذیر نیست، تکوینی آن را می گوید، نه تشریحی، و آن عبادتی هم که مشرکین و متصوفه و مسیحیان تبدیل کرده اند به اینکه یکی قائل به ارتفاع تکلیف از انسان کامل شده، و دیگری به جای خدا، بت و کواکب و یا مسیح را می پرستند، عبادت تشریحی است، نه تکوینی.

﴿مُنِيبِينَ إِلَيْهِ وَاتَّقُوهُ وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَلَا تَكُونُوا مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾

در این جمله بعد از آنکه در جملات قبل، خطاب متوجه شخص رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) بود، خطاب را متوجه عموم کرده نظیر آیه ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا طَلَقْتُمُ النِّسَاءَ﴾^۲، و آیه ﴿فَاسْتَقِمَّ كَمَا أُمِرْتَ وَمَنْ تَابَ مَعَكَ، وَلَا تَطْغَوْا﴾^۳، که اول خطاب را به رسول خود کرده، سپس متوجه عموم نموده است، و در نتیجه معنای آیه مورد بحث به مثل این بر می گردد که بگوییم «فاقم و جهک للدين حنيفا انت و من معک منيبين الى الله - رو به سوی دین کن در حالی که حنیف است، تو و هر که با تو است در حالی که به سوی خدا انا به داشته باشید»، و «انابه» به معنای بازگشت و توبه است.

﴿وَ اتَّقُوهُ وَاَقِمُوا الصَّلَاةَ﴾ کلمه «تقوی» در اینجا بر حسب دلالتی که مقام دارد شامل امتثال اوامر خدا، و پرهیز از نواهی او می شود، و از بین همه اوامر خدا فقط نماز را ذکر کرد برای اینکه اهمیت آن را برساند، چون نماز عمود دین است.

﴿وَلَا تَكُونُوا مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾ در اینکه چرا در بین همه محرمات تنها شرک را ذکر کرد، جوابش همان است که در باره نماز دادیم، چون شرک از همه گناهان کبیره بزرگتر است، به شهادت آیه ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ﴾^۴ و آیاتی دیگر.

^۱ هیچ چیز نیست مگر آنکه او را تسبیح و حمد می گوید. - اسری، آیه ۴۴.

^۲ ای پیغمبر چون زنان را طلاق می دهید. - طلاق، آیه ۱.

^۳ استقامت بورز آن طور که مامور شده ای تو و هر که با تو توبه کند و طغیان موزید. - هود، آیه ۱۱۲.

^۴ خدا این را نمی آمرزد که به وی شرک ورزند، و پایین تر از آن را از هر کس بخواهد می آمرزد. نساء، آیه ۴۸.

نهی از تحزب و تفرق در دین که از صفات مشرکین و ناشی از پیروی آنان از اهواء

خود است

﴿مِنَ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ وَكَانُوا شِيعًا كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ﴾

کلمه «من» برای بیان است، و منظور از کسانی که دین خود را متفرق کردند، مشرکین است، در این جمله مشرکین را به خصوصی‌ترین صفاتی که در دین دارند معرفی نموده، و آن این است که: در دین متفرقند، و دسته دسته و حزب حزب هستند، و هر حزب به دین خود خوشحال است، و علت آن همان است که کمی قبل از این فرمود: ﴿بَلِ اتَّبَعَ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَهْوَاءَهُمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ فَمَنْ يَهْدِي مَنْ أَضَلَّ اللَّهُ وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ﴾ و بیان داشت که مشرکین اساس دین خود را بر هوی و هوس نهاده‌اند، و خدا ایشان را هدایت نمی‌کند، و هادی دیگری هم جز او نیست.

و معلوم است که هوای نفس همه مردم یک جور نیست، بلکه به یک حالت هم ثابت نمی‌ماند، بلکه به اختلاف احوال مختلف می‌شود، و اگر چنین چیزی اساس دین باشد، معلوم است که دین با سیر هواها و پاپیای آن سیر می‌کند، و با سقوط هواها و پستی آنها پست می‌گردد، و در این اشکال هیچ فرقی بین دین حق و دین باطل نیست، چون دین حق هم وقتی اساسش هوی باشد باطل است.

از اینجا معلوم می‌شود که نهی از تفرقه کلمه در دین، در حقیقت نهی از این است که هوای را به جای عقل، اساس دین قرار دهند، و چه بسا احتمال^۱ داده شود که: «آیه شریفه کلامی است از سر گرفته شده باشد» ولی این احتمال با سیاق سازگار نیست.

در آیه شریفه از مشرکین به خاطر تفرقی که در کلمه و تشستی که در دین دارند مذمت شده.

﴿وَإِذَا مَسَّ النَّاسَ ضُرٌّ دَعَوْا رَبَّهُمْ مُنِيبِينَ إِلَيْهِ ثُمَّ إِذَا آذَقَهُمْ مِنْهُ رَحْمَةً إِذَا فَرِيقٌ مِنْهُمْ بِرَبِّهِمْ يُشْرِكُونَ﴾

تعبیر به «مس» برای این است که: بر ناچیزی و مختصر بودن گرفتاری دلالت کند، و نکره آوردن «ضر» و «رحمة» نیز برای افاده اختصار و ناچیزی است، و معنای آیه این است که: چون مختصر ضرری از قبیل مرض، فقر و شدت، به انسان‌ها برسد، پروردگارش را می‌خوانند، در حالی که به سوی او که همان خدای سبحان است بازگشت می‌کنند، و چون خدای تعالی مختصر رحمتی به ایشان بچشاند، ناگهان جمعی از این مردم به پروردگارش که

^۱ تفسیر منهج الصادقین، ج ۷، ص ۲۰۶.

دیروز او را می خواندند، و به ربوبیتش اعتراف می کردند، شرک ورزیده و شریکها برایش می تراشند. خلاصه می خواهد بفرماید: انسان طبیعتاً کفرانگر نعمت هاست، هر چند که در هنگام گرفتاری به نعمت و ولی نعمت اقرار داشته باشد. و اگر فرموده: «ناگهان جمعی از مردم» برای این است که همه مردم چنین نیستند.

﴿لِيَكْفُرُوا بِمَا آتَيْنَاهُمْ فَتَمَتَّعُوا فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ﴾

در این جمله مشرکین مورد نظر را تهدید می کند و لام در «لیکفروا» لام امر غایب است، و جمله «فتمتعوا» متفرع بر ما قبل خودش است، و امر دیگری است که با امر سابق روی هم تهدید را می رساند و التفات از امر غایب به امر حاضر برای افاده فوران خشم است، از اینکه چقدر در باره خدای تعالی کوتاهی نموده، و امر او را ناچیز می انگارند؟! و این بی اعتنائیشان به جایی رسیده که در هنگام بدبختی و گرفتاری دست به دامنش می شوند، ولی در هنگام خوشی کفران نعمتش می کنند.

﴿أَمْ أَنْزَلْنَا عَلَيْهِمْ سُلْطَانًا فَهُوَ يَتَكَلَّمُ بِمَا كَانُوا بِهِ يُشْرِكُونَ﴾

کلمه «ام» به اصطلاح ادبی منقطعه است، و مراد از «نازل کردن سلطان» اعلام و یا تعلیم است، که مجازاً انزال خوانده شده، و مراد از «سلطان» برهان است، و منظور از «تکلم» دلالت است، که مجازاً تکلمش خوانده، و بنابراین معنای آیه این است که: بلکه ما به ایشان برهانی را اعلام کردیم که دلالت می کند بر شرک ایشان. و ممکن هم هست مراد از «سلطان» صاحب سلطان یعنی فرشته باشد، که در این صورت دیگر مجازی در کلمه «انزال» و «تکلم» به کار نرفته، آن وقت معنا چنین می شود: بلکه مگر ما فرشته ای بر ایشان نازل کردیم، پس او در باره شرکشان تکلم کرد.

﴿وَإِذَا أَدَقْنَا لِلنَّاسِ رَحْمَةً فَرِحُوا بِهَا وَإِنْ تُصِيبُهُمْ سَيِّئَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ إِذَا هُمْ يَقْنَطُونَ﴾

کلمه «اذقة» مانند کلمه «مس»، که گذشت، کمی و ناچیزی را می رساند، و کلمه «قنوط» به معنای نومیدی است.

کلمه «اذا» ی اولی، شرطیه، و دومی فجائیة (ناگهانی) است، و مقابله بین «اذا» در چشاندن رحمت، و «ان» در رسانیدن سیئه، این معنا را می رساند که رحمت قطعی و بسیار است، و مصیبت اندک و احتمالی است. و اگر رحمت را به خدا نسبت داد، ولی رساندن سیئه را به خدا نسبت نداد، برای این است که رحمت، امر وجودی است که از ناحیه خدا افزایه می شود، و سیئه و گرفتاریها، امور

عدمی هستند، و برگشتشان به افاضه نکردن خداست، و به همین جهت آن را تعلیل کرد به ﴿بِمَا قَدَّمْتُ أَيْدِيَهُمْ﴾، آنچه به دست خود از پیش فرستادند، و همین تعلیل آوردن در طرف سیئه و نیاوردن آن در طرف رحمت، اشاره است به اینکه رحمت، تفضل است.

و تعبیر در رحمت به «فرحوا» و در سیئه به ﴿إِذَا هُمْ يَقْنَطُونَ﴾، برای اشاره و دلالت بر این است که: نو میدی امری حادث و چیزی است که انتظارش نمی رود، چون رحمت و سیئه هر دو به دست خداست، ولی رحمت خدا واسع است، لذا تعبیر به مضارع «يقنطون» کرد، که حال آنان را مجسم کرده باشد، چون مضارع دلالت بر حال هم دارد.

بیان عدم منافات اینکه فرمود انسان با اصابه سیئه نو میدی می شود با آنکه فرمود: ﴿إِذَا

مَسَّ النَّاسَ ضُرٌّ دَعَوْا رَبَّهُمْ...﴾

و مراد از آیه شریفه بیان این نکته است که: مردم نظرشان از ظاهر آنچه از نعمت و نعمت می بینند فراتر نمی رود، باطن امر را نمی بینند، همین که نعمتی به دستشان می آید، خوشحال می شوند، بدون اینکه بیندیشند این امر به دست خود آنان نیست، و این خدا است که به مشیت خود نعمت را به ایشان رسانده، و اگر او نمی خواست نمی رسید، و همین که نعمتی را از دست می دهند مایوس می شوند، تو گویی خدا در این میان هیچکاره است، و از دست رفتن نعمت به اذن خدا نبوده، پس این مردم ظاهر بین و سطحی اند.

با این بیان روشن می شود که دیگر هیچ تدافع و ناسازگاری بین این آیه و آیه سابق که می فرمود: ﴿وَإِذَا مَسَّ النَّاسَ ضُرٌّ دَعَوْا رَبَّهُمْ مُنِيبِينَ إِلَيْهِ...﴾، نیست، برای اینکه مدلول آیه مورد بحث این است که: مردم ظاهر بین و سطحی نگر هستند، وقتی نعمتی به دستشان می رسد خوشحال می شوند، و چون از دست می دهند نو میدی و مایوس، و مدلول آیه سابق این است که وقتی نعمتی بدستشان می رسد خوشحال می شوند، و چون از دست می دهند خدا خدا می کنند، در حالی که از آنچه از دست داده اند نو میدی، و از اسباب آن مایوسند، تنها به خدا بازگشت می کنند، پس منافاتی بین دو آیه نیست.

و چه بسا بعضی^۱ از مفسرین از این شبهه جواب داده اند که: «مردم مورد نظر در دو آیه مختلفند، مراد از مردم در آیه سابق غیر از مراد از مردم در آیه مورد بحث است، و به فرضی هم یکی باشند خدا خدا کردنشان در یک حال است، و نو میدی شان در حالی دیگر».

بعضی^۲ دیگر گفته اند: «خدا گفتن زبانی از باب عادت است، و منافات ندارد که همین شخص در

^۱ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۴۳.

^۲ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۴۳.

دل نوید باشد» ولی خواننده به سستی هر دو جواب واقف است.

جواب^۱ سومی که داده‌اند این است که: «مراد از نویدی ایشان این است که کار نویدان را می‌کنند، مثل اینکه به جمع ذخیره در ایام قحطی می‌پردازند». ولی به ایشان اشکال شده که علاوه بر اینکه دلیلی بر این معنا نیست، با «اذا» ی فجائیه و نویدی ناگهانی نمی‌سازد.

وسعت و تنگی معیشت تابع مشیت خدا است ﴿يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ﴾

﴿أَوْ لَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ﴾

این آیه خطای مردم را در مبادرت به خشنودی، و نویدی بیان می‌کند، و می‌فرماید که: نباید در هنگام رسیدن به نعمت بی‌درنگ خوشحالی کرد، و در مورد از دست رفتن نعمت بی‌درنگ نوید شد، برای اینکه رزق در کمی و زیادی تابع مشیت خداست، بر انسان لازم است که بداند آن رحمتی که به وی رسیده و همچنین آن ناملایمی که به او رسیده هر دو با مشیت خدا قابل زوالند، پس نباید به چیزی که ایمن از فقدانش نیست خوشحال شود، و از چیزی که امید زوالش هست ناراحت و نوید گردد.

و اما اینکه فرمود: مگر نمی‌بینند که خدا روزی را برای هر کس بخواهد گسترش می‌دهد، و مساله روزی دادن را امری دیدنی معرفی کرد، برای این است که بفهماند این رزقی که به انسان می‌رسد، و یا خود آدمی کسب می‌کند، مولود دست بدست دادن هزاران هزار اسباب و شرایطی است که آدمی - که آن را از هنرمندی خود می‌داند - یکی از آن هزاران هزار است، و همچنین آن سببی که انسانها دل خود را به آن خوش می‌کنند، که من فلان مغازه یا فلان کارخانه و یا فلان پست را دارم، نیز یکی از آن اسباب است، و تمامی اسباب هم سبب بودنشان از خودشان نیست، همه مستند به خدای سبحان است. پس این خدا است که یا رزق می‌دهد و یا نمی‌دهد، و همو است که رزق را یا زیاد می‌دهد و یا کم می‌دهد، بر یکی وسعت داده، و بر دیگری تنگ می‌گیرد، و بقیه الفاظ آیه روشن است.

﴿فَاتِ ذَا الْقُرْبَىٰ حَقَّهُ وَالْمَسْكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ...﴾

کلمه «ذی القربی» به معنای صاحب قرابت از ارحام است. و کلمه «مسکین» به معنای کسی است که از فقیر بد حال تر باشد، و «ابن السبیل» به معنای مسافر در راه مانده و حاجتمند است، و اینکه کلمه «حق» به ضمیر «ذی القربی» اضافه شده، دلالت دارد بر اینکه برای ذی القربی حق ثابتی است، و خطاب در آیه به رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) است، پس ظاهر آیه با قرآینی که در آن هست این است که مراد از «حق» خمس است، و وظیفه دادن آن متوجه به رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) و هر مسلمانی که مامور به دادن

^۱ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۴۳.

خمس است، می‌باشد و منظور از کلمه «قرابت» به هر حال

قربان رسول خدا است، هم چنان که در آیه خمس هم مراد همین است. همه اینها در صورتی است که آیه شریفه در مدینه نازل شده باشد، و اما در فرضی که مانند سایر آیات این سوره در مکه نازل شده باشد آن وقت مقصود از حق مطلق احسان خواهد بود، نه خمس.

و به خاطر اینکه آیه از نظر معنا عمومیت دارد، و مخصوص به رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) نیست، لذا در بیان آثار نیک خمس، و یا صدقه به طور عموم فرمود: ﴿ذَلِكَ خَيْرٌ﴾ این بهتر است برای کسانی که رضای خدا را می جویند، و آنان رستگارانند.»

مراد از «ربا» و «زکات» در آیه: ﴿وَمَا آتَيْتُمْ مِنْ رَبًّا لِيَرْبُوا...﴾

﴿وَمَا آتَيْتُمْ مِنْ رَبًّا لِيَرْبُوا فِي أَمْوَالِ النَّاسِ فَلَا يَرْبُوا عِنْدَ اللَّهِ وَ مَا آتَيْتُمْ مِنْ زَكَاةٍ تُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُضْعِفُونَ﴾

کلمه «ربا»، به معنای نمو مال، و زیاد شدن آن است، و جمله «لیربوا...» اشاره به علت این نامگذاری می کند، که چرا ربا را ربا خواندند بنابراین مراد این است که: مالی که شما به مردم داده اید تا اموالشان زیاد شود، نه برای اینکه خدا راضی شود - این قید را از ذکر اراده وجه خدا در عبارت مقابل آن می فهمیم - آن مال نزد خدا زیاد نمی شود، و نمو نمی کند، و ثوابی از آن عایدتان نمی شود، برای اینکه قصد قربت نداشته اید.

﴿وَمَا آتَيْتُمْ مِنْ زَكَاةٍ تُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُضْعِفُونَ﴾ مراد از «زکات» مطلق صدقه است، و معنایش این است که: آن مالی که برای رضای خدا دادید، و اسراف هم نکردید، چند برابرش عایدتان می شود، کلمه «مضعف» به معنای دارنده چند برابر است، و معنای کلام این می شود که: چنین کسانی آنها را «مضعف لهم» مالشان و یا ثوابشان چند برابر می شود.

پس مراد از «ربا» و «زکات» به قرینه مقابله و شواهدی که همراه این دو کلمه است، ربای حلال است، و آن این است که چیزی را به کسی عطا کنی و قصد قربت نداشته باشی، و مراد از صدقه آن مالی است که برای رضای خدا بدهی همه اینها در صورتی است که آیه شریفه در مکه نازل شده باشد، و اما اگر در مدینه نازل شده باشد، مراد از ربا همان ربای حرام، و مراد از زکات همان زکات واجب است.

و این آیات و آیات قبلش به مدنی شبیه ترند، تا به مکی، و اینکه: بعضی^۱ ادعای روایت یا اجماع منقول در این باب کرده اند، اعتباری به گفته شان نیست

^۱ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۴۴.

بحث روایتی [روایتی در باره شان نزول آیه: ﴿ضَرَبَ لَكُمْ مَثَلًا مِّنْ أَنْفُسِكُمْ...﴾ که در مقام نفی

اعتقاد به شریک داشتن خدا است]

در کتاب عیون از عبد الله بن عباس روایت کرده که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) در بین ما به خطبه ایستاد، و در آخر فرمود: ماییم کلمه تقوی و سبیل هدی و مثل اعلی و حجة عظمی و عروة الوثقی...^۱

و در تفسیر قمی در ذیل آیه ﴿ضَرَبَ لَكُمْ مَثَلًا مِّنْ أَنْفُسِكُمْ...﴾، گفته: سبب نزول این آیه چنین بود که قریش حج خانه خدا را به روش ابراهیم (علیه السلام) انجام می دادند، و تلبیه آن جناب را می گفتند، یعنی می گفتند: «لَبَّيْكَ اللَّهُمَّ لَبَّيْكَ، لَبَّيْكَ لَا شَرِيكَ لَكَ لَبَّيْكَ، اِن الْحَمْدُ وَالنَّعْمَةُ لَكَ وَالْمَلِكُ، لَا شَرِيكَ لَكَ».

این مراسم هم چنان ادامه داشت، تا آنکه وقتی ابلیس به صورت پیر مردی پیش ایشان آمد و تلبیه ایشان را تغییر داد و گفت: «لَبَّيْكَ اللَّهُمَّ لَا شَرِيكَ لَكَ إِلَّا شَرِيكًا هُوَ لَكَ، تَمَلِكُهُ وَ مَا مَلِكُ - یعنی لبیک بار الها شریکی برایت نیست، مگر آن شریکی که خودت گرفته ای، و مالک او و مالک ملک او بی» قریش از آن به بعد تلبیه خود را تغییر داده و تلبیه ابلیس را سنت خود کردند، تا آنکه رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) مبعوث شد، و این عمل را انکار نمود و فرمود: خدا شریک ندارد، و این تلبیه، شرک به خدا ورزیدن است.

پس این آیه نازل شد که: ﴿ضَرَبَ لَكُمْ مَثَلًا مِّنْ أَنْفُسِكُمْ هَلْ لَكُمْ مِّنْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ مِنْ شُرَكَاءَ فِي مَا رَزَقْنَاكُمْ فَأَنْتُمْ فِيهِ سَوَاءٌ﴾، یعنی آیا راضی می شوید شما انسانهای مخلوق که در آنچه دارید شریک داشته باشید؟ نه، پس چطور راضی می شوید برای من که خالق عالمم در آنچه مالکم شریک قائل شوید؟!^۲

و در کافی به سند خود از ابی بصیر از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که در ذیل جمله: ﴿فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا﴾ فرمود: دین حنیف، ولایت است.^۳

و نیز در همان کتاب به سند خود از هشام بن سالم، از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که گفت: به آن جناب عرضه داشتم معنای ﴿فَطَرَتَ اللَّهُ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا﴾

^۱ عیون

^۲ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۵۴.

^۳ اصول کافی، ج ۱، ص ۳۴۶، روایت ۳۵.

چیست؟ فرمود دین توحید است.^۱

مؤلف: این روایت را از حلبی و زراره نیز از آن جناب روایت کرده^۲ و صدوق هم آن را در کتاب توحید از علاء بن فضیل، و زراره، و بکیر، از آن جناب نقل کرده است.^۳

و در روضه کافی به سند خود از اسماعیل جعفی، از امام ابی جعفر (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: شریعت نوح این بود که خدا به یکتایی پرستیده شود، و در عبادتش اخلاص داشته باشند، و شریکهایی که برای خدا قائل بودند خلع کنند، و این همان فطرتی است که خدا خلق را بر آن خلق نموده.^۴

روایاتی در ذیل آیه: ﴿فَطَرَتَ اللَّهُ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا...﴾ و بیان مراد از «فطرت»

و در تفسیر قمی به سند خود از هیثم رمانی، از حضرت رضا (علیه السلام) از پدرش، از جدش، از پدرش محمد بن علی (علیه السلام) روایت کرده که در ذیل آیه ﴿فَطَرَتَ اللَّهُ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا﴾ فرمود: آن فطرت عبارت است از لا اله الا الله محمد رسول الله علی امیر المؤمنین ولی الله، و توحید تا اینجا است.^۵

مؤلف: این معنا در بصائر الدرجات از امام صادق (علیه السلام)^۶ و در کتاب توحید از عبد الرحمن مولای امام ابی جعفر (علیه السلام) از آن جناب روایت شده.^۷

و معنای اینکه: فرمود فطرت عبارت است از این سه شهادت، این است که: هر انسانی مفطور است بر اعتراف به خدا، و به اینکه شریک ندارد، زیرا با وجدان خود در می یابد که به اسبابی احتیاج دارد که آن اسباب نیز سبب می خواهند، و این همان توحید است و نیز مفطور به اعتراف بر نبوت نیز هست، زیرا به وجدان خود احساس می کند که ناقص است، و این نقص او را نیازمند به دینی کرده که تکمیلش کند، و این همان نبوت است، و نیز مفطور به ولایت و اعتراف به آن نیز هست، برای اینکه به وجدان خود احساس می کند که اگر بخواهد عمل خود را بر طبق دین تنظیم کند، جز در سایه سرپرستی و ولایت خدا نمی تواند، و فاتح این ولایت در اسلام همان علی بن ابی طالب (صلی الله علیه و آله و سلم) است، البته معنای گفتار ما این

^۱ اصول کافی، ج ۲، ص ۱۰ (ط اسلامیة).

^۲ اصول کافی، ج ۲، ص ۱۰ (ط اسلامیة).

^۳ توحید صدوق، ص ۳۲۸ (ط تهران).

^۴ روضه کافی، ج ۸، ص ۲۳۶.

^۵ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۵۵.

^۶ بصائر الدرجات،

^۷ توحید صدوق، ص ۳۲۹.

نیست که انسانها حتی انسانهای اولی به فطرتشان متدین به این سه شهادت بوده‌اند.

برگشت معنای روایت قبلی که آیه را به ولایت تفسیر می‌کرد به همین معنا است، چون ولایت مستلزم توحید و نبوت هست، و معقول نیست کسی ولایت داشته باشد، و به آن معترف باشد، ولی نبوت را قبول نداشته باشد، و همچنین آن روایت دیگر که فطرت را به توحید تفسیر می‌کرد، همین معنا را افاده می‌کند، چون معنای توحید این است که انسان معتقد به وحدانیت خدای تعالی باشد، خدایی که مستجمع تمامی صفات کمال است، که مستلزم به معاد و نبوت و ولایت هست، پس بنابراین برگشت تفسیر آیه در روایتی به شهادتهای سه‌گانه، و در روایتی دیگر به ولایت، و در روایت سوم به توحید، به یک معنا است.

و در کتاب محاسن به سند خود از زراره روایت کرده که گفت: من از امام ابی جعفر (علیه السلام) از آیه ﴿فَطَرَتَ اللَّهُ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا﴾ پرسیدم، فرمود: خداوند مردم را بر این معرفت که او پروردگارشان است خلق کرده، و اگر غیر از این بود از هر کس می‌پرسیدی پروردگار تو کیست؟ و کیست که تو را روزی می‌دهد؟ نمی‌توانست پاسخی بدهد.^۱

و در کافی به سند خود از حسین بن نعیم صحاف، از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که در حدیثی گفت امام فرمود: خدای عز و جل همه مردم را بر فطرتی خلق کرد که خلقتش طبق آن فطرت بوده، نه ایمان به شریعتی داشته‌اند، و نه کفری و انکاری، تا آنکه خدای عز و جل رسولانی بر انگیخت، تا بندگان را به سوی ایمان به او دعوت کنند، و آن وقت بود که بعضی ایمان آورده و خدا هدایتشان کرد، و بعضی دیگر را هدایت نکرد.^۲

مؤلف: و در این معنا روایت دیگری در تفسیر آیه ﴿كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً﴾^۳ وارد شده، و مراد از انسان فطری در این روایت انسان ساده‌ای است که بر اساس فطرت ساده‌ای که خدا او را بر آن فطرت آفریده بود زندگی می‌کرد، آن فطرت ساده‌ای که به اوام فکری، و هواهای نفسانی آلوده نشده بود، و معلوم است که چنین فطرت سالم و دست نخورده آن قدر استعداد پذیرایی اصول عقاید و کلیات شرایع الهی را دارد که می‌توان گفت استعدادی است نزدیک به فعلیت، چون چنین انسانی هر چه می‌کرد به تحریک فطرت و خصوصیت خلقتش می‌کرد.

ولی با همه اینها راه یافتنش به خصوص عقاید حق، و تفصیل شرایع الهی و جزئیات آن، منوط به هدایت خاص الهی و از طریق نبوت بود، چون عقل فطری به آن جزئیات راه نمی‌یابد، در مباحث نبوت که در جلد

^۱ محاسن، ج ۱، ص ۲۴۱ حدیث ۲۲۴ (ط دارالکتاب اسلامی قم).

^۲ کافی، ج ۲، ص ۴۱۶.

^۳ بقره، آیه ۲۱۳.

دوم این کتاب گذشت این مطلب را به طور مفصل بحث کردیم.

و در الدر المثنور است که: ابن مردویه، از حماد بن عمرو و الصفار، روایت کرده که گفت: از قتاده پرسیدم معنای ﴿فَطَرَتَ اللَّهُ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا﴾ چیست؟ گفت: انس بن مالک برایم حدیث کرد که رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) فرمود: منظور از فطرتی که خدا مردم را بر آن فطرت آفریده دین خدا است.^۱

چند روایت حاکی از اینکه کل مولود یولد علی الفطرة...

و نیز در همان کتاب آمده که بخاری، مسلم، ابن منذر، ابن ابی حاتم و ابن مردویه، از ابی هریره روایت کرده‌اند که گفت رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) فرمود: هیچ مولودی به دنیا نمی‌آید مگر بر فطرت، و این پدر و مادر کودک هستند که او را یهودی و نصرانی و مجوسی می‌کنند، هم چنان که نتاج و بچه هر حیوانی کامل است، آیا هیچ در آنها نقص می‌بینید؟ سپس ابو هریره گفت: اگر خواستید در این باره بخوانید: ﴿فَطَرَتَ اللَّهُ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا...﴾^۲.

مؤلف: این روایت را از مالک و ابی داوود، و ابن مردویه، از ابی هریره از رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) آورده، اما با این عبارت که: هر مولودی بر فطرت متولد می‌شود، بعد پدر و مادرش او را یهودی یا نصرانی می‌کند، هم چنان که شتر بهیمه‌ای تمام عیار نتاج می‌دهد، هیچ دیده‌ای که ناقص نتاج دهد؟
این روایت را کافی نیز به سند خود از زراره از ابی جعفر (علیه السلام) در ضمن حدیثی نقل کرده که فرمود: رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) فرمود: هر مولودی بر فطرت متولد می‌شود، یعنی بر این معرفت که آفریدگارش خدا است...^۳.

و در توحید به سند خود از عمر روایت کرده که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) فرمود: کودک را به خاطر اینکه می‌گیرید مزیند زیرا گریه طفل تا چهار ماه گواهی شهادت به لا اله الا الله است، و تا چهار ماه دیگر صلوات بر پیغمبر است، و تا چهار ماه دیگر دعا به جان پدر و مادر است.^۴

مؤلف: این حدیث مضمون لطیفی دارد، و معنایش این است که طفل تا چهار ماه احدی را نمی‌شناسد، تنها و تنها حاجتش را احساس می‌کند، و با گریه رفع آن حاجت را می‌خواهد، و معلوم است که برآورنده حاجتش خدا است، پس او به درگاه خالقش تضرع می‌کند، و به وحدانیت او شهادت می‌دهد.

^۱ الدر المثنور، ج ۵، ص ۱۵۵.

^۲ الدر المثنور، ج ۵، ص ۱۵۵.

^۳ کافی، ج ۲، ص ۱۳ روایت سوم.

^۴ توحید صدوق، ص ۳۳۱.

و در چهار ماه دوم پدر و مادرش را می‌شناسد، و می‌فهمد که ایندو واسطه میان او و رافع حاجاتش هستند، البته تنها این مقدار را درک می‌کند که واسطه‌اند، نه اینکه شخص آن دو را بشناسد، تکرار می‌کنم که در چهار ماهه دوم این قدر می‌فهمد که بین او و خدا که رافع حاجاتش می‌باشد واسطه‌ای هست، ولی نمی‌داند که آن واسطه که رحمت و فیض را می‌گیرد و به خلق می‌رساند پیغمبر است، پس گریه‌اش در چهار ماهه دوم در حقیقت درخواست رحمت است از پروردگارش برای پیغمبر، تا بوسیله پیغمبر به او نیز برسد.

و در چهار ماهه سوم پدر و مادر را بشخصه و با خصوصیتی که دارند می‌شناسد، و از دیگران تمیز می‌دهد، پس گریه‌اش دعا است به جان آن دو، می‌خواهد رحمت خدا از مسیر آن دو به وی برسد، پس حدیث شریف لطیف‌ترین اشارتها را در کیفیت جریان فیض از مجرای واسطه‌ها بیان می‌کند - دقت بفرمایید -.

و در مجمع البیان در ذیل آیه ﴿وَآتِ ذَا الْقُرْبَىٰ حَقَّهُ﴾ می‌گوید: ابو سعید خدری، و غیر او روایت کرده‌اند که وقتی این آیه به رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) نازل گردید فدک را به فاطمه داد، و تسلیمش هم کرد، و این معنا از امام ابی جعفر و امام صادق (علیه السلام) روایت شده^۱.

و در کافی به سند خود از ابراهیم یمانی از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: ربا دو جور است، یکی ربایی که می‌توان خورد، و دیگر آنکه نمی‌توان خورد، اما آن ربایی که جایز و حلال است، هدیه‌ای است که به کسی می‌دهی و از دادنت ثواب می‌خواهی، چون ثواب آن چند برابر خود آن است، این آن ربایی است که می‌توان خورد، و خدای تعالی در باره‌اش فرموده: ﴿وَمَا آتَيْتُم مِّن رِّبَا لِّيَرْبُوَا فِي أَمْوَالِ النَّاسِ فَلَا يَرْبُوَا عِنْدَ اللَّهِ﴾^۲. و اما آن ربایی که خوردنی نیست، آن همان ربایی است که خدا از آن نهی کرده و وعده آتش در برابرش داده.

مؤلف: این روایت را در تهذیب هم از ابراهیم بن عمر، از آن جناب^۳، و نیز در تفسیر قمی از حفص بن غیاث، از آن جناب^۴ و در مجمع البیان بدون ذکر سند از امام باقر (علیه السلام) آورده‌اند^۵.

و در مجمع البیان در ذیل آیه ﴿فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُضْعِفُونَ﴾ گفته امیر المؤمنین (علیه السلام) فرموده: خدای تعالی نماز را واجب کرد تا خلق از تکبر منزه شوند، و زکات را واجب کرد تا سبب زیادی رزقشان گردد، و

^۱ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۰۶.

^۲ فروع کافی، ج ۵، ص ۱۴۵.

^۳ التهذیب، ج ۵، ص ۱۵.

^۴ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۵۹ (ط قم).

^۵ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۰۶.

روزه را واجب کرد تا خلقشان را بیازماید و خالص کند، و صلّه رحم را واجب کرد تا جمعیت زیاد شود^۱.
و در کتاب فقیه خطبه‌ای از فاطمه زهراء (علیه السلام) نقل کرده که در آن فرمود: خداوند ایمان را واجب کرد تا دلها از شرک پاک گردد، و نماز را واجب کرد، تا مردم را از مرض تکبر پاک کند، و زکات را واجب کرد تا رزقشان زیاد شود^۲.

گفتاری در معنای فطری بودن دین در چند فصل

توضیح در مورد هدایت عامه موجودات و اینکه تمامی موجودات در مسیر تکاملی خود مراحل را طی می‌کنند و در همه مراحل رو به سوی غایت تکوینی خود دارند

۱- اگر انواع موجودات، از جاندار و بی جان، شعور دار و بی شعور را مورد تامل قرار دهیم که به تدریج و یکی پس از دیگری موجود می‌شوند، و تکامل می‌کنند، یعنی از خاک خشک و بی جان به سوی حیات حرکت نموده، و به صورت انواع نباتات در می‌آیند، و از نبات به سوی حیات دارای شعور حرکت نموده، به صورت انواع حیوانات در می‌آیند، و از آن مرحله نیز گذشته و به صورت موجودی عاقل در می‌آید، خواهیم دید که هر نوعی از آنها در وجود خود سیری تکوینی، و معین دارد و دارای مراحل مختلفی است، بعضی از مراحل قبل از بعض مراحل دیگر، و بعضی بعد از بعضی دیگر است، بطوری که نوع به هر یک از آن مراحل می‌رسد بعد از آن که از مرحله قبلی گذشته باشد، و به مرحله بعدی هم نرسیده باشد، و این نوع هم چنان با طی منازل استکمال می‌کند تا به آخرین مرحله که نهایت درجه کمال اوست برسد.

از سوی دیگر این مراتبی که در طی حرکت نوع مشاهده می‌کنیم، هر یک از آنها

^۱ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۰۶.

^۲ فقیه، ج ۳، ص ۴۶۷.

ملازم مقامی است که خاص به خود او است، نه از آن جلو می‌افتد، و نه عقب می‌ماند، و این ملازمت از ابتدای حرکت نوع در سیر وجودی‌اش تا آخرین نقطه کمالش هست، از اینجا می‌فهمیم که پس بین همه این مراحل یک رابطه تکوینی وجود دارد، که چون بند تسبیح مراحل را به یکدیگر وصل کرده، به طوری که نه یک مرحله آن از سلسله مراحل حذف می‌شود، و نه جای خود را به مرحله‌ای دیگر می‌دهد، از اینجا نتیجه می‌گیریم که پس برای این نوع موجود، غایتی تکوینی است، که از همان آغاز وجودش متوجه آن غایت و به سوی آن در حرکت است، و از پای نمی‌ایستد تا به آن غایت برسد.

مثلاً یک دانه گردو را اگر در نظر بگیریم می‌بینیم که اگر در زیرزمین قرار گیرد - البته نه هر قراری، بلکه قراری که واجد شرایط نمو باشد، یعنی رطوبت به مقدار لازم، و حرارت و سایر شرایط را به مقدار لازم داشته باشد - مغز آن شروع می‌کند به نمو، و چاق شدن، تا آنجا که پوست را می‌شکند، و از لای پوست بیرون می‌شود، و هر روز بر ابعاد حجمش افزوده می‌شود، و هم چنان زیادتر می‌گردد تا سر از خاک در آورد، بیرون خاک نیز بلندتر، و ضخیم‌تر می‌شود تا به صورت درختی نیرومند و سبز و باردار در آید.

پس یک دانه گردو در این سیر تکاملی، حالش تغییر نمی‌کند، و از ابتدای وجودش غایت تکوینی دارد، که خود را به آن غایت تکوینی برساند، غایتی که گفتیم عبارت است از درختی کامل و بارور.

همچنین اگر یک نوع از انواع حیوانات را، مثلاً گوسفند را در نظر بگیریم، می‌بینیم که آن نیز بدون شک از همان ابتداء که تگون پیدا می‌کند، و در شکم مادر به صورت جنینی در می‌آید، متوجه به سوی غایت نوعیه‌اش می‌باشد، و آن غایت عبارت است از گوسفندی کامل آن گوسفندی که خواص و آثار گوسفندی دارد این حیوان نیز از راهی که تکوین پیش پایش قرار داده برای دیگر منحرف نمی‌گردد، و غایت خود را فراموش نمی‌کند، و هرگز دیده نشده که روزی از روزها گوسفند به سوی غیر غایت خود سیر کند، مثلاً راه فیل را پیش بگیرد، و یا بخواهد درخت گردو شود.

پس معلوم می‌شود هر نوع از انواع موجودات مسیر خاصی در طریق استکمال وجود، دارند، و آن مسیر هم دارای مراتب خاصی است، که هر یک مترتب بر دیگری است تا منتهی شود به عالی‌ترین مرتبه، که همان غایت و هدف نهایی نوع است، و نوع با طلب تکوینی - نه ارادی -، و با حرکت تکوینی - نه ارادی -، در طلب رسیدن به آن است، و از همان ابتداء که داشت تگون می‌یافت مجهز، به وسایل رسیدن به آن غایت، است.

و این توجه تکوینی از آنجا که مستند به خدای تعالی است، نامش را هدایت عام الهی می‌گذاریم، و - همان طور که متذکر شدیم - این هدایت تکوینی در هدایت هیچ نوعی از مسیر تکوینی آن خطا نمی‌رود، بلکه با استکمال تدریجی و به کار بستن قوا و ادواتی، که مجهز به آنها است، برای آسانی مسیر، آن را به غایت نهایی سوق می‌دهد. هم چنان که فرموده: ﴿رَبُّنَا الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى﴾^۱ و نیز فرموده: ﴿الَّذِي خَلَقَ فَسْوَى وَالَّذِي قَدَّرَ فَهَدَى وَالَّذِي أَخْرَجَ الْمَرْعَى فَجَعَلَهُ غُثَاءً أَحْوَى﴾^۲.

۲- زندگی اجتماعی و نیاز به قانون و ویژگی انسان است و بینش و دیدگاه انسان مبنا و

تعیین کننده قوانین و سنن حاکم بر او است

۲- در این میان نوع انسان نیز همین وضع را دارد، و از آن حکم کلی مستثنی نیست، به این معنا که او نیز مشمول هدایت عامه است، چون می‌دانیم از آن روزی که نطفه‌اش شروع به تکون می‌کند، به سوی یک انسان تمام عیار متوجه است، انسانی که آثار انسانیت و خواص آن را دارد، و تا رسیدن به این هدف نهایی مرحله‌هایی را طی می‌کند، علقه مضغه، و مضغه عظام، و سپس جنین می‌شود، طفل می‌گردد، مراهق می‌شود، جوان و کامل مرد، و پیر می‌گردد.

چیزی که هست یک تفاوت بین انسان با سایر انواع حیوانات و نباتات و غیر آن هست، و آن این است که: هر چند بعضی حیوانات نیز اجتماعی زندگی می‌کنند، لیکن در قبال مدنیت بشر چیزی نیست، آری انسان به خاطر احتیاجات تکوینی بیشتری که دارد، و نواقص بیشتری که در وجود او هست، نمی‌تواند همه نواقص خود را خودش به تنهایی تکمیل کند، و همه حوایج وجودی‌اش را خودش برآورد، به این معنا که یک فرد از انسان زندگی انسانی‌اش تمام نمی‌شود، در حالی که خودش باشد و خودش، بلکه محتاج است به اینکه نخست یک اجتماع کوچک خانواده‌ای تشکیل شود، و سپس یک اجتماع بزرگ شهری به وجود آید، و از مسیر ازدواج و تعاون و همکاری، با دیگران جمع شود، و همه با هم و با همه قواشان که بدان مجهزند در رفع حوائج همه بکوشند، و سپس حاصل زحمات را بین همه تقسیم کنند، و هر کس به قدر شانی که در اجتماع دارد سهم خود را از آن بگیرد.

خواننده عزیز در مباحث سابق این کتاب خوانده که گفتیم: مساله مدنیت و اجتماعی زندگی کردن طبیعی انسان نیست، و چنین نیست که از ناحیه طبیعت تحریک بر این معنا شود، بلکه او طبیعت دیگری دارد

^۱ خدای ما آن کسی است که همه موجودات عالم را نعمت وجود بخشیده و سپس به راه کمالش هدایت کرده. - طه، آیه ۵۰.
^۲ آن خدایی که خلق کرد و تمام عیار خلق کرد و آن کسی که اندازه‌گیری کرد و سپس هدایت نمود و آن کسی که گیاهان را رویانید و آن را خزان و افتاده کرد. - اعلی، آیه ۵.

که نتیجه آن به وجود آمدن قهری مدنیت است، و

آن این است که: انسان طبعاً می‌خواهد دیگران را به نفع خود استخدام کند، حال هر کس و هر چه می‌خواهد باشد، حتی یک آهن پاره را ببیند بر می‌دارد و می‌گوید روزی بدرد می‌خورد، تا چه رسد به گیاهان و حیوانات، و معلوم است چنین کسی به استخدام افرادی دیگر از نوع خود جری‌تر است، چون زبان آنها را می‌داند، لیکن همین که تصمیم می‌گیرد آنها را استخدام کند، متوجه می‌شود که آنها هم عیناً مثل خود اویند، و بلکه از او جری‌ترند، می‌خواهند خود او را زیر بار بکشند، خلاصه امیالی که او دارد، آنها نیز دارند، لذا ناگزیر می‌شود با آنها از در مسالمت در آید، و حقوقی مساوی حق خود، برای آنها قائل شود.

و نتیجه و سرانجام این برخورد و تضاد بین منافع، این است که بعضی با بعضی دیگر در عمل تعاونی شرکت جویند، و حاصل و دسترنج حاصل از همه کارها بین آنان تقسیم شود، و به هر یک آن مقدار که استحقاق دارد بدهند.

به هر حال پس جامعه انسانی هرگز نمی‌تواند اجتماعی زندگی کند، و دارای اجتماعی آباد شود، مگر وقتی که دارای اصولی علمی، و قوانینی اجتماعی باشد، و آن قوانین را همه محترم بشمارند، و نگهبانی بر آن بگمارند، تا آن قوانین را حفظ کند، و نگذارد از بین برود، و آن را از ضایع و تعطیل شدن جلوگیری کند، بلکه در جامعه جاری‌اش سازد، در این هنگام است که زندگی اجتماعی افراد رضایت‌بخش و قرین سعادت می‌شود. و اما اینکه گفتیم اصولی علمی داشته باشد، این اصول عبارت است از اینکه اجمالاً حقیقت زندگی دنیا را بفهمند، و آغاز و سرانجام انسان را در نظر بگیرند، چون اختلاف مذاهب مختلف در همین سه مساله باعث می‌شود که سنن آن اجتماع نیز مختلف شود، واضح‌تر بگویم، طرز تفکر افراد اجتماع در باره حقیقت زندگی دنیا، و نیز طرز تفکرشان در آغاز و سرانجام جهان، هر قسم باشد سنت‌هایی که در آن اجتماع وضع می‌شود همان طور خواهد بود.

مردمی که طرز تفکرشان در باره حقیقت زندگی انسان در دنیا این باشد که صرفاً موجودی هستی‌مادی، و به جز زندگی دنیای زودگذر که با مرگ خاتمه می‌یابد زندگی دیگری ندارند، و نیز طرز تفکرشان در باره آغاز و سرانجام جهان این باشد که در دار هستی جز اسباب مادی که یکی پس از دیگری موجود می‌شود، و سپس تباہ می‌گردد، چیز دیگری نیست، چنین مردمی وقتی می‌خواهند برای اجتماع خود سنت‌هایی مقرر سازند، طوری آن را مقرر می‌کنند که تنها لذائذ و کمالات محسوس و مادیشان را تامین کند، و ما ورای آن سعادت‌نی نخواهد بود.

و اما مردمی که معتقدند که در پس این عالم ماده صانعی غیر مادی هست که عالم،

صنع او و مخلوق اوست، مانند بت پرستان، وقتی بخواهند سنت‌ها و قوانینی برای اجتماع خود مقرر کنند، رعایت رضای بت‌هایشان را هم می‌کنند، چون معتقدند سعادت زندگیشان در دنیای مادی همه به دست خودشان نیست، بلکه به دست بت‌هاست.

و مردمی که معتقدند که عالم، صنع خدا است، و خدا این جهان را آفریده، تا راه و وسیله برای جهان دیگر باشد، و خلاصه علاوه بر اعتقاد به مبدأ که در بت پرستان نیز بود، معتقد به معاد هم هستند، وقتی می‌خواهند برای زندگی دنیایی خود اساسی بریزند، طوری می‌ریزند که هم در دنیا سعادت‌مند باشند، و هم در آخرت که حیاتی است ابدی، و آغازش از همان روزی است که حیات دنیا با مرگ خاتمه می‌یابد.

بنابراین صورت و شکل زندگی با اختلاف در اصول اعتقادی و طرز تفکر در حقیقت عالم و حقیقت انسانی که جزئی از آن است مختلف می‌شود.

و اما اینکه گفتیم بشر اجتماعی و مدنی هرگز نمی‌تواند اجتماعی زندگی کند، مگر وقتی که قوانینی داشته باشد، دلیلش این است که با نبودن قانون و سنت‌هایی که مورد احترام همه، و حد اقل، اکثریت باشد، جمع مردم متفرق، و جامعه‌شان منحل می‌شود.

و این سنت‌ها و قوانین قضایی است کلی و عملی به شکل «نباید چنین کرد»، «فلان چیز حرام»، و «فلان چیز جایز است»، و این قوانین هر چه باشد، اگر احترام دارد و معتبر است، به خاطر مصلحت‌هایی است که برای اجتماع در پی دارد، و جامعه را صالح می‌سازد، پس در این قوانین مصالح و مفاسد اعمال، در نظر گرفته می‌شود.

۳- دین (مجموعه سنن و قوانین) باید در جهت بر آوردن حوائج حقیقی انسان و مطابق

با فطرت و تکوین تشریح شده باشد

۳- تا اینجا معلوم شد که انسان وقتی به آن کمال و سعادت که برایش مقدر شده می‌رسد، که اجتماعی صالح منعقد سازد، اجتماعی که در آن سنت‌ها و قوانین صالح حکومت کند، قوانینی که ضامن رسیدن انسان به سعادتش باشد، و این سعادت امر و یا اموری است کمالی، و تکوینی، که به انسان ناقص که او نیز موجودی است تکوینی ضمیمه می‌شود، و او را انسانی کامل در نوع خود، و تام در وجودش می‌سازد.

پس این سنن و قوانین - که گفتیم قضایی عملی و اعتباری است - واسطه‌ای است بین نقص انسان و کمال او، و راه عبوری است بین دو منزلگاه او، و همان طور که گفتیم تابع مصالح اوست، که عبارت است از کمال و یا کمالات او، و این کمالات مانند آن واسطه اعتباری و خیالی نیست، بلکه اموری است حقیقی، و واقعی، و سازگار با نواقصی که هر یک مصداق یکی از حوائج حقیقی انسان است.

پس حوائج حقیقی و واقعی انسان این قضایا و «بکن و نکن‌ها»ی عملی را وضع

کرده، و معتبر شمرده است، و مراد از حوائج، آن چیزهایی است که نفس انسان آنها را با امیال و تصمیم‌هایش می‌طلبد، و عقل هم که یگانه نیروی تمیز بین خیر و نافع و مابین شر و مضر است، آنها را تصدیق می‌کند، و معین می‌کند که فلان قانون حاجتی از حوائج واقعی انسان را بر میاورد، و یا رفع احتیاج نمی‌کند، نه هواهای نفسانی، هوای نفس نمی‌تواند کمالات انسانی و حوائج واقعی او را تشخیص دهد، او تنها می‌تواند لذائد مادی و حیوانی انسان را تشخیص دهد.

بنابراین، اصول و ریشه‌های این قوانین باید حوائج حقیقی انسان باشد، حوائجی که واقعا حاجت است، نه بر حسب تشخیص هوای نفس.

این هم معلوم شد که صنع و ایجاد هر نوعی از انواع موجودات را - که یکی از آنها انسان است - به قوا و ابزاری که اگر به کار رود حوائج او را بر طرف می‌سازد مجهز ساخته، که اگر آن موجود فعالیت کند، و آن قوا و آن ابزار را آن طور که باید به کار بزند، به کمال خود می‌رسد، از این معنا نتیجه می‌گیریم که جهازهای تکوینی انسان که بدان مجهز شده، هر یک محتاج و مقتضی یکی از آن قضایای عملی «بکن و نکن» که نامش سنت و قانون است می‌باشد، به طوری که اگر انسان به آن قضایا عمل کند، آن جهاز به حد رشد و کمال خود رسیده، مانند جهاز هاضمه که یکی از جهازهای تکوینی آدمی است، این جهاز اقتضاء قوانینی مربوط به خود دارد، که اگر صاحب جهاز به آن قوانین عمل کند، جهاز مذکور به حد کمال خود که برای رسیدن به آن خلق شده است، می‌رسد، و نیز جهاز تناسل اقتضاء دستوراتی دارد که اگر صاحب جهاز مزبور به آن دستورات عمل کند، جهاز تناسلی خود را به حد کمال می‌رساند چون در جایی صرف کرده که برای آن خلق شده است.

پس روشن شد که به حکم عقل باید دین - که همان اصول عملی و سنن و قوانین عملی است که اگر به آن عمل شود سعادت واقعی انسان را ضمانت می‌کند از احتیاجات و اقتضات خلقت انسان منشا گرفته باشد، و باید که تشریح دین مطابق فطرت و تکوین باشد، و این همان معنایی است که آیه شریفه ﴿فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفاً فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَیْمُ﴾ آن را خاطر نشان می‌سازد.

۴- اسلام «دین فطرت»، «دین خدا» و «سبیل الله» است

۴- تا اینجا خواننده عزیز متوجه شد که معنای فطری بودن دین چیست، اینک می‌گوییم: اسلام «دین فطرت» خوانده شده، چون فطرت انسان اقتضای آن را دارد، و به سوی آن راهنمایی می‌کند. و اگر این دین «اسلام» نامیده شده، برای این است که: در این دین، بنده تسلیم

اراده خدای سبحان است و مصداق اراده او - که صفت فعل است - عبارت است از تمامی علت‌های مؤتلفه از خلقت انسان و مقتضیات تکوینی او (اعم از فعل یا ترک) هم چنان که فرمود: ﴿إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ﴾.

و نیز «دین خدا» نامیده شده، چون خدای تعالی این دین را از بندگانش خواسته، یعنی خواسته است تا عمل خود را چه فعل و چه ترک با آن تطبیق دهند، و چنین اراده کرده است، - البته اراده به آن معنایی که گذشت -.

و نیز «سبیل الله» نامیده شده، چون اسلام تنها سبیل و راهی است که خدا از بندگانش خواسته، تا آن را ببینند، و سلوک کنند تا به کمال وجود و سعادت هستی خود برسند، هم چنان که فرموده: ﴿الَّذِينَ يَصُدُّونَ عَنِ سَبِيلِ اللَّهِ وَيَبْغُونَهَا عِوَجًا﴾^۱ و اما این مساله که دین حق باید از طریق وحی و نبوت، به بشر اعلام شود، و عقل کافی نیست، بیانش در مباحث نبوت و غیر آن گذشت.

[سوره روم (۳۰): آیات ۴۰ تا ۴۷]

﴿اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ ثُمَّ رَزَقَكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ هَلْ مِنْ شُرَكَائِكُمْ مَنْ يَفْعَلُ مِنْ ذَلِكَُمْ مِنْ شَيْءٍ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ ۴۰ ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ ۴۱ قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلُ كَانَ أَكْثَرُهُمْ مُشْرِكِينَ ۴۲ فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ الْقَيِّمِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لَا مَرَدَ لَهُ مِنَ اللَّهِ يَوْمَئِذٍ يُصَدِّعُونَ ۴۳ مَنْ كَفَرَ فَعَلَيْهِ كُفْرُهُ وَ مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِمْ يَمْهَدُونَ ۴۴ لِيَجْزِيَ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْ فَضْلِهِ إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْكَافِرِينَ ۴۵ وَ مِنْ آيَاتِهِ أَنْ يُرْسِلَ الرِّيَّاحَ مُبَشِّرَاتٍ وَ لِيُذِيقَكُمْ مِنْ رَحْمَتِهِ وَ لِيَجْزِيَ الْفُلُكُ بِأَمْرِهِ وَ لِيَتَّبِعُوا مِنْ فَضْلِهِ وَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ۴۶ وَ لَقَدْ أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ رُسُلًا إِلَى قَوْمِهِمْ فَجَاءُوهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَاَنْتَقَمْنَا مِنْ الَّذِينَ أَجْرَمُوا وَ كَانَ حَقًّا عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنِينَ ۴۷﴾

ترجمه آیات

خدا است آن کسی که شما را خلق کرد و سپس روزی داد آنگاه همو است که شما را می میراند و سپس زنده می کند آیا کسی از خدایان شما هست که چنین کارها کند، منزّه و متعالی است خدا از شرکی که به وی می ورزند (۴۰).

^۱ کسانی که از راه خدا - یعنی اسلام - جلوگیری می کنند، و آن راه را کج و معوج می خواهند، چنین و چنانند. - اعراف، آیه ۴۵.

در دریا و خشکی فساد ظاهر گشت به خاطر کارهای بد مردم، ظاهر گشت تا خدا به این وسیله بعضی از آثار کار بد را به ایشان بپشاند (۴۱).

بگو در زمین سیر کنید و ببینید عاقبت کسانی که قبل از شما بودند چه شد و چگونه شد، بیشتر آنان مشرک بودند (۴۲).

پس رو به سوی دین مستقیم کن قبل از آنکه روزی برسد که دیگر خدا اجازه برگشت ندهد در آن روز مردم از هم جدا شوند (۴۳).

آنهايي که کافر شدند کفرشان به ضرر خودشان است و آنها که عمل صالح کردند برای خود ذخیره نمودند (۴۴).

تا خدا کسانی را که ایمان آورده و عمل صالح کردند از فضل خود پاداش دهد که او کافران را دوست نمی‌دارد (۴۵).

و یکی از آیات او این است که بادها را می‌فرستد تا مژده باران دهند و تا شما را از رحمت خود بپشاند و تا کشتی‌ها به امر او به حرکت در آیند و تا شما به طلب فضل او برخیزید و تا شاید شکر او بگذارید (۴۶).

و به تحقیق قبل از تو رسولانی به سوی قومشان فرستادیم معجزه‌های روشن برای آنها آوردند و ما از کسانی که جرم کردند انتقام گرفتیم، و از ازل یاری مؤمنین حقی بود بر ما (۴۷).

بیان آیات

این آیات فصل دوم از فصول چهارگانه‌ای است که گفتیم سوره مشتمل بر آن است، در این آیات با افعال خاص به خدا، و به عبارتی با اسمای افعال خدا استدلال کرده بر بطلان شرکاء، و نفی ربوبیت و الوهیت آنها، و نیز استدلال کرده است بر مساله معاد.

﴿اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ ثُمَّ رَزَقَكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ هَلْ مِنْ شُرَكَائِكُمْ مَنْ يَفْعَلُ مِنْ ذَلِكَُمْ مِنْ شَيْءٍ...﴾
اسم جلاله «الله» در آیه شریفه مبتداء، و جمله ﴿الَّذِي خَلَقَكُمْ﴾ خبر آن است، و همچنین جمله ﴿مَنْ يَفْعَلُ﴾ مبتداء است، و خبرش جمله ﴿مَنْ شُرَكَائِكُمْ﴾ می‌باشد که از مبتداء جلو افتاده است، و استفهام در آیه انکاری است این نظریه ما بود، البته دیگران در ترکیب آیه احتمالات دیگری دارند.

هیچ شانی از شؤون عالم از «خلقت» جدا نیست و لذا خالق عالم را شریکی نیست

و معنای آیه این است که: خدای سبحان کسی است که متصف به اوصافی چنین و

چنان از اوصاف الوهیت و ربوبیت است، پس آیا از بین آله‌های، که شما می‌گویید اله‌اند، کسی هست که چنین اوصافی داشته باشد؟ و چنین کارهایی کند؟ یعنی خلق کند، رزق دهد، بمیراند، و زنده کند؟ و چون هیچ یک آنها چنین نیستند، پس خدای سبحان تنها «اله» شما، و رب شما است - لا اله الا هو - معبودی جز او نیست.

و شاید وجه اینکه در بین همه کارهای خدا، خلقت و رزق دادن و احیاء و اماتہ را اختصاص به ذکر داد، با اینکه مکرر نام آنها در ضمن احتجاجهای سابق گذشت، اشاره به این باشد که رزق منفک از خلقت نیست، به این معنا که رزق دادن نیز خود خلقت است، چیزی که هست به قیاس با خلقتی دیگر آن را رزق او می‌نامیم، چون هستی او را دوام می‌بخشد، مثلاً انسان مخلوقی است و نان و آب نیز مخلوقی دیگر. ولی چون حیات انسان بستگی به نان و آب دارد، ما آب و نان را رزق انسان می‌نامیم، پس رزق هم خلق است، و کسی که خلق را می‌آفریند رازق نیز هست.

پس مشرکین نمی‌توانند بگویند رازق و زنده کننده و میراننده بعضی از خدایان ماست، که چه بسا بعضی از آنان ادعاء هم کرده باشند، و گفته باشند که به طور کلی مدبر عالم انسانی، بعضی از آلهه است، و مدبر تمامی شؤون عالم از خیرات و شرور بعضی دیگر از آلهه‌اند، و لیکن هیچ یک از مشرکین اختلاف ندارند در اینکه خلقت و ایجاد تنها از خدای تعالی است، و کسی و چیزی شریک او در این کار نیست، وقتی این معنا مسلم شد، پس رزق و همچنین هر چیزی که از خلقت جدا نیست، مانند خود خلقت راجع به خدا است، در نتیجه برای خدایان و ارباب آنان شانی از عالم نمی‌ماند، که بگویند این کار را الهه ما می‌کنند، چون هیچ شانی از شؤون عالم جدای از مساله خلقت نیست.

آنگاه خدای سبحان خود را تنزیه نموده، می‌فرماید: ﴿سُبْحَانَهُ وَ تَعَالَىٰ عَمَّا يُشْرِكُونَ﴾ منزّه و متعالی است از شرکی که به وی می‌ورزند».

﴿ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ﴾
این آیه به ظاهر لفظش عام است، و مخصوص به یک زمان و یا به یک مکان و یا به یک واقعه نیست و در نتیجه مراد از «بر و بحر» همان معنای معروف است که شامل همه روی زمین می‌شود.

و مراد از فساد در زمین، مصایب و بلاهایی عمومی است که یکی از منطقه‌ها را گرفته و مردم را نابود می‌کند، مانند زلزله، نیامدن باران، قحطی، مرضهای مسری، جنگها،

غارتها، و سلب امنیت، و کوتاه سخن هر بلایی که نظام آراسته و صالح جاری در عالم را بر هم می‌زند، چه اینکه مستند به اختیار بعضی از مردم باشد، و یا نباشد، چون همه آنها فسادی است که در دریا و خشکی عالم پدید می‌آید، و خوشی و طیب عیش انسانها را از بین می‌برد.

اشاره به وجود رابطه مستقیم بین اعمال مردم و حوادث عالم و توضیح مفاد آیه: ﴿ظَهَرَ

الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ...﴾

﴿بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ﴾

یعنی این فساد ظاهر در زمین، بر اثر اعمال مردم است، یعنی به خاطر شرکی است که می‌ورزند، و گناہانی است که می‌کنند، و ما در تفسیر آیه ﴿وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَىٰ آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِّنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ﴾^۱، و نیز در مباحث نبوت در جلد دوم این کتاب، اثبات کردیم که بین اعمال مردم و حوادث عالم رابطه مستقیم هست، که هر یک متأثر از صلاح و فساد دیگری است.

﴿لِيَذِقَهُمْ بِغُضِّ الَّذِي عَمِلُوا﴾ لام در این جمله، لام غایت است، و آیه چنین معنا می‌دهد: آنچه در زمین ظاهر شد، به خاطر این بود که خدا و بال پاره‌ای از آنچه می‌کردند به ایشان بچشانند، بلکه برای این بود که خود اعمالشان را به ایشان بچشانند، که به صورت و بال به سوی‌شان بر می‌گشت.

و اما اینکه چرا فرمود: بعض اعمالشان را، برای اینکه خدا از بیشتر اعمال آنان صرف نظر کرد، هم چنان که فرمود: ﴿وَمَا أَصَابَكُمْ مِّنْ مُّصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ وَيَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ﴾^۲.

این آیه شریفه ناظر است به وبال دنیوی گناہان، و چشاندن و بال بعضی از آنها، نه همه آنها، و اما عذاب و وبال اخروی گناہان، آیه از آن ساکت است. پس اینکه بعضی‌ها^۳ گفته‌اند: «مراد این است که وبال دنیوی را می‌چشانیم، و اخروی آن را تا رسیدن قیامت تاخیر می‌اندازیم» تفسیری است بدون دلیل.

و بعید نیست که تقدیر کلام را «لِيَذِقَهُمْ بِغُضِّ جَزَاءِ مَا عَمِلُوا - تا بچشانند به ایشان بعضی از کیفر آنچه کرده‌اند» گرفته‌اند و حال آنکه تقدیر آن به عکس این است، یعنی تقدیرش «لِيَذِقَهُمْ جَزَاءِ بَعْضِ مَا عَمِلُوا - تا بچشانند به ایشان جزاء بعضی از کارهای ایشان را» است برای اینکه: آنچه که ما را ناگزیر می‌کند از اینکه چیزی تقدیر بگیریم، - البته اگر ناگزیر باشیم - این است که آنچه به صورت فساد به آنان بر می‌گردد، جزای اعمالشان

^۱ و اگر اهل شهرها ایمان آورند و بپرهیزند هر آینه باز می‌کنیم برای آنان برکت‌هایی از آسمان و زمین. - اعراف، آیه ۹۶.

^۲ آنچه از مصائب به شما می‌رسد به خاطر کارهایی است که خودتان کردید، و خدا از بسیاری از کارهایتان عفو می‌کند. - شوری، آیه ۳۰.

^۳ تفسیر شریف لاهیجی، ج ۳، ص ۵۶۲.

اعمال، پس آنچه می‌چشند جزای پاره‌ای از اعمال است، نه پاره‌ای از جزاء اعمال.
و اینکه فرمود: ﴿لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ﴾ معنایش این است که: خداوند می‌چشاند به آنان آنچه را می‌چشاند،
برای اینکه شاید از شرکشان و گناهانشان دست برداشته، به سوی توحید و اطاعت برگردند.

و اما در پاسخ این سؤال که وجه اتصال آیه مورد بحث به ما قبلش چیست؟ می‌گوییم: وجهش این است
که: در آیه قبل استدلال می‌کرد بر توحید، و نزهت خدا از شرکی که برایش قائل شده‌اند، اینک در این آیه به
آثار شرک اشاره می‌کند، و آن عبارت است از: گناه و فساد در زمین، و چشیدن و بال گناهان، چیزی که هست
در این آیه نامی از شرک نبرده، و مطلب را به گناهان ناشی از شرک اختصاص نداده، بلکه به طور کلی راجع
به گناه صحبت کرده است.

مفسرین در تفسیر این آیه سخنان مختلف و عجیب و غریبی زده‌اند، مثلاً بعضی^۱ گفته‌اند: مراد از «ارض»
سرزمین مکه است. بعضی^۲ گفته‌اند: مراد از «بر - خشکی» بیابانهایی خشک است که نه‌ری از آن نمی‌گذرد، و
مراد از «بحر» هر شهر و قریه‌ای است که بر لب نه‌ری بزرگ قرار داشته باشد. بعضی^۳ دیگر گفته‌اند: مراد از
«بر» صحراها و محل قبایل است، و مراد از «بحر» سواحل، و شهرهای ساحل دریا و نه‌رها است بعضی^۴ دیگر
گفته‌اند: مقصود از «بر» بیابانهای لم یزرع و خشک است، و مراد از «بحر» صحراهای سبز و خرم است. بعضی^۵
گفته‌اند: در اینجا مضافی در تقدیر است، و تقدیر «ظهر الفساد فی البر و مدن البحر» است، یعنی فساد در زمین
و شهرهای دریا ظاهر شد.

شاید داعی آقایان بر این حرف‌ها این بوده که فکر کرده‌اند آیه شریفه - بر حسب روایتی که رسیده -
ناظر به قحطسالی مکه به دنبال نفرین رسول خدا به قریش است، چون قریش در کفر خود لجاجت کرده، و بر
عناد خود ادامه دادند، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) نفرینشان کرد، در نتیجه شهر مکه دچار قحطی
شد، لذا خواسته‌اند با این اقاویل آیه را به آن روایت تطبیق دهند، در نتیجه این طور به زحمت افتاده‌اند.

و نیز بعضی^۶ گفته‌اند: «مراد از فساد در خشکی کشتن یکی از پسران آدم برادر

خودش را می‌باشد، و مراد از فساد در دریا غضب کردن آن پادشاه است که کشتی‌های مردم را

^۱ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۰۷.

^۲ منهج الصادقین، ج ۷، ص ۲۱۱.

^۳ منهج الصادقین، ج ۷، ص ۲۱۱.

^۴ منهج الصادقین، ج ۷، ص ۲۱۱.

^۵ مجمع البیان، ج ۸، ص ۲۰۷.

^۶ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۴۷.

می گرفت». ولی خود خواننده به سستی این سخن واقف است، زیرا در آیه شریفه دلیلی بر آن نیست علاوه بر اینکه آیه عام است.

﴿قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلُ كَانَ أَكْثَرُهُمْ مُشْرِكِينَ﴾

در این آیه شریفه رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) را مامور می کند به اینکه به مردم دستور دهد در زمین سیر کنند، و سرانجام و آثار باقیمانده اقوام گذشته را ببینند، که چگونه خانه هایشان خراب گشته، و آثارشان محو شد، و تا آخرین نفر منقرض شدند، و نسلشان قطع گشت، و دچار انواع گرفتاریها و بلاها شدند، به خاطر اینکه بیشترشان مشرک بودند، پس خدا جزای بعضی کرده هایشان را به ایشان چشاند، تا شاید عبرت گیرندگان عبرت گیرند، و در نتیجه به سوی توحید برگردند. پس آیه شریفه در مقام استشهاد برای مضمون آیه قبل است.

﴿فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ الْقَيِّمِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لَا مَرَدَّ لَهُ مِنَ اللَّهِ يَوْمَئِذٍ يُصَدِّعُونَ﴾

این آیه تفریع بر ما قبل است، و معنایش این است که: وقتی شرک و کفر به حق چنین سرانجامی داشت، و وبالش گردنگیر مرتکبش می شود، پس رو به سوی دین مستقیم کن. ﴿مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لَا مَرَدَّ لَهُ مِنَ اللَّهِ﴾ ظرف «من قبل» متعلق است به جمله «فاقم». و کلمه «مرد» مصدر میمی از رد و به معنای «راد، برگرداننده» است، و مراد از روزی که برگرداننده ای برای آن نیست، و کسی نیست که آن را از خدا برگرداند، روز قیامت است.

دو دسته شدن مردم در روز قیامت، کافران به سوی جهنم و نکو کرداران به سوی بهشت

﴿يَوْمَئِذٍ يُصَدِّعُونَ﴾ اصل این کلمه «یتصدعون» بوده، و تصدع در اصل به معنای تفرق اجزاء ظروف

بوده، و - به طوری که گفته اند^۱ - بعدها در مطلق تفرق استعمال شده، و - باز به طوری که گفته اند^۲ - مراد از آن در آیه این است که: روز قیامت مردم به دو طرف بهشت و جهنم متفرق می شوند.

بعضی^۳ دیگر گفته اند: مراد تفرقه اشخاص مردم است، هم چنان که آیه ﴿يَوْمَ يَكُونُ النَّاسُ كَالْفَرَاشِ

الْمَبْتُوثِ﴾^۴ بدان اشاره می کند، و برای هر یک از این دو معنی وجهی است، ولی ظاهر آن است که - همان طور که بعداً نیز خواهد آمد - بگوییم مراد همان وجه اول است.

^۱ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۴۹ و مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۰۷.

^۲ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۴۹ و مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۰۷.

^۳ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۴۹ و مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۰۷.

^۴ روزی که مردم چون پروانه ای که پراکنده اش کنند می باشند. - قارعه، آیه ۴.

﴿مَنْ كَفَرَ فَعَلَيْهِ كُفْرُهُ وَ مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِأَنْفُسِهِمْ يَمْهَدُونَ﴾

ظاهراً این آیه می‌خواهد ﴿يَتَفَرَّقُونَ﴾ را که در آیه قبل بود تفسیر کند، و در جمله ﴿فَعَلَيْهِ كُفْرُهُ﴾ ممکن هست مضاف حذف شده باشد، و تقدیر آن «فعلیه و بال کفره» باشد، یعنی هر کس کفر بورزد و بال کفرش بر خودش می‌باشد و ممکن هم هست مضافی در تقدیر نباشد و معنایش «هر که کفر بورزد کفرش علیه خودش است» باشد، چون همان عمل و یا اعتقادی که در این نشاء کفر نام دارد، در نشاء دیگر به آتش جاودانه منقلب می‌شود. این آیه یکی از دو فریق است، و فریق دیگر را آیه بعدی بیان می‌کند.

﴿وَمَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِأَنْفُسِهِمْ يَمْهَدُونَ﴾ کلمه «یمهدون» از مهد است، که به معنای گستردن بستر و استفاده از آن است، و فریق دوم که ایمان آورده و عمل صالح کردند، بستری برای خود گسترده‌اند، و اگر فرموده: «فلائنفسهم» با اینکه هر یک از ایشان یک نفرند، و باید فرموده باشد هر کس عمل صالح کند برای خود...، نه برای خودشان، این بدان جهت است که نظر به معنای «من» دارد، که جمع است، نه به لفظ آن که مفرد است، هم چنان که در جمله شرطیه سابق که می‌فرمود: ﴿مَنْ كَفَرَ فَعَلَيْهِ كُفْرُهُ﴾ نظر به لفظ «من» داشت، و ضمیر را مفرد آورد.

نکته دیگر اینکه در جمله مورد بحث در شرط کردن اکتفاء کرد به عمل صالح، و نامی از ایمان نیامورد، و این بدان جهت است که عمل بدون ایمان صالح نمی‌شود، علاوه بر این چون در آیه قبلی شرط ایمان را آورده بود، دیگر حاجت به تکرار نداشت.

و معنای آیه این است که: کسانی که - بعد از ایمان - اعمالی صالح را کردند برای خود تهیه دیده‌اند، سرمایه‌ای را که با آن زندگی کنند، و به زودی بر آنچه برای خود گسترده‌اند قرار می‌گیرند.

﴿لِيَجْزِيَ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْ فَضْلِهِ إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْكَافِرِينَ﴾

راغب گفته: کلمه «جزاء» به معنای بی‌نیازی و کفایت است، چنان که خدای تعالی فرموده: ﴿لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئاً﴾^۱ و نیز فرموده: ﴿لَا يَجْزِي وَالِدٌ عَنْ وَكَلِدِهِ وَلَا مَوْلُودٌ هُوَ جَازٍ عَنْ وَالِدِهِ شَيْئاً﴾^۲، و نیز به معنای آن مقابلی که کفایت کند، و در ازاء مقابل خود قرار گیرد، آمده، می‌گویی: «جزیته کذا - من او را این طور جزاء دادم، و یا جزیته بکذا - من

او را به فلان چیز جزاء دادم، حال این چیز خیر باشد، جزایش هم خیر می‌شود، شر باشد جزایش شر می‌شود»^۳.

^۱ روز قیامت کسی کس دیگر را بی‌نیاز نمی‌کند. - بقره، آیه ۴۸-۱۱۷.

^۲ هیچ پدری کفایت از فرزند خود نکند، و هیچ فرزندی کفایت از والدش نکند. - لقمان، آیه ۳۳.

^۳ مفردات راغب، ماده جزاء.

پاداشی که خدا به مؤمنان صالح العمل می دهد فضل او است که ناشی از محبت خدا

به بندگان خود می باشد

در آیه مورد بحث لام در «لیجزی» لام غایت است، و منافات نیست ما بین اینکه آنچه را در قیامت به صالحان می دهد جزاء خوانده، که معنای مقابله را می دهد، و اینکه در عین حال آن را فضل خود خوانده، که در معنایش مقابله ای نیست، برای اینکه درست است که ثواب آخرت را جزاء، و مقابل اعمال صالح آنان خوانده، ولی این را هم نباید فراموش کرد که صاحبان اعمال صالح خودشان و اعمالشان ملک طلق خدای سبحانند، پس چیزی از خود ندارند، تا به خدا بدهند، و مستحق جزاء شوند، عبودیت کجا، و مالکیت استحقاق کجا؟ پس هر جزایی هم که به ایشان داده شود فضلی است که بدون استحقاق به ایشان داده شده است.

چیزی که هست خدای تعالی باز از شدت فضل و رحمتی که به بندگان خود دارد، آنان را مالک اعمالشان اعتبار کرده، و در عین اینکه خودش مالک ایشان، و مالک اعمال ایشان است، در برابر اعمالشان حقی برایشان قائل شده و آنان را مستحق آن حق خوانده، و بهشت و مقام قربی که به ایشان می دهد پاداشی در مقابل اعمالشان دانسته، و این حق اعتباری، خود فضل دیگری است از خدای سبحان.

منشا این فضل محبتی است که خدا به بندگان خود دارد، چون آنان پروردگار خود را دوست می دارند، و رو به سوی او می کنند، و دین او را به پا می دارند، و فرستادگان او را به آنچه دعوت می کنند پیروی می کنند، لذا خدا هم ایشان را دوست می دارد، هم چنان که خودش فرموده: ﴿قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ﴾^۱.

بدین جهت است که آیه مورد بحث آنچه را که خدا از ثواب به بندگان می دهد اجر و پاداش آنان نامیده، با اینکه در معنای این کلمه چه در عربی (اجر) و چه فارسی (پاداش) معنای مقابله و مبادله هست، و در عین حال آن را فضل هم خوانده، برای اینکه گفتیم خود آن مقابله و مبادله نیز از فضل خدا است، و منشاش محبتی است که به بندگان خویش دارد، لذا در آخر آیه به همین نکته اشاره نموده و می فرماید: ﴿إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْكَافِرِينَ﴾ چون او کفار را دوست نمی دارد.

^۱ بگو اگر خدا را دوست می دارید، مرا پیروی کنید، تا خدا هم شما را دوست بدارد. - آل عمران، آیه ۳۱.

پس از اینجا معلوم شد که جمله ﴿إِنَّهُ لَا يَجِبُ الْكَافِرِينَ﴾ هم طرف اثبات را تعلیل می‌کند، و هم طرف نفی را، و می‌فرماید: خدا مؤمنین اهل عمل را به این فضل اختصاص داده، و کفار را از آن محروم کرده، برای اینکه مؤمنین را دوست می‌دارد، و کفار را دوست نمی‌دارد.

یاد آوری آیت «باد» و آثار آن

﴿وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ يُرْسِلَ الرِّيحَ مُبَشِّرَاتٍ وَ لِيُذِيقَكُمْ مِنْ رَحْمَتِهِ وَ لِتَجْرِيَ الْفُلُكُ بِأَمْرِهِ وَ لِتُبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ وَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾

منظور از اینکه بادها را مبشر خوانده، این است که: بادها مژده باران می‌دهند، چون قبل از آمدن باران باد می‌وزد.

﴿وَلِيُذِيقَكُمْ مِنْ رَحْمَتِهِ﴾ این جمله عطف است بر محل «مبشرات» نه بر ظاهرش، چون در آن معنای تعلیل است، و تقدیر کلام این است که: «یرسل الريح لتبشركم و ليديقكم من رحمة» بادها را می‌فرستد برای اینکه شما را مژده دهد، و برای اینکه از رحمت خود به شما بچشاند، و مراد از «اذقه رحمت» رساندن انواع نعمت‌ها است که بر وزیدن باد مترتب می‌شود، چون وقتی باد می‌وزد عمل تلقیح در گله‌ها و میوه‌ها انجام می‌شود، و عفونت‌ها از بین می‌رود، و جو زمین تصفیه می‌شود، و نعمتهایی دیگر از این قبیل که اطلاق جمله، همه را شامل می‌شود.

﴿وَلِتَجْرِيَ الْفُلُكُ بِأَمْرِهِ﴾ یعنی بادها را می‌فرستد تا چنین و چنان شود، و نیز کشتیها به امر او به حرکت در آیند ﴿وَلِتُبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ﴾، یعنی و تا رزق او را که از فضل اوست بطلبید.

﴿وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾ و تا شاید شکر بگذارید، این جمله هدف و نتیجه معنوی فرستادن باد است، هم چنان که بشارت باد، و چشاندن رحمت، و جریان کشتی‌ها، و به دست آوردن فضل خدا، نتایج صوری و مادی آن بود.

کلمه «شکر» به معنای آن است که نعمت ولی نعمت را طوری به کار بزنی که از انعام منعم آن خبر دهد، و یا ثنای او بگویی که چه نعمتها به تو ارزانی داشته است، و هر کدام باشد منطبق با عبادت او می‌شود، و به همین جهت تعبیر کرد به «لعل»، که امید را می‌رساند، چون نتایج معنوی تخلف پذیر است، یعنی ممکن است مردم شکر او را بجا نیاورند، و لذا فرمود تا شاید شکر بگذارید، به خلاف نتایج مادی مذکور که تخلف پذیر نیست، باد وقتی وزید نتایج مذکور را در پی دارد.

﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ رُسُلًا إِلَىٰ قَوْمِهِمْ فَجَاءَهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَأَنْتَقِمْنَا مِنْ الَّذِينَ أَجْرَمُوا وَكَانَ حَقًّا عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنِينَ﴾

راغب می‌گوید: اصل «جرم» به فتح جیم و سکون راء، به معنای کندن میوه از درخت است، - تا آنجا که می‌گوید - و «أجرم» به معنای این است که: فلانی صاحب جرم شد، مانند «أثمر و أثمر و البن» که به معنای این است که: صاحب میوه و خرما و شیر شد. این معنای لغوی ثلاثی و باب افعال کلمه است، و لیکن به عنوان استعاره در ارتکاب هر عمل زشتی استعمال می‌شود، و در سراسر کلام عرب دیده نشده که این کلمه در حق اشخاص دانا و پسندیده استعمال شود.^۱

و این آیه شریفه نظیر جمله معترضه است، و گویا بدین منظور آمده که بیان کند برای مؤمنین حقی بر پروردگارشان هست، و آن این است که: در دنیا و آخرت یاریشان کند، که یکی از مصادیق یاری او از ایشان این است که از مجرمین انتقام بگیرد.

این حقی است که از ناحیه خود خدای تعالی برای مؤمنین جعل شده، پس دیگر جا ندارد کسی بر آن اشکال کند که: خدا هیچ وقت مقهور و محکوم غیر خود نمی‌شود.

﴿فَأَنْتَقِمْنَا مِنْ الَّذِينَ أَجْرَمُوا﴾ «فاء» بر سر این جمله فای فصیحه است، و معنایش این است که: پس بعضی از ایشان ایمان آورده، و بعضی دیگر جرم کردند، در نتیجه ما از مجرمین انتقام گرفتیم، و این همواره حقی است به عهده ما که مؤمنین را یاری کنیم، یعنی از عذاب نجات داده و مخالفینشان را هلاک کنیم، و در این آیه تا حدی اشعار به این معنا است که انتقام از مجرمین به خاطر مؤمنین است، چون یکی از مصادیق نصرت آنان است.

بحث روایتی (روایاتی در ذیل آیه: ﴿ظَهَرَ الْفَسَادُ...﴾ و برخی دیگر از آیات گذشته)

در تفسیر قمی در ذیل آیه ﴿ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ﴾، نقل کرده که فرمودند: فساد خشکی به نیامدن باران است، که باعث تباهی حیوانات می‌شود، و همچنین فساد در دریا که آنهم با نیامدن باران و هلاک جنبنندگان دریاست، و نیز امام صادق (علیه السلام) فرمود: زندگی جنبنندگان دریا به باران بستگی دارد، پس اگر باران نیاید، هم خشکی فاسد می‌شود، هم دریا، و این وقتی است که گناهان بسیار شود.^۲

مؤلف: این دو روایت از باب تطبیق کلی بر مصداق است، نه اینکه آیه در خصوص نیامدن باران نازل

شده باشد.

^۱ مفردات راغب، ماده جرم.

^۲ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۶۰.

و در روضه کافی به سند خود از ابی الربیع شامی، روایت کرده که گفت: از امام صادق (علیه السلام) پرسیدم معنای آیه ﴿قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلُ﴾، چیست؟ فرمود: منظور از آن این است که: در قرآن نظر بیفکنید، تا ببینید عاقبت مردم قبل از شما چه بود.^۱

و در مجمع البیان ذیل جمله ﴿وَمَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلْيَنفُسْهُمْ يَمْهَدُونَ﴾ می گوید: منصور بن حازم، از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: عمل صالح قبل از صاحبش به سرعت به سوی بهشت می رود، تا آنجا را برای ورود وی آماده کند، همان طور که خادم شما برای شما آب و جارو می کند.^۲

و نیز در همان کتاب است که روایت آمده از ام درداء، که گفت: من از رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) شنیدم می فرمود: هیچ مردی از ناموس برادرش دفاع نمی کند مگر آنکه حقی بر خدا ثابت می شود، که در قیامت آتش جهنم را از او رد کند، آنگاه این آیه را تلاوت فرمود: ﴿وَكَانَ حَقًّا عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنِينَ﴾^۳.
مؤلف: این روایت را الدر المنثور هم از ابن ابی حاتم، و نیز طبرانی، و ابن مردویه، از ابی الدرداء، نقل کرده اند.^۴

[سوره روم (۳۰): آیات ۴۸ تا ۵۳]

﴿اللَّهُ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيَّاحَ فَتُثِيرُ سَحَابًا فَيَبْسُطُهُ فِي السَّمَاءِ كَيْفَ يَشَاءُ وَيَجْعَلُهُ كِسْفًا فترى الودق يخرج من خلاله فإذا أصاب به من يشاء من عباده إذا هم يستبشرون ۴۸ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلِ أَنْ يُنْزَلَ عَلَيْهِمْ مِنَ قَبْلِهِ لَمُبْلِسِينَ ۴۹ فَانظُرْ إِلَى آثَارِ رَحْمَتِ اللَّهِ كَيْفَ يُخَيِّ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا إِنَّ ذَلِكَ لَمُحْيِ الْمَوْتَى وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ۵۰ وَلَئِنْ أَرْسَلْنَا رِيحًا فَرَأَوْهُ مُصْفَرًّا لَظَلُّوا مِنْ بَعْدِهِ يَكْفُرُونَ ۵۱ فَإِنَّكَ لَا تَسْمَعُ الْمَوْتَى وَلَا تَسْمَعُ الدُّعَاءَ إِذَا وَلَّوْا مُدْبِرِينَ ۵۲ وَمَا أَنْتَ بِهَادِ الْعَمَى عَنْ ضَلَالَتِهِمْ إِنْ ضَلَّوْا إِلَّا مَنْ يُؤْمِنُ بِآيَاتِنَا فَهُمْ مُسْلِمُونَ ۵۳﴾

ترجمه آیات

خدا آن کسی است که بادهای او فرستد تا ابرها را برانگیزد، و هر طور بخواهد آن را در آسمان بگستراند، و آن را قطعه‌هایی روی هم و متراکم کرده، قطره‌های باران را می‌بینی که از لابلای آن ابر بیرون می‌شود، و چون آن را به هر کس از بندگان خود برساند شادمانی کنند (۴۸).
و اگر چه پیش از آنکه باران به ایشان نازل شود نوید بودند (۴۹).

پس نشانه‌های رحمت خدا را ببین، که چگونه زمین را از پس موات شدنش زنده می‌کند، این همان خدا

^۱ روضه کافی، ج ۸، ص ۲۰۸.

^۲ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۰۷.

^۳ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۰۹.

^۴ الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۵۷.

است که زنده کننده مردگان است، و همو به همه چیز توانا است (۵۰).
سوگند می خورم، که اگر باد سردی بفرستیم که زراعت‌هایشان را زرد کند همین که آن را زرد ببینند،

یک باره به نعمت‌های خدا کفر می‌ورزند (۵۱).

پس تو غم اینان مخور، که هر دم بر یک مزاجند چون اینها مردگانند، که وقتی رو می‌گردانند، تو نمی‌توانی بشنوانی (۵۲).

و نیز تو نمی‌توانی کوران گمراه را از گمراهی به هدایت بکشانی، و به جز کسانی را که به آیات ما ایمان دارند، و تسلیم ما هستند نمی‌شنوانی (۵۳).

بیان آیات [استدلال بر توحید و معاد با یاد آوری انزال باران و دیگر افعال خدای تعالی]

این آیات سومین فصل از سوره است، که گفتیم از راه افعال خدای تعالی، بر اصول عقاید استدلال می‌کند، و یا به عبارتی دیگر اسامی افعال خدا را می‌شمارد، و غرض عمده از آن، احتجاج بر مساله معاد است. و از آن جا که عمده انکار و لجاجت مشرکین متوجه به معاد است، و انکار آن مایه لغویت احکام و شرایع است، و در نتیجه مساله توحید هم لغو می‌شود، لذا دنبال احتجاج بر مساله معاد، رسول گرامی‌اش را از تاثیر دعوتش در آنان مایوس نموده، و دستور می‌دهد تنها به دعوت کسانی بپردازد که در نفسشان استعداد ایمان و صلاحیت اسلام و تسلیم شدن در برابر حق باشد.

﴿اللَّهُ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيَّاحَ فَتُثِيرُ سَحَابًا فَيَنْسُطُهُ فِي السَّمَاءِ كَيْفَ يَشَاءُ... إِذَا هُمْ يَسْتَبْشِرُونَ﴾

کلمه «آثاره» به معنای تحریک و هم به معنای پاشاندن است. و کلمه «سحاب» به معنای ابر است. و «سما» جهت بالا را گویند. پس هر چه بالای سر آدمی قرار دارد، و سایه بر سرش بیفکند «سما» است. کلمه «کسف» - به کسره کاف و فتحه سین - جمع «کسفة» به معنای قطعه است. و کلمه «ودق» به معنای مقداری از باران است. و کلمه «خلال» جمع «خلة»، به معنای شکاف است.

و معنای آیه این است که: خدا آن کسی است که بادهای او را می‌فرستد، و بادهای او را به حرکت در آورده، و منتشر می‌کند، و ابرها در جهت جو بالای سر شما گسترده گشته، هر جور که خدای سبحان بخواهد بسط می‌یابد، و خدا آنها را قطعه قطعه روی هم سوار، و درهم فشرده می‌کند، سپس می‌بینی که مقداری باران از شکاف ابرها بیرون می‌آید، و چون به مردمی که خدا می‌خواهد، برسد، آن مردم خوشحال می‌شوند، و به یکدیگر بشارت می‌دهند، چون ماده

حیاتشان و حیات حیوانات و گیاهان به ایشان رسیده.

﴿وَإِن كَانُوا مِن قَبْلِ أَنْ يُنَزَّلَ عَلَيْهِم مِّن قَبْلِهِ لَمُبْلِسِينَ﴾

کلمه «مبلسین» از مصدر «ابلاس» است، و ابلاس به معنای یاس و نومیدی است. و ضمیر در «ینزل» به کلمه «ودق» بر می‌گردد. همچنین ضمیر در کلمه «من قبله»، - به طوری که گفته‌اند^۱ - و بنابراین کلمه «من قبله» تاکید جمله ﴿مِن قَبْلِ أَنْ يُنَزَّلَ عَلَيْهِمْ﴾ خواهد بود، و فائده این تاکید - باز به طوری که گفته‌اند^۲ - فهماندن سرعت دگرگونی دلها از یاس به خوشحالی است، چون جمله ﴿مِن قَبْلِ أَنْ يُنَزَّلَ عَلَيْهِمْ﴾ بیش از این نمی‌رساند، که خشکی زدگان قبل از اینکه باران آید نومید بودند، و احتمال دارد که نومیدی آنان مدت زیادی قبل از آمدن باران بوده و کلمه «من قبله» احتمال فاصله زیاد را دفع نموده، می‌رساند در همان یک لحظه قبل نومید بودند.

و در کشف گفته که جمله «من قبله» از باب تکرار، و به منظور تاکید است، مانند تکرار در آیه ﴿فَكَانَ عَاقِبَتُهُمَا أَنَّهُمَا فِي النَّارِ خَالِدِينَ فِيهَا﴾ و معنای تاکید در دلالت، و معنای تاکید در قبلیت، این است که دلالت کند بر اینکه عهد مردم به باران طولانی شده بود، چون مدتها بود باران ندیده بودند، در نتیجه نومیدیشان از باران در دلهایشان محکم و جایگیر شده بود، و بدین جهت وقتی باران را دیدند خوشحالی آن مدت کوتاه به اندازه غم و اندوه آن مدت طولانی بود^۳.

و چه بسا گفته^۴ شده که ضمیر در جمله «من قبله» به ارسال ریاح بر می‌گردد، و معنای آیه این است که: «هر چند قبل از فرستادن باران بر آنان و بلکه قبل از برخاستن باد مایوس و نومید بودند».

﴿فَانظُرْ إِلَىٰ آثَارِ رَحْمَتِ اللَّهِ كَيْفَ يُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا إِنَّ ذَلِكَ لَمُحْيِي الْمَوْتَىٰ وَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

کلمه «آثار» جمع اثر است، و اثر به معنای باقی مانده‌ای از چیزی است که بعد از رفتنش بماند، و به هر بیننده بفهماند که قبلاً چنین چیزی در اینجا بوده، مانند اثر پا، و اثر ساختمان، لیکن به عنوان استعاره در هر چیزی که متفرع بر چیز دیگری شود، استعمال

^۱ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۰۹.

^۲ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۵۳.

^۳ تفسیر الکشاف، ج ۳، ص ۴۸۵.

^۴ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۰۹.

می شود.

و مراد از رحمت خدا بارانی است که از ابرها فرو می ریزد، ابرهایی که به وسیله بادهای گسترش یافته، و آثار آن عبارت است از هر چیزی که بر آمدن باران مترتب شود، چون گیاه و درخت و میوه، که در عین اینکه آثار بارانند آثار حیات یافتن زمین بعد از مردنش نیز هستند.

و لذا در آیه شریفه فرمود: «نظر کن به آثار رحمت خدا، که چگونه زمین را بعد از مردنش زنده می کند» که در این عبارت باران را رحمت خدا، و کیفیت زنده کردن زمین بعد از مردنش را آثار آن خوانده، پس زنده شدن زمین بعد از مردنش از آثار رحمت خدا است، و نباتات و اشجار و میوه‌ها از آثار زنده شدن زمین است، با اینکه خود آنها نیز از آثار رحمت هستند، و تدبیر، تدبیری است الهی، که از خلقت باد و ابر و باران حاصل می شود.

و در جمله ﴿إِنَّ ذَلِكَ لَمُحْيٍ الْمَوْتَى﴾ کلمه «ذلک» اشاره است به خدای تعالی، که دارای رحمتی است که از آثار آن احیای زمین بعد از مردنش می باشد، و اگر برای اشاره به خدای تعالی کلمه: «ذلک» را که مخصوص اشاره به دور است به کار برده، به منظور تعظیم بوده، و مراد از «موتی - مردگان» انسان و یا انسان و سایر جانداران است.

خدایی که زمین موات را (با فرستادن باران) زنده می کند مردگان را نیز زنده خواهد

کرد

و مراد از جمله مذکور فهماندن این معنا است که زنده کردن مردگان مثل زنده کردن زمین موات است، چون در هر دو مرگ هست، که عبارت از این است که آثار حیات از چیزی سلب شود، و نیز حیات عبارت از این است که چیزی بعد از ساقط شدن آثار حیات از او دوباره اثر حیات به خود بگیرد، و زمین در فصل بهار دارای اثر حیات می شود، پس در فصل بهار خداوند زمین مرده را زنده کرده، و حیات انسان و حیوان نیز مثل حیات زمین است، و چیزی غیر از آن نیست.

خوب، وقتی می بینیم که خدای تعالی می تواند از بین چند چیز مثل هم، یکی را بعد از مردن زنده کند، دیگر چرا نگوئیم که می تواند آن چند چیز دیگر را نیز بعد از مردن زنده کند؟ با اینکه بنا به قاعده معروف: «حکم الامثال فیما یجوز و ما لا یجوز واحد - حکم چند چیز مثل هم در یکی که محقق شده با آنکه محقق نشده یکی است». وقتی می بینیم زمین و نبات مرده را زنده کرده، بی درنگ باید قبول کنیم که حیوان و انسان را هم می تواند زنده کند.

و جمله ﴿وَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ اثبات احیای مذکور است، به بیانی دیگر می فرماید: چرا خدا نتواند

مردگان را زنده کند؟ با اینکه قدرت او عمومی، و غیر محدود، و غیر متناهی است، و وقتی قدرت غیر متناهی شد شامل احیای بعد از موت نیز می شود، و گر نه لازم است قدرت مقید شود و حال آنکه ما آن را مطلق فرض کردیم.

﴿وَلَيْنَ أُرْسَلْنَا رِيحًا فَرَأَوْهُ مُصْفَرًّا لَظَلُّوا مِنْ بَعْدِهِ يَكْفُرُونَ﴾

ضمیر در «فراوه» به نبات بر می گردد، البته لفظ نبات در سابق نیامده بود، بلکه معنای آن از سیاق استفاده می شود، پس ضمیر به نبات مستفاد از معنا بر می گردد، و جمله «لظلوا» جواب سوگند، و قائم مقام جزای شرط «لئن» است، و معنایش این است که سوگند می خورم که اگر باد سردی بفرستیم که زراعتهایشان و درختهایشان را زرد کند، و ببینند که رویدنیهایشان زرد شده، بلا درنگ به نعمت‌های خدا کفران می‌ورزند.

پس در آیه شریفه مشرکین را سرزنش می‌کند به اینکه به سرعت دل‌هایشان زیر و رو می‌شود، هنگام نعمت یک جور، و هنگام نعمت جور دیگر، به محضی که آثار نعمت نزدیک می‌شود، بی درنگ خوشحال می‌شوند، و چون بعضی از نعمتها را از ایشان بگیرد بدون هیچ درنگی نعمت‌های مسلم و روشن را منکر می‌شوند.

بعضی^۱ گفته‌اند ضمیر در «فراوه» به کلمه سحاب بر می‌گردد، چون سحاب (ابر) وقتی زرد رنگ شد دیگر نمی‌بارد. بعضی^۲ دیگر گفته‌اند: به کلمه «ریح» بر می‌گردد، چون کلمه مذکور هم مرجع ضمیر مؤنث می‌شود و هم مذکر لیکن هر دو قول بعید است.

﴿فَإِنَّكَ لَا تَسْمَعُ الْكَلِمَةَ... فَهُمْ مُسْلِمُونَ﴾

این جمله علت مطلبی را که از سیاق سابق فهمیده می‌شد بیان می‌کند، گویا فرموده: این قدر مشغول این گونه افراد سست عنصر مشو، و غم بی ایمانیشان را مخور، که چرا یک دم خوشحال و یک دم مایوسند، و به آیات ما ایمان نمی‌آورند، و در آنها تعقل نمی‌کنند، چون اینان مردگانی کر و کورند، و تو نمی‌توانی چیزی به ایشان بشنوانی، و هدایتشان کنی، تو، تنها کسانی را می‌شنوانی و هدایت می‌کنی که به آیات ما ایمان داشته باشند، یعنی در این جهت‌ها تعقل کنند، و تصدیق نمایند، پس تنها این گونه افراد مسلمند. و چون تفسیر این دو آیه در سوره نمل گذشت دیگر تکرار نمی‌کنیم.

^۱ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۱۰.

^۲ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۵۴.

﴿اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ ضَعْفٍ قُوَّةً ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ ضَعْفًا وَشَيْبَةً يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَهُوَ الْعَلِيمُ الْقَدِيرُ ۵۴ وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُنْفِثُ الْمُجْرِمُونَ مَا لَبِثُوا غَيْرَ سَاعَةٍ كَذَلِكَ كَانُوا يُؤْفَكُونَ ۵۵ وَقَالَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَالْإِيمَانَ لَقَدْ لَبِثْتُمْ فِي كِتَابِ اللَّهِ إِلَى يَوْمِ الْبَعْثِ فَهَذَا يَوْمَ الْبَعْثِ وَلَكِنَّكُمْ كُنتُمْ لَا تَعْلَمُونَ ۵۶ فَيَوْمَئِذٍ لَا يُنْفَعُ الَّذِينَ ظَلَمُوا مُعْذِرَتُهُمْ وَلَا هُمْ يُسْتَعْتَبُونَ ۵۷ وَلَقَدْ ضَرَبْنَا لِلنَّاسِ فِي هَذَا الْقُرْآنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ وَلَئِنْ جِئْتَهُمْ بِآيَةٍ لَيَقُولُنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنَّكُمْ إِذْ أَنْتُمْ إِلَّا مُبْطِلُونَ ۵۸ كَذَلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ ۵۹ فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَلَا يَسْتَخِفُّكَ الَّذِينَ لَا يُؤْقِنُونَ ۶۰﴾

ترجمه آیات

خدا آن کسی است که شما را از ناتوانی آفرید، و از پس ناتوانی نیرو داد، و از پس نیرو دو باره ناتوانی و پیری آورد، هر چه بخواهد خلق می کند، و او دانای توانا است (۵۴).
روزی که رستاخیر بپا شود، بزه کاران سوگند خورند که جز ساعتی درنگ نکرده اند، روش آنان در دنیا هم همین طور بود که حق را باطل، و آیات دارای دلالت را بی دلالت وانمود می کردند (۵۵).
و کسانی که علم و ایمان داده شدند، گویند همان طور که خدا در کتابش خبر داده بود، طول

مدت بین دنیا و آخرت را خوابیده‌اید، و این همان آخرت و روز رستاخیر است، اما شما در دنیا به آن علم و ایمان نداشتید (۵۶).

در آن روز کسانی که ستم کردند عذرخواهیشان سودشان ندهد، و ایشان را به دفاع از خود دعوت نکنند (۵۷).

برای مردم در این قرآن همه جور مثل زده‌ایم، و چون آیه‌ای برای ایشان بیاوری، کسانی که کافرنند گویند شما (از نظر ما) جز مردمی بیهوده کار نیستید (۵۸).

خدا این چنین بر دل کسانی که نمی‌دانند مهر می‌نهد (۵۹).
پس تو صبر کن که وعده خدا درست است، و آن کسان که یقین ندارند، تو را به سبک سری و ندارند (۶۰).

بیان آیات

این آیات فصل چهارم از آیات سوره است، که از نظر مضمون نظیر آیات قبل است، و سوره با آن خاتمه می‌یابد.

یاد آوری مراحل خلقت و حیات انسان و وصف حال مجرمین در قیامت که به سبب عدم اعتقادشان به معاد، بعد از رستاخیز فاصله بین مرگ و بعث خود را ساعتی بیش نمی‌پندارند

﴿اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ ضَعْفٍ قُوَّةً ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ ضَعْفًا وَشَيْبَةً...﴾

«ضعف» در مقابل قوت است، و کلمه «من» در جمله «من ضعف» برای ابتداء است. و آیه چنین معنی می‌دهد، که خدا خلقت شما را از ضعف ابتداء کرد، یعنی شما در ابتدای خلقت ضعیف بودید. و مصداق این ضعف - به طوری که از مقابله بر می‌آید - اول طفولیت است، هر چند که ممکن است بر نطفه هم صادق باشد. و مراد از قوت بعد از ضعف، رسیدن طفل است به حد بلوغ، و مراد از ضعف بعد از قوت، دوران پیری است، و لذا کلمه «شبیبة - پیری» را بر آن (ضعف) عطف کرد، تا تفسیر آن باشد، و اگر «ضعف» و «قوت» را نکره آورد، برای این است که دلالت کند بر ابهام، و معین نبودن مقدار، چون افراد در آن اختلاف دارند.

﴿يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ﴾ یعنی هر چه می‌خواهد خلق می‌کند، هم چنان که ضعف را خواست و خلق کرد، و سپس قوت را خواست و خلق کرد، و در آخر ضعف را خواست و خلق کرد، و در این بیان صریح‌ترین اشاره است به اینکه پشت سرهم قرار داشتن این سه حالت، از مقوله خلقت است، و چون این حالی به حالی کردن انسانها در عین اینکه تدبیر است، خلق نیز

هست، پس این نیز، فعل خدا می باشد که خالق اشیاء است، پس دیگر کسی از مشرکین نگوید که این حالی به حالی کردن انسانها از آنجایی که از مقوله تدبیر است، به اله انسان مربوط می شود، نه خدا.

آنگاه کلام را با ذکر دو صفت علم و قدرت خدا پایان داده، فرمود: ﴿وَهُوَ الْعَلِيمُ الْقَدِيرُ﴾.

﴿وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُقْسِمُ الْمُجْرِمُونَ مَا لَبِثُوا غَيْرَ سَاعَةٍ كَذَلِكَ كَانُوا يُؤْفَكُونَ﴾

این آیات به منزله دنباله ای است برای آیات سابق، که قدرت نمایی ها و براهین خدایی بر وحدانیت او، و نیز بر معاد را ذکر می کرد، و نیز به منزله توطئه و زمینه چینی است برای آیه ای که سوره با آن ختم می شود، چون بعد از آنکه مقداری از آیات و حجتها را بیان نموده، و اشاره فرمود به اینکه مشرکین از کسانی نیستند که انتظار ایمان از ایشان داشته، و یا حتی امید و طمع آن را داشته باشی، خواست بیان کند که ایمان نیاوردنشان به خاطر جهلی است که نسبت به حق دارند، و سخن حق را باطل می پندارند و آیات صریح الدلالة را بی دلالت می پندارند، و به همین جهت افتراء می بندند، و هیچ عذری هم که بدان متعذر شوند ندارند.

و این افتراها و حالی به حالی شدن ها، و میلشان از حق به باطل، هم چنان در ایشان ادامه دارد، و از ایشان جدا شدنی نیست، تا قیام قیامت، برای این که در آن روز هم امر بر ایشان مشتبه می شود، خیال می کنند که بین مرگ و قیامت غیر از یک ساعت از روز درنگ نکرده اند، هم چنان که هر حقی بر آنان مشتبه می شد، و آن را باطل می پنداشتند.

پس این که فرمود ﴿وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُقْسِمُ الْمُجْرِمُونَ مَا لَبِثُوا غَيْرَ سَاعَةٍ﴾ حکایت وضع ایشان است، که در مساله فاصله بین دنیا و آخرت دچار اشتباه شده، به حدی که پنداشتند که این فاصله ساعتی از یک روز بوده.

﴿كَذَلِكَ كَانُوا يُؤْفَكُونَ﴾ یعنی این چنین از حق به سوی باطل می گریند، به سوی حق دعوت می شوند،

و بر ایشان استدلالها می شود، مع ذلک آن را باطل و خرافی می پندارند.

﴿وَقَالَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَالْإِيمَانَ لَقَدْ لَبِثْتُمْ فِي كِتَابِ اللَّهِ إِلَى يَوْمِ الْبَعْثِ فَهَذَا يَوْمُ الْبَعْثِ...﴾

این آیه حکایت کلام مؤمنین در رد سخن مجرمین است که می گفتند: ﴿مَا لَبِثُوا غَيْرَ سَاعَةٍ﴾ چون مجرمین به خاطر روحیه مادی، و فرورفتگی که در نشاء دنیا داشتند، روز قیامت و فاصله آن تا دنیا را محکوم به همان نظام دنیا می دانستند، و با آن مقیاس می سنجیدند، لذا

گفتند: «غیر از ساعتی درنگ نکردند» و یک ساعت مقدار کمی از زمان است، گویا خیال می‌کردند که هنوز هم در دنیا هستند، چون فهم و شعورشان همین قدر بود.

لذا اهل علم و ایمان سخن ایشان را رد کرده‌اند، که درنگ آنان یک ساعت نبوده، بلکه به مقدار فاصله بین دنیا و آخرت بوده است، همان فاصله‌ای که آیه ﴿وَمِنْ وَّرَائِهِمْ بَرْزَخٌ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ﴾^۱ آن را بیان می‌کند. اهل علم و ایمان نتیجه گرفتند که این همان روز قیامت است، و لیکن مجرمین از آنجا که همیشه در باره قیامت در شک بودند، و جز به امور مادی دنیوی یقین پیدا نمی‌کردند، لذا پنداشتند که بیش از یک ساعت از ساعت‌های دنیا از مردنشان نگذشته است.

این است معنای کلام اهل علم و ایمان که گفتند ﴿لَقَدْ لَبِثْتُمْ فِي كِتَابِ اللَّهِ إِلَى يَوْمِ الْبَعْثِ فَهَذَا يَوْمُ الْبَعْثِ وَلَكِنَّكُمْ كُنتُمْ لَا تَعْلَمُونَ﴾ یعنی شما جاهل و شکاک بودید، یقین به چنین روز نداشتید، و به همین جهت امروز امر بر شما مشتبه شده است.

از اینجا معلوم می‌شود که مراد از علم و ایمان در جمله ﴿أَوْتُوا الْعِلْمَ وَالْإِيمَانَ﴾ یقین و التزام به مقتضای یقین است، و اصولاً «علم» در زبان قرآن عبارت است از یقین به خدا و آیات او، و «ایمان» به معنی التزام به آنچه یقین اقتضای آن را دارد که خود موهبتی است الهی.

و نیز از اینجا روشن می‌شود که مراد از ﴿كِتَابِ اللَّهِ﴾، کتابهای آسمانی، و یا خصوص قرآن کریم است، و اینکه بعضی^۲ از مفسرین گفته‌اند در آیه تقدیم و تاخیری به کار رفته است، و تقدیر آیه: «و قال الذین اوتوا العلم و الايمان فی کتاب الله لقد لبثتم الی یوم البعث» می‌باشد صحیح و قابل اعتنا نیست.

﴿فَيَوْمَئِذٍ لَا يَنْفَعُ الَّذِينَ ظَلَمُوا مَعذِرَتُهُمْ وَلَا هُمْ يُسْتَعْتَبُونَ﴾
«استعتاب» به معنای طلب عتبی است، و «عتبی» به معنای از بین بردن عتاب است، و معنای آیه این است که: آن روز معذرت خواهی از ظلم سودی به حالشان ندارد، و از ایشان نمی‌خواهند تا عتاب را از خود زایل کنند.

﴿وَلَقَدْ ضَرَبْنَا لِلنَّاسِ فِي هَذَا الْقُرْآنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ... إِلَّا الْمُبْطِلُونَ﴾

این آیه اشاره است به اینکه اشخاص مورد بحث به روگردانی از حق مبتلا شدند، به

^۱ و در پشت سرشان فاصله‌ای است تا روزی که مبعوث شوند. - مؤمنون، آیه ۱۰۰.

^۲ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۶۰.

حدی که دیگر هر چه مثلها برایشان آورده شود، و هر قدر آن مثلها، حق را به دلها نزدیک کند، سودی به حالشان ندارد، چون مهر بر لبهایشان زده شده، و حالت روگردانی جزو طبیعتشان شده است. و لذا دنبال این بیان فرموده ﴿وَلَئِنْ جِئْتَهُمْ بِآيَةٍ لَيَقُولَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا مُبْطِلُونَ﴾ یعنی هر آیتی برایشان بیاوری آنها که کافر شدند خواهند گفت چیزی جز باطل نیاورده‌ای، و این را بدان جهت می‌گویند که روگردان از حق شدند، و هر حقی را باطل می‌بینند. در این جمله می‌توانست به آوردن ضمیر کفار اکتفاء نموده، بفرماید: «و لئن جئتهم بآية ليقولون ان انتم...»، ولی به جای ضمیر، کلمه موصول «الذین» و صله «کفروا» را آورده، برای این که منشا و علت این حرفشان را بیان کند و بفهماند که اگر این حرف را می‌زنند به خاطر کفرشان است.

﴿كَذَلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ﴾

منظور از جمله «نمی‌دانند» این است که در باره خدا و آیات او که یکی از آنها مساله بعث است جاهلند، و تازه بر جهل و شک خود اصرار هم می‌ورزند.

﴿فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَلَا يَسْتَخِفَّنكَ الَّذِينَ لَا يُوقِنُونَ﴾

یعنی به هر عکس العملی که با تو روبرو می‌شوند بساز، و در برابر اینکه می‌گویند: ﴿إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا مُبْطِلُونَ﴾ و سایر زورگوییهایشان صبر کن، که وعده خدا حق است و اگر او وعده داده که یاریت کند، قطعاً خواهد کرد، هم چنان که در آیات قبل نیز فرموده: ﴿وَكَانَ حَقًّا عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنِينَ﴾، پس کسانی که یقین به وعده خدای سبحان ندارند، تو را سست نسازند.

و اینکه بعضی^۱ گفته‌اند مراد از ﴿لَا يُوقِنُونَ﴾، این است که به آنچه از آیات بینات که برایشان می‌خوانی یقین ندارند، و آن را تکذیب نموده تو را با باطل خود اذیت می‌کنند، صحیح نیست، چون همان طور که گفتیم وعده آخر آیه و اول آن یکی است، و آن وعده به نصرت است.

سوره لقمان (۳۱)

سوره لقمان مکی است و دارای سی و چهار آیه می‌باشد

[سوره لقمان (۳۱): آیات ۱ تا ۱۱]

^۱ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۶۲.

﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾ ﴿الم﴾ ۱ تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ ۲ هُدًى وَرَحْمَةً لِّلْمُحْسِنِينَ ۳ الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ ۴ أُولَئِكَ عَلَى هُدًى مِّن رَّبِّهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ۵ وَمِنَ النَّاسِ مَن يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ لِيُضِلَّ عَن سَبِيلِ اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَيَتَّخِذَهَا هُزُوًا أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مُّهِينٌ ۶ وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِ آيَاتُنَا وَكُنِيَ مُسْتَكْبِرًا كَانَ لَمْ يَسْمَعْهَا كَأَنَّ فِي أُذُنَيْهِ وَقْرًا فَبَسَّرَهُ بَعْدَآبِ أَلِيمٍ ۷ إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ جَنَّاتُ النَّعِيمِ ۸ خَالِدِينَ فِيهَا وَعَدَّ اللَّهُ حَقًّا وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ۹ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا وَآلْفَى فِي الْأَرْضِ رَوَاسِي أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ وَبَثَّ فِيهَا مِن كُلِّ دَابَّةٍ وَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَنْبَتْنَا فِيهَا مِن كُلِّ زَوْجٍ كَرِيمٍ ۱۰ هَذَا خَلْقُ اللَّهِ فَأَرُونِي مَاذَا خَلَقَ الَّذِينَ مِن دُونِهِ بَلِ الظَّالِمُونَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ ﴿۱۱﴾

ترجمه آیات

به نام خدا، که رحمتی عمومی، و رحمتی خاص مؤمنین دارد، الم (۱).
 این آیه‌های کتابی است سراسر حکمت، (کتابی که جایی برای لهو در آن نیست) (۲).
 کتابی که هدایت و رحمت برای نیکوکاران است (۳).

آن کسانی که نماز گزارند و زکات دهند، و خود به دنیای دیگری یقین دارند (۴).

آنان قرین هدایتی از پروردگار خویشند، و آنان خود رستگارانند (۵).

بعضی از مردم گفتار بازیچه را میخرند، تا بدون علم مردم را از راه خدا گمراه کنند، و راه خدا را مسخره

گیرند، آنان عذابی خفت آور دارند (۶).

و چون آیه‌های ما را بر آنان بخوانند، تکبرکنان پشت کنند و بروند، گویی آن را نشنیده‌اند، تو گویی

گوشه‌ایشان کر است، اینگونه افراد را به عذابی غم‌انگیز نوید ده (۷).

(در مقابل) کسانی که ایمان آورده، و کارهای شایسته کرده‌اند، بهشت‌های پر از نعمت دارند (۸).

که جاودانه در آن متنعم باشند، و این وعده درست خدا است، که نه ضعف در او راه دارد، و نه لغو، بلکه

نیرومند و حکیم است (۹).

آسمان‌ها را بدون ستونی که شما ببینید بیافرید، و در زمین لنگرها انداخت، تا که شما را نلرزاند و در آن

از همه گونه جانوران پراکنده کرد، و از آسمان آبی نازل کردیم، و در آن همه گونه گیاه خوب رویاندیم (۱۰).

این خلقت خدا است، پس شما هم به من نشان دهید، غیر از خدا که شما خدایشان پنداشته‌اید چه چیزی

خلق کرده‌اند، (خودشان اعتراف دارند که جز خدا خالق نیست، پس علت شرکشان خلقت نیست)، بلکه علت

شرک این ستمکاران این است که در ضلالتی آشکار قرار دارند (۱۱).

بیان آیات مضامین سوره مبارکه لقمان و غرض از نزول آن

غرض این سوره - به طوری که آغاز و انجام آن، و نیز سیاق تمامی آیات آن اشاره می‌کند - دعوت به

توحید و ایقان و ایمان به معاد، و عمل به کلیات شرایع دین است.

از ابتدای سوره پیداست که در باره بعضی از مشرکین نازل شده، که مردم را از راه خدا و شنیدن قرآن،

به وسیله تبلیغاتی دروغ‌جویی نموده، می‌خواستند مساله خدا و دین را از یاد مردم ببرند، اتفاقاً روایت وارده

در تفسیر آیه ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَن يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ...﴾ - به طوری که خواهید دید - نیز همین را می‌گوید.

پس این سوره نازل شد تا اصول عقاید و کلیات شرایع حق را بیان نماید، و در برابر احادیث سرگرم

کننده آنان مقداری از داستان لقمان و مواعظش را ایراد کرده است.

و این سوره - به شهادت سیاقی که آیات آن دارد - در مکه نازل شده، و یکی از آیات بر جسته آن آیه

﴿ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنَّ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ هُوَ الْبَاطِلُ...﴾ است.

﴿الْم تِلْكَ آيَاتِ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ هُدًى وَرَحْمَةً لِّلْمُحْسِنِينَ ... يُوقِنُونَ﴾

تفسیر مفردات این آیات در سوره‌های قبل گذشت، چیزی که تذکرش لازم است این است که: «کتاب» را به لفظ «حکیم» توصیف کرده، و این دلالت دارد بر اینکه هیچ لهو الحدیثی در آن وجود ندارد، بلکه نقطه ضعف و درزی ندارد که سخن باطل و لهو الحدیث بخواهد آن را پر کند، و نیز آن را توصیف کرد به دو وصف «هدی» و ﴿رَحْمَةً لِّلْمُحْسِنِينَ﴾ تا صفت حکیم بودن قرآن را تکمیل کند، پس قرآن به سوی واقع و حق هدایت می‌کند، و به واقع نیز می‌رساند، نه مثل لهو الحدیث که انسان را از مهمش باز داشته، و به واقعی نمی‌رساند، و نیز قرآن رحمت است، نه نقیمت تا از نعمت باز بدارد.

آنگاه محسنین را توصیف و معرفی نموده به این که نماز می‌خوانند و زکات می‌دهند، که دو رکن مهم عملند، و به این که دارای ایقان به آخرتند، و معلوم است که یقین به آخرت مستلزم یقین به توحید و رسالت و همه شرایط و مراحل تقوی نیز هست، و همه این توصیف‌ها که برای کتاب کرده در مقابل لهو الحدیث است، و دارد به کسی که گوش به لهو الحدیث می‌دهد، می‌گوید: به این حقایق گوش کن، نه به لهو الحدیث.

نکوهش کسی که برای اضلال مردم و منصرف ساختن آنان از حقائق و معارف قرآن،

به ترویج ﴿لَهُوَ الْحَدِيثُ﴾ می‌پرداخته است

﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَيَتَّخِذَهَا هُزُوًا...﴾

کلمه «لهو» به معنای هر چیزی است که آدمی را از مهمش باز بدارد، و لهو الحدیث آن سخنی است که آدمی را از حق منصرف نموده و به خود مشغول سازد، مانند حکایات خرافی، و داستانهایی که آدمی را به فساد و فجور می‌کشاند، و یا از قبیل سرگرمی به شعر و موسیقی و مزمار و سایر آلات لهو که همه اینها مصادیق لهو الحدیث هستند.

﴿لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ﴾ مقتضای سیاق این است که مراد از «سبیل الله» قرآن کریم، و معارف حق و صحیح، از اعتقادات، و دستور العملها، و به خصوص داستانهای انبیاء، و امم گذشته بوده باشد، چون لهو الحدیث و خرافات ساخته و پرداخته فکر انسانهاست که است دست به دست گشته، در درجه اول معارض با این داستانهای حق و صحیح است، و در درجه دوم بنیان سایر معارف حق و صحیح را در انظار مردم سست نموده، و سپس منهدم می‌سازد.

مؤید این معنا جمله بعدی است که می‌فرماید: ﴿وَيَتَّخِذَهَا هُزُوًا﴾، یعنی حدیث را مسخره می‌کند، چون نام خرافات نیز حدیث است، و همین باعث و هن هر حدیثی می‌شود، و سبب می‌گردد مردم احادیث واقعی را نیز به سخریه بگیرند.

پس همان طور که گفتیم مراد از «سییل الله»، قرآن است، بدان جهت که مشتمل بر

قصص و معارف است، و گویا مراد کسی که خریدار لهُو الحدیث است این است که مردم را از قرآن منصرف نموده و گمراه نماید، و قرآن را به سخریه بگیرد به این که به مردم بگوید این نیز حدیثی است مانند آن احادیث، و اساطیری است چون آن اساطیر.

جمله ﴿بَغَيْرِ عِلْمٍ﴾ متعلق به کلمه «یضل» است، و در حقیقت وصف ضلالت گمراهان است، نه ضلال گمراه کنندگان، هر چند گمراه کنندگان نیز علم ندارند، آنگاه ایشان را تهدید می‌کند به اینکه ﴿أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مُّهِينٌ﴾ ایشان عذابی خوار کننده دارند، چون در دنیا مغرور و متکبر بودند. ﴿وَإِذَا تُلَىٰ عَلَيْهِ آيَاتُنَا وَلَّىٰ مُسْتَكْبِرًا كَأَن لَّمْ يَسْمَعْهَا كَأَن فِي أُذُنِهِ وَقْرًا...﴾

در این آیه آن کسی را که خریدار لهُو الحدیث بود، توصیف می‌کند و کلمه «وقر» به معنای بار سنگین است، و مراد از اینکه فرمود: «گویا در دو گوشش وقر است» این است که گویا چیزی به گوشه‌هایش بسته که از شنیدن جلوگیری می‌کند. بعضی^۱ هم گفته‌اند: «اصلاً این کلمه کنایه از کری است».

و معنای آیه این است که چون بر این خریدار لهُو الحدیث آیات قرآنی ما قرائت می‌شود، پشت می‌کند، و از آن رو می‌گرداند و استکبار می‌ورزد، مثل اینکه اصلاً آن را نشنیده باشد، گویی کراس است، پس تو او را به عذابی دردناک بشارت ده.

در سیاق آیات مورد بحث، هم ضمیر مفرد به ﴿مَنْ يَشْتَرِي﴾ برگردانده و فرموده: «یشتری - می‌خرد»، و «لیضل - تا گمراه کند»، و «یتخذها - آن را می‌گیرد» تا رعایت لفظ شده باشد، و هم ضمیر جمع برگردانده و فرموده ﴿أُولَئِكَ لَهُمْ﴾ - آنان برایشان» تا رعایت معنا شده باشد، چون خریدار لهُو الحدیث یک نفر نیست، آنگاه مجدداً چند ضمیر مفرد برگردانیده و فرموده: «علیه»، «ولی»، «یسمعها»، «اذنیه» تا باز رعایت لفظ شده باشد بعضی^۲ این طور گفته‌اند، لیکن ممکن است بگوییم به ﴿مَنْ يَشْتَرِي لهُوَ الْحَدِيثُ﴾ همه جا ضمیر مفرد برگردانیده، و ضمیر جمع آیه قبلی به مجموع گمراه کننده و گمراه شده که سیاق بر او دلالت دارد بر می‌گردد. پس ضمیرهای مفرد همه به «من» که مفرد است برگشته است.

﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ جَنَّاتُ النَّعِيمِ... الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾

در این آیه بعد از انذار آن خریدار، و تهدیدش به عذاب خوار کننده، و سپس عذاب الیم، رجوع شده است به بشارت محسنین، و خوشدل ساختن آنان به بهشت نعیم جاودان، که

^۱ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۸۰.

^۲ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۸۰.

خود او وعده داده، و وعده‌اش حق است.

و چون غرض آن کسی که خریدار لهُو الحدیث بوده این بوده که امر را بر فریب خوردگانش مشتبه سازد، و بدین غرض قرآن را اساطیر و افسانه‌های کهنه‌ای مانند افسانه‌های خودش پنداشته، و آن را خوار شمرده است و هر چه از آیات آن بر او تلاوت شود اعتناء نمی‌کند، و از پذیرفتنش استکبار می‌کند، و این عمل خوار شمردن خدای سبحان است، لذا در این آیه اولاً وعده به محسنین را با جمله ﴿وَعَدَ اللَّهُ حَقًّا﴾ تأکید نمود، و در ثانی خود را به عزت مطلق ستوده، تا بفهماند او با خوار شمردن وی خوار نمی‌شود، و نیز با حکمت مطلق ستوده، تا بفهماند هیچ باطلی در سخن او نیست، و نه هیچ خرافه و مزاحی.

آنگاه برای بار سوم خود را چنین ستوده، که تدبیر می‌کند امر آسمان‌ها و زمین و نبات و حیوان و انسان را، چون آفریدگار آنهاست، پس می‌تواند این دسته را وعده بهشت داده و آن دسته را وعده عذاب دهد، و وعده او حق است، و جمله ﴿خَلَقَ السَّمَاوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا...﴾، در این مقام است.

﴿خَلَقَ السَّمَاوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا... مِنْ كُلِّ زَوْجٍ كَرِيمٍ﴾

در تفسیر آیه ﴿اللَّهُ الَّذِي رَفَعَ السَّمَاوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا﴾^۱ گفتیم که کلمه «ترونها» احتمال دارد قید توضیحی باشد، و معنا این باشد که «شما آسمانها را می‌بینید که ستون ندارد»، و احتمال هم دارد قید احترازی باشد و معنا چنین باشد که: «خدا آنها را بدون ستونی دیدنی خلق کرده»، تا اشعار داشته باشد به اینکه آسمانها ستون دارد، لیکن دیدنی نیست.

﴿وَأَلْقَى فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ﴾ یعنی کوه‌های شامخی در زمین نهاد، تا زمین دچار اضطراب نگشته و شما را مضطرب نکند، و این خود اشعار دارد بر اینکه بین کوه‌ها و زلزله‌ها رابطه‌ای مستقیم است.

﴿وَوَبَّأْتِ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ﴾ یعنی در زمین از هر جنده‌ای منتشر کرد.

﴿وَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجٍ كَرِيمٍ﴾ یعنی نازل کردیم از جهت بالای سر شما آبی، (که همان باران باشد)، و رویاندیم در آن مقداری از هر دو جفت نباتی شریف، که منافع شما در آن است، و برایتان فوایدی دارد.

در این بیان اشاره است به اینکه نباتات نیز مانند حیوانات نر و ماده‌اند، که بحث

^۱ رعد، آیه ۲.

مفصل آن در آیاتی که نظیر این آیه است گذشت.

در این آیه التفاتی از غیبت (القی، بث - خداوند افکند و منتشر کرد)، به تکلم با غیر (ما از آسمان آب نازل کردیم) به کار رفته - تا به طوری که گفته‌اند - اشاره باشد به اینکه نسبت به اینکار خود یعنی فرستادن آب عنایت بیشتری دارد.

﴿هَذَا خَلْقُ اللَّهِ فَأَرُونِي مَاذَا خَلَقَ الَّذِينَ مِنْ دُونِهِ بَلِ الظَّالِمُونَ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ﴾

بعد از آنکه خلقت و تدبیر خود را نسبت به آسمانها و زمین و آنچه روی آنهاست به رخ آنان کشید، و با این بیان ربوبیت و الوهیت خود را اثبات کرد، اینک در این آیه به ایشان تکلیف می‌فرماید که حال، شما به من نشان دهید، خدایان شما اگر راستی اله و رب هستند، چه چیزی خلق کرده‌اند، تا اگر نتوانستند چیزی نشان دهند، وحدانیت خدای تعالی در الوهیت و ربوبیت ثابت گردد.

و اگر به ایشان تکلیف کرده که به من نشان دهید خدایانتان چه چیزی خلق کرده‌اند، با اینکه مشرکین اعتراف دارند که خلقت تنها از خدا است، و خلقت هیچ موجودی را مستند به آلهه خود نمی‌دانند، تنها و تنها تدبیر را مستند به آنها می‌دانند، از این جهت است که: خلقتی را به خدا نسبت داده که در عین اینکه خلقت است تدبیر نیز هست، و از تدبیر جدا نیست، پس اگر تدبیر عالم به دست خدایان ایشان است باید آنها نیز چون خدا چنین خلقت و تدبیری داشته باشند، و چون خلقتی ندارند تدبیری نیز ندارند، پس هیچ معبودی غیر از او نیست، و هیچ ربی سواى او وجود ندارد.

سیاق آیه شریفه خطاب رسول خدا (صلی الله علیه وآله وسلم) به مردم است، چون نوع این خطابها جز به زبان رسول خدا (صلی الله علیه وآله وسلم) درست در نمی‌آید، و معنا ندارد خدا به مردم بگوید به من نشان دهید.

بحث روایتی (روایاتی در باره‌شان نزول آیه: ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ...﴾ و اینکه

(غنا لهو الحديث است)

در مجمع البیان گفته آیه ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ...﴾ در باره نصر بن حارث بن علقمة بن کلدۀ بن عبد الدار بن قصی بن کلاب نازل شد، چون او مردی تاجر بود، به ایران سفر می‌کرد و در آن جا اخبار و افسانه‌های ایرانی را از منابعش می‌گرفت و می‌آمد برای قریش تعریف می‌کرد، و به ایشان می‌گفت: محمد از عاد و ثمود برایتان تعریف می‌کند، و من از

رستم و اسفندیار و اکاسره، مردم هم قصه‌های او را گوش می‌دادند و به آیات قرآن گوش فرا نمی‌دادند، (نقل از کلبی)^۱.

مؤلف: این معنا در الدر المنثور از بیهقی از ابن عباس نیز آمده، و بعید نیست که علت نزول همه سوره بوده باشد. هم چنان که قبلاً نیز بدان اشاره شد^۲.

و در کتاب معانی الاخبار به سند خود از یحیی بن عباد، از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که در معنای لهُو الحدیث فرمود: یکی از مصادیق آن غناست^۳.

مؤلف: این معنا در کافی هم به سند وی از مهران از امام صادق (علیه السلام)^۴، و نیز به سندش از وشاء از حضرت رضا (علیه السلام)^۵، و نیز به سندش از حسن بن هارون از آن جناب روایت شده است^۶.

و در کافی به سند خود از محمد بن مسلم از امام باقر (علیه السلام) روایت آورده که گفت: من از آن جناب شنیدم که می‌فرمود غنا از آن گناهایی است که خدا وعده آتش به مرتکبش داده، آنگاه این آیه را خواند:

﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَيَتَّخِذَهَا هُزُوًا أُولَٰئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مُّهِينٌ﴾^۷.

و نیز در همان کتاب به سند خود از ابی بصیر روایت کرده که گفت از امام باقر (علیه السلام) پرسیدم کسب زنان آوازخوان چطور است؟ فرمود: اگر می‌خواند تا مردها دورش جمع شوند حرام است، و اگر برای عروسی‌ها دعوت می‌شود عیبی ندارد، و این کلام خدا است که می‌فرماید: ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ﴾^۸.

و در مجمع البیان گفته: ابو امامه از رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) روایت کرده که فرمود: آموختن غنا به زنان، و کنیز مغنیه را فروختن حلال نیست، و پول آن حرام است، و خدا در تصدیق این فتوی در کتاب خود نازل کرده که: ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي لَهْوَ

^۱ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۱۳.

^۲ الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۵۸.

^۳ معانی الاخبار، ص ۳۴۹، ح ۱.

^۴ کافی، ج ۶، ص ۴۳۱، ح ۵.

^۵ فروع کافی، ج ۶، ص ۴۳۲، ح ۸.

^۶ فروع کافی، ج ۶، ص ۴۳۳، ح ۱۶.

^۷ فروع کافی، ج ۶، ص ۴۳۱، ح ۴.

^۸ فروع کافی، ج ۵، ص ۱۱۹، ح ۱.

الْحَدِيثِ...^۱

مؤلف: این روایت را الدر المثنور هم از جمع کثیری از صاحبان کتب حدیث از ابی امامه از رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) روایت کرده است.^۲

و نیز در همان کتاب است که از امام صادق (علیه السلام) روایت شده که آن جناب فرمود: لهُوَ الْحَدِيثُ عبارت است از طعنه و استهزای حق، همان رفتاری که ابو جهل و یاران او می کردند، و ابو جهل فریاد می زد ای گروه قریش آیا می خواهید خبرتان دهم که آن زقومی که رفیقان شما را از آن می ترساند چیست؟ آنگاه می فرستاد تا کره و خرما می آوردند، می گفت: این همان زقوم است که او شما را از آن می ترساند، امام صادق (علیه السلام) سپس فرمود: غنا نیز از مصادیق لهُوَ الْحَدِيثُ است.^۳

و در الدر المثنور است که ابن ابی الدنيا، از علی بن الحسین (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: هیچ امتی که در آن موسیقی باشد پاک و مقدس نشده و نمی شود.^۴

و در تفسیر قمی در روایت ابی الجارود از امام ابی جعفر (علیه السلام) روایت کرده که در تفسیر ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَن يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ﴾ فرمود: این شخص نصر بن حارث بن علقمة بن کلدة، یک نفر از بنی عبد الدار بن قصی است، و این نصر مردی دانا و دارای روایات و احادیث تاریخی بود، و اشعار مردم را نیز می دانست، آیه شریفه او را ملامت کرده که دنبال احادیث لغو می رود، ولی وقتی آیات ما بر او خوانده می شود رو می گرداند.^۵

و نیز در همان کتاب از پدرش از حسین بن خالد روایت کرده که گفت از ابو الحسن حضرت رضا (علیه السلام) پرسیدم معنای آیه ﴿وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الْحُبُوبِ﴾ چیست؟ حضرت انگشتان خود را مشبک نموده فرمود: آسمان این طور محبوك به زمین است، پرسیدم چگونه محبوك به زمین است، با اینکه خدای تعالی می فرماید: ﴿خَلَقَ السَّمَاوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا﴾؟ فرمود: سبحان الله مگر نفرموده ﴿بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا﴾ عرض کردم: بله، فرمود: پس معلوم می شود ستونی هست ولی آن را نمی بینید.^۶

[سوره القمان (۳۱): آیات ۱۲ تا ۱۹]

^۱ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۱۳.

^۲ الدر المثنور، ج ۵، ص ۱۵۹.

^۳ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۱۳.

^۴ الدر المثنور، ج ۵، ص ۱۶۰.

^۵ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۶۱.

^۶ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۳۲۸.

﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ أَنْ اشْكُرْ لِلَّهِ وَمَنْ يَشْكُرْ فَإِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِ وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ ۱۲
وَإِذْ قَالَ لُقْمَانُ لِابْنِهِ وَهُوَ يَعِظُهُ يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ ۱۳ وَصَيَّنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حَمَلَتْهُ
أُمُّهُ وَهْنًا عَلَى وَهْنٍ وَفِصَالَهُ فِي غَامِينَ أَنْ اشْكُرْ لِي وَلِوَالِدَيْكَ إِلَى الْمَصِيرِ ۱۴ وَإِنْ جَاهَدَاكَ عَلَى أَنْ تُشْرِكَ بِي
مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا وَصَاحِبُهُمَا فِي الدُّنْيَا مَعْرُوفًا وَاتَّبِعْ سَبِيلَ مَنْ أَنَابَ إِلَيَّ ثُمَّ إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَأُنَبِّئُكُمْ
بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ ۱۵ يَا بُنَيَّ إِنَّهَا إِنْ تَكُ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ فَتَكُنْ فِي صَخْرَةٍ أَوْ فِي السَّمَاوَاتِ أَوْ فِي الْأَرْضِ
يَأْتِ بِهَا اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌ ۱۶ يَا بُنَيَّ أَقِمِ الصَّلَاةَ وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَإِصْبِرْ عَلَى مَا أَصَابَكَ
إِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ ۱۷ وَلَا تُصَعِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ
۱۸ وَاقْصِدْ فِي مَشْيِكَ وَاغْضُضْ مِنْ صَوْتِكَ إِنَّ أَنْكَرَ الْأَصْوَاتِ لَصَوْتُ الْحَمِيرِ ۱۹﴾

ترجمه آیات

به تحقیق لقمان را حکمت دادیم، (و چون لازمه حکمت شکر منعم است، به او گفتیم:) خدا را سپاس
بدار، و هر کس سپاس بدارد به نفع خود سپاس می‌دارد، و هر که کفران کند، (دود کفرانش به

چشم خودش می‌رود)، چون خدا بی‌نیاز است، (از شکر نکردن خلق متضرر نمی‌شود)، و نیز ستوده است، (چه شکرش بگزارند و چه کفرانش کنند) (۱۲).

و آن دم که لقمان به پسر خویش که پندش می‌داد گفت: ای پسرک من! به خدا شرک میار، که شرک، ستمی است بزرگ (۱۳).

ما انسان را در مورد پدر و مادرش، و مخصوصا مادرش، که با ناتوانی روز افزون حامل وی بوده، و از شیر بریدنش تا دو سال طول می‌کشد، سفارش کردیم، و گفتیم: مرا، و پدر و مادرت را سپاس بدار، که سرانجام به سوی من است (۱۴).

و اگر بکوشند تا چیزی را که در مورد آن علم نداری با من شریک کنی اطاعتشان مکن، و در این دنیا به نیکی همدمشان باش، طریق کسی را که سوی من بازگشته است پیروی کن، که در آخر بازگشت شما نیز نزد من است، و از اعمالی که می‌کرده‌اید خبرتان می‌دهیم (۱۵).

ای پسرک من! اگر عمل تو هم وزن دانه خردلی، آنهم پنهان در دل سنگی، یا در آسمان یا در زمین باشد، خدا آن را می‌آورد، که خدا دقیق و کاردان است (۱۶).

ای پسرک من! نماز به پا دار، و امر به معروف و از منکر نهی کن، و بر مصائب خویش صبر کن، که این از کارهای مطلوب است (۱۷).

ای پسرک من، از در کبر و نخوت از مردم روی بر مگردان و در زمین چون مردم فرحناک راه مرو، خدا خودپسندان گردن فراز را دوست نمی‌دارد (۱۸).

در راه رفتن خویش معتدل باش، و صوت خود ملایم کن، که نامطبوع‌ترین آوازه‌ها آواز خران است (۱۹).

بیان آیات

در این آیات اشاره شده به اینکه به لقمان حکمت داده شد، و چند حکمت نیز از او در اندرز به فرزندش نقل شده، و در قرآن کریم جز در این سوره نامی از لقمان نیامده، و اگر در این سوره آمده، به خاطر تناسبی است که داستان سراسر حکمت او با داستان خریدار لهُو الحَدِيث داشته، چون این دو نفر در دو نقطه مقابل هم قرار دارند، یک فرد انسان آن قدر دانا و حکیم است که کلماتش راهنمای همه می‌شود، و در مقابل، فرد دیگری یافت می‌شود که راه خدا را مسخره می‌کند، و برای گمراه کردن مردم این در و آن در می‌زند، تا لهُو الحَدِيث جمع آوری نماید.

مقصود از شکر خدا که عبارت بود از حکمتی که خداوند به لقمان داد ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ أَنْ اشْكُرْ لِلَّهِ...﴾

﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ أَنْ اشْكُرْ لِلَّهِ... فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ﴾

کلمه «حکمت» - به طوری که از موارد استعمالش فهمیده می‌شود - به معنای معرفت علمی است در حدی که نافع باشد، پس حکمت حد وسط بین جهل و جریزه است.^۱

در جمله ﴿أَنْ اشْكُرْ لِلَّهِ﴾ بعضی^۲ گفته‌اند: کلمه «قلنا» در تقدیر است، و معنایش این است که: بدو گفتیم ما را شکر بگزار، ولی ظاهراً احتیاجی به این تقدیر نیست، و جمله مذکور تفسیر حکمت دادن به لقمان است و می‌خواهد بفرماید حکمتی که به لقمان دادیم این بود که: «خدا را شکر بگزار» چون شکر عبارت است از به کار بردن هر نعمتی در جای خودش، به طوری که نعمت ولی نعمت را بهتر وانمود کند، و به کار بردن نعمت به این نحو محتاج است به اینکه اول منعم، و سپس نعمتهایش، بدان جهت که نعمت اوست شناخته شود، سپس کیفیت به کار بردن در محلش، آن طور که لطف و انعام او را بهتر وانمود کند شناخته گردد، پس حکمت دادن به لقمان، لقمان را وادار کرد تا این مراحل را در شکر طی کند، و در حقیقت حکمت دادن به او مستلزم امر به شکر نیز هست.

در جمله ﴿أَنْ اشْكُرْ لِلَّهِ﴾ التفاتی از تکلم به غیبت به کار رفته، چون قبلاً سیاق، سیاق تکلم با غیر بود، و می‌فرمود: «آئینا» این جا هم باید فرموده باشد «ان اشکر لنا» و اگر اینطور نفرمود، بدان جهت است که تعبیر به «نا - ما» در جمله «آئینا» از گوینده برای اظهار عظمت از قبال خودش و خدمه‌اش صحیح است، ولی در مساله شکر صحیح نبود، چون با توحید در شکر تناسب نداشت.

﴿وَمَنْ يَشْكُرْ فَإِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِ وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ﴾

این آیه بی نیازی خدا را خاطر نشان می‌سازد، و می‌فرماید فایده شکر تنها به خود شاکر عاید می‌شود، هم چنان که ضرر کفران هم به خود کفران کننده عاید می‌گردد، نه به خدا، چون خدا غنی مطلق است، و احتیاج به شکر کسی ندارد، و چون حمید و محمود است، چه شکرش بگزارند و چه نگزارند، پس کفران هم به او

^۱ چون، جریزه عبارت است از افراط از حد لایق در مساله تفکر، و خلاصه نداشتن مرز و حدی برای فکر، و این خود یکی از بلاهای خطرناک است، چون چنین کسی از حق تجاوز می‌کند، بلکه امور دقیق و غیر مطابق با واقع را استخراج می‌کند، و چه بسا سرانجام کارش در مسائل عقلی به الحاد و فساد عقیده، و احیاناً جنون سوفسطایی بکشد، و در مسائل شرعی به وسواس بیانجامد. (مترجم).

^۲ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۱۶.

ضرر نمی‌رساند.

و اگر در شکر تعبیر به مضارع کرده، که دلالت بر استمرار دارد، و در کفر تعبیر به

ماضی کرده، که تنها یک بار را می‌رساند، برای این است که شکر وقتی نافع است که استمرار داشته باشد، ولی کفر با یک بار هم ضررش خواهد رسید.

اشاره به علت اینکه شرک به خدا شرک عظیم است

﴿وَإِذْ قَالَ لُقْمَانُ لِابْنِهِ وَهُوَ يَعِظُهُ يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ﴾

عظمت هر عملی به عظمت اثر آن است، و عظمت معصیت به عظمت کسی است که نافرمانی‌اش می‌شود، چون که مؤاخذه عظیم نیز عظیم است، بنابراین بزرگترین گناهان و نافرمانی‌ها نافرمانی خدا است، چون عظمت کبریایی همه از او است، و فوق هر عظمت و کبریایی است، چون خدایی است بی شریک، و بزرگترین نافرمانی‌های او این است که برایش شریک قائل شوی.

﴿إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ﴾ در این جمله عظمت شرک را مقید به قیدی با مقایسه با سایر گناهان نکرد، تا بفهماند که عظمت ظلم شرک آن قدر است که با هیچ گناه دیگری قابل قیاس نیست.

﴿وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ... إِلَيَّ الْمَصِيرُ﴾

این آیه، جمله معترضه‌ای است که در وسط کلمات لقمان قرار گرفته، و از کلمات او نیست، و اگر در اینجا واقع شده، برای این است که دلالت کند بر وجوب شکر والدین، مانند شکر خدا، بلکه شکر والدین، شکر خدا است، چون منتهی به سفارش و امر خدای تعالی است، پس شکر پدر و مادر عبادت خدا و شکر اوست. ﴿حَمَلْتُهُ أُمَّهُ وَهَنَّا عَلَى وَهْنٍ وَفِصَالُهُ فِي عَامَيْنِ﴾ در این جمله پاره‌ای از مشقات و اذیت‌ها که مادر در حمل فرزند، و تربیت او تحمل می‌کند، ذکر شده تا شنونده را به شکر پدر و مادر و بخصوص مادر وا بدارد.

کلمه «وهن» به معنای ضعف است، و در آیه شریفه حال و به معنای صاحب وهن است، ممکن هم هست مفعول مطلق باشد، و تقدیر کلام «تهن وهنا علی وهن» بوده باشد. و کلمه «فصال»، به معنای از شیر جدا شدن، و شیر ندادن به بچه است، و معنای اینکه فرمود: «از شیر گرفتنش در دو سال است»، یعنی بعد از تحقق دو سال، آن نیز محقق می‌شود، و در نتیجه مدت شیر دادن دو سال می‌شود، و چون با آیه «﴿وَحَمْلُهُ وَفِصَالُهُ ثَلَاثُونَ شَهْرًا﴾ حملش و از شیر گرفتنش سی ماه است»^۱ ضمیمه شود، این نکته به دست می‌آید که کمترین مدت حاملگی زن شش ماه است، که در بحث روایتی آینده، باز به این نکته اشاره خواهد شد

ان شاء الله.

﴿أَنْ أَشْكُرَ لِي وَوَالِدَيْكَ إِلَيَّ الْمَصِيرُ﴾ این جمله تفسیر ﴿وَوَصَّيْنَا...﴾ است، و معنایش این است که وصیت ما همانا امر به شکر پدر و مادر بود، هم چنان که امر به شکر خدا نیز کردیم، و جمله ﴿إِلَيَّ الْمَصِيرُ﴾

^۱ احقاف، آیه ۱۵.

انذار و تاکید امر به شکر است.

در این جمله نیز التفاتی نظیر التفات در جمله ﴿أَنْ أَشْكُرَ لِلَّهِ﴾ بکار رفته، که نکته‌اش نیز همان نکته است.

توضیحی در مورد اینکه فرمود: اگر والدین خواستند برای من چیزی را که بدان علم نداری شریک بگیری اطاعتشان مکن

﴿وَإِنْ جَاهَدَاكَ عَلَىٰ أَنْ تُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا ... كُنتُمْ تَعْمَلُونَ﴾

یعنی اگر پدر و مادر به تو اصرار کردند که چیزی را که علم بدان نداری و یا حقیقت آن را نمی‌شناسی شریک من بگیری، اطاعتشان مکن، و برای من شریکی مگیر، و مراد از اینکه شریک مفروض حقیقتش نامعلوم است، این است که چنین چیزی اصلاً وجود ندارد، و مجهول مطلق است که علم بدان تعلق نمی‌گیرد، پس برگشت معنا به این می‌شود که چیزی را که چیزی نیست شریک من مگیر، این حاصل آن چیزی است که زمخسری در کشاف گفته^۱، و چه بسا آیه ﴿أَتُنْبِئُونَ اللَّهَ بِمَا لَا يَعْلَمُ فِي السَّمَاوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ﴾^۲ این معنا را تاکید می‌کند، یعنی به شریکی که در همه این عوالم وجود ندارد.

ولی بعضی^۳ دیگر از مفسرین گفته‌اند کلمه «تشرک» در اینجا به معنای «تکفر» و کلمه «ما» به معنای «الذی» است، و معنای آیه این است که هر چه پدر و مادر به تو اصرار کردند که به من کفر بورزی، کفری که هیچ دلیل و حجتی بر آن نداشته باشی، اطاعتشان مکن، مؤید این احتمال این است که خدای تعالی در کلام مجیدش مکرر سلطان یعنی برهان بر شرک را نفی کرده، از آن جمله مثلاً فرموده: ﴿مَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِهِ إِلَّا أَسْمَاءٌ سَمَّيْتُمُوهَا أَنْتُمْ وَآبَاؤُكُمْ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍ﴾^۴ و آیات دیگری نظیر آن. ﴿وَصَاحِبُهُمَا فِي الدُّنْيَا مَعْرُوفًا وَاتَّبِعْ سَبِيلَ مَنْ أَنْابَ إِلَيَّ﴾ این دو جمله به منزله

^۱ تفسیر کشاف، ج ۳، ص ۴۹۴.

^۲ آیا خدا را به چیزی اطلاع می‌دهید که خودش در همه آسمانها و زمین از وجود آن بی‌خبر است؟ - یونس، آیه ۱۸.

^۳ تفسیر روح المعانی، ج ۲۱، ص ۸۷.

^۴ نمی‌پرستید بجای خدا مگر نامهایی را که خود شما و پدرانتان خدایشان خوانده‌اید، و گر نه خدا هیچ سلطانی بر آن نازل نکرده. - یوسف، آیه ۴۰.

خلاصه و توضیحی است از مطالب دو آیه قبل، که سفارش والدین را می‌کرد، و از اطاعت آنان در مورد شرک به خدا نهی می‌کرد.

می‌فرماید: بر انسان واجب است که در امور دنیوی نه در احکام شرعی که راه خدا است، با پدر و مادر خود به طور پسندیده و متعارف مصاحبت کند، نه به طور ناشایست، و رعایت حال آن دو را نموده، با رفق و نرمی رفتار نماید، و جفا و خشونت در حقشان روا ندارد، مشقاتی که از ناحیه آنان می‌بیند تحمل نماید، چون دنیا بیش از چند روزی گذرا نیست، و محرومیت‌هایی که از ناحیه آن دو می‌بیند قابل تحمل است، بخلاف دین، که نباید به خاطر پدر و مادر از آن چشم پوشید، چون راه سعادت ابدی است، پس اگر پدر و مادر از آنهایی باشند که به خدا رجوع دارند، باید راه آن دو را پیروی کند، و گر نه راه غیر آن دو را، که با خدا انابه دارند.

از این بیان روشن می‌شود که در جمله ﴿وَاتَّبِعْ سَبِيلَ مَنْ أَنَابَ إِلَيَّ﴾ اختصاری لطیف بکار رفته، چون در عین کوتاهش می‌فهماند اگر پدر و مادر با خدا بودند، باید راهشان را پیروی کنی، و گر نه اطاعتشان بر تو واجب نیست، و باید راه غیر آن دو را، یعنی راه کسانی را که با خدا هستند پیروی نمایی.

﴿ثُمَّ إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَأُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ﴾ یعنی این مطلبی که گفته شد تکلیف و وظیفه دنیایی شما است، و سپس چیزی نمی‌گذرد که به سوی من بر می‌گردید، آن وقت شما را به حقیقت آنچه می‌کردید آگاه می‌کنم، و بر حسب کرده‌هایتان چه خیر و چه شر حکم خواهم کرد.

از آنچه گذشت این معنا روشن شد که جمله ﴿فِي الدُّنْيَا﴾ سه نکته را در بر دارد، اول اینکه مصاحبت به نیکی و معروف را منحصر می‌کند در امور مادی و دنیایی، نه امور دینی و معنوی، دوم اینکه تکلیف را سبک می‌کند، و می‌فهماند تکلیف مذکور هر چه هم دشوار باشد، در چند روزی انگشت‌شمار، و مدتی اندک به دوش شما است، پس تحمل بار خدمت به آنان شما را خیلی به ستوه نیاورد، سوم اینکه می‌فهماند این کلمه در مقابل جمله ﴿ثُمَّ إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ﴾ قرار دارد، و در نتیجه سفارش می‌شود به اینکه آخرت را در نظر داشته باشند. ﴿يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ إِنَّا جَعَلْنَا لَكُمُ الصَّخْرَةَ آلَٰتًا لِّتَتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهَا إِلَىٰ آلِهَتِكُمْ إِذِ انبَسَتْ مِنْهَا آلِهَتُهُمْ فَأَتَتْهَا كُلُّ آلِهَةٍ عِبَادَهُمْ أُولَٰئِكَ هُمُ الَّذِينَ كَانُوا يَعْبُدُونَ﴾

می‌گویند^۱ که ضمیر در «انها» به خصلت - که یا خیر است یا شر - بر می‌گردد، چون

از سیاق چنین بر می‌آید، و در عین حال همین ضمیر اسم «کان»، و جمله ﴿مِثْقَالَ حَبَّةٍ﴾ خبر آن است. و مراد از بودن آن در صخره، پنهان بودن و جایگیر بودنش در شکم صخره محکم است، یا در جوف آسمانها یا در دل زمین، و مراد از آوردن آن، حاضر کردنش برای حساب و جزاست.

^۱ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۱۹.

فصل سابق از کلام لقمان که نقل شد راجع به توحید و نفی شریک بود، و مضمون آیه مورد بحث فصل دیگری از کلام اوست، که مربوط به معاد و حساب اعمال است، و معنایش این است که ای پسر من! اگر آن خصلتی که انجام داده‌ای، چه خیر و چه شر، از خردی و کوچکی همسنگ یک دانه خردل باشد، و همان عمل خرد و کوچک در شکم صخره‌ای، و یا در هر مکانی از آسمانها و زمین باشد، خدا آن را برای حساب حاضر خواهد کرد، تا بر طبقش جزاء دهد، چون خدا لطیف است، و چیزی در اوج آسمانها و جوف زمین و اعماق دریا از علم او پنهان نیست و علم او به تمامی پنهان‌ها احاطه دارد، خبیری است که از کنه موجودات با خبر است.

معنای اینکه لقمان بعد از فرزند به صبر بر مصایب صبر را از «عزم الامور» خواند

﴿يَا بُنَيَّ أَقِمِ الصَّلَاةَ وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَإِصْبِرْ عَلَىٰ مَا أَصَابَكَ إِنَّ ذَٰلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ﴾^۱
 این آیه و آیه بعدش جزو گفتار لقمان و مربوط به پاره‌ای از دستورات راجع به عمل و اخلاق پسندیده است.

از جمله اعمال، نماز است، که عمود دین است، و دنبال آن امر به معروف و نهی از منکر است، و از جمله اخلاق پسندیده صبر در برابر مصائب است که به آدمی می‌رسد.

و کلمه «ذلک» در جمله ﴿إِنَّ ذَٰلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ﴾ اشاره است به صبر، و اگر اشاره را به لفظ «ذلک» آورده، که برای دور است، نه «هذا» که برای نزدیک است، برای این است که به اهمیت آن اشاره کرده باشد، و بلندی مرتبه صبر را رسانده باشد.

و اینکه بعضی^۱ از مفسرین گفته‌اند اشاره است به همه مطالب قبلی، که عبارت است از نماز، امر به معروف، و نهی از منکر، و صبر، صحیح نیست، چون تنها در این آیه نیست که صبر به عنوان عزم الامور ستوده شده، بلکه این مطلب مکرر در کلام خدای تعالی آمده، از آن جمله فرموده: ﴿وَلَمَنْ صَبَرَ وَغَفَرَ إِنَّ ذَٰلِكَ لَمِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ﴾^۲ و نیز فرموده: ﴿إِنَّ تَصَبُّرًا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ ذَٰلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ﴾^۳.

کلمه «عزم» به طوری که راغب گفته عبارت است از تصمیم قلبی بر گذراندن و فیصله دادن به کاری، و اگر صبر را که همان حبس نفس از انجام امری است، از عزم دانسته، از این جهت است که عقد قلبی ما دام که

^۱ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۸۹.

^۲ و هر آینه آن کس که صبر کند و ببخشد این عمل از عزم الامور است. - شوری، آیه ۴۳.

^۳ اگر صبر کنید و تقوی به خرج دهید، این خود از عزم الامور است. - آل عمران، آیه ۱۸۶.

سست نشده، و این گره دل باز نگشته، انسان بر آن امری که بر انجامش تصمیم گرفته، و در دل گره زده است، پا بر جا و بر تصمیم خود باقی است، پس کسی که بر امری صبر می کند، حتما در عقد قلبی اش و محافظت بر آن جدیت دارد، و نمی خواهد که از آن صرف نظر کند، و این خود از قدرت و شهامت نفس است.^۱

و اینکه بعضی^۲ گفته اند: معنایش این است که این از عزیمت خدا، و ایجاب او در امور است، صحیح نیست، و از لفظ آیه دور است. و همچنین گفتار بعضی^۳ دیگر که گفته اند که عزم در لغت «هدیل» عبارت است از جزم.

توضیح سفارشات دیگر لقمان به فرزند: ﴿وَلَا تُصَعِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ...﴾

﴿وَلَا تُصَعِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرْحًا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ﴾

راغب گفته کلمه «صعر» به معنای کج بودن گردن، و کلمه «تصعیر» به معنای گرداندن گردن از نظرها از روی تکبر است، هم چنان که خدای تعالی فرمود: ﴿وَلَا تُصَعِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ﴾^۴، و نیز گفته: کلمه «مرح» به معنای شدت خوشحالی، و زیاده روی در آن است.^۵

و بنا به گفته وی معنا چنین می شود که: روی خود از در تکبر از مردم بر مگردان، و نیز در زمین چون آنان که بسیار خوشحالند راه مرو، که خدا دوست نمی دارد کسانی را که دستخوش خیلاء و کبرند، و اگر کبر را خیلاء خوانده اند، بدین جهت است که آدم متکبر خود را بزرگ خیال می کند، و چون فضیلت برای خود خیال می کند، زیاد فخر می فروشد. بعضی دیگر در معنای آیه گفته اند: معنای ﴿لَا تُصَعِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ﴾ این است که در وقت حاجت، گردن خود را از در تذلل و احساس خواری برای مردم کج مکن، و در مقابل

^۱ مفردات راغب، ماده عزم.

^۲ تفسیر کشاف، ص ۴۹۷. و روح المعانی، ج ۲۱، ص ۹۰.

^۳ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۹۰.

^۴ مفردات راغب، ماده صعر.

^۵ مفردات راغب، ماده مرح.

هنگام بی نیازی هم غرور و خیلاء تو را نگیرد^۱ لیکن این معنا با ذیل آیه نمی‌سازد، چون در ذیل آیه می‌فرماید خدا متکبران را دوست نمی‌دارد.

﴿وَإِقْصِدْ فِي مَشْيِكَ وَاعْضُضْ مِنْ صَوْتِكَ إِنَّ أَنْكَرَ الْأَصْوَاتِ لَصَوْتُ الْحَمِيرِ﴾

کلمه «قصد» در هر چیز به معنای حد اعتدال در آن است^۲، و کلمه «غض» به طوری که راغب گفته به معنای نقصان در نگاه کردن و صدا کردن است، و بنا به گفته وی غض صوت به معنای آهسته و کوتاه صدا کردن است، و معنای آیه این است که در راه رفتنت میانه‌روی را پیش گیر، و در صدایت کوتاه و ناقص آن را پیشه ساز، که ناخوش‌ترین صوت‌ها صوت خران است، که در نهایت بلندی است^۳.

بحث روایتی [روایاتی در باره حقوق والدین و حد اطاعت از ایشان]

در کافی به سند خود از عبد الله بن سنان روایت کرده که گفت از امام صادق (علیه السلام) شنیدم می‌فرمود: یکی از گناهان کبیره عقوق والدین، و یکی دیگر نومیدی از رحمت خدا، و یکی ایمنی از مکر اوست، و روایت شده که از هر گناهی بزرگتر شرک به خدا است^۴.

و در کتاب فقیه در حقوقی که از امام زین العابدین (علیه السلام) روایت کرده فرموده: بزرگترین حق خدا بر تو این است که او را بپرستی، و چیزی شریکش نسازی که اگر اینکار را به اخلاص کردی خداوند حقی برای تو بر خود واجب می‌کند، و آن این است که امور دنیا و آخرت را کفایت می‌کند.

و نیز فرمود: و اما حق مادرت این است که بدانی او تو را طوری حمل کرد که احدی، احدی را آن طور حمل نمی‌کند، آری او تو را در داخل شکم خود حمل کرد، و از میوه قلبش چیزی به تو داد، که احدی به احدی نمی‌دهد، و او با تمامی اعضای بدنش تو را محافظت نمود، و باک نداشت از اینکه گرسنه و تشنه بماند، بلکه پروایش همه از گرسنگی و تشنگی تو بود، او باک نداشت از اینکه برهنه بماند، همه پروایش از برهنگی تو بود، او هیچ پروایی

^۱ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۹۰.

^۲ مفردات راغب، ماده قصد.

^۳ مفردات راغب، ماده غض.

^۴ اصول کافی، ج ۲، ص ۲۷۸، ح ۴.

نداشت از گرما، ولی سعیش این بود که بر سر تو سایه بيفکند، او به خاطر تو از خواب خوش صرف نظر کرد، و تو را از گرما و سرما حفظ نمود، همه این تلاشها برای این است که تو مال او باشی، و تو نمی توانی از عهده شکر او برآیی، مگر با یاری و توفیق خدا.

و اما حق پدرت این است که بدانی او ریشه تو است، چون اگر او نبود تو نبود، پس هر وقت از خودت چیزی دیدی که خوشت آمد، بدان که اصل آن نعمت پدر تو است، پس حمد خدا گوی، و شکر پدر بجای آر، آن قدر که با این نعمت برابری کند، و هیچ نیرویی نیست جز به وسیله خدا^۱.

و در کافی به سند خود از هشام بن سالم، از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: مردی نزد رسول اکرم (صلی الله علیه وآله و سلم) رفت و گفت: یا رسول الله به چه کس نیکی کنم؟ فرمود به مادرت، عرضه داشت: سپس به چه کس؟ فرمود: به مادرت، عرضه داشت: سپس به چه کس؟ فرمود: به مادرت، عرضه داشت: سپس به چه کس؟ فرمود به پدرت^۲.

و در مناقب آمده که روزی حسین بن علی (علیه السلام) به عبد الرحمن بن عمرو بن عاص گذشت، پس عبد الرحمن گفت: هر که می خواهد به مردی نظر کند که محبوبترین اهل زمین است نزد اهل آسمان، به این شخص نظر کند، که دارد می گذرد، هر چند که من بعد از جنگ صفین تا کنون با او همکلام نشده ام.

پس ابو سعید خدری او را نزد آن جناب آورد، حسین (علیه السلام) به او فرمود: آیا می دانستی که من محبوبترین اهل زمین نزد اهل آسمانم، و با این حال در صفین شمشیر به روی من و پدرم کشیدی؟ به خدا سوگند پدر من بهتر از من بود، پس عبد الرحمن عذر خواهی کرد و گفت: آخر چه کنم رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) به خود من سفارش فرمود که پدرت را اطاعت کن، حضرت فرمود: مگر کلام خدای را نشنیدی که فرمود: ﴿وَإِنْ جَاهِدَاكَ عَلَىٰ أَنْ تُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا﴾ و نیز مگر از رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) نشنیده ای که فرمود: اطاعت (پدر و مادر و یا هر کس که اطاعتش واجب است) باید که معروف باشد، و اطاعتی که نافرمانی خدا است معروف و پسندیده نیست، و نیز مگر نشنیده ای که هیچ مخلوقی در نافرمانی خدا نباید اطاعت شود^۳.

و در کتاب فقیه در ضمن کلمات کوتاه رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) آمده که فرمود: «**طاعة لمخلوق في معصية الخالق**»^۴ که ترجمه اش در صفحه قبل گذشت.

^۱ من لا يحضره الفقيه، ج ۲، ص ۳۷۶.

^۲ کافی، ج ۲، ص ۱۵۹، ح ۹.

^۳ مناقب، ج ۴، ص ۷۳ - طبع قم.

^۴ فقیه، ج ۴، ص ۲۷۳.

و در کافی به سند خود از ابی بصیر از امام باقر (علیه السلام) روایت کرده که گفت شنیدم می فرمود: بپرهیزید از گناهان کوچک، که آنها هم باز خواست کننده‌ای دارد، ممکن است فکر کنید که گناه می‌کنم و سپس از خدا طلب آمرزش می‌کنم، ولی خدای عز و جل می‌فرماید: «نَكْتُبُ مَا قَدَّمُوا وَآثَارَهُمْ وَكُلَّ شَيْءٍ أَحْصَيْنَاهُ فِي إِمَامٍ مُّبِينٍ»^۱ به زودی می‌نویسیم آنچه به دست خود از پیش فرستاده‌اند، و آنچه اثر از ایشان بجای مانده، و ما هر چیزی را در کتابی آشکارا می‌نویسیم» و نیز فرموده: «إِنَّهَا إِنْ تَكُ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ فَتَكُنْ فِي صَخْرَةٍ أَوْ فِي السَّمَاوَاتِ أَوْ فِي الْأَرْضِ يَأْتِ بِهَا اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌ»^۱ که ترجمه‌اش گذشت.

روایاتی در باره نماز، صبر و پرهیز از گناهان کوچک و راجع به معنای جمله: «وَلَا

تَصَعَّرَ خَدَّكَ لِلنَّاسِ»^۲

و نیز در همان کتاب به سند خود از معاویه بن وهب روایت کرده که گفت: از امام صادق (علیه السلام) پرسیدم بهترین چیزی که با آن بندگان خدا به پروردگار خود تقرب می‌جویند، و نزد خدا محبوب‌ترین چیز است چیست؟ فرمود: من بعد از معرفت هیچ چیزی بهتر از این نماز سراغ ندارم...^۲

و نیز در همان کتاب به سند خود از محمد بن فضیل، از ابی الحسن (رضاع)، روایت کرده که فرمود: نماز مایه تقرب هر پرهیزکار است.^۳

و در مجمع البیان جمله «وَأَصْبِرْ عَلَى مَا أَصَابَكَ»^۴ را تفسیر کرده، به مشقت‌ها و اذیت‌هایی که در اثر امر به معروف و نهی از منکر به انسان می‌رسد، و این تفسیر را به علی (علیه السلام) نسبت داده.^۴

و نیز جمله «وَلَا تَصَعَّرَ خَدَّكَ لِلنَّاسِ»^۵، را تفسیر کرده به اینکه روی خود را به کلی از مردم مگردان، و از کسی که دارد با تو سخن می‌گوید از در توهین اعراض مکن، و این معنا را به ابن عباس، و امام صادق (علیه السلام) نسبت داده است.^۵

و در الدر المنثور است که طبرانی، و ابن عدی، و ابن مردویه، از ابی ایوب انصاری

^۱ اصول کافی، ج ۲، ص ۲۷۰، ح ۱۰.

^۲ فروع کافی، ج ۳، ص ۲۶۴، ح ۱.

^۳ فروع کافی، ج ۳، ص ۲۶۵، ح ۶.

^۴ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۱۹.

^۵ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۱۹.

روایت کرده که گفت: شخصی از رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) از معنای جمله ﴿وَلَا تُصَعِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ﴾ پرسید: فرمود: اینکه در استهزاء و توهین به اشخاص دهن کجی نموده لوچه آویزان کنی.^۱ و در مجمع البیان در ذیل جمله ﴿إِنَّ أَنْكَرَ الْأَصْوَاتِ لَصَوْتُ الْحَمِيرِ﴾ گفته که: از امام صادق (علیه السلام) روایت شده که فرمود: منظور، عطسه کردن به صدای بلند و زشت است، و همچنین اینکه کسی در سخن گفتن صدای خود را به طور ناخوشایندی بلند کند، مگر اینکه در حال دعا یا قراءت قرآن باشد.^۲ مؤلف: و در همه این معانی که گذشت مخصوصاً در مساله عاق والدین، روایات بسیار زیادی هست که به منظور اختصار از نقلش خودداری کردیم.

گفتاری در داستان لقمان و پاره‌ای از کلمات حکمت آمیزش در دو فصل

۱- شخصیت و داستان لقمان و حکمت داده شدنش، در روایات

فصل اول نام لقمان در کلام خدای تعالی جز در سوره لقمان نیامده، و از داستانهای او جز آن مقدار که در آیات ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ أَنْ شَكَرَ لِلَّهِ...﴾ آمده، سخنی نرفته است، ولی در داستانهای او و کلمات حکمت آمیزش روایات بسیار مختلف رسیده، که ما بعضی از آنها را که با عقل و اعتبار سازگارتر است نقل می‌کنیم.

در کافی از بعضی راویان امامیه، و سپس بعد از حذف بقیه سند، از هشام بن حکم روایت کرده که گفت: ابو الحسن موسی بن جعفر (علیه السلام) به من فرمود: ای هشام خدای تعالی که فرموده: ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ﴾ منظور از حکمت فهم و عقل است.^۳

و در مجمع البیان گفته: نافع از ابن عمر روایت کرده که گفت: از رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) شنیدم می‌فرمود: به حق می‌گویم که لقمان پیغمبر نبود، و لیکن بنده‌ای بود که بسیار فکر می‌کرد، و یقین خوبی داشت، خدا را دوست می‌داشت، و خدا هم او را دوست بداشت، و به دادن حکمت به او منت نهاد.

^۱ الدر المثور، ج ۵، ص ۱۶۶.

^۲ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۲۰.

^۳ اصول کافی، ج ۱، ص ۱۶.

روزی در وسط روز خوابیده بود که ناگهان ندایی شنید: ای لقمان! آیا می خواهی خدا تو را خلیفه خود در زمین کند، تا بین مردم به حق حکم کنی؟ لقمان صدا را پاسخ داد که: اگر پروردگرم مرا منخیر کند، عافیت را می خواهم، و بلاء را نمی پذیرم، ولی اگر او اراده کرده مرا خلیفه کند سمعا و طاعتا، برای اینکه ایمان و یقین دارم که اگر او چنین اراده ای کرده باشد، خودش یاریم نموده و از خطا نگهم می دارد.

ملائکه - به طوری که لقمان ایشان را نمی دید - پرسیدند: ای لقمان چرا؟ گفت: برای اینکه هیچ تکلیفی دشوارتر از قضاوت و داوری نیست، و ظلم آن را از هر سو احاطه می کند، اگر در داوری راه صواب رود امید نجات دارد، نه یقین به آن، ولی اگر راه خطا رود راه بهشت را عوضی رفته است، و اگر انسان در دنیا ذلیل و بی اسم و رسم باشد، ولی در آخرت شریف و آبرومند، بهتر است از اینکه در دنیا شریف و صاحب مقام باشد، ولی در آخرت ذلیل و بی مقدار، و کسی که دنیا را بر آخرت ترجیح دهد، دنیایش از دست می رود، و به آخرت هم نمی رسد.

ملائکه از منطق نیکوی او تعجب کردند، لقمان به خواب رفت، و در خواب حکمت به او داده شد، و چون از خواب برخاست به حکمت سخن می گفت و او با حکمت خود برای داوود وزارت می کرد، روزی داوود به او گفت: ای لقمان خوشا به حالت که حکمت به تو داده شد، و بلا ی نبوت هم از تو گردانده شد^۱.

و در الدر المثور است که ابن مردویه از ابو هریره روایت کرده که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) فرمود: آیا می دانید لقمان چه بوده؟ گفتند: خدا و رسولش دانایتر است فرمود: حبشی بود^۲.

فصل دوم در تفسیر قمی به سند خود از حماد روایت کرده که گفت: از امام صادق (علیه السلام) از لقمان سراغ گرفتم، که چه کسی بود؟ و حکمتی که خدا به او ارزانی داشت چگونه بود؟ فرمود آگاه باش که به خدا سوگند حکمت را به لقمان به خاطر حسب و دودمان و مال و فرزندان و یا درشتی در جسم و زیبایی رخسار ندادند، و لیکن او مردی بود که در برابر امر خدا سخت نیرومندی به خرج می داد و به خاطر خدا از آنچه خدا راضی نبود دوری می کرد، مردی ساکت و فقیر احوال بود، نظری عمیق و فکری طولانی و نظری تیز داشت، همواره

^۱ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۱۵.

^۲ الدر المثور، ج ۵، ص ۱۶۰.

می خواست تا از عبرت‌ها غنی باشد و هرگز در روز نخواستید، و هرگز کسی او را در حال بول و یا غایط و یا غسل ندید، بس که در خودپوشی مراقبت داشت، و نظرش بلند و عمیق بود، و مواظب حرکات و سکانات خویش بود، هرگز از دیدن یا شنیدن چیزی نخندید، چون می ترسید گناه باشد، و هرگز خشمگین نشد، و با کسی مزاح نکرد، و چون چیزی از منافع دنیا عایدش می شد اظهار شادمانی نمی کرد، و اگر از دست می داد اظهار اندوه نمی نمود، زنانی بسیار گرفت، و خدا فرزندان بسیار به او مرحمت نمود، و لیکن بیشتر آن فرزندان را از دست داد، و بر مرگ احدی از ایشان نگریست.

لقمان هرگز از دو نفر که نزاع و یا کتک کاری داشتند نگذشت، مگر آنکه بین آن دو را اصلاح کرد، و از آن دو عبور نکرد، مگر وقتی که دوستدار یکدیگر شدند، و هرگز سخن نیکو از احدی نشنید، مگر آنکه تفسیرش را پرسید، و پرسید که این سخن را از که شنیده‌ای؟ لقمان بسیار با فقهاء و حکما نشست و برخاست می کرد، و به دیدن قاضیان و پادشاهان و صاحبان منصب می رفت، قاضیان را تسلیت می گفت، و برایشان نوحه سرایی می کرد، که خدا به چنین کاری مبتلایشان کرده، و برای سلاطین و ملوک اظهار دلسوزی و ترحم می نمود، که چگونه به ملک و سلطنت دل بسته، و از خدا بی خبر شده‌اند، لقمان بسیار عبرت می گرفت، و طریقه غلبه بر هوای نفس را از دیگران می پرسید، و یاد می گرفت، و با آن طریقه همواره با هوای نفس در جنگ بود، و از شیطان احتراز می جست، و قلب خود را با فکر، و نفس خویش را با عبرت، مداوا می کرد، هرگز سفر نمی کرد مگر به جایی که برایش اهمیت داشته باشد، به این جهات بود که خدا حکمتش بداد، و عصمتش ارزانی داشت. و خدای تبارک و تعالی دستور داد به طوائفی از فرشتگان که در نیمه روزی که مردم به خواب قیلوله رفته بودند، لقمان را ندا دهند - به طوری که صدای ایشان را بشنود، ولی اشخاص ایشان را نبیند - که: ای لقمان آیا می خواهی خدا تو را خلیفه خود در زمین کند؟ تا فرمانفرمای مردم باشی؟ لقمان گفت: اگر خدا بدین شغل فرمانم دهد که سمعا و طاعتا، چون اگر او اینکار را از من خواسته باشد، خودش یاریم می کند، و راه نجاتم می آموزد، و از خطا نگهم می دارد، ولی اگر مرا مخیر کند من عافیت را اختیار می کنم.

ملائکه گفتند: ای لقمان چرا؟ گفت برای اینکه داوری بین مردم در دشوارترین موقعیت‌ها برای حفظ عصمت است، و فتنه و آزمایشش از هر جای دیگر سخت‌تر و بیشتر است و آدمی بیچاره می ماند، و کسی هم کمکش نمی کند، ظلم از چهار سو احاطه‌اش نموده، کارش به یکی از دو احتمال می انجامد، یا این است که در داوری‌اش رأی و نظریه‌اش مطابق

حق و واقع می‌شود، که در این صورت جا دارد که سالم باشد، و احتمال آن هست، و یا این است که راه را عوضی می‌رود که در این صورت راه بهشت را عوضی می‌رود و هلاکتش قطعی است، و اگر آدمی در دنیا ذلیل و ضعیف باشد آسان‌تر است تا آنکه در دنیا رئیس و آبرومند بوده ولی در آخرت ذلیل و ضعیف باشد، از سوی دیگر کسی که دنیا را بر آخرت ترجیح دهد هم در دنیا خاسر و زیانکار است، و هم در آخرت، چون دنیایش تمام می‌شود، و به آخرت هم نمی‌رسد.

ملائکه از حکمت او به شگفت آمده، خدای رحمان نیز منطق او را نیکو دانست، پس همین که شام شد، و در بستر خوابش آرامید، خدا حکمت را بر او نازل کرد، به طوری که از فرق سر تا قدمش را پر کرد، و او خود در خواب بود که خدا پرده و جامعه‌ای از حکمت بر سراسر وجود او بیوشانید.

لقمان از خواب بیدار شد، در حالی که قاضی‌ترین مردم زمانش بود، و در بین مردم می‌آمد، و به حکمت سخن می‌گفت، و حکمت خود را در بین مردم منتشر می‌ساخت.

۲- پاره‌ای از مواعظ و حکم آن جناب

سپس امام صادق (علیه السلام) فرمود: بعد از آنکه فرمان خلافت به او داده شد، و او پذیرفت، خدای عز و جل ملائکه را فرمود تا داوود را به خلافت ندا دهند، داوود پذیرفت بدون اینکه شرطی را که لقمان کرده بود به زبان آورد پس خدای عز و جل خلافت در زمین را به او داد، و چند مرتبه مبتلا به آزمایش شد، و در هر دفعه پایش بطرف خطا لغزید و خدا او را نگهداری نموده و از آن انحرافش در گذشت.

لقمان بسیار بدیدن داوود می‌رفت، و او را اندرز می‌داد، و مواعظ و حکمت‌ها و علوم بسیار در اختیارش می‌گذاشت، و داوود همواره به او می‌گفت: خوشا به حالت ای لقمان، که حکمت به تو داده شد، و به بلای خلافت هم گرفتار نگستی، و به داوود خلافت داده شد و به حکم و فتنه گرفتار آمد.

آنگاه امام صادق (علیه السلام) در ذیل آیه ﴿وَإِذْ قَالَ لُقْمَانُ لِابْنِهِ وَهُوَ يَعِظُهُ يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ﴾ فرمود: لقمان پسرش «باآثار» را وقتی اندرز می‌داد آن قدر کلماتش نافذ بود که فرزندش در نهایت درجه تاثر قرار می‌گرفت.

ای حماد از جمله مواعظی که به فرزندش کرد یکی این بود که: ای پسر! تو از آن روزی که به دنیا افتادی، پشت به دنیا و رو به آخرت کردی، و خانه‌ای که داری به طرف آن می‌روی نزدیک‌تر به تو است، از خانه‌ای که از آن دور می‌شوی، پسر همواره با علما بنشین، و با دو زانوی خود مزاحمشان شو، ولی با آنان مجادله مکن، که اگر چنین کنی از تعلیم تو

دریغ می‌ورزند، و از دنیا بقدر بلاغ و رفع حاجت بگیر، و یک باره ترک آن مگوی، و گر نه سربار جامعه خواهی شد، و در دنیا آن چنان داخل مشو که به آخرت ضرر رساند، آن قدر روزه بگیر که از شهوت جلوگیری کند، و آن قدر روزه بگیر که از نماز بازت دارد، زیرا نماز نزد خدا محبوبتر از روزه است.

پسرم دنیا دریایی است عمیق، که دانشمندانی بسیار در آن هلاک شدند، و چون چنین است تو کشتی خود را در این دریا از ایمان بساز، و بادبان آن را از توکل قرار ده، و آذوقه‌ای از تقوای خدا در آن ذخیره کن، اگر نجات یافتی، به رحمت خدا یافته‌ای و اگر هلاک شدی به گناهانت شده‌ای.

پسرم اگر طفل صغیری را در کودکی ادب کنی، تو را در بزرگی سود می‌رساند و تو از آن بهر مند شوی، و معلوم است کسی که برای ادب ارزشی قائل است، نسبت به آن اهتمام می‌ورزد، و کسی که بدان اهتمام بورزد نخست راه بکار بستنش را می‌آموزد و کسی که می‌خواهد راه تادیب را بیاموزد، سعی و کوشش بسیار می‌شود، و کسی که سعی و کوشش را در طلب آن بسیار کرد قدم قدم به نفع آن بر می‌خورد، و آن را عادت خود قرار می‌دهد.

آری خواهی دید که تو خود جانشین گذشتگان خود شده‌ای، و از جانشین خودت سود می‌بری، و هر صاحب رغبتی به تو امید می‌بندد، که از ادب چیزی بیاموزد، و هر ترسنده‌ای از صولت هراسناک می‌شود. زنهار، که به خاطر بدست آوردن و طلب غیر علم و ادب، در طلب ادب دچار کسالت نشوی، و اگر در امر دنیا شکست خوردی، زنهار که در امر آخرت مغلوب نشوی، و بدان که اگر طلب علم از تو فوت شود، در امر آخرت شکست خورده‌ای، و در روزها و شبها و ساعتها بهر‌ای بگذار برای طلب علم، برای اینکه عمر گرانبایه را هیچ چیز چون ترک علم ضایع نمی‌کند.

و مبادا که هرگز با اشخاص لجوج در افتی، و هرگز با مردی فقیه جدال مکن، و هرگز با صاحب سلطنتی دشمنی مورز، و با هیچ ستمگری سازگاری و دوستی مکن، و با هیچ فاسقی برادری مورز، و با هیچ متهمی رفاقت مکن، و علم خود را مانند پولت گنجینه کن، و بهر کس و ناکس عرضه مدار.

پسرم از خدای عز و جل آن چنان بترس که اگر در قیامت نیکیهای همه نیکان جن و انس را داشته باشی باز ترس آن داشته باشی که عذابت کند، و از خدا امید رحمت داشته باش آن چنان که اگر در روز قیامت تمامی گناهان جن و انس را داشته باشی، باز احتمال و

امید اینکه خدا تو را بیمارزد داشته باشی .

پسرش به او گفت: پدر جان چطور چنین چیزی ممکن است، که در عین داشتن چنان خوفی، این چنین امیدی هم داشته باشم، و این دو حالت متضاد در یک دل چگونه جمع می شود؟ لقمان گفت: پسرم اگر قلب مؤمن را بیرون آرند، در آن دو نور یافت می شود، نوری برای خوف، و نوری برای رجاء و اگر آن دو را با مقیاسی بسنجند، برابر همنند، هیچ یک از دیگری حتی به سنگینی یک ذره بیشتر نیست، و کسی که به خدا ایمان دارد، به گفته او نیز ایمان دارد، و کسی که به گفته او ایمان داشته باشد، به فرمان او عمل می کند، و کسی که به فرمان او عمل نکند، گفتار او را تصدیق نکرده، پس این حالات دل هر یک گواه دیگری است .

پس کسی که به راستی ایمان به خدا داشته باشد، برای خدا عمل را خالص و خیرخواهانه انجام می دهد، و کسی که برای خدا عمل را خالص و خیرخواهانه انجام دهد، براستی ایمان به خدا دارد، و کسی که خدا را اطاعت می کند، از او هراسناک نیز هست، و کسی که از خدا هراسناک باشد او را دوست هم دارد، و کسی که او را دوست بدارد، او امرش را پیروی می کند، و کسی که پیرو او امر خدا باشد، مستوجب بهشت و رضوان او می شود، و کسی که پیروی خشنودی خدا نکند، از غضب او هیچ باکی ندارد، و پناه می بریم به خدا از غضب او .

پسرم به دنیا رکون و اعتماد مکن، و دلت را مشغول بدان مدار، چون خدای تعالی هیچ خلقی را خوارتر از دنیا نیافریده، آیا نمی بینی که نعیم دنیا را مزد و پاداش مطیعان نکرده، و آیا نمی بینی که بلای دنیا را عقوبت گناه کاران قرار نداده؟^۱

و در کتاب قرب الاسناد، هارون، از ابن صدقه، از جعفر بن محمد از پدرش (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: شخصی از لقمان پرسید: آن چه دستوری است که جامع همه حکمتهای تو باشد؟ گفت: اینکه خود را در باره چیزی که برایم ضمانت کرده اند به زحمت نیندازم، و آنچه را که به خود من واگذار نموده اند ضایع نکنم، (یعنی عمر خود را صرف رزقی که ضامن آن شده اند نسازم، و در باره سعادت آخرتم که به خود من واگذار نموده اند اهمال نکنم).^۲

و در بحار از قصص الانبیاء به سند خود از جابر از امام باقر (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: از جمله نصایحی که لقمان به فرزندش کرد، یکی این است که: پسرم اگر در باره مردن شک داری، خواب را از خودت بردار، و هرگز نمی توانی چنین کنی، و اگر در باره قیامت شک داری، بیداری را از خودت بردار، و هرگز نمی توانی .

^۱ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۶۴-۱۶۲ .

^۲ قرب الاسناد، ص ۳۵ .

برای اینکه اگر در این اندرز من دقت کنی خواهی دید که نفس تو به دست دیگری اداره می‌شود، و نیز خواهی دانست که خواب به منزله مرگ، و بیداری بعد از خواب به منزله بعث بعد از مردن است. و نیز فرمود: لقمان به فرزندش گفت: پسرم زیاد نزدیکش مشو، که از آن دور خواهی ماند، و زیاد هم دور مشو که خوار خواهی گشت، (یعنی در طلب دنیا میانه‌رو باش).

و نیز فرموده: پسرم هر جنبنده‌ای مثل خود را دوست می‌دارد، مگر فرزند آدم که هم افق خود را - در مزیتی از مزایا - دوست نمی‌دارد، و متاعی که داری نزد خواهان آن عرضه بدار، (و گر نه بازارش کساد خواهد شد) همانطور که بین گرگ و گوسفند هرگز دوستی برقرار نمی‌گردد، همچنین بین نیکوکار و فاجر دوستی برقرار نمی‌شود، (پسرم) هر که با قیر سر و کار پیدا کند، سرانجام به قیر آلوده می‌شود، آمیزش با فاجران نیز چنین است، عاقبت از او یاد می‌گیرد، (چون نفس انسان خود پذیر است)، (پسرم) هر کس سر و کله زدن و مجادله را دوست بدارد، عاقبت زبانش به فحاشی باز خواهد شد، و هر کس به جایی ناباب قدم نهد، عاقبت متهم می‌شود، و کسی که همنشینی با بدان کند، سالم نمی‌ماند، و کسی که اختیار زبان خود را در کف ندارد، سرانجام پشیمان می‌شود.

و نیز در اندرز فرزندش فرمود: پسرم صد دوست بگیر، ولی یک دشمن مگیر، پسرم وظیفه‌ای نسبت به خلاق خود داری، و وظیفه‌ای نسبت به خلقت، اما خلاق تو همان دین تو است، و خلق تو عبارت است از طرز رفتار در بین مردم، پس مراقب باش خلقت را مبعوض و منفور مردم مسازی و به همین منظور محاسن اخلاق را یاد بگیر.

پسرم بنده اختیار باش، ولی فرزند اشرار مباش، فرزندم امانت را بپرداز، تا دنیا و آخرتت سالم بماند، و امین باش که خدا خائنین را دوست ندارد، پسرم این طور مباش که به مردم نشاندهی که از خدا می‌ترسی، و در قلب بی‌پروای از او باشی^۱.

و در کافی به سند خود از یحیی بن عقبه از دری از امام صادق (علیه السلام) روایت

^۱ بحار الانوار، ج ۱۳، ص ۴۱۷، حدیث ۱۱.

کرده که گفت: از جمله مواعظی که لقمان به فرزندش کرد این بود که: پسرم مردم قبل از زمان تو برای فرزندان خود جمع کردند، و الآن تو می بینی که نه آنچه جمع کرده بودند مانده است، و نه آن فرزندان که برایشان جمع کردند، آخر مگر نه این است که تو بنده ای اجیر هستی که مامور شده ای کاری را انجام دهی، و وعده ات دادند که در مقابل مزدت بدهند؟ پس عملت را مستوفی و کامل انجام بده، تا اجرت را کامل دهند.

و در این دنیا چون گوسفندی مباش که در زراعتی سبز و خرم بیفتد و بچرد تا چاق شود. چون آن حیوان هر چه زودتر چاق شود، به کارد قصاب نزدیک تر شده است، و لیکن دنیا را به منزله پلی بگیر، که بر روی نهری زده باشند، که تو از آن بگذری و رهایش کنی، و دیگر تا ابد به سوی آن برنگردی، پس باید آن را خراب کنی، نه اینکه تعمیر نمایی، چون تو مامور به تعمیر آن نیستی.

و نیز بدان که تو به زودی و در فردایی نزدیک وقتی پیش خدای عز و جل بایستی، از چهار چیز بازخواست خواهی شد، از جوانی ات که در چه راهی تباه کردی، و از عمرت که در چه فانی اش ساختی، و از مالت که از کجا آوردی و در کجا مصرف نمودی، پس خود را آماده کن و جوابی مهیا بساز، و از آنچه از دنیا از کف رفت غم مخور، چون اندک دنیا دوام و بقاء ندارد، و بسیارش از گزند بلاء ایمن نیست، پس حواست را جمع کن، و سخت در کار خویش بکوش، و پرده از روی خود کنار زن، و متعرض رحمت پروردگارت شو، و در دلت همواره توبه را تجدید کن، و در زمان فراغتت در عمل شتاب کن قبل از آن که مرضها و بلاها به سوی تو روی آورند، و قبل از آنکه ایامت به سر آید و مرگ بین تو و خواسته هایت حائل شود^۱.

و در بحار از قصص نقل کرده که به سند خود از حماد از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که گفت: لقمان به پسرش گفت: پسر جان! زنهار از کسالت و بد خلقی و کم صبوری، که با داشتن این چند عیب هیچ دوستی با تو دوام نمی آورد، و همواره در امور خود ملازم وقار و سکینت باش، و نفس خود را بر تحمل زحمات برادران صابر کن، و با همه مردم خوش خلق باش.

پسرم اگر مال دنیایی نداشتی که با آن صله رحم کنی، و بر برادران تفضل نمایی، حسن خلق و روی خوش داشته باش، چون کسی که حسن خلق دارد اختیار او را دوست می دارند، و فجار از او دوری می نمایند، پسر جان! به آنچه خدا قسمت تو کرده قانع باش تا

^۱ کافی، ج ۴، ص ۲۰۲، باب ذم دنیا، ح ۲۰.

زندگی تو با صفا شود، پس اگر خواستی عزت دنیا برایت جمع شود، طمعت را از آنچه در دست مردم است ببر، چون انبیاء و صدیقین اگر رسیدند به آنچه که رسیدند به سبب قطع طمعشان بود^۱.
مؤلف: اخبار در مواظظ لقمان بسیار زیاد است، ما به منظور اختصار به همین مقدار اکتفاء کردیم.

^۱ بحار، ج ۱۳، ص ۴۱۹، ح ۱۴.

﴿أَلَمْ تَرَوْا أَنَّ اللَّهَ سَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَأَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعْمَهُ ظَاهِرَةً وَبَاطِنَةً وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُجَادِلُ فِي اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَلَا هُدًى وَلَا كِتَابٍ مُنِيرٍ ٢٠ وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا وَجَدْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا وَلَوْ كَانَ الشَّيْطَانُ يَدْعُوهُمْ إِلَىٰ عَذَابِ السَّعِيرِ ٢١ وَمَنْ يُسَلِّمْ وَجْهَهُ إِلَى اللَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَىٰ وَإِلَى اللَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ ٢٢ وَمَنْ كَفَرَ فَلَا يَحْزُنكَ كُفْرُهُ إِلَيْنَا مَرْجِعُهُمْ فَنُنَبِّئُهُمْ بِمَا عَمِلُوا إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ ٢٣ نَمَتَّعُهُمْ قَلِيلًا ثُمَّ نَضْطَرُّهُمْ إِلَىٰ عَذَابِ غَلِيظٍ ٢٤ وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ٢٥ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ ٢٦ وَلَوْ أَنَّ مَا فِي الْأَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ أَقْلَامٌ وَالْبَحْرُ يَمُدُّهُ مِنْ بَعْدِهِ سَبْعَةَ أَبْحُرٍ مَا نَفِدَتْ كَلِمَاتُ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ٢٧ مَا خَلَقَكُمْ وَلَا بَعَثَكُمْ إِلَّا كُنُفُسًا وَاحِدَةً إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ ٢٨ أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَيُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِي إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى وَأَنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ ٢٩ ذَلِكَ بَأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنَّ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الْبَاطِلُ وَأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ ٣٠ أَلَمْ تَرَ أَنَّ الْفُلُوكَ تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِنِعْمَتِ اللَّهِ لِيُرِيَكُمْ مِنْ آيَاتِهِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ ٣١ وَإِذَا غَشِيَهُمْ مَوْجٌ كَالظُّلَلِ دَعَوُا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ فَلَمَّا نَجَّاهُمْ إِلَى الْبَرِّ فَمِنْهُمْ مُّقْتَصِدٌ وَمَا يَجْحَدُ بِآيَاتِنَا إِلَّا

كُلُّ خَتَّارٍ كَفُورٌ ۳۲ يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ وَإِخْشَوْا يَوْمًا لَا يَجْزِي وَالِدٌ عَنْ وَلَدِهِ وَلَا مَوْلُودٌ هُوَ جَازٍ عَنْ وَالِدِهِ شَيْئًا إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ فَلَا تَغُرَّنَّكُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَلَا يَغُرَّنَّكُم بِاللَّهِ الْغُرُورُ ۳۳ إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَيُنزِلُ الْغَيْثَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْأَرْحَامِ وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ مَّاذَا تَكْسِبُ غَدًا وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ بِأَيِّ أَرْضٍ تَمُوتُ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ ﴿۳۴﴾

ترجمه آیات

مگر نمی بینید که خدا هر چه را که در آسمانها و زمین هست رام شما کرد؟ و نعمتهای خویش را آشکارا و نهان بر شما کامل نمود؟ (و باز) بعضی از مردم بدون علم و هدایت و کتاب، در باره خدا مجادله می کنند (۲۰).

و چون به آنها گفته شود: چیزی را که خدا نازل کرده پیروی کنید، گویند: (نه)، تنها آیینی را که پدران خود را بر آن یافته ایم پیروی می کنیم، حتی اگر شیطان (در نتیجه پیروی از پدرانشان) به سوی عذاب سوزان دعوتشان کند، باز هم آنان را پیروی می کنند؟ (۲۱).

هر کس توجه بی شائبه خویش را سوی خدا کند، و نیکوکار باشد، به دستاویز محکمی چنگ زده، و عاقبت کارها سوی خدا است (۲۲).

و هر که انکار کند انکارش ترا محزون نکند، چون بازگشتشان سوی من است، و ما از اعمالشان خبرشان می دهیم، که خدا مکنون سینه ها را می داند (۲۳).

اندکی برخوردارشان کنیم، و سپس به سوی عذابی سختشان بکشیم (۲۴).
اگر از آنان بررسی آسمانها و زمین را کی آفریده؟ گویند: خدا، بگو پس ستایش هم خاص خداست، ولی بیشترشان نمی دانند (۲۵).

هر چه در آسمانها و زمین هست از خدا است، و خدا همو بی نیاز و ستوده است (۲۶).
اگر آنچه در زمین درخت هست، قلم باشد، و دریا، به کمک آن دریا، هفت دریای دیگر مرکب، کلمات خدا تمام نشود، که خدا نیرومند و حکیم است (۲۷).
خلق کردن شما، و از نو زنده کردنتان جز به مانند خلق کردن یک تن نیست، چون خدا شنوا و بینا است (۲۸).

مگر نمی بینی که خدا شب را به روز می برد، و روز را به شب می برد، و آفتاب و ماه را به خدمت

گرفته، که هر یک به مدتی معین روان است، و خدا از اعمالی که می‌کنید آگاه است (۲۹).
چنین است، چون خدا حق است، و آنچه سوای او می‌خوانند باطل است، و خدا والای بزرگ است (۳۰).

مگر نمی‌بینی که به نعمت خدا کشتی به دریا روان است، تا آیه‌های خویش به شما بنمایاند؟ که در این برای همه صبرپیشگان سپاسگزار عبرتهاست (۳۱).

و چون موجی بمانند کوه‌ها، آنان را فرا گیرد، خدا را بخوانند، و دین را خاص او کنند، و چون به خشکیشان برد، تنها بعضی‌شان معتدلند، و آیه‌های ما را جز عهدشکنان کفران پیشه انکار نمی‌کنند (۳۲).
ای مردم! از پروردگارتان بترسید، و از روزی که پدر برای فرزندش کاری نسازد، و فرزند به هیچ وجه کار ساز پدر خود نشود، بیمناک باشید، که وعده خدا حق است، زندگی این دنیا فریبتان ندهد، و شیطان فریبنده، در کار خدا به فریبتان نکشد (۳۳).

بدرستی علم رستاخیز پیش خدا است، که باران فرود آورد، و آنچه را در رحمها است بداند، کسی نمی‌داند که فردا چه می‌کند و کسی نمی‌داند که در کدام سرزمین می‌میرد، اما خدا دانا و آگاه است (۳۴).

بیان آیات

در این آیات به ما قبل داستان لقمان برگشته، که آیات وحدانیت خدا و نداشتن شریک، و ادله آن را ذکر نمود، و بدین جا منتهی شد، که فرمود: ﴿هَذَا خَلْقُ اللَّهِ فَأَرُونِي مَاذَا خَلَقَ الَّذِينَ مِنْ دُونِهِ بَلِ الظَّالِمُونَ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ﴾.

﴿أَلَمْ تَرَوْا أَنَّ اللَّهَ سَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَأَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعْمَهُ ظَاهِرَةً وَبَاطِنَةً﴾
از این جا به ما قبل داستان لقمان رجوع شده، و همین خود دلیل است بر اینکه خطاب (آیا نمی‌بینید) به مشرکین است، هر چند که ذیل آیه اشعار دارد بر عمومیت خطاب.

و بنابراین صدر آیه تتمه کلام رسول خدا (صلی الله علیه وآله وسلم)، و متصل است به جمله ﴿هَذَا خَلْقُ اللَّهِ فَأَرُونِي مَاذَا خَلَقَ الَّذِينَ مِنْ دُونِهِ﴾ و دیگر التفاتی در جمله ﴿أَلَمْ تَرَوْا﴾ نیست.

و بنا بر تقدیری که آیه مورد بحث جزو کلام خدای تعالی باشد، آن وقت در جمله ﴿أَلَمْ تَرَوْا﴾ التفاتی از سیاق غیبت در جمله ﴿بَلِ الظَّالِمُونَ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ﴾، به سیاق خطاب، به کار رفته است، و التفات در مثل این گونه موارد از باب شدت یافتن و جد گوینده، و

عصبانیتش از جهل شنوندگان، و اصرارشان بر گمراهی است، که هیچ راهنمایی سودی به ایشان نمی‌بخشد، و هیچ اشارتی در حالشان مؤثر واقع نمی‌شود، به همین جهت با اینکه تا کنون در سیاق غیبت حرف می‌زد، ناگهان روی سخن به خود شنوندگان نموده، آنچه که در معرض دید و شنوایی ایشان است به رخشان می‌کشد، بلکه از خواب خرگوشی خود بیدار گشته، و از غفلت بدر آید.

و به هر حال چه اینکه بنا به گفته ما جمله ﴿أَلَمْ تَرَوْا﴾ متصل به جمله ﴿فَأَرْوِنِي﴾ باشد، و التفاتی در کار نباشد، و چه به گفته دیگران عطف و متصل به جمله ﴿بَلِ الظَّالِمُونَ﴾ باشد، و التفاتی از غیبت به خطاب در آن شده باشد، مراد از تسخیر آسمانها و زمین برای انسان، انسانی که آسمان و زمین را می‌بیند، آن نظام و ارتباطی است که در اجزای عالم مشاهده می‌کنیم، و می‌بینیم که چگونه سرپای عالم را در تحت نظامی عام اداره نموده، و انسان را که اشراف اجزای این عالم محسوس است، شعور و اراده‌اش را درست کرده و تدبیر می‌کند، پس می‌فهمیم که خدای تعالی سرپای عالم را مسخر و محکوم این نظام کرده، تا انسان که شریف‌ترین اجزای آن است پدید آید و به کمال برسد.

معنای اینکه فرمود: ﴿سَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ﴾

کلمه «تسخیر» به معنای وادار کردن فاعل به فعلش می‌باشد، به طوری که فاعل، فعل خود را به اراده خود انجام ندهد، بلکه به اراده تسخیر کننده انجام دهد، همان طور که نویسنده، قلم را وادار می‌کند تا به اراده او بنویسد، و مخدوم و مولی، بنده و خدمتگزار خود را وادار می‌کند تا مطابق دستور و خواست او عمل را انجام دهد، و اسباب مؤثر در عالم هر چه باشد، با سببیتی که هر یک مخصوص به خود دارد، آن کاری را انجام می‌دهد که خدا می‌خواهد، و خدا از مجموع آنها نظامی را می‌خواهد که با آن عالم انسانی را تدبیر کند، و حوائج او را بر آورد.

از آنچه گذشت معلوم شد که «لام» در کلمه «لکم» لام تعلیل غایی است، و معنای آن «به خاطر شما» است، و در نتیجه تسخیر کننده این اسباب خدا خواهد بود، نه انسان به خلاف اینکه لام را برای ملک بگیریم که در آن صورت تسخیر کننده انسان خواهد بود، ولی با مشیت خدای تعالی، هم چنان که بعضی احتمال آن را داده‌اند، و پیشرفت انسانها در مرور زمان، و به خدمت گرفتن اجزای عالم را در بیشتر مقاصدش، شاهد گفته خود گرفته‌اند، و لیکن این احتمال با جمله ﴿أَلَمْ تَرَوْا﴾ نمی‌سازد، چون اگر تسخیر کننده خود انسان بود، مسخر خود را می‌دید، و دیگر حاجت به این سؤال نبود.

﴿وَأَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعْمَهُ ظَاهِرَةً وَبَاطِنَةً﴾ کلمه «اسبغ» به معنای سنگ تمام گذاشتن، و

نیز توسعه دادن است، و معنای جمله این است که: «نعمت‌های ظاهری و باطنی را بر شما تمام کرد، و توسعه داد». کلمه «نعم» جمع نعمت است، و نعمت در اصل لغت به معنای بنای نوع بوده، ولی استعمالش در هر چیزی که سازگار آدمی است، و انسان از آن لذت می‌برد، غلبه کرده است، و بیشتر در این امور استعمال می‌شود.

و مراد از نعمتهای ظاهری بنابراین که خطاب در آیه به مشرکین باشد، حواس ظاهری، از گوش چشم و اعضای بدن، و نیز سلامتی و عافیت و رزق طیب و گوارا، و مراد از نعمت‌های باطنی نعمتهای غایب از حس است، مانند شعور و اراده و عقل.

و اما بنابراینکه خطاب به عموم انسانها باشد مراد از نعمت‌های ظاهری آن نعمت‌های ظاهری مذکور به اضافه دین خواهد بود، چون دین نیز از نعمت‌های محسوسی است که امور دنیا و آخرت مردم را نظام می‌بخشد.

و مراد از نعمت‌های باطنی باز همان نعمت‌های باطنی مذکور خواهد بود، به اضافه مقامات معنوی که تنها از راه اخلاص در عمل حاصل می‌گردد.

نکوهش برخی از مردم که از روی تقلید و بدون «علم»، «هدی» و «کتاب منیر» در باره

خدا مجادله می‌کنند

﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُجَادِلُ فِي اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَلَا هُدًى وَلَا كِتَابٍ مُنِيرٍ﴾

در این آیه به سیاق سابق برگشت شده، که خطاب را متوجه شخص رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) می‌کرد، و کلمه «مجادله» به معنای بحث و مناظره به منظور غلبه یافتن بر خصم است، و مقابله‌ای که بین «علم» و «هدی» و «کتاب» انداخته، اشاره دارد به اینکه مراد از علم آن حجت‌های عقلی است که با تحصیل و اکتساب به دست می‌آید، و مراد از هدایت، آن حقایقی است که خدا از طریق وحی و یا الهام به دل انسان افافضه می‌کند، و مراد از کتاب، کتابهای آسمانی است که از طریق وحی و نبوت به خدا منتهی و مستند می‌شود، و به همین جهت که مستند به اوست آن را منیر و روشنگر توصیف کرد، و این سه طریق از طرق علم است که چهارمی برایش نیست.

و بنابراین معنای آیه این می‌شود که: بعضی از مردم بدون هیچ یک از این سه علم در وحدانیت خدا از حیث ربوبیت و الوهیت مجادله می‌کنند، و هیچ حجت قابل اعتمادی ندارند، تنها و تنها مدرکشان تقلید است.

﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا وَجَدْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا...﴾

ضمیرهای جمع همه به کلمه «من» بر می‌گردد، که از لحاظ معنا جمع است، هم چنان که ضمیر مفرد در

آیه قبلی نیز به «من» بر می‌گشت از لحاظ لفظش، که مفرد است.
و اگر در جمله ﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ﴾ فرمود پیروی کنید آنچه را که خدا

نازل کرده، با اینکه می‌توانست بفرماید: پیروی کنید کتاب و یا قرآن را، برای این است که اشاره کند به اینکه دعوت رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) دارای حجت و برهان است، نه صرف زورگویی و ادعا، برای اینکه نزول این کتاب مؤید به حجت نبوت است، پس گویا فرموده: «وقتی دعوت می‌شوند به سوی توحید، توحیدی که کتاب بر آن دلالت دارد، کتابی که نزولش از ناحیه خدا قطعی است، در پاسخ چنین و چنان می‌گویند».

و به عبارتی دیگر، وقتی حقایق و معارف را با دلیل در اختیار آنان قرار می‌دهند، ایشان در مقابل با تحکم و زور جواب می‌دهند، بدون اینکه هیچ حجتی بر گفتار خود ارائه دهند، و آن این است که می‌گویند: ما پدران خود را بر کیش شرک یافتیم، و ایشان را پیروی می‌کنیم.

﴿أَوْ لَوْ كَانَ الشَّيْطَانُ يَدْعُوهُمْ إِلَىٰ عَذَابِ السَّعِيرِ﴾ یعنی آیا پدران خود را پیروی می‌کنند حتی در صورتی که شیطان ایشان را به وسیله این پیروی به سوی عذاب آتش دعوت کرده باشد؟ و بنابراین، استفهام در آیه انکاری، و کلمه «لو» وصلیه، و عطف بر محذوف خواهد بود، و تقدیر آن چنین می‌شود: «ا یتبعونهم لولم یدعوهم الشیطان و لو دعاهم؟» یعنی آیا پدران خود را پیروی می‌کنند، چه در صورتی که شیطان ایشان را دعوت نکرده باشد، و چه در صورتی که دعوت کرده باشد؟

و حاصل کلام این می‌شود، که پیروی وقتی نیکو و بجاست، که پیروی شدگان بر حق بوده باشند، و اما اگر خود آنان بر باطل بوده باشند، و پیروی آنان پیروان را به شقاوت و عذاب سعیر بکشاند، دیگر این پیروی به جا و صحیح نیست، چون پیروی در پرستش غیر از خدا است، و کسی غیر از خدا قابل پرستش نیست.

﴿وَمَنْ يُسَلِّمْ وَجْهَهُ إِلَى اللَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَىٰ وَإِلَى اللَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ﴾ این جمله استینافی است و احتمال هم دارد که حال از مفعول «یدعوهم» باشد، و در معنای جمله حالیه ضمیری به ایشان برگردد، که در این صورت معنای آیه و ما قبلش این است که: آیا حتی اگر شیطان ایشان را دعوت به فلان و فلان کرده باشد، در حالی که هر کس محسن باشد و روی خود تسلیم به سوی خدا کرده باشد نجات یافته، و رستگار است و نیز در حالی که عاقبت امور به سوی خدا راجع است، پس واجب می‌شود که همو معبود باشد.

و اسلام وجه به سوی خدا، به معنای تسلیم آن برای اوست، به این معنا که انسان با همه وجودش رو به خدا کند. و او را پرستش نماید، و از ما سوای او اعراض کند، و کلمه

«محسن» اسم فاعل از مصدر احسان است، و احسان به معنای به جا آوردن اعمال صالح است با داشتن یقین به آخرت، هم چنان که در اول سوره که می فرماید: ﴿هُدًى وَرَحْمَةً لِّلْمُحْسِنِينَ﴾، خودش محسنین را به این معنا تفسیر کرده، فرموده: ﴿الَّذِينَ يَقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ﴾ کسانی که نماز می خوانند و زکات می دهند، و در حالی که به آخرت یقین دارند». و کلمه «عروة الوثقی» به معنای دست آویزی است که قابل جدا شدن نباشد.

و معنای آیه این است که هر کس خود را یگانه بداند، و با یقین به معاد عمل صالح انجام دهد، او اهل نجات است، و سرانجام هلاک نخواهد شد، چون سرانجامش به سوی خدا است، و همو وعده نجات و رستگاریش داده است.

از این بیان روشن می شود که جمله ﴿وَإِلَى اللَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ﴾، در مقام تعلیل جمله ﴿فَقَدَرْنَا مَنَاسِكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَى﴾ می باشد، چون این جمله (دستاویز محکم) استعاره تمثیلی، از نجات و رستگاری است، می گوید برای این به چنین دستاویزی چنگ زده، که منتهی به خدایی است، که وعده چنین نجات و فلاحی را داده است.

﴿وَمَنْ كَفَرَ فَلَا يَحْزُنكَ كُفْرُهُ... إِلَىٰ عَذَابٍ غَلِيظٍ﴾

این آیه رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) را تسلیت می دهد و دلخوش می کند تا اندوه بر او چیره نشود، به اینکه بالاخره روزی به سوی خدا بر می گردند، و خدا به آنچه می کرده اند آگاهشان می کند، یعنی حقیقت اعمالشان و آثار سوء آن که همان آتش است برایشان هویدا می گردد.

﴿نُمَتِّعُهُمْ قَلِيلًا ثُمَّ نَضْطَرُّهُمْ إِلَىٰ عَذَابٍ غَلِيظٍ﴾ در این جمله با بیانی دیگر از حقیقت حال کفار پرده برداری می کند، چون در جمله ﴿إِنَّا مَرْجِعُهُمْ فَنُنَبِّئُهُم بِمَا عَمِلُوا﴾ چه بسا توهم گردد، مادامی که در دنیا و متنعم به نعمت های آن هستند، دست خدا به ایشان نمی رسد، و از قدرت خدا خار جند، بله بعد از آنکه مردند یا مبعوث شدند آن وقت داخل در قدرت خدا می شوند، و خدا با عذاب خود از ایشان انتقام می گیرد.

لذا این جمله این توهم را دفع نموده و می فهماند که کفار در دنیا نیز حتی یک لحظه خارج از تدبیر خدا نیستند، و اگر با متاع اندک دنیا بهره مندشان می کند، چیزی نخواهد گذشت که مضطر و ناچارشان می کند، تا با پای خود به سوی عذابی غلیظ روان شوند. پس به هر حال مغلوب و مقهورند، و دائماً امر آنان به دست خدا است و نمی توانند خدا را به ستوه آورند نه در حال بهره مندیشان، و نه در غیر آن حال.

﴿وَلَيْنُ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ﴾

این آیه اشاره است به اینکه کفار نیز مانند عموم بشر مفسور بر توحید، و به آن معترفند، اعتراف ناخودآگاه، برای اینکه اگر از ایشان سؤال شود چه کسی آسمانها و زمین را آفریده؟ اعتراف خواهند کرد به اینکه خدا عز اسمہ آن را آفریده، و وقتی آفریدگار آنها خدا باشد، پس مدبر آنها نیز همو خواهد بود، چون تدبیر جدا از خلقت نیست. و وقتی خالق و مدبر عالم خدا باشند، و آن منعمی که نعمت‌ها را قبض و بسط می‌دهد، به یکی تنگ می‌گیرد، و به دیگری توسعه می‌دهد. و نیز آن کسی که همه ترسها و امیدها از او و به او است، پس معبود هم همو است، و شریکی برایش نیست پس ناخودآگاه به وحدانیت خدا اعتراف دارند.

لذا به رسول گرامی خود (صلی الله علیه وآله و سلم) دستور می‌دهد، تا خدا را بر این اعتراف ناخودآگاهشان حمد گوید، می‌فرماید: ﴿قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ﴾ آنگاه اشاره به این معنا می‌کند که اکثر آنان معنای اعتراف خود را که خدا خالق است، و لوازم این اعتراف را نمی‌دانند، ﴿بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ﴾، بله اندکی از ایشان این معنا را می‌دانند، و لیکن آنها هم در برابر حق خضوع ندارند، و آن را دانسته و با یقین بدان انکار می‌کنند، هم چنان که در جای دیگر در باره این طائفه فرموده: ﴿وَجحدُوا بِهَا وَإِسْتَيْقَنَتْهَا أَنفُسُهُمْ﴾^۱.

احتجاج بر وحدانیت خدای تعالی در الوهیت و ربوبیت، از طریق انحصار ملک حقیقی

در او، و غنی و حمید علی الاطلاق بودنش جل و علا

﴿لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ﴾

چون اعترافشان به خالق بودن خدای سبحان مستلزم اثبات یگانگی او در ربوبیت و الوهیت بود، زیرا تدبیر و تصرف در دست اوست، و اعتراف به خالق بودن او کافی در استلزام مذکور بود لذا در تمامیت حجت به همان مقدار اکتفاء نمود، و رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) را مامور به حمد نمود و قوم را به خاطر غفلتشان جاهل خواند.

آنگاه در آیه مورد بحث برای بار دوم از طریق انحصار ملک حقیقی در خدا، احتجاج کرد بر وحدانیت او، چون او غنی مطلق، و محمود مطلق است.

بیان این احتجاج این است که خدای تعالی مبدأ تمامی خلائق، و دهنده تمامی کمالات است، پس خود او باید دارای هر چیز باشد که موجودات محتاج به آنند، پس او غنی علی الاطلاق است، چون اگر از جهتی غنی و از جهتی دیگر محتاج باشد، نمی‌تواند از آن جهت، دهنده کمال باشد و این خلف فرض است، زیرا

^۱ آن را انکار کردند، در حالی که دل‌هایشان بدان یقین داشت. - نمل، آیه ۱۴.

گفتیم که او دهنده هر کمال است.

افاده کثرت و وسعت خلق و تدبیر خدای تعالی

و چون غنی علی الاطلاق است، پس آنچه در زمین و آسمانهاست، ملک اوست، پس او مالک علی الاطلاق نیز هست، و می‌تواند در ملک خود به هر نحو که بخواهد تصرف کند، پس هر تدبیر و تصرفی که در عالم واقع می‌شود از آن اوست، چون اگر چیزی از آن تدبیرها از غیر او باشد، آن غیر نیز به همان مقدار مالک خواهد بود، و حال آنکه گفتیم مالک علی الاطلاق اوست، و چون تدبیر و تصرف تنها از خدا است، پس تنها او رب العالمین، و الهی است که باید پرستیده شود، و از انعام و احسانش سپاسگزاری گردد.

این آن معنایی است که جمله: ﴿لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَنِيُّ﴾ بدان اشاره می‌کند، جمله ﴿لِلَّهِ مَا فِي...﴾ حجت بر وحدانیت خدا است، و جمله ﴿إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَنِيُّ﴾ تعلیل مالکیت علی الاطلاق اوست.

و اما کلمه «حمید» که به معنای محمود در افعال است، مبدء دیگری است برای حجت، چون حمد به معنای ثنای در مقابل جمیل اختیاری است، و هر جمیل که در عالم است ملک خدای سبحان است، پس قهرا ثنایی هم که هر جمیلی استحقاق آن را دارد، به خدا بر می‌گردد، و ثنای خدا است، پس خدا حمید علی الاطلاق است، و اگر از این تدبیر متقن و جمیل که در عالم است چیزی و مقداری از آن از غیر خدا بود، و آن مقدار هیچ نسبتی و ارتباطی با خدا نداشت، حمد و ثنای آن مقدار جمیل نیز مال غیر خدا می‌شد. نه مال خدا، در نتیجه خدا حمید علی الاطلاق، و حمید نسبت به هر چیز نمی‌بود، و حال آنکه فرض کردیم که او حمید علی الاطلاق است، و خلف فرض باطل است.

﴿وَلَوْ أَنَّ مَا فِي الْأَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ أَقْلَامٌ وَالْبَحْرُ يَمُدُّهُ مِنْ بَعْدِهِ سَبْعَةُ أَبْحُرٍ مَا نَفِدَتْ كَلِمَاتُ اللَّهِ...﴾ کلمه «من شجرة»، بیان موصول «ما» می‌باشد، و «شجرة» واحد «شجر» است، که در این مقام که سیاق، سیاق «لو» می‌باشد، استغراق و کلیت را می‌رساند، یعنی هر درختی که در زمین است، و مراد از «بحر» هم، مطلق دریا است، و معنای جمله ﴿يَمُدُّهُ مِنْ بَعْدِهِ سَبْعَةُ أَبْحُرٍ﴾ این است که هفت دریای دیگر نظیر دریای مفروض آن را کمک کند، و بر آن اضافه شود.

و ظاهراً مراد از عدد هفت افاده تکثیر است، نه اینکه این عدد خصوصیتی داشته باشد. و اما لفظ «کلمه» در لغت به معنای لفظی است که دلالت بر معنایی داشته باشد، و به همین جهت لفظ بی معنا را کلمه نمی‌گویند، ولی در کلام خدای سبحان بر «هستی» اطلاق شده است، البته هستی افاضه شده به امر او، که از آن به کلمه «کن» تعبیر کرده و فرموده:

﴿إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾^۱ و نیز حضرت مسیح را «کلمه» خوانده و فرموده: ﴿وَ كَلِمَتُهُ أَلْقَاهَا إِلَى مَرْيَمَ﴾^۲.

پس معنای آیه این است که اگر تمامی درختان زمین قلم گردد، و دریا به اضافه هفت دریای دیگر مانند آن مرکب فرض شود، و با این قلم و مرکب کلمات خدا را - بعد از تبدیل آنها به الفاظ - بنویسند، آب دریاها قبل از تمام شدن کلمات (مخلوقات) خدا تمام می‌شود، چون آب دریاها هر چه باشد متناهی است، و کلمات خدا نامتناهی.

از اینجا معلوم می‌شود که در آیه شریفه حذف و اختصارگویی شده، و جمله ﴿إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾ در مقام تعلیل است، و معنای آن این است که: «زیرا خدای تعالی عزیز است، و چیزی عزیز و قاهر بر او نیست»، پس این کتابی هم که گفتیم آنچه را نزد خدا است تمام نمی‌کند، و حکیم است، و به همین جهت تدبیر را به غیر واگذار نمی‌سازد.

آیه مورد بحث متصل به ما قبل است، برای اینکه این آیه نیز مانند آیه قبلی دلالت دارد بر اینکه تدبیر خلق مخصوص خدای سبحان است، و نه غیر، چیزی که هست آیه مورد بحث در این صدد است که وسعت تدبیر خدا، و کثرت اوامر تکوینی او را در خلق و تدبیر برساند، می‌فرماید: آن قدر اوامرش در خلق و تدبیر بسیار است، که دریا و هفت دریای دیگر مثل آن اگر مداد شوند، و درختان زمین به صورت قلم در آیند، و بخواهند کلمات او را بنویسند، دریاها قبل از تمام شدن اوامر او تمام می‌شوند.

توضیح اینکه تعلیل امکان معاد به اینکه خدا سمیع و بصیر است متضمن جواب به این اشکال است که اعمال و نیات بی شمار از افراد بی شمار چگونه ضبط شده مخلوط و مشتبه نمی‌شوند

﴿مَا خَلَقَكُمْ وَلَا بَعَثَكُمْ إِلَّا كَفْسًا وَاحِدَةً إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ﴾

این جمله در مقام بیان امکان معاد است، چون مشرکین از این جهت که بسیاری مردگان و در هم و بر هم شدن خاک آنها با خاک زمین را می‌دیدند، و می‌دیدند که هیچ امتیازی بین خاک فلان شخص با خاک آن دیگری نیست، لذا زنده شدن مردگان را بعید می‌شمردند.

به همین جهت خدای تعالی در این آیه فرموده: «خلقت و بعث همه شما عینا مانند بعث یک فرد است،

^۱ امر او بیش از این نیست که چون اراده کند هستی چیزی را بگوید باش و او هست شود. - پس، آیه ۸۲.

^۲ و کلمه او که وی را به مریم القاء کرد. - نساء، آیه ۱۷۱.

همانطور که بعث یک فرد برای ما ممکن است، بعث افراد در هم و برهم شده نیز مثل آن ممکن است چون هیچ چیزی خدا را از چیز دیگر باز نمی‌دارد، و بسیاری عدد

او را به ستوه نمی آورد، و نسبت به قدرت او یکی با بسیار، مساوی است»، و اگر در آیه مورد بحث با اینکه گفتگو از مساله بعث بود، خلقت را هم ضمیمه فرمود، برای این است که در ضمن سخن بفهماند خلقت و بعث از نظر آسانی و دشواری یکسانند، بلکه اصلا فعل خدا متصف به آسانی و دشواری نمی شود.

شاهد این معنا اضافه شدن خلق و بعث به ضمیر جمع مخاطب (کم - شما) می باشد، که منظور از آن، همه مردم است، و آنگاه تشبیه همه به یک نفر است، و معنایش این است که: خلقت همه شما مردم با همه کثرتی که دارید، و همچنین بعث شما، مانند خلق و بعث یک نفر است، و شما با همه بسیاریتان با یک نفر مساوی هستید، برای اینکه اگر فرض شود که بعث همه شما و پاداش و کیفر دادن به اعمال همه شما دشوار باشد، لا بد به خاطر جهل دشوار می شود، یعنی از آنجایی که هر یک نفر از شما هزاران کار نیک و بد دارد، این کارها با هم مخلوط و مشتبه می شود، و خدا نمی داند کدام کار از کدام یک از شما است. و لیکن بعد از آنکه ثابت شد که خدا جاهل نیست، چون شنوای اقوال و بینای اعمال شماست، و به عبارتی دیگر هر چه از شما سر بزند در برابر او، و زیر نظر او سر می زند، پس دیگر مخلوط و مشتبه شدن اعمال شما برای او فرضی است محال.

با این بیان جواب اعتراضی که به آیه شده، داده می شود. اعتراضی این است که مناسب با تعلیل برای یکسان بودن بعث یک نفر و یک میلیون نفر به (سمیع و بصیر) نیست، بلکه مناسب برای چنین تعلیلی این است که بفرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾، و یا ﴿إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ عَزِيزٌ﴾ و یا امثال آن، چون قدرت و قوت و عزت و امثال آن با خلقت و بعث ارتباط دارد، نه با «سمیع» و «بصیر» بودن.

جوابش این شد که آیه شریفه در مقام پاسخ به اعتراض و اشکالی است که در ذهن مشرکین بود، و آن این است که هزارها عمل از میلیونها نفوس چطور ضبط می شود، و مخلوط و مشتبه نمی گردد، تا جزاء داده شود. پس اشکال متوجه جمله ﴿فَنَنْبِئُهُمْ بِمَا عَمَلُوا﴾ در سه آیه قبل است، که آیه مورد بحث از آن جواب می دهد به اینکه چطور گفتارها و کردارهای میلیونها نفوس بر او مشتبه می شود، با اینکه هر کس هر چه می کند زیر نظر و مشاهده او می کند، و هیچ گفتار و کرداری از نظر او پوشیده نیست.

در سه آیه قبل که می فرمود: ﴿فَنَنْبِئُهُمْ بِمَا عَمَلُوا﴾ دنباله اش فرمود: ﴿إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ﴾ یعنی چون خدا داناست به آنچه که در دلهاست، و معلوم است که بنابراین تعلیل ملاک در جزاء خوبی و بدی دلهاست، هم چنان که آیه ﴿وَإِنْ تُبَدُّوْا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ

تُخْفُوهُ يُحَاسِبُكُمْ بِهِ اللَّهُ^۱ همین معنا را می‌رساند.

و بنابراین، آیه شریفه در هر دو حال جواب از اشکال بالا می‌شود، اما، اگر آن اشکال را هم بر اساس بسیاری منویات، و نهانی‌های دلها تصویر کنیم، و بگوییم خداوند چطور به حساب این همه منویات خلاق می‌رسد، و اشتباه نمی‌کند، آیه مذکور در پاسخ می‌گوید: ﴿إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ﴾ خدا دانای به منویات است.^۲

و اگر اشکالی بر اساس اعمال و اقوال خارجی طرح شود و گفته شود که خدا چگونه به حساب این همه اعمال از این همه خلاق می‌رسد و اشتباه نمی‌کند، آن وقت آیه مورد بحث جواب آن را می‌دهد که خدا شنوای اقوال و بینای اعمال است، پس اشکال و جوابی که در آیه مورد بحث آمده نظیر اشکال و جوابی است که در آیه ﴿قَالَ فَمَا بَالُ الْقُرُونِ الْأُولَىٰ قَالَ عَلِمَهَا عِنْدَ رَبِّي فِي كِتَابٍ لَا يَضِلُّ رَبِّي وَلَا يَنْسَى﴾^۳ آمده، دقت بفرمایید. بعضی^۴ از مفسرین از اعتراض مذکور جوابهای دیگری داده‌اند، که تمام نیست، اگر از خوانندگان کسی بخواهد بدانها واقف شود، باید به تفاسیر مفصل مراجعه نماید.

استشهاد برای علم خدا به اعمال بندگان به تدبیر جاری در نظام شب و روز

﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يُوَلِّجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَيُوَلِّجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِي إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى...﴾

در این آیه برای مضمون آیه قبلی، یعنی علم خدا به اعمال بندگان استشهاد شده است به تدبیری که در نظام شب و روز جاری است، که گاهی این طولانی و آن کوتاه، و گاهی این کوتاه و آن طولانی می‌شود، که البته فصول سال و نیز سرزمینهای مختلف در این کوتاهی و بلندی شب و روز مؤثرند، اما در هر فصل و در هر منطقه نظام ثابت است.

و همچنین تدبیری که در آفتاب و ماه، و اختلاف طلوع و غروب آن دو جاری است، و همچنین اختلافی که بر حسب حس در مسیر و جریان آن دو است، همه اینها دلیل بر تدبیری است که خدا در سراسر جهان دارد، چون می‌بینیم هر یک از آفتاب و ماه نظام دقیقی دارد، که هیچ خلل و تشویش و اضطرابی در آن نیست، و همه اینها دلیل بر علم و اطلاع مدبر آنهاست، چون برقرار ساختن چنین نظامی دقیق بدون علم محال است.

^۱ و اگر اظهار کنید آنچه که در دلها پنهان هست، و یا پنهان سازید، خدا با همان شما را محاسبه می‌کند. - بقره، آیه ۲۸۴.

^۲ (فرعون) گفت پس کار امتهای گذشته به کجا انجامید؟ (موسی) گفت علم آن نزد پروردگار من است پروردگار من نه اشتباه می‌کند و نه فراموش. - طه، آیه ۵۱ و ۵۲.

^۳ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۱۰۱.

پس مراد از «ایلاج» شب در روز این است که شب رو به بلندی بگذارد و بعضی از ساعات روز را اشغال کند، یعنی، بعضی از ساعات که قبلا روز بودند جزو خود سازد و مراد از «ایلاج» روز در شب عکس این معنا است، و مراد از اینکه فرمود: هر یک از آفتاب و ماه مسخر و رام شده، تا اجلی مسمی جریان دارند، این است که هر وضعی از اوضاعشان تا وقتی معین است، و دوباره به وضع اول بر می گردند.

پس هر کس این نظام دقیق را که در آفتاب و ماه است در نظر بگیرد، شکی نمی کند در اینکه مدبرش با علم، امر آنها را تدبیر کرده، علمی که آمیخته با جهل نیست، نه اینکه خودش تصادفا و اتفاقا چنین نظامی به خود گرفته باشد.

﴿وَأَنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ﴾ این جمله عطف است بر موضع جمله ﴿أَنَّ اللَّهَ يُرِجُّ﴾، و تقدیرش چنین است: «الم تر ان الله یولج...»، و «الم تر ان الله بما تعملون خبیر»، چون به طوری که گفته اند^۱ کسی که نظام شب و روز و آفتاب و ماه را ببیند، ممکن نیست از عالم بودن صانع آن به دقایق و اعمال مهم آن غافل بماند. لیکن به نظر ما این نتیجه گیری، یعنی نتیجه گیری علم به آنچه مردم می کنند، از علم به نظامی که در شب و روز و آفتاب و ماه جاری است، درست نیست، زیرا چنین استنتاجی صرف حدس است، یعنی مردم باید حدس بزنند که خدایی که دانای به آن نظام است، به اعمال ایشان نیز عالم است، و علم حدسی را مشاهده و رؤیت خواندن صحیح نیست، (چون از علم قطعی به رؤیت تعبیر می کند نه از حدس).

و شاید مراد از دیدن خبیر بودن خدا به اعمال، در جمله «آیا نمی بینی که خدا به اعمال شما خبیر است؟» این باشد که اگر انسان در نظام و اعمال خودش بدان جهت که عمل یک فرد انسانی است دقت کند، خواهد دید که اعمال او از چند جهت قابل تقسیم است، از یک جهت تقسیم می شود به اعمالی که از قوای ظاهری یعنی حواس پنجگانه بینایی، شنوایی، بویایی، چشایی، و لامسه صادر می شود، و اعمالی که از قوای باطنی او یعنی قوه مدرکه و فعاله سر می زند.

از جهت دوم تقسیم می شود به اعمالی که همه قوای او در آن دخالت دارند، و اعمالی که بعضی از آن قوا در آن مؤثرند.

و از جهت سوم اعمالی که جنبه جاذبه دارند، و جلب نفع می کنند، و اعمالی که جنبه

^۱ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۱۰۳.

دافعه دارند، و دفع ضرر می‌نمایند.

و از جهت چهارم تقسیم می‌شود به اعمالی که در طفولیت از او سر می‌زند، و اعمالی که در دوران کودکی اش و اعمالی که در دوران جوانی اش، و اعمالی که در دوران پیری اش انجام می‌دهد، و همچنین تقسیماتی دیگر.

آنگاه اگر در ارتباط این اعمال با یکدیگر، و استخدام بعضی از آنها برای بعضی دیگر، و راه‌یابی نفس در انجام هر یک از آنها در آنجایی که انجام داده، و سزاوار بوده که انجام دهد و نیز در حرکت انسان با این کاروان قوی و اعمال به سوی غایت‌ها، و آن کمال و سعادت‌ی که در مال کار مترتب بر آنها می‌شود. و نیز در فرورفتگی در ورطه‌های مادیت، و موطن زینت و فتنه و سرانجام ناجی بودن بعضی و هالک شدن بعضی دیگر، تدبر و دقت کند.

آری اگر در این نظام حیرت‌انگیز باریک شود، خواهد دید و دیگر شکی نخواهد کرد در اینکه آنچه کرده و می‌کند، تقدیری بوده که خدا مقدرش کرده، و نظامی بوده که صانع علیم و آفریدگار توانا ردیف کرده است، و دیدن این نظام علمی عجیب، دیدن این معنا است که «خدا به آنچه می‌کنید خبیر است» (و خدا داناتر است).

﴿ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنَّ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الْبَاطِلُ وَأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ﴾

بعد از آنکه خدای سبحان فرمود: مبدأ هر چیز خدا است، و در نتیجه وجود و تدبیر امر هر چیز مستند به اوست، و عود هر چیزی هم به سوی اوست، بدون فرق بین فرد و جمعیت، و بین قلیل و کثیر، و نیز خاطر نشان کرد که هیچ چیز از خلقت و امر به دست خدایانی که ایشان می‌خوانند نیست، اینک تمامی این مطالب را در تحت یک بیان جامع جمع کرد، و با کلمه «ذَلِك» به آنچه تا کنون گفته شده اشاره نموده و فرموده: ﴿ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنَّ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الْبَاطِلُ...﴾.

معنای «حق» بودن خدای تعالی و «علی» و «کبیر» بودن او عز اسمه

توضیح آن: کلمه «حق» به معنای ثابت است، اما نه از هر جهت، بلکه از جهت ثبوتش، و در مقابل آن کلمه «باطل» به معنای غیر ثابت است، از جهت عدم ثبوتش، و جمله ﴿بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ﴾ به خاطر ضمیر فصلی که در آن هست، و نیز بخاطر معرفه آوردن خبر، - الف و لام آوردن بر سر کلمه «حق» - انحصار را می‌رساند، یعنی انحصار مبتداء در خبر.

پس جمله ﴿بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ﴾ ثبوت را منحصر می‌کند در خدا، و می‌فرماید: تنها خدا است که ثابتی است که با بطلان آمیخته نیست، و به عبارت دیگر ثابت از جمیع جهات است، و به عبارت سوم موجود بر هر

تقدیر است، پس وجودش مطلق است، یعنی مقید به هیچ

قید و مشروط به هیچ شرطی نیست، پس وجود او ضروری و عدمش محال است، به خلاف غیر او از موجودات ممکن الوجود، که وجودشان تقدیری است، یعنی به تقدیر و فرضی که مسبب آن موجود شود آن نیز موجود می‌شود، پس وجود ممکنات مقید است به وجود سبب آنها، پس به دست آن سبب موجود می‌شوند، نه بخودی خود و به ضرورتی از ذات خود.

و وقتی حقیقت هر چیز عبارت است از ثبوت آن، پس خدای تعالی که ثبوتش ضروری است، به ذات خود حق است، ولی غیر او به وسیله او حق می‌شوند.

و وقتی این معنا مورد دقت قرار گیرد، و آن طور که شاید و باید در آن تامل شود، معلوم می‌شود: اولاً تمامی موجودات در وجود یافتن، مستند به خدای تعالی هستند، و همچنین نظام عامی که در عموم آنها، و نیز نظامهای جزئی که در بعضی از آنها یعنی در هر نوعی و فردی از آنها جاری است، همه مستند به خدای تعالی است.

و ثانیاً کمالات وجودی که در حقیقت، صفات وجودند، از قبیل علم، قدرت، حیات، سمع، بصر، وحدت، خلق، ملک، غنی، حمد، و خبیر بودن، چه آنها که در آیات سابق ذکر شده، و چه آنها که ذکر نشده، صفاتی است که قائم به خدای تعالی است، که یا عین ذات اویند، مانند علم و قدرت، و یا صفاتی خارج از ذات اویند، که از فعل او انتزاع می‌شود، مانند صفت خالق و رازق و رحیم، که از خلقت و رزق و رحمت او انتزاع می‌شوند.

و ثالثاً قبول شریک در ذات او، یا در تدبیرش، و نیز هر صفتی که معنای فقدان و نقص را داشته باشد، از ذات خدای تعالی مسلوب است، یعنی اینگونه اوصاف در او نیست، و به همین جهت آنها را صفات سلویه خدا می‌گوییم، مانند بی‌شریکی، تعددناپذیری، بی‌جسمی، بی‌مکانی، بی‌زمانی، جهل، عجز، بطلان، زوال و امثال آن.

برای اینکه همه این صفات معنای عدمی دارند، و چون وجود خدا مقید به قیدی نیست، همین نداشتن قید عدمی (به حکم نفی در نفی موجب اثبات است)، اطلاق وجود او را اثبات می‌کند.

و شاید جمله ﴿وَ أَنْ اللَّهَ هُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ﴾، ثبوت صفات را به هر دو مرحله‌اش افاده کند، چون نام «العلی» تنزه خدا را از هر چیز که لایق به ساحت او نیست افاده می‌کند، پس بدلیل اینکه «العلی» است مجمع همه صفات سلوی است.

و کلمه «کبیر» وسعت او را نسبت به هر کمال وجودی افاده می‌کند، پس چون کبیر است مجمع تمام صفات ثبوتی است.

پس صدر آیه یعنی جمله ﴿ذَلِكَ بَأْنُ اللَّهِ هُوَ الْحَقُّ﴾ برهان بر مضمون ذیل آن، یعنی جمله ﴿أَنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ﴾ است، و ذیل آن برهان بر جامعیت خدای تعالی نسبت به صفات ثبوتیه و سلبيه هر دو است، که بیانش گذشت، پس خدا ذاتی است مستجمع و دارنده همه صفات کمال، پس او «الله» است، که عزیز است نام او.

جمله ﴿وَأَنَّ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الْبَاطِلُ﴾، از آنجا که در مقابل جمله ﴿ذَلِكَ بَأْنُ اللَّهِ هُوَ الْحَقُّ﴾ است، لذا هر چه در باره این جمله گفته شد، مقابل آن، در آن جمله جریان می‌یابد، یعنی خدایانی که مشرکین برای خود اتخاذ کرده‌اند، هیچ بهره‌ای از حقیقت ندارند، و از خلق و تدبیر چیزی مستند به آنها نیست، چون شریک در الوهیت و ربوبیت باطل است و حقیقتی در آن نیست و چون به هر تقدیر باطل است، پس از خلق و تدبیر به هیچ وجه چیزی مستند به آنها نمی‌شود.

مطلب دیگر اینکه در آیه شریفه از اسماء الحسنی سه اسم «حق» و «علی» و «کبیر» ذکر شده، و از آنچه گذشت معلوم شد که کلمه «حق» به معنای واجب الوجود است، و کلمه «علی» از صفات سلبيه، و کلمه «کبیر» از صفات ثبوتیه که قریب المعنی با عبارت «مستجمع صفات کمال» است.

﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ الْفُلُكَ تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِنِعْمَتِ اللَّهِ لِيُرِيَكُمْ مِنْ آيَاتِهِ...﴾

حرف «باء» در جمله ﴿بِنِعْمَتِ اللَّهِ﴾ بآء سببیت است، و ذکر نعمت از قبیل مقدمه چینی برای آخر آیه است، و در آن اشاره است به وجوب شکر خدای تعالی، در برابر نعمتش، برای اینکه شکر منعم واجب است. و معنای آیه این است که آیا نمی‌بینی که کشتی در دریا به وسیله نعمت او به حرکت در می‌آید؟ و آن نعمت عبارت است از اسباب حرکت، و جریان کشتی، یعنی باد، و رطوبت داشتن آب، و امثال آن.

بعضی^۱ از مفسرین احتمال داده‌اند که بای مذکور بای تعدیه، و یا به معنای «مع - با» باشد، و مراد از «نعمت» طعام و سایر محمولاتی باشد که کشتی‌ها بارگیری می‌کنند، بنا بر احتمال دوم معنا چنین می‌شود که: آیا نمی‌بینی که کشتی با بارش در دریا به حرکت در می‌آید؟ و بنا بر احتمال اول چنین می‌شود: آیا نمی‌بینی که کشتی بارش را در دریا به حرکت در می‌آورد؟

و آیه شریفه با جمله ﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ﴾ تمام شده است. کلمه «صبار» یعنی کسی که در هنگام ناملايمات بسیار صبر می‌کند، و «شکور» یعنی کسی که در برخورد با نعمت‌ها بسیار شکرگزار است، و این تعبیر به طوری که گفته‌اند^۲ کنایه از مؤمن است.

﴿وَإِذَا غَشِيَهُمْ مَوْجٌ كَالظُّلَلِ دَعَوْا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُمُ الدِّينَ... كُلُّ خَتَّارٍ كَفُورٍ﴾

^۱ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۱۰۵.

^۲ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۱۰۵.

راغب گفته کلمه «ظلة» به معنای ابری است سایه افکن، و بیشتر به ابری ظله می‌گویند که عواقب ناگواری داشته باشد، از آن جمله در قرآن فرموده: ﴿كَأَنَّهُ ظُلَّةٌ﴾^۱ و نیز فرموده: ﴿عَذَابُ يَوْمِ الظُّلَّةِ﴾^۱.
و معنایش این است که چون موجی در دریا مانند قطعه‌ای ابر برایشان احاطه می‌کند، دست از همه چیز شسته، فقط متوجه خدا می‌شوند، و از او نجات خود را می‌طلبند، در حالی که دین را برایش خالص دارند، و خلاصه می‌خواهد بفرماید: این خواندن خدا در آن حال دلیل بر این است که فطرتشان فطرت توحید و یگانه‌پرستی است.

﴿فَلَمَّا نَجَّاهُمْ إِلَى الْبَرِّ فَمِنْهُمْ مُّقْتَصِدٌ﴾ کلمه «مقتصد» به معنای کسی است که راه «قصد» یعنی راه مستقیم را می‌پیماید که مراد از آن راه توحیدی است که فطرتشان در آن حال بر آن دلالتشان می‌کرد، و تعبیر به منهم - بعضی از ایشان، برای اندک شمردن آنان است، و معنایش این است که همین که خدای سبحان این گرفتاران دریا را که خدا را به خلوص می‌خواندند نجات داد، و به خشکی رساند، اندکی از ایشان مقتصدند.
﴿وَمَا يَجْحَدُ بِآيَاتِنَا إِلَّا كُلُّ خَتَّارٍ كَفُورٍ﴾ کلمه «ختار» مبالغه است و از ماده «ختر» می‌باشد که به معنای شدت مکر و حيله است، و از سیاق بر می‌آید که این عده بیشتر آن مردمند، و معنایش این است که از آن جمعیت گرفتار در دریا، بیشترشان آیات ما را انکار کردند، و آیات ما را انکار نمی‌کند، مگر هر نیرنگ‌باز کفران‌پیشه.

﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ... وَلَا يَغُرُّكُمُ بِاللَّهِ الْغُرُورُ﴾

بعد از آنکه حجت‌ها و مواظ شافی و وافی را بیان نمود، در این جمله که خاتمه آن مواظ است، در بیانی عمومی همه را مخاطب قرار داده و به سوی تقوی دعوت و از روز قیامت انذار می‌کند، قیامتی که هیچ بی‌نیاز کننده‌ای نیست، که آدمی را بی‌نیاز کند، مگر ایمان و تقوی.

^۱ مفردات راغب، ماده ظلل.

معنای جمله: ﴿وَلَا يَغُرَّتْكُمْ بِاللَّهِ الْغُرُورُ﴾

راغب گفته: کلمه «جزاء» به معنای بی نیازی و کفایت است^۱، و گفته: «غررت فلانا» به این معنا است که من رگ خواب او را جستم، و آنچه از او می خواستم گرفتم، و «غرة» به معنای غفلت در بیداری است، و کلمه «غرار» به معنای غفلت با چرت و فتور است، - تا آنجا که می گوید: پس غرور به معنای هر چیزی است که آدمی را فریب می دهد، چه مال باشد، و چه جاه، و چه شهوت، و چه شیطان، چیزی که هست بعضی از مفسرین کلمه «غرور» را به شیطان تفسیر کرده اند، و این بدان جهت است که او خبیث ترین فریب دهندگان است و بعضی دیگر آن را به دنیا تفسیر کرده اند چون در مثل گفته شده «الدنيا تغر و تضر و تمر - دنیا غرور می آورد و ضرر می زند و می گذرد»^۲.

و بنا به گفته وی معنای آیه این می شود: «ای انسانها پرهیزید از پروردگارتان»، و او خدای سبحان است، «و بترسید روزی را» و آن روز قیامت است، که «لا یجزی» کفایت نمی کند «پدری از فرزندش، و نه مولودی کفایت کننده و بی نیاز کننده است» چیزی را «از والد خویش، که وعده خدا» به آمدن قیامت «حق» است، یعنی ثابت است و تخلف ناپذیر، ﴿فَلَا تَغُرَّتْكُمْ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا﴾ پس زنده‌ای که زندگی دنیا با زینت فریبنده خود شما را بفریبد ﴿وَلَا يَغُرَّتْكُمْ بِاللَّهِ الْغُرُورُ﴾ و بطور کلی بهوش باشید، که هیچ فریبنده‌ای چه از شؤون زندگی باشد، و چه خصوص شیطان شما را گول نزند.

﴿إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَيُنزِلُ الْغَيْثَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْأَرْحَامِ وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ مَّاذَا تَكْسِبُ غَدًا وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ بِأَيِّ أَرْضٍ تَمُوتُ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ﴾
کلمه «غیث» به معنای باران می باشد، و معنای جمله‌های آیه روشن است.

چیزی که در تفسیر این آیه لازم است گفته شود، این است که در این آیه سه مورد از مواردی که علم خدا متعلق بدانها است بر شمرده، یکی علم به قیام قیامت، که از مسائلی است که خداوند علم بدان را به خود اختصاص داده، و احدی جز او از تاریخ وقوع آن خبر ندارد، هم چنان که جمله ﴿إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ﴾ به درستی خدا نزد او است علم به قیامت، نیز این انحصار را می رساند.

دوم مساله فرستادن باران، و سوم علم بدانچه در رحم زنان است، از پسر و دختر، که خداوند این دو را نیز به خود اختصاص داده مگر آنکه خودش تعلیم کسی کند.

^۱ مفردات راغب، ماده جزاء.

^۲ مفردات راغب، ماده غرر.

و دو چیز دیگر هم شمرده، که انسان از آن اطلاعی ندارد، و به خاطر همین از حوادث آینده خود بی‌خبر است،

اول اینکه: ﴿وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ مَّاذَا تَكْسِبُ غَدًا﴾ هیچ کس نمی‌داند که فردا چه به دستش می‌آید، دوم اینکه: ﴿وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ بِأَيِّ أَرْضٍ تَمُوتُ﴾ و هیچ کس نمی‌داند در چه سرزمینی می‌میرد.

و گویا مراد از تذکر این دو نکته، یادآوری این معنا باشد، که خدای تعالی، عالم به هر کوچک و بزرگ است، حتی مثل مساله قیامت را می‌داند، که علمش برای خلق فراهم نمی‌شود، و خود شما به آن که مهمترین مساله است علمی ندارید، پس خدا می‌داند و شما نمی‌دانید، و چون چنین است، پس زنهاری که به وی شرک ورزید، و از او امرش تمرد کنید، و از پذیرفتن دعوتش رو گردانید، و در نتیجه به خاطر نادانی خود هلاک شوید.

بحث روایتی [چند روایت در بیان مراد از نعمت‌های ظاهر و باطن در ذیل آیه ﴿وَأَسْبَغَ عَلَيْكُمْ

نِعْمَةً ظَاهِرَةً وَبَاطِنَةً﴾]

در کتاب کمال الدین به سندی که به حماد بن ابی زیاد دارد روایت کرده، که وی گفت: من از آقای خودم موسی بن جعفر (علیه السلام) از آیه ﴿وَأَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعْمَةً ظَاهِرَةً وَبَاطِنَةً﴾ پرسیدم، فرمود نعمت ظاهری، امام ظاهر، و نعمت باطنی، امام غائب است.^۱

مؤلف: البته این روایت از باب تطبیق یکی از مصادیق بر کل آیه است، و آیه مدلولش اعم از مورد روایت است.

و در تفسیر قمی به سند خود از جابر روایت کرده که گفت: مردی نزد امام ابی جعفر (علیه السلام) به عنوان سؤال آیه ﴿وَأَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعْمَةً ظَاهِرَةً وَبَاطِنَةً﴾ را تلاوت کرد، امام (علیه السلام) فرمود: اما نعمت ظاهری، رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) و معرفت و توحیدی است که آن جناب در باره خدای عز و جل آورده، و اما نعمت باطنی ولایت ما اهل بیت و عقد مودت ما است...^۲

مؤلف: این روایت نیز مانند روایت قبلی از باب تطبیق است.

و در مجمع البیان در ذیل جمله ﴿وَأَسْبَغَ عَلَيْكُمْ...﴾ گفته: و در روایت ضحاک از ابن عباس آمده که گفت: من از رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) پرسیدم معنای این آیه

^۱ کمال الدین، ج ۲، ص ۳۶۸، ح ۶.

^۲ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۶۵.

چيست؟ حضرتش فرمود: ای ابن عباس اما آنچه که ظاهر است اسلام است و آنچه که خدا آفریده، از خلقت و رزقی که به تو افاضه کرده، و اما آنچه باطن است این است که اعمال زشتت را پوشانده و رسوایت نکرده، ای ابن عباس خدای تعالی می فرماید: من سه چیز را به مؤمن داده‌ام، که از خود او نیست، اول دعائی که مؤمنین بعد از او بر او می خوانند با اینکه او دیگر عملی ندارد، و دوم اینکه ثلث مالش را برای خودش قرار دادم، تا با آن گناهانش را ببخشم، سوم اینکه کارهای زشتش را پوشاندم، و به هیچ یک از آنها رسوایش نکردم، با اینکه اگر یکی از آنها را بر ملا و فاش می ساختم، حتی خاندانش او را طرد می کردند، تا چه رسد به غریبه‌ها^۱.

مؤلف: قریب به این مضمون را سیوطی در الدر المنثور به چند طریق از ابن عباس آورده، و این حدیث هم مانند دو حدیث قبلی از باب تطبیق یکی از مصادیق نعمت‌های ظاهری و باطنی بر کلی آن است^۲.

و در توحید به سند خود از عمر بن اذینه از امام ابی جعفر (علیه السلام) روایت کرده که در حدیثی فرمود: رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) فرموده: هر مولودی با فطرت یعنی معرفت اینکه خدا آفریدگار اوست متولد می شود، و این همان است که خدای تعالی می فرماید: «﴿وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ﴾» و اگر از ایشان بپرسی چه کسی آسمانها و زمین را آفریده هر آینه حتما خواهند گفت الله^۳.

و در تفسیر قمی در ذیل آیه ﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ الْفُلُكَ تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِنِعْمَتِ اللَّهِ﴾ از امام (علیه السلام) نقل کرده که فرمود «کشتی‌ها در دریا به قدرت خدا حرکت می کنند»^۴.

و نیز در همان کتاب در ذیل آیه ﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ﴾ نقل کرده که فرمود: صبار آن کسی است که در برابر فقر و فاقه خویشتن داری می کند، و شکور آن کسی است که بر همه احوال شکر خدا می گزارد^۵.

و در مجمع البیان در ذیل همین آیه گفته: در حدیث آمده، که ایمان دو نیم است، نیمی صبر است، و نیمی شکر^۶.

مؤلف: این حدیث از همین آیه شریفه گرفته شده، که ما در ذیل آن گفتیم کنایه است از مؤمن.

^۱ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۲۰.

^۲ الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۶۷.

^۳ التوحید صدوق، ص ۳۳۰، ج ۹.

^۴ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۶۶-۱۶۷.

^۵ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۶۶-۱۶۷.

^۶ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۲۳.

و در تفسیر قمی در ذیل جمله ﴿إِلَّا كُلُّ خَتَّارٍ كَفُورٌ﴾ معصوم فرموده: «ختار» به معنای خداع و نیرنگ‌باز است، و در ذیل جمله ﴿إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ﴾ فرموده: منظور از این وعده، وعده قیامت است.^۱

وصف دنیا از زبان امیر المؤمنین (علیه السلام) در جواب مردی که از دنیا بدگویی

می‌کرد

و در کتاب ارشاد مفید نقل کرده که امیر المؤمنین (علیه السلام) شنید که مردی از دنیا بدگویی می‌کند، بدون اینکه بفهمد چه می‌گوید، و چه باید در باره آن بگوید پس در پاسخش مطالبی فرمود، که از آن جمله این است که: دنیا جای راستی است، برای کسی که با دنیا صادق باشد، و جای عافیت است برای کسی که از دنیا چیز بفهمد، و جای بی‌نیاز کردن خویش است، برای کسی که از آن توشه بگیرد، و نیز دنیا، مسجد انبیای خدا، و محل نزول وحی اوست، و مصالای ملائکه، و تجارتخانه اولیای خدا است، در دنیا رحمت به چنگ آورید، و در آن بهشت را کسب کنید، پس این کی است که دنیا را مذمت می‌کند؟ با اینکه خود دنیا ناپایداری و جدا شدنش از اهل دنیا را اعلام می‌کند، و به بانگ بلند از فراق و جدایی خبر می‌دهد، و خودش خبر از مرگ خود می‌دهد، با نمونه‌ای که از سرور دارد بشر را به سرور آخرت تشویق می‌کند، و با نمونه‌ای که از بلاء دارد مردم را از بلائی آخرت بر حذر می‌دارد، و این ترغیب و تحذیرش را به بهترین بیان صورت می‌دهد.

پس هان ای کسی که دنیا را مذمت می‌کنی، و در عین حال که آن را فریبگر می‌خوانی، فریب خورده این بیان خویشی، او کی تو را فریب داده؟ آیا با بستر مرگ پدرانت؟ و قبور ایشان که ایشان را کهنه و پوسیده کرد تو را گول زده؟ و یا با افتادن مادرانت در گودال گورها؟ تو مگر یادت نیست که چقدر با دست خود و به مباشرت خود آنان را پرستاری و عیادت کردی، به امید اینکه شاید بهبودی یابند، و چقدر و با چه علاقه‌ای شرح بیماریشان را برای پزشکان بیان می‌کردی، و از آنان التماس دواء می‌نمودی، نه آن علاقه و حرصت سودی به حال آنان بخشید، و نه میانجی‌گریت فائده‌ای به حالشان داشت، این وضع که خودت دیدی و دنیا نشان تو داد، بستر مرگ تو را به تو نشان داد، که در آن روز نیز نه گریه‌ات به جایی می‌رسد، و نه دوستانت سودی به حالت دارند.^۲

و در خصال از ابی اسامة از ابی عبد الله امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که وی گفت: امام صادق (علیه السلام) فرمود: آیا نمی‌خواهید از پنج چیز خبرتان دهم، که خدای تعالی احدی از خلق خود را به آنها آگاه نساخته؟ می‌گوید: عرضه داشتم: بله، فرمود: خداوند تاریخ قطعی قیام قیامت را می‌داند، و به احدی از

^۱ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۶۷.

^۲ ارشاد مفید، ص ۱۵۷، چاپ بیروت.

خلق خود خبر نداده، و خداوند باران را نازل می‌کند، و آنچه در رحم‌ها هست می‌داند، و هیچ کس نمی‌داند که فردا چه چیزی کسب می‌کند، و هیچ کس نمی‌داند در چه سرزمینی می‌میرد، ولی خدا همه اینها را می‌داند، و از آنها با خبر است^۱.

چند روایت در مورد انحصار علم به چند چیز در خدای تعالی در ذیل آیه: ﴿إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَ...﴾

مؤلف: در عین حال روایات بسیار زیادی از رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) و ائمه (علیه السلام) رسیده که این حضرات از آینده حال خود و از زمان مرگشان و اینکه در چه سرزمینی از دنیا می‌روند خبر داده‌اند، و این روایات بسیار، روایت بالا و نظائر آن را تقیید می‌کند، و حاصل مجموع روایات این می‌شود، که علم این پنج امر مخصوص خدا است، و به کسی نداده، مگر آن کس که خود به وی تعلیم نموده است، البته در این دسته از روایات روایاتی هست که قبول تقیید نمی‌کند، مثلاً در آنها آمده که حتی به تعلیم الهی نیز کسی در این پنج مسأله آگاه نمی‌شود، لیکن به این روایات نباید اعتناء کرد، برای اینکه روایات پیشگوییهای ائمه و رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) آن قدر زیاد است، که نمی‌شود به خاطر یک روایت از همه آنها چشم پوشید.

و در الدر المثور است که ابن منذر، از عکرمه روایت کرده که گفت: مردی به نام وراث از قبیله بنی مازن بن حفصه بن قیس غیلان، نزد رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) آمد، و گفت: ای محمد قیام قیامت چه وقت است؟ تا از این بدبختی‌ها نجات یابیم؟ دیگر اینکه قحطی همه جا و همه سرزمینهای ما را فرا گرفته، چه وقت نعمت فراوان می‌شود؟ و من وقتی از قبیله ام بیرون می‌آدم زخم حامله بود، چه وقت پا سبک می‌کند؟ دیگر اینکه امروز فهمیدم چه چیزها به دستم آمد، بفرما فردا چه به دست می‌آورم؟ و دیگر اینکه من فهمیدم در کجا بدنیا آمدم، بفرما بینم در کجا از دنیا می‌روم؟ پس این آیه در پاسخ وی نازل شد^۲.

مؤلف: این روایت خالی از اشکال نیست، برای اینکه آیه شریفه با فقرات سؤال منطبق نیست، در آیه نیامده که خدا می‌داند حمل حامله چه وقت به دنیا می‌آید، تا جواب از

^۱ خصال، ج ۱ ص ۲۹۰، ح ۴۹.

^۲ الدر المثور، ج ۵، ص ۱۶۹.

سؤال وراث باشد، و نیز در آیه نیامده که تنها خدا می داند چه وقت قحطی بر طرف می شود.
 و در همان کتاب است که ابن مردویه از علی بن ابی طالب (علیه السلام) روایت کرده که گفت: هیچ
 چیز از نظر پیامبران مخفی نیست، مگر همان پنج سر غیبی که آیه آخر سوره لقمان متعرض آن است.^۱

سوره سجده (۳۲)

سوره سجده مکی است و سی آیه دارد

[سوره سجده (۳۲): آیات ۱ تا ۱۴]

﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الم ۱ تَنْزِيلَ الْكِتَابِ لَا رَيْبَ فِيهِ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ ۲ أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ بَلْ هُوَ
 الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ لِيُنذِرَ قَوْمًا مَّا آتَاهُمْ مِنْ نَذِيرٍ مِنْ قَبْلِكَ لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ ۳ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا
 بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ مَا لَكُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا شَفِيعٍ ۴ فَلَا تَتَذَكَّرُونَ ۵ يُدَبِّرُ الْأَمْرَ مِنَ
 السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ ثُمَّ يَعْرُجُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ أَلْفَ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ ۶ ذَلِكَ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ الْعَزِيزُ
 الرَّحِيمُ ۷ الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ وَبَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِنْ طِينٍ ۸ ثُمَّ جَعَلَ نَسْلَهُ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ مَاءٍ مَهِينٍ ۹ ثُمَّ
 سَوَّاهُ وَنَفَخَ فِيهِ مِنْ رُوحِهِ وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ ۱۰ وَإِذَا ضَلَلْنَا فِي الْأَرْضِ
 أَإِنَّا لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ بَلْ هُمْ بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ كَافِرُونَ ۱۱ قُلْ يَتُوفَّاكُم مَلَكَ الْمَوْتِ الَّذِي وُكِّلَ بِكُمْ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّكُمْ تُرْجَعُونَ
 ۱۲ وَلَوْ تَرَىٰ إِذِ الْمُجْرِمُونَ نَاكِسُوا رُءُوسِهِمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ رَبَّنَا أَبْصَرْنَا وَسَمِعْنَا فَارْجِعْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا إِنَّا مُوقِنُونَ ۱۳
 لَوْ شِئْنَا لَاتَيْنَا كُلَّ نَفْسٍ هُدَاهَا وَلَكِنْ حَقَّ الْقَوْلُ مِنِّي لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ ۱۴ فَذُوقُوا بِمَا نَسِيتُمْ
 لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَذَا إِنَّا نَسِينَاكُمْ وَذُوقُوا عَذَابَ الْخُلْدِ بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ ۱۴﴾

^۱ الدر المثور، ج ۵، ص ۱۶۹.

ترجمه آیات

- به نام خدایی که رحمتی عالمگیر و رحمتی خاص به مؤمنان دارد الم (۱).
- نازل کردن این کتاب که شکی در آن نیست، از پروردگار جهانیان است (۲).
- مگر گویند آن را تزویر کرده؟ (نه) بلکه آن حق است، و از پروردگار تو است، تا گروهی را که پیش از تو بیم‌رسان سويشان نیامده، بیم دهی، شاید هدایت یابند (۳).
- خدا آن کسی است که آسمانها و زمین را با هر چه میان آنهاست به شش روز آفرید، سپس به عرش پرداخت، جز او سرپرست و شفيعی ندارید، چرا پند نمی‌گیرید؟ (۴).
- از آسمان گرفته تا زمین تدبیر هر کار را می‌کند، آنگاه در روزی که اندازه‌اش هزار سال از آنهاست که شما می‌شمارید، (همه چیز) به سوی او بالا می‌رود (۵).
- این خدا دانای غیب و شهود، و عزیز و رحیم است (۶).
- همان که خلقت همه چیز را نیکو کرده، و خلقت انسان را از گلی آغاز کرد (۷).
- و نژاد او را از مایه‌ای از آب پست قرار داد (۸).
- آنگاه وی را پرداخت، و از روح خویش در او بدمید، و برای شما گوش و دیدگان و دلها آفرید، اما شما چه کم سپاس می‌دارید! (۹).
- گویند: چگونه وقتی در زمین گم شدیم، دوباره در خلقتی تازه در خواهیم آمد؟ (اینها که می‌گویند همه بهانه است)، بلکه علت واقعی انکارشان این است که رفتن به پیشگاه پروردگار خود را منکرند (۱۰).
- بگو فرشته مرگ که بر شما گماشته‌اند جانتان را می‌گیرد، سپس به سوی پروردگارتان بازگشت خواهید کرد (۱۱).
- اگر ببینی وقتی گنه‌کاران در پیشگاه پروردگارشان سرها به زیر افکنده‌اند، (خواهی دید که می‌گویند) پروردگار را دیدیم و شنیدیم، ما را بازگردان تا عمل شایسته کنیم، که ما دیگر به یقین رسیدیم (۱۲).
- اگر می‌خواستیم همه کس را هدایت عطا می‌کردیم، ولی این سخن از من مقرر شده که جهنم را از جنیان و آدمیان جملگی پر می‌کنم (۱۳).
- به سزای آنکه دیدار این روزتان را فراموش کردید، عذاب بکشید، که ما نیز به فراموشیتان سپردیم، و به سزای اعمالی که می‌کردید عذاب جاوید را تحمل کنید (۱۴).

بیان آیات اجمال مطالبی که سوره مبارکه سجده متضمن است

غرض این سوره بیان مبدأ و معاد، و اقامه برهان بر این مساله است، و نیز دفع شبهه‌هایی که در باره این دو مساله در دلها خلجان می‌کند، و در ضمن به مساله نبوت و کتاب نیز اشاره می‌نماید، و امتیازی که دو گروه مؤمنین حقیقی به آیات خدا، و فاسقان خارج از زی عبودیت، از یکدیگر دارند بیان می‌کند، و نیز به دسته اول وعده ثوابی می‌دهد که از تصور هر متصور بیرون است، و به دسته دوم وعیدی می‌دهد، و به انتقام شدیدی تهدید می‌کند که عبارت است از عذاب الیم و ابدی در قیامت، و عذابی کوچک‌تر از آن که در دنیا به زودی خواهند چشید، و در آخر، سوره را با تاکید آن وعید، و دستور به رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) که تو نیز منتظر باش آن چنان که آنان منتظرند، ختم می‌کند.

این فهرست و اجمال مطالبی است که در این سوره آمده، و این سوره در مکه نازل شده، مگر سه آیه آن که بعضی^۱ گفته‌اند در مدینه نازل شده است، و آن عبارت است از آیه ﴿أَفَمَنْ كَانَ مُؤْمِنًا كَمَنْ كَانَ فَاسِقًا﴾ تا تمامی سه آیه.

آنچه در این فصل از آیات سوره مورد بحث آورده‌ایم، فصل اول از آن فهرست را یعنی مساله مبدأ و معاد را متضمن است.

﴿الْم تَنْزِيلُ الْكِتَابِ لَا رَيْبَ فِيهِ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

این آیه در تقدیر «هذا تنزيل الكتاب» بوده، یعنی این تنزيل کتاب است، و کلمه «تنزیل» مصدر به معنای اسم مفعول است، و اگر مصدر را اضافه به کتاب کرده، از باب اضافه صفت به موصوف است، و معنایش این است که این همان کتاب نازل شده است، که شکی در آن نیست.

در جمله ﴿مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ براعت استهلال به کار رفته، و براعت استهلال این است که در ابتدای کتاب یا نامه سخنی گفته شود که به خواننده بفهماند در کتاب یا نامه چه چیزهایی آمده است.

در جمله مورد بحث نیز این نکته بکار رفته، و به خواننده می‌فهماند که در این سوره از وحدانیت خدا و معادی که وثنیت بت پرست منکر آن است گفتگو شده، چون همانطور که

^۱ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۱۱۵.

مکرر گفتیم، وثنی‌ها قائل به موجودی به نام رب العالمین نیستند، برای هر عالمی ربی قائلند، و رب همه آن رب‌ها را خدا می‌دانند، و (خدا منزّه و بزرگتر است از آنچه اینان می‌گویند، و بسیار هم بزرگتر است). ﴿أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ بَلْ هُوَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ لَتُنذِرَ قَوْمًا مَّا أَتَاهُمْ مِنْ نَذِيرٍ مِنْ قَبْلِكَ...﴾ کلمه «ام» به اصطلاح ادبی منقطعه است، که معنای «بلکه» را می‌دهد، و معنا را چنین می‌کند: بلکه می‌گویند قرآن را به خدا افتراء بسته، و از ناحیه خدا نیست، آنگاه سخن آنان را رد نموده، می‌فرماید: ﴿بَلْ هُوَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ لَتُنذِرَ...﴾.

مقصود از قومی که پیش از پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم)، پیامبری به سویشان فرستاده نشده بود ﴿مَّا أَتَاهُمْ مِنْ نَذِيرٍ مِنْ قَبْلِكَ﴾

﴿لَتُنذِرَ قَوْمًا مَّا أَتَاهُمْ مِنْ نَذِيرٍ مِنْ قَبْلِكَ﴾ بعضی^۱ از مفسرین گفته‌اند منظور از این قوم، قریش است، چون هیچ پیغمبری قبل از آن جناب به سوی قریش گسیل نشده بود، به خلاف اقوام دیگر عرب، که بعضی از پیغمبران به سوی ایشان مبعوث شده بودند، مانند خالد بن سنان عبسی، و حنظله، که بنا به آنچه در روایات است دو تن از پیغمبران عرب بودند.

بعضی^۲ دیگر گفته‌اند: مراد از قوم مذکور، همه اهل فترت، یعنی مردم ما بین عیسی و محمد (صلی الله علیه و آله و سلم) است، چون در این فاصله زمانی، مردم از مساله دین و از وظائفی که در قبال نعمت‌های الهی داشتند، و از آن غرض که به خاطر آن خلق شده بودند، یعنی عبادت، به کلی غافل ماندند. لیکن این تفسیر صحیح نیست، برای اینکه معنای فترت این است که مدتی پیغمبر صاحب شریعت و کتاب مبعوث نشده باشد، که این مدت را مدت فترت می‌نامند، و اما مدت مبعوث نشدن پیامبران بی شریعت، اولاً فترت نیست، و ثانیاً قبول نداریم که ما بین عیسی و محمد (علیه السلام) چنین پیامبرانی نیامده باشند، با اینکه زمان فاصل بین آن دو پیامبر شش قرن بوده.

﴿لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ﴾ غایتی است برای ارسال رسول، اما نه غایتی حتمی، بلکه رجائی و احتمالی، (توضیح اینکه: هدایت یافتن قوم مذکور نتیجه و غایت رسالت رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) است، اما نتیجه احتمالی، و لذا فرمود: شاید هدایت شوند، و آرزوی مذکور از خدا نیست، چون کسی آرزوی چیزی را می‌کند که از شدن و نشدن آن بی خبر باشد، و خدا منزّه از بی خبری است، بلکه آرزو قائم به مقام است، و یا قائم به مخاطب است، که همان

^۱ کشف، ج ۳، ص ۵۰۷. و مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۲۵.

^۲ فخر رازی، ج ۲۵، ص ۱۶۷.

رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) باشد، و این مطلب در نظائر جمله مورد بحث گذشت.

استواء خداوند بر عرش کنایه از مقام تدبیر موجودات بعد از خلقت آنها است

﴿اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ... أَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ﴾

تفسیر این آیه در تفسیر آیه ﴿خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ... ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ﴾^۱ و در آیاتی نظیر آن گذشت، و نیز در گذشته گفتیم که تعبیر به استواء در عرش کنایه است از مقام تدبیر موجودات، و به نظام در آوردن آنها، نظامی عام و پیوسته، که حاکم بر همه آنها باشد، و به همین جهت که کنایه از این معنا است در اغلب مواردی که این تعبیر آمده، دنبالش یکی از تدبیرها را به عنوان نمونه ذکر کرده، مثلاً یک جا فرموده: ﴿ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ يُغْشَى اللَّيْلَ النَّهَارَ﴾^۲، و در جای دیگر فرموده: ﴿ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ يُدَبِّرُ الْأُمْرَ﴾^۳ و جای دیگر فرموده: ﴿ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ يَعْلَمُ مَا يَلِجُ فِي الْأَرْضِ﴾^۴ و نیز فرموده: ﴿ذُو الْعَرْشِ الْمَجِيدُ فَعَّالٌ لِّمَا يُرِيدُ﴾^۵.

و اگر بعد از خلقت آسمانها و زمین، مساله استواء بر عرش را ذکر کرده برای این است که سخن در اختصاص ربوبیت و الوهیت به خدای یگانه است، و در چنین مقامی صرف استناد خلقت به خدای تعالی، در باطل کردن عقیده بت پرستان کافی نبود، چون آنها منکر این استناد نیستند، بلکه منکر استناد تدبیر به خدا هستند، می گویند تدبیر عالم که همان ربوبیت بوده باشد، کار خدایان ماست، در نتیجه الوهیت (استحقاق پرستش) نیز مختص به آن خدایان است، و برای خدا تنها این می ماند که رب آن ارباب و معبود آن معبودهاست. لذا لازم بود بعد از مساله خلقت، استواء بر عرش را هم بیاورد، چون بین خلقت و تدبیر ملازمه هست، یعنی یکی از دیگری جدایی پذیر نیست، لذا در آیه مورد بحث هر دو را ذکر کرد تا بفهماند پدید آرنده موجودات همان کسی است که مدبر آنها است، پس همو به تنهایی رب و اله است، هم چنان که به تنهایی خالق است.

و باز به همین جهت در آیه مورد بحث مانند آیاتی که به عنوان شاهد آوردیم، بعد از ذکر استواء بر عرش نمونه‌ای از تدبیر خدا را ذکر نموده و فرموده: ﴿ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ مَا

^۱ فرقان، آیه ۵۹.

^۲ سپس بر عرش مستولی شد و پوشیده می گرداند به شب و روز را. - اعراف، آیه ۵۴.

^۳ سپس بر عرش مستولی گشت تا مساله امر را تدبیر کند. - یونس، آیه ۳.

^۴ سپس بر عرش مستولی گشت، او می داند که چه چیزها در زمین فرو می رود. - حدید، آیه ۴.

^۵ دارای عرشی عظیم الشان است، فعال است هر چه را که اراده کند. - بروج، آیه ۱۵ و ۱۶.

لَكُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا شَفِيعٍ ﴿﴾ چون ولایت و شفاعت نیز مانند استواء بر عرش از شؤن تدبیر است. ﴿مَا لَكُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا شَفِيعٍ ﴿﴾ «ولی» به معنای کسی است که مالک تدبیر امر چیزی باشد، و معلوم است که امور ما و آن شؤنی که قوام حیات ما به آنهاست قائم به هستی است، و محکوم و در تحت تدبیر نظام عامی است که حاکم بر همه هستی است، و نیز محکوم به نظام خاصی است که خود ما انسانها داریم، و نظام هر چه باشد چه عامش و چه خاصش از لوازم و خصوصیات است که خلقت هر چیزی دارد، و خلقت هم هر چه باشد مستند به خدای تعالی است، پس اوست که خصوصیات هر موجودی و از آن جمله انسان را داده، و در نتیجه باز همو است که برای انسان نظامی مخصوص به خودش، و نظامی عام مقرر کرده، پس او مدبر و ولی ماست، که به امور ما رسیدگی نموده و شؤن ما را تدبیر می کند، همانطور که ولی هر چیزی است، شریکی برایش نیست.

تحلیل معنای شفاعت و اینکه جز خداوند ولی و شفیع نیست

و «شفیع» - بنا بر آنچه در مباحث شفاعت در جلد اول از این کتاب گذشت - عبارت شد از کسی که منظم به سببی ناقص شود، و سببیت ناقص را تکمیل کند، پس شفاعت عبارت است از تتمیم سبب ناقص در تاثیرش، و چون این معنا را با اسباب و مسببات خارجی تطبیق کنیم، نتیجه اش این می شود که هر یک از اسباب و شرایط عالم، شفیع یکدیگرند، چون سببیت یکدیگر را در تاثیر تکمیل می کنند، هم چنان که هر یک از ابر، باران، آفتاب، سایه، و امثال آن شفیع رویدنیها هستند، چون هر یک از نامبردگان سببیت دیگری را تکمیل می کند.

حال می گوئیم، وقتی پدید آورنده اسباب، و اجزای آنها، و ربط دهنده بین آنها، و مسببات، خدای سبحان باشد، پس خدا شفیع حقیقی است، که نقص هر سبب را تکمیل می کند، پس شفیع واقعی و حقیقی تنها خدا است، و غیر از او شفیع نیست.

به بیانی دیگر و دقیق تر اینکه: قبلا که پیرامون اسماء حسنی بحث می کردیم، (جلد هشتم)، گفتیم که اسماء حسنی خدای تعالی واسطه هایی بین او و بین خلقتش در رساندن فیض به ایشان هستند، مثلا خدای تعالی بدان جهت که دارای اسم رازق، جواد، غنی، و رحیم است، به خلق خود رزق می دهد، و بدان جهت که شافی، معافی، رؤوف و رحیم است بیماران را شفا می دهد، و بدان جهت که شدید البطش، ذو انتقام و عزیز است، ستمکاران را هلاک می کند، و همچنین هر فیضی را که به خلق می رساند، به وساطت یکی از اسماء حسنیاش می رساند.

و بنابراین هیچ چیز از مخلوقات او که وجودش مرکب است نخواهی دید، مگر آنکه در وجود آن، چند اسم از اسماء حسناى خدا دخالت و وساطت دارند، که این چند اسم بعضی ما فوق بعضی، و بعضی در عرض بعضی دیگرند، و هر اسمی از آن اسماء که خصوصی تر است، واسطه است بین آن موجود، و بین آن اسمی که اعم از خودش است، مثلاً اسم شافی اخص از اسم رؤوف و رحیم است، چون او تنها مربوط به شفای بیماران است، و آن دوی دیگر هم شامل بیماران می شود، و هم غیر آنان، و به همین جهت اسم شافی واسطه می شود بین مریض، و بین اسم رؤوف و رحیم، باز اسم رحیم خصوصی تر از اسم قدیر است، و به همین جهت واسطه می شود میان قدیر و بیمار، و به همین منوال سایر اسماء.

و این وساطت در حقیقت تتمیم تاثیر سبب در مسبب است، و یا به عبارت دیگر نزدیک کردن مسبب است به سبب، تا تاثیر سبب به فعلیت برسد، و از این معنا نتیجه می گیریم که خدا شفیع می شود با بعضی از اسمای خود، نزد بعضی دیگر، پس صحیح است که به استعمال حقیقی گفته شود که خدا شفیع است، و غیر از او شفיעی نیست، (دقت بفرمایید).

معنای دیگری که مفسرین برای جمله: ﴿مَا لَكُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا شَفِيعٍ﴾ قائل شده‌اند و برای آن توجیهاتی کرده‌اند

از آنچه گذشت معلوم و روشن شد که دیگر هیچ اشکالی در این اطلاق و استعمال نیست، و جا ندارد کسی اشکال کند که چطور خدا شفیع می شود نزد خودش، چون گفتیم حقیقت این شفاعت و وساطت یکی از صفات کریمه او بین شخص محتاج، و یکی دیگر از صفات اوست، هم چنان که خود ما همه روزه پناه می بریم به رحمت او از غضبش و یا پناه می بریم به فضلش از عدلش، و رحمت و فضلش را شفیع قرار می دهیم بین خود و بین غضب و عدل او، و اما این معنای از شفاعت که خدا برای کسی نزد غیر خودش، شفیع شود البته به هیچ وجه صحیح نیست.

مفسرین برای اینکه همین معنای دوم به نظرشان نزدیک تر رسیده، در تفسیر آیه اختلاف کرده و حرفها زده‌اند:

بعضی^۱ گفته‌اند: کلمه «دون» در جمله ﴿مَا لَكُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا شَفِيعٍ﴾، به معنای کلمه «عند - نزد» می باشد، و جمله «من دونه» حال از ضمیر «لکم» است، و معنای آیه این است: شما در این حال که از خدا تجاوز کرده‌اید (برای خدا شریک قائل شده‌اید)، دیگر هیچ ولی و شفיעی ندارید، و خلاصه می خواهد بفرماید

^۱ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۱۲۰.

نزد خدا شفیع و ولیی ندارند.

لیکن اشکال این تفسیر این است که هر چند استعمال کلمه «دون» به معنای «عند» صحیح است، لیکن بودن کلمه «من» در آیه قرینه است بر اینکه «دون» به معنای «غیر» است، و «من دونه» به معنای «غیر از خدا» است، نه نزد خدا، و مفهوم تجاوز را در تقدیر گرفتن و ارجاع کلمه «من دونه» به «ما لکم عنده» بی معنا است. بعضی^۱ دیگر گفته‌اند: کلمه «شفیع» در آیه شریفه مجازاً در معنای «ناصر» استعمال شده، و کلمه «دون» به معنای غیر است، و جمله «من دونه» حال از ولی است، و معنای آیه این است که شما ولی و ناصری غیر از خدا ندارید، اشکال این تفسیر این است که بدون جهت مرتکب این مجاز شده است.

بعضی^۲ دیگر گفته‌اند: اطلاق شفیع در اینجا از قبیل مشاکله تقدیری است، یعنی روی فرض صحت کلام خصم، نظیر او سخن بگویند، و در مقام ما چون مشرکین - که آیه در مقام انذار ایشان است - در باره بت‌های خود می‌گفتند اینها شفیعان ما هستند، و معتقد بودند که هر یک از آنها شفیع آنان در یک قسم حاجت است،

معنای آیه این می‌شود که بر فرض که معبود، ولی و شفیع شما باشد، ولی شما غیر از خدا ولی و شفیعی ندارید.

که معبود، ولی و شفیع شما باشد، ولی شما غیر از خدا ولی و شفیعی ندارید.

بعضی^۳ دیگر گفته‌اند: کلمه «دون» به معنای «عند - نزد» است، ولی ضمیر «من دونه» به عذاب بر می‌گردد، و معنای جمله این است که برای شما نزد عذاب خدا، ولیی نیست، یعنی خویشاوندی که به دردتان بخورد، و عذاب را از شما برگرداند، و نیز شفیعی که سودی به حالتان بخشد نیست.

اشکال این تفسیر این است که برگرداندن ضمیر به عذاب زورگویی و بی‌دلیل حرف زدن است علاوه بر این، اشکال دیگری که بر همه وجوهی که نقل کردیم وارد است، این است که صاحبان این وجوه از این جهت خود را به زحمت انداخته‌اند که فکر کرده‌اند وقتی خدا شفیع باشد آن کس که نزد او شفاعت کند کیست؟ و خواننده عزیز متوجه شد که با تحلیلی که کردیم، خدای تعالی هم شفیع است و هم شفاعت پذیر.

﴿أَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ﴾ این استفهام توبیخی است، توبیخ بر اینکه تا کی می‌خواهند متذکر

^۱ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۱۲۰. و مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۲۶.

^۲ فخر رازی، ج ۲۵، ص ۱۷۱.

^۳ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۲۶.

نشوند، و از ادله عقول روی بگردانند، و نفهمند که ملک و تدبیر هر دو از خدای سبحان است، و او یگانه معبود به حق است، و غیر از او ولی و شفیع ندارند، و شفاعتی که برای آله خود قائلند خیالی بیش نیست.

توضیح مفاد آیه: ﴿يُدَبِّرُ الْأَمْرَ مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ ثُمَّ يَعْرُجُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ أَلْفَ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ﴾

﴿يُدَبِّرُ الْأَمْرَ مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ ثُمَّ يَعْرُجُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ أَلْفَ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ﴾
این آیه تتمیم بیان این معنا است که فرمود: تدبیر امر موجودات قائم به خدای سبحان است، و این خود قرینه است بر اینکه مراد از کلمه «امر» در آیه، شان است، نه امر در مقابل نهی.

و کلمه «یدبر» از تدبیر است، و تدبیر از ماده «دبر» است که به معنای دنباله و عقب چیزی است، و تدبیر این است که چیزی را پشت سر چیزی قرار دهی، و یا دستوری را به دنبال دیگر قرار دهی، و در آیه مورد بحث برگشت می‌کند به اینکه خدای تعالی وجود حوادث یکی پس از دیگری را مانند سلسله زنجیری که پشت سرهم و متصل ما بین آسمان و زمین باشد قرار می‌دهد، هم چنان که در جای دیگر فرمود: ﴿وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ وَمَا نُنزِلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ﴾^۱ و نیز فرمود: ﴿إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ﴾^۲.

﴿ثُمَّ يَعْرُجُ إِلَيْهِ﴾ این جمله از این جهت که بعد از جمله ﴿يُدَبِّرُ الْأَمْرَ مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ﴾ قرار گرفته، خالی از این اشعار نیست، که کلمه «یدبر» معنای تنزیل را متضمن است، و معنایش این است که او تدبیر امر می‌کند، در حالی که نازل کننده است، و یا او نازل کننده است در حالی که مدبر است، از آسمان تا زمین را، و بعید نیست منظور از این امر همان امری باشد که در آیه ﴿فَقَضَاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ فِي يَوْمَيْنِ وَأَوْحَىٰ فِي كُلِّ سَمَاءٍ أَمْرَهَا﴾^۳ آمده است.

و در جمله ﴿ثُمَّ يَعْرُجُ إِلَيْهِ﴾ اشعار است به اینکه مراد از سماء مقام قربی است که زمام همه امور بدانجا منتهی می‌شود، نه آسمان که به معنای جهت بالا و یا ناحیه‌ای از نواحی عالم جسمانی است، برای اینکه قبلا فرمود: «تدبیر امر می‌کند از آسمان تا زمین» آنگاه

^۱ هیچ چیز نیست مگر آنکه خزینه‌هایش نزد ما است، و ما جز به اندازه معلوم نازل نمی‌کنیم. حجر، آیه ۲۱.

^۲ ما هر چیزی را با اندازه‌گیری خلق کرده‌ایم. - قمر، آیه ۴۹.

^۳ پس در دو روز آسمانها را به هفت طبقه ساخت، و در هر آسمانی امرش را وحی کرد. - حم سجده، آیه ۱۲.

فرمود: «سپس به سوی او عروج می‌کند»، پس معلوم می‌شود عروج به سوی او از همان طریقی است که از آن نازل شده، و در آیه غیر از علوی که به تعبیر سماء آمده و پایینی که از آن به ارض تعبیر کرده، و نزول و عروج چیز دیگری نیامده پس قهرا نزول از سماء و عروج به سوی خدا را می‌فهماند که مراد از سماء، مقام حضور است، که تدبیر امر از آن مقام صادر می‌شود. و یا مراد این است که موطن و محل تدبیر امور زمینی، آسمان است، و خدا که محیط به هر چیز است تدبیر زمین را از آن موطن نازل می‌کند، که البته این معنای دوم به فهم نزدیک‌تر است، چون جمله ﴿وَأَوْحَىٰ فِي كُلِّ سَمَاءٍ أَمْرَهَا﴾ با آن سازگارتر است.

﴿فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ أَلْفَ سَنَةٍ مِّمَّا تَعُدُّونَ﴾ معنایش چه به احتمال اول و چه دوم این است که خدای تعالی تدبیر مذکور را در ظرفی انجام می‌دهد که اگر با مقدار حرکت و حوادث زمینی تطبیق شود با هزار سال از سالهایی که شما ساکنان زمین می‌شمارید برابر می‌گردد، چون مسلم است که روز، شب، ماه و سالی که ما می‌شماریم بیشتر از عمر خود زمین نیست.

و چون مراد از سمای عالم، قرب و حضور است، و این عالم از حیظه زمان بیرون است، ناگزیر مراد از آن، ظرفی خواهد بود که اگر با مقدار حرکت و حوادث زمینی تطبیق شود هزار سال از سالهایی که ما می‌شماریم خواهد شد.

و اما اینکه این مقدار آیا مقدار نزول و مکث و عروج است یا مقدار نزول و عروج رویهم است، بدون مکث، و یا مقدار هر یک از این دو است، و یا تنها مقدار خود عروج است، البته بنابراینکه کلمه «فی یوم» قید باشد برای ﴿يَعْرُجُ إِلَيْهِ﴾ به تنهایی، احتمالاتی است که آیه ﴿نَعْرُجُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ خَمْسِينَ أَلْفَ سَنَةٍ﴾^۱ مؤید احتمال اخیر است، چون مدت مذکور را تنها مدت عروج معرفی می‌کند.

آنگاه بنا بر فرضی که ظرف هزار سال قید عروج باشد، آیا منظور از عروج، مطلق عروج حوادث به سوی خدا است، یا تنها عروج آنها در روز قیامت است، و مقدار هزار سال هم طول مدت قیامت است، و اگر در آیه سوره معارج مقدار آن را پنجاه هزار سال خوانده، چون مربوط به کفار است، تا به خاطر کفرشان مشقت بیشتری بکشند، ممکن هم هست بگوییم مقدار هزار سال مربوط به یکی از موافق روز قیامت است، و مقدار پنجاه هزار سال مقدار و طول مدت پنجاه موقوف است.

از این هم که بگذریم احتمالات دیگری در خصوص هزار سال است، که آیا تحدیدی

^۱ ملائکه و روح به سوی او بالا می‌روند در روزی که مقدارش پنجاه هزار سال است. - معارج، آیه ۴.

است حقیقی، و یا مراد صرف زیاد جلوه دادن مدت است، هم چنان که در آیه ﴿يَوْمَ أَحَدُهُمْ لَوْ يُعَمَّرُ أَلْفَ سَنَةٍ﴾^۱ نیز منظور همین است، یعنی می‌خواهد بفرماید دوست می‌دارند بسیار زیاد عمر کنند، نه خصوص عدد هزار، لیکن این احتمال از سیاق آیه بعید است.

به طوری که ملاحظه فرمودید آیه شریفه احتمالهای زیادی را تحمل می‌کند، و با همه آنها می‌سازد، و لیکن از همه آنها نزدیک‌تر به ذهن این است که کلمه «فی یوم» قید باشد برای ﴿ثُمَّ يَعْرَجُ إِلَيْهِ﴾ و مراد از روز عروج امر، یکی از پنجاه موقف از موافق روز قیامت باشد (و خدا داناتر است).

﴿ذَلِكَ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ﴾

تفسیر مفردات این آیه گذشت، و مناسبت اسمای سه‌گانه در آن، با این مقام ظاهر است.

اشاره به حقیقت حسن و بیان اینکه خلقت و حسن متلازمند ﴿أَحْسَنَ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقَهُ﴾

و زشتی و بدی ذاتی مخلوقات نیست

﴿الَّذِي أَحْسَنَ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقَهُ﴾

راغب می‌گوید: کلمه «حسن» عبارت است از هر چیزی که بهجت آورد و انسان به سوی آن رغبت کند، و این حالت سه قسم است، یکی اینکه چیزی مستحسن از جهت عقل باشد، یعنی عقل آن را نیکو بداند، دوم اینکه از نظر هوای نفس نیکو باشد، سوم از نظر حسی زیبا و نیکو باشد^۲. البته این تقسیمی است برای زیبایی از نظر ادراکات سه‌گانه انسان.

و حقیقت حسن عبارت است از سازگاری اجزای هر چیز نسبت بهم، و سازگاری همه اجزاء با غرض و غایتی که خارج از ذات آن است، بنابراین، زیبایی روی به معنای جور بودن و سازگار بودن اجزای صورت از چشم و ابرو و بینی و دهان و غیره است، و حسن عدالت سازگاریش با غرضی است که از اجتماع مدنی منظور است، و آن به این است که در جامعه هر صاحب حقی به حق خود برسد، و همچنین است حسن هر چیز دیگر.

دقت در خلقت اشیاء که هر یک دارای اجزایی موافق و مناسب با یکدیگر است، و اینکه مجموع آن اجزاء مجهز به وسایل رسیدن آن موجود به کمال و سعادت خویش است، و اینکه این مجهز بودنش به نحوی است که بهتر و کامل‌تر از آن تصور ندارد، این معنا را دست می‌دهد که هر یک از موجودات فی نفسه و برای خودش دارای حسنی است، که تمام‌تر و

^۱ هر یک از ایشان دوست می‌دارد هزار سال عمر کند. - بقره، آیه ۹۶.

^۲ مفردات راغب، ماده حسن.

کامل تر از آن برای آن موجود تصور نمی‌شود.

و اما اینکه می‌بینیم موجودی زشت و ناپسند است، برای یکی از دو علت است، یا برای این است که آن موجود دارای عنوان عدمی است، که بدی و ناپسندی‌اش مستند به آن عدم است، مانند ظلم ظالم و زناکار، که ظلم بدان جهت که فعلی از افعال است زشت نیست، بلکه بدان جهت که حقی را معدوم و باطل می‌کند زشت است، و زنا بدان جهت که عمل خارجی است و هزاران شرایط دست بدست هم داده تا آن عمل صورت خارجی بگیرد زشت نیست، چون صورت خارجی آن با صورت خارجی عمل نکاح مشترک است، بلکه زشتی‌اش بدین جهت است که مخالف نهی شرعی، و یا مخالف مصلحت اجتماعی است.

و یا برای این است که با موجودی دیگر مقایسه‌اش می‌کنیم، و از راه مقایسه است که زشتی و بدی عارضش می‌شود، مثلاً حنظل (هندوانه ابو جهل) خودش نه زشتی دارد و نه بدی، ولی وقتی با خربزه مقایسه‌اش می‌کنیم، می‌گوییم بد است، و یا مثلاً خار که در مقایسه با گل زشت و بد می‌شود، و عقرب که در مقایسه با انسان زشت و بد می‌گردد، بدی و زشتی ذاتی آنها نیست، بلکه با مقایسه‌اش به چیز دیگر و سپس قیاسش با طبیعت خودمان می‌گوییم بد و ناگوار و زشت است، که این زشتی و بدی نیز در حقیقت به همان زشتی به معنای اول بر می‌گردد.

پس به هر حال هیچ موجودی بدان جهت که موجود و مخلوق است متصف به بدی نمی‌شود، به دلیل اینکه خدای تعالی خلقت هر موجودی را نیکو خوانده و فرموده: ﴿الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ﴾ خدایی که هر چیزی را نیکو خلق کرده، که اگر این فرمایش خدا را با فرمایش دیگرش که فرموده: ﴿اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ﴾^۱ ضمیمه کنیم، این نتیجه به دست می‌آید که اولاً خلقت ملازم با حسن است، پس هر مخلوقی بدان جهت که مخلوق است حسن و نیکو است.

و ثانیاً هر زشت و بدی که تصور کنیم مخلوق خدا نیست، البته بدی و زشتی‌اش مخلوق نیست، نه خودش، که توضیحش گذشت. پس معصیت و نافرمانی و گناهان از آن جهت که گناه و زشت و بدند مخلوق خدا نیستند، و بدیها همه از ناحیه قیاس پدید می‌آید.

مراد از انسان در جمله: ﴿وَبَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِنْ طِينٍ﴾

﴿وَبَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِنْ طِينٍ﴾

مراد از انسان فرد آدمیان نیست، تا بگویی خلقت فرد فرد از گل نبوده، بلکه مراد

^۱ خدا آفریدگار همه چیز است. - زمر، آیه ۶۲.

نوع آدمی است، می‌خواهد بفرماید: مبدأ پیدایش این نوع گل بوده، که همه افراد منتهی به وی می‌شوند، و خلاصه تمامی افراد این نوع از فردی پدید آمده‌اند که او از گل خلق شده، چون فرزندان از راه تناسل و تولد از پدر و مادر پدید آمده‌اند و مراد از آن فردی که از گل خلق شده آدم و حوا (علیه السلام) است.

دلیل گفتار ما این است که دنبال جمله مورد بحث می‌فرماید: ﴿ثُمَّ جَعَلَ نَسْلَهُ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ مَاءٍ مَهِينٍ﴾، یعنی سپس نسل او را از آبی بی مقدار خلق کرد، و این تعبیر می‌فهماند که منظور از مبدأ خلقت انسان، همان اولین فردی است که از گل خلق شده، نه فرد فرد انسانها، که از آبی بی مقدار خلق شده‌اند، تا معنا چنین شود که خدا ابتدای انسانهای مخلوق از آب بی مقدار را، از گل قرار داد. زیرا اگر مراد این بود جا داشت بفرماید: ﴿ثُمَّ جَعَلَ سُلَالَةَ مِنْ مَاءٍ مَهِينٍ - سپس همان انسان را سلاله و خلاصه‌ای کرد از آبی خوار و بی مقدار﴾، و دیگر حاجت به ذکر نسل نبود، چون کلمه نسل به معنای ولادت و جدا شدن فرزند از پدر و مادر است، و مقابله بین «بدء خلق» و بین «نسل» به خوبی می‌فهماند که مراد از انسان نوع است، که ابتدای خلقتش از گل، و نسلش از آب مهین است (دقت بفرمایید).

﴿ثُمَّ جَعَلَ نَسْلَهُ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ مَاءٍ مَهِينٍ﴾ کلمه «سلالة» بطوری که در مجمع البیان گفته^۱ برگزیده و خلاصه‌ای است که از چیزی دیگر گرفته شود، و نطفه مرد را سلالة گفته‌اند، چون از صلب او گرفته می‌شود. و کلمه «مهین» از «هون» است که به معنای ضعف و حقارت است. و کلمه «ثم» بعدیت زمانی را می‌رساند، و معنای جمله این است که: خداوند سپس ولادت انسان را از طریق جدا شدن و ولادت از خلاصه‌ای از آبی ضعیف یا حقیر قرار داد.

﴿ثُمَّ سَوَّاهُ وَ نَفَخَ فِيهِ مِنْ رُوْحِهِ﴾

«تسویه» به معنای تصویر و هم متمیم عمل است. و در جمله ﴿نَفَخَ فِيهِ مِنْ رُوْحِهِ﴾ استعاره و کنایه‌گویی شده است، یعنی روح تشبیه شده به دم زدن و نفسی که آدمی می‌کشد و بر می‌گرداند، و احیانا آن را در غیر خود می‌دمد و اضافه کلمه روح به ضمیری که به خدا بر می‌گردد اضافه تشریفی است، و معنایش «ثم نفخ فیه من روح شریف و منسوب الیه» می‌باشد، یعنی سپس خدا از روحی شریف و منسوب به خودش در او دمید.

﴿وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ﴾

در این جمله به نعمت ادراکهای حسی، یعنی چشم و گوش، و ادراکهای فکری یعنی

^۱ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۲۷.

قلب منت نهاده است، که هم ادراکهای جزئی و خیالی را شامل می‌شود، و هم کلی و عقلی را. ﴿قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ﴾ یعنی شکر می‌گزارید، اما بسیار اندک، و این خود اعتراضی است که به جای توبیخ و سرزنش به کار رفته، بعضی^۱ از مفسرین گفته‌اند: جمله حالیه است، و معنای آن این است که خدا برای شما چشم و گوش قرار داد، در حالی که شما کم شکر می‌گزارید و به هر حال چه به گفته ما و چه به گفته آن مفسر، آیه شریفه در سیاق گلایه و توبیخ است، و می‌خواهد بدین وسیله مردم را به شکر وادارد.

قبل از آیه مورد بحث انسان غایب فرض شده بود، و درباره‌اش می‌فرمود: «سپس او را تکمیل کرد، و از روح خود در او دمید» و در جمله مورد بحث ناگهان روی سخن متوجه انسان شده، می‌فرماید: «و برایتان چشم، گوش و دل قرار داد» این التفات از غیبت به خطاب جمع، برای این است که انعام الهی را که شامل همه هست، تسجیل کند، تا به شکر خدا وادار شوند، چون مردم در این باره یا قاصرند و یا مقصر.

سخن کفار در مقام استبعاد معاد، و جواب به آن

﴿وَقَالُوا أَإِذَا ضَلَلْنَا فِي الْأَرْضِ أَإِنَّا لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ بَلْ هُمْ بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ كَافِرُونَ﴾

این آیه، دلیل منکرین قیامت را نقل می‌کند، که جز استبعاد اساسی ندارد، مراد از گم شدن در زمین به قول بعضی^۲ از مفسرین ضایع شدن و ناپدید شدن است، هم چنان که می‌گویند: «ضلت النعمة» یعنی نعمت ضایع گشت، بعضی^۳ دیگر گفته‌اند: «به معنای غایب و گم شدن است» و به هر حال، مراد کفار این است که آیا وقتی مردیم، و اجزای بدنمان متلاشی گشت، و خاکش در زمین گم شد، به طوری که دیگر اجزای بدنمان از یکدیگر تمیز داده نشد، و چیزی از ما باقی نماند که دوباره خلق شویم، آیا دوباره خلق می‌شویم و به همان صورت اول که داشتیم بر می‌گردیم؟

و معلوم است که استفهامشان انکاری است، و مرادشان از خلقت جدید همان مساله بعث و معاد است. جمله ﴿بَلْ هُمْ بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ كَافِرُونَ﴾ اعراض از سخن ایشان است، که می‌گفتند: «آیا اگر در زمین گم شویم...» گویا فرموده: کفار منکر خلقت جدید و قدرت ما بر آن نیستند، و بهانه دیگری هم ندارند، بلکه تنها علت این انکارشان این است که رجوع به سوی ما و لقای ما را منکرند. و چون برگشت کلامشان به این معنا بوده، پاسخشان را طوری داده که دلالت به

^۱ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۲۸.

^۲ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۱۲۴.

^۳ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۲۸.

رجوع کند، و آن این است که: ﴿قُلْ يَتَوَفَّاكُمْ مَلَكُ الْمَوْتِ الَّذِي وُكِّلَ بِكُمْ﴾.
 ﴿قُلْ يَتَوَفَّاكُمْ مَلَكُ الْمَوْتِ الَّذِي وُكِّلَ بِكُمْ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّكُمْ تُرْجَعُونَ﴾

کلمه «توفی» به معنای این است که چیزی را به طور کامل دریافت کنی، مانند توفی حق، و توفی قرض از بدهکار، که معنایش تا دینار آخر حق و طلب را گرفتن است.

بعضی^۱ از مفسرین گفته‌اند: معنای ﴿مَلَكُ الْمَوْتِ﴾ موکل به شماس است» این است که موکل به میراندن و قبض روح شماس است، ولی آیه شریفه مطلق است، و ظاهر اطلاقش این است که موکل بر اعم از میراندن باشد. و اگر در این آیه قبض روح و توفی را به ملک الموت و در آیه ﴿اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا﴾^۲ به خدا نسبت داده، و در آیه ﴿حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَحَدُكُمُ الْمَوْتُ تَوَفَّتْهُ رُسُلُنَا﴾^۳ به فرستادگان، و در آیه ﴿الَّذِينَ تَتَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ﴾^۴ به ملائکه نسبت داده، به خاطر اختلاف مراتب اسباب است، سبب نزدیکتر به میت ملائکه هستند، که از طرف ملک الموت فرستاده می‌شوند، و سبب دورتر از آنان خود ملک الموت است، که ما فوق آنان است، و امر خدای تعالی را نخست او اجراء می‌کند، و به ایشان دستور می‌دهد، خدای تعالی هم ما فوق همه آنان و محیط بر آنان، سبب اعلا می‌راندن و مسبب الاسباب است، و اگر بخواهیم این جریان را با مثلی مجسم سازیم، نظیر عمل کتابت است که هم به قلم نسبت می‌دهیم و می‌گوییم قلم خوب می‌نویسد، و هم به دست و انگشتان نسبت می‌دهیم و می‌گوییم دست فلانی به نوشتن روان است، و هم به انسان نسبت می‌دهیم و می‌گوییم فلانی خوب می‌نویسد.

﴿ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّكُمْ تُرْجَعُونَ﴾ این رجوع همان است که در آیه قبلی از آن به لقای خدا تعبیر کرده بود، و موطن و جای آن روز قیامت است، که باید بعد از توفی و مردن انجام شود، و برای فهماندن این بعدیت تعبیر به «ثم» کرد، که تراخی و بعدیت را می‌رساند.

و به هر تقدیر این آیه پاسخی است از احتجاج کفار که می‌گفتند ما بعد از مردن در زمین گم می‌شویم، و می‌خواستند این حرف را دلیل بر نبودن معاد بگیرند، و معلوم است که صرف این که ملک الموت انسانها را می‌میراند جواب از دلیل ایشان نمی‌شود، باقی می‌ماند

^۱ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۲۸.

^۲ خدا جانها را هنگام مردنش می‌گیرد. - زمر، آیه ۴۲.

^۳ تا آنکه مرگ یکیشان برسد فرستادگان ما او را می‌میراند. - انعام، آیه ۶۲.

^۴ آنان که در حالی ملائکه قبض روحشان می‌کند که ستمگر به خویشند. - نحل، آیه ۲۸.

جمله ﴿ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّكُمْ تُرْجَعُونَ﴾^۱ و این هم ادعایی است بی دلیل، در مقابل ادعای با دلیل کفار، و کلام الهی منزله از این گونه احتجاج است.

بیان اینکه مرگ انسان نابودی او نیست با توضیحی راجع به تجرد نفس

لذا می‌گوییم خدای تعالی به رسول گرامی خود دستور داده که در پاسخ از استبعاد ایشان به ایشان بگو که حقیقت مرگ بطلان و نابود شدن انسان نیست، و شما انسانها در زمین گم نمی‌شوید، بلکه ملک الموت شما را بدون اینکه چیزی از شما کم شود، بطور کامل می‌گیرد، (چون گفتیم کلمه توفی گرفتن بطور کامل را می‌رساند)، و ارواح شما را از بدنهایتان بیرون می‌کشد، به این معنا که علاقه شما را از بدنهایتان قطع می‌کند. و چون تمام حقیقت شما ارواح شماست، پس شما یعنی همان کسی که کلمه «شما» خطاب به او است، (و یک عمر می‌گفتید من و شما)، بعد از مردن هم محفوظ و زنده‌اید، و چیزی از شما کم نمی‌شود، آنچه گم می‌شود و از حالی به حالی تغییر می‌یابد، و از اول خلقتش دائما در تحول و دستخوش تغییر بود، بدنهای شما بود نه شما، و شما بعد از مردن بدنهای محفوظ می‌مانید، تا به سوی پروردگارتان مبعوث گشته و دوباره به بدنهایتان برگردید^۱.

با این بیان دلیل کفار بر نبودن معاد به کلی باطل می‌شود، چه دلیل آنان را طوری تقریر کنیم که تنها استبعاد باشد، و یا طوری تقریر کنیم که به صورت برهانی فلسفی در آید، یعنی بگوییم: بدن بعد از متلاشی شدن شخصیتش نیز نابود می‌شود، یعنی آن خصوصیتی که به خاطر آن، این بدن زید فرزند عمرو بود از بین می‌رود، و اگر بخواهد دوباره موجود شود اعاده معدوم لازم می‌آید، و آن هم محال است.

این صورت برهانی سخن کفار است، و آیه شریفه آن را باطل می‌کند، چون گفتیم حقیقت انسان عبارت است از جان و روح و نفس او، که با کلمه «من - تو» از آن حکایت می‌کنیم، و روح آدمی غیر از بدن اوست، و بدن در وجودش و شخصیتش تابع روح است، و روح با مردن متلاشی نمی‌شود و معدوم نمی‌گردد، بلکه در حیطة قدرت خدای تعالی محفوظ است، تا روزی که اجازه بازگشت به بدن یافته و به سوی پروردگارش برای حساب و جزاء برگردد، و با همان خصوصیتی که خدای سبحان از آن خبر داده مبعوث شود.

^۱ هم چنان که اگر دیده باشید کرم معروف به خاکشیر که در لجنزارها پیدا می‌شود بعد از آنکه رشد کرد و به حد بلوغ رسید دهان خود را روی آب باز نموده و خود به صورت پشه‌ای از جلد قبلی یعنی قالب کرمی در آمده به فضایی وسیع‌تر از لجنزار و پاک‌تر از آن پرواز می‌کند با این تفاوت که روح در بدن آدمی و محدود به آن نیست بلکه متعلق و وابسته به آن است. (مترجم).

پس از آنچه گذشت دو مطلب روشن گردید، اول اینکه آیه ﴿قُلْ يَتَوَفَّاكُمْ...﴾ متصل است به آیه ﴿إِذَا ضَلَلْنَا فِي الْأَرْضِ...﴾، و پاسخی است که اشکال کفار را باطل، و شبهه آنان را در باره معاد دفع می‌کند. لیکن بعضی از مفسرین که کلمه «توفی» را به معنای مطلق میراندن گرفته‌اند، و متوجه نکته‌ای که در این تعبیر هست نشده‌اند و در تفسیر آیه دچار اشکال شده، و در توجیه اتصال آن به آیه قبل دست و پا کرده‌اند، و توجیهی کرده‌اند که عقل سلیم پذیرای آن نیست و آن را نمی‌پسندد^۱.

نکته دوم اینکه این آیه از روشن‌ترین آیات قرآنی است که دلالت بر تجرد نفس می‌کند و می‌فهماند که نفس غیر از بدن است، نه جزو آن است، و نه حالی از حالات آن.

﴿وَلَوْ تَرَىٰ إِذِ الْمُجْرِمُونَ نَاكِسُوا رُءُوسِهِمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ رَبَّنَا أَبْصَرْنَا وَسَمِعْنَا فَارْجِعْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا إِنَّا مُوقِنُونَ﴾
 «نکس رؤس» به معنای سر به پایین انداختن است و مراد از مجرمین - به قرینه ذیل آیه - خصوص منکرین معاد است، و به همین جهت لام در آن خالی از معنای عهد نیست، در نتیجه این معنا را به آیه می‌دهد که: اگر ببینی مجرمین مذکور و معهود را، که منکر معاد بودند و می‌گفتند: ﴿إِذَا ضَلَلْنَا فِي الْأَرْضِ...﴾، چگونه سر به پایین انداخته‌اند...

و اگر از قیامت تعبیر کرد به ﴿عِنْدَ رَبِّهِمْ﴾ نزد پروردگارشان، به این منظور است که در مقابل جمله قبلی یعنی جمله ﴿بَلْ هُمْ بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ كَافِرُونَ﴾ قرار گیرد، و چنین معنا دهد: همانهایی که به لقای پروردگارشان کافر بودند، در موقفی از لقای پروردگارشان قرار خواهند گرفت، که دیگر نتوانند لقاء را انکار کنند.

و اینکه می‌گویند: پروردگارا دیدیم و شنیدیم، پس ما را برگردان که عمل صالح کنیم، زیرا دارای ایمان و یقین شده‌ایم، به خاطر این است که در آن روز حق برایشان آشکارا گشته، و این معنا منکشف می‌شود که نجات تنها در ایمان و عمل صالح است، ایمان برایشان حاصل شده، درخواست رجوع می‌کنند تا عمل صالح را نیز تامین نمایند، تا سبب نجاتشان که گفتیم دو جزء است تمام و کامل بشود.

و معنای آیه این است که چه می‌شد که همین مجرمین منکر لقاء الله را می‌دید، که چگونه سرها نزد پروردگارشان بزیر افکنده و در موقفی از لقاء الله قرار گرفته‌اند، که موقف خواری و ذلت و پشیمانی است، می‌گویند: پروردگارا با دو چشم خود دیدیم و با دو گوشمان

^۱ فخر رازی، ج ۲۵، ص ۱۷۵.

حق را شنیدیم و تسلیم شدیم، پس ما را برگردان تا عمل صالح هم انجام بدهیم، چون یقین بر ایمان حاصل شد.

و خلاصه معنا این است که تو امروز آنان را می بینی که منکر لقای خدایند، اگر فردایشان را ببینی خواهی دید که خواری و ذلت از هر سو احاطه شان کرده و سرها از شرم به زیر افکنده اند، و به آنچه امروز منکرش هستند اعتراف می کنند، و درخواست می نمایند که بدین جا برگردند، ولی هرگز برنخواهند گشت.

﴿وَلَوْ شِئْنَا لَآتَيْنَا كُلَّ نَفْسٍ هُدَاهَا... وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ﴾

یعنی اگر می خواستیم به هر کس چه مؤمن و چه کافر هدایتش را ارزانی بداریم، یعنی آن هدایتی که مخصوص و مناسب شخص اوست بدهیم می دادیم.

البته منظور این نیست که همه را مجبور به هدایت کنیم، بلکه منظور این است که کافران را نیز مانند مؤمنین هدایت می کنیم، تا به اختیار و اراده خود دارای هدایت شوند، همانطور که مؤمنین با اختیار و اراده خود دارای هدایت شدند، چون اگر پای جبر در میان آید تکلیف در دنیا و جزاء در آخرت به کلی باطل می شود.

﴿وَلَكِنْ حَقَّ الْقَوْلُ مِنِّي لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ﴾

یعنی لیکن اینطور نخواستیم، چون در این میان قضایی است که از سابق از ناحیه من رانده شده، قضایی حتمی، و آن این است که جهنم را از جن و انس پر کنم.

و این قضای حتمی سابق، همان است که بعد از امتناع ابلیس از سجده بر آدم، و سوگندش که گفت:

﴿فَبِعِزَّتِكَ لَأُغَوِّبَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِينَ﴾^۱ فرموده: ﴿فَالْحَقُّ وَالْحَقُّ أَقُولُ لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنْكَ وَمِمَّنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ أَجْمَعِينَ﴾^۲.

و لازمه این قضاء این است که به خاطر ظلمشان و فسقشان و خروجشان از زی عبودیت هدایتشان

نکند، هم چنان که باز خودش فرموده: ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ﴾^۳ و نیز فرموده: ﴿وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ﴾^۴، و نیز آیاتی دیگر.

﴿فَذُوقُوا بِمَا نَسِيتُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَذَا إِنَّا نَسِينَاكُمْ...﴾

این جمله تفریع و نتیجه گیری از جمله ﴿وَلَكِنْ حَقَّ الْقَوْلُ مِنِّي﴾ است، یعنی چون چنین قضایی رانده

شده، پس بچشید... و کلمه «نسیان» به معنای محو شدن صورت ذهنی چیزی است از مرکز و نیروی ذاکره، و

^۱ پس به عزت سوگند که همگی را گمراه می کنم مگر بعضی از بندگانت که مخلص باشند. ص، آیه ۸۲ و ۸۳.

^۲ و این قضاء را بطور حتم راند، که پیروان ابلیس را در عذاب جاودان در آورد. - ص، آیه ۸۴.

^۳ بدرستی که خدا مردم ستمکار را هدایت نمی کند. - مائده، آیه ۵۱.

^۴ توبه، آیه ۸۰.

گاهی کنایه می‌شود از بی‌اعتنایی به امری مهم، و همین معنای کنایی مورد نظر آیه است.

و معنای آیه این است که وقتی قضای حتمی رانده شده که پیروان ابلیس عذاب را بچشند، پس شما نیز عذاب را بچشید، به خاطر اینکه به لقای چنین روزی بی‌اعتنایی کردید، آن قدر که حتی آن را انکار نمودید و عمل صالحی انجام ندادید، که امروز پاداش نیکی بگیرید، چون ما نیز امروز به آنچه برای شما مهم است یعنی به سعادت و نجات شما بی‌اعتنایییم.

جمله ﴿وَذُوقُوا عَذَابَ الْخُلْدِ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾ تاکید و توضیح همان بیان سابق است، و می‌فهماند چشیدن عذاب که شما را بدان مامور نمودیم، چشیدن عذاب دائمی است، و بی‌اعتناییتان به لقای امروز (آخرت)، همان اعمال زشتی است که می‌کردید.

بحث روایتی (روایاتی در باره توفی ملک الموت و...)

در الدر المنثور است که نحاس، از ابن عباس، روایت کرده که گفت: سوره سجده در مکه نازل شده، مگر سه آیه آن که از آیه ﴿أَفَمَنْ كَانَ مُؤْمِنًا﴾ شروع شده است.^۱

و نیز در همان کتاب آمده که سعید بن منصور، و ابن ابی شیبه از علی (علیه السلام) روایت کرده‌اند که گفت: عزائم (سجده‌های واجب قرآن) چهار است، «الم تنزیل، حم تنزیل، نجم، ﴿اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ﴾»^۲.

و در کتاب خصال از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: عزائم چهار است، «﴿اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ﴾، نجم، تنزیل سجده، حم سجده»^۳.

باز در الدر المنثور است که احمد، و طبرانی، از شریذ بن سويد، روایت کرده‌اند که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) مردی را دید که دامن خود را بلند گرفته، به وی

^۱ الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۷۰ و ۱۷۱.

^۲ الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۷۰ و ۱۷۱.

^۳ الخصال، ج ۱، ص ۲۵۲، ح ۱۲۴.

فرمود دامت را جمع کن، عرضه داشت: یا رسول الله (صلی الله علیه وآله و سلم) من مبتلا به کژی پایم، دامن خود بلند کرده‌ام که پیدا نباشد. فرمود: دامت را جمع کن که تمامی خلقهای خدا نیکو است.^۱

و در کتاب فقیه آمده که شخصی از امام صادق (علیه السلام) از کلام خدای عز و جل پرسید، که می‌فرماید: ﴿اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا﴾^۲ و در جای دیگر می‌فرماید: ﴿قُلْ يَتَوَفَّاكُم مَلَكُ الْمَوْتِ الَّذِي وُكِّلَ بِكُمْ﴾^۳، و در جای دیگر می‌فرماید: ﴿الَّذِينَ تَتَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ طَيِّبِينَ﴾^۴ و نیز جای دیگر می‌فرماید: ﴿الَّذِينَ تَتَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ﴾^۵ و جای دیگر می‌فرماید: ﴿تَوَفَّاهُمْ مَلَائِكَةٌ رُسُلًا﴾^۶، و نیز می‌فرماید: ﴿وَلَوْ تَرَى إِذْ يَتَوَفَّى الَّذِينَ كَفَرُوا الْمَلَائِكَةُ﴾^۷ با اینکه در یک ساعت در دنیا هزاران نفر که عددشان را جز خدا کسی نمی‌داند

می‌میرند، این چگونه ممکن است که ملائکه، و یا ملک الموت در آن واحد به قبض روح همه اینها برسد؟ امام (علیه السلام) در جواب فرمود: خدای تبارک و تعالی برای ملک الموت کارکنان و یاورانی از ملائکه قرار داده، که او نسبت به آن اعوان به منزله فرمانده است، و هر یک را به ماموریتی می‌فرستد، پس هم ملائکه قبض روح می‌کنند، و هم خود ملک الموت، آنگاه خدا آن ارواح را از ملک الموت می‌گیرد.^۸

و در الدر المثور است که ابن ابی حاتم، و ابو الشیخ، از ابی جعفر محمد بن علی روایت کرده‌اند که فرمود: رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) به مردی از انصار وارد شد تا او را عیادت کند، دید که ملک الموت بالای سر وی نشسته، پرسید ای ملک الموت نسبت به رفیق ما مدارا کن، که او مردی با ایمان است، ملک الموت عرضه داشت: ای محمد (صلی الله علیه وآله و سلم) مژده که من نسبت به هر مؤمنی مدارا می‌کنم. ای محمد (صلی الله علیه وآله و سلم) بدان که من بعد از آن که روح آدمیان را

^۱ الدر المثور، ج ۵، ص ۱۷۲.

^۲ زمر، آیه ۵۲.

^۳ سجده، آیه ۱۱.

^۴ نحل، آیه ۳۲.

^۵ نحل، آیه ۲۸.

^۶ انعام، آیه ۶۱.

^۷ انفال، آیه ۵۰.

^۸ من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۸۲.

قبض می‌کنم، لحظه‌ای گوشه خانه می‌ایستم، و می‌گویم به خدا سوگند که من هیچ گناهی ندارم، چون مامورم، و من بار دیگر، و بار دیگر به این خانواده بر می‌گردم، الحذر الحذر، و خدای تعالی هیچ اهل بیتی و کلوخی و مویی و کرکی در خشکی و دریا خلق نکرده، مگر آنکه من در هر شبانه روز پنج نوبت آنها را از نظر می‌گذرانم.

حتی من به صغیر آنان و کبیرشان از خودشان آشناترم، و به خدا سوگند ای محمد من قادر نیستم که حتی جان یک پشه را قبض کنم، مگر وقتی که خدای تعالی مرا دستور قبض آن را بدهد^۱.
و در تفسیر قمی در ذیل آیه ﴿وَلَوْ شِئْنَا لَآتَيْنَا كُلَّ نَفْسٍ هُدَاهَا﴾ معصوم (علیه السلام) فرمود: یعنی اگر بخواهیم همه را معصوم از گناه کنیم، می‌توانیم^۲.

مؤلف: مقام عصمت منافاتی با اختیار ندارد، و به همین جهت بین مضمون این روایت و آنچه در تفسیر آیه گفتیم منافاتی نیست.

گفتاری در پیدایش انسان اولی بررسی آنچه در قرآن در این باره آمده است

در تفسیر سوره نساء گفتاری در این معنا گذشت، و گفتار ما در اینجا به منزله تکمیل همان بحث است، در آنجا گفتیم که آیات کریمه قرآن ظاهر قریب به صریح است در اینکه بشر موجود امروزی - که ما افرادی از ایشانیم - از طریق تناسل منتهی می‌شوند به یک زن و شوهر معین، که قرآن نام آن شوهر را آدم معرفی کرده، و نیز صریح است در اینکه این اولین فرد بشر و همسرش از هیچ پدر و مادری متولد نشده‌اند، بلکه از خاک یا گل یا لایه یا زمین، به اختلاف تعبیرات قرآن - خلق شده‌اند.

این آن معنایی است که آیات با ظهور قوی خود، آن را افاده می‌کنند، چیزی که هست ظهور آیات در این معنا به حد صراحت نمی‌رسد، و نص در این معنا نیست، تا نشود آن را تاویل کرد، از سوی دیگر، مساله از ضروریات دین هم نیست، تا منکر آن مرتد از دین باشد، بله ممکن است این معنا را از ضروریات قرآن دانست، که نسل حاضر بشر منتهی به مردی به نام آدم است.

^۱ الدر المثور، ج ۵، ص ۱۷۴.

^۲ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۶۸.

و اما آدم کیست؟ آیا مقصود از این کلمه، آدم نوعی است؟ یعنی طبیعت انسانیت که در همه افراد وجود دارد؟ و یا عده معدودی از افراد بشر است که ریشه‌های انسانهای امروز بوده‌اند؟ و یا فردی از جنس انسان است که نامش آدم است؟، معلوم نیست.

و بنابراین که فردی از نوع انسان باشد آیا این فرد متولد از نوعی دیگر از حیوانات مثلاً میمون بوده، و از طریق تطور انواع و پیدایش فردی کاملتر از فردی کامل، و فردی کامل از فردی ناقص، و همچنین ناقصی از ناقص‌تر، بوجود آمده؟ یا آنکه فرد نامبرده انسانی کامل و دارای کمال فکر بوده، که از یک جفت انسان غیر کامل و غیر مجهز به جهاز تعقل، متولد شده است، و مبدأ ظهور و پیدایش نوع انسانهای مجهز به تعقل و قابل تکلیف شده؟

که بشر موجود در عصر حاضر نوع کاملی از انسان باشد که هر فرد آن منتهی شود به انسان اول، که او نیز فردی کامل بوده به نام آدم، که او از طریق تطور از نوع دیگری از انسان متولد شده، که آن نوع ناقص و فاقد عقل بوده، و همچنین آن نوع نیز منتهی شود به نوعی دیگر، و این سیر قهقری در انواع حیوانات ادامه داشته باشد، تا در آخر منتهی شود به بسیطترین و ساده‌ترین حیوان، که از هر حیوان دیگر ناقص‌تر باشد.

و به عکس اگر از آن حیوان ناقص و ساده شروع کنیم، لا یزال از ناقصی به کاملی، و از کاملی به کامل‌تری برسیم، تا منتهی شویم به انسان، اما انسان بدون تعقل، و سپس از آن حیوان منتقل شویم به انسان کامل، که تمامی این انواع همه در یک سلسله قرار داشته، و بهم متصل و از یکدیگر متولد شده باشند، بطوری که آن حیوان ساده‌ای که گفتیم، جد اعلای انسان امروزی باشد.

و یا آنکه سلسله توالد و تناسلی که فعلاً در بین ما انسانها هست، پس از رسیدن به آدم و همسرش منقطع شود، و آدم و همسرش از زمین تکون یافته باشند، و از مادر و پدری متولد نشده باشند، هیچ یک از این چند صورت ضروری دین اسلام و قرآن کریم نیست.

و به هر تقدیر ظاهر آیات قرآنی همین صورت اخیر است، یعنی از ظاهر قرآن بر می‌آید که نسل حاضر بشر منتهی به آدم و همسرش می‌شود، و آدم و همسرش از پدر و مادری متولد نشده، بلکه از زمین تکون یافته‌اند.

چیزی که هست آیات قرآنی بیان نکرده که چگونه آدم از زمین خلق شد، آیا در خلقت او علل و عوامل خارق العاده دست داشته؟ و آیا خلقتش به تکوین الهی آنی بوده، بدون اینکه مدتی طول کشیده باشد پس جسد ساخته شده از گل، مبدل به بدنی معمولی و عادی و

دارای روح انسانی شده؟ و یا آنکه در زمانهایی طولانی این دگرگونی صورت گرفته، و استعدادهایی یکی پس از دیگری در او تبدل یافته، و نیز صورت‌هایی یکی پس از دیگری به خود گرفته، تا آنکه استعدادش برای گرفتن روح انسانی به حد کمال رسیده، آنگاه آن روح در او دمیده شده است، و کوتاه سخن نظیر نطفه در رحم علل و شرایطی یکی پس از دیگری در او اثر کرده است؟ هیچ یک از این احتمالات در قرآن کریم نیامده.

تنها روشن‌ترین آیه‌ای که در باره خلقت آدم در قرآن دیده می‌شود آیه ﴿إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾^۱ است، چون این آیه شریفه در پاسخ از احتجاج مسیحیان بر پسر بدون عیسی برای خدا نازل شده، مسیحیان احتجاج می‌کردند به اینکه او بدون پدری از جنس انسانی، به دنیا آمده، و حال آنکه هر کس به دنیا بیاید از پدری متولد می‌شود، پس پدر عیسی باید خدا باشد، آیه شریفه در پاسخ آنان می‌فرماید: صفت عیسی (علیه السلام) مانند صفت آدم است، که خدای تعالی او را از خاک زمین خلق کرد، بدون اینکه پدری داشته باشد، که از نطفه او متولد شود، پس چرا مسیحیان نمی‌گویند آدم پسر خدا است.

و اگر مراد از خلقت از خاک، منتهی شدن خلقت آدم به خاک باشد، همانطور که همه جانداران متولد از نطفه نیز خلقتشان منتهی به زمین می‌شود، در این صورت معنای آیه چنین می‌شود که: صفت عیسی که پدر ندارد مانند صفت آدم است که خلقتش منتهی به خاک می‌شود، هم چنان که همه مردم نیز چنینند. و معلوم است که در این صورت دیگر آدم خصوصیتی ندارد، تا به خاطر آن عیسای بدون پدر را با وی مقایسه کنند، و در نتیجه آیه شریفه بی معنا می‌شود، یعنی احتجاج علیه نصاری و پاسخ به دلیل آنان نمی‌شود. با این بیان روشن می‌گردد که تمامی آیات قرآنی که از خلقت آدم از تراب، و یا گل یا امثال آن خبر می‌دهد، همه بر مدعای ما دلالت می‌کند، یعنی می‌فهماند که خلقت او آبی، و بدون گذشت زمان، و بدون پدر و مادر بوده، و گرنه همانطور که گفتیم دیگر برای آدم خصوصیتی نمی‌ماند، که تنها خلقت او را به رخ ما بکشد، و بفرماید من او را از خاک یا گل خلق کرده‌ام، چون در این صورت تمامی حیوانات و انسانها نیز خلقتشان به گل و خاک منتهی می‌شود.

^۱ آل عمران، آیه ۵۹.

پس اگر فرموده: ﴿إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِّنْ طِينٍ﴾^۱ و یا می فرماید: ﴿وَبَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِنْ طِينٍ﴾^۲. همه دلالت دارد بر اینکه خلقت آدم با خلقت سایر افراد بشر و سایر جانداران فرق داشته است.

نظریات و فرضیات مختلف در این باره، از آن جمله فرضیه تطور انواع

و اما اینکه بعضی^۳ گفته‌اند: مراد از آدم، آدم نوعی، یعنی جنس و طبیعت انسان خارجی است، که در همه افراد هست، نه آدم شخصی، و مراد از اینکه افراد انسان بنی آدم هستند این است که افراد این نوع زیاد شده چون قیود زیادی منضم به آن گشته، و داستان داخل شدن آدم در بهشت، و سپس بیرون شدنش به اغوای شیطان، و نافرمانی کردن او، یک تمثیل تخیلی است، تا بفهماند این نوع از جانداران فی نفسه چه مکانتی دارد، و چقدر مقرب درگاه خدا است، و وقتی دنبال هوای نفس را می‌گیرد، و ابلیس را اطاعت می‌کند، تا چه پایه پایین می‌آید.

سخنی است که با آیه سابق و ظواهر بسیاری از آیات قرآنی نمی‌سازد، از قبیل آیه ﴿الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً﴾^۴.

چون اگر مراد از نفس واحد (یک تن) آدم نوعی باشد، دیگر محلی برای فرض همسر برای او باقی نمی‌ماند، و از قبیل این آیه است، آیاتی که می‌رساند خدا او و همسرش را در بهشت داخل کرد، و آن دو با خوردن از آن درخت، خدا را نافرمانی کردند.

و به هر حال باید ببینیم منشا این که گفته‌اند مراد، آدم نوعی است، چیست؟ اصل این حرف ناشی از اعتقاد به قدیم بودن زمین، و انواع موجودات اصلی آن، و از آن جمله انسان است، که قهرا افراد این انواع اصلی، از دو طرف گذشته و آینده غیر متناهی خواهند بود، یعنی از ازل انسانها بوده‌اند، و تا ابد نیز خواهند بود، و اصول علمی این دعوی را بطور قطع باطل می‌کند.

و اما اینکه بعضی گفته‌اند: نسل حاضر بشر منتهی می‌شود به چند تن انسان، که هر یک دارای رنگ مخصوصی بوده‌اند، یکی سرخ پوست، دیگری زرد پوست، سومی سفید

^۱ من یک فرد بشر را از گل آفریدم. - ص، آیه ۷۱.

^۲ خلقت انسان را از گل آغاز کرد. - سجده، آیه ۸.

^۳ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۱۲۳.

^۴ او کسی است که شما را از یک تن خلق کرد، و همسر آن یک تن را نیز از خود او قرار داد، و از آن دو تن مردان و زنان بسیاری منتشر کرد. - نساء، آیه ۱.

پوست، چهارمی سیاه پوست، و چهار نژاد فعلی بشر منتهی می‌شود به چهار زن و شوهر، و یا آنکه بعضی از این نژادها قدیمی، و بعضی دیگر بعدها پیدا شده‌اند، مانند نژاد سرخ و زرد، که در آمریکا و استرالیا پدید آمده‌اند.

این سخن نیز باطل است، برای اینکه تمامی آیات قرآنی که متعرض آغاز خلقت بشر است، نسل بشر حاضر را منتهی به یک زن و شوهر می‌داند، حال چه اینکه مراد از آدم را، آدم شخصی بگیریم، و چه آدم نوعی و طبیعت آدم، و اما چهار زن و شوهر فرضیه‌ای است که به هیچ وجه آیات قرآنی با آن نمی‌سازد.

علاوه بر این، چهار جفت بودن که مبدأ پیدایش چهار نژاد بشر می‌باشد، مبنی بر این است که این چهار نژاد سفید و سیاه و سرخ و زرد با هم تباین داشته باشند، و چهار نوع جداگانه باشند، تا مثلاً نژاد سیاه منتهی به منشای شود غیر منشا و مبدأ پیدایش نژاد سفید و همچنین آن دو نژاد دیگر. و یا قاره‌های زمین از ازل از یکدیگر جدا بوده باشند، و جداییشان هرگز مسبوق به عدم نبوده باشد، و بطلان این نیز مانند فرضیه‌های بالا در امروز روشن، و بلکه نزدیک به بدیهی شده است.

و اما این فرضیه که کسی بگوید: نسل حاضر بشر منتهی می‌شود به یک جفت و یا چند جفت انسان، که این جفت‌ها از یک نوع حیوان دیگر جدا شده‌اند، که آن حیوان از سایر حیوانات به مرز انسانیت نزدیک‌تر بوده، مانند میمون، همانطور که گاهی از فردی کامل فردی کاملتر و نابغه پدید می‌آید، که این تطور را در اصطلاح صاحبان فرضیه جهش می‌گویند، نیز با آیات قرآن نمی‌سازد.

برای اینکه آیاتی که در سابق ذکر کردیم، صریح در این بودند که مبدأ پیدایش نسل انسان یک جفت انسان بوده، که خود آن دو، نسل کسی نبوده‌اند، و از هیچ جاننداری متولد نشدند.

علاوه بر این، دلیل علمی هم که بر مدعای خود اقامه کرده‌اند از اثبات آن قاصر است، که به زودی در پاسخ به فرضیه بعدی به قصور آن اشاره می‌کنیم.

فرضیه دیگر این است که نسل حاضر منتهی می‌شود به یک جفت انسان مثل خود، یعنی کامل و دارای عقل، که آن یک جفت با جهش و تطور از نوعی دیگر از انسان که از نظر ظاهر انسان بودند، ولی فاقد کمال فکری بودند، پیدا شده، آنگاه به حکم تنازع در بقاء، و انتخاب اصلح، نسل تکامل نیافته منقرض شد، و دو نفر انسان تکامل یافته باقی ماند، که نسل حاضر از آن دو فرد تکامل یافته است.

این فرضیه نیز با آیات قرآنی سازگار نیست، و نمی‌شود آن را تحمیل بر قرآن کرد، چون آیه ﴿إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾، به همان بیانی که گذشت، و نیز آیات دیگری که همین معنا را می‌رساند، آن را باطل می‌داند.

علاوه بر این، این گفتار صرف فرضیه‌ای بیش نیست، و ادله‌ای که برای اثبات آن اقامه کرده‌اند، از اثباتش قاصر است، و شواهدی است که ماخوذ می‌باشد از تشریح تطبیقی و جنین‌های حیوان و فسیل‌های یافت شده در حفاریات، که دلالت می‌کند بر اینکه صفاتی که در انواع حیوانات و نیز اعضای آنهاست به تدریج، و همچنین اصل پیدایش آنها به تدریج صورت گرفته است، به این معنا که در آغاز خلقت زمین، نخست ساده‌ترین حیوان پیدا شده، و سپس حیوانات تکامل یافته‌تری با جهش به وجود آمده‌اند، و همچنین به تدریج ترکیبات بیشتری و محکم‌تری و پیچیده‌تری به خود گرفته‌اند، تا در آخر کامل‌ترین حیوانات، یعنی انسان پدید آمده.

این آن مطلبی است که شواهد زیست‌شناسی بر آن دلالت می‌کند، و لیکن صرفنظر از اینکه گفتیم این فرضیه را نمی‌توان بر قرآن کریم تحمیل کرد، از نظر علمی نیز دلیل مذکور قانع‌کننده و اثبات‌کننده آن نیست، زیرا صرف پیدایش نوع کامل از حیث تجهیزات، بعد از نوع ناقص، در مدت‌های طولانی، بیش از این دلالت ندارد که سیر تکاملی ماده برای قبول صورتهای مختلف حیوانی به تدریج بوده است، پس او بعد از پذیرش صورت ناقص نوع حیوانی استعداد قبول حیات کاملاً انسانی را پیدا کرده، و بعد از پذیرش صورت موجوداتی پست به صورت موجوداتی شریف در آمده است.

این نهایت چیزی است که ادله زیست‌شناسی بر آن دلالت دارد، و اما اینکه موجودات کامل از ناقص متولد شده‌اند، - که ادعای زیست‌شناسان است - دلیل مزبور آن را اثبات نمی‌کند، و نمی‌گوید که حیوانات کامل از حیوانات ناقص منشعب شده، و بین همه آنها و در آخر میان انسان و میمون خویشاوندی است، و این بحث یعنی بحث زیست‌شناسی با همه موشکافیها و طول مدتش تا کنون برای نمونه به هیچ فرد از نوع کاملی برنخورده، که از نوع دیگری متولد شده باشد، البته به طوری که خود تولد را مشاهده کنیم نه دو فرد کامل شبیه بهم را.

و آنچه تا کنون یافته‌اند که شهادت می‌دهد بر دگرگونی تدریجی، هر چه هست دگرگونی در یک نوع است، که همواره از صفتی به صفتی دیگر منتقل می‌شود، ولی از نوعیتش به نوعیت دیگر منتقل نشده است، و تا کنون به این معنا برنخورده‌اند که مثلاً

میمونی حیوان غیر میمون و کاملتری شود، و مدعی همین است که انواع در سیر تکاملی جای خود را به یکدیگر داده، نوع ناقص بدل به نوع کامل می‌شود.

آنچه می‌توان پذیرفت، و نمی‌شود انکار کرد، تنها این مقدار است که نشاء زندگی از نظر کمال و نقص و شرافت و پستی دارای مراتبی مختلف است، و اعلی مراتب زندگی، زندگی انسانی است، و از آن پایین‌تر زندگی حیواناتی است که به زندگی انسان شبیه‌تر است و همچنین حیوانات دیگری که در مراتب پایین‌تر از زندگی انسان قرار دارد که هر یک به زندگی انسان نزدیک‌ترند در مرتبه عالی‌تری قرار دارند.

و اما اینکه این اختلاف مراتب از راه هر نوعی به نوع همسایه خود که کامل‌تر از آن است صورت گرفته، هیچ دلیلی در کار نیست، که آن را افاده کند، و از اختلاف مراتب زندگی نمی‌توان تصور را نتیجه گرفت. بله می‌توان از آن حدس غیر یقینی زد، پس فرضیه تطور انواع، فرضیه‌ای است حدسی، که اساس علوم طبیعی امروز را تشکیل داده، که ممکن است روز دیگر فرضیه‌ای قوی جای آن را بگیرد، چون علم هیچ وقت توقف نمی‌کند، و همواره رو به پیشرفت، و دامنه مباحث علمی رو به گسترش است.

بیان عدم دلالت آیاتی که احیاناً برای تایید فرضیه تطور انواع بدانها استشهاد شده است

بر صحت این فرضیه

و چه بسا بعضی از اهل بحث برای اثبات فرضیه مزبور استدلال کنند به آیه شریفه ﴿إِنَّ اللَّهَ إِصْطَفَىٰ آدَمَ وَنُوحًا وَآلَ إِبْرَاهِيمَ وَآلَ عِمْرَانَ عَلَى الْعَالَمِينَ﴾^۱.

به این بیان که «اصطفاء» به معنای انتخاب و برگزیدن نخبه هر چیزی است، و این برگزیدن وقتی صحیح است که فرد برگزیده شده در بین جماعتی باشد، تا انتخاب کننده آن فرد را از بین سایر افراد انتخاب کند. و بر دیگران ترجیح دهد، همانطور که نوح را از بین مردم زمانش، و آل ابراهیم و آل عمران را از بین مردم معاصرشان برگزید.

و لازمه این حرف این است که در زمان آدم نیز افرادی چون آدم بوده باشند، تا خدا از بین آنان آدم را انتخاب کند، و مجهز به عقل سازد، و آن افراد غیر از بشر اولی چیزی نمی‌تواند باشد، بلکه بشر اولی بوده، که مجهز به جهاز عقل نبوده‌اند، و خدا آدم را از بین آنان برگزید، و مجهز به عقل کرد، و در نتیجه آدم با جهش خدایی از یک نوع جنبنده به نوعی دیگر منتقل شد و از مرتبه انسان اولی وحشی و بی عقل، به مرتبه انسان مجهز به عقل کامل منتقل گشت، و آنگاه نسل او زیاد شده، و نسل انسان اولی و ناقص، رو به نقصان نهاد، تا

^۱ خداوند برگزید آدم و نوح و آل ابراهیم و آل عمران را بر عالمیان. - آل عمران، آیه ۳۳.

و لیکن غفلت کرده‌اند از اینکه کلمه «عالمین» که «الف و لام» دارد، افاده عموم می‌کند، یعنی بر عالمها، که بر تمام بشر تا روز قیامت صادق است، پس آدم و نوح و آل عمران و آل ابراهیم بر تمامی معاصرین خود و آیندگان از بشر اصطفاء و برگزیده شدند، همانطور که عالمین در آیه ﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ﴾^۱ افاده عموم می‌کند با این حال چه مانعی دارد که بگوییم آدم نیز مانند سایر نامیردگان برتری بر همه بشر دارد، چیزی که هست سایر نامیردگان بر معاصرین خود و آیندگان، برگزیده شدند، ولی آدم بر آیندگان برگزیده شده است. و بر فرض هم که بگویید اصطفاء، باید حتما از بین معاصرین باشد، می‌گوییم چه مانعی دارد که آدم وقتی به مقام اصطفاء رسیده باشد، که فرزندان داشته، و از بین آنان برگزیده شده باشد، چون در آیه دلالتی نیست بر اینکه از اول خلقتش و قبل از فرزنددار شدنش به این مقام رسیده باشد.

علاوه بر این اگر اصطفاء آدم، و برگزیده شدنش از بین انسانهای اولی باشد، - که مستدل هم همین را می‌گوید -، این اصطفاء برای آدم فضیلتی نمی‌شود، چون مستدل می‌گوید آدم به خاطر عقل دار بودنش اصطفاء شد، و داشتن عقل اختصاص به آدم نداشت، فرزندان او نیز عقل داشتند، پس تمامی بنی آدم نسبت به انسانهای اولی اصطفاء دارند، و اینکه در آیه اصطفاء را تنها به آدم نسبت داده، تخصیص بدون مخصص است.

و نیز چه بسا استدلال کرده باشند به آیه ﴿وَلَقَدْ خَلَقْنَاكُمْ ثُمَّ صَوَّرْنَاكُمْ ثُمَّ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ﴾^۲ به این بیان که کلمه «ثم» در جایی استعمال می‌شود که بین ما قبل و ما بعدش زمانی فاصله شده باشد^۳. و در آیه شریفه بین تصویر، و خلقت «ثم» فاصله شده، که می‌رساند بین آن دو فاصله زمانی بوده، پس انسان قبل از خلقت آدم وجود داشته و پس از انسان آدم وجود یافت، و ملائکه مامور به سجده بر وی شدند.

لیکن این استدلال صحیح نیست، زیرا کلمه «ثم» همه جا برای افاده تاخیر زمانی نمی‌آید، و در بسیاری از موارد تنها ترتیب کلامی را می‌رساند، و حتی در کلام خدای تعالی بسیاری اوقات تنها برای این منظور آمده، علاوه بر این آیه شریفه اصلا معنای دیگری هم دارد، که ما در ذیل خود آن آیه در جلد هشتم این کتاب بدان اشاره نمودیم.

باز چه بسا استدلال شده است برای اثبات فرضیه مذکور به آیه ﴿وَبَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِن طِينٍ ثُمَّ جَعَلَ نَسْلَهُ مِن سُلَالَةٍ مِّن مَّاءٍ مَّهِينٍ ثُمَّ سَوَّاهُ وَنَفَخَ فِيهِ مِن رُّوحِهِ﴾^۴.

^۱ تو را نفرستادیم مگر به عنوان رحمت برای همه عالمها. - انبیاء، آیه ۱۰۷.

^۲ ما نخست شما را خلق و سپس تصویر کردیم، آن گاه به ملائکه گفتیم که به آدم سجده کنید. - اعراف، آیه ۱۱.

^۳ مثلا وقتی می‌گوییم: جانی زید ثم عمرو، معنایش این است زید بدیدم آمد، و پس از مدتی عمرو آمد، به خلاف اینکه بگوییم: جانی زید و عمرو، که آن فاصله زمانی را نمی‌رساند، و تنها می‌فهماند که زید و عمرو به دیدن آمدند. مترجم.

^۴ خلقت انسان را از گل آغاز کرد، سپس نسل او را از چکیده‌ای از آبی خوار قرار داد، و سپس او را تسویه و صورتگری نموده

به این بیان که آیه اولی از آنها متعرض آغاز خلقت بشر است، و می‌فرماید که خلقت اولی بشر از خاک بوده، خاکی که مبدأ مشترک پیدایش همه افراد است، و آیه سوم مساله صورتگری و نفخ روح در آدم را بیان می‌کند که آخرین مرحله تکامل انسانی است، و چون این دو مرحله را با کلمه «ثم» عطف کرده، می‌فهماند که فاصله زمانی معتنا بهی در بین این دو مرحله بوده.

و این زمان متوسط همان زمانی است که بین سایر انواع فاصله می‌شده، تا هر نوعی به نوع بالاتر خود تطور پیدا کند، و با این تطور تدریجی انسان کامل شود، (مثلا اگر بین میمون تا انسان اولی بی شعور یک میلیون سال فاصله شده، بین آن انسان و انسان دارای شعور نیز، یک میلیون سال فاصله شده است. مترجم) مخصوصا از کلمه «ساللة» به خاطر اینکه نکره است، و دلالت بر عموم می‌کند، فهمیده می‌شود که هر نوع کاملتری از سالله‌ای از نوع ناقص‌تر درست شده.

این استدلال نیز درست نیست، زیرا جمله «ثم سویه» عطف شده به جمله «بدء» و چون آیات در مقام بیان ظهور و پیدایش نوع انسانی از راه خلقت است، و اینکه ابتدای خلقت انسان که همان خلقت آدم باشد از گل بوده، و سپس مبدل شده به سالله‌ای از آب مخصوص تا فرزندانش پدید آیند، و سپس خلقت این نوع یعنی خود آدم و فرزندانش به وسیله صورتگری و نفخ روح پایان پذیرفت.

و این معنای صحیحی است که قابل انطباق با لفظ آیه است، و لازم نیست که ما جمله ﴿ثُمَّ جَعَلْنَا نَسْلَهُ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ مَاءٍ مَهِينٍ﴾ را بر انواع متوسط بین خلقت از گل و بین تسویه و نفخ روح بگیریم، و نکره بودن «ساللة» نیز هیچ مستلزم عمومیت نیست، چون اگر شنیده‌اید که نکره

و از روح خود در او بدمید. - سجده، آیات ۷-۹.

عمومیت را می‌رساند، در جایی است که در سیاق نفی باشد، نه سیاق اثبات، و سیاق آیه مورد بحث، سیاق اثبات است.

البته برای اثبات فرضیه تطور به آیات دیگری از قرآن که مربوط به خلقت انسان است استدلال کرده‌اند، که بیانش نظیر بیانهایی است که گذشت، و جوابش هم از جوابهای گذشته معلوم می‌شود، و حاجتی به نقل آنها و اطاله کلام به جواب از آنها نیست.

﴿إِنَّمَا يُؤْمِنُ بِآيَاتِنَا الَّذِينَ إِذَا ذُكِرُوا بِهَا خَرُّوا سُجَّدًا وَسَبَّحُوا بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ ۝ ۱۵ تَتَجَافَى جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفًا وَطَمَعًا وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ ۝ ۱۶ فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ أَعْيُنٍ جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ۝ ۱۷ أَ فَمَنْ كَانَ مُؤْمِنًا كَمَنْ كَانَ فَاسِقًا لَا يَسْتَوُونَ ۝ ۱۸ أَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَلَهُمْ جَنَّاتُ الْمَأْوَى نُزُلًا بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ۝ ۱۹ وَأَمَّا الَّذِينَ فَسَقُوا فَمَأْوَاهُمُ النَّارُ كُلَّمَا أَرَادُوا أَنْ يَخْرُجُوا مِنْهَا أُعِيدُوا فِيهَا وَقِيلَ لَهُمْ ذُوقُوا عَذَابَ النَّارِ الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تُكَذِّبُونَ ۝ ۲۰ وَلَنذيقنَّهُمُ مِنَ الْعَذَابِ الَّذِي دُونَ الْعَذَابِ الْأَكْبَرِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ ۝ ۲۱ وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ ذُكِّرَ بِآيَاتِ رَبِّهِ ثُمَّ أَعْرَضَ عَنْهَا إِنَّا مِنَ الْمُجْرِمِينَ مُنتَقِمُونَ ۝ ۲۲ وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ فَلَا تَكُنْ فِي مِرْيَةٍ مِنْ لِقَائِهِ وَجَعَلْنَاهُ هُدًى لِبَنِي إِسْرَائِيلَ ۝ ۲۳ وَجَعَلْنَا مِنْهُمْ أُمَّةً يَهْتَدُونَ بِأَمْرِنَا لَمَّا صَبَرُوا وَكَانُوا بِآيَاتِنَا يُوقِنُونَ ۝ ۲۴ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ ۝ ۲۵ أَوْ لَمْ يَهْدِ لَهُمْ كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنَ الْقُرُونِ يَمْشُونَ فِي مَسَاكِينِهِمْ إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ أُولَئِكَ يَلْمِزُونَ ۝ ۲۶ أَوْ لَمْ يَرَوْا أَنَّا نَسُوقُ الْمَاءَ إِلَى الْأَرْضِ الْجُرُزِ فَنُخْرِجُ بِهِ زُرْعًا تَأْكُلُ مِنْهُ أَنْعَامُهُمْ وَأَنْفُسُهُمْ أَ فَلَا يُبْصِرُونَ ۝ ۲۷ وَيَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْفَتْحُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ۝ ۲۸ قُلْ يَوْمَ الْفَتْحِ لَا يَنْفَعُ الَّذِينَ كَفَرُوا إِيمَانُهُمْ وَلَا هُمْ يُنظَرُونَ ۝ ۲۹ فَأَعْرَضَ عَنْهُمْ وَانْتَظَرُوا إِلَهُهُمْ مُتَنظِرُونَ ۝ ۳۰﴾

ترجمه آیات

به آیات ما فقط آن کسانی ایمان دارند که چون بدان اندرزشان دهند سجده‌کنان بیفتند، و به ستایش پروردگارشان تسییح گویند، بدون اینکه تکبر بورزند (۱۵).

پهلوهایشان را از رختخوابها دور می‌کنند، پروردگارشان را با بیم و امید می‌خوانند، و از آنچه روزیشان کردیم انفاق می‌کنند (۱۶).

هیچ کس نداند به سزای آن عملها که می‌کرده‌اند چه مسرتها برای ایشان نهان کرده‌اند (۱۷).

آنکه مؤمن است با آنکه عصیان پیشه است چگونه همانند و یکسانند (۱۸).

(هرگز نیستند)، اما کسانی که ایمان آورده و کارهای شایسته کرده‌اند، به پاداش اعمال صالح، منزلگاه پر نعمت در بهشت ابد یابند (۱۹).

اما کسانی که عصیان ورزیده‌اند، جایشان جهنم است، و هر وقت بخواهند از آن برون شوند، بدان جا بازشان گردانند و گویند: عذاب جهنمی را که تکذیبش می‌کردید بچشید (۲۰).

ما عذاب نزدیک را زودتر از عذاب بزرگ به آنها می‌چشانیم، شاید باز گردند (۲۱).

ستمگرتر از آن کس که چون به آیه‌های پروردگارش پندش دهند از آن روی برمی‌گرداند، کیست؟ ما به یقین از تبه‌کاران انتقام می‌گیریم (۲۲).

موسی را آن کتاب دادیم، از دیدار او به شک مباش، و آن را برای بنی اسرائیل هدایتی کردیم (۲۳).

و از آنان پیشوایانی کردیم، که چون صبور بودند و به آیه‌های ما یقین داشتند، به فرمان ما هدایت می‌کردند (۲۴).

پروردگارت روز رستاخیز در مورد چیزهایی که در آن اختلاف داشته‌اند میانشان حکم می‌کند (۲۵).

مگر ندانسته‌اند که پیش از آنان چه نسلهایی را هلاک کرده‌ایم؟ که اینان در مسکنهایشان گام می‌زنند، و بدرستی که در این هلاک پیشینیان عبرت‌هاست، چرا نمی‌شنوند؟ (۲۶).

مگر نمی‌بینند که ما این آب را به زمین بایر می‌رانیم و با آن روئیدنی پدید می‌آوریم، که حیواناتشان و خودشان نیز از آن می‌خورند، چرا نمی‌بینند؟ (۲۷).

گویند اگر راست می‌گویید پیروزی موعودتان کی می‌رسد؟ (۲۸).

روز پیروزی، کافران را ایمان آوردنشان سود ندهد، و مهلتشان ندهند (۲۹).

از آنان روی بگردان و منتظر باش که آنها نیز منتظرند (۳۰).

بیان آیات معرفی مؤمنین از نظر اوصاف و اعمال

این آیات بین مؤمنین واقعی و به حقیقت معنای ایمان، و بین فاسقان و ظالمان فرق می‌گذارد، و آثار و لوازم هر یک را بیان نموده سپس ظالمان را به عذاب دنیا تهدید می‌کند، و رسول گرامی‌اش را دستور می‌دهد که منتظر باشد تا فتح و پیروزی فرا رسد، آنگاه سوره مورد بحث ختم می‌شود.

﴿إِنَّمَا يُؤْمِنُ بِآيَاتِنَا الَّذِينَ إِذَا ذُكِرُوا بِهَا خَرُّوا سُجَّدًا وَسَبَّحُوا بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ﴾

بعد از آنکه مقداری در باره کفار و منکرین معاد سخن گفت، که اینان در دنیا از ایمان و عمل صالح استکبار می‌ورزند، اینک در این فصل از آیات شروع می‌کند به بیان خصوصیات افرادی که به پروردگار خود ایمان دارند، که وقتی حق را به یادشان بیاورند، و پند و اندرزشان دهند، دل‌هایشان در برابر آن خاضع می‌شود.

پس جمله ﴿إِنَّمَا يُؤْمِنُ بِآيَاتِنَا﴾، ایمان به حقیقت معنای کلمه را منحصر در آنان می‌کند، و معنایش این است که علامت آمادگی برای ایمان حقیقی چنین و چنان است.

و جمله ﴿الَّذِينَ إِذَا ذُكِرُوا بِهَا خَرُّوا سُجَّدًا﴾، بیان پاره‌ای از اوصاف و رفتار مؤمنین است، اما آنچه مربوط به اوصاف ایشان است، این است که نسبت به مقام ربوبیت پروردگارشان تذلل دارند، و از خضوع در برابر آن مقام و تسبیح و حمد او استکبار نمی‌ورزند، ﴿إِذَا ذُكِرُوا بِهَا﴾ یعنی وقتی به آیات پروردگارشان - که دلالت بر وحدانیت او در ربوبیت و الوهیت دارد - تذکر داده می‌شوند، و همچنین لوازم ربوبیت او را که همان مساله معاد و دعوت نبی به سوی ایمان و عمل صالح است به یادشان بیاورند ﴿خَرُّوا سُجَّدًا﴾، بی اختیار به زمین می‌افتند، و به حالت سجده برای خدا در می‌آیند تا تذلل و استکانت خود را اظهار کنند. ﴿وَسَبَّحُوا بِحَمْدِ رَبِّهِمْ﴾، و او را توأم با ثنای جمیل از هر نقصی منزّه می‌دارند.

و این سجده و تسبیح و تحمید هر چند مربوط به افعال است، لیکن در عین حال مظاهر همان صفات مؤمنین است، یعنی صفت تذلل و خضوعشان در برابر مقام ربوبیت و الوهیت، و به همین جهت دنبال این سه عمل با اینکه از مقوله عمل بودند صفتی آورد که ملازم آنهاست، و آن این است که ﴿وَهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ﴾ در حالی که استکبار نمی‌کنند.

﴿تَجَافَىٰ جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفًا وَطَمَعًا وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ﴾

این آیه معرف مؤمنین است از نظر اعمالشان، هم چنان که آیه قبلی معرف ایشان بود از نظر اوصاف. و بنابراین جمله ﴿تَجَافَىٰ جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ﴾، با در نظر گرفتن اینکه «تجافی» به معنای اجتناب و دوری است، و «جنوب» جمع جنب به معنی پهلو است و «مضاجع» جمع مضجع به معنای رختخواب و محل استراحت است، کنایه می‌شود از اینکه مؤمنین خواب خود را ترک می‌کنند، و به عبادت خدا می‌پردازند.

﴿يَدْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفًا وَطَمَعًا﴾ این جمله حال از ضمیر در «جنوبهم» است، و مراد این است که از بستر دوری می‌کنند، در حالی که مشغول به دعای پروردگارشانند، در دل شب، آن هنگامی که چشمها به خواب و بدنها بی حرکت افتاده، خدا را می‌خوانند، اما نه تنها از خوف، تا نومی‌دی از رحمت خدا بر آنان مسلط شود، و نه تنها به طمع رحمت، تا از غضب و مکر خدا ایمن باشند، بلکه هم از ترس و هم به طمع، او را می‌خوانند، و در دعای خود ادب عبودیت را بیشتر رعایت می‌کنند، تا در خواست آن حوائجی که هدایت برای آدمی پدید می‌آورد، و این تجافی از بستر و دعا، با نوافل شبانه و نماز شب، منطبق است.

﴿وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ﴾ این جمله یک عمل دیگری از مؤمنین واقعی را یادآور شده، و آن این است که برای خدا و در راه او انفاق می‌کنند.

بشارت به مؤمنین به پاداشی ما فوق علم و تصور همگان ﴿فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُمْ

مِنْ قُرَّةِ أَعْيُنٍ﴾

﴿فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ أَعْيُنٍ جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

این جمله تفریع اوصاف و اعمالی است که مؤمنین دارند، می‌فرماید: به خاطر آن اوصاف و اعمالی که دارند خداوند چنین ثوابی برایشان فراهم کرده.

در این جمله کلمه «نفس» که نکره است و در سیاق نفی قرار گرفته عمومیت را می‌رساند، یعنی هیچ کس نمی‌داند، و اگر کلمه «قره» را اضافه به کلمه «اعین» کرده، نه به «اعینهم»، برای این است که بفهماند آن نعمت‌ها آن قدر بزرگ و خیره‌کننده است، که تنها یک چشم و دو چشم از دیدنش روشن نمی‌شود، بلکه هر صاحب چشمی که آن را ببیند چشمش روشن می‌گردد.

و معنایش این است که هیچ نفسی از نفوس بشر نمی‌داند که خدا چه نعمتهایی که مایه روشنی دیده هر صاحب دیده‌ای است در قبال اعمال نیکی که در دنیا کردند پنهان نموده، و این ندانستنشان به خاطر این است که آن نعمت‌ها ما فوق علم و تصور ایشان است.

﴿أَفَمَنْ كَانَ مُؤْمِنًا كَمَنْ كَانَ فَاسِقًا لَا يَسْتَوُونَ﴾

«ایمان» عبارت است از سکون و آرامش علمی خاصی در نفس، نسبت به هر چیزی که ایمان به آن تعلق گرفته، و لازمه این آرامش التزام عملی نسبت به آن چیزی است که به آن ایمان دارد، حال اگر کسی این التزام را نداشته باشد، و بر خلاف ایمانش عمل کند، چنین کسی را فاسق گویند، چون کلمه «فسق» به معنای بیرون شدن است، وقتی می‌گویند: «فسقت التمرة» که خرما از پوست خود بیرون شده باشد، که برگشت معنایش بیرون شدن از زی بندگی است.

و استفهامی که در آیه شریفه شده استفهام انکاری است، و جمله «لا یستون» برابری دو طائفه را نفی می‌کند، تا تاکید همان استفهام انکاری باشد.

﴿أَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَلَهُمْ جَنَّاتُ الْمَأْوَىٰ نُزُلًا بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

کلمه «ماوی» به معنای مکانی است که انسان در آن منزل کند و مسکن خود قرار دهد. و کلمه «نزل» به ضمه «ن» و «ز» به معنای هر چیزی است که برای شخصی که وارد خانه‌ای می‌شود آماده شود، مانند طعام و آب، ولی از معنای لغوی آن تجاوز شده، به هر عطیه‌ای هم نزل می‌گویند و بقیه الفاظ آیه روشن است.

﴿وَأَمَّا الَّذِينَ فَسَقُوا فَمَأْوَاهُمُ النَّارُ... كُنتُمْ بِهِ تُكَذِّبُونَ﴾

لازمه اینکه فرمود: آتش، ماوی ایشان است این است که جاودانه در آتش باشند، و به همین جهت دنبالش فرمود «﴿كَلِمًا أَرَادُوا أَن يَخْرُجُوا مِنْهَا أُعِيدُوا فِيهَا﴾» هر چه بخواهند از آن بیرون شوند به سوی آن برگردانده می‌شوند.

و اینکه فرمود: ﴿وَقِيلَ لَهُمْ ذُوقُوا عَذَابَ النَّارِ الَّذِي كُنتُمْ بِهِ تُكَذِّبُونَ﴾، دلیل بر این است که مراد از فاسقان، منکرین معادند، و اینکه منکرین معاد را در داخل آتش چنین خطابی می‌کنند، برای شماتت ایشان است، چون خود ایشان همواره در دنیا مؤمنین را شماتت می‌کردند، که چرا شما به قیامت ندیده ایمان دارید.

﴿وَلَنذِيقَنَّهُمْ مِنَ الْعَذَابِ الْأَذْنَىٰ دُونَ الْعَذَابِ الْأَكْبَرِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ﴾

در این آیه شریفه نتیجه چشاندنشان عذاب دنیا را امید بازگشت قرار داده، و این بازگشتی که آرزویش کرده همان بازگشت به خدا، یعنی توبه و انابه است، در نتیجه مراد از عذاب «أذنی» عذاب دنیا خواهد بود، که خداوند برایشان نازل کرد، تا زهر چشمی بگیرد، و از عذاب بزرگ قیامت بترساند، و در نتیجه قبل از رسیدن عذاب استیصال توبه کنند، و بنا بر

این مراد از عذاب «اکبر» هم عذاب قیامت خواهد بود.

و معنای آیه این است که سوگند می‌خورم که به زودی از عذاب ادنی یعنی عذاب نزدیکتر، از عذاب قیامت چیزی از قبیل قحطی و مرض و جنگ و خونریزی و امثال آن به ایشان می‌چشانیم، باشد، که قبل از عذاب روز قیامت به سوی ما برگردند، و از شرک و لجبازی‌شان توبه نمایند.

بعضی^۱ از مفسرین گفته‌اند: اگر عذاب دنیا را عذاب نزدیکتر خواند، و عذاب قیامت را عذاب بزرگتر، با اینکه جا داشت عذاب دنیا را در مقابل عذاب بزرگتر قیامت، عذاب کوچکتر بخواند، برای این است که مقام، مقام تهدید و تخویف بود، و در چنین مقامی مناسب نبود عذاب را کوچکتر بخواند، لذا آن را عذاب نزدیکتر خواند، و به همین علت عذاب قیامت را هم در مقابل عذاب نزدیکتر دنیا عذاب دورتر نخواند، چون با مقام تهدید مناسب نبود.

﴿وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ ذُكِّرَ بِآيَاتِ رَبِّهِ ثُمَّ أَعْرَضَ عَنْهَا إِنَّا مِنَ الْمُجْرِمِينَ مُنتَقِمُونَ﴾

گویا این آیه در مقام بیان علت مطالب قبل یعنی چشاندن عذاب ادنی قبل از عذاب اکبر است، می‌فرماید به این علت ایشان را عذاب می‌کنیم که مرتکب شدیدترین ظلم شدند، و آن این است که از آیات ما بعد از تذکر اعراض می‌کردند، پس اینان مجرمینند، و خدا از مجرمین انتقام خواهد گرفت.

پس جمله ﴿وَمَنْ أَظْلَمُ...﴾، تعلیل عذاب است به اینکه شدیدترین ظلم را مرتکب شدند، آنگاه جمله ﴿إِنَّا مِنَ الْمُجْرِمِينَ مُنتَقِمُونَ﴾ تعلیل عذاب ظالمان است، به اینکه چون مجرمند، و عذاب هم انتقام از مجرمین است، و خدا هم انتقام گیرنده از مجرمین است.

﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ فَلَا تَكُنْ فِي مَرْيَةِ مِنْ لِقَائِهِ وَجَعَلْنَاهُ هُدًى لِبَنِي إِسْرَائِيلَ﴾

مراد از «الکتاب»، تورات است. و کلمه «مریة» به معنای شک و بدگمانی است.

و جوه مختلف در باره مراد از «بلقائه» در آیه ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ فَلَا تَكُنْ فِي

مَرْيَةٍ مِنْ لِقَائِهِ...﴾

مفسرین در مرجع ضمیر در کلمه «لقائه»، و نیز در معنای کلمه مزبور اختلاف کرده‌اند، بعضی^۲ گفته‌اند: ضمیر به موسی (علیه السلام) برمی‌گردد. و مفعول کلمه، لقاء است، و تقدیر کلام «فلا تکن فی مریة من لقاءک موسی» است، یعنی شک نکن در دیدارت با موسی، چون رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) - به طوری که در روایات هم آمده - شب

^۱ تفسیر فخر رازی، ج ۲۵، ص ۱۸۳.

^۲ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۱۳۷.

معراج موسی را دیدار کرد، پس در نتیجه اگر سوره مورد بحث، بعد از معراج نازل شده باشد، آیه شریفه یادآوری خاطرات شب معراج است، و اگر قبل از شب معراج نازل شده باشد وعده‌ای از خدا به آن جناب است که به زودی موسی را خواهی دید.

بعضی^۱ دیگر گفته‌اند: ضمیر به موسی برمی‌گردد، ولی معنای آیه این است که شک مکن در اینکه روز قیامت موسی را می‌بینی.

بعضی^۲ دیگر گفته‌اند: ضمیر به کتاب برمی‌گردد، و تقدیر کلام «فلا تکن فی مرية من لقاء موسی الکتاب» است یعنی شک مکن در اینکه موسی کتاب را خواهد دید، بعضی^۳ دیگر تقدیر را «من لقاؤک الکتاب» و یا «من لقاء الکتاب ایاک» گرفته‌اند، که بنا به تقدیر اول معنا چنین می‌شود: شک مکن از اینکه کتاب را خواهی دید، و بنا به تقدیر دوم: در شک مباش از اینکه کتاب تو را خواهد دید.

بعضی^۴ دیگر گفته‌اند: ضمیر به آزار و شکنجه‌ای برمی‌گردد که موسی از دست قومش دید، و معنای آیه این است که: تو در شک مباش از دیدن اذیت، همانطور که موسی آن را از قومش بدید، لیکن خواننده عزیز توجه دارد که طبع و سلیقه سالم هیچ یک از این وجوه را نمی‌پذیرد، علاوه بر این، این وجوه نمی‌تواند اتصال آیه را به ما قبلش حفظ کند.

اما آنچه به نظر ما می‌رسد - و خدا داناتر است - این است که می‌گوییم ممکن است ضمیر «لقاؤه» به خدای تعالی برگردد، و مراد از لقای خدا مساله بعث و قیامت باشد، به این عنایت که روز بعث روزی است که همه در برابر خدا قرار می‌گیرند، در حالی که - بطوری که گذشت - حجابی بین آنان و بین پروردگارشان نیست. شاهد و مؤید این معنایی که ما برای لقاء کردیم، این است که قبلاً هم در جمله ﴿بَلْ هُمْ بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ كَافِرُونَ﴾ گفتگو از لقای پروردگارشان به میان آورده، و سپس در جمله ﴿نَاكِسُوا رُؤُسِهِمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ﴾، نیز از سرافکنندگی کفار در برابر پروردگارشان که آن نیز در معنای لقاء است سخن گفت.

در نتیجه معنای آیه شریفه این می‌شود که: ما به موسی هم کتاب دادیم همانطور که به تو دادیم، پس تو در باره مساله بعث که قرآن از آن سخن می‌گوید در شک مباش که این شک مستلزم شک در قرآن است. و این تایید حقانیت قرآن به وسیله نزول تورات، تنها در این آیه نیامده، بلکه در چند جا

^۱ تفسیر فخر رازی، ج ۲۵، ص ۱۸۶.

^۲ کشاف، ج ۳، ص ۵۱۶.

^۳ کشاف، ج ۳، ص ۵۱۶.

^۴ کشاف، ج ۳، ص ۵۱۶.

از قرآن خاطر نشان شده، و نیز مؤید این معنا جمله بعد است که می فرماید: ﴿وَجَعَلْنَا هُدًى لِّبَنِي إِسْرَائِيلَ وَجَعَلْنَا مِنْهُمْ أُمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا...﴾.

ممکن هم هست مراد از لقای خدا، دل بردن از هر چیز به سوی خدا تعالی باشد، هنگام وحی قرآن، و یا بعضی از آن، هم چنان که از روایات نیز این معنا استفاده می شود، و بنابراین، در آیه شریفه به صدر سوره برگشت شده، که می فرمود: ﴿تَنْزِيلُ الْكِتَابِ لَأرِيْبَ فِيهِ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾، و ذیل آیه بعد که می فرماید: ﴿وَكَانُوا بِآيَاتِنَا يُوقِنُونَ﴾، بیشتر این وجه را تایید می کند، چون در آن می فرماید: آنان که پیشوایان هدایت بودند به آیات ما یقین داشتند، پس تو هم با شک در مساله قیامت، در قرآن شک مکن، (و به هر حال خدا داناتر است).
﴿وَجَعَلْنَا هُدًى لِّبَنِي إِسْرَائِيلَ﴾ یعنی ما تورات را هادی بنی اسرائیل قرار دادیم، و بنابراین کلمه «هدی» مصدر به معنای اسم فاعل، و یا به معنای خود مصدر آمده، ولی به عنوان مبالغه (مثل اینکه در فارسی می گویم فلانی عین سخاوت است).

﴿وَجَعَلْنَا مِنْهُمْ أُمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا لَمَّا صَبَرُوا وَكَانُوا بِآيَاتِنَا يُوقِنُونَ﴾

یعنی ما بعضی از بنی اسرائیل را پیشوایان قرار دادیم، تا مردم را به امر ما هدایت کنند و وقتی ایشان را به امامت و پیشوایی هدایت نصب کردیم، که در دین صبر کردند، و قبلاً هم به آیات ما یقین داشتند.
در تفسیر آیه ﴿قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا﴾^۱ و نیز در تفسیر آیه ﴿وَجَعَلْنَا هُدًى لِّبَنِي إِسْرَائِيلَ وَجَعَلْنَا مِنْهُمْ أُمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا﴾^۲ و نیز در مواردی دیگر که مناسب بوده بحثهایی پیرامون مساله امامت، و اینکه هدایت امام به امر خدا چه معنایی دارد گذرانیدیم.

این دو آیه از رحمت گسترده به وسیله تورات متضمن این است که تورات فی نفسه هدایت است، و پیروان خود را به سوی حق هدایت می کند، آن چنان که در دامن تربیت خود افرادی را بار آورد، که در پیشرفتگی و لیاقت به حدی رسیدند که خدا برای امامتشان برگزید، و آنان را به مقامی رسانید که مردم را به امر او هدایت می کردند، پس تورات کتاب پر برکتی است برای عمل کردن، و نیز بعد از عمل کردن.

﴿إِنَّ رَبَّكَ هُوَ يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ﴾

منظور از این اختلاف، اختلاف مردم در دین است، و این اختلاف را به راه نینداختند

^۱ بقره، آیه ۱۲۴.

^۲ انبیاء، آیه ۷۳.

مگر از باب ستم، ستمی که به یکدیگر می کردند، هم چنان که در چند جا از کلامش به این معنا اشاره نموده، از آن جمله فرموده: ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ الْكِتَابَ... فَمَا اخْتَلَفُوا إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَغِيًّا بَيْنَهُمْ﴾^۱.

و بنابراین، مراد از جمله ﴿يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ﴾ قضاء و داوری بین حق و باطل، و محق و مبطل است، و بقیه الفاظ آیه روشن است.

﴿أَوْ لَمْ يَهْدِ لَهُمْ كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنَ الْقُرُونِ يَمْشُونَ فِي مَسَاكِينِهِمْ...﴾

کلمه «او» در اول آیه، جمله را عطف می کند به چیزی که از کلام حذف شده، گویا فرموده: آیا برای آنان روشن نشد که چه و چه و آیا برایشان روشن نگردید که چقدر از قرون گذشته و ما قبل ایشان را که اینان سرگرم قدم زدن در محل آنان می باشند هلاک کردیم؟ کلمه هدایت در آیه شریفه به معنای بیان کردن و یا به همان معنای راهنمایی است، ولی متضمن معنای بیان کردن نیز هست، چون می بینیم که با حرف «ل» متعدی شده، و اگر متضمن معنای بیان نبود می بایستی با «الی» متعدی شود.

﴿كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنَ الْقُرُونِ﴾ - این جمله اشاره به فاعل هدایت، و قائم مقام آن است، چون همین اهلاک امت های گذشته است که باید نسل حاضر را هدایت کند، و معنای آیه این است: آیا برایشان بیان و هدایت نکرد، کثرت اهلاک ما امت های گذشته را، در حالی که اینان در مساکن آنان راه می روند؟ ﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ أَفَلَا يَسْمَعُونَ﴾ در این سرگذشتها آیت ها هست، آیا باز هم نمی شنوند، و مراد از «سمع» شنیدن مواعظی است که آدمی را به اطاعت حق و قبول آن وادارد.

﴿أَوْ لَمْ يَرَوْا أَنَّا نَسُوقُ الْمَاءَ إِلَى الْأَرْضِ الْجُرُزِ فَنُخْرِجُ بِهِ زَرْعًا تَأْكُلُ مِنْهُ أَنْعَامُهُمْ وَأَنْفُسُهُمْ...﴾

در مجمع البیان گفته اصل کلمه «سوق» به معنای وادار کردن کسی است به راه رفتن، و از ماده «ساق، یسوق» است. و نیز گفته کلمه «جرز» زمین خشکی را گویند که به خاطر نیامدن باران بدون گیاه باشد^۲ و کلمه «زرع» در اصل مصدر بوده، و مراد از آن در اینجا مزروع (زراعت) است.

این آیه یکی دیگر از آیات خدای سبحان را تذکر می دهد که بر حسن تدبیر او نسبت به موجودات و مخصوصا موجودات زنده از قبیل چارپایان و انسان دلالت می کند، و مراد از سوق آب به سوی زمین خالی از گیاه، راندن ابرهای حامل باران به سوی آن سرزمین است.

^۱ پس اختلاف نکردند مگر بعد از آنکه حق برایشان روشن گردید، فقط علت اختلاف این بود که می خواستند بین یکدیگر زور بگویند، و باطل خود را به زور در جای حق حاکم کنند. - جاثیه، آیه ۱۷.

^۲ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۳۳.

پس، از نزول باران از ابر، حیات زمین، و بیرون شدن زرع، و تغذی انسان و چارپایان تامین می‌شود، چارپایانی که خداوند آنها را رام انسانها کرده، تا برای رسیدن به مقاصد حیات خود تربیتشان کنند.

جمله ﴿فَلَا يُبْصِرُونَ﴾ تنبیه و توبیخ کفار است، که چرا این آیات را نمی‌بینند، و اگر خصوص آیت باران را اختصاص به دیدن داد، و آیت سابق، یعنی اهلاک امت‌های گذشته را اختصاص به شنیدن، برای این است که علم به هلاکت اقوام گذشته از راه شنیدن تاریخ و اخبار گذشتگان است، که به وسیله گوش حاصل می‌شود. و اما علم به راندن ابرها به این سرزمین و آن سرزمین، و بیرون آوردن زراعت از زمین‌های مرده، و تغذی انسانها و چارپایان از آن زراعت، از راه دیدن حاصل می‌شود.

مقصود از «فتح» در آیه: ﴿وَيَقُولُونَ مَتَىٰ هَذَا الْفَتْحُ...﴾

﴿وَيَقُولُونَ مَتَىٰ هَذَا الْفَتْحُ... وَلَا هُمْ يَنْظُرُونَ﴾

راغب گفته: کلمه «فتح» به معنای برداشتن قفل و حل اشکال است، - تا آنجا که می‌گوید - و وقتی گفته می‌شود «فتح القضية فتحا» معنایش این است که فلانی فلان کار را حل کرد، و گره از آن برداشت، هم چنان که در آیه ﴿رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ قَوْمِنَا بِالْحَقِّ وَأَنْتَ خَيْرُ الْفَاتِحِينَ﴾ به همین معنا است^۱.

در آیات سابق نیز مطالبی گذشت که فتح به معنای فصل و حل بر آنها صادق است، یکی فصل بین مردم در روز قیامت است، که در باره آن فرمود: ﴿إِنَّ رَبَّكَ هُوَ يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ﴾ و دوم، چشاندن عذاب نزدیک‌تر، و یا انتقام از مجرمین در دنیا است، که معنای فتح بر آن نیز صادق است، و لذا بعضی^۲ از مفسرین فتح را به روز قیامت تفسیر کرده‌اند.

و بنابراین، معنای کلام کفار که گفته‌اند: این فتح چه وقت است اگر راست می‌گویید؟ همان مطلبی است که مکرر در قرآن از ایشان حکایت شده، که گفته‌اند: ﴿مَتَىٰ هَذَا الْوَعْدُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾ این وعده چه وقت است اگر راست می‌گویید؟

^۱ مفردات راغب، ماده فتح.

^۲ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۱۴۰. به نقل از مجاهد. و مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۳۴.

بعضی^۱ از مفسرین آیه را به فتح در جنگ بدر تفسیر کرده‌اند، چون در آن روز مشرکین که کشته شدند، از ایمان، بعد از کشته شدن خود بهره‌مند نگشتند. و بعضی از مفسرین آیه را به فتح مکه تفسیر کرده‌اند، ولی جوابی که در آیه آمده با آن نمی‌سازد، چون در جواب فرمود: بگو روز فتح، دیگر ایمان آوردن کفار سودی به حالشان ندارد، و دیگر مهلت داده نمی‌شوند، و حال آنکه اگر کافری در روز فتح مکه ایمان می‌آورد، ایمانش سود داشت.

مگر آنکه کسی بگوید اگر هم ایمان می‌آوردند، بدین جهت سود نداشت که معاند حق بودند، و بارها با رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) جنگیدند، و در خاموش کردن نور حق کوشش‌ها کردند، و معلوم است که ایمان چنین اشخاصی ایمان واقعی نیست، بلکه نفاق و دورویی است، ایمانی نیست که در دلشان وارد شده باشد، و دل‌هایشان را اصلاح کرده باشد، در چنین وقتی چاره‌ای جز ایمان ندارند، و به همین جهت مهلت داده نمی‌شوند.

ممکن هم هست که مراد از فتح، قضای ما بین رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) و امت باشد، که در آخر الزمان همانطور که در تفسیر جمله ﴿وَلِكُلِّ أُمَّةٍ رَسُولٌ﴾^۲ گذشت، عملی می‌شود. و به هر حال مراد از این دو آیه این است که مشرکین عجله می‌کردند در آمدن فتح، و حال آنکه این فتح سودی به حال کفار ندارد، هر چند که در آن روز ایمان بیاورند، چون آن روز، روزی است که ایمان احدی نفعی به صاحبش نمی‌بخشد، و عذاب مهلتشان نمی‌دهد.

﴿فَاعْرِضْ عَنْهُمْ وَانْتَظِرِ إِنَّهُمْ مُتَنظِرُونَ﴾

در این جمله به رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) امر می‌کند به اینکه از کفار اعراض کند، و منتظر فتح باشد، هم چنان که کفار منتظر آن می‌باشند، چون کفار منتظر مرگ و یا کشته شدن رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) بودند، و کوتاه سخن، اینکه منتظر بودند دعوت حقه‌اش به آخر نرسد و نیمه‌کاره از بین برود، پس او هم منتظر باشد، هم چنان که آنان منتظرند، تا خدا حق را بر باطل و محق را بر مبطل غلبه دهد. از این سیاق بر می‌آید که مراد از فتح، فتح دنیوی است.

بحث روایتی [روایاتی در ذیل آیه ﴿تَتَجَافَى جُنُوبَهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ﴾ و ﴿فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ

لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ أَعْيُنٍ...﴾]

در الدر المنثور است که ابن مردویه، از ابن عباس روایت کرده که گفت: رسول خدا

^۱ تفسیر کشاف، ج ۳، ص ۵۱۷.

^۲ یونس، آیه ۴۷.

(صلی الله علیه وآله و سلم) در معنای آیه ﴿تَتَجَافَى جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ﴾، فرمود: اینان کسانی هستند که قبل از عشاء نمی خوابند، خدای تعالی ثنایشان گفته، از آن به بعد صحابه از رفتن در بستر خواب خودداری می کردند، مبادا خواب بر چشم آنان غلبه کند، پس وقت عشاء عبارت است از آن هنگامی که هنوز بچه‌ها به خواب نرفته، و بزرگسالان کسل نشده باشند^۱.

مؤلف: این روایت را الدر المنثور به چند طریق دیگر که بعضی سندش تمام و بعضی ناتمام است نقل کرده، و صدر آن را شیخ طوسی - رحمه الله - در امالی به سند خود از امام صادق (علیه السلام) در ذیل همین آیه آورده، چیزی که هست عبارتش چنین است: صحابه دیگر نمی خوابیدند، مگر اینکه نماز عشاء را می خواندند^۲.

و در کافی به سند خود از سلیمان بن خالد از امام باقر (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: می خواهی تو را خبر دهم از اصل و فرع و بلندی مقام اسلام؟ عرضه داشتم: بله، فدایت شوم، فرمود: اصل آن نماز، و فرعش زکات، و مقام بلندش جهاد است.

آنگاه فرمود: اگر بخواهی تو را از ابواب خیر خبر می دهم، عرضه داشتم: بفرمایید، فدایت شوم، فرمود: روزه سپر از آتش دوزخ، و صدقه از بین برنده خطایا، و نماز در دل شب یاد آورنده خدا است، آنگاه این آیه را تلاوت فرمود: ﴿تَتَجَافَى جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ﴾^۳.

مؤلف: این معنا را برقی نیز در محاسن به سند خود از علی بن عبد العزیز از امام صادق (علیه السلام)^۴ و در مجمع البیان از واحدی به سند خود از معاذ بن جبل، از رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم)^۵ و در الدر المنثور^۶ از ترمذی و نسایی و ابن ماجه، و دیگران از معاذ از رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) روایت کرده‌اند.

و در الدر المنثور است که ابن جریر از مجاهد روایت کرده که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) مساله شب‌زنده‌داری را برای ما می گفت، دیدگانش پر از اشک شد، بطوری که اشک از دیدگانش فرو ریخت، و همی خواند: ﴿تَتَجَافَى جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ﴾^۷.

^۱ الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۷۵.

^۲ امالی شیخ طوسی، ج ۱، ص ۳۰۰، طبع نجف.

^۳ کافی، ج ۲، ص ۲۳، ح ۱۵.

^۴ محاسن، ص ۲۸۹، ج ۴۳۴، طبع قم.

^۵ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۳۱.

^۶ الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۷۵.

^۷ الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۷۵.

و نیز در همان کتاب آمده که ابن ابی شیبیه، احمد، مسلم، طبرانی، ابن جریر، و حاکم - وی حدیث را صحیح دانسته - و ابن مردویه، و محمد بن نصر در کتاب صلاة، از طریق ابی صخر، از ابی حازم از سهل بن سعد، روایت کرده‌اند، که گفت در جمعی که نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) نشستند بودیم، و ایشان اوصاف بهشت را بر ایمان می‌گفت، صحبت بدین جا کشید که در بهشت نعمتهایی هست که نه هیچ چشمی دیده و نه هیچ گوشی شنیده و نه به قلب کسی خطور کرده، آنگاه این آیه را تا آخر آیه بعدی اش تلاوت کرد: ﴿تَتَجَافَى جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ﴾^۱.

و در مجمع البیان گفته: از امام صادق (علیه السلام) روایت شده که فرمود: هیچ حسنه‌ای نیست مگر آنکه ثوابی برای آن بیان شده، مگر نماز شب، که خدای عز و جل ثواب آن را بیان نکرده و به خاطر عظمتی که داشته، همین قدر فرموده: ﴿فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ...﴾^۲.

و در تفسیر قمی آمده که: پدرم از عبد الرحمن بن ابی نجران، از عاصم بن حمید، از امام صادق (علیه السلام) برایم حدیث کرد، که فرمود: هیچ عمل نیکی از بنده خدا سر نمی‌زند مگر آنکه در قرآن ثوابی برایش معین شده، جز نماز شب که خدای عز و جل ثوابی برایش بیان نکرده. بس که ثوابش عظیم بوده، همین قدر فرموده: ﴿تَتَجَافَى جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفًا وَ طَمَعًا وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ... يَعْمَلُونَ﴾.

آنگاه فرمود: خدای عز و جل برای بندگان مؤمنش در هر جمعه کرامتی دارد، چون روز جمعه می‌شود خداوند فرشته‌ای به سوی بنده‌اش روانه می‌کند، که با او دو جامه است، فرشته‌ای آن جامه را به باغ بهشتی آن بنده می‌برد، و از دربان اجازه ورود می‌خواهد، خادمان از صاحب باغ اجازه می‌خواهند، از همسران خود می‌پرسد مگر بهتر از این نعمتها که دارم نعمت دیگری وجود دارد که این فرشته برایم آورده؟ همسرانش می‌گویند: ای آقا و مولای ما، به آن خدایی که این بهشت را بر تو مباح کرده سوگند، هدیه‌ای آورده که از آن زیباتر چیزی ندیده‌ایم، پس بنده مؤمن یکی از آن دو جامه را لنگ، و دیگری را سردوشی می‌کند، به هیچ چیز عبور نمی‌کند مگر آنکه از نور آن دو جامه روشن می‌شود، تا به مکان مقرر برسد.

همین که به آن قرارگاه رسید، و با سایر مؤمنان در آنجا گرد آمدند، پروردگارشان برایشان تجلی می‌کند، چون به او نظر می‌کنند، یعنی به رحمت او، بی اختیار به سجده می‌افتند،

^۱ الدر المثور، ج ۵، ص ۱۷۷.

^۲ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۳۱.

پروردگارشان خطاب می کند که سرها از سجده بر دارید، این جا دیگر جای سجده نیست، و امروز روز عبادت نیست، من از شما زحمت هر عملی و عبادتی را برداشتم، می گویند: پروردگارا آخر هیچ چیزی بهتر از این که به ما داده ای نیست، (چگونه به شکرانه اش به سجده نیفتیم؟) به ما بهشت ارزانی داشته ای، می فرماید: شما هفتاد برابر آنچه دارید نیز نزد من دارید.

پس مؤمن در هر روز جمعه آنچه دارد هفتاد برابر می شود، و این است معنای جمله ﴿وَلَدَيْنَا مَزِيدٌ﴾ که مربوط است به روز جمعه، آری، شب آن روز، شبی بسیار بزرگ، و روزش روزی بسیار تابناک است، تا می توانید در شب و روز جمعه تسبیح و تهلیل و تکبیر و ثنای خدای عز و جل بگویید، و به رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) درود بفرستید.

آنگاه فرمود: پس مؤمن از آن قرارگاه می رود و به هیچ چیز عبور نمی کند، مگر آنکه روشنش می سازد، تا به همسرانش می رسد، همسرانش می گویند: به آن خدایی که این بهشت را در اختیارمان گذاشت، ای مولای ما، هرگز تو را زیباتر از این ساعت ندیده ایم، می گوید: من به نور پروردگارم نظر کردم، تا آنجا که گفت: عرضه داشتم: فدایت شوم، باز هم برایم بگو، فرمود: خدای تعالی بهشتی را به دست خود آفرید، که هیچ چشمی آن را ندیده، و احدی از آن خبر ندارد، همه روزه صبح درب آن بهشت را باز می کند، و به آن فرمان می دهد که بوی خوشت را زیادتر کن، و نسیمت را جانفزاتر ساز، این است که خدای عز و جل در باره اش فرموده: ﴿فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ أَعْيُنٍ جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾^۱.

مؤلف: ذیل روایت صدرش را تفسیر می کند، که منظور از اینکه گفت: چون به او نظر می کند، همان است که در ذیلش فرمود: من به نور پروردگارم نظر کردم، و اما جمله «یعنی به رحمت او» جزو روایت نیست، بلکه تفسیری است که راوی خودش برای آن جمله کرده.

و در کافی به سند خود از عبد الله بن میمون قداح، از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: کسی که مؤمنی را طعام دهد تا سیر شود، هیچ کس از خلق خدا نمی داند که چه اجری در آخرت دارد، نه هیچ ملکی مقرب، و نه هیچ پیغمبری مرسل، مگر خود رب العالمین^۲.

چند روایت در ذیل آیه ﴿أَفَمَنْ كَانَ مُؤْمِنًا كَمَنْ كَانَ فَاسِقًا...﴾ و ﴿لَنذِيقَنَّهُمْ مِنَ الْعَذَابِ

الْأَذْنَى...﴾

و در تفسیر قمی در روایتی از ابی الجارود از امام باقر (علیه السلام) آمده: که در ذیل آیه ﴿أَفَمَنْ كَانَ

^۱ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۷۰-۱۶۸.

^۲ اصول کافی، ج ۲، ص ۲۰۱، ح ۶.

مُؤْمِنًا كَمَنْ كَانَ فَاسِقًا لَا يَسْتَوُونَ ﴿۸۰﴾ فرمود: علی بن ابی طالب (علیه السلام) و ولید بن عقبه بن ابی معیط با هم مشاجره کردند، فاسق، یعنی همان ولید بن عقبه، می گفت به خدا سوگند زبان من از تو گویاتر، نیزه ام از نیزه تو تیزتر، و در صف تیراندازان ثابت قدم ترم، علی

(علیه السلام) فرمود ساکت باش، تو تنها فاسقی و بس، پس خدای تعالی این آیه را نازل کرد: ﴿أَفَمَنْ كَانَ مُؤْمِنًا كَمَنْ كَانَ فَاسِقًا لَا يَسْتَوُونَ﴾^۱.

مؤلف: این روایت را صاحب مجمع البیان از واحدی از ابن عباس^۲ و نیز سیوطی در الدر المنثور^۳ از کتاب اغانی و واحدی و ابن عدی و ابن مردویه و خطیب و ابن عساکر از ابن عباس، و نیز از ابن اسحاق و ابن جریر از عطاء بن یسار، و از ابن ابی حاتم از اسدی از ابن عباس نقل کرده، و نیز از ابن ابی حاتم از ابن ابی لیلی، نظیر آن را روایت کرده.

و در کتاب احتجاج از حسن بن علی (علیه السلام) در حدیثی که راجع به احتجاج آن جناب با عده‌ای از اطرافیان معاویه است، آمده که فرمود: اما تو ای ولید بن عقبه، به خدا سوگند من تو را به خاطر دشمنی‌ات با علی ملامت نمی‌کنم، زیرا آن جناب تو را به خاطر می‌گساری‌ات هشتاد تازیانه زد، و پدرت را هم در جنگ بدر با دست خود به سخت‌ترین وجهی بکشت، ولی فقط از تو می‌پرسم چگونه او را ناسزا می‌گویی؟ با اینکه خدا او را در ده آیه از قرآن مؤمن خوانده و تو را در قرآن فاسق معرفی کرده و فرموده: ﴿أَفَمَنْ كَانَ مُؤْمِنًا كَمَنْ كَانَ فَاسِقًا لَا يَسْتَوُونَ﴾^۴.

و در الدر المنثور است که: ابن مردویه، از ابن ادریس خولانی، روایت کرده که گفت: من از عبادة بن صامت، از آیه ﴿وَلَنذِيقَنَّهُمْ مِنَ الْعَذَابِ الْأَذْيَنِ دُونَ الْعَذَابِ الْأَكْبَرِ﴾ پرسیدم، گفت: من معنای این آیه را از رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) پرسیدم، فرمود: منظور از عذاب نزدیکتر، مصائب و بیماریها و دشواریهاست، که به سوی اسرافگران در دنیا روی می‌آورد، نه عذاب آخرت، عرضه داشتم: یا رسول الله عذاب ادنای ما چیست؟ (ما که نه مصیبت دیده‌ایم و نه بیمار شده‌ایم و نه گرفتاری سختی دیده‌ایم)، فرمود: عذاب ادنای شما زکات و طهارت است^۵.

و در مجمع البیان گفته: در روایت از امام باقر و امام صادق (علیه السلام) آمده که فرمودند: عذاب ادنی دابه و دجال است^۶.

^۱ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۷۰.

^۲ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۳۲.

^۳ الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۷۸.

^۴ احتجاج طبرسی، ج ۱، ص ۴۱۲، طبع نجف.

^۵ الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۷۸.

^۶ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۳۲.

سوره احزاب (۳۳)

سوره احزاب مدنی است، و هفتاد و سه آیه دارد

[سوره احزاب (۳۳): آیات ۱ تا ۸]

﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ وَلَا تُطِعِ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا ۱ وَاتَّبِعْ مَا يُوحَىٰ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا ۲ وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ وَكَفَىٰ بِاللَّهِ وَكِيلًا ۳ مَا جَعَلَ اللَّهُ لِرَجُلٍ مِنْ قَلْبَيْنِ فِي جَوْفِهِ وَ مَا جَعَلَ أَزْوَاجَكُمُ اللَّائِي تُظَاهِرُونَ مِنْهُنَّ أُمَّهَاتِكُمْ وَمَا جَعَلَ أَدْعِيَاءَكُمْ أَبْنَاءَكُمْ ذَٰلِكُمْ قَوْلُكُمْ بِأَفْوَاهِكُمْ وَاللَّهُ يَقُولُ الْحَقَّ وَهُوَ يَهْدِي السَّبِيلَ ۴ ادْعُوهُمْ لِأَبَائِهِمْ هُوَ أَقْسَطُ عِنْدَ اللَّهِ فَإِنْ لَمْ تَعْلَمُوا آبَاءَهُمْ فَإِخْوَانُكُمْ فِي الدِّينِ وَمَوَالِيكُمْ وَلَا يُجْزَىٰ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ فِيمَا أَخْطَأْتُمْ بِهِ وَلَا كُنْ مِنْكُمْ مَن تَعَمَّدَتْ قُلُوبُكُمْ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا ۵ النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ وَأُولُو الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُهَاجِرِينَ إِلَّا أَنْ تَفْعَلُوا إِلَىٰ أَوْلِيَائِكُمْ مَعْرُوفًا كَانَ ذَٰلِكَ فِي الْكِتَابِ مَسْطُورًا ۶ وَإِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ وَمِنْكَ وَ مِنْ نُوحٍ وَإِبْرَاهِيمَ وَمُوسَىٰ وَعِيسَىٰ ابْنِ مَرْيَمَ وَأَخَذْنَا مِنْهُم مِّيثَاقًا غَلِيظًا ۷ لَيْسَ لِلصَّادِقِينَ عَنْ صِدْقِهِمْ وَأَعَدَّ لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا أَلِيمًا ۸﴾

ترجمه آیات

به نام خدایی که رحمتی عالم گیر، و نیز رحمتی خاص مؤمنان دارد، ای پیغمبر از خدا بترس، و

اطاعت کافران و منافقین مکن، که خدا دانا و فرزانه است (۱).

و آنچه از ناحیه پروردگارت به تو وحی می‌شود پیروی کن، که خدا به آنچه که می‌کنید همواره با خبر است (۲).

و بر خدا توکل کن، که خدا برای توکل و اعتماد کافی است (۳).

خدا برای یک نفر دو قلب در جوفش نهاده، و خدا همسرانی را که ظاهر می‌کنید (و می‌گویید پشت تو پشت مادرم باد) مادر شما نکرده، و خدا پسر خوانده‌هایتان را پسرانتان نکرده، این سخنانی است که شما از پیش خود می‌تراشید، ولی خدا حق می‌گوید، و به سوی راه، هدایت می‌کند (۴).

پسر خوانده‌ها را به نام پدرانشان صدا بزنید، که این نزد خدا به عدالت نزدیک‌تر است، و به فرضی که پدر آنان را نمی‌شناسید، برادر دینی خطابشان کنید، و یا به عنوان دوست صدایشان بزنید، و خدا در آنچه که تا کنون اشتباه کرده‌اید شما را مؤاخذه نمی‌کند، و لیکن آنچه را عمدا مرتکب می‌شوید مؤاخذه می‌کند، و خدا همواره آمرزنده و رحیم است (۵).

پیغمبر اسلام از خود مؤمنین نسبت به آنان اختیاردارتر است، و همسران وی مادران ایشانند، و ارحام بعضی مقدم بر بعضی دیگرند، تا کسی از ارحامش وارثی دارد، ارث او به مؤمنین و مهاجرین نمی‌رسد، مگر آنکه بخواهید با وصیت مقداری از ارث خود برای آنان، احسانی به آنان کرده باشید، این حکم در لوح محفوظ هم نوشته شده است (۶).

و چون از پیامبران پیمانشان را بستاندیم، و نیز از تو پیمانت را گرفتیم، و از نوح و ابراهیم و موسی و عیسی بن مریم، و از همه‌شان میثاق غلیظی بستاندیم (۷).

تا از راستگویان بخواهم که راستی باطنی خود را اظهار کنند، و خدا برای کافران عذابی دردناک آماده کرده است (۸).

بیان آیات

این سوره مشتمل است بر معارف، احکام، قصص، عبرتها، و مواعظی چند، و از آن جمله مشتمل است بر داستان جنگ خندق، و اشاره‌ای هم به داستان یهودیان بنی قریظه دارد، و سیاق آیات آن شهادت می‌دهد به اینکه از سوره‌هایی است که در مدینه نازل شده.

اشاره به زمینه نزول آیه: ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ وَلَا تُطِعِ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ...﴾

﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ وَلَا تُطِعِ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا﴾

در این آیه رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) مامور شده به تقوای از خدا، و در آن

زمینه‌چینی شده برای نهی بعدی، یعنی نهی از اطاعت کافرین و منافقین.

در این سیاق، که سیاق نفی است، بین کفار و منافقین جمع شده، و هر دو را ذکر کرده، و از اطاعت هر دو نهی فرموده، از این معنا کشف می‌شود که کفار از رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) چیزی می‌خواسته‌اند که مورد رضای خدای سبحان نبوده، منافقین هم که در صف مسلمانان بودند، کفار را تایید می‌کردند، و از آن جناب به اصرار می‌خواستند که پیشنهاد کفار را بپذیرد، و آن پیشنهاد، امری بوده که خدای سبحان به علم و حکمت خود بر خلاف آن حکم رانده بوده، و وحی الهی هم بر خلاف آن نازل شده بود.

و نیز کشف می‌شود که آن امر، امر مهمی بوده، که بیم آن می‌رفته که اسباب ظاهری بر خلاف آن مساعدت نکند، و بر عکس، بر وفق آن کمک کند، مگر آنکه خدا بخواهد جلو آن اسباب را بگیرد، لذا رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) مامور شده از اجابت کفار نسبت به خواهششان خودداری کند، و آنچه به او وحی شده متابعت نماید، و از کسی نهراسیده و بر خدا توکل کند.

با این بیان روایتی که در شان نزول آیه وارد شده تایید می‌شود، چون در آن روایت آمده که عده‌ای از صنادید و رؤسای قریش، بعد از داستان جنگ احد به مدینه آمدند، و از رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) امان خواستند، و درخواست کردند که آن جناب با ایشان و بت پرستی ایشان کاری نداشته باشد، ایشان هم با او و یکتاپرستی اش کاری نداشته باشند، این آیه‌ها نازل شد که نباید دعوت ایشان را اجابت کنی، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) هم از اجابت خواسته آنان خودداری نمود، که ان شاء الله جریانش در بحث روایتی آینده خواهد آمد.

با بیانی که گذشت وجه اینکه چرا دنبال آیه فرمود: ﴿إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا﴾ و نیز وجه تعقیب آیه مورد بحث به دو آیه بعد معلوم و روشن می‌شود.

﴿وَاتَّبِعْ مَا يُوحَىٰ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا﴾

این آیه شریفه در حد خود عمومیت دارد، چون رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) باید از همه آنچه که به وی وحی می‌شود پیروی کند، و لیکن از جهت اینکه در سیاق نهی قرار گرفته، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) را امر می‌کند به پیروی آنچه به وی وحی شده، لذا مخصوص به مساله پیشنهادی کفار و منافقین است، که نتیجه پیروی آن این است که بر طبق آن عمل کند، نه بر طبق خواسته آنان، به دلیل اینکه دنبالش فرمود: خدا به آنچه می‌کنید با خبر است.

﴿وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا﴾

این آیه مانند آیه سابق با اینکه فی حد نفسه عام است، لیکن به خاطر وقوعش در سیاق نهی دلالت می کند بر امر به توکل بر خدا در خصوص عمل به امر خدا و وحی او، و نیز اشعار دارد بر اینکه امر مزبور مطلب مهمی است، که از نظر اسباب ظاهری عمل به آن محذور دارد و درد سر ایجاد می کند، و هر دلی که باشد دچار وحشت و دل واپسی می شود مگر آنکه کسی در عمل به آن توکل به خدای سبحان کند، که او یگانه سببی است که هیچ سبب مخالفی بر او غلبه نمی کند.

معنای جمله: ﴿مَا جَعَلَ اللَّهُ لِرَجُلٍ مِنْ قَلْبَيْنِ فِي جَوْفِهِ﴾ و ارتباط آن با قبل و بعد

﴿مَا جَعَلَ اللَّهُ لِرَجُلٍ مِنْ قَلْبَيْنِ فِي جَوْفِهِ﴾

این جمله کنایه است از اینکه ممکن نیست کسی بین دو اعتقاد متنافی و دو رأی متناقض جمع کند، اگر دو اعتقاد متنافی دیدیم باید بدانیم که دو قلب به آن دو معتقد است، یعنی دو فرد مخالف هر یک به یکی از آن دو اعتقاد دارند، و ممکن نیست یک فرد به هر دو معتقد باشد، و اینکه فرمود: «﴿مَا جَعَلَ اللَّهُ لِرَجُلٍ مِنْ قَلْبَيْنِ فِي جَوْفِهِ﴾ خدا در جوف کسی دو قلب ننهاد» منظور از آن بیشتر بیان کردن است، هم چنان که در جمله ﴿وَ لَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ﴾^۱ نیز این زیادی آمده.

بعضی^۲ از مفسرین گفته اند: جمله مورد بحث زمینه چینی و مقدمه ای است که الغای مساله «ظهار» و پسرگیری را که بعدا بیان می کند تعلیل نماید، برای اینکه ظهار (اینکه به همسرت بگویی پشت تو چون پشت مادرم است، و با این سخن او را بر خود حرام کنی) جمع بین دو متنافی است، یعنی زوجیت و مادری، و همچنین فرزندان دیگران را فرزند خود خواندن دو متنافی است، که در یک قلب جمع نمی شوند: ﴿مَا جَعَلَ اللَّهُ لِرَجُلٍ مِنْ قَلْبَيْنِ فِي جَوْفِهِ﴾.

ولی به نظر ما بعید نیست که بگوییم آیه شریفه تعلیل مطلب قبل است، که رسول خدا (صلی الله علیه وآله وسلم) را از اطاعت کفار و منافقین نهی می کرد و به پیروی آنچه به وی وحی می شود امر می فرمود، جمله مورد بحث این امر و نهی را تعلیل می کند و می فرماید اطاعت خدا با اطاعت کفار و منافقین تنافی دارد، چون قبول ولایت خدا و ولایت آنان متنافی است، مثل توحید و شرک، که در یک قلب جمع نمی شود ﴿مَا جَعَلَ اللَّهُ لِرَجُلٍ مِنْ قَلْبَيْنِ فِي جَوْفِهِ﴾.

^۱ لیکن کور می شود دلهایی که در سینه ها است. - حج، آیه ۴۶.

^۲ تفسیر کشاف، ج ۳، ص ۵۲۰.

الغاء رسم و سنت «ظهار» و دعاء و تبنی - فرزند خواندگی

﴿وَمَا جَعَلَ أَزْوَاجَكُمْ أَلْيَافِي تَظَاهِرُونَ مِنْهُنَّ أُمَّهَاتِكُمْ﴾

در جاهلیت، رسم بود وقتی مرد از دست همسرش به خشم می آمد، و می خواست او را طلاق دهد یک نوع طلاقشان این بود که بگوید: پشت تو چون پشت مادرم است، و یا بگوید بر من باد که پشت تو را چون پشت مادرم بدانم، و این عمل را «ظهار» می نامیدند و یک نوع طلاق می دانستند که اسلام آن را لغو کرد. و بنابراین مفاد آیه این است که خدای تعالی همسران شما را به صرف اینکه ظهار کنید، و بگویید پشت تو چون پشت مادرم است، مادر شما قرار نمی دهد، و چون قرار نداده، پس هیچ اثری برای این کلام نیست، و شارع اسلام آن را معتبر نشموده.

﴿وَمَا جَعَلَ أَدْعِيَاءَكُمْ أَبْنَاءَكُمْ﴾

کلمه «ادعیاء» جمع دعوی، به معنای پسر خوانده است، و در جاهلیت این عمل «دعاء» و «تبنی» در بینشان دائر و معمول بوده است، و همچنین در بین امت های مترقی آن روز، مانند روم و فارس که وقتی کودکی را پسر خود می خواندند، احکام فرزند صلبی را در حق او اجراء می کردند، یعنی اگر دختر بود ازدواج با او را حرام می دانستند، و چون پدر خوانده می مرد، به او نیز مانند سایر فرزندان ارث می دادند، و همچنین سایر احکام پدر و فرزندی را در باره او اجراء می کردند، و اسلام این عمل را نیز لغو کرد.

بنابراین مفاد آیه این است که خدای تعالی آن کسانی را که شما آنها را فرزند خود خوانده اید، فرزندان شما قرار نداده تا احکام فرزندان صلبی در حق آنان نیز جاری باشد.

﴿ذَلِكُمْ قَوْلُكُمْ بِأَفْوَاهِكُمْ وَاللَّهُ يَقُولُ الْحَقَّ وَهُوَ يَهْدِي السَّبِيلَ﴾

کلمه «ذلكم» در این آیه اشاره به مساله ظهار، و فرزندخواندگی، و یا تنها اشاره به مساله دومی است، که البته ظهور آیه در احتمال دومی روشن تر است، مؤیدش هم این است که در آیه بعدی تنها حکم فرزندخواندگی را بیان می کند.

و اینکه فرمود: ﴿قَوْلُكُمْ بِأَفْوَاهِكُمْ﴾ معنایش این است: اینکه شما فرزند دیگری را به خود نسبت می دهید، سخنی است که با دهان های خود می گوئید، و جز این اثری ندارد، و این تعبیر کنایه است از بی اثر بودن این سخن، هم چنان که در آیه ﴿كَلَّا إِنَّهَا كَلِمَةٌ هُوَ قَائِلُهَا﴾^۱ نیز کنایه از بیهودگی آن سخن است.

﴿وَاللَّهُ يَقُولُ الْحَقَّ وَهُوَ يَهْدِي السَّبِيلَ﴾ معنای حق بودن قول خدا این است که او از

^۱ حاشا، این سخنی است که وی آن را خواهد گفت. - مؤمنون، آیه ۱۰۰.

چیزی خبر می دهد که واقع و حقیقت مطابق آن است، و اگر حکم و فرمانی براند، آثارش بر آن مترتب می شود، و مصلحت واقعی مطابق آن است.

و معنای راهنمایی اش به راه، این است که هر کس را هدایت کند، بر آن راه حقی و ادارش می کند که خیر و سعادت در آن است، و در این دو جمله اشاره است به اینکه وقتی سخن شما بیهوده و بی اثر است، و سخن خدا همواره با اثر و مطابق واقع است، پس سخن خود را رها نموده و سخن او را بگیرید.

﴿ادْعُوهُمْ لِآبَائِهِمْ هُوَ أَقْسَطُ عِنْدَ اللَّهِ... وَكَانَ اللَّهُ غَفُوراً رَحِيماً﴾

حرف «لام» در کلمه «آبائهم» لام اختصاص است، و معنای آیه این است که: وقتی می خواهید پسر خوانده خود را معرفی و یا صدا کنید، طوری صدا بزنید که مخصوص پدرانشان شوند، یعنی به پدرشان نسبت دهید (و بگویید ای پسر فلانی، و نگویید پسر م).

﴿هُوَ أَقْسَطُ عِنْدَ اللَّهِ﴾ ضمیر «هو» به مصدری بر می گردد که از «ادعوهم» فهمیده می شود، و معنای جمله این است که خواندنتان آنان را به نام پدرانشان، به عدالت نزدیک تر است، و نظیر این آیه در برگشتن ضمیر به مصدر مفهوم از جمله آیه ﴿اغْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى﴾^۱ می باشد.

و کلمه «اقسط» صیغه تفضیل از ماده «قسط» است، که به معنای عدالت است.

و معنای آیه این است که پسر خوانده هایتان را وقتی صدا می زنید به پدرانشان نسبت دهید، برای اینکه نسبت دادن به پدرانشان، عادلانه تر در نزد خدا است.

﴿فَإِنْ لَمْ تَعْلَمُوا آبَاءَهُمْ فَاِخْوَانُكُمْ فِي الدِّينِ وَ مَوَالِيكُمْ﴾ مراد از «علم نداشتن به پدران پسرخواندگان»

این است که پدران ایشان را با اسم و رسم و خصوصیات شناسند. و کلمه «موالی» به معنای اولیاء است، و معنای آیه این است که: اگر پدران پسرخواندگان خود را نمی شناسید (هنگام صدا زدن) به غیر پدرانشان نسبت ندهید، بلکه آنان را برادر خطاب کنید، و یا به اعتبار ولایت دینی ولی خود بخوانید.

﴿وَ كَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ فِيمَا أَخْطَأْتُمْ بِهِ وَ لَكِنْ مَا تَعَمَّدَتْ قُلُوبُكُمْ﴾ یعنی گناهی بر شما نیست در مواردی

که اشتباه و یا از روی فراموشی ایشان را به غیر پدرانشان نسبت دهید، و لیکن در مواردی که دلهایتان آگاه است، و عمداً این کار را می کنید، گناهکارید - این معنا

^۱ عدالت کنید که آن عمل به تقوی نزدیک تر است. - مائده، آیه ۸.

در صورتی است که کلمه «ما» را موصوله، و به معنای «آنچه» بگیریم، و اما اگر مصدر بگیریم معنایش چنین می‌شود - و لیکن در تعمد دل‌هایتان گناه هست، و جمله ﴿وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا﴾ مربوط به موارد اشتباه و خطا است.

توضیح مفاد و مراد از اینکه فرمود: ﴿النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ وَ أَزْوَاجُهُ

أُمَّهَاتُهُمْ﴾

﴿النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ وَ أَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ﴾

«انفس مؤمنین»، یعنی خود مؤمنین، و بنابراین، معنای «أولی بودن رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) به مؤمنین از خود مؤمنین» این است که آن جناب اختیاردارتر نسبت به مؤمنین است از خود مؤمنین، و معنای اولویت این است که فرد مسلمان هر جا امر را دائر دید بین حفظ منافع رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) و حفظ منافع خودش، باید منافع رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) را مقدم بدارد.

و بنابراین معنای آیه این می‌شود که مؤمن هر حق و منافی که برای خودش قائل است، اگر حفظ جان خویش است و اگر دوست داشتن خودش است، و اگر برای خود حرمتی قائل است، و اگر استجابت دعوت است، و اگر به کار بردن اراده خویش است، هر چه باشد، رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) مقدم بر او است، یعنی هر جا که امر دائر شد بین حفظ جان رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم)، یا جان خودش، یا بین دوست داشتن رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم)، یا دوست داشتن خودش، و همچنین سایر موارد دیگر، جانب رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) را بر جانب خود ترجیح دهد.

در نتیجه، اگر در هنگام خطر، جان رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) در مخاطره قرار گیرد، یک فرد مسلمان موظف است که با جان خود سپر بالای آن جناب شود و خود را فدایش کند.

و همچنین در تمامی امور دنیا و دین، رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) اولی و اختیاردارتر است، و اینکه گفتیم در تمامی امور دنیا و دین، به خاطر اطلاقی است که در جمله ﴿النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ﴾ هست.

از اینجا روشن می‌شود اینکه بعضی^۱ گفته‌اند: مراد اولویت آن جناب در دعوت است، یعنی وقتی آن جناب مؤمنین را به چیزی دعوت کرد، و نفس مؤمنین ایشان را به چیز دیگر، واجب است دعوت او را اطاعت کنند و دعوت نفس خود را عصیان کنند، در نتیجه آیه مورد بحث همان را می‌گوید که آیه ﴿وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ﴾^۲

^۱ تفسیر کشاف، ج ۳، ص ۵۲۳.

^۲ نساء، آیه ۵۹.

و آیه ﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا لِيُطَاعَ﴾

بِإِذْنِ اللَّهِ^۱ و آیاتی دیگر نظیر آن، در مقام بیان آن است، تفسیر ضعیفی است برای اینکه گفتیم آیه مطلق است، و همه شئون دنیایی و دینی را شامل می‌شود.

و همچنین آن تفسیر دیگر که گفته‌اند^۲: مراد نافذتر بودن حکم آن جناب نسبت به حکمی که مؤمنین علیه یکدیگر می‌کنند، می‌باشد هم چنان که در آیه ﴿فَسَلِّمُوا عَلَيَّ أَنْفُسِكُمْ﴾^۳ منظور سلام کردن به یکدیگر است، پس به گفته این مفسرین برگشت معنای آیه مورد بحث به این است که رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) بر مؤمنین ولایت دارد، ولایتی که فوق ولایت آنان نسبت به یکدیگر است، که آیه ﴿وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ﴾^۴ بر آن دلالت دارد این قول نیز ضعیف است برای اینکه سیاق با آن مساعد نیست.

﴿وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ﴾^۵ اینکه زنان رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) مادران امتند، حکمی است شرعی و مخصوص به آن جناب، و معنایش این است که همانطور که احترام مادر، بر هر مسلمان واجب، و ازدواج با او حرام است، همچنین احترام همسران رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) بر همه آنان واجب، و ازدواج با آنان بر همه حرام است، و در آیات بعد به مساله حرمت نکاح با آنان تصریح نموده و می‌فرماید ﴿وَلَا أَنْ تَنْكِحُوا أَزْوَاجَهُ مِنْ بَعْدِهِ أَبَدًا﴾^۶.

پس تشبیه همسران رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) به مادران، تشبیه در بعضی از آثار مادری است، نه همه آنها، چون مادر به غیر از وجوب احترام و حرمت نکاح، آثار دیگری نیز دارد، از فرزند خود ارث می‌برد، و فرزند از او ارث می‌برد، و نظر کردن به روی او جائز است، و با دخترانی که از شوهر دیگر دارد نمی‌شود ازدواج کرد، چون خواهر مادری آدمی است، و نیز پدر و مادر مادر، جد و جدہ آدمی است، و برادرانش دایی، و خواهرانش خاله انسان است، ولی همسران رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) به غیر از آن دو حکم، احکام دیگر مادری را ندارند.

﴿وَأُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُهَاجِرِينَ... مَسْطُورًا﴾^۷

کلمه «ارحام» جمع رحم است، که همان عضوی از زنان است که نطفه شوهر را در

^۱ هیچ رسولی نفرستادیم مگر برای آنکه به اذن خدا اطاعت شود. - نساء، آیه ۶۴.

^۲ روح البیان، ج ۷، ص ۱۳۸.

^۳ پس به خودتان سلام کنید. - نور، آیه ۶۱.

^۴ مردان و زنان مؤمن بعضی بر بعضی دیگر ولایت دارند. - براءت، آیه ۷۱.

خود جای می‌دهد، تا به صورت جنین در آمده، و سپس متولد شود، و چون قرابت‌های نسبی بالأخره منتهی به یک رحم می‌شود، بدین مناسبت خویشاوندان نسبی را رحم گفته‌اند، و دارندگان نسبت را ذی رحم خوانده‌اند.

و مراد از اولویت در این جمله که فرمود: صاحبان رحم بعضی اولی بر بعض دیگرند، اولویت در توارث (از یکدیگر ارث بردن) است، و منظور از کتاب خدا، یا لوح محفوظ است، و یا قرآن، و یا سوره قرآن، و جمله ﴿مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُهَاجِرِينَ﴾، بیان می‌کند آن کسانی را که صاحبان رحم از آنان اولی به ارثند.

و مراد از مؤمنین، مؤمنین غیر مهاجر است، و معنای آیه این است که صاحبان رحم بعضیشان اولی به بعض دیگر از مهاجرین، و سائر مؤمنین هستند که به ملاک برادری دینی از یکدیگر ارث می‌برند، و این اولویت در کتاب خدا است، و چه بسا احتمال داده شود که جمله ﴿مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُهَاجِرِينَ﴾، بیان صاحبان رحم باشد، که در این صورت معنا چنین می‌شود: صاحبان رحم از مهاجرین و غیر مهاجرین بعضی اولی از بعضی دیگرند.

این آیه ناسخ حکمی است که در صدر اسلام اجراء می‌شد و آن این بود که کسانی که به خاطر حفظ دینشان از وطن و آنچه در وطن داشتند چشم می‌پوشیدند، و یا صرفاً به خاطر دین با یکدیگر دوستی می‌کردند، در بین خود از یکدیگر ارث می‌بردند، آیه مورد بحث این حکم را نسخ کرد، و فرمود: از این به بعد تنها خویشاوندان از یکدیگر ارث می‌برند.

کلمه «الا» در جمله ﴿إِلَّا أَنْ تَفْعَلُوا إِلَيَّ أُولِيَاءَكُمْ مَعْرُوفًا﴾ استثناء منقطع است، (استثنایی است که مستثنی از جنس مستثنی منه نباشد) و مراد از فعل معروف نسبت به اولیاء، این است که چیزی از مال را برای آنان وصیت کنی، که در شرع اسلام به ثلث مال و کمتر از آن تحدید شده.

﴿كَانَ ذَلِكَ فِي الْكِتَابِ مَسْطُورًا﴾، یعنی حکم فعل معروف، و وصیت کردن به چیزی از مال، در لوح محفوظ یا در قرآن و یا در سوره نوشته شده.

الغاء سنت توارث غیر ارحام از یکدیگر - مراد از میثاقی که خداوند از پیامبران گرفت

﴿وَإِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ وَمِنْكَ وَمِنْ نُوحٍ وَإِبْرَاهِيمَ وَمُوسَىٰ وَعِيسَىٰ ابْنِ مَرْيَمَ وَأَخَذْنَا مِنْهُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا﴾

اضافه میثاق به ضمیری که به انبیاء بر می‌گردد، خود دلیل است بر اینکه مراد از میثاق انبیاء، میثاق خاص به ایشان است، هم چنان که بردن نام پیغمبران به لفظ انبیاء این معنا را می‌فهماند، که میثاق پیغمبران میثاقی است که با صفت نبوت آنان ارتباط دارد، و غیر از آن میثاقی است که از عموم بشر گرفته و آیه ﴿وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ

مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ

وَأَشْهَدُهُمْ عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ أَ لَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ ﴿١﴾ از آن خبر می دهد.

و مساله میثاق گرفتن از انبیاء در جای دیگر نیز آمده، و فرموده: ﴿وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ لَمَا آتَيْتُكُمْ مِنْ كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ ثُمَّ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَكُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ وَلَتَنْصُرُنَّهُ قَالَ أَ أَقْرَرْتُمْ وَأَخَذْتُمْ عَلَىٰ ذَلِكُمْ إِصْرِي قَالُوا أَقْرَرْنَا ﴿٢﴾.

آیه مورد بحث هر چند بیان نکرده که آن عهد و میثاقی که از انبیاء گرفته شده چیست، و تنها به طوری که گفتیم اشاره‌ای دارد به اینکه عهد مزبور چیز است مربوط به پست نبوت، لیکن ممکن است از آیه دیگری که از سوره آل عمران نقل کردیم استفاده کرد که آن میثاق عبارت است از وحدت کلمه در دین و اختلاف نکردن در آن، هم چنان که آیه ﴿إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِ﴾^۳ و آیه ﴿شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّىٰ بِهِ نُوحًا وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَىٰ وَعِيسَىٰ أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا فِيهِ﴾^۴ نیز بدان اشاره نموده است.

در آیه مورد بحث «نبیین» را به لفظ عام آورد، تا شامل همه شود، آنگاه از بین همه آنان پنج نفر را با اسم ذکر کرده، و به عموم انبیاء عطف کرده، فرموده: از تو و از نوح و ابراهیم و موسی و عیسی بن مریم، و معنای عطف این پنج نفر به عموم انبیاء این است که ایشان را به خاطر خصوصیات که دارند از بین انبیاء بیرون کرده و به خصوص ذکر نموده است، پس گویا فرموده: و چون از شما پنج نفر و از سایر انبیاء میثاق گرفتیم، چنین و چنان شد.

و اگر به این اسلوب، این پنج نفر را اختصاص به ذکر داد، تنها به منظور تعظیم و احترام ایشان است، چون شانی عظیم و مقامی رفیع داشتند، برای اینکه اولو العزم و صاحب

^۱ و چون پروردگارت از بنی آدم از پشتشان ذریه ایشان را بگرفت، و ایشان را گواه علیه خودشان کرد، که آیا من پروردگار شما نیستم؟ گفتند: آری. - اعراف، آیه ۱۷۲.

^۲ و چون خدا میثاق انبیاء از ایشان بگرفت که وقتی که کتابی و حکمتی به شما دادم و رسولی دیگر آن را که نزد شما است تصدیق کرد باید بدان ایمان بیاورید و آن را یاری کنید، آن گاه پرسید آیا قرار کردید و تحمل این تکلیف را پذیرفتید؟ گفتند آری اقرار داریم. - آل عمران، آیه ۸۱.

^۳ این است دین شما که دینی است واحد، و منم پروردگار شما پس مرا بپرستید. - انبیاء، آیه ۹۲.

^۴ برای شما از دین همان را تشریح کرد که نوح را بدان سفارش فرمود، و آنچه به تو وحی کردیم، و به ابراهیم و موسی و عیسی سفارش نمودیم، این است که دین را بیا دارید، و در آن اختلاف مکنید. - شوری، آیه ۱۳.

شریعت و دارای کتاب بودند، و به همین ملاک بود که چهار نفر از ایشان را به ترتیب عصرشان ذکر کرد، ولی رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) را بر آنان مقدم داشت، با اینکه آن جناب از لحاظ عصر آخرین ایشان بود، برای اینکه آن جناب برتری و شرافت و تقدم بر همه آنان دارد.

﴿وَأَخَذْنَا مِنْهُمُ مِيثَاقًا غَلِيظًا﴾ این جمله تاکید میثاق مذکور است، می خواهد بفرماید: پیمان مزبور بسیار غلیظ و محکم بود، نظیر آیه ﴿وَلَمَّا جَاءَ أَمْرُنَا نَجَّيْنَا هُودًا وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ بِرَحْمَةٍ مِنَّا وَنَجَّيْنَاهُمْ مِنْ عَذَابٍ غَلِيظٍ﴾^۱.

﴿لَيْسَ لِلصَّادِقِينَ عَنْ صِدْقِهِمْ وَأَعَدَّ لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا أَلِيمًا﴾

لام در «لیسئل» لام تعلیل، و یا لام غایت است، و در هر حال متعلق به محذوفی است که جمله ﴿وَإِذْ أَخَذْنَا﴾ بر آن دلالت دارد، و جمله «وَأَعَدَّ» بر همان محذوف عطف شده، تقدیر کلام این است که: خداوند اگر این کار را کرد، و از انبیاء پیمان گرفت، برای این است که زمینه فراهم شود، تا از راستگویان از راستیشان بپرسد، و برای کفار عذابی دردناک آماده کند.

چیزی که هست به جای اینکه بفرماید: و برای کفار عذابی دردناک آماده کند، فرموده: و عذابی دردناک برای کفار آماده کرده، و این بدان علت است که کسی نپندارد که عذاب کفار علت غایی گرفتن پیمان است، بلکه جهنمی شدن آنان، و نقصشان از ناحیه خودشان است، و این خود آنان بودند که خلف پیمان کردند.

و جوهی که در باره مراد از اینکه فرمود: «تا از راستی راستگویان بپرسد» گفته اند

و اما اینکه از راستی راستگویان بپرسد چه معنایی دارد؟ بعضی^۲ گفته اند: مقصود از «صادقین» انبیاء، و مقصود از پرسش از راستی آنان، این است که روز قیامت از ایشان می پرسند که امت شان چه کارها کردند؟ و گویا مفسر نامبرده این معنا را از آیه ﴿يَوْمَ يَجْمَعُ اللَّهُ الرُّسُلَ فَيَقُولُ مَاذَا أُجِبْتُمْ﴾^۳ استفاده کرده.

بعضی^۴ دیگر گفته اند: مراد، سؤال از مطلق راستگویان است، نه تنها انبیاء، بلکه هر

راستگوی در توحید خدا، و عدالت او و شرایع او، و مراد از راستی آنان، هر چیزی است که در باره اش سخنی گفته باشند. بعضی^۵ دیگر گفته اند: مراد از سؤال از صادقان، صادقان در سخن، و مراد از صدقشان صدق

^۱ همین که امر ما بیامد، هود و آنهایی که با او ایمان آورده بودند، به رحمت خود از عذابی غلیظ نجات دادیم. - هود، آیه ۵۸.

^۲ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۱۵۵.

^۳ روزی که خداوند رسولان را جمع می کند و می پرسد مردم دعوت شما را چگونه اجابت کردند. - مائده، آیه ۱۰۹.

^۴ مجموعه من التفاسیر، ج ۵، ص ۸۸.

^۵ مجموعه من التفاسیر، ج ۵، ص ۸۸.

در عملشان است، (و حاصل معنایش این است که از هر راستگویی می پرسند آیا اعمالشان هم مطابق اقوالشان راست بوده یا نه؟)

بعضی^۱ دیگر گفته اند: مراد، پرسش از صادقان است، از آن هدفها و منظورهایی که در دل از راستگوییهای خود پنهان داشتند، آیا منظورشان از راستگوییها وجه الله (رضای خدا) بوده یا چیز دیگر؟ و از این قبیل توجیهاات برای آیه کرده اند، و بطوری که ملاحظه می کنید هیچ یک از آنها دلچسب نیست.

بیان اینکه مراد از راستی در جمله: ﴿لَيْسَ السَّالِطُ عَلَى الصَّادِقِينَ عَنْ صِدْقِهِمْ﴾ انطباق پیمان الهی

در عالم ذر با کردار و عمل در این عالم است

و اما آنچه به نظر ما می رسد این است که دقت در مفاد جمله ﴿لَيْسَ السَّالِطُ عَلَى الصَّادِقِينَ عَنْ صِدْقِهِمْ﴾ انسان را بر خلاف آن توجیهاات رهنمون می شود، چون فرق است بین اینکه بگوییم: «سئلت الغنی عن غناه - از بی نیازی پرسیدم از بی نیازی اش» و یا از عالم از علمش سؤال کردم، و بین اینکه بگوییم از فلانی از مالش سؤال کردم، و یا از فلانی از علمش پرسیدم، این دو قسم عبارت مفادشان یکی نیست، آنچه از عبارت اول به ذهن تبادر می کند، و جلوتر از معانی دیگر به ذهن می رسد، این است که من از شخص غنی خواستم تا غنایش را اظهار کند، و یا علمش را بنمایاند، و آنچه از عبارت دوم به ذهن تبادر می کند که من از او خواستم تا مرا از مال و یا علم خود خبر دهد، آیا مال و یا علم دارد یا نه؟ و یا از او خواستم تا برایم تعریف کند، چقدر مال دارد؟ و از مال چه چیزهایی دارد، و یا چه چیزهایی می داند؟

و به هر حال معنای سؤال از صادقان از صدقشان، این است که صدق باطنی خود را اظهار کنند، و در مرحله گفتار و کردار آن را نمایش دهند، و خلاصه در دنیا عمل صالح کنند، (چون عمل صالح مساوی است با تطابق گفتار و کردار با صدق باطنی).

پس مراد از سؤال از صادقان از صدق آنان این می شود که تکلیف های دینی را طوری متوجه ایشان سازد، که با مقتضای میثاق سازگار و منطبق باشد، تا در نتیجه آن صدق که در بطون دلها نهفته است، در گفتار و کردار ظهور و جلوه کند.

و البته معلوم است که جای این ظهور دنیا است، نه آخرت، و نیز معلوم می شود که اخذ میثاق در دنیا نبوده، بلکه قبل از دنیا بوده، هم چنان که آیات «ذر» نیز بر آن دلالت دارد، و می فهماند که خدای تعالی قبل از آنکه انسانها را به نشاء دنیا بیاورد، پیمانهایی از ایشان

^۱ مجموعة من التفاسیر، ج ۵، ص ۸۸.

بگرفت، از آن جمله می‌فرماید: ﴿وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ﴾^۱ که ترجمه‌اش گذشت.

و کوتاه سخن اینکه دو آیه مورد بحث از آیاتی است که از عالم ذر خبر می‌دهند، چیزی که هست اخذ میثاق از انبیاء، و ترتب شان آنان و اعمالشان بر طبق میثاق را در ضمن ترتب صدق هر صادقی بر میثاقی که از وی گرفته‌اند بیان می‌کند، (ساده‌تر بگویم در دو آیه مورد بحث سخنی صریح از عالم ذر به میان نیامده، تنها در آیه اولی فرموده از انبیاء میثاقی محکم گرفتیم، و در آیه دومی فرموده تا از صادقان بخواهد که صدق خود را نشان دهند، تا در دنیا گفتار و کردارشان از میثاق ازلی حکایت کند و آن را نشان دهد).

و چون در آیه دوم خصوص انبیاء (علیه السلام) مورد گفتار قرار نگرفته‌اند، بلکه عنوانی کلی یعنی صادقان مورد کلام واقع شده‌اند، لذا سرانجام کفار را هم با اینکه از انبیاء نیستند بیان فرموده، پس گویا فرموده: ما از انبیاء میثاقی غلیظ گرفتیم، مبنی بر اینکه بر دین واحد متفق الکلمه باشند و همان را تبلیغ کنند، تا در نتیجه خدای تعالی با تکلیف و هدایت خود از صادقان بخواهد که عمل و گفتارشان نمایانگر آن میثاق باشد، از ایشان صدق در اعتقاد و عمل را مطالبه کند، انبیاء هم همین کار را کردند، و خداوند پاداشی برای آنان مقدر فرمود، و برای کافران عذابی دردناک آماده کرده.

از اینجا معلوم می‌شود که چرا در دو آیه مورد بحث التفات به کار رفته، در آیه اول ﴿وَإِذْ أَخَذْنَا﴾ و چون گرفتیم» سیاق، سیاق متکلم بود ولی در آیه دومی غایب شد «لیستل - تا خدا بازخواست کند» نکته این التفات این است که میثاق عبارت است از پیمان بر پرستش او به تنهایی و شرک نورزیدن بر او، و این هر چند که با وساطت ملائکه صورت گرفته، و به همین جهت کلمه «گرفتیم» به کار رفته، ولی در حقیقت آن کسی که از صادقان مطالبه صدق می‌کند، و کافران را عذاب می‌کند، تنها خدا است، لذا در آیه دوم فرمود «تا مطالبه کند» تا همه مردم تنها او را بپرستند (دقت بفرمایید).

بحث روایتی [روایاتی در باره‌شان نزول آیه: ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ...﴾ و آیه: ﴿مَا جَعَلَ

أَدْعِيَاءَكُمْ أَبْنَاءَكُمْ﴾]

در مجمع البیان ذیل آیه ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ﴾ گفته: این آیات در باره ابی سفیان

^۱ اعراف، آیه ۱۷۲.

بن حرب، و عکرمة بن ابی جهل، و ابی الاعور سلمی، نازل شده، که وقتی جنگ احد تمام شد، از رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) امان گرفتند، و سپس به مدینه آمده بر عبد الله بن ابی وارد شدند، و آنگاه بوسیله میزبان خود از رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) رخصت خواستند تا با آن جناب گفتگو کنند، بعد از کسب اجازه به اتفاق میزبان و عبد الله بن سعید بن ابی سرح، و طعمه بن ابیرق، به خدمت آن جناب رفتند، و گفتند ای محمد! تو دست از خدایان ما بردار، و «لات» و «عزی» و «منات» را ناسزا مگو، و چون ما معتقد باش که این خدایان شفاعت می کنند کسی را که آنها را پرستد، ما نیز دست از پروردگار تو برمی داریم، این سخن سخت بر رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) گران آمد، عمر بن خطاب گفت: یا رسول الله اجازه بده تا هم اکنون گردنشان را بزنی، فرمود: آخر من به ایشان امان داده‌ام، ناگزیر دستور داد تا از مدینه بیرونشان کنند، آنگاه می گوید: آیه ﴿وَلَا تَطْعَمِ الْكَافِرِينَ﴾ در این باره نازل شد، که مراد از کافرین کفار اهل مکه ابو سفیان و ابو اعور سلمی و عکرمة است، و مراد از ﴿وَالْمُنَافِقِينَ﴾ ابن ابی، و ابن سعید، و طعمه می باشد.^۱

مؤلف: اجمال این داستان را سیوطی هم در الدر المثور از ابن جریر از ابن عباس روایت کرده، البته روایات دیگری در شان نزول آیه مزبور هست که چون از سیاق آیات بیگانه بودند، از نقل آنها صرف نظر کردیم.^۲ و در تفسیر قمی در ذیل آیه ﴿وَمَا جَعَلَ أَدْعِيَاءَكُمْ أَبْنَاءَكُمْ﴾ می گوید: پدرم از ابن ابی عمیر، از جمیل، از امام صادق (علیه السلام) برایم حدیث کرد، که فرمود: سبب نزول این آیه این بود که وقتی رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) با خدیجه دختر خویلد ازدواج کرد، به منظور تجارت از مکه به عکاظ رفت و در آنجا زید را دید که در معرض فروش قرار گرفته، او را جوانی زیرک و تیزهوش و عقیف یافت، پس وی را خریداری کرد، و همین که به نبوت رسید، زید را به اسلام دعوت نمود، و زید مسلمان شد، از آن روز مردم به وی می گفتند: مولی محمد (صلی الله علیه و آله و سلم).

از سوی دیگر وقتی حارثة بن شراحیل کلبی از سرگذشت پسرش زید خبردار شد، به مکه آمد (تا فرزندش را از مولایش خریده آزاد کند)، و حارثة مردی محترم و بزرگ بود، نزد ابو طالب آمده گفت: ای ابو طالب! پسر من (در حادثه ای) اسیر شده، و شنیده‌ام که دست به

^۱ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۳۵.

^۲ الدر المثور، ج ۵، ص ۱۸۰.

دست بفروش رفته، تا به دست برادرزاده‌ات افتاده، (از تو خواهش می‌کنم) به ایشان پیشنهاد کنی یا پسرم را بفروشد، و یا عوض آن غلامی دیگر بگیرد، و یا آزادش کند.

ابو طالب با رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) صحبت کرد، حضرت فرمود: من او را آزاد کردم هر جا می‌خواهد برود، حارثه برخاست و دست زید را گرفت و گفت: پسر بر خیز و به شرافت و حسب و آبروی سابقت برگرد، زید گفت: به هیچ وجه تا زنده‌ام از رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) جدا نمی‌شوم، حارثه گفت: آیا دست از شرافت و دودمان خود بر می‌داری، و برده قریش می‌شوی؟ زید مجدداً گفت به هیچ وجه و تا چندی که زنده‌ام از رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) جدا نمی‌شوم، پدرش خشم کرده گفت ای گروه قریش شاهد باشید که من از او بیزار می‌باشم و او دیگر پسر من نیست، رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) به حاضران خطاب کرد که شاهد باشید، زید پسر من است، از من ارث می‌برد، و من از او ارث می‌برم. از آن روز مردم به زید می‌گفتند: «ابن محمد» و رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) او را دوست می‌داشت، و نامش را «زید محبت» گذاشته بود.

بعد از آنکه رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) به مدینه مهاجرت فرمود، زینب دختر جحش را به ازدواج زید درآورد، روزی دیر به خدمت رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) رفت، آن جناب به منزل وی رفت تا از او خبر بگیرد، و در آن هنگام زینب وسط اطاق خود نشسته، و با «فهر» (سنگی که ادویه را با آن نرم می‌کنند) عطر جامد خود را می‌سایید، رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) درب را باز کرد تا از زینب خبر بگیرد، ناگهان چشمش به زینب که زنی زیبا بود بیفتاد و گفت: منزه است خدا آفریدگار نور و ﴿فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ﴾ و سپس به منزل خود برگشت، در حالی که به یاد زیبایی او بود.

زید به منزل آمد، زینب جریان را به شوهرش گفت: زید گفت: آیا میل داری تو را طلاق دهم تا رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) با تو ازدواج کند؟ زینب گفت: می‌ترسم تو طلاقم بدهی، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) هم با من ازدواج نکند، زید نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) رفت و عرضه داشت: پدر و مادرم فدایت، زینب جریانی به این صورت برایم تعریف کرد، آیا میل داری من او را طلاق دهم تا شما با او ازدواج کنید؟ فرمود: نه، برو و از خدا بترس، و همسرت را نگهدار، خدای تعالی این جریان را حکایت کرده و فرمود ﴿أَمْسِكْ عَلَيْكَ زَوْجَكَ وَاتَّقِ اللَّهَ وَتُخْفِي فِي نَفْسِكَ مَا اللَّهُ مُبْدِيهِ وَتَخْشَى النَّاسَ وَاللَّهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَاهُ فَلَمَّا قَضَى زَيْدٌ مِنْهَا وَطَرًا زَوَّجْنَاكَهَا... وَكَانَ أَمْرُ اللَّهِ مَفْعُولًا﴾ پس خدای تعالی در بالای عرش خود زینب را به ازدواج آن جناب درآورد.

منافقین گفتند: زنان پسران ما را بر ما حرام می‌کند، آن وقت خودش همسر پسرش زید را می‌گیرد، خدای تعالی در پاسخ آنان فرمود: ﴿وَمَا جَعَلَ أَدْعِيَاءَكُمْ أَبْنَاءَكُمْ... يَهْدِي السَّبِيلَ﴾^۱.

مؤلف: سیوطی قریب به این مضمون را با مختصری اختلاف در الدر المثنور از ابن مردویه از ابن عباس روایت کرده^۲.

و نیز در الدر المثنور است که احمد و ابو داوود و ابن مردویه، از جابر روایت کرده‌اند که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) می‌فرمود: من اولای به هر مؤمنم از خود او، پس هر مردی از دنیا برود، و قرضی بگذارد، آن قرض به عهده من است، و هر کس بمیرد و مالی از خود بگذارد، از آن ورثه اوست^۳.
مؤلف: در این معنا روایات دیگری از طریق شیعه و اهل سنت رسیده.

چند روایت حاکی از اینکه پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) فرمود هر که را من مولایم علی (علیه السلام) مولا است در ذیل جمله: ﴿النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ﴾

و در همان کتاب است که ابن ابی شیبیه و احمد و نسایی، از بریده روایت کرده‌اند که گفت: من با علی (علیه السلام) در جنگ یمن شرکت داشتم، و از او جفایی دیدم، پس همین که به مدینه برگشته، شرفیاب محضر رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) شدم، نزد آن جناب از علی بدگویی کردم و عیب گرفتم، دیدم که رنگ آن جناب دگرگون شد، و فرمود: ای بریده مگر من اولی به مؤمنین از خود آنان نیستم؟ عرض کردم: بله یا رسول الله فرمود: پس هر که من مولای اویم، علی مولای اوست^۴.

و در احتجاج از عبد الله بن جعفر بن ابی طالب روایت کرده که در ضمن حدیثی طولانی گفت: از رسول خدا شنیدم که می‌فرمود: من به مؤمنین اولی هستم از خود آنان، هر کس من اولایم به او از خود او، تو اولی هستی به او از خودش، و این سخن را خطاب به علی که در خانه در مقابل حضرت بود فرمود^۵.

مؤلف: این روایت را کافی هم به سند خود از جعفر از آن جناب نقل کرده، و احادیث در این معنا از طریق شیعه و سنی از حد شمار بیرون است^۶.

^۱ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۷۳ و ۱۷۲.

^۲ الدر المثنور، ج ۵، ص ۱۸۱.

^۳ الدر المثنور، ج ۵، ص ۱۸۲.

^۴ الدر المثنور، ج ۵، ص ۱۸۲.

^۵ نور الثقلین، ج ۴ ص ۲۴۱ ش ۲۶، به نقل از احتجاج.

^۶ اصول کافی، ج ۱، ص ۴۰۶، ح ۶.

و در کافی به سند خود از حنان روایت کرده که گفت: به امام صادق (علیه السلام)

عرضه داشتیم که: موالی (بردگان) چه حقی از آدم می‌برند؟ فرمود: هیچ سهمی از ارث به ایشان نمی‌رسد، مگر همان که قرآن فرمود: ﴿إِلَّا أَنْ تَفْعَلُوا إِلَىٰ أَوْلِيَائِكُمْ مَعْرُوفًا﴾^۱.

و در الدر المنثور است که ابن مردویه از ابن عباس روایت کرده که گفت: شخصی از رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) پرسید: چه وقت از تو پیمان گرفتند؟ فرمود آن وقت که آدم بین روح و جسد بود^۲.
مؤلف: این روایت با همین لفظ و عبارت به چند طریق مختلف از آن جناب نقل شده، و معنایش این است که میثاقی که گرفته شد، در نشاهای قبل از نشاه دنیا بود.

^۱ فروع کافی، ج ۷، ص ۱۳۵، ح ۳.

^۲ الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۸۴.

[سورة احزاب (٣٣): آيات ٩ تا ٢٧]

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ جَاءَتْكُمْ جُنُودٌ فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا وَجُنُودًا لَمْ تَرَوْهَا وَكَانَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرًا ٩ إِذْ جَاؤُكُمْ مِنْ فَوْقِكُمْ وَمِنْ أَسْفَلَ مِنْكُمْ وَإِذْ زَاغَتِ الْأَبْصَارُ وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ وَتَظُنُّونَ بِاللَّهِ الظُّنُونَا ١٠ هُنَالِكَ ابْتُلِيَ الْمُؤْمِنُونَ وَزُلْزِلُوا زَلْزَالًا شَدِيدًا ١١ وَإِذْ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ إِلَّا غُرُورًا ١٢ وَإِذْ قَالَتْ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ يَا أَهْلَ يَثْرِبَ لَا مُقَامَ لَكُمْ فَارْجِعُوا وَيَسْتَأْذِنُ فَرِيقٌ مِنْهُمُ النَّبِيَّ يَقُولُونَ إِنَّ بُيُوتَنَا عَوْرَةٌ وَمَا هِيَ بِعَوْرَةٍ إِنْ يُرِيدُونَ إِلَّا فِرَارًا ١٣ وَلَوْ دُخِلَتْ عَلَيْهِمْ مِنْ أَقْطَارِهَا ثُمَّ سُئِلُوا الْفِتْنَةَ لآتَوْهَا وَمَا تَلَبَّثُوا بِهَا إِلَّا يَسِيرًا ١٤ وَلَقَدْ كَانُوا عَاهَدُوا اللَّهَ مِنْ قَبْلُ لَا يُولُونَ الدُّبَارَ وَكَانَ عَهْدُ اللَّهِ مَسْئُولًا ١٥ قُلْ لَنْ يَنْفَعَكُمْ الْفِرَارُ إِنْ فَرَرْتُمْ مِنَ الْمَوْتِ أَوِ الْقَتْلِ وَإِذًا لَا تُمَتَّعُونَ إِلَّا قَلِيلًا ١٦ قُلْ مَنْ ذَا الَّذِي يَعْصِمُكُمْ مِنَ اللَّهِ إِنْ أَرَادَ بِكُمْ سُوءًا أَوْ أَرَادَ بِكُمْ رَحْمَةً وَلَا يَجِدُونَ لَهُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا ١٧ قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ الْمُعَوِّقِينَ مِنْكُمْ وَالْقَائِلِينَ لِإِخْوَانِهِمْ هَلُمَّ إِلَيْنَا وَلَا يَأْتُونَ الْبَأْسَ إِلَّا قَلِيلًا ١٨ أَشِحَّةً عَلَيْكُمْ فَإِذَا جَاءَ الْخَوْفُ رَأَيْتَهُمْ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ تَدُورُ أَعْيُنُهُمْ كَالَّذِي يُغْشَى عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ فَإِذَا ذَهَبَ الْخَوْفُ سَلَقُوكُمْ بِالسِّنَةِ حِدَادٍ أَشِحَّةً عَلَى الْخَيْرِ أُولَئِكَ لَمْ يُؤْمِنُوا فَأَحْبَطَ اللَّهُ أَعْمَالَهُمْ وَكَانَ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا ١٩ يَحْسَبُونَ الْأَحْزَابَ لَمْ يَذْهَبُوا وَإِنْ يَأْتِ الْأَحْزَابَ يَوَدُّوا لَوْ أَنَّهُمْ بَادُونَ فِي الْأَعْرَابِ يَسْتُلُونَ عَنْ أَنْبَائِكُمْ

وَلَوْ كَانُوا فِيكُمْ مَا قَاتَلُوا إِلَّا قَلِيلًا ۚ ۲۰ لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِمَن كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَالْيَوْمَ
 الْآخِرَ وَذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا ۚ ۲۱ وَلَمَّا رَأَى الْمُؤْمِنُونَ الْأَحْزَابَ قَالُوا هَذَا مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَ مَا
 زَادَهُمْ إِلَّا إِيمَانًا وَتَسْلِيمًا ۚ ۲۲ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رَجُلٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَن قَضَىٰ نَحْبَهُ وَمِنْهُمْ مَن
 يَنْتَظِرُ وَمَا بَدَّلُوا تَبْدِيلًا ۚ ۲۳ لِيَجْزِيَ اللَّهُ الصَّادِقِينَ بِصِدْقِهِمْ وَيُعَذِّبَ الْمُنَافِقِينَ إِنْ شَاءَ أَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ إِنْ اللَّهُ كَانَ
 غَفُورًا رَحِيمًا ۚ ۲۴ وَرَدَّ اللَّهُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِغَيْظِهِمْ لَمْ يَنَالُوا خَيْرًا وَكَفَى اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ وَكَانَ اللَّهُ قَوْبًا عَزِيزًا
 ۚ ۲۵ وَأَنْزَلَ الَّذِينَ ظَاهَرُوهُمْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مِنْ صَيَاصِبِهِمْ وَقَذَفَ فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ فَرِيقًا تَقْتُلُونَ وَتَأْسِرُونَ
 فَرِيقًا ۚ ۲۶ وَأَوْرَثَكُمْ أَرْضَهُمْ وَدِيَارَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ وَأَرْضًا لَمْ تَطَّوْهَا وَكَانَ اللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرًا ﴿۲۷﴾

ترجمه آیات

ای کسانی که ایمان آورده‌اید نعمتی را که خدا به شما ارزانی داشته به یاد آورید و فراموش نکنید روزی
 را که لشکرها به سویتان آمدند، ما، بادی و لشکری که نمی‌دیدید بر شما فرستادیم، و خدا به آنچه شما می‌کنید
 پیناست (۹).

هنگامی که از نقطه بالا و از پایین‌تر شما بیامدند، آن روزی که چشمها از ترس خیره، و دلها به گلوگاه
 رسید، و در باره خدا به پندارها افتادید (۱۰).

در آن هنگام بود که مؤمنین آزمایش شدند، و سخت متزلزل گشتند (۱۱).

همان روزی که منافقان و بیمار دلان گفتند: خدا و رسولش جز فریبی به ما وعده ندادند (۱۲).

روزی که طائفه‌ای از ایشان گفتند: ای اهل مدینه! دیگر جای درنگ برایتان نیست، برگردید، وعده‌ای
 از ایشان از پیامبر اجازه برگشتن گرفتند، به این بهانه که گفتند خانه‌های ما در و بام محکمی ندارد، در حالی که
 چنین نبود، و منظوری جز فرار نداشتند (۱۳).

به شهادت اینکه اگر دشمن از هر سو بر آنان در خانه‌هایشان درآیند، و بخواهند که اینان دست از دین
 بردارند، جز اندکی بدون درنگ از دین بر می‌گردند (۱۴).

در حالی که قبلا با خدا عهد بستند که پشت به خدا و دین نکنند، و خدا از عهد خود بازخواست خواهد کرد (۱۵).

بگو به فرضی هم که از مرگ یا کشته شدن فرار کنید، تازه جز اندکی زندگی نخواهید کرد (۱۶).
بگو آن کیست که شما را از خدا اگر بدی شما را بخواهد نگه بدارد؟ و یا جلو رحمت او را اگر رحمت شما را بخواهد بگیرد؟ نه، به غیر خدا ولی و یآوری برای خود نخواهند یافت (۱۷).

و بدانند که خدا می‌شناسد چه کسانی از شما امروز و فردا کردند، و چه کسانی بودند که به برادران خود گفتند: نزد ما بیاید، و به جنگ نروید، اینها جز اندکی به جنگ حاضر نمی‌شوند (۱۸).

آنان نسبت به جان خود بر شما بخل می‌ورزند، به شهادت اینکه وقتی پای ترس به میان می‌آید، ایشان را می‌بینی که وقتی به تو نگاه می‌کنند مانند کسی که به غشوه مرگ افتاده، حدقه‌هایشان می‌چرخد، ولی چون ترس تمام می‌شود، با زبانهایی تیز به شما طعن می‌زنند، و در خیر رساندن بخیلند، ایشان ایمان نیاورده‌اند، و خدا هم اعمال نیکشان را بی‌اجر کرده، و این برای خدا آسان است (۱۹).

پنداشتند احزاب هنوز نرفته‌اند، و اگر هم برگردند، دوست می‌دارند ای کاش به بادیه رفته بودند، و از آنجا جویای اخبار شما می‌شدند، و به فرضی هم در میان شما باشند، جز اندکی قتال نمی‌کنند (۲۰).

در حالی که شما می‌توانستید به رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) به خوبی تاسی کنید، و این وظیفه هر کسی است که امید به خدا و روز جزا دارد، و بسیار یاد خدا می‌کند (۲۱).

و چون مؤمنان احزاب را دیدند، گفتند: این همان وعده‌ای است که خدا و رسولش به ما داد، و خدا و رسولش راست گفتند، و از دیدن احزاب جز بیشتر شدن ایمان و تسلیم، بهره‌ای نگرفتند (۲۲).

بعضی از مؤمنان مردانی هستند که بر هر چه با خدا عهد بستند وفا کردند، پس بعضی‌شان از دنیا رفتند، و بعضی دیگر منتظرند و هیچ چیز را تبدیل نکردند (۲۳).

تا خدا به صادقان، پاداش صدقشان را دهد و منافقان را اگر خواست عذاب کند، و یا بر آنان توبه کند، که خدا آمرزنده رحیم است (۲۴).

و خدا آنان را که کافر شدند، به غیظشان برگردانید، به هیچ خیری نرسیدند، و خدا زحمت جنگ را هم از مؤمنان برداشت، و خدا همواره توانا و عزیز است (۲۵).

و یاران کتابی ایشان را که کمکشان کردند از قلعه‌هایشان بیرون کرد، و ترس در دل‌هایشان بیفکند، عده‌ای از ایشان را کشتید، و جمعی دیگر را اسیر کردید (۲۶).

و سرزمین ایشان، و خانه‌هایشان، و اموالشان، و زمینی را که تا امروز در آن قدم نهاده بودید، همه را به شما ارث داد، و خدا همواره بر هر چیزی توانا است (۲۷).

بیان آیات بیان آیات مربوط به داستان جنگ احزاب (خندق)

در این آیات، داستان جنگ خندق، و به دنبالش سرگذشت بنی قریظه را آورده، و وجه اتصالش به ما قبل این است که در این آیات نیز در باره حفظ عهد و پیمان شکنی گفتگو شده است.

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ جَاءَتْكُمْ جُنُودٌ... بَصِيرًا﴾

این آیه مؤمنین را یادآوری می‌کند که در ایام جنگ خندق چه نعمتها به ایشان ارزانی داشت، ایشان را یاری، و شر لشکر مشرکین را از ایشان برگردانید، با اینکه لشکریانی مجهز، و از شعوب و قبائل گوناگون بودند، از غطفان، از قریش، احابیش، کنانه، یهودیان بنی قریظه، بنی النضیر جمع کثیری آن لشکر را تشکیل داده بودند، و مسلمانان را از بالا و پایین احاطه کرده بودند، با این حال خدای تعالی باد را بر آنان مسلط کرد، و فرشتگانی فرستاد تا بیچاره‌شان کردند.

کلمه «اذ» در جمله «اذ جاءتکم» ظرف است برای نعمت، یا برای ثبوت آن، ﴿جَاءَتْكُمْ جُنُودٌ﴾، لشکرهایی از هر طائفه به سر وقتان آمدند، لشکری از غطفان، لشکری از قریش، و لشکریانی از سایر قبائل، «فارسلنا» این جمله بیان آن نعمت است، و آن عبارت است از فرستادن باد که متفرع بر آمدن لشکریان است، و چون متفرع بر آمدن آنها است، حرف «فاء» بر سر جمله آورد، ﴿عَلَيْهِمْ رِيحًا﴾، فرستادیم بر آنان بادی، که مراد از آن، باد صبا است، چون نسیمی سرد در شبهایی زمستانی بوده، ﴿وَجُنُودًا لَمْ تَرَوْهَا﴾ لشکرهایی که شما ایشان را نمی‌دیدید، و آن ملائکه بودند که برای بیچاره کردن لشکر کفر آمدند، ﴿وَكَانَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرًا﴾ و خدا به آنچه می‌کنید بیناست.

﴿إِذْ جَاءُوكُم مِّن فَوْقِكُمْ وَمِنْ أَسْفَلَ مِنكُمْ...﴾

لشکری که از بالای سر مسلمانان یعنی از طرف مشرق مدینه آمدند، قبيله غطفان، و یهودیان بنی قریظه، و بنی نضیر بودند، و لشکری که از پایین مسلمانان آمدند، یعنی از طرف غرب مدینه آمدند، قریش و هم پیمانان آنان از احابیش و کنانه بودند، و بنابراین جمله ﴿إِذْ جَاءُوكُم مِّن فَوْقِكُمْ وَمِنْ أَسْفَلَ مِنكُمْ﴾ عطف بیان است برای جمله ﴿إِذْ جَاءَتْكُمْ جُنُودٌ﴾.

و جمله ﴿إِذْ زَاغَتِ الْأَبْصَارُ وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ﴾ عطف بیان دیگری است برای جمله ﴿إِذْ جَاءَتْكُمْ...﴾، و کلمه «زاغت» از زیغ بصر است، که به معنای کجی دید چشم -

است، و مراد از قلوب جانها و مراد از حناجر، حنجره‌ها است، که به معنای جوف حلقوم است. و این دو وصف یعنی کجی چشم، و رسیدن جانها به گلو، کنایه است از کمال چیرگی ترس بر آدمی، و مسلمانان در آن روز آن قدر ترسیدند که به حال جان دادن افتادند، که در آن حال چشم تعادل خود را از دست می‌دهد، و جان به گلوگاه می‌رسد.

﴿وَتَنْظُنُونَ بِاللَّهِ الظُّنُونَا﴾ یعنی منافقین و کسانی که بیمار دل بودند، آن روز در باره خدا گمانها کردند، بعضی از آنها گفتند: کفار به زودی غلبه می‌کنند، و بر مدینه مسلط می‌شوند، بعضی دیگر گفتند: بزودی اسلام از بین می‌رود و اثری از دین نمی‌ماند، بعضی دیگر گفتند: جاهلیت دو باره جان می‌گیرد، بعضی دیگر گفتند: خدا و رسول او مسلمانان را گول زدند، و از این قبیل پندارهای باطل.

حکایت ترس و بهانه تراشی منافقان و بیمار دلان بعد از مشاهده لشکر انبوه دشمن و

سخن پراکنی‌هایشان در جهت تضعیف روحیه مؤمنین

﴿هُنَالِكَ ابْتُلِيَ الْمُؤْمِنُونَ وَزُلْزِلُوا زِلْزَالًا شَدِيدًا﴾

کلمه «هنالک» که اسم اشاره است و مخصوص اشاره به دور است، دور از جهت زمان، و یا دور از جهت مکان، در اینجا اشاره است به زمان آمدن آن لشکرها، که برای مسلمانان مشکلی بود که حل آن بسیار دور به نظر می‌رسید، و کلمه «ابتلاء» به معنای امتحان، و «زلزال» به معنای اضطراب، و «شدة» به معنای قوت است، چیزی که هست موارد استعمال شدید و قوی مختلف است، چون غالب موارد استعمال شدید در محسوسات است، و غالب موارد استعمال قوی به طوری که گفته‌اند در غیر محسوسات است، و به همین جهت به خدای تعالی قوی گفته می‌شود، ولی شدید گفته نمی‌شود.

و معنای آیه این است که در آن زمان سخت، مؤمنین امتحان شدند، و از ترس دچار اضطرابی سخت گشتند.

﴿وَإِذْ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ إِلَّا غُرُورًا﴾

منظور از آنهایی که در دل‌هایشان مرض دارند افراد ضعیف‌الایمان از مؤمنین‌اند، و این دسته غیر منافقین هستند که اظهار اسلام نموده و کفر باطنی خود را پنهان می‌دارند و اگر منافقین، پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) را رسول خواندند، با اینکه در باطن او را پیامبر نمی‌دانستند، باز برای همین است که اظهار اسلام کنند. کلمه «غرور» به معنای این است که کسی آدمی را به شری وادار کند که به صورت خیر باشد، و این عمل او را غرور (فریب) می‌خوانند، و عمل ما را که فریب او را خورده و آن

عمل را مرتکب شده‌ایم «اغترار» می‌خوانند، راغب گفته: معنای اینکه بگوییم: «غررت فلانا» این است که من رگ خواب فلانی را یافتم، و توانستم فریضش دهم، و به آنچه از او می‌خواستم برسیم، و کلمه «غرة» به کسره غین، به معنای غفلت در بیداری است.^۱

و وعده‌ای که منافقین آن را فریبی از خدا و رسول خواندند، به قرینه مقام، وعده فتح و غلبه اسلام بر همه ادیان است، و این وعده در کلام خدای تعالی مکرر آمده، هم چنان که در روایات هم آمده که منافقین گفته بودند محمد (صلی الله علیه و آله و سلم) به ما وعده می‌دهد که شهرهای کسری و قیصر را برای ما فتح می‌کند، با اینکه ما جرأت نداریم در خانه خود تا مستراح برویم؟!!

﴿وَإِذْ قَالَتْ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ يَا أَهْلَ يَثْرِبَ لَا مُقَامَ لَكُمْ فَارْجِعُوا﴾

کلمه «یثرب» نام قدیمی مدینه طیبه است، قبل از ظهور اسلام این شهر را یثرب می‌خواندند، بعد از آنکه رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) به این شهر هجرت کردند نامش را «مدینه الرسول» نهادند، و سپس کلمه رسول را از آن حذف کرده و به مدینه مشهور گردید.

و کلمه «مقام» به ضمه میم به معنای اقامه است، و اینکه گفتند ای اهل مدینه شما در این جا مقام ندارید، و ناگزیر باید برگردید، معنایش این است که دیگر معنا ندارد در این جا اقامت کنید، چون در مقابل لشکرهای مشرکین تاب نمی‌آورید، و ناگزیر باید برگردید.

خدای تعالی بعد از حکایت این کلام از منافقین، کلام یک دسته دیگر را هم حکایت کرده، و بر کلام اول عطف نموده، و فرموده ﴿وَیَسْتَأْذِنُ فَرِیقٌ مِنْهُمْ﴾، یعنی یک دسته از منافقین و کسانی که در دل بیماری سستی ایمان دارند، «النبی» از رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) اجازه مراجعت می‌خواهند، «یقولون» در هنگام اجازه خواستن می‌گویند: ﴿إِنَّ بَیوتَنَا عَوْرَةٌ﴾، یعنی خانه‌های ما، در و دیوار درستی ندارد، و ایمن از آمدن دزد و حمله دشمن نیستیم، ﴿وَمَا هِيَ بِعَوْرَةٍ إِنْ یُریدُونَ إِلَّا فِرَارًا﴾، یعنی دروغ می‌گویند و خانه‌هایشان بدون در و دیوار نیست، و از این حرف جز فرار از جهاد منظوری ندارند.

﴿وَلَوْ دَخَلَتْ عَلَيْهِمْ مِنْ أَقْطَارِهَا ثُمَّ سَأَلُوا الْفِتْنَةَ لَأْتَوْهَا وَمَا تَلَبَّثُوا بِهَا إِلَّا یَسِیرًا﴾

ضمیرهای جمع همه به منافقین و بیماردلان، و ضمیر در فعل «دخلت» به کلمه «بیوت» برمی‌گردد، و معنای جمله ﴿دَخَلَتْ عَلَيْهِمْ﴾ این است که: اگر لشکریان مشرکین

^۱ مفردات راغب، ماده غرر.

داخل خانه‌ها شوند، در حالی که دخول بر آنان نیز باشد، جز اندکی درنگ نمی‌کنند، و کلمه «اقطار» جمع قطر به معنای ناحیه و جانب است، و مراد از فتنه به قرینه مقام، برگشتن از دین، و مراد از درخواست آن، درخواست از ایشان است، و کلمه «تلبث» به معنای درنگ کردن است.

و معنای آیه این است که اگر لشکرهای مشرکین از اطراف، داخل خانه‌های ایشان شوند، و آنان در خانه‌ها باشند، آنگاه از ایشان بخواهند که از دین برگردند، حتماً پیشنهاد آنان را می‌پذیرند، و جز اندکی از زمان درنگ نمی‌کنند مگر همان قدر که پیشنهاد کفار طول کشیده باشد، و منظور این است که این عده تا آنجا پایداری در دین دارند، که آسایش و منافعشان از بین نرود، و اما اگر با هجوم دشمن منافعشان در خطر بیفتد، و یا پای جنگ پیش بیاید، دیگر پایداری نمی‌کنند، و بدون درنگ از دین برمی‌گردند.

﴿وَلَقَدْ كَانُوا عَاهِدُوا لَلَّهِ مِن قَبْلُ لَا يُؤَلُّونَ الْأَدْبَارَ وَكَانَ عَهْدُ اللَّهِ مَسْئُولًا﴾

لام در «لقد» لام قسم است، و معنای ﴿لَا يُؤَلُّونَ الْأَدْبَارَ﴾ این است که پشت به دشمن نکرده از جنگ نمی‌گریزند، و این جمله بیان آن عهده‌ی است که قبلاً کرده بودند، و بعید نیست که مراد از عهد آنان از سابق، بیعتی باشد که بر مساله ایمان به خدا و رسولش، و دینی که آن جناب آورده با آن جناب کرده‌اند، و یکی از احکام دینی که آن جناب آورده مساله جهاد و حرمت فرار از جنگ است، و معنای آیه روشن است.

﴿قُلْ لَن يَنْفَعَكُمُ الْفِرَارُ إِن فَرَرْتُمْ مِنَ الْمَوْتِ أَوِ الْقَتْلِ وَإِذًا لَا تُمَتَّعُونَ إِلَّا قَلِيلًا﴾

یعنی بگو اگر از مرگ و یا قتل فرار کنید، این فرار سودی به حالتان ندارد، و جز اندکی زنده نمی‌مانید، برای اینکه هر کسی باید روزی بمیرد، و هر نفس‌کشی اجلی معین و حتمی دارد، که حتی یک ساعت عقب و جلو نمی‌شود، پس فرار از جنگ در تاخیر اجل هیچ اثری ندارد.

﴿وَإِذًا لَا تُمَتَّعُونَ إِلَّا قَلِيلًا﴾ یعنی به فرضی هم که فرار از جنگ در تاخیر اجل شما مؤثر باشد، تازه چقدر زندگی می‌کنید؟ در چنین فرضی تازه بهره‌مندیتان از زندگی بسیار اندک، و یا در زمانی اندک است، چون بالاخره تمام می‌شود.

﴿قُلْ مَنْ ذَا الَّذِي يَعْصِمُكُم مِّنَ اللَّهِ إِن أَرَادَ بِكُمْ سُوءًا أَوْ أَرَادَ بِكُمْ رَحْمَةً وَلَا يَجِدُونَ لَهُم مِّن دُونِ اللَّهِ وَكِيًا وَلَا نَصِيرًا﴾

آیه قبلی منافقین را هشدار می‌داد که زندگی انسان مدت و اجلی معین دارد، که با آن تقدیر، دیگر فرار از جنگ هیچ سودی ندارد، و در این آیه تذکرشان می‌دهد که خیر و شر همه

تابع اراده خدا است، و بس، و هیچ سببی از اسباب، از نفوذ اراده خدا جلوگیری نمی‌شود، و هیچ کس آدمی را از اراده خدا اگر به شر تعلق گرفته باشد نگه نمی‌دارد، پس حزم و احتیاط این را اقتضاء می‌کند که انسان توکل به خدا نموده و امور را محول به او کند.

و از آنجا که منافقین و بیماردلان به خاطر مرضی که دارند، و یا کفری که در دل پنهان کرده‌اند و دل‌هایشان مشغول بدانست، خدای تعالی که تا کنون به رسول گرامی خود دستور داده بود با ایشان صحبت کند، در این جا خودش صحبت کرده، و فرموده ﴿وَلَا يَجِدُونَ لَهُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا﴾ ایشان غیر از خدا ولی و یآوری برای خود نمی‌یابند.

﴿قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ الْمُعَوِّقِينَ مِنْكُمْ ... يَسِيرًا﴾

کلمه «معوقین» اسم فاعل از تعویق است که به معنای منصرف کردن و تاخیر انداختن است، و کلمه «هلم» اسم فعلی است که معنای «بیا» را می‌دهد، و چون اسم فعل است تشبیه و جمع ندارد، این البته در لغت حجاز چنین است، و کلمه «باس» به معنای شدت و جنگ و کلمه «اشحۃ» جمع شحیح است، که به معنای بخیل است، و جمله «﴿كَأَلَدِي يُغْشَى عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ﴾» به معنای کسی است که غشوه مرگ او را گرفته باشد، و در نتیجه مشاعر خود را از دست داده و چشمانش در حدقه بگردش درآمده باشد، و کلمه «سلق» - به فتحه سین و سکون لام - به معنای زدن و طعنه است. و معنای دو آیه این است که: خدا می‌شناسد آن کسان از شما را که مردم را از شرکت در جهاد بازمی‌دارند، و آن منافقینی را که از شرکت مسلمانان در جهاد جلوگیری می‌کنند، و نیز آن منافقین را که به برادران منافق خود و یا به بیماردلان می‌گویند بیایید نزد ما و به جهاد نروید، و خود کمتر در جهاد شرکت نموده و از شما مسلمانان جان خود را دریغ می‌دارند.

و همین که آتش جنگ شعله‌ور شد، ایشان را می‌بینی که از ترس به تو نگاه می‌کنند، اما نگاهی بدون اراده، و چشمانشان در حدقه کنترل ندارد، و مانند چشمان شخص محتضر در حدقه می‌گردد، و همین که ترس از بین رفت، شما را با زبان‌هایی تیزتر از شمشیر می‌زنند، در حالی که از آن خیری که به شما رسیده ناراحتند، و بدان بخل می‌ورزند.

اینگونه افراد - که نشانیهایشان را دادیم - ایمان نیاورده‌اند، به این معنا که ایمان در دل‌هایشان جایگیر نشده، هر چند که در زبان آن را اظهار می‌کنند پس خداوند اعمال آنان را بی‌اجر نموده و این کار برای خدا آسان است.

﴿يَحْسَبُونَ الْأَحْزَابَ لَمْ يَذْهَبُوا...﴾

یعنی از شدت ترس هنوز گمان می‌کنند که احزاب - لشکر دشمن - فرار نکرده‌اند (و)

اگر آنها را احزاب خواند چون همگی علیه رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) متحد شده بودند) و اگر احزاب بعد از رفتن از مدینه بار دیگر برگردند، این منافقین دوست می دارند ای کاش از مدینه بیرون شویم، و در بادیه منزل بگیریم، و از آنجا خبر مسلمین را به دست آوریم، که از بین رفتند یا نه، ﴿يَسْتَلُونَ عَنْ أَنْبَائِكُمْ﴾ از آنجا اخبار شما را به دست آورند، ﴿وَلَوْ كَانُوا فِيكُمْ﴾ و به فرضی که به بادیه نروند، و در بین شما بمانند، ﴿مَا قَاتَلُوا إِلَّا قَلِيلًا﴾ قتال نمی کنند مگر اندکی، پس بودن منافقین با شما فایده زیادی برای شما ندارد، چون قتال آنان خدمت قابل توجهی نیست.

مقصود از اینکه فرمود: ﴿لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ...﴾

﴿لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِمَنْ كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ وَذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا﴾

کلمه «أسوة» به معنای اقتداء و پیروی است، و معنای ﴿فِي رَسُولِ اللَّهِ﴾ یعنی در مورد رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم)، و اسوه در مورد رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم)، عبارت است از پیروی او، و اگر تعبیر کرد به «﴿لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ﴾ شما در مورد رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) تاسی دارید» که استقرار و استمرار در گذشته را افاده می کند، برای این است که اشاره کند به اینکه این وظیفه همیشه ثابت است، و شما همیشه باید به آن جناب تاسی کنید.

و معنای آیه این است که یکی از احکام رسالت رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم)، و ایمان آوردن شما، این است که به او تاسی کنید، هم در گفتارش و هم در رفتارش، و شما می بینید که او در راه خدا چه مشقت‌هایی تحمل می کند، و چگونه در جنگها حاضر شده، آن طور که باید جهاد می کند، شما نیز باید از او پیروی کنید.

در تفسیر کشاف گفته: اگر کسی بپرسد حقیقت معنای آیه ﴿لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ﴾ چیست؟ البته با در نظر گرفتن اینکه کلمه «أسوة» به ضمه همزه قراءت شده، در جواب می گوئیم دو احتمال هست، اول اینکه خود آن جناب اسوه‌ای حسنه و نیکو است، یعنی بهترین رهبر و مؤتسی یعنی مقتدی به است، و این تعبیر نظیر تعبیر زیر است، که در باره کلاهخود می گویی بیست من آهن، یعنی این کلاه بیست من آهن است، دوم اینکه بگوئیم خود آن جناب اسوه نیست، بلکه در او صفتی است که جا دارد مردم به وی در آن صفت اقتداء کنند، و آن عبارت است از مواساة، یعنی اینکه خود را برتر از مردم نمی داند^۱. و وجه اول قریب به همان معنایی است که ما بیان کردیم.

در جمله ﴿لِمَنْ كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ وَذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا﴾ کلمه «من - کسی که» بدل است از ضمیر

^۱ تفسیر کشاف، ج ۳، ص ۵۳۱.

خطاب در «لکم» تا دلالت کند بر اینکه تاسی به رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) صفت حمیده و پاکیزه‌ای است که هر کسی که مؤمن نامیده شود بدان متصف نمی‌شود، بلکه کسانی به این صفت پسندیده متصف می‌شوند که متصف به حقیقت ایمان باشند، و معلوم است که چنین کسانی امیدشان همه به خدا است، و هدف و همشان همه و همه خانه آخرت است، چون دل در گرو خدا دارند، و به زندگی آخرت اهمیت می‌دهند و در نتیجه عمل صالح می‌کنند، و با این حال بسیار به یاد خدا می‌باشند و هرگز از پروردگار خود غافل نمی‌مانند، و نتیجه این توجه دائمی، تاسی به رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) است، در گفتار و کردار.

بعضی از مفسرین گفته‌اند: جمله ﴿لَمَنْ كَانَ...﴾ صله است برای کلمه «حسنة» و یا صفتی است برای آن، و منظورشان این بوده که کلمه «من» را بدل از ضمیر خطاب نگیرند، ولی برگشت هر سه وجه به یکی است.

وصف حال مؤمنین بعد از دیدن لشکریان احزاب: افزون گشتن ایمان، وفا و استواری

بر عهد و ...

﴿وَلَمَّا رَأَى الْمُؤْمِنُونَ الْأَحْزَابَ قَالُوا هَذَا مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَصَدَقَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ﴾

این آیه وصف حال مؤمنین است که وقتی لشکرها را می‌بینند که پیرامون مدینه اتراق کرده‌اند، می‌گویند این همان وعده‌ای است که خدا و رسولش به ما داده، و خدا و رسولش راست می‌گویند، و این عکس العمل آنان برای این است که در ایمان خود بینا، و رشد یافته‌اند، و خدا و رسولش را تصدیق دارند. به خلاف آن عکس العملی که منافقین و بیماردلان از خود نشان دادند، آنها وقتی لشکرها دیدند به شک افتاده و سخنان زشتی گفتند، از همین جا معلوم می‌شود که مراد از مؤمنین آن افرادی هستند که با خلوص به خدا و رسول ایمان آوردند.

﴿قَالُوا هَذَا مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ﴾ کلمه «هذا» اشاره است به آنچه دیدند، منهای سایر خصوصیات، هم چنان که در آیه ﴿فَلَمَّا رَأَى الشَّمْسُ بَازِغَةً قَالَ هَذَا رَبِّي﴾^۱ کلمه «هذا» صرفاً اشاره است به همین معنا.

و وعده‌ای که به آن اشاره کردند - به قول بعضی^۲ - عبارت بود از اینکه رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) قبلاً فرموده بود به زودی احزاب علیه ایشان پشت بهم می‌دهند، و به همین جهت وقتی احزاب را دیدند فهمیدند این همان است که آن جناب وعده داده بود.

^۱ همین که آفتاب را درخشان دید گفت این پروردگار من است. - انعام، آیه ۷۸.

^۲ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۱۶۹.

بعضی^۱ دیگر گفته‌اند: منظور از وعده مزبور آیه سوره بقره است، که قبلاً از رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) شنیده بودند: ﴿أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُدْخَلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَأْتِكُمْ مَثَلُ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ مَسْتَهْمُؤُا الْبَاسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَزُلُّوا حَتَّى يَقُولَ الرَّسُولُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ مَتَى نَصُرُ اللَّهُ إِلَّا إِنْ نَصَرَ اللَّهُ قَرِيبًا﴾^۲ و می دانستند که به زودی گرفتار مصائبی می شوند، که انبیاء و مؤمنین گذشته بدان گرفتار شده، و در نتیجه دل‌هایشان دچار اضطراب و وحشت می شود و چون احزاب را دیدند یقین کردند که این همان وعده موعود است، و خدا به زودی یاریشان داده و بر دشمن پیروزشان می کند.

این دو وجهی است که در باره وعده مذکور در آیه گفته‌اند، و حق مطلب این است که بین آن دو جمع کنیم، چون در آیه شریفه وعده را هم به خدا نسبت داده‌اند، و هم به رسول او، و گفتند: ﴿هَذَا مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ﴾.

جمله ﴿وَصَدَقَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ﴾ شهادتی است از ایشان بر صدق وعده، ﴿وَمَا زَادَهُمْ إِلَّا إِيمَانًا وَتَسْلِيمًا﴾، یعنی دیدن احزاب در آنان زیاد نکرد، مگر ایمان به خدا و رسولش، و تسلیم در برابر امر خدا، و یاری کردن دین خدا، و جهاد در راه او را.

﴿مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ وَمِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ وَمَا بَدَّلُوا تَبْدِيلًا﴾^۳ راغب گفته کلمه «نحب» به معنای نذری است که محکوم به وجوب باشد، مثلاً وقتی گفته می شود «فلان قضی نحب» معنایش این است که فلانی به نذر خود وفا کرد، و در قرآن آمده ﴿فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ وَمِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ﴾ که البته منظور از آن، مردن است، هم چنان که می گویند: «فلان قضی اجله - فلانی اجلش را به سر رساند» و یا می گویند «فلان استوفی اكله - فلانی رزق خود را تا به آخر دریافت کرد» و یا می گویند: «فلان قضی من الدنيا حاجته - فلانی حاجتش را از دنیا برآورد»^۳.

﴿صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ﴾ یعنی صدق خود را در آنچه با رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) عهد کرده بودند به ثبوت رساندند، و آن عهد این بود که هر وقت به دشمن

^۱ روح المعانی، ج ۲۱، ص ۱۶۹.

^۲ بقره، آیه ۲۱۳.

^۳ مفردات راغب، ماده نحب.

برخورند فرار نکنند، شاهد اینکه مراد از عهد این است، محاذاتی است که آیه مورد بحث با آیه سابق دارد، که در باره منافقین و بیمار دلان سست ایمان می فرمود: ﴿وَلَقَدْ كَانُوا عَاهَدُوا اللَّهَ مِنْ قَبْلُ لَا يُولُونَ الدُّبَارَ﴾ قبل با خدا عهد کرده بودند که پشت به دشمن نکنند» هم چنان که همین محاذات بین آیه سابق و آیه ای که قبلاً فرموده بود که: منافقین در چنین مخاطری به شک افتادند، و تسلیم امر خدا نشدند، نیز برقرار است.

﴿فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ﴾ یعنی بعضی از مؤمنین در جنگ اجلشان به سر رسید، یا مردند، و یا در راه خدا کشته شدند، و بعضی منتظر رسیدن اجل خود هستند، و از قول خود و عهدی که بسته بودند هیچ چیز را تبدیل نکردند.

﴿لِيَجْزِيَ اللَّهُ الصَّادِقِينَ بِصِدْقِهِمْ وَيُعَذِّبَ الْمُنَافِقِينَ إِنْ شَاءَ أَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ إِنْ اللَّهُ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا﴾. لام در اول آیه، لام غایت است، چون مضمون آیه غایت و نتیجه برای همه نامبرداران در آیات قبل است، چه منافقین و چه مؤمنین.

﴿لِيَجْزِيَ اللَّهُ الصَّادِقِينَ بِصِدْقِهِمْ﴾ مراد از صادقین مؤمنین اند، که قبلاً هم سخن از صدق ایشان بود، و حرف «باء» در جمله «بصدقهم» بای سببیت است، و آیه چنین معنا می دهد، که نتیجه عمل منافقین و مؤمنین این شد که خدای تعالی مؤمنینی را که به عهد خود وفا کردند، به سبب و فایشان پاداش دهد.

﴿وَيُعَذِّبَ الْمُنَافِقِينَ إِنْ شَاءَ أَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ﴾ یعنی و منافقین را اگر خواست عذاب کند، که معلوم است این در صورتی است که توبه نکنند، و یا اگر توبه کردند نظر رحمت خود را به ایشان برگرداند، که خدا آمرزنده و رحیم است.

اشاره به اینکه بسا می شود گناه مقدمه سعادت و آمرزش می شود

در این آیه از جهت اینکه غایت رفتار منافقین و مؤمنین را بیان می کند، نکته لطیفی هست، و آن این است که چه بسا ممکن است گناهان، مقدمه سعادت و آمرزش شوند، البته نه از آن جهت که گناهان، بلکه از این جهت که نفس آدمی را از ظلمت و شقاوت به جایی می کشانند، که مایه وحشت نفس شده، و در نتیجه نفس سرانجام شوم گناه را لمس نموده، متنبه می شود و به سوی پروردگار خود برمی گردد، و با برگشتنش همه گناهان از او دور می شود، و معلوم است که در چنین وقتی خدا هم به سوی او برمی گردد، و او را می آمرزد.

﴿وَرَدَّ اللَّهُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِغَيْظِهِمْ لَمْ يَنَالُوا خَيْرًا وَكَفَى اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ وَكَانَ اللَّهُ قَوِيًّا عَزِيمًا﴾

کلمه «غیظ» به معنای اندوه و خشم است، و مراد از «خیر» آن آرزوهایی است که

کفار آن را برای خود خیر می‌پنداشتند، و آن عبارت بود از غلبه بر مسلمانان، و از بین بردن رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم).

و معنای آیه این است که خدای تعالی کفار را به اندوه و خشمشان برگردانید، در حالی که به هیچ آرزویی نرسیدند، و خداوند کاری کرد که مؤمنین هیچ احتیاجی به قتال و جنگ پیدا نکردند، و خدا قوی بر اراده خویش، و عزیزی است که هرگز مغلوب نمی‌شود.

﴿وَأَنْزَلَ الَّذِينَ ظَاهَرُوهُمْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مِنْ صَيَاصِيهِمْ... قَدِيرًا﴾

«ظاهر و هم» از «مظاهر» است، که به معنای معاونت و یاری است، و «صیاصی» جمع «صیصیه» است، که به معنای قلعه بسیار محکمی است، که با آن از حمله دشمن جلوگیری می‌شود، و شاید تعبیر به انزال از قلعه‌ها، (با اینکه ممکن بود بفرماید آنها را از قلعه‌هایشان بیرون کردیم)، بدین جهت باشد که اهل کتاب از بالای برجها و دیوارهای قلعه بر دشمنان خود که در بیرون قلعه ایشان را محاصره می‌کردند مشرف می‌شدند. و معنای آیه این است که ﴿وَأَنْزَلَ الَّذِينَ ظَاهَرُوهُمْ﴾ خداوند آنها را هم که مشرکین را علیه مسلمانان یاری می‌کردند، یعنی بنی قریظه را که ﴿مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ﴾ از اهل کتاب و یهودی بودند، ﴿مِنْ صَيَاصِيهِمْ﴾ از بالای قلعه‌هایشان پایین آورد، «و قذف» و افکند ﴿فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ﴾ ترس را در دل‌هایشان، ﴿فَرِيقًا تَقْتُلُونَ﴾ عده‌ای را که همان مردان جنگی دشمن باشند بکشید، ﴿وَتَأْسِرُونَ فَرِيقًا﴾ و جمعی که عبارت بودند از زنان و کودکان دشمن را اسیر کردید ﴿وَأَوْزَكْتُمْ أَرْضَهُمْ وَدِيَارَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ وَأَرْضًا لَمْ تَطَّوُّهَا﴾ بعد از کشته شدن و اسارت آنان، اراضی و خانه‌ها و اموال آنان، و سرزمینی را که تا آن روز قدم در آن ننهاده بودید به ملک شما درآورد.

و منظور از این سرزمین، سرزمین خیبر، و یا آن اراضی است که خداوند بدون جنگ نصیب مسلمانان کرد، و اما اینکه بعضی گفته‌اند: مقصود هر زمینی است که تا روز قیامت به دست مسلمانان فتح شود، و یا خصوص زمین مکه، و یا زمین روم و فارس است، تفسیری است که سیاق دو آیه مورد بحث با آن نمی‌سازد.^۱ و اما جمله ﴿وَكَانَ اللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرًا﴾ معنایش روشن است.

^۱ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۴۰ و روح المعانی، ج ۲۱، ص ۱۸۰.

بحث روایتی [داستان اجتماع قبائل مختلف عرب برای جنگ با پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم)]

و وقایع جنگ احزاب: حفر خندق و...]

در مجمع البیان آمده که محمد بن کعب قرظی، و دیگران از تاریخ‌نویسان گفته‌اند:

یکی از حوادث جنگ خندق این بود که عده‌ای از یهودیان که یکی از آنان سلام بن ابی الحقیق، و یکی دیگر حیی بن اخطب بود با جماعتی از بنی النضیر یعنی آنهایی که رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) تبعیدشان کرده بود، به مکه رفتند، و قریش را دعوت به جنگ با رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) نمودند، گفتند: ما در مدینه به شما کمک می‌کنیم، تا مسلمانان را مستاصل نماییم.

قریش به یهودیان گفتند: شما اهل کتابید آنهم کتاب اول «تورات»، شما بگویید: آیا دین ما بهتر است یا دین محمد؟ گفتند البته دین شما بهتر است، و شما به حق نزدیکتر از اوید، که آیه شریفه ﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيحًا مِنَ الْكِتَابِ يُؤْمِنُونَ بِالْجِبْتِ وَالطَّاغُوتِ وَيَقُولُونَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا هَؤُلَاءِ أَهْدَى مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا سَبِيلًا﴾^۱ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿وَكَفَىٰ بَجَهَنَّمَ سَعِيرًا﴾ در باره همین جریان نازل شد.

و قریش از این سخن یهودیان سخت خوشحال شده، و دعوت آنان را با آغوش باز استقبال نموده، برای جنگ با مسلمانان به جمع عده و عده پرداختند.

آنگاه یهودیان نامبرده از مکه بیرون شده مستقیماً به غطفان رفتند و مردم آنجا را نیز به جنگ با رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) دعوت نمودند، و گفتند که اگر شما بپذیرید ما نیز با شما خواهیم بود، هم چنان که اهل مکه نیز با ما در این باره بیعت کردند. آنان نیز دعوتشان را اجابت کردند.

چیزی نگذشت که قریش به سرداری ابو سفیان پسر حرب از مکه و غطفان بسرکردگی عیینة بن حصین بن حذیفة بن بدر، در تیره فزاره، و حارث بن عوف، در قبیله بنی مره، و مسعر بن جبلة اشجعی در جمعی از قبیله اشجع، به حرکت در آمدند، و غطفان علاوه بر این چند قبیله‌اش، نامه‌ای به هم سوگندانی که در بنی اسد داشتند نوشتند، و از بین آن قبیله جمعی به سرکردگی طلیحه به راه افتادند، چون دو قبیله اسد و غطفان هم سوگند بودند.

^۱ آیا نمی‌بینی کسانی را که مختصر بهره‌ای از علم کتاب داشتند، به جبت و طاغوت ایمان آوردند، و به کفار گفتند مذهب شما به هدایت نزدیک‌تر از مذهب آنهایی است که ایمان آوردند. - نساء، آیه ۵۱.

از سوی دیگر قریش هم به جمعی از قبیله بنی سلیم نامه نوشته، و آنان به سرکردگی ابو الأعمور سلمی به مدد قریش شتافتند.

همین که رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) از جریان با خبر شد، خندقی در اطراف مدینه حفر کرد، و آن کسی که چنین پیشنهادی به آن جناب کرده بود سلمان فارسی بود، که تازه به اسلام گرویده، و این اولین جنگ از جنگهای اسلامی بود که سلمان در آن شرکت می کرد، و این وقتی بود که وی آزاد شده بود، به رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) عرضه داشت: یا رسول الله، ما وقتی در بلاد خود یعنی بلاد فارس محاصره می شویم، پیرامون خود خندقی حفر می کنیم، رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) پیشنهادش را پذیرفته، با مسلمانان سرگرم حفر آن شدند، و خندقی محکم بساختند.

از جمله حوادثی که در هنگام حفر خندق پیش آمد، و دلالت بر نبوت آن جناب می کند، جریانی است که آن را ابو عبد الله حافظ، به سند خود از کثیر بن عبد الله بن عمرو بن عوف مزنی، نقل کرده، او می گوید: پدرم از پدرش برایم نقل کرد که رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) در سالی که جنگ احزاب پیش آمد نقشه حفر خندق را طرح کرد، و آن این طور بود که هر چهل ذراع (تقریباً بیست متر) را به ده نفر واگذار کرد، مهاجرین و انصار بر سر سلمان فارسی اختلاف کردند، و چون سلمان مردی قوی و نیرومند بود، انصار گفتند سلمان از ماست، و مهاجرین گفتند از ماست، رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) فرمود: سلمان از ما اهل بیت است.

آنگاه ناقل حدیث یعنی عمرو بن عوف می گوید: من، و سلمان، و حذیفه بن یمان، و نعمان بن مقرن، و شش نفر از انصار چهل ذراع را معین نموده حفر کردیم، تا آن جا که از ریگ گذشته به رگه خاک رسیدیم، در آنجا خدای تعالی از شکم خندق صخره‌ای بسیار بزرگ، و سفید و گرد، نمودار کرد، که هر چه کلنگ زدیم کلنگها از کار افتاد، و آن صخره تکان نخورد، به سلمان گفتیم برو بالا و به رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) جریان را بگو، یا دستور می دهد آن را رها کنید، چون چیزی به کف خندق نمانده، و یا دستور دیگری می دهد، چون ما دوست نداریم از نقشه‌ای که آن جناب به ما داده تخطی کنیم، سلمان از خندق بالا آمده، جریان را به رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) که در آن ساعت در قبه‌ای قرار داشت باز گفت، و عرضه داشت: یا رسول الله (صلی الله علیه وآله و سلم)! سنگی گرد و سفید در خندق نمایان شده که همه آلات آهنی ما را شکست، و خود کمترین تکانی نخورد، و حتی خراشی هم بر نداشت، نه کم و نه زیاد، حال هر چه دستور می فرمایی عمل کنیم.

رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) باتفاق سلمان به داخل خندق پایین آمد، و کلنگ را گرفته ضربه‌ای به سنگ فرود آورد، و از سنگ جرقه‌ای برخاست، که دو طرف مدینه از نور آن روشن شد، به طوری که گویی چراغی در دل شبی بسیار تاریک روشن کرده باشند، رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) تکبیری گفت که در همه جنگها در هنگام فتح و پیروزی به زبان جاری می‌کرد، دنبال تکبیر آن جناب همه مسلمانان تکبیر گفتند، بار دوم ضربتی زد، و برقی دیگر از سنگ برخاست، بار سوم نیز ضربتی زد، و برقی دیگر برخاست. سلمان عرضه داشت: پدر و مادرم فدایت، این برقها چیست که می‌بینیم؟ فرمود: اما اولی نویدی بود مبنی بر اینکه خدای عز و جل به زودی یمن را برای من فتح خواهد کرد، و اما دومی نوید می‌داد که خداوند شام و مغرب را برایم فتح می‌کند، و اما سومی نویدی بود که خدای تعالی بزودی مشرق را برایم فتح می‌کند، مسلمانان بسیار خوشحال شدند، و حمد خدا بر این وعده راست بگفتند.

راوی سپس می‌گوید: احزاب یکی پس از دیگری رسیدند، از مسلمانان آنان که مؤمن واقعی بودند، وقتی لشکرها بدیدند گفتند: این همان وعده‌ای است که خدا و رسول او به ما دادند و خدا و رسول راست گفتند، و آنان که ایمان واقعی نداشتند، و منافق بودند، گفتند: هیچ تعجب نمی‌کنید از اینکه این مرد به شما چه وعده‌های پوچی می‌دهد، به شما می‌گوید من از مدینه، قصرهای حیره و مدائن را دیدم، و به زودی این بلاد برای شما فتح خواهد شد، آن وقت شما را وامیدارد که از ترس دشمن دور خود خندق بکنید، و شما هم از ترس جرأت ندارید به قضاء حاجت بروید!!

یکی دیگر از دلایل نبوت که در این جنگ رخ داد، جریان است که باز ابو عبد الله حافظ آن را به سند خود از عبد الواحد بن ایمن مخزومی، آورده، که گفت: ایمن مخزومی برایم نقل کرد که من از جابر بن عبد الله انصاری شنیدم که می‌گفت: در ایام جنگ خندق روزی به یک رگه بزرگ سنگی برخوردیم، و به رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) عرضه داشتیم در مسیر خندق کوهی سنگی است، فرمود آب به آن بپاشید تا بیایم، آنگاه برخاست و بدانجا آمد، در حالی که از شدت گرسنگی شالی به شکم خود بسته بود، پس کلنگ و یا بیل را به دست گرفته و سه بار بسم الله گفت، و ضربتی بر آن فرود آورد که آن کوه سنگی مبدل به تلی از ریگ شد.

عرضه داشتم: یا رسول الله اجازه بده تا سری به خانه بزنم، بعد از کسب اجازه به خانه آمدم، و از همسر پرسیدم: آیا هیچ طعامی در خانه داریم؟ گفت تنها صاعی جو و یک

ماده بز داریم، دستور دادم جو را دستاس و خمیر کند و من نیز ماده بز را سر بریده و پوستش را کندم، و به همسرم دادم، و خود شرفیاب حضور رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) شدم، ساعتی در خدمتش نشستم، و دوباره اجازه گرفته به خانه آمدم، دیدم خمیر و گوشت درست شده، باز نزد آن حضرت برگشتم و عرضه داشتم یا رسول الله (صلی الله علیه و آله و سلم) ما طعامی تهیه کرده‌ایم شما با دو نفر از اصحاب تشریف بیاورید، رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) فرمود: چقدر غذا تهیه کرده‌ای؟ عرضه داشتم: یک من جو، و یک ماده بز، پس آن جناب به تمامی مسلمانان خطاب کرد که برخیزید برویم منزل جابر، من از خجالت به حالی افتادم که جز خدا کسی نمی‌داند، و با خود گفتم خدایا این همه جمعیت کجا؟ و یک من نان جو و یک ماده بز کجا؟

پس به خانه رفتم، و جریان را گفتم، که الآن رسوا می‌شویم، رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) تمامی مسلمانان را می‌آورد، زن گفت: آیا از تو پرسیدند که طعامت چقدر است؟ گفتم: بله پرسیدند و من جواب دادم، زن گفت: پس هیچ غم مخور که خدا و رسول خود به وضع داناترند، چون تو گفته‌ای که چقدر تهیه داری؟ از گفته زن اندوه شدیدی که داشتم برطرف شد.

در همین بین رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) وارد خانه شد، و به همسرم گفت تو تنها چگونه به تنور بز، و گوشت را به من واگذار، زن مرتب چگونه می‌گرفت، و به تنور می‌زد، و چون پخته می‌شد به رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) می‌داد، و آن جناب آنها را در ظرفی ترید می‌کرد، و آبگوشت روی آن می‌ریخت، و به این و آن می‌داد، و این وضع را هم چنان ادامه داد، تا تمامی مردم سیر شدند، در آخر، تنور و دیگ پرتو از اولش بود.

آنگاه رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) به همسر جابر فرمود: خودت بخور، و به همسایگان هدیه بده، و ما خوردیم و به تمامی اقوام و همسایگان هدیه دادیم^۱.

راویان احادیث گفته‌اند: همین که رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) از حفر خندق فارغ شد، لشکر قریش رسیده، بین کوه جرف و جنگل لشکرگاه کردند، و عده آنان با هم سوگندان و تابعانی که از بنی کنانه و اهل تهامه با خود آورده بودند ده هزار نفر بودند، از سوی دیگر قبیله غطفان با تابعین خود از اهل نجد در کنار احد منزل کردند، رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) با مسلمانان از شهر خارج شدند تا وضع را رسیدگی کنند، و صلاح در

^۱ نقل از صحیح بخاری.

این دیدند که در دامنه کوه سلع لشکرگاه بسازند، و مجموع نفرات مسلمانان سه هزار نفر بودند، رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) پشت آن کوه را لشکرگاه کرد، در حالی که خندق بین او و لشکر کفر فاصله بود، و دستور داد تا زنان و کودکان در قلعه‌های مدینه متحصن شوند.

پس دشمن خدا، حیی بن اخطب نضیری به نزد کعب بن اسد قرظی رئیس بنی قریظه رفت، که او را همراه خود سازد، غافل از اینکه کعب با رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) معاهده صلح و ترک خصومت دارد، و به همین جهت وقتی صدای حیی بن اخطب را شنید درب قلعه را به روی او بست، ابن اخطب اجازه دخول خواست، ولی کعب حاضر نشد در را به رویش بگشاید، حیی فریاد کرد: ای کعب در برویم باز کن، گفت: وای بر تو ای حیی، چرا باز کنم، با اینکه می‌دانم تو مردی شوم هستی. و من با محمد پیمان دارم، و هرگز حاضر نیستم برای خاطر تو پیمان خود را بشکنم، چون من از او جز وفای به عهد و راستی ندیدم، کعب گفت: وای بر تو در برویم بگشای تا برایت تعریف کنم، گفت: من اینکار را نخواهم کرد، حیی گفت: از ترس اینکه قاشقی از آشت را بخورم در برویم باز نکردی؟ و با این سخن کعب را به خشم آورد، و ناگزیر کرد در را باز کند، پس حیی گفت: وای بر تو ای کعب! من عزت دنیا را برایت آوردم، من دریایی بی‌کران آبرو برایت تهیه دیده‌ام، من قریش را با همه رهبرانش، و غطفان را با همه سرانش، برایت آوردم، با من پیمان بسته‌اند که تا محمد را مستاصل و نابود نکنند دست برندارند، کعب گفت: ولی به خدا سوگند یک عمر ذلت برابم آوردی، و یک آسمان ابر بی باران و فریب‌گر برابم تهیه دیده‌ای، ابری که آبش را جای دیگر ریخته، و برای من فقط رعد و برق تو خالی دارد، برو و مرا با محمد بگذار، من هرگز علیه او عهدی نمی‌بندم، چون از او جز صدق و وفا چیزی ندیده‌ام.

این مشاجره هم چنان ادامه یافت، و حیی مثل کسی که بخواهد طناب در بینی شتر بیندازد، و شتر امتناع ورزد، و سر خود را بالا گیرد، تلاش همی کرد، تا آنکه بالأخره موفق شده کعب را بفریبد، اما با این عهد و میثاق که اگر قریش و غطفان نتوانستند به محمد دست بیابند، حیی وی را با خود به قلعه خود ببرد، تا هر چه بر سر خودش آمد بر سر وی نیز بیاید، با این شرط کعب عهد خود با رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) را شکست، و از آن عهد و آن سوابق که با رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) داشت بیزاری جست.

و چون خبر عهدشکنی وی به رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) رسید، آن حضرت سعد بن معاذ بن نعمان بن امرء القیس که یکی از بنی عبد الاشهل، و او در آن روز رئیس قبیله اوس بود به اتفاق سعد بن عباده که یکی از بنی ساعده بن کعب بن خزرج و

رئیس خزرج در آن ایام بود، و نیز عبد الله بن رواحه و خوات بن جبير را نزد وی فرستاد، که ببینند این خبر که به ما رسیده صحیح است یا نه، در صورتی که صحیح بود، و کعب عهد ما را شکسته بود، در مراجعت به مسلمانان نگویند (تا دچار وهن و سستی نشوند)، بلکه تنها به من بگویند، آنهم با کنایه، که مردم بو نبرند، و اگر دروغ بود، و کعب هم چنان بر پیمان خود وفادار بود، خبرش را علنی در بین مردم انتشار دهید.

و آنان هم به قبیله بنی قریظه رفته و با کعب رئیس قبیله تماس گرفتند، و دیدند که انحراف بنی قریظه از رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) بیش از آن مقداری است که به اطلاع آن جناب رسانده‌اند، و مردم قبیله صریحا به فرستادگان آن جناب گفتند: هیچ عهد و پیمانی بین ما و محمد نیست، سعد بن عباده به ایشان بد و بیراه گفت، و آنها به وی گفتند، و سعد بن معاذ بن ابن عباده گفت: این حرفها را ول کن، زیرا بین ما و ایشان رابطه سخت‌تر از بد و بیراه گفتن است، (یعنی جوابشان را باید با لبه شمشیر داد).

آنگاه نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) آمده به کنایه گفتند: «عضل و القاره» و این دو اسم نام دو نفر بود که در واقعه رجیع با چند نفر از اصحاب رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) به سرکردگی خبیب بن عدی نیرنگ کرده بودند، - رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) فرمود: الله اکبر، ای گروه مسلمانان شما را مژده باد.

در این هنگام بلا و ترس بر مسلمانان چیره گشت، و دشمنان از بالا و پایین احاطه‌شان کردند، به طوری که مؤمنین در دل خیالها کردند، و منافقین نفاق خود را به زبان اظهار کردند.

آغاز درگیری و به میدان آمدن عمر و بن عبد ود و مقابله امیر المؤمنین (علیه السلام) با

او

رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) و مشرکین بیست و چند شب در برابر یکدیگر قرار گرفتند، بدون اینکه جنگی کنند، مگر گاهگاهی که به صف یکدیگر تیر می‌انداختند، و بعد از این چند روز، چند نفر از سواره نظامهای لشکر دشمن به میدان آمدند، و آن عده عبارت بودند از عمرو بن عبد ود، برادر بنی عامر بن لوی، و عکرمة بن ابی جهل، و ضرار بن خطاب، و هبیره بن ابی وهب، و نوفل بن عبد الله، که بر اسب سوار شده و به صف بنی کنانه عبور کرده، و گفتند: آماده جنگ باشید، که بزودی خواهید دید چه کسانی دلاورند؟ آنگاه به سرعت و با غرور و به صف مسلمانان نهادند، همین که نزدیک خندق رسیدند، گفتند: به خدا سوگند این نقشه نقشه‌ای است که تا کنون در عرب سابقه نداشته، ناگزیر از اول تا به آخر خندق رفتند تا تنگ‌ترین نقطه را پیدا کنند، و با اسب از آن عبور نمایند، و همین کار را کردند، چند نفر از خندق گذشته، و در فاصله بین خندق و سلع را جولانگاه خود کردند،

علی بن ابی طالب (علیه السلام) با چند نفر از مسلمانان رفتند، و از عبور بقیه لشکر دشمن از آن نقطه جلوگیری کردند، در آنجا سوارگان دشمن که یکی از آنها عمرو بن عبد ود بود با علی (علیه السلام) و همراهانش روبرو شدند.

عمرو بن عبد ود یگانه جنگجوی شجاع قریش بود، قبلا هم در جنگ بدر شرکت جسته بود، و چون زخمهای سنگینی برداشته بود نتوانست در جنگ احد شرکت کند، و در این جنگ شرکت کرد، و با پای خود به قتلگاه خود آمد، این مرد با هزار مرد جنگی برابری می کرد، و او را فارس و دلاور یلیل می نامیدند، چون روزی از روزها در نزدیکی های بدر، در محلی که آن را یلیل می نامیدند، با راهزنان قبیله بنی بکر مصادف شد، به رفقاییش گفت: شما همگی بروید، من خود به تنهایی حریف اینها هستم، پس در برابر صف بنی بکر قرار گرفت، و نگذاشت که به بدر برسند، از آن روز او را فارس یلیل خواندند، برای اینکه در آن روز به همراهان خود گفت شما همگی کنار بروید، و خود به تنهایی به صف بنی بکر حمله کرد، و نگذاشت که بدر بروند. و در مدینه این محلی که خندق را در آن حفر کردند نامش «مذاذ» بود، و اولین کسی که از خندق پرید همین عمرو و همراهانش بودند، و در شان او گفتند:

عمرو بن عبد کان اول فارس *** جزع المذاذ و کان فارس یلیل

یعنی عمرو پسر عبد اولین سواره ای بود که از مذاذ گذشت، و همو بود که در واقعه یلیل یکه سوار بود. ابن اسحاق نوشته که عمرو بن عبد ود آن روز با بانگ بلند مبارزه طلب می کرد، علی (علیه السلام) در حالی که روپوشی از آهن داشت، برخاست و گفت: یا رسول الله (صلی الله علیه و آله و سلم) مرا نامزدش کن، رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) فرمود: این مرد عمرو است، بنشین، بار دیگر عمرو بانگ زد، که کیست با من همآوردی کند؟ و آیا در بین شما هیچ مردی نیست که با من دست و پنجه نرم کند؟ و برای این که مسلمانان را سرزنش و مسخره کند می گفت: چه شد آن بهشتی که می گفتید هر کس در راه دین کشته شود به آن بهشت می رسد؟ پس بیاید تا من شما را به آن بهشت برسانم، در این نوبت باز علی (علیه السلام) برخاست و عرضه داشت: یا رسول الله (صلی الله علیه و آله و سلم) مرا نامزدش کن، (باز حضرت اجازه نداد).

بار سوم عمرو بن عبد ود این رجز را خواند:

و لقد بححت عن النداء *** بجمعکم هل من مبارز

و وقتت اذ جبن المشجع *** موقف البطل المناجز
ان السماحة و الشجاعة في *** الفتى خير الغرائز

من از بس رو در روی جمع شما فریاد (هل من مبارز) زدم صدای خود را خشن ساختم، و کسی پاسخم نگفت. و من هم چنان در موقعی که شجاعان هم در آن موقف دچار وحشت می شوند، با کمال جرأت ایستاده، آماده جنگم، راستی که سخاوت و شجاعت در جوانمرد بهترین گزینه‌ها است.

این بار نیز از بین صف مسلمین علی برخاست، و اجازه خواست، که به نبرد او برود، حضرت فرمود: آخر او عمرو است، عرضه داشت: هر چند که عمرو باشد، پس اجازه اش داد، و آن جناب به سویس شتافت.

ابن اسحاق می گوید: علی (علیه السلام) وقتی به طرف عمرو می رفت این رجز را می خواند:

لا تعجلن فقد أتاك *** مجيب صوتك غير عاجز
ذو نية و بصيرة *** و الصدق منجى كل فائر
انى لأرجو ان اقيم *** عليك نائحة الجنائز
من ضربة نجلاء يبقى *** ذكرها عند الهزاهز

یعنی عجله مکن، که پاسخگوی فریادت مردی آمد که هرگز زبون نمی شود، مردی که نیتی پاک و صادق دارد، و دارای بصیرت است، و صدق است که هر رستگاری را نجات می بخشد، من امیدوارم (در اینجا غرور به خود راه نداد همچون دلاوران دیگر خدا را فراموش نکرد، و نفرمود من چنین و چنان می کنم، بلکه فرمود امیدوارم که چنین کنم) نوحه سرایان را که دنبال جنازه‌ها نوحه می خوانند، به نوحه سرایی در مرگت برانگیزم، آنهم با ضربتی کوبنده، که اثر و خاطره اش، در همه جنگها باقی بماند.

عمرو وقتی از زیر آن روپوش آهنی این رجز را شنید، پرسید: تو کیستی؟ فرمود: من علی هستم، پرسید: پسر عبد منافی؟ فرمود: پسر ابی طالب بن عبد المطلب بن هاشم بن عبد منافم، عمرو گفت: ای برادر زاده! غیر از تو کسی می آمد که سالدارتر از تو می بود، از قبیل عموهایت، چون من از ریختن خون تو کراهت دارم. علی (علیه السلام) فرمود: و لیکن به خدا سوگند من هیچ کراهتی از ریختن خون تو ندارم، عمرو از شنیدن این پاسخ سخت خشمناک شد، و از اسب فرود آمد و شمشیر خود را از غلاف کشید، شمشیری چون شعله آتش و با خشم به طرف علی حمله ور شد، علی

(علیه السلام) با سپر خود به استقبالش رفت، و عمرو شمشیر خود را بر سپر او فرود آورد و دو نیمش کرد، و از شکاف آن فرق سر آن جناب را هم شکافت، و علی (علیه السلام) شمشیر خود را بر رگ گردن او فرود آورد، و به زمینش انداخت.

و در روایت حدیفه آمده که علی (علیه السلام) پاهای عمرو را با شمشیر قطع کرد، و او به پشت به زمین افتاد، و در این گیر و دار غبار غلیظی برخاست و هیچ یک از دو لشکر نمی دانستند کدام یک از آن دو نفر پیروزند، تا آن که صدای علی به تکبیر بلند شد، رسول خدا فرمود: به آن خدایی که جانم در دست اوست علی او را کشت، و اولین کسی که به سوی گرد و غبار دوید عمر بن خطاب بود، که رفت، و برگشت و گفت: یا رسول الله (صلی الله علیه وآله و سلم) عمرو را کشت، پس علی سر از بدن عمرو جدا نمود و نزد رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) آورد، در حالی که رویش از شکرانه این موفقیت چون ماه می درخشید.

حدیفه می گوید: پس رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) به وی فرمود: ای علی بشارت باد تو را که اگر عمل امروز تو در یک کفه میزان، و عمل تمامی امت در کفه دیگر گذاشته شود، عمل تو سنگین تر است، برای اینکه هیچ خانه‌ای از خانه‌های شرک نماند، مگر آنکه مرگ عمرو خواری را در آن وارد کرد، هم چنان که هیچ خانه‌ای از خانه‌های اسلام نماند، مگر آنکه با کشته شدن عمرو عزت در آن داخل گردید.

و از حاکم ابو القاسم نیز آمده که به سند خود از سفیان ثوری، از زبید ثانی، از مرة، از عبد الله بن مسعود، روایت کرده که گفت: وی آیه را چنین می خواند: «و کفی الله المؤمنین القتال بعلی».

همراهان عمرو، بعد از مرگ وی فرار کردند، و از خندق پریدند، و مسلمین به دنبالشان شتافتند، نوفل بن عبد العزی را دیدند که در داخل خندق افتاده او را سنگ باران کردند، نوفل به ایشان گفت کشتن از این بهتر است، یکی از شما پایین بیاید، تا با او بجنگم، زبیر بن عوام پایین رفت، و او را کشت، ابن اسحاق می گوید علی (علیه السلام) با ضربتی که به ترقوه او وارد آورد به قتلش رسانید، و ضربتش آن چنان شدید بود که نیزه فرو رفت، و از آنجا بیرون آمد.

آنگاه مشرکین به رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) پیام دادند که مردار عمرو را به ده هزار به ما بفروش، رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) فرمود: مردار او مال شما، و ما از مرده فروشی رزق نمی خوریم، و در این هنگام علی (علیه السلام) اشعاری سرود، که چند بیت آن را می خوانید:

نصر الحجاره من سفاهة رايه *** و نصرت رب محمد بصواب
فضربته و تركته متجدلا *** كالجذع بين دكادك و رواب
و عفتت عن اثوابه لو اننى *** كنت المقطر بزنى اثوابى

يعنى او راه سفاهت پيمود، و به يارى بتهای سنگى برخاست، و من راه صواب رفتم، و پروردگار محمد (صلی الله عليه وآله و سلم) را يارى کردم، در نتیجه با یک ضربت کارش را بساختم و جيفه‌اش را چون تنه درخت خرما در میان پستی و بلنديها روی زمین گذاشتم و رفتم، و به جامه‌های جنگی‌اش طمع نکردم، و از آن چشم پوشیدم، با اینکه می‌دانستم اگر او بر من دست می‌یافت، و مرا می‌کشت، جامه‌های مرا می‌برد. ابن اسحاق می‌گوید: حنان بن قیس عرفه تیری به سوی سعد بن معاذ انداخت، و بانگ زد: این را بگیر که من فرستادم، و من ابن عرفه‌ام، تیر، رگ اکحل (شاهرگ دست) سعد را پاره کرد، و سعد او را نفرین کرد، و گفت خدا رویت را با آتش آشنا سازد، و بار الها اگر از جنگ قریش چیزی باقی گذاشته‌ای، مرا هم باقی بدار، تا به جهادی قیام کنم، که محبوب‌ترین جهاد در نظرم باشد، و خلاصه با مردمی که پیامبر تو را اذیت کردند، و او را تکذیب نموده و از وطنش بیرون نمودند، آن طور که دلم می‌خواهد جنگ کنم، و اگر دیگر جنگی بین ما و ایشان باقی نگذاشته‌ای، همین بریده شدن رگ اکحل مرا شهادت قرار ده، و مرا نمیران، تا آنکه چشمم را از بنی قریظه روشن کنی.

نیرنگی که یکی از مؤمنان بعد از اجازه گرفتن از پیامبر (صلی الله عليه و آله و سلم)

برای ایجاد تفرقه بین دشمنان به کار برد

آنگاه می‌گوید: نعیم بن مسعود اشجعی به خدمت رسول خدا (صلی الله عليه وآله و سلم) آمده عرضه داشت یا رسول الله! من در حالی مسلمان شده‌ام که هیچ یک از اقوام و آشنایانم از مسلمان شدنم خبر ندارند، حال هر دستوری می‌فرمایی انجام دهم، و با لشکر دشمن به عنوان اینکه من نیز مشرک هستم نیرنگ بزنم، آن حضرت فرمود: از هر طریق بتوانی جلو پیشرفت کفار را بگیری می‌توانی، چون جنگ خدعه و نیرنگ است، و ممکن است یک نفر با نیرنگ کار یک لشکر کند.

نعیم بن مسعود بعد از این کسب اجازه نزد بنی قریظه رفت، و به ایشان گفت: من دوست شمایم، و به خدا سوگند شما با قریش و غطفان فرق دارید، چون مدینه (یثرب) شهر شماست، و اموال و فرزندان و زنان شما در دست رس محمد (صلی الله عليه وآله و سلم) قرار دارد، و اما قریش و غطفان خانه و زندگی ایشان جای دیگر است، آنها آمده‌اند و به شما وارد شده‌اند، اگر فرصتی به دست آورند، آن را غنیمت شمرده، و اگر فرصتی نیافتند، و شکست خوردند به شهر و دیار خود بر می‌گردند، و شما را در زیر چنگال دشمنان تنها می‌گذارند، و شما

هم خوب می‌دانید که حریف او نیستید، پس بیایید و از قریش و غطفان گروگان بگیرید، آنهم بزرگان ایشان را گرو بگیرید، تا به این وسیله وثیقه‌ای به دست آورده باشید که شما را تنها نگذارند، بنی قریظه این رأی را پسندیدند.

از سوی دیگر به طرف لشکر قریش روانه شد، و نزد ابو سفیان و اشراف قریش رفت و گفت: ای گروه قریش شما واقفید که من دوستدار شمایم، و فاصله‌ام را از محمد و دین او می‌دانید، اینک آمده‌ام شما را با نصیحتی خیرخواهی کنم، به شرط آنکه به احدی اظهار نکنید، گفتند: مطمئن باش که به احدی نمی‌گوییم، و تو در نزد ما متهم نیستی، گفت: هیچ می‌دانید که بنی قریظه از اینکه پیمان خود را با محمد شکستند، و به شما پیوستند پشیمان شده‌اند؟ و نزد محمد (صلی الله علیه و آله و سلم) پیام فرستاده‌اند، که برای اینکه تو از ما راضی شوی می‌خواهیم بزرگان لشکر دشمن را گرفته به دست تو دهیم، تا گردنهایشان را بزنی، و بعد از آن همواره با تو باشیم، تا لشکر دشمن را از این سرزمین بیرون برانیم، و او قبول کرده، پس هوشیار باشید، اگر بنی قریظه نزد شما آمدند، و چند نفر از شما را به عنوان رهن خواستند، قبول نکنید، حتی یک نفر هم به ایشان ندهید، و زنهار از ایشان بر حذر باشید.

از آن جا برخاسته نزد بنی غطفان رفت، و گفت ای مردم، من یکی از شمایم، و همان حرفهایی را که به قریش زده بود به ایشان زد.

فردا صبح که روز شنبه و ماه شوال و سال پنجم هجرت بود، ابو سفیان عکرمه بن ابی جهل با چند نفر دیگر از قریش را نزد بنی قریظه فرستاد که ابو سفیان می‌گوید: ای گروه یهود آذوقه گوشتی ما تمام شد، و ما در اینجا از خانه و زندگی خود دور هستیم و نمی‌توانیم تجدید قوا کنیم، از قلعه‌ها بیرون شوید، تا با محمد بجنگیم.

یهودیان گفتند: امروز روز شنبه است، که ما یهودیان هیچ کاری را جائز نمی‌دانیم، و گذشته از این اصلاً ما حاضر نیستیم در جنگ با محمد با شما شرکت کنیم، مگر آنکه از مردان سرشناس خود چند نفر را به ما گروگان دهید، که از این شهر نروید، و ما را تنها نگذارید، تا کار محمد را یکسره کنید.

ابو سفیان وقتی این پیام یهودیان را شنید گفت: به خدا سوگند نعیم درست گفت: ناگزیر کسی نزد بنی قریظه فرستاد که احدی را به شما گروگان نمی‌دهیم، می‌خواهید در جنگ شرکت کنید و می‌خواهید در قلعه خود بنشینید، یهودیان هم گفتند: به خدا قسم نعیم درست گفت، در پاسخ قریش پیام دادند که به خدا سوگند با شما شرکت نمی‌کنیم، مگر وقتی گروگان بدهید، و خداوند به این وسیله اتحاد بین لشکر را بهم زد، آنگاه در شبهای زمستانی

آن روز بادی بسیار سرد بر لشکر کفر مسلط نمود و همه را از صحنه جنگ مجبور به فرار ساخت. محمد بن کعب می گوید: حذیفه بن الیمان گفت: به خدا سوگند در ایام خندق آن قدر در فشار بودیم که جز خدا کسی نمی تواند از مقدار خستگی و گرسنگی و ترس ما آگاه شود، شبی از آن شبها رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) برخاست، و مقداری نماز گزارشته سپس فرمود: آیا کسی هست برود و خبری از این قوم برای ما بیاورد و در عوض رفیق من در بهشت باشد؟

حذیفه سپس اضافه کرد: و چون شدت ترس و خستگی و گرسنگی به احدی اجازه پاسخ نداد، ناگزیر مرا صدا زد، و من که چاره ای جز پذیرفتن نداشتم، عرضه داشتم: بله یا رسول الله (صلی الله علیه و آله و سلم)، فرمود: برو و خبری از این قوم برای ما بیاور، و هیچ کاری مکن تا برگردی، من به طرف لشکرگاه دشمن رفتم، دیدم (با کمال تعجب) در آنجا باد سردی و لشکری از طرف خدا به لشکر دشمن مسلط شده، آن چنان که بیچاره شان کرده، نه خیمه ای برایشان باقی گذاشته، و نه بنایی، و نه آتشی و نه دیگی می تواند روی اجاق قرار گیرد.

همان طور که ایستاده بودم و وضع را می دیدم، ناگهان ابو سفیان از خیمه اش بیرون آمد، فریاد زد ای گروه قریش! هر کس رفیق بغل دستی خود را بشناسد، مردم در تاریکی شب از یکدیگر پرسیدند تو کیستی؟ من پیش دستی کردم و از کسی که در طرف راستم ایستاده بود پرسیدم تو کیستی؟ گفت: من فلانیم.

آنگاه ابو سفیان به منزلگاه خود رفت، و دو باره برگشت، و صدا زد ای گروه قریش! به خدا دیگر این جا جای ماندن نیست، برای اینکه همه چهار پایان و مرکبهای ما هلاک شدند، و بنی قریظه هم با ما بی وفایی کردند، این باد سرد هم چیزی برای ما باقی نگذاشت، و با آن هیچ چیزی در جای خود قرار نمی گیرد، آنگاه به عجله سوار بر مرکب خود شد، آن قدر عجول بود که بند از پای مرکب باز نکرد، و بعد از سوار شدن باز کرد. می گوید: من با خود گفتم چه خوب است همین الان او را با تیر از پای در آورم، و این دشمن خدا را بکشم، که اگر این کار را بکنم کار بزرگی کرده ام، پس زه کمان خود را بستم و تیر در کمان گذاشتم، همین که خواستم رها کنم، و او را بکشم به یاد دستور رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) افتادم، که فرمود: هیچ کاری صورت مده، تا برگردی، ناگزیر کمان را به حال اول برگردانده، نزد رسول خدا برگشتم، دیدم هم چنان مشغول نماز است،

همین که صدای پای مرا شنید، میان دو پای خود را باز کرد، و من بین دو پایش پنهان شدم، و مقداری از پتویی که به خود پیچیده بود رویم انداخت، و با همین حال رکوع و سجده را به جا آورد، آنگاه پرسید: چه خبر؟ من جریان را به عرض رساندم.

و از سلیمان بن سرد نقل شده که گفت: رسول خدا بعد از پایان یافتن احزاب فرمود: دیگر از این به بعد کفار به ما حمله نخواهند کرد، بلکه ما با ایشان می‌جنگیم، و همین طور هم شد، و بعد از احزاب دیگر قریش هوس جنگیدن نکرد، و رسول خدا با ایشان جنگید، تا آنکه مکه را فتح کرد^۱.

مؤلف: این جریان را صاحب مجمع البیان، مرحوم طبرسی نقل کرده، که ما خلاصه آن را در این جا آوردیم، و مرحوم قمی^۲ در تفسیر خود قریب همان را آورده، و سیوطی در الدر المنثور روایات متفرقه‌ای در این قصه نقل کرده است^۳.

خاتمه جنگ احزاب و روانه شدن سپاه اسلام به سوی بنی قریظه و محاصره آنان و...

و نیز در مجمع البیان گفته: زهری از عبد الرحمن بن عبد الله بن کعب بن مالک، از پدرش مالک، نقل کرده که گفت: وقتی رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) از جنگ خندق برگشت، و ابزار جنگ را به زمین گذاشت، و استحمام کرد، جبرئیل برایش نمودار شد، و گفت در انجام جهاد هیچ عذری باقی نگذاشتی، حال می‌بینم لباس جنگ را از خود جدا می‌کنی، و حال آنکه ما نکنده‌ایم.

رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) از شدت ناراحتی از جای پرید، و فوراً خود را به مردم رسانید، که نماز عصر را نخوانند، مگر بعد از آنکه بنی قریظه را محاصره کرده باشند، مردم مجدداً لباس جنگ به تن کردند، و هنوز به قلعه بنی قریظه نرسیده بودند که آفتاب غروب کرد، و مردم با هم بگو مگو کردند، بعضی گفتند: ما گناهی نکرده‌ایم، چون رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) به ما فرمود نماز عصر را نخوانید مگر بعد از آنکه به قلعه بنی قریظه برسید، و ما امر او را اطاعت کردیم، بعضی دیگر به احتمال اینکه دستور آن جناب منافاتی با نماز خواندن ندارد، نماز خود را خواندند، تا در انجام وظیفه مخالفت احتمالی هم نکرده باشند، ولی بعضی دیگر نخواندند، تا نمازشان قضاء شد، و بعد از غروب آفتاب که به قلعه رسیدند نمازشان را قضاء کردند، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) هیچ یک از دو طایفه را

^۱ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۴۰ الی ۳۴۵

^۲ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۷۷.

^۳ الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۸۵.

ملامت نفرمود.

عروه می‌گوید: رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) علی بن ابی طالب (علیه السلام) را به عنوان مقدمه جلو فرستاد، و لواء جنگ را به دستش داد، و فرمود، همه جا پیش برو، تا لشکر را جلو قلعه بنی قریظه پیاده کنی، علی (علیه السلام) از پیش براند، و رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) به دنبالش براه افتاد، در بین راه به عده‌ای از انصار که از تیره بنی غنم بودند برخورد، که منتظر رسیدن آن جناب بودند، و چون آن جناب را دیدند خیال کردند که آن حضرت از دور به ایشان فرمود ساعتی قبل لشکر از این جا عبور کرد؟ در پاسخ گفتند: دحیه کلبی سوار بر قاطری ابلق از این جا گذشت، در حالی که پتویی از ابریشم بر پشت قاطر انداخته بود، حضرت فرمود: او دحیه کلبی نبود، بلکه جبرئیل بود، که خداوند او را مامور بنی قریظه کرده، تا ایشان را متزلزل کند، و دل‌هایشان را پر از ترس سازد.

می‌گویند: علی (علیه السلام) هم چنان برفت تا به قلعه بنی قریظه رسید، در آن جا از مردم قلعه، ناسزاها به رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) شنید، پس برگشت تا در راه رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) را بدید، و عرضه داشت: یا رسول الله (صلی الله علیه وآله و سلم) سزاوار نیست شما نزدیک قلعه بیایید، و به این مردم ناپاک نزدیک شوید.

حضرت فرمود: مثل اینکه از آنان سخنان زشت نسبت به من شنیده‌ای؟ عرضه داشت: بله یا رسول الله (صلی الله علیه وآله و سلم) فرمود: به محضی که مرا ببینند دیگر از آن سخنان نخواهند گفت، پس به اتفاق نزدیک قلعه آمدند، رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) فرمود: ای برادران مردمی که به صورت میمون و خوک مسخ شدند، آیا خدا خوارتان کرد، و بلا بر شما نازل فرمود؟ یهودیان بنی قریظه گفتند: ای ابا القاسم تو مردی نادان نبودی.

پس رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) بیست و پنج شب آنان را محاصره کرد، تا به ستوه آمدند، و خدا ترس را بر دل‌هایشان مسلط فرمود، تصادفا بعد از آنکه قریش و غطفان فرار کردند، حی بن اخطب (بزرگ خیبریان) با مردم بنی قریظه داخل قلعه ایشان شده بود، و چون یقین کردند که رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) از پیرامون قلعه بر نمی‌گردد، تا آنکه با ایشان نبرد کند، کعب بن اسد به ایشان گفت: ای گروه یهود بلایی است که می‌بینید به شما روی آورده، و من یکی از سه کار را به شما پیشنهاد می‌کنم، هر یک را صلاح دیدید عملی کنید.

پرسیدند، بگو ببینیم چیست؟ گفت: اول اینکه بیایید با این مرد بیعت کنیم، و دین او را بپذیریم، برای همه شما روشن شده که او پیغمبری است مرسل، و همان شخصی است

که در کتاب آسمانی خود نامش را یافته‌اید، اگر این کار را بکنیم، هم جان و مال و زنانمان محفوظ می‌شود، و هم دین خدا را پذیرفته‌ایم.

گفتند: ما هرگز از دین تورات جدا نخواهیم شد، و آن را با دینی دیگر معاوضه نخواهیم نمود.
گفت: دوم اینکه اگر آن پیشنهاد را نمی‌پذیرید، بیایید فرزندان و زنان خود را به دست خود بکشیم، و سپس با محمد نبرد کنیم، و حتی اموال خود را نیز نابود کنیم، تا بعد از ما چیزی از ما باقی نماند، تا خدا بین ما و محمد حکم کند، اگر کشته شدیم بدون دل واپسی کشته شده‌ایم، چون نه زنی داریم، و نه فرزندی و نه مالی، و اگر غلبه کردیم تهیه زن و فرزند آسان است، گفتند: می‌گویی این یک مشت بیچاره را بکشیم؟ آن وقت دیگر چه خیری در زندگی بدون آنان هست؟

گفت: اگر این را هم نمی‌پذیرید بیایید همین امشب که شب شنبه است، و محمد و یارانش می‌دانند که ما در این شب نمی‌جنگیم، از این غفلت آنان استفاده نموده به ایشان شبیخون بزنیم، گفتند: آیا حرمت شب شنبه خود را از بین ببریم؟ و همان کاری را که گذشتگان ما کردند بکنیم، و به آن بلای که میدانی دچار شدند، و مسخ شدند ما نیز دچار شویم؟ نه، هرگز این کار را نمی‌کنیم، کعب بن اسد وقتی دید هیچ یک از پیشنهادهایش پذیرفته نشد، گفت: عجب مردم بی عقلی هستید، خیال می‌کنم از آن روز که به دنیا آمده‌اید حتی یک روز هم در خود حزم و احتیاط نداشته‌اید.

زهری می‌گوید: رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) در پاسخ بنی قریظه که پیشنهاد کردند یک نفر را حکم قرار دهد، فرمود: هر یک از اصحاب مرا که خواستید می‌توانید حکم خود کنید، بنی قریظه سعد بن معاذ را اختیار کردند، رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) قبول کرد، و دستور داد تا هر چه اسلحه دارند در قبه آن جناب جمع کنند، و سپس دستهایشان را از پشت بستند، و به یکدیگر پیوستند و در خانه اسامه باز داشت کردند، آنگاه رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) دستور داد سعد بن معاذ را بیاورند، وقتی آمد، پرسید: با این یهودیان چه کنیم؟ عرضه داشت جنگی‌هایشان کشته شوند، و ذراری و زنانشان اسیر گردند، و اموالشان به عنوان غنیمت تقسیم شود، و ملک و باغاتشان تنها بین مهاجرین تقسیم شود، آنگاه به انصار گفت که این جا وطن شما است، و شما ملک و باغ دارید و مهاجران ندارند.

رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) تکبیر گفت، و فرمود: بین ما و آنان به حکم

خدای عز و جل داوری کردی، و در بعضی روایات آمده که فرمود: به حکمی داوری کردی که خدا از بالای هفت رقیع رانده، و رقیع به معنای آسمان دنیا است.

آنگاه رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) دستور داد مقاتلان ایشان را - که به طوری که گفته‌اند ششصد نفر بودند - کشتند، بعضی‌ها گفته‌اند: چهار صد و پنجاه نفر کشته و هفتصد و پنجاه نفر اسیر شدند، و در روایت آمده که: در موقعی که بنی قریظه را دست بسته می‌بردند نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم)، به کعب بن اسد گفتند هیچ می‌بینی با ما چه می‌کنند؟ کعب گفت: حالا که بیچاره شدید این حرف را می‌زنید؟ چرا قبلاً به راهنمایهای من اعتناء نکردید؟ ای کاش همه جا این پرسش را می‌کردید، و چاره کار خود را از خیرخواهان می‌پرسیدید، به خدا سوگند دعوت کننده ما دست بردار نیست، و هر یک از شما برود دیگر بر نخواهد گشت، چون به خدا قسم با پای خود به قتلگاهش می‌رود.

در این هنگام حیی بن اخطب دشمن خدا را نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) آوردند، در حالی که حله‌ای فاختی در بر داشت، و آن را از هر طرف پاره پاره کرده بود، و مانند جای انگشت سوراخ کرده بود، تا کسی آن را از تنش بیرون نکند، و دستهایش با طناب به گردنش بسته شده بود، همین که رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) او را دید، فرمود: آگاه باش که به خدا سوگند من هیچ ملامتی در دشمنی با تو ندارم، و خلاصه تقصیری در خود نمی‌بینم، و این بیچارگی تو از این جهت است که خواستی خدا را بیچاره کنی، آنگاه فرمود: ای مردم از آنچه خدا برای بنی اسرائیل مقدر کرده ناراحت نشوید، این همان سرنوشت و تقدیری است که خدا علیه بنی اسرائیل نوشته، و مقدر کرده، آنگاه نشست و سر از بدن او جدا کردند.

بعد از اعدام جنگجویان عهدشکن بنی قریظه، زنان و کودکان و اموال ایشان را در بین مسلمانان تقسیم کرد، و عده‌ای از اسرای ایشان را به اتفاق سعد بن زید انصاری به نجد فرستاد، تا به فروش برساند، و با پول آن اسب و سلاح خریداری کند.

می‌گویند وقتی کار بنی قریظه خاتمه یافت، زخم سعد بن معاذ باز شد، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) او را به خیمه‌ای که در مسجد برایش زده بودند برگردانید، (تا به معالجه‌اش بپردازند).

جابر بن عبد الله می‌گوید: در همین موقع جبرئیل نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) آمد، و پرسید این بنده صالح کیست که در این خیمه از دنیا رفته، درهای آسمان برایش باز شده، و عرش به جنب و جوش در آمده؟ رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) به مسجد

آمد، دید سعد بن معاذ از دنیا رفته است^۱.

مؤلف: این داستان را قمی در تفسیر خود به طور مفصل آورده، و در آن آمده که کعب ابن اسد را در حالی که دستهایش را به گردنش بسته بودند آوردند، همین که رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) نظرش به وی افتاد، فرمود: ای کعب آیا وصیت ابن الحواس آن خاخام هوشیار که از شام نزد شما آمده بود سودی به حالت نبخشید؟ با اینکه او وقتی نزد شما آمد گفت من از عیش و نوش و زندگی فراخ شام صرفنظر کردم، و به این سرزمین اخمو که غیر از چند دانه خرما چیزی ندارد آمده‌ام، و به آن قناعت کرده‌ام، برای اینکه به دیدار پیغمبری نایل شوم که در مکه مبعوث می‌شود، و بدین سرزمین مهاجرت می‌کند، پیغمبری است که با پاره‌ای نان و خرما قانع است، و به الاغ بی پالان سوار می‌شود، و در چشمش سرخی، و در بین دو شانه‌اش مهر نبوت است، شمشیرش را به شانه‌اش می‌گیرد، و هیچ باکی از احدی از شما ندارد، سلطنتش تا جایی که سواره و پیاده از پا درآیند گسترش می‌یابد!؟

کعب گفت: چرا ای محمد همه اینها که گفתי درست است، ولی چکنم که از سرزنش یهود پروا داشتم، ترسیدم بگویند کعب از کشته شدن ترسید، و گر نه به تو ایمان می‌آوردم، و تصدیقت می‌کردم، ولی من چون عمری به دین یهود بودم و به همین دین زندگی کردم، بهتر است به همان دین نیز بمیرم، رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) فرمود: بیاید گردنش را بزنید، مامورین آمدند، و گردنش را زدند^۲.

باز در همان کتاب آمده که آن جناب یهودیان بنی قریظه را در مدت سه روز در سردی صبح و شام اعدام کرد و مکرر می‌فرمود: آب گوارا به ایشان بچشانید و غذای پاکیزه به ایشان بدهید، و با اسیرانشان نیکی کنید، تا آنکه همه را به قتل رسانید و این آیه نازل شد: ﴿وَأَنْزَلَ الَّذِينَ ظَاهَرُوهُمْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مِنْ صَيَاصِيهِمْ... وَكَانَ اللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرًا﴾^۳.

و در مجمع البیان آمده که ابو القاسم حسکانی، از عمرو بن ثابت، از ابی اسحاق، از علی (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: آیه ﴿رَجُلٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ﴾ در باره ما نازل شد، و به خدا سوگند ما میم، و من به هیچ وجه آنچه نازل شده بر خلاف معنا نمی‌کنم^۴.

[سوره احزاب (۳۳): آیات ۲۸ تا ۳۵]

﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِمَ أَرْجَاكَ إِنْ كُنْتُمْ تُرِيدُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَزَيَّتَهَا فَتَعَالَيْنَ أُمَتِّعَنَّكُمْ وَأُسْرِحَنَّ سَرَا حًا جَمِيعًا

^۱ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۵۱-۳۵۲.

^۲ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۹۲-۱۸۹.

^۳ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۹۲-۱۸۹.

^۴ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۵۰.

٢٨ وَإِنْ كُنْتُمْ تُرْذِنُ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَالْأَخِرَةَ فَإِنَّ اللَّهَ أَعَدَّ لِلْمُحْسِنَاتِ مِنْكُمْ أَجْرًا عَظِيمًا ٢٩ يَا نِسَاءَ النَّبِيِّ مَنْ
 يَأْتِ مِنْكُمْ بِفَاحِشَةٍ مُبَيَّنَةٍ يُضَاعَفْ لَهَا الْعَذَابُ ضِعْفَيْنِ وَكَانَ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا ٣٠ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ مِنْكُمْ فَلِلَّهِ
 رَسُولِهِ وَتَعْمَلْ صَالِحًا نُؤْتِيهَا أَجْرَهَا مَرَّتَيْنِ وَأَعْتَدْنَا لَهَا رِزْقًا كَرِيمًا ٣١ يَا نِسَاءَ النَّبِيِّ لَسْتُنَّ كَأَحَدٍ مِنَ النِّسَاءِ إِنْ
 اتَّقَيْتُنَّ فَلَا تَخْضَعْنَ بِالْقَوْلِ فَيَطْمَعَ الَّذِي فِي قَلْبِهِ مَرَضٌ وَقُلْنَ قَوْلًا مَعْرُوفًا ٣٢ وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ
 الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى وَأَقِمْنَ الصَّلَاةَ وَآتِينَ الزَّكَاةَ وَأَطِعْنَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ
 وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا ٣٣ وَادْكُرْنَ مَا يُتْلَى فِي بُيُوتِكُنَّ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ وَالْحِكْمَةِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ لَطِيفًا خَبِيرًا ٣٤ إِنْ
 الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَالْقَانِتِينَ وَالْقَانِتَاتِ وَالصَّادِقِينَ وَالصَّادِقَاتِ وَالصَّابِرِينَ وَالصَّابِرَاتِ
 وَالْخَاشِعِينَ وَالْخَاشِعَاتِ وَالْمُتَصَدِّقِينَ وَالْمُتَصَدِّقَاتِ وَالصَّائِمِينَ وَالصَّائِمَاتِ وَالْحَافِظِينَ فُرُوجَهُمْ
 وَالْحَافِظَاتِ وَالذَّاكِرِينَ اللَّهَ كَثِيرًا وَالذَّاكِرَاتِ أَعَدَّ اللَّهُ لَهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا ﴿٣٥﴾

ترجمه آیات

ای پیامبر! به همسرانت بگو اگر زندگی دنیا و زینت آن را می‌خواهید، بیایید تا چیزی از دنیا به شما بدهم، و رهایتان کنم، طلاق‌ی نیکو و بی‌سر و صدا (۲۸).

و اگر خدا و رسول او و خانه آخرت را می‌خواهید، بدانید که خدا برای نیکوکاران از شما اجری عظیم تهیه دیده است (۲۹).

ای زنان پیامبر! هر یک از شما که عمل زشتی روشن انجام دهد، عذابش دو چندان خواهد بود، و این بر خدا آسان است (۳۰).

و هر یک از شما برای خدا و رسولش مطیع شود، و عمل صالح کند، اجر او نیز دو چندان داده می‌شود، و ما برایش رزقی آبرومند فراهم کرده‌ایم (۳۱).

ای زنان پیامبر! شما مثل احدی از سایر زنان نیستید، البته اگر تقوی پیشه سازید، پس در سخن دلربایی مکنید، که بیمار دل به طمع بیفتد، و سخن نیکو گویند (۳۲).

و در خانه‌های خود بنشینید، و چون زنان جاهلیت نخست خود نمایی نکنید، و نماز بپا دارید، و زکات دهید، و خدا و رسولش را اطاعت کنید، خدا جز این منظور ندارد که پلیدی را از شما اهل بیت ببرد، و آن طور که خود می‌داند پاکتان کند (۳۳).

و آنچه در خانه‌های شما از آیات خدا و حکمت که تلاوت می‌شود به یاد آورید، که خدا همواره دارای لطف و باخبر است (۳۴).

بدرستی که مردان مسلمان، و زنان مسلمان و مردان مؤمن، و زنان مؤمن، مردان عابد، و زنان عابد، مردان راستگو، و زنان راستگو، مردان صابر و زنان صابر، مردان خاشع، و زنان خاشع، مردان و زنانی که صدقه می‌دهند، مردان و زنانی که روزه می‌گیرند، مردان و زنانی که شهوت و فرج خود را حفظ می‌کنند، مردان و زنانی که خدا را بسیار ذکر می‌گویند، و یاد می‌کنند، خداوند برایشان آمرزشی و اجری عظیم آماده کرده است (۳۵).

بیان آیات بیان آیات مربوط به همسران رسول الله (صلی الله علیه و آله و سلم)

این آیات مربوط به همسران رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) است که اولاً به ایشان تذکر دهد که از دنیا و زینت آن جز عفت و رزق کفاف بهره‌ای ندارند، البته این در

صورتی است که بخواهند همسر او باشند، و گرنه مانند سایر مردمند، و سپس ایشان را خطاب کند که متوجه باشند در چه موقعی دشوار قرار گرفته‌اند، و به خاطر افتخاری که نصیبشان شده چه شدایدی را باید تحمل کنند، پس اگر از خدا بترسند، خداوند اجر دو چندانشان می‌دهد، و اگر هم عمل زشتی کنند، عذابشان نزد خدا دو چندان خواهد بود.

آنگاه ایشان را امر می‌کند به عفت، و اینکه ملازم خانه خود باشند، و چون سایر زنان خود را به نامحرم نشان ندهند، و نماز بگزارند، و زکات دهند، و از آنچه در خانه‌هایشان نازل و تلاوت می‌شود از آیات قرآنی و حکمت آسمانی یاد کنند، و در آخر، عموم صالحان از مردان و زنان را وعده مغفرت و اجر عظیم می‌دهد.

مخیر بودن همسران پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) بین جدایی از او - اگر دل به دنیا و زینت‌های آن بسته‌اند - یا تحمل سختی‌های زندگی در خانه او - اگر خدا و رسول و دار آخرت را می‌طلبند

﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِمَ أَزْوَاجِكَ... أَجْرًا عَظِيمًا﴾

سیاق این دو آیه اشاره دارد به اینکه گویا از زنان رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) یا از بعضی ایشان سختی و یا عملی سرزده که دلالت می‌کرده بر اینکه از زندگی مادی خود راضی نبوده‌اند، و در خانه رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) به ایشان سخت می‌گذشته، و نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) از وضع زندگی خود شکایت کرده‌اند و پیشنهاد کرده‌اند که کمی در زندگی ایشان توسعه دهد، و از زینت زندگی مادی بهره‌مندشان کند.

دنبال این جریان خدا این آیات را فرستاده، و به پیغمبرش دستور داده که ایشان را بین ماندن و رفتن مخیر کند، یا بروند و هر جوری که دلشان می‌خواهد زندگی کنند، و یا بمانند و با همین زندگی بسازند، چیزی که هست این معنا را چنین تعبیر کرد، که اگر حیات دنیا و زینت آن را می‌خواهید، بیایید تا رهایتان کنم. و اگر خدا و رسول و دار آخرت را می‌خواهید باید با وضع موجود بسازید، و از این تعبیر بر می‌آید که:

اولاً جمع بین وسعت در عیش دنیا، و صفای آن، که از هر نعمتی بهره‌گیری و به آن سرگرم شوی، با همسری رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) و زندگی در خانه او ممکن نیست، و این دو با هم جمع نمی‌شوند.

ثانیاً دلالت می‌کند بر اینکه هر یک از دو طرف تخییر مقید به مقابل دیگرش است، و مراد از اراده حیات دنیا و زینت آن، این است که انسان دنیا و زینت آن را اصل و هدف قرار دهد، چه اینکه آخرت را هم در نظر بگیرد یا نه، و مراد از اراده حیات آخرت نیز این است که آدمی آن را هدف و اصل قرار دهد، و دلش همواره

متعلق بدان باشد، چه اینکه حیات دنیاییش هم توسعه داشته باشد، و به زینت و صفای عیش نائل بشود، یا آنکه از لذائد مادی به کلی

بی بهره باشد.

مطلب دیگر اینکه جزاء یعنی نتیجه اختیار کردن یکی از این دو طرف تردید مختلف است، اگر حیات دنیا و زینت آن را اختیار کنند، یعنی همسران رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) از همسری او صرف نظر نمایند، نتیجه و جزایش این است که آن جناب ایشان را طلاق دهد، و هم از مال دنیا بهره‌مندشان سازد و اما بر فرضی که به همسری آن جناب باقی بمانند و آخرت را بر حیات دنیا و زینت آن ترجیح دهند نتیجه‌اش اجر عظیمی است در نزد خدا، اما نه به طور مطلق، بلکه به شرطی که احسان و عمل صالح هم بکنند.

تنها ملاک سعادت و کرامت «تقوی» است و هیچ حسب و نسب دیگری از آن جمله همسری پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) - ملاک نیست

پس چنین نیست که صرف همسری رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) اجر عظیم داشته باشد، و خدا برای هر کس که همسر آن جناب شود کرامتی و حرمتی قائل باشد، بلکه کرامت و احترام برای همسری توأم با احسان و تقوی است، و به همین جهت است که می‌بینیم وقتی برای بار دوم علو مقام ایشان را ذکر می‌کند، آن را مقید به تقوی نموده و می‌فرماید: ﴿لَسْتُنَّ كَأَحَدٍ مِنَ النِّسَاءِ إِنِ اتَّقَيْتُنَّ﴾.

و این تقیید نظیر تقییدی است که نسبت به کرامت اصحاب رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) کرده، و فرموده: ﴿مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ تَرَاهُمْ رُكَّعًا سُجَّدًا... وَعَدَّ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا﴾^۱، پس معلوم می‌شود همه کسانی که صحابی رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) بودند مشمول این وعده نیستند، بلکه تنها شامل آن عده است که ایمان و عمل صالح داشته‌اند، (پس اگر از یک نفر صحابی انحراف و گناه و ظلمی سرزده باشد، ما نمی‌توانیم صحبت با رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) را کفاره آن حساب کنیم).

و کوتاه سخن اینکه اطلاق جمله: ﴿إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ اتَّقَاكُمْ﴾^۲ با این حرفها تقیید نمی‌شود، و هم چنان به قوت خود باقی است، و به حکم اطلاق آن حسب و نسب و یا هیچ سببی دیگر ملاک کرامت نزد خدا نخواهد بود.

پس اینکه فرمود ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِمَ لَأَزُوجِكُمْ﴾ دستور به آن جناب است که این دو آیه را

^۱ محمد (صلی الله علیه و آله و سلم) فرستاده خدا، و آنان که با وی ایمان آوردند، در جهاد علیه کفار بسیار سختند، و در بین خود دل رحمند، و می‌بینی ایشان را که همواره یا در رکوعند یا سجود... خداوند همین اصحاب را که ایمان آورده‌اند و عمل صالح کرده‌اند مغفرت و اجر عظیمی وعده داده است. فتح، آیه ۲۹.

^۲ تنها گرامی‌ترین شما با تقواترین شما است. - حجرات، آیه ۱۳.

به همسران خود ابلاغ کند، و لازمه‌اش این است که اگر شق اول را اختیار کردند، طلاقشان داده، مهریه‌شان را بپردازد، و اگر شق دوم یعنی خدا و رسول و خانه آخرت را اختیار کردند، بر همسری خود باقی‌شان بدارد.

﴿إِنْ كُنْتُمْ تُرِيدُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَزَيَّتَهَا﴾ اراده حیات دنیا و زینت آن به قرینه مقابله، کنایه است از اختیار دنیا، و دلدادگی به تمتعات آن، و روی آوردن بدان، و روی گرداندن از آخرت.

﴿فَتَعَالَيْنَ أُمْتَعُكُنَّ وَأُسْرُحُكُنَّ سَرَّاحًا جَمِيلًا﴾

در کشف گفته: کلمه «تعال» در اصل برای این وضع شده که هر وقت در مکانی بلند قرار داشتی، و خواستی کسی را که در مکانی پایین تر قرار دارد صدا بزنی، و بگویی بیا، این کلمه را بکار ببری، و لیکن در اثر کثرت استعمال، کار آن به جایی رسیده که در همه جا استعمال می‌شود، چه مکان بلند، و چه پست، و معنای کلمه «تعالین»، آمدن با پا نیست، بلکه روی آوردن بکاری است، (در فارسی هم می‌گوییم بیاید فلان کار را انجام دهیم)، یعنی بیاید با اراده و اختیارتان یکی از دو پیشنهاد را عملی کنید، نه اینکه با پای خود بیاید، هم چنان که می‌گوییم: فلانی دارد می‌آید تا با من مخاصمه کند، و یا فلانی رفت در باره من حرف بزند، و یا برخاست تا مرا تهدید کند، که در این موارد هیچ یک از کلمات می‌آید، رفت و برخاست به معنای لغوی خود استعمال نشده بلکه همه آنها کنایه است.^۱

و تمتیع عبارت است از اینکه وقتی یکی از ایشان را طلاق می‌دهد مالی به او بدهد که با آن زندگی کند، و کلمه «تسریح» به معنای رها کردن است، و سراح جمیل به این معنا است که بدون خصومت و مشاجره و بد و بیراه گفتن او را طلاق دهد.

در این آیه شریفه بحث‌هایی از نظر فقه هست، که مفسرین آن را ایراد کرده‌اند، و لیکن حق مطلب این است که احکامی که در این آیه آمده شخصی است، و مربوط به شخص رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) است، و هیچ دلیلی از جهت لفظ در آیه نیست، که دلالت کند بر اینکه شامل غیر از آن جناب نیز هست، و تفصیل همین مطلب در کتب فقهی آمده.

﴿وَإِنْ كُنْتُمْ تُرِيدُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَالْأَخِرَةَ﴾ در سابق گذشت که مقابله بین این جمله و جمله ﴿إِنْ كُنْتُمْ تُرِيدُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَزَيَّتَهَا...﴾، هر یک از دو کلام را مقید می‌کند به

^۱ تفسیر کشف، ج ۳، ص ۵۳۵.

مخالف آن دیگری، و نبودن آن، و در نتیجه معنای جمله مورد بحث چنین می شود (و اگر طاعت خدا و رسول، و سعادت خانه آخرت را اختیار کردید، و به همین جهت در مقابل تنگی و سختی زندگی صبر کردید، و نیز محرومیت از زینت زندگی دنیا را تحمل نمودید، چنین و چنان می شود) که به طوری که دیدید مقید شد، به مخالف مضمون جمله دیگر، و در عین حال کنایه است از اینکه در همسری رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) باقی بمانند و در برابر تنگی معیشت صبر کنند، چون اگر جز این بود، صحیح نبود که قید احسان را هم در آن اجر موعود شرط کند، و این خود روشن است.

پس معنای آیه این می شود که: و اگر بقاء نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) و همسری او را اختیار کردید، و بر تنگی زندگی صبر نمودید، خداوند برایتان اجری عظیم آماده کرده، اما به شرطی که نیکو کار باشید، و خلاصه علاوه بر این گزینش، یعنی گزینش خدا و رسول و خانه آخرت، در عمل هم نیکو کار باشید، چه اگر به صرف این گزینش اکتفاء نموده و در عمل نیکو کار نباشید، هم در دنیا زیانکار شده اید و از لذائد آن محروم مانده اید، و هم در آخرت، و هر دو را از دست داده اید.

﴿يَا نِسَاءَ النَّبِيِّ مَن يَأْتِ مِنْكُنَّ بِفَاحِشَةٍ مُّبِينَةٍ يُضَاعَفْ لَهَا الْعَذَابُ ضِعْفَيْنِ...﴾

در این آیه از خطابی که قبلاً به خود رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) در باره همسران او داشت، عدول نموده، روی سخن را متوجه خود آنان کرده، تا تکلیفی را که متوجه ایشان است مسجل و مؤکد کند، و این آیه و آیه بعدش به نحوی تقریر و توضیح جمله ﴿فَإِنَّ اللَّهَ أَعَدَّ لِلْمُحْسِنَاتِ مِنْكُنَّ أَجْرًا عَظِيمًا﴾ می باشد، و هم اثباتاً آن را توضیح می دهد، که چگونه اجری عظیم دارید، و هم نفیاً که چرا غیر از محسنات از شما آن اجر عظیم را ندارند.

کلمه «فاحشة» در جمله ﴿مَنْ يَأْتِ مِنْكُنَّ بِفَاحِشَةٍ مُّبِينَةٍ﴾ هر یک از شما که گناهی آشکار مرتکب شود» به معنای عملی است که در زشتی و شناعة به نهایت رسیده باشد، مانند آزار دادن به رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) افتراء، غیبت، و امثال اینها، و کلمه «مبینه» به معنای آشکار است، یعنی گناهی که زشتی اش برای همه روشن باشد.

﴿يُضَاعَفْ لَهَا الْعَذَابُ ضِعْفَيْنِ﴾ یعنی عذاب برای او دو چندان می شود، در حالی که مضاعف هم باشد، و «ضعفین» به معنای دو مثل است و مؤید آن این است که در طرف ثواب فرموده: ﴿نُؤْتِيهَا أَجْرَهَا مَرَّتَيْنِ﴾، اجرش را دو بار می دهیم، و بنابراین دیگر نباید به گفتار بعضی اعتناء کرد که گفته اند: مراد از مضاعفه عذاب ضعفین، این است که چنین همسری از رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) سه بار عذاب دارد، به این بیان که مضاعفه عذاب به معنای

زیاد شدن عذاب است، و چون بر این عذاب دو برابر افزوده شود مجموع سه برابر می‌گردد.
آیه شریفه با جمله ﴿وَكَانَ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا﴾ ختم شده، تا اشاره کند به اینکه صرف همسری پیغمبر
جلوگیر عذاب دو چندان نمی‌شود، هیچ ملاکی برای احترام نیست مگر تقوی، و همسری پیغمبر وقتی اثر نیک
دارد که توأم با تقوی باشد، و اما با معصیت اثری جز دورتر شدن، و وبال بیشتر آوردن ندارد.

**همسران پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) در برابر عمل خوب و بد خود پاداش و
کیفر دو برابر دارند و باید در اطاعت خدا و رسول (صلی الله علیه و آله و سلم) دقت و
مواظبت بیشتری داشته باشند**

﴿وَمَنْ يَقْنُتْ مِنْكُنَّ لِلَّهِ وَرَسُولِهِ وَتَعْمَلْ صَالِحًا نُؤْتِيهَا أَجْرَهَا مَرَّتَيْنِ...﴾

کلمه «قنوت» به معنای خضوع است^۱ و بعضی^۲ گفته‌اند: به معنای اطاعت است، بعضی^۳ دیگر به معنای
ملازمت و مداومت در اطاعت و خضوع گرفته‌اند، و کلمه «اعتاد» به معنای تهیه کردن است، و رزق کریم
مصدق بارزش بهشت است.

و معنای آیه این است که هر یک از شما همسران رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) برای خدا و
رسول او خاضع شود، و یا ملازم اطاعت و خضوع برای خدا و رسول باشد، و عمل صالح کند، اجرش را دو
باره می‌دهیم، یعنی دو برابر می‌دهیم، و برایش رزقی کریم، یعنی بهشت آماده می‌کنیم.

در این آیه التفاتی از غیبت (و این برای خدا آسان است) به تکلم با غیر (می‌دهیم - و آماده می‌کنیم) به
کار رفته، تا اعلام بدارد: که چنین افرادی به درگاه خدا نزدیکند، و خدا برایشان احترام قائل است، هم چنان که
سیاق غیبت قبلی می‌فهماند که آنهایی که مرتکب فاحشه مبینه می‌شوند، از خدا دورند، و خدا هیچ ارزشی
برایشان قائل نیست، و همسری رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) کمترین اثری برایشان ندارد.

﴿يَا نِسَاءَ النَّبِيِّ لَسْتُنَّ كَأَحَدٍ مِنَ النِّسَاءِ إِنِ اتَّقَيْتُنَّ فَلَا تَخْضَعْنَ بِالْقَوْلِ فَيَطْمَعَ الَّذِي فِي قَلْبِهِ مَرَضٌ﴾

این آیه برابری زنان پیغمبر با سایر زنان را نفی می‌کند، و می‌فرماید: شما با سایر زنان برابر نیستید اگر
تقوی به خرج دهید، و مقام آنها را به همان شرطی که گفته شد بالا می‌برد، آنگاه از پاره‌ای از کارها نهی، و به
پاره‌ای از کارها امر می‌کند، امر و نهی که متفرع بر برابر نبودن آنان با سایر زنان است، چون بعد از آنکه
می‌فرماید شما مثل سایر زنان نیستید، با کلمه «فاء - پس» آن امر و نهی را متفرع بر آن نموده، فرموده، پس در

^۱ روح المعانی، ج ۲۲، ص ۲.

^۲ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۵۴.

^۳ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۵۴.

سخن خضوع نكنيد، (و چون

سایر زنان آهنگ صدا را فریبنده نسازید)، و در خانه‌های خود بنشینید، و کرشمه و ناز مکنید...، با اینکه این امور بین زنان پیغمبر و سایر زنان مشترک است.

پس از اینجا می‌فهمیم که آوردن جمله «شما مثل سایر زنان نیستید» برای تاکید است، و می‌خواهد این تکالیف را بر آنان تاکید کند، و گویا می‌فرماید شما چون مثل دیگران نیستید، واجب است در امتثال این تکالیف کوشش و رعایت بیشتری بکنید، و در دین خدا بیشتر از سایر زنان احتیاط به خرج دهید.

مؤید و بلکه دلیل بر اینکه تکلیف همسران آن جناب سخت‌تر و شدیدتر است، این است که پاداش و کیفرشان دو چندان است، همان‌طور که دیدید آیه قبلی آن را مضاعف خواند، و معقول نیست تکلیف از همه یکسان باشد، ولی کیفر و پاداش از بعضی مضاعف، پس اگر کیفر و پاداش بعضی مضاعف بود، باید بفهمیم که تکلیف آنان مؤکد، و مسئولیتشان سنگین‌تر است.

﴿فَلَا تَخْضَعْنَ بِالْقَوْلِ فَيَطْمَعَ الَّذِي فِي قَلْبِهِ مَرَضٌ﴾ بعد از آنکه علو مقام، و رفعت منزلت همسران رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) را به خاطر انتسابشان به آن جناب بیان نموده، این علو مقامشان را مشروط به تقوی نموده، و فرموده که فضیلت آنان به خاطر اتصالشان به رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) نیست، بلکه به خاطر تقوی است، اینک در این جمله ایشان را از خضوع در کلام نهی می‌کند، و خضوع در کلام به معنای این است که در برابر مردان آهنگ سخن گفتن را نازک و لطیف کنند، تا دل او را دچار ریه، و خیالهای شیطانی نموده، شهوتش را بر انگیزانند، و در نتیجه آن مردی که در دل بیمار است به طمع بیفتد، و منظور از بیماری دل، نداشتن نیروی ایمان است، آن نیرویی که آدمی را از میل به سوی شهوات باز می‌دارد.

﴿وَقُلْنَ قَوْلًا مَعْرُوفًا﴾ یعنی سخن معمول و مستقیم بگویید، سخنی که شرع و عرف اسلامی (نه هر عرفی) آن را پسندیده دارد، و آن سخنی است که تنها مدلول خود را برساند، (نه اینکه کرشمه و ناز را بر آن اضافه کنی، تا شنونده علاوه بر درک مدلول آن دچار ریه هم بشود).

﴿وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى... وَأَطِعْنَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ﴾

کلمه «قرن» امر از ماده «قر» است، که به معنای پا بر جا شدن است، و اصل این کلمه «اقرن» بوده، که یکی از دو تا «راء» آن حذف شده است، ممکن هم هست از ماده «قار، يقار» به معنای اجتماع، و کنایه از ثابت ماندن در خانه‌ها باشد، و مراد این باشد که ای

زنان پیغمبر! از خانه‌های خود بیرون نیاید.

و کلمه «تبرج» به معنای ظاهر شدن در برابر مردم است، همان طور که برج قلعه برای همه هویدا است، و کلمه «جاهلیة اولی» به معنای جاهلیت قبل از بعثت است، پس در نتیجه مراد از آن، جاهلیت قدیم است، و اینکه بعضی^۱ گفته‌اند مراد از آن دوران هشتصد ساله ما بین آدم و نوح است، و یا گفته‌اند^۲: زمان داوود و سلیمان است، و یا گفتار آنان که گفته‌اند زمان ولادت ابراهیم است، و یا گفتار آنان که گفته‌اند^۳ زمان فترت بین عیسی و محمد (صلوات الله علیهما) است، اقوالی است بدون دلیل.

﴿وَاقِمْنَ الصَّلَاةَ وَآتِينَ الزَّكَاةَ وَأَطِعْنَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ﴾ این آیه دستور می‌دهد که اوامر دینی را امتثال کنند، و اگر از بین همه اوامر فقط نماز و زکات را ذکر نمود، برای این است که این دو دستور رکن عبادت، و معاملات است، و بعد از ذکر این دو به طور جامع فرمود: و خدا و رسولش را اطاعت کنید.

و طاعت خدا عبارت است از امتثال تکالیف شرعی او، و اطاعت رسولش به این است که آنچه با ولایتی که دارد امر و نهی می‌کند، امتثال شود، چون امر و نهی او نیز از ناحیه خدا جعل شده، خدا او را به حکم ﴿النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ﴾^۴ ولی مؤمنین کرده، و فرمان او را فرمان خود خوانده.

﴿إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا﴾

کلمه «انما» در آیه انحصار خواست خدا را می‌رساند، و می‌فهماند که خدا خواسته که رجس و پلیدی را تنها از اهل بیت دور کند، و به آنان عصمت دهد، و کلمه ﴿أَهْلَ الْبَيْتِ﴾ چه اینکه صرفاً برای اختصاص باشد، تا غیر از اهل خانه داخل در حکم نشوند، و چه اینکه این کلمه نوعی مدح باشد، و چه اینکه نداء، و به معنای «ای اهل بیت» بوده باشد، علی‌ای حال دلالت دارد بر اینکه دور کردن رجس و پلیدی از آنان، و تطهیرشان، مساله‌ای است مختص به آنان، و کسانی که مخاطب در کلمه «عنکم - از شما» هستند.

بنابراین در آیه شریفه در حقیقت دو قصر و انحصار بکار رفته، یکی انحصار اراده و خواست خدا در بردن و دور کردن پلیدی و تطهیر اهل بیت، دوم انحصار این عصمت و دوری از پلیدی در اهل بیت.

^۱ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۵۶.

^۲ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۵۶.

^۳ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۵۶.

^۴ پیغمبر ولایتش به مؤمنین از خود آنان مقدم‌تر است. - احزاب، آیه ۱۶.

﴿أَهْلَ الْبَيْتِ﴾ و مخاطب آیه ﴿يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ

تَطْهِيراً﴾ چه کسانی هستند؟

حال باید دید اهل بیت چه کسانی هستند؟ بطور مسلم فقط زنان آن جناب اهل بیت او نیستند، برای اینکه هیچگاه صحیح نیست ضمیر مردان را به زنان ارجاع داد، و به زنان گفت «عنکم - از شما» بلکه اگر فقط همسران اهل بیت بودند، باید می فرمود: «عنکن»، بنابراین، یا باید گفت مخاطب همسران پیامبر و دیگران هستند هم چنان که بعضی^۱ دیگر گفته اند: مراد از اهل البیت، اهل بیت الحرام است، که در آیه ﴿إِنَّ أَوْلِيَاءَهُ إِلَّا الْمُتَّقُونَ﴾ آنان را متقی خوانده، و بعضی^۲ دیگر گفته اند: مراد اهل مسجد رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) است، و بعضی^۳ گفته اند: همه آن کسانی است که در عرف جزو خاندان آن جناب به شمار می روند، چه همسرانش، و چه خویشاوندان و نزدیکانش، یعنی آل عباس، آل عقیل، آل جعفر، و آل علی، و بعضی^۴ دیگر گفته اند: مراد خود رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) و همسران اوست، و شاید آنچه به عکرمه و عروه نسبت داده اند همین باشد، چون آنها گفته اند: مراد تنها و تنها همسران رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) است.

تا اینکه مخاطب هم چنان که بعضی^۵ دیگر گفته اند: غیر از همسران آن جناب هستند و خطاب در «عنکم - از شما» متوجه اقربای رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) است، یعنی آل عباس، آل علی، آل عقیل، و آل جعفر.

و به هر حال، مراد از بردن رجس و تطهیر اهل بیت تنها همان تقوای دینی، و اجتناب از نواهی، و امتثال اوامر است، و بنابراین معنای آیه این است که خدای تعالی از این تکالیف دینی که متوجه شما کرده سودی نمی برد، و نمی خواهد سود ببرد، بلکه می خواهد شما را پاک کند، و پلیدی را از شما دور سازد، و بنابراین آیه شریفه در حد آیه ﴿مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ وَلَكِنْ يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمْ وَلِيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ﴾^۶ می باشد، و اگر معنا این باشد، آن وقت

آیه شریفه، با هیچ یک از چند معنایی که گذشت نمی سازد، چون این معنا با اختصاص آیه به اهل بیت

^۱ روح المعانی، ج ۲۲، ص ۱۶.

^۲ روح المعانی، ج ۲، ص ۱۳.

^۳ روح المعانی، ج ۲۲، ص ۱۴.

^۴ روح المعانی، ج ۲۲، ص ۱۳.

^۵ روح المعانی، ج ۲۲، ص ۱۴.

^۶ خدا نمی خواهد بیهوده بار شما را سنگین کند، بلکه می خواهد پاکتان سازد، و نعمت خود را بر شما تمام کند. - مائده، آیه ۶.

منافات دارد، زیرا خدا این گونه تطهیر را برای عموم مسلمانان و مکلفین باحکام دین می‌خواهد، نه برای خصوص اهل بیت، و حال آنکه گفتیم آیه شریفه دو انحصار را می‌رساند، که انحصار دوم تطهیر اهل بیت است.

و اگر بگویی مراد از بردن رجس، و تطهیر کردن، همانا تقوای شدید و کامل است، و معنای آیه این است که این تشدید که در تکالیف متوجه شما کردیم، و در برابر اجر دو چندان هم وعده‌تان دادیم، برای این نیست که خود ما از آن سودی ببریم، بلکه برای این است که می‌خواهیم پلیدی را دور نموده و تطهیرتان کنیم. و در این معنا هم اختصاص رعایت شده، و هم عمومیت خطاب به همسران رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) و به دیگران، چیزی که هست در اول، خطاب را متوجه خصوص همسران آن جناب نمود، و در آخر یعنی در کلمه «عنکم» متوجه عموم.

لیکن این حرف هم صحیح نیست، برای اینکه در آخر، خطاب متوجه غیر از ایشان شده، و اگر بگویی خطاب متوجه همه است چه همسران و چه غیر آنان، می‌گوییم: این نیز باطل است، برای اینکه غیر از همسران شریک در تشدید تکلیف نبودند، و اجر دو چندان هم ندارند، و معنا ندارد خدای تعالی بفرماید: اگر به شما همسران رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) تکالیف دشوارتری کردیم، برای این است که خواستیم عموم مسلمانان و شما را پاک نموده و پلیدی را از همه دور کنیم.

خواهی گفت: چرا جایز نباشد که خطاب متوجه همسران رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) و خود رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) باشد، با اینکه تکلیف خود رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) هم مانند تکالیف همسرانش شدید است؟ در پاسخ می‌گوییم: نباید همسران آن جناب را با خود آن جناب مقایسه کرد، چون آن جناب مؤید به داشتن عصمت خدایی است، و این موهبتی است که با عمل و اکتساب به دست نمی‌آید، تا بفرماید تکلیف تو را تشدید کردیم، و اجر را مضاعف نمودیم، تا پاکت کنیم، چون معنای این حرف این است که تشدید تکلیف، و دو چندان کردن اجر مقدمه و یا سبب است برای بدست آمدن عصمت، و به همین جهت هیچ یک از مفسرین این احتمال را نداده‌اند که خطاب متوجه رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) و همسرانش باشد و بس. و اگر ما آن را جزو اقوال ذکر کردیم، به عنوان این است که این هم یک احتمال است، و خواستیم با ایراد این احتمال نظریه آن مفسرینی که گفته‌اند: مراد خصوص همسران آن جناب

است تصحیح کنیم، نه اینکه بگوییم: کسی از مفسرین این احتمال را هم داده.

و اگر مراد بردن رجس و پاک کردن، به اراده خدا باشد، و در نتیجه مراد این باشد که خدا می خواهد به طور مطلق، و بدون هیچ قیدی شما را تطهیر کند، نه از راه توجیه تکالیف، و نه از راه تکلیف شدید، بلکه اراده مطلقه ای است از خدا که شما پاک و از پلیدیها دور باشید، چون اهل بیت پیغمبرید، در این صورت معنای آیه منافی با آن شرطی است که کرامت آنان مشروط بدان شد، و آن عبارت بود از تقوی، حال چه اینکه مراد از اراده، اراده تشریحی باشد، و چه تکوینی، هر یک باشد با شرط نمی سازد، پس معلوم می شود اراده مطلقه نیست.

اثبات اینکه مراد از ﴿أَهْلَ الْاَلْبَيْتِ﴾ و مخاطب آیه تطهیر، خمسه طیبه (پیغمبر، علی،

فاطمه، حسن و حسین علیهم السلام) هستند

با این بیانی که گذشت آن روایاتی که در شان نزول آیه وارد شده تایید می شود، چه در آن روایت آمده که آیه شریفه در شان رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) و علی و فاطمه و حسن و حسین (علیه السلام) نازل شده است، و احدی در این فضیلت با آنان شرکت ندارد.

و این روایات بسیار زیاد، و بیش از هفتاد حدیث است، که بیشتر آنها از طرق اهل سنت است، و اهل سنت آنها را از طرق بسیاری، از ام سلمه، عایشه، ابی سعید خدری، سعد، وائله بن الاسقع، ابی الحمراء، ابن عباس، ثوبان غلام آزاد شده رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) عبد الله بن جعفر، علی، و حسن بن علی (علیه السلام) که تقریبا از چهل طریق نقل کرده اند.

و شیعه آن را از حضرت علی، امام سجاد، امام باقر، امام صادق و امام رضا (علیه السلام)، و از ام سلمه، ابی ذر، ابی لیلی، ابی الاسود دؤلی، عمرو بن میمون اودی، و سعد بن ابی وقاص، بیش از سی طریق نقل کرده اند.

حال اگر کسی بگوید: این روایات بیش از این دلالت ندارد که علی و فاطمه و حسنین (علیه السلام) نیز مشمول آیه هستند، و این منافات ندارد با اینکه همسران رسول خدا نیز مشمول آن باشند، چون آیه شریفه در سیاق خطاب به آنان قرار گرفته.

در پاسخ می گوییم: بسیاری از این روایات و بخصوص آنچه از ام سلمه - که آیه در خانه او نازل شده - روایت شده است، تصریح دارد بر اینکه آیه مخصوص همان پنج تن است، و شامل همسران رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) نیست، که ان شاء الله روایات مزبور که بعضی از آنها دارای سندی صحیح هستند، از نظر خواننده خواهد گذشت.

و اگر کسی بگوید: آن روایات باید به خاطر ناسازگاری اش با صریح قرآن طرح شود، چون روایت هر

قدر هم صحیح باشد، وقتی پذیرفته است که با نص صریح قرآن منافات نداشته

باشد، و روایات مذکور مخالف قرآن است، برای اینکه آیه مورد بحث دنبال آیاتی قرار دارد که خطاب در همه آنها به همسران رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) است، پس باید خطاب در این آیه نیز به ایشان باشد.

در پاسخ می‌گوییم: همه حرفها در همین است، که آیا آیه مورد بحث متصل به آن آیات، و تتمه آنها است یا نه؟ چون روایاتی که بدان اشاره شد، همین را منکر است، و می‌فرماید آیه مورد بحث به تنهایی، و در یک واقعه جداگانه نازل شده، و حتی در بین این هفتاد روایت، یک روایت هم وجود ندارد، که بگوید آیه شریفه دنبال آیات مربوط به همسران رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) نازل شده، و حتی احدی هم از مفسرین این حرف را نزده‌اند، حتی آنها هم که گفته‌اند آیه مورد بحث مخصوص همسران رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) است، مانند عکرمه و عروه، نگفته‌اند که: آیه در ضمن آیات نازل شده.

پس آیه مورد بحث از جهت نزول جزو آیات مربوط به همسران رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) و متصل به آن نیست، حال یا این است که به دستور رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) دنبال آن آیات قرارش داده‌اند، و یا بعد از رحلت رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) اصحاب در هنگام تالیف آیات قرآنی در آنجا نوشته‌اند، مؤید این احتمال این است که اگر آیه مورد بحث که در حال حاضر جزو آیه ﴿وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ﴾ است، از آن حذف شود، و فرض کنیم که اصلاً جزو آن نیست، آیه مزبور با آیه بعدش که می‌فرماید: «و اذکرن» کمال اتصال و انسجام را دارد، و اتصالش بهم نمی‌خورد.

پس معلوم می‌شود جمله مورد بحث نسبت به آیه قبل و بعدش نظیر آیه ﴿الْيَوْمَ يَأْسُ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾^۱ است که در وسط آیاتی قرار گرفته که آنچه خوردنش حرام است می‌شمارد، که در جلد پنجم این کتاب در سوره مائده گفتیم که: چرا آیه مزبور در وسط آن آیات قرار گرفته، و این بی‌نظمی از کجا ناشی شده است. بنا بر آنچه گفته شد، کلمه ﴿أَهْلَ الْبَيْتِ﴾ در عرف قرآن اسم خاص است که هر جا ذکر شود، منظور از آن، این پنج تن هستند، یعنی رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) و علی و فاطمه و حسنین ع، و بر هیچ کس دیگر اطلاق نمی‌شود، هر چند که از خویشاوندان و اقربای آن جناب باشد، البته این معنا، معنایی است که قرآن کریم لفظ مذکور را بدان اختصاص داده، و گر نه به حسب عرف عام، کلمه مزبور بر خویشاوندان نیز اطلاق

^۱ مائده، آیه ۳.

می شود.

کلمه «رجس» - به کسره را، و سکون جیم - صفتی است از ماده رجاست، یعنی پلیدی، و قذارت، و پلیدی و قذارت هیاتی است در نفس آدمی، که آدمی را وادار به اجتناب و نفرت می نماید، و نیز هیاتی است در ظاهر موجود پلید، که باز آدمی از آن نفرت می نماید اولی مانند پلیدی رذائل، دومی مانند پلیدی خوک، هم چنان که قرآن کریم این لفظ را در هر دو معنا اطلاق کرده، در باره پلیدی ظاهری فرموده: ﴿أَوْ لَحْمِ خِنْزِيرٍ فَإِنَّهُ رَجْسٌ﴾^۱ و هم در پلیدیهای معنوی، مانند شرک و کفر و اعمال ناشایست به کار برده و فرموده: ﴿وَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَتْهُمْ رِجْسًا إِلَىٰ رِجْسِهِمْ وَمَاتُوا وَهُمْ كَافِرُونَ﴾^۲، و نیز فرموده: ﴿وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضِيقًا حَرَجًا كَأَنَّمَا يَصَّعَّدُ فِي السَّمَاءِ كَذَلِكَ يَجْعَلُ اللَّهُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ﴾^۳.

و این کلمه به هر معنا که باشد نسبت به انسان عبارت است از ادراکی نفسانی، و اثری شعوری، که از علاقه و بستگی قلب به اعتقادی باطل، یا عملی زشت حاصل می شود، وقتی می گوئیم (انسان پلید، یعنی انسانی که به خاطر دل بستگی به عقاید باطل، یا عمل باطل دلش دچار پلیدی شده است).

توضیح اینکه مفاد آیه تطهیر معصوم بودن اهل بیت (علیهم السلام) از اعتقاد و عمل باطل و ملازم بودن با اعتقاد و عمل حق، به اراده تکوینی خداوند است

و با در نظر گرفتن اینکه کلمه رجس در آیه شریفه الف و لام دارد، که جنس را می رساند، معنایش این می شود که خدا می خواهد تمامی انواع پلیدیها، و هیاتهای خبیثه، و رذیله، را از نفس شما ببرد، هیاتهایی که اعتقاد حق، و عمل حق را از انسان می گیرد، و چنین از اله ای با عصمت الهی منطبق می شود، و آن عبارت است از صورت علمیه ای در نفس که انسان را از هر باطلی، چه عقاید و چه اعمال حفظ می کند، پس آیه شریفه یکی از ادله عصمت اهل بیت است.

برای اینکه قبلاً گفتیم اگر مراد از آیه، چنین معنایی نباشد، بلکه مراد از آن تقوی و یا تشدید در تکالیف باشد، دیگر اختصاصی به اهل بیت نخواهد داشت، خدا از همه بندگانش

^۱ یا گوشت خوک که پلید است. - انعام، آیه ۱۴۵.

^۲ و آنهایی که در دل بیمارند، قرآن پلیدی دیگری بر پلیدیهایشان می افزاید، و می میرند در حالی که کافرنند. - توبه، آیه ۱۲۵.

^۳ و کسی که خدا بخواهد گمراهش کند، دلش را تنگ و ناپذیرا می کند، به طوری که پذیرفتن حق برایش چون رفتن به آسمان غیر ممکن باشد، خدا این چنین پلیدی را بر کسانی که ایمان نمی آورند مسلط می سازد. - انعام، آیه ۱۲۵.

تقوی می‌خواهد، نه تنها از اهل بیت، و نیز گفتیم که یکی از اهل بیت خود رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) است، و با اینکه آن جناب معصوم است، دیگر معنا ندارد که خدا از او تقوی بخواهد.

پس چاره‌ای جز این نیست که آیه شریفه را حمل بر عصمت اهل بیت کنیم، و بگوییم: مراد از بردن رجس، عصمت از اعتقاد و عمل باطل است، و مراد از تطهیر در جمله ﴿يُطَهِّرْكُمْ تَطْهِيراً﴾ که با مصدر تطهیر تاکید شده، زایل ساختن اثر رجس به وسیله وارد کردن مقابل آن است، و آن عبارت است از اعتقاد به حق، پس تطهیر اهل بیت عبارت شد، از اینکه ایشان را مجهز به ادراک حق کند، حق در اعتقاد، و حق در عمل، و آن وقت مراد از اراده این معنا، (خدا می‌خواهد چنین کند)، نیز اراده تکوینی می‌شود، چون قبلاً هم گفتیم اراده تشریحی را که منشا تکالیف دینی و منشا متوجه ساختن آن تکالیف به مکلفین است، اصلاً با این مقام سازگار نیست، (چون گفتیم اراده تشریحی را نسبت به تمام مردم دارد نه تنها نسبت به اهل بیت).

پس معنای آیه این شد که خدای سبحان مستمرا و دائماً اراده دارد شما را به این موهبت یعنی موهبت عصمت اختصاص دهد به این طریق که اعتقاد باطل و اثر عمل زشت را از شما اهل بیت ببرد، و در جای آن عصمتی بیاورد که حتی اثری از آن اعتقاد باطل و عمل زشت در دل‌هایتان باقی نگذارد.

﴿وَأَذْكُرَنَّ مَا يُثَلَّىٰ فِي بُيُوتِكُنَّ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ وَالْحِكْمَةِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ لَطِيفًا خَبِيرًا﴾

از ظاهر سیاق بر می‌آید که مراد از «ذکر»، معنای مقابل فراموشی باشد، که همان یاد آوری است، چون این معنا مناسب تاکید و تشدید است که در آیات شده است پس در نتیجه این آیه به منزله سفارش و وصیتی است بعد از وصیت به امثال تکالیف که قبلاً متوجه ایشان کرده است، و در کلمه ﴿فِي بُيُوتِكُنَّ﴾ تاکید دیگری است، (چون می‌فهماند مردم باید امثال امر خدا را از شما یاد بگیرند، آن وقت سزاوار نیست شما که قرآن در خانه‌هایتان نازل می‌شود، اوامر خدا را فراموش کنید).

و معنای آیه این است که شما زنان پیغمبر باید آنچه را که در خانه‌هایتان از آیات خدا و حکمت تلاوت می‌شود، حفظ کنید، و همواره به خاطرتان بوده باشد، تا از آن غافل ننماید، و از خط سیری که خدا برایتان معین کرده تجاوز مکنید.

این است معنای آیه، نه آنکه دیگران گفته‌اند که: مراد از ذکر، شکر خدا است، و

معنای آیه این است که خدا را شکر کنید، که شما را در خانه‌هایی قرار داد که در آن قرآن و سنت خوانده می‌شود، چون این معنا از سیاق آیه و بخصوص با در نظر گرفتن جمله ﴿إِنَّ اللَّهَ كَانَ لَطِيفًا خَبِيرًا﴾ دور است. ﴿إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ... أَجْرًا عَظِيمًا﴾

شریعت مقدسه اسلام در کرامت و حرمت اشخاص از نظر دین داری فرقی بین زن و مرد نگذاشته، و در آیه ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتَقَاكُمْ﴾^۱، به طور اجمال به این حقیقت اشاره می‌نماید، و در آیه ﴿أَنِّي لَا أُضِيعُ عَمَلَ عَامِلٍ مِنْكُمْ مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ﴾^۲، به آن تصریح، و سپس در آیه مورد بحث با صراحت بیشتری آن را بیان کرده است.

اشاره به فرق بین اسلام و ایمان و اشاره به اینکه در شریعت اسلام از نظر حرمت و کرامت بین زن و مرد فرق نیست

پس مقابله‌ای که در جمله ﴿إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ﴾ بین اسلام و ایمان انداخته، می‌فهماند که این دو با هم تفاوت دارند، و نوعی فرق بین آن دو هست، و آن آیه‌ای که بفهماند آن نوع تفاوت چیست؟ آیه ﴿قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا﴾ است، که اینک همه آن از نظر خواننده می‌گذرد: ﴿قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ... إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ لَمْ يَرْتَابُوا وَجَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ﴾^۳، که می‌فهماند اولاً اسلام به معنای تسلیم دین شدن از نظر عمل است، و عمل هم مربوط به جوارح و اعضای ظاهری بدن است، و ایمان امری است قلبی، و ثانیاً اینکه گفتیم ایمان امری است قلبی، عبارت است از اعتقاد باطنی، به طوری که آثار آن اعتقاد در اعمال ظاهری و بدنی نیز ظاهر شود.

پس اسلام عبارت شد از تسلیم عملی برای دین، به اینکه همه تکالیف آن را بیاوری، و آنچه از آن نهی کرده ترک کنی، و «مسلمون» و «مسلمات» مردان و زنانی هستند که این

^۱ ای مردم ما شما را از یک مرد و زن آفریدیم، و قبیله قبیله‌تان کردیم، تا یکدیگر را بشناسید، بدرستی گرامی‌ترین شما نزد خدا با تقوی‌ترین شما است. - حجرات، آیه ۱۳.

^۲ من اجر هیچ یک از عمل کنندگان شما را ضایع نمی‌کنم، چه مرد باشد و چه زن. - آل عمران، آیه ۱۹۵.

^۳ اعراب گفتند ما ایمان آورده‌ایم، بگو هنوز ایمان نیاورده‌اید، و لیکن بگویید اسلام آوردیم، چون هنوز ایمان در دل‌هایتان وارد نشده. - تا آنجا که می‌فرماید - تنها و تنها مؤمنین آن کسانی هستند که به خدا و رسولش ایمان آورده، و بعد از آن دیگر شک نکردند، و با مال و جان خود در راه خدا جهاد نمودند. - حجرات، آیه ۱۴ و ۱۵.

طور تسلیم دین شده باشند، و اما «مؤمنین» و «مؤمنات» مردان و زنانی هستند که دین خدا را در دل خود جای داده باشند، به طوری که وقتی به اعمال آنان نگاه می‌کنی، پیداست که این شخص در دل به خدا ایمان دارد، پس هر مؤمنی مسلمان هست، ولی هر مسلمان مؤمن نیست.

﴿وَالْقَانِتِينَ وَالْقَانِتَاتِ﴾ کلمه «قنوت» به طوری که گفته‌اند به معنای ملازمت در اطاعت و خضوع است، و در نتیجه معنای دو کلمه مورد بحث مردان و زنانی است که ملازم اطاعت خدا، و همواره در برابر او خاضعند. ﴿وَالصَّادِقِينَ وَالصَّادِقَاتِ﴾ کلمه «صدق» به معنای هر فعل و قولی است که مطابق با واقع باشد، و مرد و زن با ایمان هم در ادعای دین‌داری صادقند، و هم در گفتار راست می‌گویند، و هم خلف وعده نمی‌کنند.

﴿وَالصَّابِرِينَ وَالصَّابِرَاتِ﴾ اینان کسانی هستند که هم در هنگام مصیبت و بلاء، صبر می‌کنند، و هم در هنگام اطاعت، و هم آنجا که گناهی پیش آمده، در ترک آن صابرند.

﴿وَالْخَاشِعِينَ وَالْخَاشِعَاتِ﴾ کلمه «خشوع» به معنای خواری و تذلل باطنی و قلبی است، هم چنان که کلمه «خضوع» به معنای تذلل ظاهری، و با اعضای بدن است.

﴿وَالْمُتَّصِدِّقِينَ وَالْمُتَّصِدِّقَاتِ﴾ کلمه «صدقه» به معنای خرج کردن مال است در راه خدا، که یکی از مصادیق آن زکات واجب است.

﴿وَالصَّائِمِينَ وَالصَّائِمَاتِ﴾ مراد از «صوم» روزه‌های واجب و مستحب هر دو است، ﴿وَالْحَافِظِينَ فُرُوجَهُمْ وَالْحَافِظَاتِ﴾ یعنی کسانی که فروج خود را حفظ می‌کنند، و آن را در غیر آنچه خدا حلال کرده به کار نمی‌بندند.

﴿وَالذَّاكِرِينَ اللَّهَ كَثِيراً وَالذَّاكِرَاتِ﴾ یعنی «و الذاکرات الله» که کلمه «الله» به خاطر اینکه معلوم بوده حذف شده یعنی، و کسانی که ذکر خدا را بسیار می‌کنند، هم با زبان و هم با قلب، و این ذکر شامل نماز و حج نیز هست.

﴿أَعِدَّ اللَّهُ لَهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْراً عَظِیماً﴾

نکره آمدن مغفرت و اجر، به منظور تعظیم آن است.

بحث روایتی

در تفسیر قمی در ذیل آیه ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لَأُزَاجِكُمْ﴾ آمده که سبب نزول این آیه

این بود که چون رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) از جنگ خیبر برگشت، و در آن جنگ گنجینه‌های آل ابی‌الحقین نصیب مسلمانان شد، همسرانش به آن جناب عرضه داشتند این گنجینه‌ها را به ما بده، حضرتش فرمود: بر طبق دستور خدای تعالی در بین همه مسلمانان تقسیم کردم، همسران از وی در خشم شدند، و گفتند تو چنان گمان کرده‌ای که اگر ما را طلاق دهی دیگر در همه فامیل ما یک همسر کفو پیدا نمی‌شود که ما را بگیرد؟

خدای تعالی از این سخن ایشان برای رسول گرامی‌اش غیرت کرد، و به آن جناب دستور داد از ایشان کناره‌گیری کند، رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) بیست و نه روز از ایشان کناره‌گیری نموده و در مشربه ام ابراهیم منزل گزید، تا آن که یک نوبت حیض دیدند، و پاک شدند، آنگاه آیه ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِّأَزْوَاجِكَ... أَجْرًا عَظِيمًا﴾ را فرستاد، که در آن همسران رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) را مخیر کرد بین باقی ماندن بر همسری آن جناب، و بین طلاق گرفتن.

و اولین کسی که در بین همسران برخاست ام سلمه بود، عرضه داشت: من خدا و رسول را اختیار می‌کنم، دنبال او سایر همسران یکی یکی برخاستند، و با رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) از در آشتی معانقه کردند، و کلام ام سلمه را همی گفتند.^۱

مؤلف: قریب به این معنا از طرق اهل سنت نیز روایت شده، و در آن آمده: اولین کسی که برخاست و گفت من خدا و رسولش را اختیار کردم عایشه بود.^۲

روایاتی در ذیل آیات مربوط به همسران پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم)

و در کافی به سند خود از داوود بن سرحان از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: زینب دختر جحش گفت: رسول خدا پنداشتند اگر ما را طلاق دهد شوهر برای ما قحطی است، و این در هنگامی بود که رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) بیست و نه روز از آنان کناره‌گیری کرده بود، وقتی زینب این حرف را زد، خدای تعالی جبرئیل را نزد رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) فرستاد، و گفت: ﴿قُلْ لِّأَزْوَاجِكَ...﴾ پس همسران گفتند: ما خدا و رسول او را و خانه آخرت را برگزیدیم.^۳

و در همان کتاب به سند خود از عیص بن قاسم، از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که گفت: از آن جناب این مساله را پرسیدم که مردی همسر خود را مخیر می‌کند، و همسرش جدایی را می‌گزیند، آیا به

^۱ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۹۲.

^۲ الدر المثور، ج ۵، ص ۱۹۴-۱۹۶.

^۳ فروع کافی، ج ۶، ص ۱۳۸، ح ۴.

صرف این گزینش جدا می شود یا نه؟ فرمود: نه، این حکم

تنها مخصوص رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) بود، که از ناحیه خدا مامور شد همسرانش را مخیر کند، و او هم از باب امتثال امر خدا این کار را کرد، تازه اگر همسرانش جدایی را اختیار می کردند رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) طلاقشان می داد، و صرف اختیار زنان طلاق نمی شود، خدای تعالی هم به مساله طلاق تصریح کرده، و فرموده: ﴿قُلْ لَأَزْوَاجِكُمْ إِن كُنْتُمْ تُرِيدُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَ زَيْتَهَا فَتَعَالَيْنَ أُمَتِّعَنَّكُمْ وَ أُسْرِحَنَّكُمْ سَرَاحًا جَمِيلًا﴾^۱.

و در مجمع البیان آمده که واحدی به سند خود از سعید بن جبیر، از ابن عباس روایت کرده که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) با حفصه (دختر عمر) نشستند با هم مشاجره کردند و رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) پرسید: میل داری مردی بین من و تو حکم شود؟ حفصه عرضه داشت: آری. پس کسی را فرستاد نزد عمر، عمر وقتی آمد به دخترش گفت: حرف بزن، حفصه گفت: یا رسول الله (صلی الله علیه وآله و سلم) تو سخن بگو، ولی غیر از حق چیزی مگو، عمر چون این بشنید، دست بلند کرد و محکم به صورت دخترش زد، و این سیلی را دو باره تکرار کرد. رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) به عمر فرمود: دست نگه دار، پس عمر به دخترش گفت: ای دشمن خدا، رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) جز حق نمی گوید، به آن خدایی که او را به حق مبعوث کرده، اگر احترام محضر او نبود دست خود را نگه نمی داشتیم، آن قدر می زدم تا بمیری، رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) برخاست و به بالا خانه ای که داشت رفت، و تا یک ماه با احدی از همسرانش نیامیخت، و در همان غرفه صبحانه و شام می خورد، پس خدای تعالی این آیات را فرو فرستاد^۲.

و در خصال از امام صادق (علیه السلام) روایت شده که فرموده: رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) با پانزده زن ازدواج کرد، و با سیزده نفر از آنان در آمیخت، و چون از دنیا رفت نه نفر از آنان همسرش بودند، و اما آن دو نفری که آن جناب با ایشان آمیزش نکرد، یکی عمره بود، و دیگری سنا، و اما آن سیزده نفری که با ایشان بیامیخت، اول خدیجه دختر خویلد بود، و بعد از او با سوده دختر زمعه ازدواج کرد، و سپس با ام سلمه که نامش هند، و دختر ابی امیه بود، و سپس با ام عبد الله عایشه دختر ابی بکر، و آنگاه با حفصه دختر عمر، و سپس با زینب

^۱ فروع کافی، ج ۶، ص ۱۳۷، ح ۳.

^۲ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۵۳.

دختر خزیمه بن حارث ام المساکین، و بعد از او با زینب دختر جحش، آنگاه با ام حبیب رمله دختر ابی سفیان، و بعد از او با میمونه دختر حارث، و سپس با زینب دختر عمیس، آنگاه با جویریة دختر حارث، و بعد از او با صفیه دختر حیی بن اخطب، و آنکه خود را به رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) بخشید خوله دختر حکیم سلمی بود.

و آن جناب علاوه بر این همسران، دو کنیز داشت، یکی ماریه قبطیه، و دیگری ریحانه خندفیه، که با آنان نیز معامله همسران آزاد را می کرد، یعنی شبهای خود را بین همسران و این دو کنیز تقسیم می کرد. و آن نه نفری که در هنگام رحلت آن جناب همسرش بودند، عبارت بودند از عایشه، حفصه، ام سلمه، زینب دختر جحش، میمونه دختر حارث، ام حبیب دختر ابو سفیان، جویریة، سوده، صفیه، که از همه فاضلتر خدیجه، و بعد از او ام سلمه و سپس میمونه بود^۱.

و در مجمع البیان در ذیل آیه ﴿يَا نِسَاءَ النَّبِيِّ مَنِ يَاْتِ مِنْكُنَّ...﴾ آمده که محمد بن ابی عمیر، از ابراهیم بن عبد الحمید، از علی بن عبد الله بن الحسین، از پدرش، از علی بن الحسین (علیه السلام) روایت کرده، که مردی در حضورش گفت: شما از اهل بیتی هستید که خدا شما را آمرزیده، امام سجاد غضب کرد و فرمود: ما سزاوارتریم به اینکه آنچه خدا در همسران رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) عملی کرد در باره ما عملی کند، ما معتقدیم که نیکو کار از ما را دو برابر اجر داد، و بد کار از ما را دو برابر عذاب، نه آنکه تو پنداشته‌ای (که چون آمرزیده شده‌ایم، دست از عبادت برداریم، و هر کاری خواستیم بکنیم)^۲.

و در تفسیر قمی روایتی با سند از امام صادق از پدرش (علیه السلام) در ذیل آیه ﴿وَلَا تَبْرَجْنَ تَبْرُجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى﴾ آورده، و آن این است که حضرت فرمود: بعد از جاهلیت اول، جاهلیت دیگری نیز خواهد آمد^۳.

مؤلف: این روایت نکته‌ای جالب و لطیف را از آیه شریفه استفاده کرده.

و در الدر المنثور است که طبرانی از ام سلمه روایت کرده که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) به فاطمه فرمود: همسرت و دو پسرانت را نزد من حاضر کن، فاطمه

^۱ خصال صدوق، ج ۲، ص ۴۱۹، ش ۱۳، باب ۹.

^۲ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۵۴.

^۳ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۹۳.

ایشان را به خانه ما آورد، پس رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) عبایی بافت فدک بر سر ایشان انداخت، و دست خود را روی سر همگی آنان گذاشت، و گفت: بار الها! اینها اهل محمد، - و در نقلی دیگر آمده اینها اهل محمد - پس صلوات و برکات خود را بر آل محمد قرار ده، همانطور که بر آل ابراهیم قرار دادی، و تو حمید و مجیدی، ام سلمه می گوید: پس من عبا را بلند کردم که من نیز جزو آنان باشم، رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) عبا را از دستم کشید، و فرمود: تو عاقبت بخیر هستی^۱.

مؤلف: این روایت را صاحب غایة المرام هم از عبد الله بن احمد بن حنبل، از پدرش احمد، و او به سند خود از ام سلمه نقل کرده است.

روایات متعدد در باره نزول آیه تطهیر در باره پنج تن (علیهم السلام) که در زیر کسای پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) جمع شده بودند

و در همان کتاب است: که ابن مردویه، از ام سلمه روایت کرده که گفت: آیه ﴿إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً﴾ در خانه من نازل شد، و در خانه هفت نفر بودند، جبرئیل، میکائیل، علی، فاطمه، حسن، و حسین، و من که دم در ایستاده بودم، عرضه داشتم: یا رسول الله (صلی الله علیه وآله و سلم) آیا من از اهل بیت نیستم؟ فرمود تو عاقبت بخیری، تو از همسران پیغمبری^۲.

باز در همان کتاب است که ابن جریر، و ابن منذر، و ابن ابی حاتم، و طبرانی، و ابن مردویه همگی از ام سلمه همسر رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) روایت کرده اند که رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) در خانه او عبایی بافت خیبر به روی خود کشیده، و خوابیده بود، که فاطمه از در درآمد، در حالی که ظرفی غذا با خود آورده بود، رسول خدا فرمود: همسرت و دو پسرانت حسن و حسین را صدا بزن، فاطمه برگشت و ایشان را با خود بیاورد، در همان بین که داشتند آن غذا را می خوردند این آیه نازل شد: ﴿إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً﴾.

پس رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) زیادی جامه ای که داشت بر سر آنان کشید، آنگاه دست خود را از زیر کسا بیرون آورد، به آسمان اشاره کرد، و عرضه داشت: بار الها اینها اهل بیت من، و خاصگان من هستند، پس پلیدی را از ایشان ببر، و تطهیرشان کن، و این کلام را سه بار تکرار کرد.

ام سلمه می گوید: من سر خود را در زیر جامه بردم، و عرضه داشتم: یا رسول الله (صلی الله علیه وآله و سلم)

^۱ الدر المثور، ج ۵، ص ۱۹۸.

^۲ الدر المثور، ج ۵، ص ۱۹۸.

سلم) منهم با شما، حضرت دو بار فرمود: تو عاقبت بخیری^۱.

مؤلف: این حدیث را صاحب غایة المرام از عبد الله پسر احمد بن حنبل، به سه طریق از ام سلمه نقل کرده، و همچنین تفسیر ثعلبی نیز آن را روایت کرده است.

و در همان کتاب است که ابن مردویه، و خطیب، از ابی سعید خدری روایت کرده که گفت: روزی که نوبت ام سلمه بود، و رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) در خانه او قرار داشت، جبرئیل بر آن جناب نازل شد، و آیه ﴿إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً﴾ را نازل کرد، ابی سعید سپس می گوید: رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) حسن و حسین و علی و فاطمه را خواست، بعد از آنکه نزدش حاضر شدند، ایشان را به خود چسبانید، و جامه ای رویشان افکند، و این در حالی بود که ام سلمه در پشت پرده قرار داشت، آنگاه گفت: بار الها اینان اهل بیت منند، پروردگارا پلیدی را از ایشان ببر، و آن طور که خودت می دانی پاکشان کن، ام سلمه گفت: ای پیغمبر خدا! آیا من نیز با ایشان هستم؟ حضرت فرمود: تو جای خود داری، و عاقبتت بخیر است^۲.

باز در آن کتاب آمده که ابن جریر، و ابن ابی حاتم، و طبرانی، از ابی سعید خدری روایت کرده که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) فرمود: آیه ﴿إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً﴾ در باره پنج نفر نازل شد، من، علی، فاطمه، حسن و حسین^۳.

مؤلف: این روایت را صاحب غایة المرام نیز از تفسیر ثعلبی نقل کرده.

و نیز در آن کتاب آمده که ترمذی (وی حدیث را صحیح دانسته)، و ابن جریر، ابن منذر، و حاکم (وی نیز حدیث را صحیح دانسته)، و ابن مردویه، و بیهقی، در سنن خود، از چند طریق از ام سلمه روایت کرده اند که گفت آیه ﴿إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ﴾ در خانه من نازل شد، و آن روز در خانه من فاطمه، علی، حسن و حسین، بودند، که رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) ایشان را با عبایی پوشانید آنگاه گفت: خدایا اینها را اهل بیت من، پس پلیدی را از ایشان ببر، و پاکشان گردان^۴.

و در غایة المرام از حمیدی روایت کرده که گفت: شصت و چهارمین حدیث متفق علیه از احادیث بخاری و مسلم، از مسند عایشه، از مصعب بن شبیه، از صفیه دختر شبیه، از عایشه این حدیث است که گفت: روزی صبح رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) از اطاق بیرون شد در حالی که بر تن خود مرط مرحل از

^۱ الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۹۸.

^۲ الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۹۸.

^۳ الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۹۸.

^۴ الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۹۸.

مو و رنگ سیاه داشت، در این هنگام حسن بن

علی (علیه السلام) وارد شد، رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) او را داخل جامه برد، پس از او حسین آمد، او را هم داخل کرد، سپس فاطمه آمد، او را هم درون برد، در آخر علی آمد، او را نیز داخل برد، آنگاه فرمود: ﴿إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا﴾.^۱
مؤلف: این حدیث به طرق مختلفه از عایشه روایت شده.

روایاتی در باره اینکه رسول الله (صلی الله علیه و آله و سلم) مدتی را هر صبح به در خانه علی (علیه السلام) می آمد و ایشان را اهل بیت خطاب می کرد و آیه تطهیر را تلاوت می فرمود

و در الدر المنثور است که ابن مردویه، از ابی سعید خدری روایت کرده که گفت: چون علی (علیه السلام) با فاطمه ازدواج کرد، چهل روز صبح رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) به در خانه او آمد، و گفت، سلام بر شما اهل بیت، و رحمت خدا و برکات او، وقت نماز است، خدا رحمتتان کند، ﴿إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا﴾ من در جنگم، با کسی که با شما بجنگد، و آشتی و دوستم با کسی که با شما آشتی و دوست باشد.^۱

و نیز در همان کتاب است که ابن مردویه از ابن عباس روایت کرده که گفت: ما نه ماه همه روزه شاهد این جریان بودیم، که رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) هنگام هر نمازی به در خانه فاطمه آمد، و گفت: سلام بر شما اهل بیت و رحمت خدا و برکات او ﴿إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا﴾.^۲

مؤلف: و نیز این روایت را الدر المنثور از طبرانی، از ابی الحمراء نقل کرده، اما به این عبارت که گفت: من شش ماه تمام رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) را دیدم که به در خانه علی و فاطمه می آمد، و می گفت: ﴿إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ...﴾. و نیز از ابن جریر، و ابن مردویه، از ابی الحمراء نقل کرده که چنین گفت: من از رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) حفظ کردم، درست هشت ماه در مدینه بر آن جناب گذشت، که حتی یک روز برای نماز صبح بیرون نشد مگر آنکه به در خانه علی می آمد، و دست خود را بر دو طرف در می گذاشت، و سپس می گفت: نماز نماز ﴿إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ...﴾.^۳

و نیز همین روایت را از ابن ابی شیبه، احمد و ترمذی، (وی حدیث را حسن شمرد)، و ابن جریر، ابن

^۱ الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۹۹.

^۲ الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۹۹.

^۳ الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۹۹.

منذر، طبرانی، و حاکم (وی آن را صحیح دانسته). و ابن مردویه، از انس نقل کرده که عبارتش چنین است که: رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) همواره وقتی برای نماز صبح بیرون می شد، به در خانه فاطمه می گذشت و می گفت: نماز ای اهل بیت، نماز، که ﴿إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا﴾^۱. مؤلف: روایات در این معانی از طرق اهل سنت، و همچنین از طرق شیعه بسیار زیاد است، هر کس بخواهد بدان اطلاع یابد، باید به کتاب غایة المرام بحرانی، و کتاب عبقات مراجعه کند، (و فارسی آن روایات در کتاب علی در کتب اهل سنت به قلم مترجم آمده).

و در غایة المرام از حموی، و او به سند خود از یزید بن حیان، روایت کرده که گفت: داخل شدیم بر زید بن ارقم، او گفت: روزی رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) ما را خطاب کرد، و فرمود: آگاه باشید که من در بین شما امت اسلام دو چیز گرانبها می گذارم، و می روم، یکی کتاب خدای عز و جل است، که هر کس آن را پیروی کند هدایت می شود، و هر که آن را پشت سر اندازد، در ضلالت است، و سپس اهل بیت، من خدا را به یاد شما می آورم در باره اهل بیت، و این کلمه را سه بار تکرار کرد.

چند روایت متضمن اینکه مقصود از اهل بیت رسول الله (صلی الله علیه و آله و سلم)

همسران آن حضرت نیستند

ما از زید بن ارقم پرسیدیم: اهل بیت رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) چه کسانی بودند؟ آیا همسرانش بودند؟ گفت: نه، اهل بیت او، دودمان اویند، که بعد از آن جناب صدقه خوردن بر آنان حرام است، یعنی آل علی، آل عباس، آل جعفر، و آل عقیل.

و نیز در همان کتاب از صحیح مسلم، به سند خود از یزید بن حیان از زید بن ارقم روایت کرده که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) فرمود: «من در بین شما دو چیز گرانبها و سنگین می گذارم، یکی کتاب خدا است، که حبل الله است و هر کس آن را پیروی کند بر طریق هدایت، و هر کس ترکش گوید بر ضلالت است، و دومی اهل بیت» پرسیدیم: اهل بیت او کیست؟ همسران اویند؟ گفت: نه، به خدا قسم، همسر آدمی چند صباحی با آدمی است، و چون طلاقش دهند به خانه پدرش بر می گردد، و دو باره بیگانه می شود، اهل بیت رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) اهل او، و عصبه و خویشاوندان اویند، که بعد از او صدقه برایشان حرام است.^۲

مؤلف: در این روایت کلمه بیت به نسب تفسیر شده، هم چنان که عرفا هم بر این معنا اطلاق می شود،

^۱ الدر المثور، ج ۵، ص ۱۹۹.

^۲ صحیح مسلم، ج ۱۵، ص ۱۸۱، باب فضائل علی (علیه السلام).

می‌گویند بیوتات عرب، یعنی خاندانها و تیره‌های عرب، و لیکن روایات سابق که از ام سلمه و غیر او نقل شد، با این معنا سازگار نیست، برای اینکه در آن روایت اهل بیت تنها به علی، فاطمه، و حسنین (علیه السلام) تفسیر شده.

و در مجمع البیان می‌گوید: مقاتل بن حیان گفته: وقتی اسماء بنت عمیس با شوهرش جعفر بن ابی طالب از حبشه برگشت، داخل شد در بین همسران رسول خدا (صلی الله

علیه وآله و سلم) و پرسید آیا چیزی از قرآن در باره مهاجرین به حبشه نازل شد؟ گفتند: نه.
پس نزد رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) آمد و عرضه داشت: یا رسول الله (صلی الله علیه وآله و سلم) مثل اینکه جنس زن همیشه باید محروم و در زیان باشد، رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) پرسید: چطور مگر؟ گفت: برای اینکه آن طور که مردان در قرآن کریم به نیکی یاد شده‌اند، زنان یاد نشده‌اند، بعد از این جریان آیه ﴿إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ...﴾ نازل گردید.^۱
مؤلف: در روایاتی دیگر آمده که این شکوه را ام سلمه کرد.

^۱ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۵۷.

[سوره احزاب (۳۳): آیات ۳۶ تا ۴۰]

﴿وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا لِمُؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَى اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا أَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ وَمَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا مُبِينًا ۝۳۶ وَإِذْ تَقُولُ لِلَّذِي أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَأَنْعَمْتَ عَلَيْهِ أَمْسِكْ عَلَيْكَ زَوْجَكَ وَاتَّقِ اللَّهَ وَتُخْفِي فِي نَفْسِكَ مَا اللَّهُ مُبْدِيهِ وَتَخْشَى النَّاسَ وَاللَّهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَاهُ فَلَمَّا قَضَى زَيْدٌ مِنْهَا وَطَرًا زَوَّجْنَاكَهَا لِكَيْ لَا يَكُونَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ حَرَجٌ فِي أَزْوَاجِ أَدْعِيَائِهِمْ إِذَا قَضَوْا مِنْهُنَّ وَطَرًا وَكَانَ أَمْرُ اللَّهِ مَفْعُولًا ۝۳۷ مَا كَانَ عَلَى النَّبِيِّ مِنْ حَرَجٍ فِيمَا فَرَضَ اللَّهُ لَهُ سُنَّةَ اللَّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ وَكَانَ أَمْرُ اللَّهِ قَدَرًا مَقْدُورًا ۝۳۸ الَّذِينَ يُبَلِّغُونَ رِسَالَاتِ اللَّهِ وَيَخْشَوْنَهُ وَلَا يَخْشَوْنَ أَحَدًا إِلَّا اللَّهَ وَكَفَى بِاللَّهِ حَسِيبًا ۝۳۹ مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِنْ رِجَالِكُمْ وَلَكِنْ رَسُولَ اللَّهِ وَخَاتَمَ النَّبِيِّينَ وَكَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا ۝۴۰﴾

ترجمه آیات

هیچ مرد مؤمن و زن مؤمن را سزاوار نیست که وقتی خدا و رسولش امری را صادر فرمودند، باز هم در امور خود، خود را صاحب اختیار بدانند، و هر کس خدا و رسولش را نافرمانی کند، به ضلالتی آشکار گمراه شده است (۳۶).

به یاد آور که به آن کس که خدا به او نعمت داد، و تو نیز به او احسان کردی گفتی: همسرت را بر

خلاف میلت نگه دار، و از خدا بترس، (با اینکه تو از پیش می دانستی، که سرانجام و بر حسب تقدیر الهی او همسرش را طلاق می دهد و تو باید آن را بگیری) تو آنچه در دل داشتی، و می دانستی خدا بالآخره آشکارش خواهد کرد، از ترس مردم پنهان کردی، و خدا سزاوارتر است به اینکه از او بترسی، پس همین که زید بهره خود از آن زن گرفت، و طلاقش داد، ما او را به همسری تو در آوردیم، تا دیگر مؤمنان نسبت به همسر پسر خوانده های خود وقتی مطلقه می شوند دچار زحمت نشوند، و آن را حرام نپندارند، و امر خدا سرانجام شدنی است (۳۷).

بر پیغمبر اسلام هیچ حرجی در خصوص عملی که خدا بر شخص او واجب کرده نیست، این سستی است از خدا که در امت های قبل نیز جاری بوده، و امر خدا اندازه دار و سنجیده است (۳۸).

کسانی که رسالتهای خدا را ابلاغ می کنند، و از او می ترسند، و از احدی به جز خدا نمی ترسند، و خدا برای حسابرسی کافی است (۳۹).

محمد پدر احدی از مردان فعلی شما نیست، بلکه فرستاده خدا و خاتم پیغمبران است، و خدا به هر چیزی دانا است (۴۰).

بیان آیات توضیح معنای آیه ﴿وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا مَؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَى اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا...﴾ و بیان

مراد از قضای خدا و رسول (صلی الله علیه و آله و سلم) در این آیه

این آیات یعنی آیه ﴿وَإِذْ تَقُولُ لِلَّذِي أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِ﴾ تا آیه ﴿وَكَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا﴾ در باره داستان ازدواج رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) با همسر زید است همان زیدی که رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) او را به عنوان فرزند خود پذیرفته بود، و بعید نیست که آیه اولی هم که می فرماید: ﴿وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا مَؤْمِنَةٍ...﴾ از باب مقدمه و توطئه برای آیات بعدش باشد.

﴿وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا مَؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَى اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا أَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ...﴾

سیاق، شهادت می دهد بر اینکه مراد از قضاء، قضاء شرعی، و گذراندن قانون است، نه قضاء تکوینی، پس مراد از قضای خدا، حکم شرعی او است که در هر مساله ای که مربوط به اعمال بندگان است مقرر داشته، و بدان وسیله در شؤونات آنان دخل و تصرف می نماید، و البته این احکام را به وسیله یکی از فرستادگان خود بیان می کند.

و اما قضای رسول او، به معنای دومی از قضاء است، و آن عبارت است از اینکه رسول او به خاطر ولایتی که خدا برایش قرار داده، در شانی از شؤون بندگان، دخل و تصرف کند،

هم چنان که امثال آیه ﴿النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ﴾ از این ولایت که خدا برای رسول گرامی اسلام قرار داده خبر می دهد.

و به حکم آیه مذکور، قضای رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) قضای خدا نیز هست، چون خدا قرار دهنده ولایت برای رسول خویش است، و او است که امر رسول را در بندگانش نافذ کرده.

و سیاق جمله ﴿إِذَا قَضَىٰ اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا﴾، از آنجایی که یک مساله را هم مورد قضای خدا دانسته و هم مورد قضای رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم)، شهادت می دهد بر اینکه مراد از قضاء، تصرف در شانی از شؤون مردم است، نه جعل حکم تشریعی که مختص به خدای تعالی است، (آری رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) جاعل و قانونگذار قوانین دین نیست، این شان مختص به خدا است، و رسول او، تنها بیان کننده وحی او است، پس معلوم شد که مراد از قضای رسول، تصرف در شؤون مردم است).

﴿وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا لِمُؤْمِنَةٍ﴾ یعنی صحیح و سزاوار نیست از مؤمنین و مؤمنات، و چنین حقی ندارند، که در کار خود اختیار داشته باشند که هر کاری خواستند بکنند و جمله ﴿إِذَا قَضَىٰ اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا﴾ ظرف است، برای اینکه فرمود اختیار ندارند، یعنی در موردی اختیار ندارند، که خدا و رسول در آن مورد امری و دستوری داشته باشند.

و ضمیر جمع در جمله ﴿لَهُمُ الْخَيْرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ﴾، به مؤمن و مؤمنه بر می گردد، و مراد از آن دو کلمه، همه مؤمنین و مؤمنات هستند، چون در سیاق نفی قرار گرفته اند، و اگر نفرمود: «ان یكون لهم الخیرة فیه»، بلکه کلمه «من امرهم» را اضافه کرد با اینکه قبلاً کلمه «امرا» را آورده بود، و حاجتی به ذکر دومی نبود، برای این است که بفهماند منشا توهم اینکه اختیار دارند، این است که امر، امر ایشان، و کار، کار ایشان است، و این توهم را رد نموده می فرماید: با اینکه کار، کار خود ایشان است، در عین حال اختیاری در آن ندارند.

و معنای آیه این است: احدی از مؤمنین و مؤمنات حق ندارند در جایی که خدا و رسول او در کاری از کارهای ایشان دخالت می کنند، خود ایشان باز خود را صاحب اختیار بدانند، و فکر کنند که آخر کار مال ماست، و منسوب به ما، و امری از امور زندگی ماست، چرا اختیار نداشته باشیم؟ آن وقت چیزی را اختیار کنند، که مخالف اختیار و حکم خدا و رسول او باشد، بلکه بر همه آنان واجب است پیرو خواست خدا و رسول باشند، و از خواست خود صرف نظر کنند.

و این آیه شریفه هر چند عمومیت دارد، و همه مواردی را که خدا و رسول حکمی

بر خلاف خواسته مردم دارند شامل می‌شود، اما به خاطر اینکه در سیاق آیات بعدی قرار دارد، که داستان ازدواج رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) با همسر پسر خوانده‌اش زید را بیان می‌کند، می‌توان گفت به منزله مقدمه برای بیان همین داستان است، و می‌خواهد به کسانی که به آن جناب اعتراض و سرزنش می‌کردند، که داستانش در بحث روایتی این فصل خواهد آمد، پاسخ دهد، که این مساله ربطی به شما ندارد، و شما نمی‌توانید در آنچه خدا و رسول حکم می‌کند مداخله کنید.

توضیح آیه: ﴿وَإِذِ تَقُولُ لِلَّذِي أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَأَنْعَمْتَ عَلَيْهِ...﴾ که راجع به ازدواج پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) با همسر پسر خوانده‌اش می‌باشد. و اشاره به اشتباه مفسرین در این باره

﴿وَإِذِ تَقُولُ لِلَّذِي أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَأَنْعَمْتَ عَلَيْهِ أَمْسِكْ عَلَيْكَ زَوْجَكَ وَاتَّقِ اللَّهَ... وَكَانَ أَمْرُ اللَّهِ مَفْعُولًا﴾ این کسی که خدا و رسول او به وی انعام کرده‌اند، زید بن حارثه است، که قبلاً برده رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) بود، سپس آن جناب آزادش کرد و او را فرزند خود گرفت، و این یک انعامی بود که رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) به وی کرد، انعام دیگرش این بود که دختر عمه خود - زینب دختر جحش - را همسر او کرد، حالا آمده نزد رسول خدا مشورت می‌کند، که اگر صلاح بدانید من او را طلاق دهم، رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) او را از این کار نهی می‌کند، ولی سرانجام زید همسرش را طلاق داد، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) با او ازدواج کرد، و این آیه در بیان این قصه نازل شد.

بنابراین، منظور از ﴿أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِ﴾ نعمت هدایت است که خدا به زید ارزانی داشت، و او را که یک مشرک زاده بود، به سوی ایمان هدایت نمود، و نیز محبت او را در دل پیامبرش افکند، و منظور از جمله ﴿أَنْعَمْتَ عَلَيْهِ﴾ احسانی است که پیغمبر به وی کرد، و او را که برده‌ای بود، آزاد ساخت، و به فرزندی خود پذیرفت، و جمله ﴿أَمْسِكْ عَلَيْكَ زَوْجَكَ وَاتَّقِ اللَّهَ﴾ کنایه است از اینکه همسرت را طلاق مده، و این کنایه خالی از این اشاره نیست، که زید اصرار داشته او را طلاق دهد.

﴿وَتُخْفِي فِي نَفْسِكَ مَا اللَّهُ مُبْدِيهِ﴾ یعنی تو در دلت مطلبی را پنهان می‌کنی که خدا ظاهر کننده آن است ﴿وَتَخْشَى النَّاسَ وَاللَّهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَاهُ﴾ از ذیل آیات یعنی جمله ﴿الَّذِينَ يُبَلِّغُونَ رِسَالَاتِ اللَّهِ وَيَخْشَوْنَهُ وَلَا يَخْشَوْنَ أَحَدًا إِلَّا اللَّهَ﴾، بر می‌آید که ترس از مردم در جمله مورد بحث، این نبوده که آن جناب از جان خود می‌ترسیده، بلکه ترسش راجع به خدا و مربوط به دین او بوده، و می‌ترسید مردم به خاطر ازدواجش با همسر زید او را سرزنش کنند، و این ترس را در دل پنهان می‌داشته، چون می‌ترسیده اگر اظهارش کند، مردم او را سرزنش کنند، و بیمار دلان هو و جنجال به راه بیندازند، که چرا همسر پسر ت را گرفته‌ای، و در نتیجه ایمان

عوام مردم هم سست شود، و این ترس به طوری که ملاحظه می‌کنید ترس مشروعی بوده، نه مذموم، چون در حقیقت ترس برای خدای سبحان بوده است. جمله ﴿وَتَخْشَى النَّاسَ وَاللَّهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَاهُ﴾ هم که ظاهرش نوعی عتاب است، که از مردم می‌ترسی؟ با اینکه خدا سزاوارتر است به اینکه از او بترسی در حقیقت، و بر خلاف ظاهرش، عتاب از یک نوع ترس از خدا است، و این ترس از خدا از طریق مردم است، می‌خواهد آن جناب را از این صورت ترس از خدا نهی نموده و به صورتی دیگر هدایت کند، و آن این است که در ترس از خدا مردم را دخالت مده، مستقیماً از خدا بترس، و آنچه در دل پنهان کرده‌ای، که همان ترس باشد، از مردم پنهان مکن، چون خدا آن را آشکار می‌کند.

بیان اینکه جمله ﴿وَتَخْشَى النَّاسَ وَاللَّهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَاهُ﴾ متضمن تایید و انتصار آن

جناب است

و این خود شاهد خوبی است بر اینکه خدای تعالی بر پیامبر خود واجب کرده بوده که باید با همسر زید، پسر خوانده‌اش ازدواج کند، تا به این وسیله همه بفهمند که همسر پسر خوانده محرم انسان نیست، و سایر مسلمانان نیز می‌توانند با همسر پسر خوانده‌هایشان ازدواج کنند، رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) این معنا را در دل پنهان می‌داشت، چون از اثر سوء آن در مردم می‌ترسید، خدای تعالی با این عتاب او را امنیت داد، نظیر امنیتی که در آیه ﴿يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ... وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ﴾^۱ داد. پس ظاهر عتابی که از جمله ﴿وَتَخْشَى النَّاسَ وَاللَّهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَاهُ﴾ استفاده می‌شود، این است که می‌خواهد آن جناب را نصرت و تایید کند تا جبران طعن طاعنان بیمار دل را بکند، نظیر آنچه در تفسیر آیه ﴿عَفَا اللَّهُ عَنْكَ لِمَ أَذِنْتَ لَهُمْ حَتَّى يَتَّبِعِنَا لِكِ الَّذِينَ صَدَقُوا وَتَعْلَمَ الْكَافِرِينَ﴾^۲ گذشت.

یکی از ادله‌ای که دلالت دارد بر اینکه منظور از آیه مورد بحث تایید و انتصار آن جناب است، که به صورت عتاب آمده، این است که بعد از آن جمله فرموده: «﴿فَلَمَّا قَضَى زَيْدٌ مِنْهَا وَطَرًا زَوَّجْنَاكَهَا﴾ - همین که زید از همسرش صرف‌نظر کرد، ما او را به ازدواج تو در می‌آوریم»، و از این تعبیر به خوبی پیداست که گویی ازدواج با زینب از اراده و اختیار رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) خارج بوده، و خدا اینکار را کرده، دلیل دومش جمله «﴿وَكَانَ أَمْرُ اللَّهِ مَفْعُولًا﴾» کارهای خدا انجام شدنی است» می‌باشد، که باز داستان ازدواج را کار خدا دانسته.

^۱ مائده، آیه ۶۷.

^۲ توبه، آیه ۴۳.

پس جمله ﴿فَلَمَّا قَضَىٰ زَيْدٌ مِنْهَا وَطَرًا زَوَّجْنَاكَهَا﴾ نتیجه‌گیری از مطالب قبل است، که می‌فرمود: ﴿وَ تَخْفَىٰ فِي نَفْسِكَ مَا اللَّهُ مُبْدِيهِ﴾، (و حاصل مجموع آن دو این است که چنانچه قبلاً گفتیم، خدا آنچه را تو پنهان کرده‌ای آشکار می‌سازد، پس به زودی بعد از آنکه زید او را طلاق داد به ازدواج تو در می‌آوریم.

و تعبیر قضای و طر، کنایه است از بهره‌مندی از وی، و هم‌خوابگی با او، و جمله ﴿لَكِي لَا يَكُونُ عَلَيَّ الْمُؤْمِنِينَ حَرَجٌ فِي أَزْوَاجِ أَدْعِيَائِهِمْ إِذَا قَضَوْا مِنْهُنَّ وَطَرًا﴾ تعلیل ازدواج مورد بحث، و بیان مصلحت این حکم است، می‌فرماید: اینکه ما زینب را به ازدواج تو در می‌آوریم، و این عمل را حلال و جایز کردیم، علتش این است که خواستیم مؤمنین در خصوص ازدواج با همسران پسر خوانده‌هایشان، بعد از آنکه بهره خود را گرفتند، در فشار نباشند، آنها نیز می‌توانند با همسران پسر خوانده خود ازدواج کنند.

از اینجا روشن می‌شود که آنچه رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) در دل پنهان می‌داشته همین حکم بوده، و معلوم می‌شود این عمل قبلاً برای آن جناب واجب شده بود، نه اینکه رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) آن طوری که بعضی^۱ از مفسرین گفته‌اند عاشق زینب شده باشد، و عشق خود را پنهان کرده باشد، بلکه وجوب این عمل را پنهان می‌کرده.

مفسرین در اثر این اشتباه به حیص و بیص افتاده و در مقام توجیه عشق رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) بر آمده‌اند، که او هم بشر بوده، و عشق هم یک حالت جبلی و فطری است، که هیچ بشری از آن مستثنی نیست، غافل از اینکه اولاً با این توجیه نیروی تربیت الهی را از نیروی جبلت و طبیعت بشری کمتر دانسته‌اند، و حال آنکه نیروی تربیت الهی قاهر بر هر نیروی دیگر است، و ثانیاً در چنین فرضی دیگر معنا ندارد که آن جناب را عتاب کند، که چرا عشق خودت را پنهان کرده‌ای، چون معنایش این می‌شود که تو باید عشق خود را نسبت به زن مردم اظهار می‌کردی، و چرا نکردی؟ و رسوایی این حرف از آفتاب روشن‌تر است، چون از یک فرد عادی پسندیده نیست که دنبال ناموس مردم حرفی بزند، و به یاد آنان باشد، و برای بچنگ آوردن آنان تثبیت کند، تا چه رسد به خاتم انبیاء (صلی الله علیه و آله و سلم).

﴿مَا كَانَ عَلَى النَّبِيِّ مِنْ حَرَجٍ فِيمَا فَرَضَ اللَّهُ لَهُ... مَقْدُورًا﴾

کلمه «فرض» به معنای تعیین و سهم دادن است، وقتی می‌گویند: فلانی فلان مقدار

^۱ تفسیر کشاف، ج ۳، ص ۵۴۱.

را برای فلان کس فرض کرده، یعنی معین کرده و سهم داده، بعضی^۱ از علماء گفته‌اند: کلمه فرض، در خصوص آیه مورد بحث، به معنای اباحه و تجویز است، و کلمه «حرج» به معنای به زحمت افتادن و در تنگنا بودن است، و مراد از اینکه فرمود: پیغمبر در تنگنا نیست، نفی علت تنگنایی است، و آن علت عبارت است از منع خدا از انجام آنچه برایش معین شده.

و معنای این آیه این است که پیغمبر در آنچه خدا برایش معین کرده، و یا برایش اباحه نمود، در منع نیست، تا در تنگنا قرار گیرد.

کلمه «سنة» در جمله ﴿سُنَّةَ اللَّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ﴾ اسمی است که در جای مصدر به کار رفته، و در نتیجه مفعول مطلق است برای فعل مقدر، و تقدیر آن چنین است: «سن الله ذلك سنة»، و مراد از ﴿الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ﴾ انبیای گذشته، و رسولان قبل از آن جناب است، به قرینه اینکه بعدش می‌فرماید: ﴿الَّذِينَ يُبَلِّغُونَ رِسَالَاتِ اللَّهِ﴾ همان گذشتگانی که رسالتهای خدا را ابلاغ می‌کردند.

﴿وَكَانَ أَمْرُ اللَّهِ قَدَرًا مَقْدُورًا﴾ یعنی خدا از ناحیه خود برای هر فردی چیزی را که سازگار حال اوست مقدر می‌کند، و انبیاء هم از آنچه خدا برایشان مقدر کرده استثناء نشده، و ممنوع نگشته‌اند، همان چیزهایی که برای سایر مردم مباح است، برای ایشان نیز مباح است، بدون اینکه رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) از پاره‌ای از آن مقدرات ممنوع و محروم باشد.

﴿الَّذِينَ يُبَلِّغُونَ رِسَالَاتِ اللَّهِ وَيَخْشَوْنَهُ وَلَا يَخْشَوْنَ أَحَدًا إِلَّا اللَّهَ...﴾

کلمه «الذین» بیانگر موصول قبلی، یعنی ﴿الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ﴾ است، و کلمه «خشية» به معنای تاجر مخصوصی در قلب است، که از برخورد با ناملايمات دست می‌دهد، و ای بسا به آن چیزی هم که سبب تاجر قلب می‌شود خشیت بگویند، مثلاً بگویند: «خشیت ان یفعل بی فلان کذا - می‌ترسیدم فلانی با من فلان کار را بکند» و انبیاء از خدا می‌ترسند، نه از غیر خدا، برای اینکه در نظر آنان هیچ مؤثری در عالم نیست مگر خدا.

اشاره به فرقی بین «خوف» و «خشیت» و اینکه خوف به انبیاء (علیهم السلام) نسبت

داده می‌شود ولی خشیت از غیر خدا از آنان نفی شده

و این کلمه غیر از کلمه «خوف» است، زیرا کلمه خوف به معنای توقع و احتمال دادن پیش آمد مکروهی است، ولی کلمه خشیت همان طور که گفتیم به معنای تاجر قلب از چنین احتمالی است، و خلاصه کلمه خشیت به معنای حالت و امری است قلبی، و کلمه خوف به معنای امری است عملی، و به همین جهت خوف را به

^۱ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۶۱.

انبياء هم مي توان نسبت داد،

ولی خشیت از غیر خدا را نمی‌توان به ایشان نسبت داد، در قرآن هم می‌بینیم با اینکه خشیت از غیر خدا را از ایشان نفی کرده، نسبت خوف را به ایشان داده، مثلاً از موسی (علیه السلام) نقل فرموده که گفت: ﴿فَفَرَرْتُ مِنْكُمْ لَمَّا خِفْتُكُمْ﴾^۱ و در خصوص رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) فرموده: ﴿وَإِمَّا تَخَافَنَّ مِنْ قَوْمٍ خِيَانَةً﴾^۲ البته این معنایی که برای دو کلمه خوف و خشیت گفتیم، معنای اصلی این دو کلمه است، و منافات ندارد که گاهی ببینیم با آن دو معامله مترادف کنند، و هر دو را به یک معنا استعمال نمایند.

از آنچه گذشت روشن شد که خشیت بطور کلی از انبیاء نفی شده، هر چند که از ظاهر سیاق بر می‌آید که تنها در تبلیغ رسالت دچار خشیت از غیر خدا نمی‌شوند، علاوه بر اینکه تمام افعال انبیاء مانند اقوالشان، جنبه تبلیغ را دارد، و فعل آنان عیناً مانند قولشان برای مردم حجت، و بیانگر وظائف خدایی است، پس اگر ظاهر سیاق می‌رساند که در مقام تبلیغ رسالت از غیر خدا خشیت ندارند، تمامی حرکات و سکنات و اقوال ایشان را شامل می‌شود.

﴿وَكَفَى بِاللَّهِ حَسِيبًا﴾ «حسیبا» یعنی «محاسب» خدا برای محاسب بودن و به حساب آوردن اعمال کوچک و بزرگ شما کافی است، پس واجب است که از او خشیت داشته باشید، و از غیر او دچار خشیت نشوید.

﴿مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِنْ رِجَالِكُمْ وَلَكِنْ رَسُولَ اللَّهِ وَخَاتَمَ النَّبِيِّينَ...﴾

شکی نیست در اینکه آیه شریفه در این مقام است که اعتراضی را که مردم به رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) کردند که چرا همسر پسر خوانده‌اش را گرفت؟ جواب گوید، و حاصل آن این است که رسول گرامی ما پدر هیچ یک از مردان موجود و فعلی شما نیست، تا ازدواجش با همسر یکی از شما، ازدواج با همسر پسرش باشد، و بنابراین خطاب در ﴿مِنْ رِجَالِكُمْ﴾ به مردم موجود در زمان نزول آیه است، و مراد از رجال، مقابل زنان و فرزندان است، و نفی پدری، نفی تکوینی است، یعنی هیچ یک از مردان شما از صلب او متولد نشده‌اند، نه نفی تشریحی، و جمله مورد بحث، هیچ بویی از تشریح ندارد.

و معنایش این است که محمد پدر احدی از این مردان که همان مردان شما باشند نیست، تا آنکه ازدواجش با همسر یکی از آنان، بعد از جدایی، ازدواج با همسر فرزندش باشد، و زید بن حارثه هم یکی از همین مردان شماست، پس ازدواج رسول خدا (صلی الله

^۱ همین که از شما احتمال خطر احساس کردم یا به فرار گذاشتم. - شعراء، آیه ۲۱.

^۲ هر گاه از قوم ترس خیانت داشتی. - انفال، آیه ۵۸.

علیه و آله و سلم) با همسر او، بعد از آنکه همسر خود را طلاق داد، ازدواج با همسر پسرش نمی‌باشد، و اما اینکه آن جناب وی را پسر خود خواند، صرف خواندن بوده، و هیچ اثری از آثار پدر و فرزندی بر آن مترتب نمی‌شود، چون خدا پسر خوانده‌های شما را فرزند شما نمی‌داند.

و اما قاسم، طیب، طاهر، و ابراهیم چهار پسری که خدا به آن جناب داد - البته اگر به قول بعضی طیب و طاهر لقب قاسم نباشد - فرزندان حقیقی او بودند، لیکن قبل از رسیدن به حد بلوغ از دنیا رفتند، و کلمه رجال در حقیقت صادق نیست، تا مورد نقض آیه واقع شوند، و همچنین حسن و حسین که دو فرزندان آن جناب بودند، آن دو نیز طفل بودند، و تا رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) در دنیا بود به حد رشد نرسیدند، و مشمول کلمه رجال واقع نشدند.

از آنچه گذشت روشن شد که آیه شریفه هیچ اقتضاء ندارد بر اینکه آن جناب پدر قاسم، طیب، طاهر، و ابراهیم، و همچنین حسن، و حسین، نباشد، برای اینکه گفتیم آیه در خصوص رجال موجود در زمان نزول آیه و همه آن کسانی است که در آن روز صفت مردی را واجد بودند، و نامبردگان هیچ یک واجد این صفت نبودند. ﴿وَلَكِنْ رَسُولَ اللَّهِ وَخَاتَمَ النَّبِيِّينَ﴾ کلمه «خاتم» - به فتحه تاء - به معنای هر چیزی است که با آن، چیزی را مهر کنند، مانند طابع، و قالب که به معنای چیزی است که با آن چیزی را طبع نموده، یا قالب زنند، و مراد از ﴿خَاتَمَ النَّبِيِّينَ﴾ بودن آن جناب، این است که نبوت با او ختم شده، و بعد از او دیگر نبوتی نخواهد بود.

در گذشته توجه فرمودید که معنای رسالت و نبوت چه بود، و گفتیم که: رسول عبارت از کسی است که حامل رسالتی از خدای تعالی به سوی مردم باشد، و نبی آن کسی است که حامل خبری از غیب باشد و آن غیب عبارت از دین و حقایق آن است، و لازمه این حرف این است که وقتی نبوتی بعد از رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) نباشد، رسالتی هم نخواهد بود، چون رسالت، خود یکی از اخبار و انبای غیب است، وقتی بنا باشد انبای غیب منقطع شود، و دیگر نبوتی و نبیی نباشد، قهرا رسالتی هم نخواهد بود.

از این جا روشن می‌شود که وقتی رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) خاتم النبیین باشد، خاتم الرسل هم خواهد بود.

و در این آیه اشاره به این حقیقت نیز هست که ارتباط آن جناب به شما مردم، ارتباط رسالت و نبوت است، و آنچه او می‌کند به امر خدای سبحان است.

﴿وَكَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا﴾ یعنی آنچه خدا برای شما بیان کرده، به علم خود

بیان کرده است.

بحث روایتی (روایاتی پیرامون آیات مربوط به ازدواج پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) با همسر مطلقه زید بن حارثه)

در الدر المثور است که ابن جریر از ابن عباس روایت کرده که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) زینب دختر جحش را برای زید بن حارثه خواستگاری کرد، و او قبول نمی کرد، و می گفت: حسب و نسب من آبرومندتر، و بهتر از حسب و نسب اوست، و این حرف را بر حسب طبیعت تندى که داشت با خشونت گفت: لذا آیه شریفه نازل شد که ﴿وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا لِمُؤْمِنَةٍ...﴾^۱.

مؤلف: در این معنا روایاتی دیگر نیز هست.

و در همان کتاب است که ابن ابی حاتم از ابن زید روایت کرده که گفت: این آیه در شان ام کلثوم، دختر عقبه بن ابی معیط نازل شده، وی اولین زنی بوده که در راه خدا مهاجرت کرد، و خود را به رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) بخشید، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) او را به زید بن حارثه تزویج کرد، و او و برادرش خشمناک شده، و ام کلثوم گفت ما خود رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) را می خواستیم، او ما را به غلامش تزویج کرد، و آیه شریفه در پاسخ او نازل شد^۲.

مؤلف: این دو روایت به تطبیق شبیه تر است تا به سبب نزول.

و در عیون در باب مجلس حضرت رضا (علیه السلام) با مامون، و علمای ادیان آمده که امام در پاسخ سؤالات علی بن جهم، از آیاتی که در بدو نظر مخالف عصمت انبیاء است فرمود: اما محمد (صلی الله علیه و آله و سلم)، و کلام خدای عز و جل در باره او که می فرماید ﴿وَتُخْفَى فِي نَفْسِكَ مَا اللَّهُ مُبْدِيهِ وَتَخْشَى النَّاسَ وَاللَّهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَاهُ﴾ با عصمت آن جناب منافات ندارد، برای اینکه از این آیه معلوم می شود که خداوند اسمای همسرانی که آن جناب با ایشان ازدواج می کند قبلاً برایش نام برده، هم همسران در دنیایش را، و هم همسران در آخرتش را، و نیز فرموده که اینها مادران مؤمنین هستند و یکی از همسرانی که برایش نام برده بود، زنی بوده بنام زینب دختر جحش، و او در آن روزها همسر زید بن حارثه بود، و آن جناب این معنا را

^۱ الدر المثور، ج ۵، ص ۲۰۰.

^۲ الدر المثور، ج ۵، ص ۲۰۱.

که وی (زینب) به زودی در ازدواجش در می آید، از مردم پنهان می کرد، تا کسی از منافقین نگوید: در باره زن مردم می گوید همسر من است، و جزو مادران مؤمنین است، و چون از جنجال منافقین می ترسید، این آیه به وی خاطر نشان کرد که: تو از مردم می ترسی، با اینکه خدا سزاوارتر است به اینکه از او بترسی، یعنی در دل از او بترسی...^۱.

مؤلف: قریب به این مضمون نیز در همان کتاب از آن جناب، در پاسخ از سؤال مامون در خصوص عصمت انبیاء آمده.^۲

و در مجمع البیان در ذیل جمله ﴿وَتُخْفِي فِي نَفْسِكَ مَا اللَّهُ مُبْدِيهِ﴾ آمده که بعضی گفته اند: آنچه در دل پنهان می داشته، این بوده که خدا به وی اعلام کرده بود که زینب به زودی یکی از همسران او خواهد شد، و زید او را طلاق خواهد داد، پس وقتی زید نزدش آمد، و عرضه داشت: می خواهم زینب را طلاق گویم، حضرت به وی فرمود: همسرت را نگه دار، خدای سبحان در آیه شریفه به وی می فرماید: چرا گفתי همسرت را نگه دار، با اینکه به تو اعلام کرده بودم که او همسر تو خواهد بود؟، این معنا از علی بن الحسین (علیه السلام) نیز روایت شده.^۳

و در الدر المنثور است که احمد، عبد بن حمید، بخاری، ترمذی، ابن منذر، حاکم، ابن مردویه، و بیهقی در سنن خود از انس روایت کرده اند، که گفت: زید بن حارثه نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) آمد، و از زینب همسرش شکایت کرد، رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) مکرر به او فرمود: از خدا بترس و همسرت را داشته باش، دنبال این جریان این آیه نازل شد: ﴿وَتُخْفِي فِي نَفْسِكَ مَا اللَّهُ مُبْدِيهِ﴾.

انس آنگاه اضافه کرد: اگر رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) چیزی از وحی خدا را حاشا و کتمان می کرد، جا داشت این آیه را کتمان کند، (و چون نکرد باید بفهمیم هیچ یک از آیات خدا، و حتی یک کلمه از آنها را کتمان نکرد و ناگفته نگذاشت...^۴).

مؤلف: این گونه روایات در مساله مورد بحث بسیار زیاد است، هر چند که بسیاری از آنها خالی از شبهه نیست، و در بعضی از آنها آمده که: رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) در ازدواج با هیچ یک از همسرانش آن ولیمه ای که در ازدواج با زینب داد تهیه ندید،

^۱ عیون اخبار الرضا، ج ۱، ص ۱۹۴ باب ۱۴.

^۲ عیون اخبار الرضا، ج ۱، ص ۲۰۳، باب ۱۵.

^۳ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۶۰.

^۴ الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۰۱.

چون در ازدواج با زینب گوسفند کشت، و به مردم نان و گوشت داد، باز در آنها آمده که: زینب به سایر زنان رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) فخر می فروخت، و به سه چیز می بالید، اول اینکه جد او و جد رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) یکی بود، چون مادر زینب امیمه دختر عبدالمطلب، عمه رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) بود، دوم اینکه خدا وی را به ازدواج آن جناب در آورد، سوم اینکه خواستگاری وی جبرئیل بود^۱.

و در مجمع البیان در ذیل جمله ﴿وَلَكِنْ رَسُولَ اللَّهِ وَ خَاتَمَ النَّبِيِّينَ﴾ گفته: روایت صحیح از جابر بن عبد الله از رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) رسیده، که فرمود: مثل من در بین انبیاء، مثل مردی است که خانه‌ای بسازد، و آن را تکمیل نموده و آرایش هم بدهد، ولی جای یک آجر را خالی بگذارد، که هر کس وارد آن خانه شود، آن جای آجر توی ذوقش بزند، و بگوید: همه جای این خانه خوب است، اما حیف که این جای آجر بد ترکیبش کرده، و من تا وقتی مبعوث نشده بودم، آن جای خالی در بنای نبوت بودم، همین که مبعوث شدم، بنای نبوت به تمام و کمال رسید، این روایت را بخاری و مسلم نیز در کتاب صحیح خود آورده‌اند^۲.

مؤلف: این معنا را غیر آن دو، یعنی ترمذی، نسایی، احمد، و ابن مردویه، از غیر جابر، مانند ابی سعید، و ابی هریره، نیز روایت کرده‌اند.

و در الدر المنثور است که ابن الانباری، در کتاب «مصاحف» از ابی عبد الرحمن سلمی روایت کرده که گفت: من به حسن و حسین قرآن یاد می‌دادم، (تا حفظ کنند) علی بن ابی طالب عبور کرد، و دید که من مشغول خواندن برای ایشانم، فرمود: برای آنان بخوان ﴿وَ خَاتَمَ النَّبِيِّينَ﴾ به فتحه تاء^۳.

[سوره احزاب (۳۳): آیات ۴۱ تا ۴۸]

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا ۚ ۴۱ وَ سَبِّحُوهُ بُكْرَةً ۙ وَأَصِيلًا ۚ ۴۲ هُوَ الَّذِي يُصَلِّي عَلَيْكُمْ وَمَلَائِكَتُهُ لِيُخْرِجَكُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَ كَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا ۚ ۴۳ تَحِيَّتُهُمْ يَوْمَ يَلْقَوْنَهُ سَلَامٌ ۙ وَ أَعَدَّ لَهُمْ أَجْرًا كَرِيمًا ۚ ۴۴ يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا ۙ وَ مُبَشِّرًا ۙ وَ نَذِيرًا ۚ ۴۵ وَ دَاعِيًا إِلَى اللَّهِ بِأَذْنِهِ ۙ وَ سِرَاجًا مُنِيرًا ۚ ۴۶ وَ بَشِّرَ الْمُؤْمِنِينَ بِأَنَّ لَهُم مِّنَ اللَّهِ فَضْلًا كَبِيرًا ۚ ۴۷ وَ لَا تَطْعَمِ الْكَافِرِينَ ۙ وَ الْمُتَنَفِّقِينَ ۙ وَ دَعَا أَذَاهُمْ ۙ وَ تَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ وَ كَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا ۚ ۴۸﴾

ترجمه آیات

ای کسانی که ایمان آورده‌اید! یاد آورید خدا را، یاد بسیار (۴۱).

و صبح و شام تسبیحش بگوئید (۴۲).

^۱ الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۰۱-۲۰۲.

^۲ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۶۲.

^۳ الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۰۴.

اوست کسی که بر شما درود می‌فرستد، و نیز ملائکه او، تا شما را از ظلمت‌ها به سوی نور در آورد، و خدا به مؤمنان مهربان است (۴۳).

تحیتشان در روزی که او را دیدار کنند سلام است، برای ایشان اجری محترمانه فراهم کرده است (۴۴).
ای پیامبر اسلام ما تو را شاهد بر امت، و نویدبخش و زنهاده آنان قرار دادیم (۴۵).
و قرارت دادیم که دعوت کننده به اذن خدا، و چراغی نور بخش باشی (۴۶).

و مؤمنان را مژده بده که از ناحیه خدا فضلی بس بزرگ دارند (۴۷).
و کافران و منافقان را اطاعت مکن، و آزارشان را واگذار کن و بر خدا توکل کن، و خدا برای اعتماد کافی است (۴۸).

بیان آیات

این آیات مؤمنین را به ذکر و تسبیح دعوت نموده و به ایشان بشارت و وعده جمیل می‌دهد، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) را با صفات کریم خود خطاب نموده و به او دستور می‌دهد که به مؤمنین بشارت دهد، و کفار و منافقین را اطاعت نکند، احتمال این نیز هست، که گفتار در باره مؤمنین در ایامی و گفتار در باره کفار و منافقین در ایامی دیگر نازل شده باشد.

معنی و مراد از ذکر و تسبیحی که مؤمنان بدان امر شده‌اند و وجه اینکه فرمود: ﴿سَبِّحُوهُ

بُكْرَةً وَأَصِيلًا﴾

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا﴾

کلمه «ذکر» در مقابل «نسیان» به معنای به یاد داشتن است، و آن عبارت است از اینکه آدمی نیروی ادراک خود را متوجه یاد شده کند، حالا یا به اینکه نام آن را ببرد، و یا صفات او را به زبان جاری کند، خلاصه چیزی به زبان بگوید، که حکایت از آن مذکور کند، این یکی از مصادیق ذکر است، (و گر نه مصداق مهم‌تر از آن این است که در قلب به یاد او باشی)

﴿وَسَبِّحُوهُ بُكْرَةً وَأَصِيلًا﴾

کلمه «تسبیح» به معنای منزه داشتن است، و این کلمه نیز مانند ذکر بستگی به لفظ ندارد، هر چند تسبیح به لفظ یعنی گفتن سبحان الله نیز یکی از مصادیق آن است (و گر نه تسبیح در سویدای دل از آن مهم‌تر است).

کلمه «بکره» به معنای اول روز و کلمه «اصیل» به معنای آخر روز و بعد از عصر است، و اگر تسبیح را مقید به «بکره» و «اصیل» کرده، برای این است که این دو هنگام، هنگام تحول احوال افق است، در صبح، افق تاریک روشن می‌شود، و در غروب دوباره رو به تاریکی می‌گذارد، و این تغییر و دگرگونی مناسب با این است که خدای را منزه از تغیر و تحول، و معرض دگرگونی بودن بدانیم، ممکن هم هست دو کلمه بکره و اصیل کنایه باشد از دوام، مانند شب و روز در آیه ﴿يُسَبِّحُونَ لَهُ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ﴾^۱.

^۱ او را در شب و روز تسبیح می‌گویند، یعنی دائما در تسبیح او هستند. - سجده، آیه ۳۸.

مقصود از درود فرستادن خدا بر بندگان که بسیار یاد خدا می کنند

﴿هُوَ الَّذِي يُصَلِّي عَلَيْكُمْ وَمَلَائِكَتُهُ لِيُخْرِجَكُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ﴾

معنای جامع کلمه «صلاة» - به طوری که از موارد استعمال آن فهمیده می شود - انعطاف است، چیزی که هست این معنای جامع به خاطر اختلاف مواردی که به آن نسبت داده می شود مختلف می شود، و به همین جهت بعضی^۱ گفته اند: صلات از خدا به معنای رحمت، و از ملائکه به معنای استغفار، و از مردم دعا است، لیکن این را نیز باید دانست که هر چند صلات از خدا به معنای رحمت است، اما نه هر رحمت، بلکه رحمت خاصی که ذخیره آخرت برای خصوص مؤمنین است، و سعادت آخرتی آنان و فلاح ابدیشان، مترتب بر آن می شود، و بدین جهت است که به دنبال جمله مورد بحث علت صلوات فرستادن خدای تعالی را چنین بیان کرده: ﴿لِيُخْرِجَكُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَكَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا﴾ صلوات می فرستد، تا شما را از تاریکی ها به سوی نور بیرون آورد، چون او همواره نسبت به مؤمنین رحیم است.

این نکته را نیز باید دانست که خدای تعالی در کلام خود همواره یاد خود مر بندگان را مترتب کرده بر یاد بندگان مر او را، و فرموده: ﴿فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ﴾^۲ هم چنان که فراموش کردن بندگان وی را، باعث فراموشی خدا مر بندگان را دانسته، و فرموده: ﴿نَسُوا اللَّهَ فَنَسِيَهُمْ﴾^۳، یکی از مصادیق یاد آوری خدا بندگان خود را، همانا درود فرستادن او بر آنان است، و این خود یادآوری ایشان است به رحمت، که مترتب شده بر یاد بندگان خدای خود را، چون فرمود: اگر خدا را بسیار یاد کنند، و او را صبح و شام تسبیح گویند، خدا هم بسیار بر آنان درود می فرستد، و غرق نورشان می کند، و از ظلمتها دورشان می سازد.

همه اینها را بدان جهت گفتیم که معلوم شود جمله او کسی است که صلوات بر شما می فرستد... در مقام تعلیل آیه قبل است، که می فرمود: ای کسانی که ایمان آورده اید خدا را بسیار یاد کنید، و این تعلیل همان قاعده کلی قبل را می رساند، و می فهماند که اگر شما خدا را زیاد یاد کنید، خدا هم به رحمت خود زیاد شما را یاد می کند، و از ظلمتها به سوی نور بیرونتان می سازد، و از این معنا استفاده می شود که مراد از ظلمتها، ظلمتهای فراموش کردن خدا، و غفلت از او است، و مراد از نور نور ذکر خدا است.

﴿وَكَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا﴾ در اینجا با اینکه جا داشت بفرماید «و کان بکم رحیما

^۱ روح المعانی، ج ۲۲، ص ۴۳.

^۲ به یادم باشید تا به یادتان باشم. - بقره، آیه ۱۵۲.

^۳ خدا را فراموش کردند، خدا هم ایشان را فراموش کرد. - توبه، آیه ۶۷.

و او به شما مهربان است» چون قبلاً نام مؤمنین ذکر شده بود، ولی این طور نفرمود، بلکه نام مؤمنین را دوباره تکرار کرد، تا دلالت کند بر اینکه سبب رحمت خدا همانا صفت ایمان ایشان است.

﴿تَحِيَّتُهُمْ يَوْمَ يَلْقَوْنَهُ سَلَامٌ وَأَعَدَّ لَهُمْ أَجْرًا كَرِيمًا﴾

از ظاهر سیاق بر می آید که کلمه «تحیتهم» مصدری است که به مفعول خود اضافه شده است، و معنایش این است که ایشان تحیت گفته می شوند، یعنی روزی که پروردگارشان را ملاقات می کنند از ناحیه او و از ناحیه ملائکه او، به ایشان تحیت و سلام گفته می شود، به این معنا که ایشان در روز لقای خدا در امنیت و سلامتی هستند، و هیچ مکروهی و عذابی به ایشان نمی رسد.

﴿وَأَعَدَّ لَهُمْ أَجْرًا كَرِيمًا﴾ یعنی اجری بسیار بزرگ و آبرومند برای ایشان آماده کرده است.

اشاره به معنای «شاهد» و «سراج منیر» بودن پیامبر گرامی (صلی الله علیه و آله و سلم)

﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا﴾

معنای شاهد بودن رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم)، در تفسیر آیه ﴿لَتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَ يَكُونُ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا﴾^۱ و در آیات دیگری که مساله شهادت آن جناب را متعرض است، بیان کرده و گفتیم که رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) در دنیا شاهد بر اعمال امت است، و آنچه امت می کنند او تحمل نموده روز قیامت آن را اداء می کند، و نیز گفتیم: که بعد از او امامان شاهد امت هستند، و آن جناب شاهد شاهدان است.

و معنای «مبشر» و «نذیر» بودن او این است که مؤمنین مطیع خدا و رسول را به ثواب خدا و بهشت بشارت، و کفار عاصی را به عذاب خدا و آتش او انداز می دهد.

﴿وَدَاعِيًا إِلَى اللَّهِ بِإِذْنِهِ وَسِرَاجًا مُنِيرًا﴾

دعوت آن جناب به سوی خدا همان دعوت مردم است به سوی ایمان به خدای یگانه، که لازمه آن ایمان به دین خدا است، و اگر دعوت آن جناب را مقید به اذن خدا کرد، بدان جهت است که به مساله بعثت و نبوت او اشاره کند.

و «سراج منیر» بودنش به این است، که آن جناب را طوری قرار داد که مردم به وسیله او به سعادت خود و به راه نجاتشان از ظلمت‌های شقاوت و گمراهی هدایت شوند، و بنابراین، تعبیر مزبور از باب استعاره است، و اینکه بعضی^۲ گفته اند: مراد از «سراج منیر»، قرآن است،

^۱ بقره، آیه ۱۴۳.

^۲ روح المعانی، ج ۲۲، ص ۴۶.

و تقدیر آیه «ذا سراج منیر - صاحب سراجی منیر» است، بیهوده خود را به زحمت انداخته‌اند.

﴿وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ بِأَنَّ لَهُمْ مِنَ اللَّهِ فَضْلًا كَبِيرًا﴾

کلمه «فضل» به معنای عطا کردن بدون استحقاق گیرنده است، و در جای دیگر عطای خود را توصیف کرده و فرموده: ﴿مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا﴾^۱، و نیز فرموده: ﴿لَهُمْ مَا يَشَاءُونَ فِيهَا وَلَدَيْنَا مَزِيدٌ﴾^۲، که در این دو آیه بیان کرده که او از ثواب آن قدر می‌دهد، که یک مقدارش در مقابل عمل قرار می‌گیرد، و بیشترش در مقابل عملی قرار نمی‌گیرد، و این همان فضل است، و در آیه شریفه هیچ دلیلی نیست بر اینکه دلالت کند که این اجر زیادی مخصوص آخرت است.

﴿وَلَا تَطْعَمُ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ وَدَعَّ أَذَاهُمْ وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ...﴾

معنای اطاعت کافران و منافقان در اول سوره گذشت.

﴿وَدَعَّ أَذَاهُمْ﴾ یعنی آنچه به تو آزار می‌رسانند رها کن، و در مقام پی‌گیری آن بر میا، و خود را مشغول بدان مساز، دلیل بر اینکه معنایش این است که ما گفتیم، جمله ﴿وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ﴾ است، یعنی تو خود را در دفع آزار آنان مستقل ندان، بلکه خدا را وکیل خود در این دفع بدان، و خدا برای وکالت کافی است.

بحث روایتی [روایاتی در باره فضیلت ذکر خدا در ذیل آیه: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا

كَثِيرًا﴾]

در کافی به سند خود از ابن قداح، از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که گفت: هیچ چیزی در عالم نیست مگر آنکه حد و اندازه‌ای دارد، که وقتی بدان حد رسید تمام می‌شود، مگر ذکر خدا که هیچ حدی برایش نیست، که بگویی وقتی از این حد گذشت دیگر ذکر خدا خوب نیست، خدای عز و جل واجباتی را واجب کرد که هر کس آن واجبات را بجا آورد حدش را آورده، مثلاً ماه مبارک رمضان حد روزه واجب، و حج خانه خدا، حد آن است، هر کس آن ماه را روزه بدارد، و حج واجب را بجا بیاورد، حدش را آورده، اما ذکر خدا چنین نیست، چون خدا به اندک آن راضی نیست، و برای زیادش هم حدی معین نکرده، امام (علیه السلام) سپس این آیه را تلاوت کرد: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا وَ

^۱ هر کس کار نیک کند ده برابر اجر دارد. - انعام، آیه ۱۶۰.

^۲ هر چه بخواهند در اختیار دارند و بیش از خواستشان نیز نزد ما هست. - ق، آیه ۳۵.

سَبَّحُوهُ بُكْرَةً وَأَصِيلاً»^۱، مجددا فرمود: به طوری که می بینید در این آیه برای ذکر، حدی معین نفرموده. آنگاه فرمود: پدرم کثیر الذکر بود بارها من با او قدم می زدم، و می دیدم که مشغول ذکر است، با او غذا می خوردم، می دیدم مشغول ذکر است، با مردم سخن می گفت مع ذلک سخن با مردم او را از ذکر خدا باز نمی داشت، و من بارها می دیدم که زبانش به سقف دهانش متصل است می گوید: «لا اله الا الله».

و نیز بارها ما را جمع می کرد، و وادارمان می ساخت به گفتن ذکر، تا آفتاب طلوع می کرد، و وادارمان می کرد به اینکه هر کدام می توانیم قرآن بخوانیم و هر کدام از خواندن قرآن عاجزیم، ذکر بگوییم.

آری آن خانه ای که ذکر خدا در آن بسیار شود، برکتش بسیار می شود، و ملائکه در آن خانه حاضر، و شیطانها دور می گردند، و آن خانه برای اهل آسمانها آن چنان درخشان است که ستارگان برای اهل زمین، و خانه ای که در آن قرآن خوانده نشود، و ذکر خدا در آن نشود، برکتش کم است، و ملائکه از آن خانه گریزان، و در عوض شیطانها در آن حاضر می شوند.

رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) هم فرمود: آیا می خواهید شما را به بهترین اعمال خبر دهم؟ عملی که از نظر بالا بردن درجه شما از همه اعمال مؤثرتر است، و درجه شما را بالاتر می برد، و از هر عملی دیگر نزد سلطان شما، و مالکتان پاکیزه تر است، و از درهم و دینار برایتان بهتر، و حتی از این هم برایتان بهتر است که با دشمن خود بجنگید، شما ایشان را بکشید و ایشان شما را بکشند؟ اصحاب عرضه داشتند: بله، بفرمایید، فرمود: بسیار ذکر خدای عز و جل گفتن است.

آنگاه امام صادق (علیه السلام) اضافه کردند که مردی نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) آمد و عرضه داشت: بهترین اهل مسجد کیست؟ فرمود آن کس که بیشتر ذکر می گوید.

و نیز رسول خدا فرمود: به هر کس زبانی ذکر گو داده شد، خیر دنیا و آخرتش داده اند، و در معنای آیه ﴿وَلَا تَمُنُّنَّ تَسْتَكْبِرُ﴾^۱ فرمود: آنچه از عمل خیر که برای خدا انجام می دهی زیاد مشمار، و به نظرت جلوه نکند^۱.

و در همان کتاب به سند خود از ابی المعز (نام بقیه رجال حدیث را انداخته)

^۱ اصول کافی، ج ۲، ص ۴۹۸، ح ۱.

روایت کرده که گفت: امیر المؤمنین (علیه السلام) فرمود: هر کس خدا را در نهان ذکر گوید، خدا را ذکر بسیار گفته، چون منافقین علنی ذکر خدا می گفتند، و چون به خلوت می رفتند، به یاد خدا نبودند، و خدای تعالی در باره ایشان فرموده: «﴿يُرَاؤُنَ النَّاسَ وَلَا يَذْكُرُونَ اللَّهَ إِلَّا قَلِيلًا﴾» با مردم ریا می کنند، و خدا را جز اندکی ذکر نمی گویند^۱.

مؤلف: این استفاده ای که امام از آیه شریفه کرده، استفاده لطیفی است، (چون آیه شریفه ذکر علنی را اندک شمرده، که مفهومش این می شود که ذکر سری ذکر کثیر است).

و در خصال از زید شحام روایت کرده که گفت: امام صادق (علیه السلام) فرمود: هیچ بلایی برای مؤمن سخت تر از این سه بلاء نیست، که از سه نعمت محروم شود شخصی.

پرسید: آن سه نعمت چیست؟ فرمود: یاری مسلمان با آنچه خدا به او روزی کرده، دوم انصاف دادن و خود را جای دیگران فرض کردن، و سوم زیاد خدا را ذکر کردن، البته منظور من از ذکر بسیار گفتن، سبحان الله و الحمد لله و لا اله الا الله و الله اکبر تنها نیست، هر چند که آنهم ذکر خدا است، و لیکن منظور من ذکر خدا در هنگام استفاده و بهره مندی از حلال او، و باز ذکر خدا در هنگام برخورد به حرام او است^۲.

و در الدر المنثور است که احمد، ترمذی، بیهقی، از ابی سعید خدری روایت کرده اند که گفت شخصی از رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) پرسید: کدام یک از بندگان خدا در روز قیامت درجه بالاتری نزد خدا دارند؟ فرمود: آنان که ذکر خدا بسیار می گویند. من عرضه داشتم: یا رسول الله (صلی الله علیه وآله و سلم) حتی از جهاد کنندگان در راه خدا هم بالاترند؟ فرمود: آنها که ذکر خدا می گویند، حتی از مجاهدی هم که با شمشیر خود جهاد کند، تا شمشیرش بشکند، و خود غرق خون شود، بالاترند^۳.

و در کتاب علل به سند خود از عبد الله بن حسن، از پدرش، از جدش حسن بن علی (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: عده ای یهودی نزد رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) آمدند، از همه عالترشان مسائلی از آن جناب پرسید، از جمله مسائلی که پرسید این بود، که چرا تو را محمد، احمد، ابو القاسم، بشیر، نذیر، و داعی، نامیدند؟ آن حضرت فرمود: اما مرا داعی خواندند، چون من مردم را به دین پروردگار عز و جل خود می خوانم، و اما نذیرم

^۱ اصول کافی، ج ۲، ص ۵۰۱، ح ۲.

^۲ خصال، ج ۱، ص ۱۲۸، ح ۱۳۰.

^۳ الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۰۵.

خواندند، چون کسانی را که از اطاعت سر بر چینند از آتش دوزخ انداز می‌دهم، اما بشیرم نامیدند، برای اینکه هر کس اطاعت کند من او را به بهشت مزده می‌دهم... تا آخر^۱.

و در تفسیر قمی در ذیل آیه ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ ... وَدَعَّ أَذَاهُمْ وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا﴾ از معصوم نقل کرده که فرمود: این آیه در مکه و پنج سال قبل از هجرت نازل شد^۲.

[سوره احزاب (۳۳): آیات ۴۹ تا ۶۲]

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَكَحْتُمُ الْمُؤْمِنَاتِ ثُمَّ طَلَقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمْسُوهُنَّ فَمَا لَكُمْ عَلَيْهِنَّ مِنْ عِدَّةٍ تَعْتَدُونَهَا فَمَتَّعُوهُنَّ وَسَرَخُوهُنَّ سَرَاحًا جَمِيلًا ۴۹ يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَحْلَلْنَا لَكَ أَزْوَاجَكَ اللَّاتِي آتَيْتَ أَجُورَهُنَّ وَمَا مَلَكَتْ يَمِينُكَ مِمَّا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَيْكَ وَبَنَاتِ عَمَّاتِكَ وَبَنَاتِ خَالَكِ وَبَنَاتِ خَالَاتِكَ اللَّاتِي هَاجَرْنَ مَعَكَ وَامْرَأَةً مُؤْمِنَةً إِنْ وَهَبَتْ نَفْسَهَا لِلنَّبِيِّ إِنْ أَرَادَ النَّبِيُّ أَنْ يَسْتَنْكِحَهَا خَالِصَةً لَكَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ قَدْ عَلِمْنَا مَا فَرَضْنَا عَلَيْهِمْ فِي أَزْوَاجِهِمْ وَمَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ لِكَيْلَا يَكُونَ عَلَيْكَ حَرَجٌ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا ۵۰ تَرْجِي مَنْ تَشَاءُ مِنْهُنَّ وَتُؤْوِي إِلَيْكَ مَنْ تَشَاءُ وَمَنْ ابْتِغَيْتِ مِمَّنْ عَزَلْتَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكَ ذَلِكَ أَدْنَى أَنْ تَقْرَأَ آغِيثُهُنَّ وَلَا يُخْزَنَ وَيَرْضَيْنَ بِمَا آتَيْتَهُنَّ كُلُّهُنَّ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا فِي قُلُوبِكُمْ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَلِيمًا ۵۱ لَا يَحِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِنْ بَعْدِ وَلَا أَنْ تَبَدَّلَ بِهِنَّ مِنْ أَزْوَاجٍ وَلَوْ أَغْبَبَكَ حُسْنُهُنَّ إِلَّا مَا مَلَكَتْ يَمِينُكَ وَكَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ رَقِيبًا ۵۲ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتَ النَّبِيِّ إِلَّا أَنْ يُؤْذَنَ لَكُمْ إِلَى طَعَامٍ غَيْرِ نَاطِرِينَ إِنَاهُ وَلَكِنْ إِذَا دُعِيتُمْ فَادْخُلُوا فَإِذَا طَعِمْتُمْ فَانْتَشِرُوا وَلَا مُسْتَأْنِسِينَ لِحَدِيثٍ إِنْ ذَلِكَ كَانَ يُؤْذِي النَّبِيَّ فَيَسْتَحْيِي مِنْكُمْ وَاللَّهُ لَا يَسْتَحْيِي مِنَ الْحَقِّ وَإِذَا سَأَلْتُمُوهُنَّ مَتَاعًا فَسْأَلُوهُنَّ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ ذَلِكُمْ أَطْهَرُ لِقُلُوبِكُمْ وَقُلُوبِهِنَّ وَمَا كَانَ لَكُمْ أَنْ تُؤْذُوا رَسُولَ اللَّهِ وَلَا أَنْ تُنكِحُوا أَزْوَاجَهُ مِنْ بَعْدِهِ أَبَدًا إِنَّ ذَلِكَ كَانَ عِنْدَ اللَّهِ عَظِيمًا ۵۳ إِنْ تَبَدُّوا

^۱ علل الشرائع، جزء اول، ص ۱۲۶، باب ۱۰۶، ش ۱.

^۲ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۹۴.

شَيْئًا أَوْ تَخْفُوهُ فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بَكْلٌ شَيْءٌ عَلِيمًا ٥٤ لَا جُنَاحَ عَلَيْهِنَّ فِي آبَائِهِنَّ وَلَا أَبْنَائِهِنَّ وَلَا إِخْوَانِهِنَّ وَلَا
 أَبْنَاءَ إِخْوَانِهِنَّ وَلَا أَبْنَاءَ أَخَوَاتِهِنَّ وَلَا نَسَائِهِنَّ وَلَا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُنَّ وَاتَّقِينَ اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدًا
 ٥٥ إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا ٥٦ إِنَّ الَّذِينَ يُؤْذُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ لَعَنَهُمُ اللَّهُ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَأَعَدَّ لَهُمْ عَذَابًا مُهِينًا ٥٧ وَالَّذِينَ يُؤْذُونَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ بَغَيْرِ مَا اكْتَسَبُوا
 فَقَدِ احْتَمَلُوا بُهْتَانًا وَإِثْمًا مُبِينًا ٥٨ يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لَأُزْوَاجِكُمْ وَبَنَاتِكُمْ وَنِسَاءَ الْمُؤْمِنِينَ يُدْتَنِينَ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلَابِيبِهِنَّ
 ذَلِكَ أَذْنَى أَنْ يُعْرِفْنَ فَلَا يُؤْذِينَ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا ٥٩ لَئِنْ لَمْ يَنْتَهِ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ وَ
 الْمُرْجِفُونَ فِي الْمَدِينَةِ لَنُغْرِيَنَّكَ بِهِمْ ثُمَّ لَا يُجَاوِرُونَكَ فِيهَا إِلَّا قَلِيلًا ٦٠ مَلْعُونِينَ أَيْنَمَا ثَقِفُوا أَخْدُوا وَقَتُّلُوا تَقْتِيلًا
 ٦١ سُنَّةَ اللَّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلًا ﴿٦٢﴾

ترجمه آیات

ای کسانی که ایمان آورده‌اید، چون زنان مؤمن را نکاح کردید و بعد طلاقشان دادید، اگر قبل از نزدیکی طلاق داده‌اید، لازم نیست عده طلاق شما را نگه دارند، پس می‌توانید با آنان ازدواج کنید، و (اگر بنای سازش نیست)، می‌توانید به صورتی خوش طلاق دهید (٤٩).

ای پیامبر اسلام! ما همسرانت را برای حلال کردیم، چه آنها که حق شان را داده‌ای، و چه آنها که کنیز تو هستند، و خدا به عنوان غنیمت نصیبت کرده، و نیز دختران عمو، و نیز دختران عمه، و دختران دایی، و دختران خاله‌هایت، که با تو مهاجرت کردند، همه را برای حلال کردیم، و نیز زن مؤمن اگر خودش را به پیغمبر ببخشد، و پیغمبر هم بخواهد با او ازدواج کند، تنها این نکاح بدون مهر برای اوست، نه همه مؤمنین، ما می‌دانیم چه احکامی در باره همسران مؤمنین و کنیزهایشان واجب کرده‌ایم، تا در این باره حرجی بر تو نباشد، و خدا همواره آمرزنده رحیم است (٥٠).

از آنان هر یک را بخواهی می‌توانی قبول پیشنهاد را تاخیر اندازی، و هر یک را بخواهی می‌توانی پیشنهاد ازدواجش را بپذیری، و آن را هم که قبلاً طلاق گفته‌ای می‌توانی بگیری، این به خوشنودی آنان، و

اینکه اندوهناک نشوند، و اینکه به همه آنچه به آنان داده‌ای راضی شوند، نزدیکتر است، و خدا آنچه در دل‌های شماست می‌داند، و خدا دانای شکیباست (۵۱).

بعد از آنچه برای شماست، دیگر هیچ زنی برای حلال نیست، و نیز حلال نیست که همسران را به همسری دیگر مبدل کنی، هر چند که از کمال وی خوشتر آید، مگر کنیزان، و خدا بر هر چیز مراقب بوده است (۵۲).

ای کسانی که ایمان آوردید! به خانه‌های پیغمبر در نیایید، مگر آنکه شما را به طعامی دعوت کنند، به شرطی که به انتظار طعام زودتر نروید، بلکه وقتی شما را خواندند، داخل شوید، و چون طعام خوردید، متفرق گردید، و آن جا را محل انس و گفتگو مکنید، که این، پیغمبر را ناراحت می‌کند، او از شما خجالت می‌کشد، ولی خدا از بیان حق خجالت نمی‌کشد، و چون از همسران او چیزی می‌پرسید، از پشت پرده پرسید، این برای طهارت دل شما و دل آنان بهتر است، و شما حق ندارید رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) را اذیت کنید، و بعد از مرگش با همسران او ازدواج نمایید، این کار تا ابد ممنوع است، چون نزد خدا کاری عظیم است (۵۳).
چه آنکه چیزی را اظهار کنید، و چه پنهان دارید، خدا به هر چیزی دانا است (۵۴).

هیچ حرجی برای همسران در خصوص نامبردگان زیر نیست، یعنی لازم نیست خود را در برابر پدران، فرزندان، برادران، و برادرزادگان، پسران خواهران، زنان ایشان و کنیزانی که دارند بیوشانند، و باید که از خدا بترسند، که خدا همواره بر هر چیزی شاهد و ناظر است (۵۵).

خدا و فرشتگان او بر پیامبر اسلام درود می‌فرستند، شما هم ای کسانی که ایمان آورده‌اید بر او صلوات بفرستید، و آن طور که باید تسلیم شوید (۵۶).

خدا آن کسانی را که او و پیامبرش را اذیت می‌کنند، در دنیا و آخرت لعنت کرده، و عذابی خوار کننده برای ایشان مهیا نموده (۵۷).

و کسانی که مؤمنین و زنان مؤمن را بدون جرم اذیت می‌کنند، مرتکب بهتان و گناهی بزرگ می‌شوند (۵۸).

هان ای پیامبر! به همسران، و دختران و زنان مؤمنین، بگو تا جلباب خود پیش بکشند، بدین وسیله بهتر معلوم می‌شود که زن مسلمانند، در نتیجه اذیت نمی‌بینند، و خدا همواره آمرزنده رحیم است (۵۹).

اگر منافقان و بیمار دلان و گل‌آلودکنندگان جو مدینه، دست بر ندارند، تو را علیه آنان مامور می‌کنیم، تا دیگر جز مدتی کوتاه در مجاورت نمانند (۶۰).

در حالی که ملعون و رانده باشند، به طوری که هر جا دیده شوند کشته شوند (۶۱).

سنت خدا در اقوام گذشته و قبل از این نیز همین بود، و تو هرگز سنت خدا را دگرگون نخواهی دید (۶۲).

بیان آیات بیان آیات مربوط به نکاح و طلاق که بعضی مخصوص پیامبر (صلی الله علیه و آله و

سلم) و برخی راجع به همه مسلمانان است

این آیات احکام متفرقی را متضمن است که بعضی از آنها مخصوص رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) و همسران او، و بعضی دیگر مربوط به عموم مسلمانان است.

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَكَحْتُمُ الْمُؤْمِنَاتِ ثُمَّ طَلَقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمْسُوهُنَّ فَمَا لَكُمْ عَلَيْهِنَّ مِنْ عِدَّةٍ تَعْتَدُونَهَا فَمَتَّعُوهُنَّ وَسَرَخُوهُنَّ سَرَاحًا جَمِيلًا﴾

منظور از «نکاح» زنان، عقد کردن آنان است، و کلمه «مس» به معنای دخول و انجام دادن عمل زناشویی است. و منظور از «متعوهن» این است که چیزی از مال به ایشان بدهند، که مناسب حال و شان ایشان باشد، و کلمه «تسریح به جمیل»، به معنای این است که بدون نزاع و خصومت طلاق دهند.

و معنای آیه این است که: ای کسانی که ایمان آورده‌اید! وقتی زنان را طلاق می‌دهید، بعد از آنکه با ایشان عقد ازدواج بسته‌اید، و قبل از اینکه عمل زناشویی با ایشان انجام داده باشید، دیگر لازم نیست زن مطلقه شما عده نگه دارد، و بر شما واجب است که اولاً بدون خشونت و خصومت طلاق دهید، و در ثانی با چیزی از مال بهره‌مندشان کنید.

این آیه مطلق است، و آن موردی را که مهر برای زن معین کرده باشند، و نیز موردی را که معین نکرده باشند شامل است، و خلاصه به اطلاقش شامل می‌شود آنجا را هم که مهر معین کرده‌اند، و می‌فرماید هم باید مهر بدهید، و هم به چیزی از مال بهره‌مندشان کنید.

چون هر دو صورت را شامل بود، آیه ﴿وَإِنْ طَلَقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمْسُوهُنَّ وَقَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرِيضَةً فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ﴾ آن را مقید به صورتی می‌کند، که مهریه معین نکرده باشند، چون آیه مزبور می‌فرماید: و چون زنان را قبل از آنکه عمل زناشویی انجام داده باشید طلاق دهید، در صورتی که مهر برای ایشان معین کرده‌اید، تنها نصف مهر را می‌برند، آنگاه آیه مورد بحث در جایی حجت می‌شود که مهر معین نکرده باشند.

﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَخْلَلْنَا لَكَ أَزْوَاجَكَ اللَّاتِي آتَيْتَ أُجُورَهُنَّ...﴾

خدای سبحان در این آیه شریفه برای رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) بیان

^۱ بقره، آیه ۲۳۷.

می کند از زنان آنچه من حلال کرده ام هفت طایفه اند، طایفه اول: ﴿أَزْوَاجَكَ اللَّائِي اتَّيْتُ أَجُورَهُنَّ﴾ که مراد از «اجور» مهریه ها است، طایفه دوم: ﴿وَمَا مَلَكَتْ يَمِينُكَ مِمَّا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَيْكَ﴾ یعنی کنیزانی که به عنوان غنیمت و در جنگها خدا در اختیار شما قرار داد، و اگر «ملک یمین» (کنیز) را مقید به ﴿مِمَّا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَيْكَ﴾ آنچه خدا به عنوان غنیمت نصیب تو کرد، نمود صرفا به منظور توضیح بود، نه احتراز، نظیر تقییدی که در ازدواج کرد، و فرمود: همسرانی که مهرشان را داده ای.

سوم و چهارمین طایفه از زنانی که حلالند، یعنی می توان با آنان ازدواج کرد، ﴿وَبَنَاتِ عَمِّكَ وَبَنَاتِ عَمَّاتِكَ﴾ دختر عموها و دختر عمه هایند، بعضی^۱ از مفسرین گفته اند: منظور از این دو طایفه زنان قریشند. پنجم و ششمین طایفه: ﴿وَبَنَاتِ خَالِكَ وَبَنَاتِ خَالَاتِكَ﴾ دختران دایی و دختران خاله اند، بعضی^۲ از مفسرین گفته اند یعنی زنان بنی زهره، و قید ﴿اللَّائِي هَاجَرْنَ مَعَكَ﴾ آنهایی که با تو هجرت کرده اند - به طوری که در مجمع البیان گفته - مربوط به قبل از تحلیل غیر مهاجرات و نسخ آیه مورد بحث است، یعنی مربوط به ایامی است که ازدواج آن جناب با غیر زنان هجرت کرده حلال نبوده، لذا در این آیه فرموده: زنان نامبرده به شرطی بر تو حلالند که با تو هجرت کرده باشند، و گر نه ازدواج تو با آنان حرام است.

هفتم از زنانی که آن جناب می توانسته با آنان ازدواج کند: ﴿وَأَمْرَأَةً مُؤْمِنَةً إِنْ وَهَبَتْ نَفْسَهَا لِلنَّبِيِّ إِنْ أَرَادَ النَّبِيُّ أَنْ يَسْتَنْكِحَهَا﴾ زن مؤمنه ای است که خود را به رسول خدا (صلی الله علیه وآله وسلم) ببخشد و آن جناب هم بخواهد با او ازدواج کند، که خداوند چنین زنی را که بخواهد بدون مهریه خود را در اختیار آن جناب بگذارد، برای آن جناب حلال کرده است، اگر بخواهد می تواند با او ازدواج کند. ﴿خَالِصَةً لَكَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ﴾ این جمله اعلام می دارد که این حکم - یعنی حلال شدن زنی برای مردی بصرف اینکه خود را به او ببخشد، از خصایصی است که مختص به آن جناب است، و در مؤمنین جریان ندارد، ﴿قَدْ عَلِمْنَا مَا فَرَضْنَا عَلَيْهِمْ فِي أَزْوَاجِهِمْ وَمَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ﴾ این جمله حکم اختصاص را تقریر می کند و می فرماید: آنچه برای مؤمنین حلال و فرض کردیم می دانیم که چه زنی و چه کنیزی بر آنان حلال شد.

﴿لَكَيْلَا يَكُونَ عَلَيْكَ حَرَجٌ﴾ این جمله حکمی را که در صدر آیه بود، و می فرمود: ﴿إِنَّا أَخْلَلْنَا لَكَ﴾ تعلیل می کند، ممکن هم هست تعلیل ذیل آیه باشد، و بفهماند که چرا این

^۱ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۶۴.

^۲ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۶۴.

حکم مخصوص تو است، ولی احتمال اول روشن تر به نظر می‌رسد، به خاطر اینکه مضمون آیه بیان رحمت‌های الهی نسبت به آن جناب، و تنزیه ساحت مقدس او بود، و آیه با دو کلمه «غفور» و «رحیم» ختم شد.

﴿تُرْجَىٰ مِنْ تَشَاءُ مِنْهُنَّ وَتُؤْوَىٰ إِلَيْكَ مِنْ تَشَاءُ...﴾

کلمه «ترجی» از مصدر «ارجاء» است، که به معنای تاخیر و دور کردن است، و در اینجا کنایه است از رد و نپذیرفتن، و کلمه «تؤوی» از «ایواء» است، که به معنای اسکان دادن در مکان می‌آید، و این نیز کنایه است از پذیرفتن و به خود نزدیک کردن.

سیاق آیات دلالت دارد بر اینکه مراد از این کلام این است که رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) مخیر است در قبول و یا رد آن زنی که خود را به وی بخشیده.

﴿وَمَنْ إِبْتَغَيْتَ مِمَّنْ عَزَلْتَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكَ﴾ کلمه «ابتغاء» به معنای طلب است، و معنای جمله این است که اگر یکی از آنهایی که بعد از آنکه خود را به تو بخشید رد کردی، دوباره خواستی بپذیری منعی بر تو نیست، می‌توانی بپذیری، نه گناهی دارد، و نه سرزنش می‌شوی.

و ممکن هم هست جمله مورد بحث اشاره باشد به مساله تقسیم بین همسران، و اینکه آن جناب می‌تواند اصلاً خود را در بین همسرانش تقسیم نکند، و مقید نسازد که هر شب به خانه یکی برود، و به فرضی هم که تقسیم کرد، می‌تواند این تقسیم را به هم بزند، و یا نوبت کسی را که مؤخر است مقدم، و آن کس را که مقدم است مؤخر کند، و یا آنکه اصلاً با یکی از همسران متارکه کند، و قسمتی به او ندهد، و یا اگر متارکه کرده، دوباره او را به خود نزدیک کند، و این معنا با جمله ﴿وَمَنْ إِبْتَغَيْتَ مِمَّنْ عَزَلْتَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكَ ذَلِكَ أَدْنَىٰ...﴾ نزدیک‌تر است، و بهتر می‌سازد، چون حاصل آن این است که: اگر همسری را که قبلاً کنار زده بودی، دوباره بخواهی نزدیک سازی، می‌توانی، و هیچ حرجی بر تو نیست، و بلکه این بهتر و نزدیک‌تر است به اینکه چشمشان روشن شود، یعنی خوشحال شوند، و راضی گردند به آنچه تو در اختیارشان قرار داده‌ای، و خدا آنچه در دل‌های شماست می‌داند، چون آنکه قسمتش را پیش انداخته‌ای خوشحال، و آنکه عقب انداخته‌ای به امید روزی می‌نشیند که قسمتش جلو بیفتد.

﴿وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَلِيمًا﴾ یعنی خدا مصالح بندگان خود را می‌داند، و چون «حلیم» است در عقوبت آنان عجله نمی‌کند.

در این آیه اقوال مختلف دیگری هست که آنچه ما گفتیم با سیاق آیه، و سیاق آیات

سابق بر آن سازگارتر است، روایاتی هم که از ائمه اهل بیت (علیه السلام) رسیده، همین معنا را تایید می‌کند، و به زودی آن روایات از نظر خواننده خواهد گذشت.

﴿لَا يَجِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِنْ بَعْدِ وَلَا أَنْ تَبَدَّلَ بِهِنَّ مِنْ أَزْوَاجٍ وَلَوْ أَعْجَبَكَ حُسْنُهُنَّ...﴾

ظاهر آیه به فرضی که مستقل از ما قبل باشد، و اتصال بدان نداشته باشد، این است که زنان را بر آن جناب حرام می‌کند، مگر آن زنی که آن جناب مختارش کند، و آن زن خدا را اختیار کند، این که فرمود: جایز نیست زنان را عوض کنی، خود مؤید این احتمال است.

و لیکن اگر فرض شود که متصل به ما قبل است که می‌فرماید: ﴿إِنَّا أَحْلَلْنَا لَكَ...﴾، در این صورت مفادش تحریم ماسوای شش طایفه‌ای است که قبلاً شمرد.

و در بعضی روایات از ائمه اهل بیت (علیه السلام) آمده که مراد از آیه شریفه تحریم آن زنانی است که در آیه ﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ وَبَنَاتُكُمْ﴾^۱ نام برده شده‌اند.

پس معنای کلمه بعد در جمله ﴿لَا يَجِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِنْ بَعْدِ﴾ بعد از زنانی است که خدا و رسول را برگزیدند، که همان نه زن نامبرده‌اند، و یا بعد از آنان که در آیه ﴿إِنَّا أَحْلَلْنَا لَكَ﴾ برایت شمردیم می‌باشد، و یا بعد از زنان حلالی که برایت معین کردیم، که بنا به احتمال سوم مقصود زنان محرم خواهد بود.

﴿وَلَا أَنْ تَبَدَّلَ بِهِنَّ مِنْ أَزْوَاجٍ﴾ یعنی و دیگر نمی‌توانی بعضی از همسرانت را طلاق گفته و به جای آنان همسرانی دیگر بگیری ﴿إِلَّا مَا مَلَكَتْ يَمِينُكَ﴾ یعنی مگر کنیزکان، و این استثناء از صدر آیه است، که می‌فرمود: ﴿لَا يَجِلُّ لَكَ النِّسَاءُ﴾.

﴿وَكَانَ اللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ رَقِيبًا﴾ معنای این جمله روشن است، و منظور از آن تحذیر، و زنهار دادن مردم است از مخالفت.

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتَ النَّبِيِّ إِلَّا أَنْ يُؤْذَنَ لَكُمْ... مِنَ الْحَقِّ﴾

کلمه «الا» استثناء از نهی است، و جمله «الی طعام» متعلق است به اذن، و جمله ﴿غَيْرَ نَاطِرِينَ إِنَاهُ﴾ معنایش این است که منتظر ورود ظرف طعام نباشید، و خلاصه زیاد مزاحم او نشوید، که به انتظار رسیدن طعام زودتر از موعد حاضر شوید، و در نتیجه وقت بیشتری از او تلف کنید. جمله ﴿وَلَكِنْ إِذَا دُعِيتُمْ فَادْخُلُوا فَإِذَا طَعِمْتُمْ فَانْتَشِرُوا﴾ وقتی دعوت می‌شوید داخل خانه‌اش بشوید (نه قبل از موعد)، و وقتی غذا خوردید متفرق شوید» این

^۱ نساء، آیه ۲۳.

وظیفه را بیان می‌کند، و جمله «**وَلَا مُسْتَأْنِسِينَ لِحَدِيثٍ**» و منزل او را محل انس و گفت و شنود قرار ندهید» عطف است بر جمله «**غَيْرَ نَاطِرِينَ إِنَاءً**» و جمله حالیه‌ای است بعد از جمله حالیه دیگر، که مجموعاً می‌فهماند، نه قبل از طعام به انتظار رسیدن طعام در آنجا بنشینید، و نه بعد از صرف طعام جا خوش کرده و منزل او را محل انس و نقالی قرار دهید.

«**إِنَّ ذَلِكَ كَانَ يُؤْذِي النَّبِيَّ فَيَسْتَحْيِي مِنْكُمْ**» این عمل شما همیشه باعث اذیت پیغمبر است، و او شرم می‌کند از شما که بگویید بیرون شوید» این جمله نهی قبلی را که می‌فرمود: در منزل وی زیاد ننشینید، تعلیل می‌کند، و می‌فرماید علتش این است که این عمل شما مایه اذیت پیغمبر است و او از شما شرم دارد، که تقاضا کند بیرون شوید، «**وَاللَّهُ لَا يَسْتَحْيِي مِنَ الْحَقِّ**» و خدا از بیان حق شرم نمی‌کند» و حق در اینجا همان خاطر نشان ساختن، و اعلام این معنا است، که پیغمبر از طرز رفتار شما ناراحت می‌شود، و نیز حق عبارت است از همان ادب لایقی که قبلاً به مردم یاد داد.

دستور به مسلمانان که از ورای حجاب با همسران پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم)

ملاقات کنند

«**وَإِذَا سَأَلْتُمُوهُنَّ مَتَاعًا فَسْأَلُوهُنَّ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ ذَلِكُمْ أَطْهَرُ لِقُلُوبِكُمْ وَقُلُوبِهِنَّ**»

ضمیر «هن» به همسران رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) بر می‌گردد، و در خواست متاع از ایشان، کنایه است از اینکه مردم با ایشان در باره حوائجی که دارند سؤال کنند، و معنایش این است که اگر به خاطر حاجتی که برایتان پیش آمده، ناگزیر شدید با یکی از همسران آن جناب صحبتی بکنید، از پس پرده صحبت کنید، «**ذَلِكُمْ أَطْهَرُ لِقُلُوبِكُمْ وَقُلُوبِهِنَّ**» این جمله مصلحت حکم مزبور را بیان می‌کند، و می‌فرماید: برای اینکه وقتی از پشت پرده با ایشان صحبت کنید، دل‌هایتان دچار وسوسه نمی‌شود، و در نتیجه این رویه، دل‌هایتان را پاکتر نگه می‌دارد.

«**وَمَا كَانَ لَكُمْ أَنْ تُؤْذُوا رَسُولَ اللَّهِ وَلَا أَنْ تُنْكِرُوا أَرْوَاجَهُ مِنْ بَعْدِهِ أَبَدًا...**»

شما را نمی‌سزد که رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) را با مخالفت کردن دستوراتش - چه آنها که در خصوص همسرانش داده، و چه غیر آنها - او را اذیت کنید، و نیز سزاوار نیست که شما بعد از در گذشت او با یکی از همسرانش ازدواج کنید، چون این عمل نزد خدا جرمی است بزرگ. در این آیه اشعاری هست به اینکه گویا بعضی از مسلمانان گفته‌اند که بعد از در گذشت او همسرانش را می‌گیریم، و به طوری که در بحث روایتی آینده خواهید خواند، همین طور هم بوده.

﴿إِنْ تَبَدُّوا شَيْئًا أَوْ تَخَفُوهُ فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا﴾

معنای این آیه روشن است، و در حقیقت تنبیهی است با لحن تهدید علیه کسانی که آن جناب را اذیت می کرده اند، و یا می گفته اند که پس از وی با فلان همسرش ازدواج خواهیم کرد.

﴿لَا جُنَاحَ عَلَيْهِمْ فِي آبَائِهِمْ...﴾

ضمیر «علیهم» باز به همسران آن جناب بر می گردد، و در حقیقت آیه شریفه در معنای استثنایی است از عمومیت حکم حجاب، می فرماید: اینکه گفتیم مسلمانها باید از پس حجاب با ایشان گفتگو کنند، شامل پدران، فرزندان، و برادران، برادر زادگان، خواهر زادگان، و خلاصه محرمهای ایشان نمی شود، نامبردگان می توانند بدون حجاب با آنان گفتگو کنند بعضی^۱ از مفسرین گفته اند: اگر عموها و داییهای آنان را نام نبرد، برای این است که ممکن بود عمومی یکی از زنان رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) بعد از گفتگوی با او برود، و برای پسرش تعریف کند، که برادر زاده و یا خواهرزاده من فلانی چنین و چنان است.

و نیز زنان قوم و خویش ایشان را نیز استثناء کرده، و اینکه فرموده: زنان ایشان، اشاره دارد به اینکه مراد از زنان ایشان تنها آن زنان از فامیل ایشان است که ایمان داشته باشند، نه کفار، هم چنان که در تفسیر کلمه ﴿أَوْ نَسَائِهِمْ﴾^۲ نیز این معنا خاطر نشان شده، و نیز از کسانی که استثناء شده اند، کنیزان و غلامان خود ایشان است. ﴿وَأَتَّقِينَ اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدًا﴾ - در این جمله حکم مذکور تاکید شده، و بخصوص از جهت التفاتی که از غیبت به خطاب شده، و با اینکه سیاق قبل از این جمله زنان را غایب گرفته بود، در این جمله خطاب به خود ایشان کرده، که «﴿وَأَتَّقِينَ اللَّهَ﴾ از خدا بترسید» این تاکید روشن تر به چشم می خورد.

﴿إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا﴾

قبلا گفتیم که کلمه «صلاة» در اصل به معنای انعطاف بوده، و صلوات خدا بر پیغمبر به معنای انعطاف او به وی است، به وسیله رحمتش، البته انعطافی مطلق، چون در آیه شریفه

^۱ روح المعانی، جلد ۲۲، ص ۷۴.

^۲ نور، آیه ۳۱.

صلوات را مقید به قیدی نکرده، و همچنین صلوات ملائکه او بر آن جناب، انعطاف ایشان است بر وی، به اینکه او را تزکیه نموده و برایش استغفار کنند، و صلوات مؤمنین بر او انعطاف ایشان است به وسیله درخواست رحمت برای او.

و در اینکه قبل از امر به مؤمنین که بر او صلوات بفرستید، نخست صلوات خود و ملائکه خود را ذکر کرده، دلالتی هست بر اینکه صلوات مؤمنین بر آن جناب به پیروی خدای سبحان، و متابعت ملائکه اوست، و این خود نهی آینده را تاکید می کند.

از طریق شیعه و سنی هم روایت بسیار زیاد رسیده، در اینکه طریق صلوات فرستادن مؤمنین بر آن جناب، این است که از خدا بخواهند بر او و آل او صلوات بفرستد.

معنای اینکه خدا آزار دهندگان پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) را در دنیا و آخرت لعنت کرده است

﴿إِنَّ الَّذِينَ يُؤْذُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ لَعَنَهُمُ اللَّهُ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَأَعَدَّ لَهُمْ عَذَابًا مُهِينًا﴾

همه می دانیم که خدای تعالی منزّه است از اینکه کسی او را بیازارد، و یا هر چیزی که بویی از نقص و خواری داشته باشد به ساحت او راه یابد، پس اگر در آیه مورد بحث می بینیم که خدا را در اذیت شدن با رسولش شریک کرده می فهمیم که خواسته است از رسول خود احترام کرده باشد، و نیز اشاره کند به اینکه هر کس قصد سویی نسبت به رسول کند، در حقیقت نسبت به خدا هم کرده، چون رسول بدان جهت که رسول است، هدفی جز خدا ندارد، پس هر کس او را قصد کند، چه به خیر و چه به سوء، خدا را قصد کرده است.

در آیه مورد بحث افرادی که در صدد بر می آیند که رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) را اذیت کنند، به لعنت در دنیا و آخرت وعده داده شده اند، و «لعنت» به معنای دور کردن از رحمت است، و چون رحمت مخصوص به مؤمنین، عبارت است از هدایت به سوی عقاید حق، و ایمان حقیقی و بدنبال آن عمل صالح، در نتیجه دوری از رحمت در دنیا، به معنای محرومیت او از این هدایت است، و این محروم ساختن جنبه کیفر دارد، و در نتیجه همان طبع قلبی است که در آیه ﴿لَعَنَاهُمْ وَجَعَلْنَا قُلُوبَهُمْ قَاسِيَةً﴾^۱ و آیه ﴿وَلَكِنَّ لَعَنَهُمُ اللَّهُ بِكُفْرِهِمْ فَلَا يُؤْمِنُونَ إِلَّا قَلِيلًا﴾^۲ و آیه ﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ لَعَنَهُمُ اللَّهُ فَأَصَمَّهُمْ وَأَعَمَّى أَبْصَارَهُمْ﴾^۳ به آن اشاره نموده، و آیه شریفه مورد بحث با این آیات منطبق است.

^۱ لعنتشان کردیم و دلهایشان را دچار قساوت ساختیم. - مائده، آیه ۱۳.

^۲ لیکن خدا لعنتشان کرد، و در نتیجه دیگر ایمان نمی آورند، مگر اندکی. - نساء، آیه ۴۶.

^۳ اینان کسانی هستند که خدا لعنتشان کرده، و در نتیجه کر و کورشان ساخته. - محمد، آیه ۲۳.

این معنای لعنت در دنیا، و اما لعنت در آخرت به معنای دور کردن از رحمت قرب است، که باز در جای دیگر فرموده: ﴿كَلَّا إِنَّهُمْ عَنْ رَبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَمَحْجُوبُونَ﴾^۱.

در آیه مورد بحث بعد از لعنت آزار کنندگان رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) در دنیا و آخرت این تهدید را کرده که برای آنان و برای آخرتشان عذابی خوار کننده تهیه کرده است. و اگر عذابشان را به وصف خوار کننده توصیف کرده، بدان جهت است که تلافی استکبار آنان باشد، چون اینان در دنیا، خدا و رسول را اهانت می کردند، در مقابل این رفتارشان عذابشان خوار کننده خواهد بود.

وجه اینکه آزار مؤمنین را «بهتان» و «اثم مبین» خواند

﴿وَالَّذِينَ يُؤْذُونَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ بَغَيْرِ مَا اكْتَسَبُوا فَقَدِ احْتَمَلُوا بُهْتَانًا وَإِثْمًا مُّبِينًا﴾
در این آیه ایذاء مؤمنین و مؤمنات را در گناه بودن، مقید کرده به قید ﴿بَغَيْرِ مَا اكْتَسَبُوا﴾ بدون اینکه تقصیری کرده باشند» و این برای آن است که شامل صورت قصاص و حد شرعی، و تعزیر نشود، چون ایذاء مؤمنین و مؤمنات، در این چند صورت گناه نیست، زیرا خود شارع اجازه داده، تا مظلوم از ظالم خود قصاص بگیرد، و به حاکم شرع اجازه داده تا بعضی از گنهکاران را حد بزند، و بعضی دیگر را تنبیه کند.

و اما در غیر این چند صورت خدای تعالی آزار مؤمنین و مؤمنات را احتمال (و زیر بار و بال رفتن) بهتان و اثم مبین خوانده. و بهتان عبارت است از دروغ بستن به کسی در پیش روی خود او، و اگر ایذاء مؤمنین را بهتان خوانده، وجهش این است که آزار دهنده مؤمنین حتما پیش خودش علتی برای این کار درست کرده، علتی که از نظر او جرم است، مثلا پیش خودش گفته: فلانی چرا چنین گفت؟ و چرا چنین کرد؟ گفته و کرده او را جرم حساب می کند، در حالی که در واقع جرمی نیست، و این همان دروغ بستن، و نسبت جرم به بی گناهی دادن است، و گفتیم که این طور نسبت دادن بهتان است.

و اگر آن را اثم مبین خواند، بدین جهت است که گناه بودن افتراء و بهتان، از چیزهایی است که عقل انسان آن را درک می کند، و احتیاجی ندارد به اینکه از ناحیه شرع نهی در مورد آن صادر شود.

﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِمَ أَرَاوَجِكَ وَ بَنَاتِكَ وَ نِسَاءِ الْمُؤْمِنِينَ يُدْنِينَ عَلَيَّ مِنْ جَلَابِيبِهِنَّ...﴾

کلمه «جلابیب» جمع جلباب است، و آن جامه‌ای است سرتاسری که تمامی بدن را

^۱ نه ایشان در امروز از دیدار پروردگار خود در پرده اند. - مطفین، آیه ۱۵.

می پوشاند، و یا روسری مخصوصی است که صورت و سر را ساتر می شود، و منظور از جمله «پیش بکشند مقداری از جلباب خود را»، این است که آن را طوری بپوشند که زیر گلو و سینه هایشان در انظار ناظرین پیدا نباشد.

﴿ذَلِكَ أَذَىٰ أَنْ يُعْرِفَنَ فَلَا يُؤْذِينَ﴾ یعنی پوشاندن همه بدن به شناخته شدن به اینکه اهل عفت و حجاب و صلاح و سدادند نزدیک تر است، در نتیجه وقتی به این عنوان شناخته شدند، دیگر اذیت نمی شوند، یعنی اهل فسق و فجور متعرض آنان نمی گردند.

بعضی^۱ از مفسرین در معنای آن گفته اند: این پوشیدگی، نزدیک تر بودن ایشان به مسلمان بودن و آزاد بودن را می شناساند، چون زنان غیر مسلمان، و نیز کنیزان در آن دوره حجاب نداشتند، و حجاب علامت زنان مسلمان بود، و در نتیجه کسی متعرض آنان نمی شد، و حتی کسی نمی پنداشت که ایشان کنیز و یا غیر مسلمانند، و از ملت یهود و نصاری هستند لیکن معنای اول به ذهن نزدیک تر است.

تهدید منافقین و بیمار دلان و شایعه پراکنان به اخراج از شهر و مهدور ساختن خونشان،

اگر از فساد دست نکشند

﴿لَئِنْ لَمْ يَنْتَهِ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ وَالْمُرْجِفُونَ فِي الْمَدِينَةِ لَنُغْرِيَنَّكَ بِهِمْ...﴾

کلمه «انتها» به معنای امتناع از عملی و ترک کردن آن است، و کلمه «مرجفون» جمع اسم فاعل از «ارجاف» است، و «ارجاف» به معنای اشاعه باطل، و در سایه آن استفاده های نامشروع بردن است، و یا حد اقل مردم را دچار اضطراب کردن است.

و کلمه «لنغرینک» از «اغراء» است، و «اغراء» به معنای تحریک کسی است به انجام عملی. و معنای آیه این است که: سوگند می خورم، اگر منافقین و بیمار دلان دست از فساد انگیزی بر ندارند، و کسانی که اخبار و شایعات دروغی در بین مردم انتشار می دهند، تا از آب گل آلود اغراض شیطانی خود را بدست آورند، و یا حد اقل در بین مسلمانان دلهره و اضطراب پدید آورند، تو را مامور می کنیم تا علیه ایشان قیام کنی، و نگذاری در مدینه در جوارت زندگی کنند، بلکه از این شهر بیرونشان کنی، و جز مدتی کم مهلتشان ندهی، و منظور از این مدت کم فاصله بین مامور شدن، و ماموریت را انجام دادن است.

﴿مَلْعُونِينَ أَيْنَمَا تَقِفُوا أُخِذُوا وَقَتْلُوا قَتِيلًا﴾

کلمه «تقفوا» مجهول ماضی از ماده «تقف» است، که به معنای ادراک، و ظفر

^۱ تفسیر کشاف، ج ۳، ص ۵۶۰.

یافتن به چیزی است، و جمله مورد بحث حالیه است، که حال منافقین و آن دو طایفه دیگر را بیان می‌کند، و حاصل مجموع این حال و آن صاحب حال، این می‌شود که اگر سه طایفه مذکور دست از فساد برندارند، تو را علیه آنان می‌شورانیم، در حالی که این سه طایفه هر جا که یافت شوند ملعون باشند، و خونشان برای همه مسلمانان هدر باشد.

﴿سُنَّةَ اللَّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلًا﴾

کلمه «سنة» به معنای طریقه معمول و رایج است، که به طبع خود غالباً یا دائماً جاری باشد.

خدای سبحان می‌فرماید: این عذاب و نکالی که به منافقین و آن دو طایفه دیگر وعده دادیم و گفتیم که تبعیدشان می‌کنیم و خونشان را هدر می‌سازیم، سنتی است از خدا که در امت‌های پیشین نیز جاری ساخته، هر وقت قومی به راه فساد انگیزی و ایجاد فتنه افتادند، و خواستند تا بمنظور استفاده‌های نامشروع، در بین مردم اضطراب افکنده، تا در طغیان و سرکشی بی‌مانع باشند، ما آنان را به همین طریق گرفتیم، و تو هرگز دگرگونی در سنت خدا نخواهی یافت، پس در شما امت همان جاری می‌شود که در امت‌های قبل از شما جاری شد.

بحث روایتی [چند روایت در باره احکام و آداب طلاق]

در کتاب فقیه آمده که عمرو بن شمر، از جابر، از امام باقر (علیه السلام) روایت کرد که در ذیل کلام خدای عز و جل ﴿ثُمَّ طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمْسُوهُنَّ فَمَا لَكُمْ عَلَيْهِنَّ مِنْ عِدَّةٍ تَعْتَدُونَهَا فَمَنْعُوهُنَّ وَسَرَخُوهُنَّ سَرَاحًا جَمِيلًا﴾ فرموده: «متعوهن» معنایش این است که تا آن جا که می‌توانید به ایشان نیکی کنید، چون زن طلاق گرفته با نکبت، وحشت، اندوه بزرگ، و شماتت دشمنان، به خانه خود بر می‌گردد، و چون خدا خودش کریم و با حیاء است، اهل کرامت و حیاء را دوست می‌دارد، و گرامی‌ترین شما کسی است که نسبت به همسر خود کرامت و بزرگواری بیشتری داشته باشد^۱.

و در کافی به سند خود از حلبی، از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده، که در پاسخ این مسأله که مردی همسرش را قبل از آنکه عمل زناشویی با وی انجام دهد طلاق داده، فرمود: اگر مهرش را معین کرده، نصف آن را باید بدهد، و اگر معین نشده، باید به مقدار پولی

^۱ الفقیه، ج ۳، ص ۳۲۷، ح ۲.

که معمولاً به مثل چنین زنی می‌دهند، او را بهره‌مند سازد.^۱

مؤلف: روایات در این معنا بسیار است، و همه آنها بر این اساس صحیح است که همانطور که در تفسیر آیه گفتیم - آیه شریفه با آیه سوره بقره تخصیص خورده باشد.

روایاتی در ذیل آیات مربوط به ازدواج پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) و احکام

مربوط به همسران آن جناب (صلی الله علیه و آله و سلم)

و در الدر المثور است که عبد بن حمید، از حیب بن ثابت روایت کرده که گفت: مردی نزد علی بن الحسین (علیه السلام) آمد، و از او در باره شخصی سؤال کرد که گفته است اگر من با فلان زن ازدواج کنم او خود بخود مطلقه باشد، حال آیا می‌تواند با او ازدواج کند؟ فرمود: این سخن او هیچ اثری ندارد، چون طلاق بعد از ازدواج است، و قبل از ازدواج اثری ندارد، آنگاه این آیه را تلاوت فرمود: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَكَحْتُمُ الْمُؤْمِنَاتِ ثُمَّ طَلَقْتُمُوهُنَّ﴾^۲.

مؤلف: این روایت را صاحب مجمع البیان نیز از حیب بن ثابت از آن جناب نقل کرده^۳.

و نیز در الدر المثور است که ابن ماجه، و ابن مردویه، از مسور بن مخرمه، از رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) روایت کرده‌اند که فرمود: طلاق قبل از نکاح، و آزاد کردن برده قبل از مالک شدن وی، باطل است و اثری ندارد^۴.

مؤلف: مثل این را از جابر و عایشه از آن جناب روایت کرده^۵.

و در کافی به سند خود از حضرمی، از ابی جعفر (علیه السلام) روایت کرده که در ذیل آیه ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَحْلَلْنَا لَكَ أَزْوَاجَكَ﴾ در پاسخ کسی که پرسید: خداوند چند همسر را برای رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) حلال کرد؟ فرمودند: هر چه می‌خواست می‌توانست بگیرد^۶.

و در همان کتاب به سند خود از حلبی، از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده^۷ که گفت: از آن جناب

^۱ کافی، ج ۶، ص ۱۰۶، ح ۳.

^۲ الدر المثور، ج ۵، ص ۲۰۷. (در الدر المثور بجای حیب بن ثابت حسین بن ثابت آمده است).

^۳ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۶۴.

^۴ الدر المثور، ج ۵، ص ۲۰۸.

^۵ الدر المثور، ج ۵، ص ۲۰۸.

^۶ کافی، ج ۵، ص ۳۸۹، ح ۴.

^۷ کافی، ج ۵، ص ۳۸۷، ح ۱.

پرسیدم که معنای آیه ﴿لَا يَحِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِنْ بَعْدُ وَلَا أَنْ تَبَدَّلَ بِهِنَّ مِنْ أَزْوَاجٍ﴾

چیست؟ فرمود: برای رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) جایز بود که هر قدر می خواست زن بگیرد، از دختران عموها و عمه‌ها، و دختران دایی‌ها و دختران خاله‌ها، با داشتن زنانی که با خود او مهاجرت کردند^۱. و نیز حلال بود برای او اینکه با همسران مؤمنین (البته بعد از طلاق یا بعد از مرگ شوهرشان)، بدون مهر ازدواج کند، و این جنبه بخشش و هبه را داشت، که زنی خود را به او می بخشید، و این از خصایص آن جناب بود، و بر سایر مسلمانان جایز نیست و نمی توانند بدون مهر زن بگیرند. این خصیصه رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) همان است که قرآن در جمله ﴿وَإِمْرَأَةً مُؤْمِنَةً إِنْ وَهَبَتْ نَفْسَهَا لِلنَّبِيِّ﴾ بدان اشاره می کند. و در الدر المنثور است که ابن سعد، ابن ابی شیبہ، عبد بن حمید، ابن جریر، ابن منذر، و طبرانی، از علی بن الحسین (علیه السلام) روایت کرده‌اند، که در ذیل جمله ﴿وَإِمْرَأَةً مُؤْمِنَةً﴾ فرمود: این جمله در باره ام شریک ازدی نازل شد، که خود را به رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) بخشید^۲.

مؤلف: روایت شده که نام آن زن خوله دختر حکیم بوده، و نیز آمده که لیلی دختر حطیم بوده، و نیز آمده که وی میمونه بود، و ظاهراً زنانی چند بوده‌اند که خود را به آن جناب بخشیده‌اند. و در کافی^۳ با ذکر سند، از محمد بن قیس، از ابی جعفر (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: زنی از انصار نزد رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) آمد، و عرضه داشت: یا رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) هر چند رسم نیست که زن به خواستگاری شوهر رود، ولی من از آن جایی که زنی رسیده هستم، و سالها است که شوهر ندارم، و فرزند دار نشده‌ام، آیا شما میل داری مرا بگیری؟ اگر حاجتی به من داشته باشی، من خود را به تو می بخشم، در صورتی که قبول کنی، و رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) روی خوش به او نشان داد، و دعای خیر کرد.

آنگاه فرمود: ای خواهر انصار، خدا از ناحیه رسول خود به همه شما جزای خیر دهد، مردان شما مرا یاری کردند، و زنانشان به من رغبت نمودند، حفصه (دختر عمر و همسر آن

^۱ این جمله اخیر با سوده دختر زمعه منطبق می شود که رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) قبل از هجرت طلاقش داده بود و بعد از هجرت مجدداً او را گرفت (مترجم).

^۲ الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۰۹.

^۳ کافی، ج ۵، ص ۵۶۸، ح ۵۳.

جناب) به آن زن گفت: چقدر حیای تو کم است، و چقدر پر رو و بی‌اختیاری در مقابل مردان، رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) فرمود: ای حفصه دست از او بردار که او از تو بهتر است، برای اینکه او به رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) رغبت کرده، و تو او را سرزنش می‌کنی، و از او عیب می‌گیری. آنگاه به آن زن فرمود: برگرد، خدا رحمت کند، برگرد که خدا بهشتش را بر تو واجب کرد، به همین جهت که در من رغبت کردی و دوستدار من شدی، و مرا خوشحال ساختی، به زودی خبر من به تو خواهد رسید ان شاء الله.

دنبال این ماجرا بود که آیه ﴿وَامْرَأَةٌ مُؤْمِنَةٌ إِنْ وَهَبَتْ نَفْسَهَا لِلنَّبِيِّ إِنْ أَرَادَ النَّبِيُّ أَنْ يَسْتَنْكِحَهَا خَالِصَةً لَكَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ﴾ نازل شد، آنگاه امام فرمود: خدا با این پیامش این عمل را که زنی خود را به پیامبر هبه کند برای آن جناب حلال کرد، ولی برای غیر او حلال نکرد.^۱

و در مجمع البیان گفته بعضی گفته‌اند که: وقتی آن زن خود را به رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) بخشید، عایشه گفت: زنان را چه شده که خود را بدون مهر می‌بخشند؟ پس این آیه نازل شد، و عایشه گفت: چقدر خدا موافق میل تو عمل می‌کند؟ رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) فرمود: تو هم اگر خدا را اطاعت کنی، به میل و خواهش تو هم عمل می‌کند.^۲

و نیز در مجمع البیان در ذیل جمله ﴿تُرْجَىٰ مَنْ تَشَاءُ مِنْهُمْ وَإِلَيْكَ مَنْ تَشَاءُ﴾ از امام ابی جعفر، و امام صادق (علیه السلام) نقل کرده که فرمودند: هر یک را که رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) ارجاء می‌کرد در حقیقت طلاقش داده بود، و هر یک را که منزل می‌داد نگاهش داشته بود.^۳

و در کافی به سند خود از حضرمی، از ابی جعفر (علیه السلام) روایت کرده که در ذیل آیه ﴿لَا يَجِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِنْ بَعْدِ﴾ فرمود: منظور این است که: بعد از آنکه در آیه ﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ وَبَنَاتُكُمْ وَأَخَوَاتُكُمْ وَعَمَّاتُكُمْ وَخَالَاتُكُمْ...﴾ عده‌ای از زنان حرام شدند دیگر بر تو حلال نیست که با یکی از آنان ازدواج کنی.

چون اگر معنای آیه آن طور بود که مردم می‌گویند، باید زنانی که بر شما حلال است بر آن جناب حلال نباشد، چون شما می‌توانید زن خود را عوض کنید، یکی را طلاق داده یکی

^۱ کافی، ج ۵، ص ۵۶۸، ح ۵۳.

^۲ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۶۵.

^۳ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۶۷.

دیگر را بگیرید، آن وقت چگونه ممکن است این عمل برای رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) جایز نباشد؟ پس معنای آیه آن نیست که مردم می گویند، بلکه خدای عز و جل برای پیامبرش حلال کرده که هر زنی را خواست بگیرد، تنها آنهایی را که در آیه سوره نساء نام برده بر او و همه مسلمانان حرام کرده است.^۱ و در الدر المنثور است که عبد بن حمید، ابن منذر، و ابن ابی حاتم، از طریق علی بن زید، از حسن روایت کرده، که در ذیل جمله ﴿وَلَا أَنْ تَبَدَّلَ بِهِنَّ مِنْ أَزْوَاجٍ﴾ گفته است: خدای تعالی در این آیه زنان را بر آن جناب حرام کرد، مگر همان نه نفری که تا روز رحلتش داشت.

علی می گوید: من این شنیده خود را، به علی بن الحسین (علیه السلام) گفتم، فرمود: آن جناب اگر می خواست می توانست غیر از آن نه نفر، زنان دیگری را بگیرد. و در روایت عبد بن حمید به این عبارت آمده: آن جناب باز هم می توانست غیر از آن نه نفر زنان دیگر بگیرد.^۲

و در تفسیر قمی است که فرمود: اما اینکه خدای عز و جل فرموده: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتَ النَّبِيِّ إِلَّا أَنْ يُؤْذَنَ لَكُمْ﴾ سبب نزولش این بود که چون رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) با زینب دختر جحش ازدواج کرد، و او را دوست می داشت، پس ولیمه ای درست کرد و اصحابش را به آن ولیمه دعوت کرد، و اصحاب بعد از خوردن غذا دوست می داشتند بنشینند، و با هم گفتگو کنند، و آن جناب دلش می خواست میهمانان خانه را برای او و همسرش خلوت کنند، پس خدای عز و جل این آیه را فرستاد که: ای کسانی که ایمان آورده اید! داخل خانه های رسول نشوید، مگر بعد از آنکه به شما اجازه داده شود، چون قبلاً بدون اجازه هم داخل می شدند، و این آیه این کار را منع کرد، و نیز گفتگو کردن با همسران آن جناب را بدون پرده و حائل منع نمود.^۳

مؤلف: تفصیل این قصه به چند طریق مختلف از انس روایت شده.^۴

و در الدر المنثور است که ابن سعد، از صالح بن کیسان، روایت کرده که گفت: حجاب همسران رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) در ذی القعدة سال پنجم از هجرت

^۱ کافی، ج ۵، ص ۳۸۹.

^۲ الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۱۲.

^۳ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۹۵.

^۴ الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۱۳.

نازل شد^۱.

مؤلف: این حدیث را ابن سعد، از انس نیز روایت کرده، و در آن آمده که سال پنجم همان سالی است که رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) با زینب ازدواج کرد.
و نیز در آن کتاب در ذیل آیه ﴿وَمَا كَانَ لَكُمْ أَنْ تُؤْذُوا﴾ آمده که ابن ابی حاتم از سدی روایت کرده که گفت: به ما چنین رسیده، که طلحة بن عبید الله گفته: محمد ما را از گرفتن دختر عموهایمان منع می کند، آن وقت بعد از ما زنان ما را می گیرد؟! ما هم صبر می کنیم تا او بمیرد، زنان او را بعد از او می گیریم، پس آیه مورد بحث در باره اش نازل شد^۲.

مؤلف: در اینکه آیه مذکور در باره این قصه نازل شده، چند روایت رسیده، که در بعضی از آنها آمده که: منظور طلحه، عایشه، و ام سلمه بوده.

چند روایت در باره معنای صلوات خدا و ملائکه و مؤمنین بر پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) و کیفیت صلوات فرستادن بر آن حضرت

و در کتاب ثواب الاعمال از ابی المعز از حضرت ابی الحسن (علیه السلام) روایتی نقل شده که در ضمن حدیثی که از آن جناب سؤال شد معنای صلوات خدا و صلوات ملائکه و صلوات مؤمن بر رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) چیست؟ فرموده: صلوات خدا، رحمت خدا است، و صلوات ملائکه، تزکیه ایشان وی راست، و صلوات مؤمن دعایشان برای او است^۳.

و در کتاب خصال، از امیر المؤمنین (علیه السلام) در ضمن حدیث معروف به اربع مائة (چهار صد) آمده که فرمود: صلوات را بر محمد و آل او بفرستید که خدای تعالی دعای شما را هنگامی که نام محمد را ببرید، و حق او را رعایت کنید، مستجاب می کند، پس وقتی می خوانید ﴿إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ﴾ چه در نماز آن را بخوانید، و چه در غیر نماز، صلوات را بفرستید^۴.

و در الدر المنثور است که: عبد الرزاق، ابن ابی شیبه، احمد، عبد بن حمید، بخاری، مسلم، ابو داوود، ترمذی، نسایی، ابن ماجه، و ابن مردویه، از کعب بن عجره، روایت کرده که گفت: مردی از رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) پرسید: ما سلام کردن به تو را فهمیدیم که چگونه است، بفرمایید بینم صلوات را چگونه

^۱ الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۱۴.

^۲ الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۱۴.

^۳ ثواب الاعمال، ص ۱۸۷.

^۴ خصال صدوق، ص ۶۱۳ و ۶۲۹.

بفرستيم؟ فرمود: بگو «اللهم صل على محمد و على آل محمد كما صليت على آل ابراهيم انك حميد مجيد
اللهم بارك على محمد و على

آل محمد کما بارکت علی ابراهیم انک حمید مجید»^۱.

مؤلف: سیوطی در الدر المنثور غیر از این حدیث هجده حدیث دیگر آورده، که همه دلالت دارند بر اینکه باید «آل» را نیز در صلوات اضافه نمود، یعنی باید گفت: اللهم صل علی محمد و آل محمد و این روایات را صاحبان سنن، و جوامع حدیث، از عده‌ای از صحابه رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) از آن جمله ابن عباس، طلحه، ابو سعید خدری، ابو هریره، ابو مسعود، کعب بن عجره، و علی (علیه السلام) نقل کرده‌اند، و اما روایات شیعه از حد شمار بیرون است^۲.

و در آن کتاب است که احمد و ترمذی از حسین بن علی (علیه السلام) روایت کرده‌اند که فرمود: رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) فرمود: بخیل کسی است که نام من نزد او برده شود، و صلوات نفرستد^۳.

دو روایت در ذیل آیه مربوط به حجاب زنان و در ذیل آیه متضمن تهدید منافقان و

بیمار دلان و شایعه پراکنان

و در تفسیر قمی در ذیل آیه ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لَأَزُوجَكَّ وَ بَنَاتِكَ وَ نِسَاءَ الْمُؤْمِنِينَ يُدْنِينَ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلَابِيبِهِنَّ﴾ از معصوم نقل کرده که فرموده: سبب نزول این آیه چنین بود، که زنان از خانه بیرون می‌شدند تا به مسجد آیند، و دنبال رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) نماز بخوانند، و چون شب می‌شد، و زنان برای نماز مغرب و عشاء بیرون می‌آمدند، جوانان سر راه آنان می‌نشستند، و متعرض ایشان می‌شدند، خدای تعالی این آیه را نازل فرمود^۴.

و در الدر المنثور است که عبد الرزاق، عبد بن حمید، ابو داود، ابن منذر، ابن ابی حاتم، و ابن مردویه، از ام سلمه روایت کرده‌اند که گفت: وقتی آیه ﴿يُدْنِينَ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلَابِيبِهِنَّ﴾ نازل شد، زنان انصار طوری از خانه‌ها بیرون شدند که گویی کلاغ سیاهند، چون کیسه‌ای سیاه به خود پوشانده بودند که سرایشان گرفته بود^۵.

و در تفسیر قمی در ذیل آیه ﴿لَئِنْ لَمْ يَنْتَهِ الْمُنَافِقُونَ﴾ از معصوم نقل کرده که فرموده: این آیه در باره مردمی از منافقین نازل شد که در مدینه زندگی می‌کردند، و همواره به رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم)

^۱ الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۱۶.

^۲ الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۱۸.

^۳ الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۱۸.

^۴ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۹۶.

^۵ الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۲۱.

زخم زبان می زدند، و چون آن جناب می خواست به جنگی برود، در بین مسلمانان انتشار می دادند که باز هم مرگ و اسیری، و مسلمانان اندوهناک می شدند، و نزد رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) شکایت می کردند، خدای تعالی در این آیه تا جمله

«الا قليلاً» دستور داد جز اندکی از ایشان همگی را از مدینه بیرون کند.

﴿مَلْعُونِينَ أَيْنَمَا تَفْتُوا أُحْذُوا وَقَاتِلُوا تَقْتِيلًا﴾. و در روایت ابی الجارود از ابی جعفر (علیه السلام) آمده

که فرمود: معنای «ملعونین» این است که به فرمان خدا واجب شده است بر آنان لعنت بعد از لعنت^۱.

[سوره احزاب (۳۳): آیات ۶۳ تا ۷۳]

﴿يَسْأَلُكَ النَّاسُ عَنِ السَّاعَةِ قُلْ إِنَّمَا عِلْمُهَا عِنْدَ اللَّهِ وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّ السَّاعَةَ تَكُونُ قَرِيبًا ۶۳ إِنَّ اللَّهَ لَعَنَ
الْكَافِرِينَ وَأَعَدَّ لَهُمْ سَعِيرًا ۶۴ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا لَا يَجِدُونَ وِلْيَةً وَلَا نَصِيرًا ۶۵ يَوْمَ تَقَلَّبُ وُجُوهُهُمْ فِي النَّارِ يَقُولُونَ
يَا لَيْتَنَّا أَطَعْنَا اللَّهَ وَأَطَعْنَا الرَّسُولَ ۶۶ وَقَالُوا رَبَّنَا إِنَّا أَطَعْنَا سَادَتَنَا وَكُبَرَاءَنَا فَأَضَلُّونَا السَّبِيلَا ۶۷ رَبَّنَا آتِهِمْ ضِعْفَيْنِ
مِنَ الْعَذَابِ وَالْعَنَاهُمْ لَعْنًا كَبِيرًا ۶۸ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ آذَوْا مُوسَىٰ ۖ فَبَرَأَهُ اللَّهُ مِمَّا قَالُوا وَكَانَ عِنْدَ
اللَّهِ وَجِيهًا ۶۹ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا ۷۰ يُصْلِحْ لَكُمْ أَعْمَالَكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَمَنْ
يُطِيعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ فَازَ فَوْزًا عَظِيمًا ۷۱ إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا
وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا ۷۲ لِيُعَذِّبَ اللَّهُ الْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ وَالْمُشْرِكِينَ وَ
الْمُشْرِكَاتِ وَيَتُوبَ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا ۷۳﴾

ترجمه آیات

مردم از تو از قیامت می پرسند، بگو علم آن تنها نزد خدا است، و تو چه می دانی شاید قیامت نزدیک

باشد (۶۳).

^۱ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۹۶ و ۱۹۷.

به درستی خدا کافران را لعنت کرده، و برای آنها عذابی سوزان تهیه دیده است (۶۴).
 در حالی که جاودان در آن باشند، و سرپرستی و یآوری نیابند (۶۵).
 روزی که رویایشان در آتش دگرگون شود، و بگویند: ای کاش خدا را اطاعت کرده بودیم، ای کاش پیغمبر را اطاعت کرده بودیم (۶۶).
 و گفتند: پروردگارا! ما بزرگان و سالخوردهگان خود را اطاعت کردیم، و آنها ما را گمراه کردند (۶۷).
 پروردگارا! پس عذابشان را دو برابر کن، و به لعنتی بزرگ لعنتشان فرما (۶۸).
 هان ای کسانی که ایمان آورده‌اید! همانند کسانی نباشید که موسی را اذیت کردند، و خدا موسی را از آنچه آنان گفتند تبرئه کرد، و او نزد خدا آبرویی داشت (۶۹).
 هان ای کسانی که ایمان آورده‌اید! از خدا بترسید و سخن سنجیده بگویید (۷۰).
 تا خدا اعمالتان را به سودتان اصلاح کند، و گناهانتان را برایتان بیامرزد، و هر کس خدا و رسولش را اطاعت کند مسلماً به رستگاری عظیمی رستگار شده است (۷۱).
 ما آن امانت را بر آسمانها و زمین و کوه‌ها عرضه کردیم، پس آنها از تحمل آن امتناع کردند، و ترسیدند، و انسان آن را حمل کرد، چون انسان ستم پیشه و جاهل بود (۷۲).
 تا خدا منافقان و زنان منافق و مشرکان و زنان مشرک را عذاب نموده و بر مؤمنین و زنان با ایمان ببخشاید، و خدا همواره آمرزنده رحیم است (۷۳).

بیان آیات

این آیات در باره ساعت، یعنی قیامت، سخن می‌گویند، و پاره‌ای از آنچه بر سر کفار خواهد آمد، و عذابهایی که خواهند دید، بیان می‌کند، و مؤمنین را دستور می‌دهد به اینکه سخن سنجیده و منطقی بگویند، و وعده‌شان می‌دهد به وعده‌هایی جمیل، و در آخر، سوره را با ذکر مساله امانت ختم می‌کند.
 ﴿يَسْئَلُكَ النَّاسُ عَنِ السَّاعَةِ قُلْ إِنَّمَا عِلْمُهَا عِنْدَ اللَّهِ وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّ السَّاعَةَ تَكُونُ قَرِيبًا﴾
 آیه شریفه تنها می‌فرماید: مردم از قیامت می‌پرسند، و دیگر بیان نمی‌کند که از چه چیز آن می‌پرسند، ولی از تعبیر قیامت به ساعت بر می‌آید که مراد پرسش کنندگان تاریخ وقوع قیامت است، می‌خواستند بفهمند آیا قیامت نزدیک است یا دور، و رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم)

را دستور می‌دهد که در پاسخ ایشان بگوید: من از آن اطلاعی ندارم، و نه تنها من اطلاع ندارم بلکه جز خدا احدی اطلاع ندارد، و این جواب تنها جوابی است که در همه جای قرآن در مواردی که از تاریخ قیامت سؤال شده به کار رفته است.

﴿وَمَا يُدْرِكُ لَعْلَ السَّاعَةِ تَكُونُ قَرِيبًا﴾ چه می‌دانی، ای بسا که تاریخ آن خیلی نزدیک باشد. این جمله ابهام در مساله را بیشتر می‌کند، تا بهتر بفهماند که رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) نیز در این مساله مانند سایر مردم است، و قیامت از آن اسراری نیست که خدا به وی گفته، و از مردم پنهان کرده باشد.

﴿إِنَّ اللَّهَ لَعَنَ الْكَافِرِينَ وَأَعَدَّ لَهُمْ سَعِيرًا﴾

لعن کفار به معنای دور کردن آنان از رحمت است. و کلمه «اعد» از اعداد است، که به معنای تهیه دیدن است. و کلمه «سعیر» به معنای آتش شعله‌ور است، و بقیه الفاظ آیه روشن است.

﴿خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا لَا يَجِدُونَ وِلِيًّا وَلَا نَصِيرًا﴾

فرق بین «ولی» و «نصیر» این است که: ولی هر کس عبارت است از کسی که تمامی کارهای او را انجام دهد، و آن کس خودش به کلی کنار باشد. ولی کلمه نصیر به معنای آن کسی است که در کارهای وی او را کمک کند، و گوشه‌ای از کارهای او را بعهده گیرد، و در کاری که انجام می‌شود هم صاحب کار دخالت داشته باشد، و هم نصیر او.

بنابراین ولی عبارت است از کسی که همه کارهای «مولی علیه» خود را انجام می‌دهد، اما نصیر قسمتی از آن را. بقیه الفاظ آیه روشن است.

وصف حال کافران در عذاب قیامت و عذر آوردنشان به اینکه ما بزرگان خود را پیروی

کردیم و گمراه شدیم

﴿يَوْمَ تَقَلَّبُ وُجُوهُهُمْ فِي النَّارِ يَقُولُونَ يَا لَيْتَنَا أَطَعْنَا اللَّهَ وَ أَطَعْنَا الرَّسُولَ﴾

تقلب وجوه در آتش، به معنای زیر و رو شدن، و حال به حال گشتن است، لحظه‌ای زرد، سپس سیاه و در آخر کباب می‌شوند، و ممکن است مراد از آن جابجا کردن کفار در آتش باشد، چون جابجا کردن، در بهتر سوختن مؤثر است، هم چنان که کباب را روی آتش جابجا می‌کنند تا زودتر برشته شود.

جمله ﴿يَا لَيْتَنَا أَطَعْنَا اللَّهَ وَ أَطَعْنَا الرَّسُولَ﴾ سخنی است که کفار از باب حسرت و ندامت می‌زنند، و آرزو می‌کنند: ای کاش خدا و رسول را اطاعت می‌کردند.

﴿وَقَالُوا رَبَّنَا إِنَّا أَطَعْنَا سَادَتَنَا وَ كُبْرَاءَنَا فَأَضَلُّونَا السَّبِيلًا﴾

کلمه «ساده» جمع سید (آقا) است، و کلمه «سید» به طوری که صاحب مجمع البیان گفته: به معنای مالک

بزرگی است که تدبیر امور شهر و «سواد اعظم»، یعنی جمعیت

بسیاری را عهده دار باشد، و کلمه «کبراء» جمع کبیر است، و شاید مراد از آن بزرگسالان باشد که معمولاً عامه مردم از آنان تقلید می‌کنند، چون مردم همانطور که بزرگ قوم را اطاعت می‌کنند، بزرگسالان را نیز پیروی می‌نمایند.^۱

﴿رَبَّنَا آتِهِمْ ضِعْفَيْنِ مِنَ الْعَذَابِ وَالْعَنُتُمْ لَعْنًا كَبِيرًا﴾

کلمه «ضعفان» به معنای مثلاًن (دو مانند) است، و اگر عامه مردم از خدا در خواست کرده‌اند که بزرگانشان را دو برابر عذاب کند، برای این است که بزرگان قوم هم خودشان گمراه بودند، و هم دیگران را گمراه کردند، و به همین جهت در خواست می‌کنند که ایشان را به لعنتی بزرگ لعنت کند.

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ آذَوْا مُوسَىٰ فَبَرَأَهُ اللَّهُ مِمَّا قَالُوا وَكَانَ عِنْدَ اللَّهِ وَجِيهًا﴾

در این آیه مؤمنین را نهی می‌فرماید از اینکه مانند بعضی از بنی اسرائیل باشند، و با پیغمبرشان عملی انجام دهند که آنان انجام دادند، یعنی پیغمبرشان را اذیت کنند.

و مراد از این اذیت مطلق آزارهای زبانی، و یا عملی نیست، گرچه مطلق آزار پیامبران حرام و مورد نهی است، ولی در خصوص آیه به قرینه جمله «﴿فَبَرَأَهُ اللَّهُ﴾ خدا تبرئه‌اش کرد» مراد آزار از ناحیه تهمت و افتراء است، چون این اذیت است که رفع آن محتاج به تبرئه خدایی است.

و شاید علت اینکه از بیان آزار بنی اسرائیل نسبت به موسی (علیه السلام) سکوت کرد، و نفرموده که آزارشان چه بوده، مضمون آن حدیث را تایید کند، که فرمود: بنی اسرائیل این تهمت را به موسی زدند، که وی آنچه مردان دارند ندارد، و خدا هم موسی را از این تهمت تبرئه کرد، و به زودی حدیث مزبور از نظر خواننده عزیز خواهد گذشت.

و اما در خصوص رسول گرامی اسلام، و اینکه تهمتی که به وی زدند چه بوده؟ بهترین وجهی که ذکر کرده‌اند این است که آیه شریفه اشاره است به تهمتی که به آن جناب در خصوص داستان زید و زینب زدند، و بعید نیست که چنین باشد، چون در روایات بسیاری که در این قصه وارد شده، مطالبی است که با قداست ساحت رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) مناسبت ندارند.

﴿وَكَانَ عِنْدَ اللَّهِ وَجِيهًا﴾ یعنی او نزد خدا صاحب جاه و آبرو، و مقام و منزلت بود، و

^۱ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۷۲.

این جمله علاوه بر اینکه به طور اجمال مشتمل بر تبرئه موسی است، تبرئه را نیز تعلیل می‌کند، و بیان می‌نماید که چرا خدا او را تبرئه کرده، و این آیه و آیه بعدش نوعی اتصال به آیه قبل دارد، که از ایدای پیغمبر نهی می‌کرد.

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَ قُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا﴾

کلمه «سدید» از ماده «سداد» است، که به معنای اصابت رأی، و داشتن رشاد است، و بنابراین، قول سدید، عبارت است از کلامی که هم مطابق با واقع باشد، و هم لغو نباشد، و یا اگر فایده دارد، فایده‌اش چون سخن چینی و امثال آن، غیر مشروع نباشد. پس بر مؤمن لازم است که به راستی آنچه می‌گوید مطمئن باشد، و نیز گفتار خود را بیازماید، که لغو و یا مایه افساد نباشد.

توضیحی در باره اینکه صلاح اعمال و غفران ذنوب را نتیجه و فرع بر «قول سدید»

آورد

﴿يُصْلِحْ لَكُمْ أَعْمَالَكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ فَازَ فَوْزًا عَظِيمًا﴾

«اصلاح اعمال» و «مغفرت ذنوب» را نتیجه قول سدید دانسته، و فرموده: قول سدید بگویند، تا اعمالتان صالح گردد، و گناهانتان آمرزیده شود، و این بدان جهت است که وقتی نفس آدمی عادت کرد به راستی، و به قول سدید، و به هیچ وجه آن را ترک نکرد، دیگر دروغ از او سر نمی‌زند، و سخن لغو، و یا سخنی که فساد از آن برخیزد از او شنیده نمی‌شود، و وقتی این صفت در نفس رسوخ یافت، بالطبع از فحشاء و منکر، و سخن لغو دور گشته، در چنین وقتی اعمال انسان صالح می‌شود، و بالطبع از عمری که در گناهان مهلك صرف کرده، دریغ می‌خورد، و از کرده‌ها پشیمان می‌گردد، و همین پشیمانی توبه است.

و وقتی توبه کرد، و خدا هم در ما بقی عمر از ارتکاب گناهان مهلك محافظت فرمود، دیگر گناهان کوچک خیلی خطری نیست، چون خود خدا وعده داده که اگر از گناهان کبیره اجتناب کنید، ما صغیره‌هایتان را می‌آمرزیم، ﴿إِنْ تَجْتَنِبُوا كَبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ﴾^۱ و در نتیجه ملازمت قول سدید انسان را به سوی صلاح اعمال کشانیده، و به اذن خدا به آمرزش گناهان منتهی می‌شود.

﴿وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ فَازَ فَوْزًا عَظِيمًا﴾ این جمله وعده‌ای است جمیل به کسانی که همه اعمال صالح را بجا آورند و از همه گناهان اجتناب کنند، چون فوز عظیم را مترتب بر طاعت خدا و رسول کرده.

^۱ نساء، آیه ۳۱.

با این آیه، سوره احزاب در حقیقت تمام شده است، چون مساله اطاعت خدا و رسول، کلام جامعی است که همه احکام سابق از واجبات و محرمات را شامل می‌شود، و دو آیه بعدی به منزله متمم برای آیه مورد بحث است.

﴿إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا... غَفُورًا رَحِيمًا﴾

امانت - هر چه باشد - به معنای چیزی است که نزد غیر ودیعه بسپارند، تا او آن را برای سپارنده حفظ کند، و سپس به وی برگرداند، و در آیه مورد بحث امانت عبارت است از چیزی که خدای تعالی آن را به انسان به ودیعه سپرده، تا انسان آن را برای خدا حفظ کند، و سالم و مستقیم نگه بدارد، و سپس به صاحبش یعنی خدای سبحان برگرداند.

احتمالات مختلف در باره مراد از امانتی که آسمان‌ها و زمین و کوه‌ها از پذیرفتن آن

سرباز زدند و انسان آن را پذیرفت و منشا انقسام او به مؤمن، مشرک و منافق شد

و اما اینکه این امانت چیست؟ از جمله ﴿لِيُعَذِّبَ اللَّهُ الْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ...﴾ بر می‌آید که امانت مذکور چیزی است که نفاق و شرک و ایمان هر سه بر حمل آن امانت مترتب می‌شود، در نتیجه حاملین آن امانت به سه طائفه تقسیم می‌شوند، چون کیفیت حمل آنان مختلف است.

از این جا می‌فهمیم که ناگزیر امانت مذکور امری است مربوط به دین حق، که دارنده آن متصف به ایمان، و فاقد آن متصف به شرک، و آن کس که ادعای آن را می‌کند، ولی در واقع فاقد آن است، متصف به نفاق می‌شود.

حال آیا این امر عبارت است از اعتقاد حق، و شهادت بر توحید خدا، و یا مجموع عقاید و اعمال؟ و به عبارت دیگر، امر مزبور عبارت است از صرف اعتقاد به همه عقاید دین حق، با قطع نظر از عمل به لوازم آن؟ و یا اینکه عبارت از داشتن آن عقاید به ضمیمه عمل به آن، و یا آنکه هیچ یک از این احتمال‌ها نیست بلکه عبارت است از آن کمالی که از ناحیه داشتن یکی از آن امور برای انسان حاصل می‌شود.

از این احتمالها احتمال اولی که توحید است ممکن نیست منظور باشد، برای اینکه آیه شریفه می‌فرماید آسمان و زمین و کوه‌ها از حمل آن امانت مضایقه کردند، و حال آنکه به حکم صریح قرآن آسمانها و زمین و کوه‌ها و تمامی موجودات، خدا را یگانه دانسته، و به حمد او تسبیح می‌گویند، هم چنان که فرموده: ﴿وَإِنْ مِنْ

شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ^۱ و در آیه مورد بحث می‌فرماید آسمانها و زمین از پذیرفتن آن امانت سرباز زدند، پس معلوم می‌شود امانت مذکور توحید خدا نیست.

و اما احتمال دوم که بگوییم مراد از امانت پذیرش دین حق به طور تفصیل است، نیز صحیح نیست، برای اینکه آیه شریفه می‌فرماید انسانها به طور مطلق، یعنی چه خوبشان و چه بدشان آن را حمل کردند، و پذیرفتند، و معلوم است که بیشتر انسانها در هر دوره‌ای از ایمان به دین حق امتناع ورزیدند، و کسی که ایمان به آن نداشته باشد حمل آن را هم نکرده، و اصلاً اطلاعی از آن ندارد.

با این بیان روشن می‌شود که احتمال سوم هم نمی‌تواند منظور از امانت باشد، چون احتمال سوم این بود به طور مفصل در عمل متلبس به دین حق باشد و معلوم است که تمامی انسانها این طور دین دار نبوده و نیستند.

احتمال چهارم هم نمی‌تواند مراد از امانت باشد، برای اینکه آسمانها و زمین و سایر موجودات با اعتراف به توحید خدا، و اتصافشان به این اعتراف کمال مزبور را دارند، و آیه شریفه می‌فرماید آسمانها و زمین این امانت را نپذیرفتند.

و اما این احتمال که مراد از آن امانت تلبس و اتصاف به کمالی باشد که از ناحیه اعتقاد به حقانیت همه عقاید، و علم به دین حق حاصل می‌شود، نیز صحیح نیست، چون همانطور که گفتیم امانت مذکور چیزی است که هم نفاق مترتب بر آن می‌شود، و هم شرک، و هم ایمان، و این سه بر صرف اعتقاد به حقانیت تکالیف اعتقادی و عملی دین مترتب نمی‌شود، و صرف این اعتقاد نه سعادت می‌آورد، و نه شقاوتی، آنچه سعادت و شقاوت می‌آورد، التزام به این عقاید، و تلبس در عمل به آن تکالیف است، نه صرف عقیده به حقانیت آنها.

بیان اینکه مراد از این امانت ولایت الهی و کمال در اعتقاد و عمل حق است و مقصود

از حمل انسان دارا بودن صلاحیت و استعداد می‌باشد

ناگزیر از بین همه احتمالات باقی می‌ماند احتمال ششم، و آن این است که مراد از امانت مزبور کمالی باشد که از ناحیه تلبس و داشتن اعتقادات حق، و نیز تلبس به اعمال صالح، و سلوک طریقه کمال حاصل شود به اینکه از حضيض ماده به اوج اخلاص ارتقاء پیدا کند و خداوند انسان حامل آن امانت را برای خود خالص کند، این است آن احتمالی که می‌تواند مراد از امانت باشد، چون در این کمال هیچ موجودی نه آسمان، و نه

^۱ و هیچ موجودی نیست مگر آنکه خدا را به حمد او تسبیح می‌گوید. - اسری، آیه ۴۴.

زمین، و نه غیر آن دو، شریک انسان نیست. از سویی دیگر چنین کسی تنها خدا متولی امور اوست، و جز ولایت الهی هیچ موجودی از آسمان و زمین در امور او دخالت ندارد، چون خدا او را برای خود خالص کرده. پس مراد از امانت عبارت شد از ولایت الهی، و مراد از عرضه داشتن این ولایت بر

آسمانها و زمین، و سایر موجودات مقایسه این ولایت با وضع آنهاست. و معنای آیه این است که: اگر ولایت الهی را با وضع آسمانها و زمین مقایسه کنی، خواهی دید که اینها تاب حمل آن را ندارند و تنها انسان می تواند حامل آن باشد، و معنای امتناع آسمانها و زمین، و پذیرفتن و حمل آن به وسیله انسان این است که در انسان استعداد و صلاحیت تلبس آن هست، ولی در آسمانها و زمین نیست.

این است آن معنایی که می توان آیه را بر آن منطبق کرد، و گفت آسمانها و زمین و کوهها با اینکه از نظر حجم بسیار بزرگ، و از نظر سنگینی بسیار ثقیل و از نظر نیرو بسیار نیرومند هستند، لیکن با این حال استعداد آن را ندارند که حامل ولایت الهی شوند، و مراد از امتناعشان از حمل این امانت، و اشفاقشان از آن، همین نداشتن استعداد است.

و لیکن انسان ظلوم و جهول نه از حمل آن امتناع ورزید، و نه از سنگینی آن و خطر عظیمش اشفاق کرد و به هراس افتاد، بلکه با همه سنگینی و خطرناکی اش قبولش کرد، و این سبب شد که انسان که یک حقیقت و نوع است، به سه قسم منافق و مشرک و مؤمن منقسم شود، و آسمان و زمین و کوهها دارای این سه قسم نباشند، بلکه همه مطیع و مؤمن باشند.

پاسخ به این پرسش که چرا خدای حکیم و علیم چنین بار سنگینی را بر انسان ظلوم و

جهول بار کرد

در اینجا ممکن است پرسشی که: خدا با اینکه حکیم و علیم است، چرا چنین بار سنگینی را که حملش از قدرت آسمانها و زمین بیرون است بر انسان ظلوم و جهول حمل کرد؟ با اینکه می دانست انسان نیز تاب تحمل آن را ندارد، و قبول کردنش به خاطر ظلوم و جهول بودنش بوده، و این دو خصوصیت او را مغرور و غافل ساخته، و به او مهلت نداده که به عواقب این کار بیندیشد، و این در حقیقت مثل این می ماند که سرپرستی و ولایت بر مردم یک کشور را به دیوانه ای واگذار کنیم، خود دیوانه هیچ حرفی ندارد، اما حرف نداشتنش برای این است که دیوانه است، و گر نه، عقلا این کار را نمی پسندند، و در باره دیوانه دچار اشفاق و دلسوزی می شوند.

در پاسخ می گوییم: ظلوم و جهول بودن انسان، هر چند که به وجهی عیب و ملاک ملامت و عتاب، و خرده گیری است، و لیکن، عین همین ظلم و جهل انسان مصحح حمل امانت و ولایت الهی است، برای اینکه کسی متصف به ظلم و جهل می شود که شانش این است که متصف به عدل و علم باشد، و گر نه چرا به کوه ظالم و جاهل نمی گویند، چون متصف به عدالت و علم نمی شود، و همچنین آسمانها و زمین جهل و ظلم را حمل نمی کنند، به خاطر اینکه متصف به عدل و علم نمی شوند، به خلاف انسان که به خاطر اینکه شان و

استعداد علم و عدالت را دارد، ظلوم و جهول نیز هست.

و امانت مذکور در آیه که گفتیم عبارت است از ولایت الهی، و کمال صفت عبودیت، وقتی حاصل می‌شود که حامل آن، علم و ایمان به خدا داشته، و نیز عمل صالح را که عبارت دیگر عدالت است، داشته باشد، و کسی که متصف به این دو صفت بشود، یعنی ممکن باشد که به او بگوییم عالم و عادل، قهراً ممکن هم هست گفته شود، جاهل و ظالم، و چون علم و عدالت انسان موهبتی است که خدا به او داده، و اما خود او فی حد نفسه جاهل و ظالم است، پس همین اتصاف ذاتی‌اش به ظلم و جهل، مجوز این شده که امانت الهی را حمل کند، و در حقش گفته شود: انسان بار این امانت را به دوش کشید، چون ظلوم و جهول بود - دقت بفرمایید.

و بنابراین معنای دو آیه شریفه به وجهی نظیر معنای آیه ﴿لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ ثُمَّ رَدَدْنَاهُ أَسْفَلَ سَافِلِينَ إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَلَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ﴾^۱ است، چون آیه اولی مورد بحث نظیر آیه اولی از این سه آیه است، و آیه دومی مورد بحث نظیر دو آیه دوم و سوم از آیات سوره التین است.

پس جمله ﴿إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ﴾ معنایش این است که: ما ولایت الهی و استکمال به حقایق دین حق را، چه علم به آن حقایق، و چه عمل بدانها را، بر آسمانها و زمین عرضه کردیم، و معنای عرضه کردن آن، این است که ما یک یک موجودات را با آن سنجیدیم، و قیاس کردیم، هیچ یک استعداد پذیرفتن آن را نداشتند، به جز انسان.

﴿عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ﴾ یعنی این موجودات بسیار بزرگ، با اینکه از نظر خلقت بسیار بزرگتر از انسانند، استعداد پذیرفتن آن را نداشتند، همانطور که خداوند می‌فرماید ﴿لَخَلْقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَكْبَرُ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ﴾^۲ «فایین ان یحملنها و اشفقن منها» پس امتناع کردند از اینکه آن را حمل کنند، و از حمل آن اشفاق و اظهار ناراحتی کردند، چون مشتمل بر صلاحیت تلبس به آن نبودند و اگر از قبول آن تعبیر به حمل کرد، برای اشاره به این نکته است که امانت مذکور آن قدر سنگین است که آسمانها و زمین و کوهها با همه بزرگی شان قادر به پذیرفتن آن نیستند.

﴿وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ﴾ یعنی انسان با همه کوچکی حجمش صلاحیت و آمادگی پذیرفتن آن را داشت، و آن را پذیرفت، ﴿إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا﴾، یعنی چون او ستمگر به نفس

^۱ التین، آیه ۴-۶.

^۲ مؤمن، آیه ۵۷.

خویش، و جاهل به آثار و عواقب وخیم این امانت است، او نمی‌داند که اگر به این امانت خیانت کند عاقبت و خیمی به دنبال دارد، و آن هلاکت دائمی اوست.

و به معنایی دقیق‌تر چون که: انسان به خودی خود فاقد علم و عدالت بود، ولی قابلیت آن را داشت که خدا آن دو را به وی افاضه کند، و در نتیجه از حسیض ظلم و جهل به اوج عدالت و علم ارتقاء پیدا کند. و دو کلمه «ظلم» و «جهول» دو وصف از ظلم و جهلند، و کسی را ظلوم و جهول گویند که ظلم و جهل در او امکان داشته باشد، هم چنان که به قول فخر رازی اسب چموش، و چارپای چموش، و آب طهور، اوصافی هستند، برای حیوانی که امکان چموشی، و آبی که امکان طهور بودن را داشته باشد، و به همین جهت به سنگ و کلوخ، چموش نمی‌گویند.^۱

ممکن هم هست - به قول بعضی دیگر - «دو کلمه مورد بحث به معنای مبالغه در ظلم و جهل را افاده کنند». و به هر حال چه معنای فخر رازی درست باشد، و چه غیر از او، معنای آیه مستقیم و معلوم است، (و خلاصه فرق بین این وجه و وجه قبلی این است که در وجه قبلی استعداد انسان را ملاک قرار می‌دادیم و در این وجه خالی بودن انسان از علم و عدالت را ملاک قرار دادیم، مترجم).

﴿لِيُعَذِّبَ اللَّهُ الْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ وَالْمُشْرِكِينَ وَالْمُشْرِكَاتِ﴾ حرف «لام» در جمله «لِيُعَذِّبَ» لام غایت است، که به آیه چنین معنا می‌دهد: عاقبت این حمل این است که خدا منافقین و منافقات و مشرکین و مشرکات را عذاب کند، چون کسانی که به این امانت خیانت می‌کنند غالباً اظهار صلاح و امانت می‌کنند، و این همان نفاق است، آری کمتر یافت می‌شوند که به خیانت خود تظاهر کنند، و ای بسا اعتبار همین معنا باعث شده که قبل از مشرکین و مشرکات منافقین و منافقات را ذکر کند.

﴿وَيَتُوبَ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَكَانَ اللَّهُ غَفُوراً رَحِيماً﴾ این جمله عطف است بر جمله «يُعَذِّبَ» در نتیجه معنایش این است که عاقبت این حمل، علاوه بر عذاب منافقین و منافقات، این شد که خدا بر مؤمنین و مؤمنات توبه کند، و توبه خدا رجوع و بازگشت او به بندگان خود به رحمت است، پس وقتی انسان‌ها به وی ایمان بیاورند، و خیانت نکنند، خداوند به رحمت خود به آنان بر می‌گردد، و متولی امورشان می‌شود، که او ولی مؤمنین است، پس ایشان را به سوی خود هدایت نموده و ظلم‌شان و جهل‌شان را

^۱ تفسیر فخر رازی، ج ۲۵، ص ۲۳۶.

می‌پوشاند، و به جای ظلم و جهل آنان را به زیور علم نافع و عمل صالح می‌آراید، که او آمرزنده و رحیم است.

ممکن است کسی بگوید: چرا امانت را به معنای تکلیف که همان دین حق باشد نگیریم؟ و کلمه حمل را به معنای استعداد و صلاحیت تکلیف معنا نکنیم، و کلمه «اباء - امتناع» را به معنای نداشتن آن استعداد، و کلمه «عرض» را به معنای مقایسه آسمانها و زمین و جبال با آن تکلیف نگیریم؟ و چه مانعی دارد آیه را این طور معنا کنیم، با اینکه اگر این طور هم معنا کنیم همه مطالبی که در بیان آیه گفته شد با این معنا نیز منطبق است؟

در جواب می‌گوییم: بله، ممکن است، و لیکن اشکالی که هست، این است که تکلیف مقدمه رسیدن به ولایت الهی و رسیدن به صفت کمال بندگی است پس آنچه در حقیقت عرضه شده و مورد نظر است ولایت الهی و کمال بندگی است، نه این که مقدمه برای مطلوب باشد.

نکته‌ای که در این آیه به کار رفته، التفاتی است که در جمله ﴿لِيُعَذِّبَ اللَّهُ﴾ به کار رفته، چون اول آیه خدای تعالی متکلم حساب شده، و فرموده: ما امانت را عرضه کردیم، و در این جمله خود را غایب حساب کرده، و فرموده: تا آنکه خدا عذاب کند، و این التفات برای این است که دلالت کند بر اینکه عواقب امور به سوی خدای سبحان است، چون خدای سبحان «اللَّهُ» است.

نکته دیگر اینکه در جمله ﴿وَيَتُوبَ اللَّهُ﴾ ممکن بود ضمیر به جای اسم ظاهر به کار رود، یعنی بفرماید: «و یتوب علی المؤمنین و المؤمنات» ولی در این جمله برای بار دوم اسم جلاله را آورد، و این برای این است که اشعار کند بر اینکه خداوند در حق مؤمنین و مؤمنات کمال عنایت و اهتمام را دارد.

اقوال مختلف مفسرین در تفسیر آیه: ﴿إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ...﴾ و مراد از امانت و عرض

آن

مفسرین در تفسیر امانت مذکور در آیه، اقوال مختلفی دارند.

مثلاً بعضی^۱ گفته‌اند: «مراد از آن تکلیف است، که اطاعت آن باعث می‌شود بنده خدا داخل بهشت شود، و مخالفتش باعث می‌شود داخل جهنم شود، و مراد از عرض تکلیف بر آسمانها و زمین و جبال، سنجیدن آن با استعداد آنهاست، و مراد از امتناع آسمانها و زمین و جبال، از حمل تکلیف، و اشفاقشان از آن، عبارت است از استعداد نداشتن برای پذیرفتن آن و مراد از حمل انسان آن تکلیف را، این است که وی استعداد آن را داشت،

^۱ روح المعانی، ج ۲۲، ص ۶۸.

حمل و امتناع، همه از باب تمثیل است».

بعضی^۱ دیگر گفته‌اند: «مراد از امانت، عقلی است که ملاک تکلیف، مناط ثواب و عقاب است».

بعضی^۲ دیگر گفته‌اند: مراد از آن قول «لا اله الا الله» است.

بعضی^۳ گفته‌اند: «مراد از آن اعضای بدن، از چشم، گوش، دست، پا، عورت و زبان است، که بر آدمی

واجب است این امانتها را حفظ نموده و جز در مواردی که خدا راضی است به کار نگیرد».

بعضی^۴ دیگر گفته‌اند: «مراد از آن امانتهای مردم، و وفای به عهد ایشان است».

بعضی^۵ دیگر گفته‌اند: «مراد از آن معرفت خدا، و لوازم آن است، و این وجه از همه وجوه به حق نزدیکتر

است، و برگشتش به همان وجهی است که ما ذکر کردیم».

این اقوالی بود که در معنای امانت گفته بودند، و همچنین در معنای عرض امانت اقوال مختلفی دارند،

یکی^۶ اینکه: عرض به معنای حقیقی کلمه است، جز اینکه مراد از آسمانها و زمین و جبال، اهل آسمان و زمین

و جبال، و ملائکه ساکن در آنهاست. خداوند برای ملائکه بیان کرد که خیانت به این امانت گناه بزرگی است،

و به همین جهت ملائکه از حمل آن امتناع ورزیدند، ولی به انسان عرضه شد و امتناع نورزید.

یکی^۷ دیگر اینکه: عرضه امانت، به همان معنای حقیقی کلمه است به این بیان که خدا وقتی جرم آسمانها

و زمین و کوهها را آفرید، فهمی هم در آنها قرار داد، و به آنها فرمود: من واجباتی واجب کرده‌ام، و برای هر

کس که اطاعت کند بهشتی و برای هر کس که نافرمانیم کند آتشی خلق کرده‌ام، آسمانها و زمین و کوهها گفتند:

ما حاضریم رام و مسخر باشیم برای آن غرضی که بدان غرض خلقمان نمودی، اما تاب تحمل واجبات را

نداریم، نه آن ثواب را می‌خواهیم، و نه آن آتش را، و چون نوبت به خلقت بشر رسید، همین که عرضه به وی

شد، قبول کرد، چون او ظلوم به نفس خود، و جهول به وخامت عاقبت کار بود.

وجه^۸ سوم در معنای عرضه، این است که به معنای معارضه، و مقابله باشد، و حاصل کلام این باشد که

^۱ روح المعانی، ج ۲۲، ص ۹۹.

^۲ روح المعانی، ج ۲۲، ص ۹۷.

^۳ روح المعانی، ج ۲۲، ص ۹۷.

^۴ روح المعانی، ج ۲۲، ص ۹۷.

^۵ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۷۳.

^۶ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۷۳.

^۷ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۷۳.

^۸ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۷۴.

ما مقابله کردیم بین این امانت و بین آسمانها و زمین و کوهها، و دیدیم که این امانت سنگین تر بود.

چهارم^۱ اینکه کلام در آیه شریفه جاری مجرای فرض باشد، و معنای آیه این باشد که: اگر ما فرض کنیم آسمانها و زمین و کوهها فهم و شعور داشته باشند، آنگاه امانت خود را به آنها عرضه بداریم، هر آینه از تحمل آن امتناع خواهند ورزید، و از اقدام به اینکار خواهند ترسید، و لیکن انسان به علت ظلوم و جهول بودن آن را تحمل کرد.

و لیکن اگر بار دیگر به توجیهی که ما برای آیه کردیم، مراجعه کنیم، خواهیم دید که هیچ یک از این وجوه خالی از جهات ضعف نیست، پس غفلت مورز.

بحث روایتی [روایات و اقوالی در باره مقصود از اذیت بنی اسرائیل به موسی (علیه السلام) در

ذیل آیه: ﴿لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ آذَوْا مُوسَى...﴾^۲

در کافی به سند خود از محمد بن سالم، از ابی جعفر (علیه السلام) روایت کرده، که در حدیثی فرمود: خدا هیچ مؤمنی را لعنت نمی کند، چون خودش فرموده: ﴿إِنَّ اللَّهَ لَعَنَ الْكَافِرِينَ وَأَعَدَّ لَهُمْ سَعِيرًا خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا لَا يَجِدُونَ وِلِيًّا وَلَا نَصِيرًا﴾^۲.

و در تفسیر قمی به سند خود از ابی بصیر، از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده، که فرمود: بنی اسرائیل می گفتند: آنچه مردان دارند موسی ندارد، و این تهمت از این نظر بهتر در دلها می نشست، که موسی همواره بدن خود را در محلی می شست که احدی او را نبیند، این بود تا آنکه روزی موسی کنار نهری جامه خود را کند، و روی سنگی گذاشت، و مشغول شستشو شد خداوند سنگ را فرمود: تا از موسی دور شود، و موسی مجبور شود به تعقیب آن برود و در نتیجه بنی اسرائیل همه عورت او را ببینند، و بدانند که آن سخن تهمت است، و همین طور هم شد، و فهمیدند آنچه می گفتند تهمت بوده، پس این آیه در این باره است که می فرماید: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ آذَوْا مُوسَى...﴾^۳.

و در مجمع البیان آمده که مفسرین در تفسیر این آیه و اینکه منظور از اذیت بنی اسرائیل چیست؟ اقوالی گفته اند:

اول اینکه موسی و هارون به بالای کوه رفته بودند، و در همانجا هارون مرد،

^۱ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۷۴.

^۲ اصول کافی، ج ۲، ص ۳۱، س ۱۸.

^۳ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۹۷.

بنی اسرائیل به موسی گفتند: تو او را کشته‌ای، خدا به ملائکه دستور داد، جنازه هارون را برداشته، به یک یک بنی اسرائیل نشان دهند، و بگویند که او به مرگ خود مرده است، و بدین وسیله موسی را تبرئه کرد (نقل از علی و ابن عباس).

دوم اینکه موسی مردی بسیار با حیا و پوشیده، و همواره شستشوی بدن خود را در نقطه‌ای انجام می‌داد که کسی او را نبیند، بنی اسرائیل به گمان افتادند، که لابد عیبی نظیر پیسی و جذام در بدن او هست، که این قدر خود را از ما پنهان می‌دارد، ناگزیر روزی برای شستشو به نقطه خلوتی رفته بود، و جامه خود را روی سنگی نهاده مشغول آب تنی بود، که ناگهان دید سنگ جامه را برداشته می‌رود، موسی لخت و عریان سنگ را تعقیب کرد، و بنی اسرائیل همه دیدند که بدن او از هر بدنی دیگر بی عیب‌تر، و پاکیزه‌تر است، و خدا وی را از آنچه در باره‌اش می‌گفتند تبرئه کرد، (بدون سند نقل از ابی هریره).^۱

مؤلف: روایت اولی را الدر المثور هم از ابن مسعود، و روایت دومی را از انس، و ابن عباس نقل کرده.^۲ و در الدر المثور است که ابن منذر، و ابن مردویه، از سهل بن سعد ساعدی، روایت کرده که گفت: هرگز نشد که رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) نوبتی بر این منبر بنشیند، و آیه ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَ قُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا﴾ را تلاوت نکند.^۳

مؤلف: قریب به این مضمون را از عایشه و ابی موسی اشعری و عروه نیز نقل کرده.^۴ و در نهج البلاغه فرموده: سپس اداء امانت است که هر کس اهل امانت نباشد، زیانکار و خائب است، چون مساله امانت آن قدر اهمیت دارد که خدا آن را بر آسمانهای مبنیه، و زمین‌های گسترده، و کوه‌های بلند که دیگر بلندتر و بزرگتر از آنها نیست عرضه کرد، پس اگر بنا بود به ملاک داشتن طول و عرض و قوت و عزت چیزی از اشفاق امتناع بورزد کوه‌ها و آسمانها و زمین می‌ورزیدند و لیکن از عقوبت آن ترسیدند، و به عقل آنها رسید چیزی که به عقل انسان که ضعیف‌تر از آنهاست نرسید، چون انسان ظلوم و جهول بوده است.^۵

دو روایت در باره امانتی که خدا عرضه کرد و توضیحی در باره اینکه مقصود از آن امانت، ولایت امیر المؤمنین (علیه السلام) است

^۱ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۷۲.

^۲ الدر المثور، ج ۵، ص ۲۲۴ و ص ۲۲۳.

^۳ الدر المثور، ج ۵، ص ۲۲۴.

^۴ الدر المثور، ج ۵، ص ۲۲۴.

^۵ نهج البلاغه صبحی الصالح، خطبه ۱۹۹، ص ۳۱۷.

و در کافی به سند خود از اسحاق بن عمار، از مردی، از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده، که در
ذیل کلام خدای عز و جل: ﴿إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ...﴾، فرموده: این امانت

عبارت است از ولایت امیر مؤمنین (علیه السلام)^۱.

مؤلف: منظور از ولایت امیر المؤمنین (علیه السلام)، آن ولایتی است که اولین نفر از این امت که بدان رسید امیر المؤمنین (علیه السلام) بود، و آن ولایت که اولین کسی که از امت اسلام فتح بابش را کرد علی (علیه السلام) بود، عبارت است از اینکه آدمی به جایی از تکامل برسد، که خدای سبحان عهده‌دار امور او شود، و این از راه مجاهده و عبادت خالصانه به دست می‌آید.

منظور از ولایت این است، نه ولایت به معنای محبت و یا امامت، هر چند که از ظاهر بعضی از روایات بر می‌آید که به معنای محبت و یا امامت است، ولی آن روایات خواسته‌اند تطبیق کلی بر مصداق کنند، و بگویند محبت علی، و نیز امامت او، هر دو از مصادیق ولایت است.

^۱ اصول کافی، ج ۱، ص ۴۱۳، ح ۲.

سوره سبا (۳۴)

سوره سبا مکی است و ۵۴ آیه دارد

[سوره سبا (۳۴): آیات ۱ تا ۹]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَلَهُ الْحَمْدُ فِي الْآخِرَةِ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ ۱ يَعْلَمُ مَا يَلِجُ فِي الْأَرْضِ وَمَا يَخْرُجُ مِنْهَا وَمَا يَنْزِلُ مِنَ السَّمَاءِ وَمَا يَعْرُجُ فِيهَا وَهُوَ الرَّحِيمُ الْغَفُورُ ۲ وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَأْتِينَا السَّاعَةُ قُلْ بَلَىٰ وَرَبِّي لَتَأْتِيَنَّكُمْ عَالِمِ الْغَيْبِ لَا يَعْزُبُ عَنْهُ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ فِي السَّمَاوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ وَلَا أَصْغَرُ مِنْ ذَلِكَ وَلَا أَكْبَرُ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ ۳ لِيَجْزِيَ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَئِكَ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ ۴ وَالَّذِينَ سَعَوْا فِي آيَاتِنَا مُعَاجِزِينَ أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مِنْ رِجْزِ أَلِيمٍ ۵ وَيَرَى الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ الَّذِي أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ هُوَ الْحَقُّ وَيَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ ۶ وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا هَلْ نَدُلُّكُمْ عَلَىٰ رَجُلٍ يُبَيِّنُكُمْ إِذَا مَزَقْتُمْ كُلَّ مُمَزَقٍ إِنَّكُمْ لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ ۷ أَفْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَمْ بِهِ جِنَّةٌ بَلِ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ فِي الْعَذَابِ وَالضَّلَالِ الْبَعِيدِ ۸ أَلَمْ يَرَوْا إِلَىٰ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ إِنَّ نَشَأَ نَحْسِفٌ بِهِمُ الْأَرْضَ أَوْ نَسْقُطُ عَلَيْهِمْ كِسَفًا مِنَ السَّمَاءِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِكُلِّ عَبْدٍ مُنِيبٍ ۹ ﴿

ترجمه آیات

به نام خدایی که رحمتی شامل، و رحمتی خاص نیکان دارد، سپاس آن خدایی را که ملک آنچه

در آسمانها و آنچه در زمین است از آن اوست، و سپاس برای اوست، در آخرت نیز، و او حکیم و خبیر است (۱).

آنچه که در زمین دفن می‌شود، و آنچه که از زمین بیرون می‌آید، و آنچه که از آسمان نازل می‌گردد، و آنچه که به آسمان بالا می‌رود، همه را می‌داند، و او رحیم و آمرزنده است (۲).

کسانی که کفر ورزیدند گفتند: قیامتی به سر وقت ما نمی‌آید، بگو: چرا می‌آید، و به پروردگار سوگند که به طور قطع به سراغتان خواهد آمد، و او عالم غیب است، که حتی به سنگینی ذره‌ای در همه آسمانها و زمین از او پوشیده نیست، و نه کوچکتر از آن ذره، و نه بزرگتر از آن، مگر آنکه در کتاب مبین ثبت است (۳). تا آنان که ایمان آورده عملهای صالح می‌کنند پاداش دهد، اینان آمرزشی و رزقی آبرومندانه دارند (۴). و در مقابل، کسانی که به منظور جلوگیری از پیشرفت آیات ما تلاش می‌کنند عذابی پلید و دردناک دارند (۵).

آنان که علم داده شده‌اند، آنچه را که از ناحیه پروردگارت به تو نازل شده حق می‌بینند، حقی که به سوی صراط عزیز حمید راه‌نمایی می‌کند (۶).

و آنان که کفر ورزیدند گفتند: آیا می‌خواهید شما را به مردی رهنمون شویم که خبر آورده که چون شما پس از مرگ پاره پاره شدید دو باره به خلقت جدیدی در می‌آید (۷).

چنین دروغی به خدا افتراء بسته، و یا آنکه دچار جنون شده است، لیکن نه آن است، و نه این، بلکه کسانی که به آخرت ایمان ندارند در عذاب و ضلالتی بعید قرار گرفته‌اند (۸).

مگر نمی‌بینید آنچه را که پیش روی ایشان و پشت سرشان از آسمان و زمین است، که اگر بخواهیم زمین را در زیر پایشان می‌شکافیم، و یا پاره‌ای از آسمان بر سرشان می‌کوبیم، در همین مطلب آیتی است برای هر بنده‌ای که به سوی خدا برگشت دارد (۹).

بیان آیات [موضوعاتی که در سوره مبارکه سبا از آن بحث شده]

این سوره پیرامون اصول سه‌گانه اعتقادات، یعنی توحید و نبوت و قیامت بحث می‌کند. بعد از بیان آنها کیفر کسانی را که منکر آنهایند، و یا القای شبهه در باره آنها می‌کنند، بیان نموده، آنگاه از راه‌های مختلف آن شبهه‌ها را دفع می‌کند، یک بار از راه حکمت و موعظه، بار دیگر از راه مجادله. و از بین این سه اصول بیشتر به مساله قیامت اهتمام می‌ورزد، -

هم در اول کلام آن را ذکر می‌کند، و تا آخر سوره چند بار دیگر هم متعرض آن می‌شود.

استدلال بر بعث و جزا با استناد به عمومیت ملک، و کمال علم خدای تعالی

﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ...﴾

مطلوب در این آیه بیان بعث و جزاء است، بیانی که دیگر جای شکی باقی نگذارد، یعنی به حجت و برهانی اشاره کند که خصم را ساکت نموده دیگر نتواند سخنی بگوید، و اساسی که این حجت بر آن بنا شده دو چیز است، اول مساله عمومیت ملک خدای تعالی است نسبت به تمامی موجودات، و به تمامی جهات آنها، به طوری که می‌تواند هر رقم تصرفی در هر یک از آنها بکند، (بخلاف مالکیت ما، که از هر جهت نیست، و نمی‌توانیم مثلاً چشم خود را در آوریم).

ولی خدا می‌تواند هر قسم تصرفی بکند، خلق کند، رزق دهد، بمیراند، دو باره زنده کند، پاداش و کیفر دهد.

اساس دوم برهان، کمال علم خدا است به اشیاء که علم او به اشیاء از جمیع جهات است، و علمش آمیخته با جهل نیست، و دستخوش زوال نمی‌شود، چون اگر جز این بود نمی‌توانست هر که را بخواهد اعاده خلقت دهد، و بر تمامی اعمال خیر و شرش پاداش و کیفر دهد.

امر اول از دو امر مزبور مورد اشاره آیه اولی سوره است، یعنی همان آیه مورد بحث، و امر دوم را آیه دوم اشاره می‌کند، و از همین جا روشن می‌شود، که دو آیه اول سوره مقدمه است برای آیه سوم و چهارم. پس آیه ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ﴾ خدا را بر ملک عام و منبسط بر همه عالمش ثنا می‌گوید، و اشاره می‌کند به اینکه او می‌تواند در هر چیز و به هر نحو که بخواهد تصرف کند.

﴿وَلَهُ الْحَمْدُ فِي الْآخِرَةِ﴾ اگر حمد را اختصاص داد به ظرف آخرت، برای این است که جمله اولی متضمن حمد خدا در دنیا بود، چون نظام محسوس در آسمانها و زمین نظام دنیوی است، به دلیل این که در آیه ﴿يَوْمَ تَبْدَلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ وَالسَّمَاوَاتُ﴾ نظام آخرتی آسمانها و زمین را غیر از نظام دنیوی آنها دانسته است.

﴿وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ﴾ این جمله آیه را با دو نام از نامهای کریم خدا خاتمه می‌دهد، یکی حکیم، و دیگری خبیر، تا دلالت کند بر اینکه تصرف خدا در نظام دنیا، و در

^۱ روزی که آسمانها و زمین به آسمانها و زمینی دیگر مبدل می‌شود. - ابراهیم، آیه ۴۸.

دنبال آن پدید آوردن نظام آخرت، همه بر اساس حکمت و خبرویت است، پس با حکمتش آخرت را بعد از دنیا قرار داد، چون اگر قرار نمی‌داد، خلقت دنیا لغو و عبث می‌شد، و نیکو کار از بد کار متمایز نمی‌گشت، هم چنان که خودش فرموده: ﴿وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا بَاطِلًا﴾^۱ تا آنجا که باز می‌فرماید: ﴿أَمْ نَجْعَلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَالْمُفْسِدِينَ فِي الْأَرْضِ أَمْ نَجْعَلُ الْمُتَّقِينَ كَالْفُجَّارِ﴾^۲.

و با خبرویش ایشان را بعد از مردن محشور می‌کند، در حالی که احدی را از قلم نینداخته باشد، و هر نفسی را به آنچه کسب کرده جزاء می‌دهد.

کلمه «خبیر» یکی از اسماء حسناى خدا است، که از ماده «خبیر» گرفته شده، که به معنای اطلاع داشتن از جزئیات امور است. پس می‌توان گفت: خبیر خصوصی‌تر از علیم است، چون علیم در جزئیات و کلیات هر دو به کار می‌رود، ولی خبیر تنها در جزئیات به کار می‌رود.

﴿يَعْلَمُ مَا يَلِجُ فِي الْأَرْضِ وَمَا يَخْرُجُ مِنْهَا وَمَا يَنْزِلُ مِنَ السَّمَاءِ وَمَا يَعْرُجُ فِيهَا﴾

کلمه «یلعج» مضارع از ماده «ولوج» است، که به معنای فرو رفتن، و بر خلاف خارج شدن است. و کلمه «یعرج» از عروج است، که معنای مقابل نزول را می‌دهد، نزول یعنی پایین آمدن، و عروج یعنی بالا رفتن، و اینکه فرمود خدا دارد به آنچه در زمین فرو می‌رود، و از زمین بیرون می‌شود، و آنچه از آسمان فرو می‌آید، و به آسمان بالا می‌رود، گویا کنایه است از علم خدا به حرکت هر صاحب حرکتی، و آنچه انجام می‌دهد، و آیه شریفه با دو کلمه ﴿وَهُوَ الرَّحِيمُ الْغَفُورُ﴾ ختم شده و گویا در این جمله اشاره است به اینکه خدا رحمتی دارد ثابت، و مغفرتی که خاص اقوامی است که ایمان داشته باشند.

﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَأْتِينَا السَّاعَةُ قُلْ بَلَىٰ وَرَبِّي لَتَأْتِيَنَّكُمْ عَالِمِ الْغَيْبِ... فِي كِتَابٍ مُّبِينٍ﴾

در این آیه انکار منکرین معاد را به رخ ایشان می‌کشد، چون با عمومیت ملک خدا و علمش به همه موجودات جایی برای شک و تردید در آمدن آن نیست، تا چه رسد به اینکه به ضرس قاطع آن را انکار کنند، و به همین جهت به رسول گرامی (صلی الله علیه وآله و سلم)

^۱ ما آسمانها و زمین را باطل نیافریده‌ایم. - ص، آیه ۲۷.

^۲ آیا ما با آنان که ایمان آورده و عملهای صالح کرده‌اند چون مفسدان معامله می‌کنیم؟ و یا متقین را چون فجار قرار می‌دهیم؟ - ص، آیه ۲۸.

خود دستور داده که به سخن ایشان جواب گوید، که: ﴿بَلَىٰ وَرَبِّي لَتَأْتِيَنَّكُمْ﴾ آری به پروردگارم سوگند، قیامت شما به طور قطع و مسلم خواهد آمد.

و چون علت عمده انکار ایشان این بوده که فکر کرده‌اند بدنهای مردگان همه با هم مخلوط گشته، و صورتها تغییر و تبدل یافته، خاکی که دیروز یک انسان بود، امروز خاک و فردا، خشت، و چند صباح دیگر چیز دیگر می‌شود، با این حال چگونه ممکن است بار دیگر همان انسان به همان خصوصیات موجود شود؟ لذا برای دفع این توهم، در جمله ﴿عَالَمِ الْغَيْبِ لَا يَعْزُبُ عَنْهُ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ فِي السَّمَاوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ﴾ فرموده که: هیچ محلی برای استبعاد نیست، برای اینکه خدای تعالی عالم به غیب است، و کوچکترین موجود از علم او دور نیست، حتی چیزی به سنگینی یک ذره (معلق در فضا) در همه آسمانها و زمین از علم او پنهان نیست، و با این حال برای او چه اشکالی دارد که ذرات وجودی زید را با ذرات وجودی عمرو اشتباه نکند؟

﴿وَلَا أَصْغَرَ مِنْ ذَلِكَ وَلَا أَكْبَرَ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُّبِينٍ﴾ این جمله علم خدا را به تمامی موجودات تعمیم می‌دهد تا کسی نپندارد تنها موجودات نظیر ذره را می‌داند، کوچکتر از آن و بزرگتر را هم می‌داند. نکته‌ای که در این آیه بدان اشاره کرده، این است که اشیاء هر چه باشند در کتاب مبین خدا ثبوتی دارند، که دستخوش تغییر و تبدل نمی‌شوند و انسان و هر موجود دیگر هر چند اجزای دنیوی‌اش از هم متلاشی گردد، و به کلی آثارش از صفحه روزگار محو و نابود شود، باز هم اعاده‌اش برای خدا کاری ندارد، چون همین نابودی در کتاب مبین بودی و ثبوتی دارد. و ما در سوره انعام و در مواردی دیگر پیرامون کتاب مبین بحثهایی کرده‌ایم.

﴿لِيَجْزِيَ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَئِكَ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ﴾

لام در جمله «لیجزی» لام تعلیل است، و متعلق است به جمله «لتأتینکم». و در جمله ﴿لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ﴾ یک نوع محاذات با جمله قبلی ﴿وَهُوَ الرَّحِيمُ الْغَفُورُ﴾ هست.

و این آیه یکی از دو سبب قیام قیامت را شرح می‌دهد و می‌گوید برای این است که خدای سبحان افراد با ایمان و دارای عمل صالح را به مغفرت و رزق کریم که عبارت است از بهشت و آنچه در آن است جزاء دهد. و سبب دومی قیام قیامت را جمله ﴿وَالَّذِينَ سَعَوْا فِي آيَاتِنَا مُعَاجِزِينَ...﴾ بدان اشاره می‌کند.

﴿وَالَّذِينَ سَعَوْا فِي آيَاتِنَا مُعَاجِزِينَ أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مِنْ رِجْزِ أَلِيمٍ﴾

کلمه «سعی» به معنای دویدن، یا دوندگی است، و کلمه «معاجز» مبالغه در اعجاز

است، و بعضی^۱ گفته‌اند به معنای مسابقه است، و اساس این کلام بر استعاره به کنایه است گویا آیات خدا را مسافتی فرض کرده، که افراد نامبرده در آن مسافت، سعی و دوندگی می‌کنند، تا بلکه بتوانند خدا را به ستوه بیاورند، و بر او غلبه کنند، و کلمه «رجز» مانند «رجس» به معنای پلیدی است، و شاید مراد از آن اعمال زشت باشد، که در این صورت آیه شریفه اشاره‌ای می‌شود به تبدل عمل به عذاب الیم، و یا به اینکه عمل آنان سبب عذاب الیم آنان شده. بعضی^۲ دیگر در معنای «رجز» گفته‌اند: به معنای عذاب زشت است. و در این آیه تعریض و طعنه به کفار است که اصرار دارند در انکار معاد.

﴿وَيَرَى الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ الَّذِي أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ هُوَ الْحَقُّ﴾

موصول اول (الذین) فاعل «یری» است، و موصول دوم (الذی) مفعول اول آن است، و کلمه «حق» مفعول دوم آن است. و مراد از ﴿الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ﴾ کسانی است که عالم بالله و عالم به آیات اویند، و مراد از ﴿الَّذِي أُنزِلَ إِلَيْكَ﴾ قرآن است، که به وی نازل شد.

و جمله ﴿وَيَرَى...﴾ جمله‌ای است از نو، که متعرض جمله قبلی ﴿قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ شده، آن را بیان می‌کند. ممکن هم هست حال از فاعل «كفروا» باشد، و معنا چنین باشد: اینها می‌گویند: ﴿لَا تَأْتِينَا السَّاعَةُ﴾ قیامتی به سر وقت ما نمی‌آید» و آن را از روی جهل انکار می‌کنند، در حالی که علمای بالله و به آیات او، می‌بینند و می‌دانند که این قرآن نازل بر تو قرآنی که از قیامت خبر می‌دهد حق است.

﴿وَيَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ﴾ این جمله عطف است بر کلمه «حق»، و معنایش این است که علمای بالله می‌بینند که قرآن و قیامتی که از آمدن آن خبر می‌دهد، حق است، و نیز می‌بینند که این قرآن به سوی صراط کسی هدایت می‌کند که اجل از آن است که کسی بر خواسته او غلبه کند، صراط کسی که محمود است، و بر تمامی افعالش سزاوار حمد و ثناست، چون او در عین عزتش جز جمیل کاری نمی‌کند، و او خدای سبحان است، و اگر خدا را به وصف عزیز و حمید توصیف کرده، برای این است که در مقابل ﴿الَّذِينَ سَعَوْا فِي آيَاتِنَا مُعَاجِزِينَ﴾ قرار گیرد، آری در مقابل کسانی که می‌خواهند از پیشرفت آیات خدا جلوگیری کنند باید عزت و ستودگی خدا به رخشان کشیده شود.

استهزای کفار پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) را در اخبارش از معاد، و جواب

به آنان و تهدیدشان به عذاب و هلاکت

^۱ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۷۷.

^۲ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۷۷.

﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا هَلْ نَدُلُّكُمْ عَلَىٰ رَجُلٍ يُنْبِئُكُمْ إِذَا مُرِّقْتُمْ كُلَّ مُمَرِّقٍ إِنَّكُمْ لَعِىَّ خَلْقٍ جَدِيدٍ﴾

این آیه که حکایت کلام کفار است، سخنی است که در مقام استهزاء گفته‌اند، و در آن رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) را به یکدیگر معرفی می‌کنند، که این مرد قائل به معاد است! کلمه «تمزیق» به معنای تقطیع و تفریق است، و تعبیر به ﴿إِنَّكُمْ لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ﴾ استمرار و استقرار را می‌رساند، و معنایش این است که: از در تمسخر به یکدیگر گفتند: می‌خواهید شما را به مردی راهنمایی کنیم که می‌گوید: شما مردم وقتی در گور خود پاره پاره شدید دو باره خلق می‌شوید؟ و بعد از مردن دو باره زندگی جدیدی پیدا می‌کنید؟ و جمله: ﴿إِذَا مَرُفْتُمْ﴾ وقتی پاره پاره شدید «ظرف است برای جمله ﴿إِنَّكُمْ لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ﴾.

و معنای مجموع این دو جمله این است که: «شما در زمان پاره پاره شدن، خلقت جدیدی به خود می‌گیرید؟» و معنای آیه این است که: کسانی که کافر شدند از در تمسخر به رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) که ایشان را از قیامت و جزای آن می‌ترساند به یکدیگر گفتند: آیا می‌خواهید شما را به مردی (که مقصود رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) است) دلالت کنیم که شما را خبر می‌دهد از اینکه به زودی در هنگام پاره پاره شدن اجزایتان و در زمانی که هیچ یک از اجزای شما از یکدیگر متمایز نیست در خلقت جدیدی قرار می‌گیرید؟ و هستی دو باره‌ای پیدا می‌کنید؟

﴿أَفْتَرَىٰ عَلَىٰ اللَّهِ كَذِبًا أَمْ بِهِ جِنَّةٌ...﴾

استفهامی است از در تعجب، چون در نظر کفار زنده شدن اجساد بعد از فنا و پوسیدن، امری عجیب بوده، آن قدر عجیب بوده که به نظرشان هیچ عاقلی به خود اجازه نمی‌دهد که چنین سخنی بگوید، مگر آنکه بخواهد مردم را دچار اشتباه و ضلالت کند، و منافع آنان را تصاحب کند، و اگر چنین منظوری در کار نباشد، چطور یک فرد عاقل مطلب به این روشنی را نمی‌فهمد؟ و نمی‌داند که بدن پوسیده دو باره زنده نمی‌شود.

و چون مساله در نظرشان محال می‌نموده، لذا امر رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) را که مدعی قیامت است، دایر بین دو چیز دانستند: یکی افتراء بستن به خدا، و دیگری دیوانگی. آن وقت از یکدیگر می‌پرسند: که به نظر شما این مرد کدام یک از این دو انحراف را دارد، آیا به خدا افتراء می‌بندد، تا به اغراض خود برسد، و یا آنکه دیوانه است؟

و معنای آیه این است که: آیا به نظر شما این مرد عاقل است؟ و عالما و عامدا به خدا

افتراء می‌بندد؟ و دم از بعثت و قیامت می‌زند؟ و یا آنکه به نوعی جنون مبتلا شده؟ و آنچه می‌گوید بدون فکر مستقیم است؟

﴿بَلِ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ فِي الْعَذَابِ وَالضَّلَالِ الْبَعِيدِ﴾

در این جمله سخن کفار را رد می‌کند، و از تردیدی که ایشان کردند، که آیا چنین است یا چنان، اعراض نموده، حاصلش این است که: این مرد نه به خدا افتراء می‌بندد، و نه دچار جنون شده، بلکه این کفار در عذابی قرار گرفته‌اند که به زودی برایشان ظاهر می‌شود، و چون اهل عذاب شده‌اند، از حق دور گشته‌اند، و در ضلالتی دور قرار گرفته‌اند، آن قدر دور که به این زودیه‌ها نمی‌تواند حق را تعقل کنند، و به آن ایمان بیاورند.

و اگر در جمله ﴿بَلِ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ...﴾، با اینکه می‌توانست بفرماید: «بل هم فی العذاب و الضلال البعید» به جای ضمیر، نام آنان را مجدداً ذکر کرده، برای این است که به علت وقوعشان در عذاب و ضلالت آنان اشاره نموده، و بفرماید علت آن این است که به آخرت ایمان ندارند.

﴿أَفَلَمْ يَرَوْا إِلَىٰ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ إِن نَّشَاءَ نَحْصِفُ بِهِمُ الْأَرْضَ أَوْ نُسْقِطُ عَلَيْهِمْ كِسْفًا مِنَ السَّمَاءِ...﴾

این آیه کفار را اندرز می‌دهد، و تهدید می‌کند، و این عملشان را که آیات خدا را تکذیب کرده، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) را استهزا کردند، جرمی بسیار بزرگ دانسته، و ایشان را نسبت به ارتکاب آن جری و جسور می‌خواند.

پس مراد از جمله ﴿مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ...﴾ این است که بفرماید: آسمان و زمین ایشان را از جلو و عقب احاطه کرده، هر جا که نظر کنند آسمانی می‌بینند، که بر سرشان سایه افکنده، و زمینی که روی آن هستند، نه از طرف بالا می‌توانند بگریزند، و نه از طرف پایین.

﴿إِن نَّشَاءَ نَحْصِفُ بِهِمُ الْأَرْضَ أَوْ نُسْقِطُ عَلَيْهِمْ كِسْفًا مِنَ السَّمَاءِ﴾ یعنی آسمان و زمینی که از بالا و پایین ایشان را احاطه کرده، با تدبیر ما می‌گردند، و اداره می‌شوند، و منقاد و مسخر ما هستند، اگر ما بخواهیم زمین دهن باز کرده، ایشان را در خود فرو می‌برد، و همه آنان را بدین وسیله هلاک می‌کنیم، و یا آنکه قطعه‌ای از آسمان را بر سرشان می‌کوبیم، و نابودشان می‌سازیم. پس چرا از این حرفها دست بر نمی‌دارند؟

﴿إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً لِّكُلِّ عَبْدٍ مُّنِيبٍ﴾ یعنی در آنچه گفته شد (از احاطه آسمان و زمین بر انسانها، و اینکه آن دو به تدبیر ما اداره می‌شوند، و همواره به فرمان مایند، اگر فرمان به زمین

دهیم ایشان را در خود فرو می‌برد، و اگر به آسمان فرمان دهیم قطعه‌ای از آن بر سرشان می‌افتد، و هلاکشان می‌کند) خود آیتی است که برای هر بنده‌ای که بخواهد به خود آید و به خدایش برگردد بس است، و اگر این مردم به اینگونه امور بی‌اعتنایی می‌کنند، و بر تکذیب این آیات جسورانه اقدام می‌نمایند، جز بدین جهت نیست که ایشان مغرور و متکبرند، و روح سرکششان اجازه به ایشان نمی‌دهد که در برابر خدا تسلیم شده، و توبه نموده، به اطاعت او برگردند.

[سوره سبا (۳۴): آیات ۱۰ تا ۲۱]

﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُدَ مِنَّا فَضْلًا يَا جِبَالُ أَوِّبِي مَعَهُ وَالطَّيْرَ وَالنَّوْلَ لَهُ الْحَدِيدَ ۱۰ أَنْ إِعْمَلْ سَابِغَاتٍ وَقَدِّرْ فِي السَّرْدِ وَاعْمَلُوا صَالِحًا إِنِّي بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ ۱۱﴾ وَلِسُلَيْمَانَ الرِّيحَ غَدُوُّهَا شَهْرٌ وَرَوَّاحُهَا شَهْرٌ وَأَسَلْنَا لَهُ عَيْنَ الْقِطْرِ وَمِنَ الْجِنِّ مَن يَعْمَلُ بَيْنَ يَدَيْهِ بِإِذْنِ رَبِّهِ وَمَن يَزِغْ مِنْهُمْ عَنْ أَمْرِنَا نُذِقْهُ مِن عَذَابِ السَّعِيرِ ۱۲ يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِن مَّحَارِبٍ وَتَمَاثِيلَ وَجِفَانٍ كَالْجَوَابِ وَقُدُورٍ رَاسِيَاتٍ إِعْمَلُوا آلَ دَاوُدَ شُكْرًا وَقَلِيلٌ مِّنْ عِبَادِيَ الشَّكُورُ ۱۳ فَلَمَّا قَضَيْنَا عَلَيْهِ الْمَوْتَ مَا دَلَّهُمْ عَلَى مَوْتِهِ إِلَّا دَابَّةٌ أَلَّارِضِ تَأْكُلُ مِن سَابِغَاتِهِ فَلَمَّا خَرَ تَبَيَّنَتِ الْجِنَّ أَن لَوْ كَانَوَا يَعْلَمُونَ الْغَيْبَ مَا لَبُثُوا فِي الْعَذَابِ الْمُهِينِ ۱۴ لَقَدْ كَانَ لِسَبَّآ فِي مَسْكَنِهِمْ آيَةٌ جَنَّتَانِ عَنْ يَمِينٍ وَشِمَالٍ كُلُوا مِن رِّزْقِ رَبِّكُمْ وَأَشْكُرُوا لَهُ بَلَدَةٌ طَيِّبَةٌ وَرَبُّ غَفُورٌ ۱۵ فَأَعْرَضُوا فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ سَيْلَ الْعَرْمِ وَبَدَّلْنَا هُمُومَهُمْ بِجَنَّتَيْنِ ذَوَاتَى أُكُلٍ خَمْطٍ وَأَثَلٍ وَشَيْءٍ مِّن سِدْرٍ قَلِيلٍ ۱۶ ذَلِكَ جَزَيْنَاهُم بِمَا كَفَرُوا وَهَلْ نُجَازِي إِلَّا الْكَفُورَ ۱۷ وَجَعَلْنَا بَيْنَهُمُ وَالْبَيْنَ الْقُرَى الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا قُرَى ظَاهِرَةً وَقَدَّرْنَا فِيهَا السَّيْرَ سِيرُوا فِيهَا لِيَالِي وَأَيُّمًا آمِنِينَ ۱۸ فَقَالُوا رَبَّنَا بَاعِدْ بَيْنَ أَسْفَارِنَا وَظَلَمُوا أَنفُسَهُمْ فَجَعَلْنَا هُمْ أَحَادِيثَ وَمَزَّقْنَا هُمْ كُلَّ مُمَزَّقٍ إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِّكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ ۱۹ وَلَقَدْ صَدَّقَ عَلَيْهِمْ إِبْلِيسُ ظَنَّهُ فَاتَّبَعُوهُ إِلَّا فَرِيقًا مِّنَ الْمُؤْمِنِينَ ۲۰ وَمَا كَانَ لَهُ عَلَيْهِمْ مِن سُلْطَانٍ إِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يُّؤْمِنُ بِالْآخِرَةِ مِمَّنْ هُوَ مِنهَا فِي شَكٍّ وَرَبُّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ

ترجمه آیات

و به تحقیق داوود را از ناحیه خود فضلی دادیم، (و آن این بود که به کوه‌ها و مرغان گفتیم:) ای کوه‌ها و ای مرغان! با او همصدا شوید! و آهن را هم برایش نرم کردیم (۱۰).

(و بدو گفتیم با این آهن نرم) زره بباف، و سیم‌های آن را به یک اندازه ببر، و عمل صالح کن، که من به آنچه می‌کنید بینایم (۱۱).

و برای سلیمان باد را مسخر کردیم، که صبح مسافت یک ماه راه را می‌رفت، و عصر هم همین مسافت را طی می‌کرد، و چشمه مس را برایش جاری کردیم، و از جن کسانی به دستور و به اذن خدا برایش کار می‌کردند، و هر یک از امر ما منحرف می‌شد از عذابی سوزان به وی می‌چشانیدیم (۱۲).

برای او هر چه می‌خواست از محرابها، و تمثالها، و کاسه‌هایی چون حوض، و دیگهای ثابت در زمین، درست می‌کردند، گفتیم: ای آل داوود! شکر بگزارید، و بندگان شکرگزار من اندکند (۱۳).

بعد از آنکه قضای مرگ بر او رانیدیم، کسی جنیان را از مرگ وی خبر نداد، مگر موربانه زمین، که عصایش را خورد، و او به زمین افتاد، همین که افتاد جنیان فهمیدند: که اگر از مرگ او خبر می‌داشتند (در این مدت طولانی) در عذابی خوار کننده به سر نمی‌بردند (۱۴).

برای قوم سبا در شهرشان آیتی بود، و آن دو باغستان از راست و چپ محل بود، که گفتیم رزق پروردگارتان را بخورید، و شکر بر او بگزارید شهری پاکیزه، و پروردگاری آمرزنده (۱۵).

ولی روی بگرداندند، پس سیل عرم را به سویشان سرازیر کردیم، و دو باغستانشان را مبدل به دو زمین خشک کردیم، که جز خوراکی تلخ، و اثل و مختصری سدر نمی‌رویاند (۱۶).

این کیفر را بدان جهت به آنان دادیم که کفران کردند، و مگر جز مردم کفرانگر را کیفر می‌کنیم (۱۷).
و ما بین آنان و دهکده‌های پر برکت قریه‌ها قرار دادیم، که یکدیگر را می‌دیدند، و مسافت بین آنها را به

اندازه هم کرده بودیم، گفتیم: در بین این شهرها شبها و روزها سیر کنید، در حالی که ایمن باشید (۱۸).
گفتند: پروردگار ما بین سفرهای ما فاصله زیاد قرار داده، و به خود ستم کردند، پس آن چنان هلاکشان

کردیم که داستان آیندگان شدند، و آن چنان متفرقشان کردیم که ما فوق آن تصور ندارد، و در این آیت‌ها است برای هر پر صبر و پر شکری (۱۹).

ابلیس وعده خود را در باره آنان عملی کرد، او را پیروی کردند، مگر طایفه‌ای از مؤمنان (۲۰).
با اینکه ابلیس سلطنتی بر آنان نداشت، بلکه ما می‌خواستیم مؤمنین به آخرت را، از کسانی که در باره آن شک دارند متمایز کنیم، و پروردگار تو بر هر چیزی آگاه است (۲۱).

بیان آیات [بیان آیات مربوط به نعمت‌هایی که خداوند به داوود و سلیمان (علیه السلام) موهبت فرموده بود]

این آیات به پاره‌ای از داستانهای داوود و سلیمان، و نعمت‌هایی که به ایشان موهبت فرموده بود، اشاره می‌کند، و می‌فرماید: چگونه کوه‌ها و مرغان را برای داوود مسخر کردیم، و آهن را در دستش نرم ساختیم، و چگونه باد را در فرمان سلیمان در آوردیم، که صبحگاهان مسیر یک ماه را می‌پیمود و عصرگاهان نیز مسیر یک ماه را و جن را برایش مسخر کردیم که هر چه او می‌خواست از محرابها و تمثالها و غیر آن برایش می‌ساختند. آنگاه داوود و سلیمان را دستور می‌دهد به اینکه به شکرانه این مواهب عمل صالح کنند. و آن دو بندگانی شکور بودند.

سپس به داستان سبأ اشاره می‌کند، که خدا به آنان دو تا بهشت در طرف راست و چپ شهر داده بود، تا با عواید آنها زندگی مرفهی داشته باشند، ولی به جای شکر خدا، نعمت او را کفران نموده از ادای شکرش سر باز زدند، و خداوند سیل عرم را به سویشان گسیل داشت، و در نتیجه دو قسمت باغستانهای راست و چپ محل از بین رفتند و در نتیجه مایه آبادی محلشان از بین رفت، و خود مردم آن چنان متفرق شدند، که اثری از ایشان نماند، تنها قصه‌هایی از آنان به جای ماند، همه اینها به خاطر کفران نعمت، و اعراضشان از شکر بود، و خداوند جز مردم کفران‌گر را کیفر نمی‌کند.

و وجه اتصال این داستانها به آیات قبل، که در باره معاد بحث می‌کرد، این است که خدا مدبر امور بندگان خویش است، ولی از آنجایی که بندگان او در دنیا فرو رفته در انواع نعمتهای مادی هستند، لذا معلوم نمی‌شود که کدام یک شکر منعم خود را بجا آوردند، و کدام یک کفران نمودند، و چون در نشانه دنیا امتیازی بین این دو طائفه نیست، پس باید حتما نشانه دیگر باشد، تا در آنجا کفور از شکور ممتاز گردد.

﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُدَ مِنَّا فَضْلًا يَا جِبَالُ أَوِّبِي مَعَهُ وَالطَّيْرَ وَالنَّارُ لَهُ الْوَحْدِيدُ﴾

کلمه «فضل» به معنای عطیه است. و کلمه «اوبی» امر از مصدر تاویب است، و «تاویب» از ماده «اوب» - برگشتن» به معنی ترجیع است و در این جا به معنای چهچه صوت در تسبیح نمودن است، به دلیل اینکه در جای دیگر فرموده: ﴿إِنَّا سَخَّرْنَا الْجِبَالَ مَعَهُ يُسَبِّحْنَ

بِالْعَشِيِّ وَالْإِشْرَاقِ وَالطَّيْرِ مَحْشُورَةً كُلُّ لَهُ أَوَّابٌ^۱.

کلمه «طیر» عطف بر محل جبال است، چون کلمه جبال که در ظاهر مخاطب و منادی است، و به همین جهت به صدای پیش خوانده می شود، در واقع مفعول تسخیری است که با همین خطاب صورت گرفته است، و معنای جمله در واقع این است که ما با خطاب خود جبال و طیر را مسخر او کردیم، و معلوم است که در این معنا جبال و طیر مفعول تسخیرند، باری اگر چه جبال را به خاطر حرف ندا با صدای پیش می خوانیم طیر را با صدای بالا می خوانیم، چون عطف است بر واقع جبال، که آن نیز منصوب است.

از همین جا روشن می شود، بطلان قول بعضی از مفسرین که گفته اند: کلمه «اوب» به معنای سیر، است. بعضی^۲ از مفسرین آیه را چنین معنا کرده اند که: خداوند کوهها را برای داوود مسخر کرده بود، که هر جا او می رود آنها نیز با او بروند و ما گفتیم که: کلمه «اوب» به معنای برگشتن است، و مراد این است که چون داوود تسبیح می گفت، کوهها و مرغان با وی هم آواز می شدند، نه اینکه با او به راه می افتادند.

﴿يَا جِبَالَ أَوْبِي مَعَهُ وَالطَّيْرُ﴾ این جمله بیان فضلی است که خدا به داوود داد، و در این جمله خطابی که به کوهها و مرغان شده - که به آن خطاب مسخر شدند - در جای تسخیر قرار گرفته، و بیان می کند: عطیه ای که ما به داوود دادیم این بود که با چنین خطابی کوهها و مرغان را مسخر وی کردیم، و این گونه تعبیر از قبیل به کار بردن سبب در جای مسبب است، و معنایش این است که ما کوهها را مسخر او کردیم، تا با او هم آواز شوند، و مرغان را نیز این آن معنایی است که از تسخیر جبال و طیر برای داوود به دست می آید، هم چنان که آیه ۱۹ سوره - ص که در بالا نقل شده نیز به آن اشاره می کند.

﴿وَالنَّالَةَ الْحَدِيدَ﴾ یعنی ما آهن را با همه صلابت و سختی اش برای او نرم کردیم.

﴿أَنْ إِعْمَلَ سَابِغَاتٍ وَقَدَّرَ فِي السَّرْدِ...﴾

کلمه «سابغات» جمع سابغة است، که به معنای زره فراخ است. و کلمه «سرد» به معنای بافتن زره است. و اینکه فرمود: «﴿قَدَّرَ فِي السَّرْدِ﴾ در بافتن زره تقدیری بگیر» معنایش این است که حلقه های زره را اندازه گیری کن، تا با هم مناسب شوند. و جمله «ان اعمل...»

^۱ ما کوهها را چنان مسخر کردیم که شام و صبح با او تسبیح می گفتند و نیز مرغان را که همه نزدش جمع شده می خواندند. -

ص، آیه ۱۹

^۲ فخر رازی، ج ۲۵، ص ۲۴۴.

یک نوع تفسیر است برای جمله ﴿وَأَلْنَا لَهُ الْهَدْيَ﴾.

﴿وَأَعْمَلُوا صَالِحاً إِنِّي بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾ معنای این جمله فی نفسه و از نظر خود جمله روشن است، چون می فرماید: عمل صالح کنید، که من به آنچه می کنید بینا هستم، ولی از نظر اینکه در سیاقی قرار دارد که می خواهد فضل را بیان کند، و نعمت هایی که به داوود داده بر شمارد، از این رو معنای امر به شکر را افاده می کند، گویا فرموده «ما به داوود گفتیم: به شکرانه این نعمتها، تو و قومت باید عمل صالح کنید».

﴿وَلِسُلَيْمَانَ الرِّيحَ غَدُوها شَهْرًا وَرَوَّاحَهَا شَهْرًا...﴾

یعنی ما برای سلیمان باد را در شعاع یک ماه راهی که انسانها طی می کنند مسخر کردیم، به طوری که مسیر «غدو» یعنی از اول روز تا ظهر آن یک ماه باشد، و مسیر «رواح» یعنی از ظهر تا به عصرش نیز یک ماه باشد، و در نتیجه از صبح تا به غروب دو ماه مسافت را طی کند.

﴿وَأَسَلْنَا لَهُ عَيْنَ الْقَاطِرِ﴾ کلمه «اسلنا» از مصدر اساله است که باب افعال از سیلان به معنای جریان است، و کلمه «قَطِر» به معنای مس است. و معنای جمله این است که ما معدن مس را مانند آب برای او روان و جاری کردیم.

﴿وَمِنَ الْجِنَّةِ مَن يَعْمَلُ بَيْنَ يَدَيْهِ بِإِذْنِ رَبِّهِ﴾ یعنی و جمعی از طایفه جن - چون بعدا فعل جمع به آنها نسبت داده، می فرماید: ﴿يَعْمَلُونَ لَهُ﴾، پس معلوم می شود جمعی از جن بوده اند - که نزد او و به اذن پروردگار او کار می کردند، چون خدا آنها را مسخر وی کرده بود. ﴿وَمَنْ يَزِغْ مِنْهُمْ عَنْ أَمْرِنَا﴾ یعنی و هر یک که از امر ما منحرف می شدند، و اطاعت سلیمان نمی کردند، ﴿نَذِقْهُ مِنْ عَذَابِ السَّعِيرِ﴾ از عذاب آتش به وی می چشاندیم. از ظاهر سیاق بر می آید که مراد از عذاب سعیر عذاب آتش دنیا بوده، نه آخرت، و از ظاهر الفاظ آیه بر می آید که: همه طوایف جن مسخر وی نبوده اند، بلکه بعضی از جن مسخرش بوده اند.

﴿يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِنْ مَحَارِبٍ وَ تَمَائِيلَ وَ جِفَانٍ كَالْجَوَابِ وَ قُدُورٍ رَاسِيَاتٍ...﴾

کلمه «محارِب» جمع محراب است، که به معنای نمازگاه و محل عبادت است. کلمه «تمائیل» جمع تمثال است، که به معنای مجسمه از هر چیز است و کلمه «جفان» جمع جفنه است، که به معنای کاسه طعام است، و کلمه «جواب - جوابی»، جمع جابیه است، که به معنای حوضی است که آب در آن جمع شود، و کلمه «قدور» جمع قدر است، که به معنای دیگ طعام است، و «راسیات» به معنای ثابت و پا بر جا است. منظور این است که دیگهایی که جن برای سلیمان درست می کرده اند، به قدری بزرگ بوده اند که قابل نقل و

انتقال نبوده، و هر یک در جای خود ثابت بوده است.

﴿اعْمَلُوا آلَ دَاوُدَ شُكْرًا﴾ این جمله خطاب به سلیمان، و سایر افراد دودمان داوود است که با سلیمان بودند، به ایشان می‌فرماید خدا را بندگی کنند، تا شکر او را به جای آورده باشند. ﴿وَقَلِيلٌ مِّنْ عِبَادِيَ الشَّكُورُ﴾ این جمله یا می‌خواهد مقام شاکران را بالا ببرد، و بفرماید کسانی که خدا را همواره شکر بگویند، اندکند تنها افراد انگشت شمار و معدودی از آنان چنینند، و یا می‌خواهد حکم قبلی را تعلیل کند، و بفرماید: این که به شما آل داوود گفتیم شکر بگزارید، برای این است که خواستیم عده شکرگزاران زیاد شوند، چون شکرگزاران، خیلی کم هستند پس عده آنها را زیاد کنید.

﴿فَلَمَّا قَضَيْنَا عَلَيْهِ الْمَوْتَ مَا دَلَّهُمْ عَلَىٰ مَوْتِهِ إِلَّا دَابَّةُ الْأَرْضِ تَأْكُلُ مِنسَأَتَهُ﴾

مراد از ﴿دَابَّةُ الْأَرْضِ﴾ به طوری که در روایت آمده - حشره معروف به موربانه است، که چوبها و پارچه‌ها را می‌خورد، و مراد از «منسأة» عصا است، و اینکه فرموده: ﴿فَلَمَّا خَرَّ تَبَيَّنَتِ الْجِنُّ أَن لَّو كَانُوا يَعْلَمُونَ الْغَيْبَ مَا لَبِثُوا فِي الْعَذَابِ الْمُهِينِ﴾ کلمه «خر» از خرور است، که به معنای به خاک افتادن است.

از سیاق استفاده می‌شود که سلیمان در حالی که تکیه به عصا داشته، از دنیا رفته، و کسی متوجه مردنش نشده، و هم چنان در حال تکیه به عصا بوده، و از انس و جن کسی متوجه واقع مطلب نبوده، تا آنکه خداوند موربانه‌ای را مامور می‌کند، تا عصای سلیمان را بخورد، و عصا از کمر بشکند، و سلیمان به زمین بیفتد، آن وقت مردم متوجه شدند، که وی مرده است، و جن به دست آورد و گفت ای کاش علم غیب می‌داشت، چون اگر علم به غیب می‌داشت، تا به امروز در باره مرگ سلیمان در اشتباه نمی‌ماند، و این عذاب خوار کننده را بیهوده تحمل نمی‌کرد.

داستان قوم «سبا» که متنعم بودند و کفران نمودند و هلاک و نابود گشتند

﴿لَقَدْ كَانَ لِسَبَإٍ فِي مَسْكَنِهِمْ آيَةٌ جِئَانِ عَن يَمِينٍ وَشِمَالٍ...﴾

مردم سبا قومی قدیمی از عرب بودند، که در یمن زندگی می‌کردند، و نام سبا - به طوری که گفته‌اند - نام پدر بزرگ ایشان، سبا پسر یشجب، پسر یعرب پسر قحطان است، و منظور از جمله ﴿عَن يَمِينٍ وَشِمَالٍ﴾ سمت راست و چپ آبادی ایشان است.

﴿كُلُوا مِن رِّزْقِ رَبِّكُمْ﴾ در این جمله امر می‌کند رزق پروردگارتان را از این دو مزرعه بخورید، و این کنایه است از اینکه این دو مزرعه از جهت حاصلخیزی تمامی اقتصاد آن مردم را اداره می‌کرده، آنگاه بعد از امر به خوردن رزق، امر به شکر پروردگار می‌کند، که چنین نعمتی و رزقی مرحمت کرده، و چنین سرزمینی به آنها داده ﴿بَلَدَةٌ طَيِّبَةٌ وَرَبُّ غَفُورٌ﴾ شهری

پاکیزه و ملایم طبع، و حاصلخیز، و پروردگاری آمرزنده، که بسیار می‌آمرزد، و با یک گناه و دو گناه و ده گناه بنده خود را مؤاخذه نمی‌نماید.

﴿فَاعْرُضُوا فَاَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ سَيْلَ الْعَرَمِ وَبَدَّلْنَاهُمْ بِجَنَّتَيْهِمْ جَنَّتَيْنِ ذَوَاتِيْ اُكْلٍ خَمْطٍ وَاَثَلٍ وَشَيْءٍ مِّنْ سِدْرٍ قَلِيْلٍ﴾ کلمه «عرم» به معنای سد در مقابل رودخانه است، که آب را حبس می‌کند. بعضی^۱ دیگر گفته‌اند: به معنای باران سیل‌زا می‌باشد، بعضی^۲ دیگر به معنای دیگری گفته‌اند. و کلمه «اکل» - به دو ضمه - به معنای هر میوه‌ای است که برای انسان ماکول باشد. و کلمه «خمت» - به طوری که گفته‌اند - : به معنای هر گیاهی است که کمی تلخ مزه باشد، و هر چه بگذرد، تلخ‌تر شود. و کلمه «اثل» به معنای گیاه معروف طرفاء است و بعضی^۳ گفته‌اند شبیه طرفاء است ولی از آن بزرگتر است و بار و میوه ندارد، و کلمه «سدر» هم معنایش معروف است. و دو کلمه «اثل» و «شئ» عطف بر «اکل» هستند، نه عطف بر «خمت».

و معنای آیه این است که: مردم سبا از شکر خدا و عبادت او که بدان مامور شده بودند، روی گردانیدند، و ما هم کیفرشان کردیم یعنی سیل عرم را فرستادیم تا همه شهر و باغات و مزارع آن را غرق کند، و به جای آن دو بهشت، دو سر زمین بگذارد، که طرفاء و گیاهان تلخ و بوته سدر از آن سر در آورد.

﴿ذٰلِكَ جَزٰیْنَاهُمْ بِمَا كَفَرُوْا وَهَلْ نُّجٰزِيْ اِلَّا الْكَفُوْرَ﴾

کلمه «ذلک» اشاره به مطلبی است که قبلاً ذکر کرد، یعنی فرستادن سیل و تبدیل دو بهشت به دو سر زمین کذایی، و کلمه «ذلک» در تقدیر و در محل نصب است، تا مفعول دوم «جزیناهم» باشد، و تقدیر آن «جزیناهم ذلک» است. و به طوری که گفته‌اند - : فرق است بین جزاء، و مجازات، چون مجازات تنها در شر استعمال می‌شود، ولی جزاء در خیر و شر هر دو استعمال می‌شود.

و معنای آیه این است که ما به مردم سبا چون کافر شدند، و از شکر ما اعراض کردند، و یا در مقابل کفرشان این چنین جزاء دادیم و ما جزای بد نمی‌دهیم، مگر کسی را که بسیار کفران نعمت‌های ما کند.

﴿وَجَعَلْنَا بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ الْقَرْيٰۤاتِ الَّتِيْ بَارَكْنَا فِيْهَا قَرْيٰۤا ظٰهِرَةً...﴾

ضمیر «بینهم» به مردم سبا بر می‌گردد، و سیاق کلام سیاق تکمیل داستان ایشان

^۱ تفسیر کشاف، ج ۳، ص ۵۷۶.

^۲ تفسیر کشاف، ج ۳، ص ۵۷۶.

^۳ تفسیر کشاف، ج ۳، ص ۵۷۶.

است، و جمله مورد بحث عطف است بر جمله ﴿كَانَ لِسَبَا﴾ و مراد از قرایی که فرموده (در آن برکت نهادیم، قرای شام است، و مراد از اینکه فرموده: قرایی ظاهره بود، این است که نزدیک به هم و پشت سر هم قرار داشتند، به طوری که از این قریه آن قریه دیده می شد.

﴿وَقَدَرْنَا فِيهَا السَّيْرَ﴾ یعنی سیر در آن قراء را به نسبتی متناسب قرار دادیم، نه مختلف، به طوری که نسبت مسافت بین اولی و دومی، برابر بود با نسبت مسافتی که بین دومی و سومی بود، ﴿سِيرُوا فِيهَا لِيَالِي وَ أَيَّاماً آمِنِينَ﴾ در این جمله کلمه قول در تقدیر است، و تقدیر آن «قلنا سیروا...» است، یعنی و به ایشان گفتیم که: در این قریه‌ها سیر کنید، در حالی که ایمن باشید، اگر خواستید در روز گردش کنید، و اگر خواستید در شب، و خلاصه معنا، این است که آن چنان امنیت در این قراء برقرار کردیم، که سیر شب و روز در آنها فرقی نداشت، هر وقت می خواستند می توانستند با آرامش خاطر به سیر پردازند.

﴿فَقَالُوا رَبَّنَا بَاعِدْ بَيْنَ أَسْفَارِنَا وَ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ...﴾

یعنی ما این نعمتها را در اختیار آنان قرار دادیم، میوه‌های فراوان، و نزدیکی قریه‌ها به یکدیگر و امنیت راهها و آسانی سیر و فراخی زندگی، از زیادی نعمت ملول شده، و به تنگ آمدند و گفتند: پروردگارا بین سفرهای ما دوری بینداز، یعنی سفرهایمان را طولانی کن، تا مسافتهای دور برویم، و بار سفر دور ببندیم، بیابانها و بادیه‌ها بپیماییم، و این کفران و طغیانی بود از ایشان، همان طور که بنی اسرائیل کفران و طغیان کرده، از من و سلوی به ستوه آمدند، و تقاضای سیر و پیاز کردند.

کوتاه سخن اینکه خداوند نعمت را بر آنان تمام کرد، هم در سفر که سفرهایشان را کوتاه و راههایشان را امن و نعمت را فراوان کرد، و هم در حضر، و انتظار داشت که شکر نعمتهایش را به جا آورند، ولی آنان کفران نعمت کردند، هم در سفر، و هم در حضر، خداوند هم در عذابی که خودشان خواستند شتاب نمود، شهرها و دیارشان را خراب، و جمعیشان را پراکنده ساخت.

و بنابراین جمله ﴿رَبَّنَا بَاعِدْ بَيْنَ أَسْفَارِنَا﴾ پیشنهاد عذابی بود، که خود آنان کردند، البته پیشنهاد ضمنی، چون معنای کلامشان مستلزم همین بود که شهرها و دیارشان ویران گردید. ﴿وَ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ﴾ و با ارتکاب گناهان به خود ستم کردند.

﴿فَجَعَلْنَاهُمْ أَحَادِيثَ وَ مَرْفَأَهُمْ كُلَّ مُمَزَّقٍ﴾

یعنی ما عینی و اثری از آنان باقی نگذاشتیم، و جز داستان‌ها چیزی از ایشان باقی نگذاشتیم. اسمایی شدند، بدون مسمی، و جز در وهم متوهم، و خیال متخیل، وجودی برایشان

نماند، نه دیگر شهر سبایی ماند و نه قرایی و نه مردمی از آنان فقط سخنی و حکایتی از ایشان به جای ماند، و حتی اجزای وجودشان را هم متفرق کردیم، به طوری که دو جزء از اجزای آنان متصل به هم باقی نماند، تکه‌های خرد و کلانشان از هم جدا شد، و بعد از آنکه مجتمعی نیرومند و دارای شوکت بودند، غباری شدند، که حتی شبیحی هم از ایشان نماند، و برای نسلهای بعدی ضرب المثل شدند، که هر موجود نابود شده و تار و پود از دست داده را به آنان تشبیه کنند، و بگویند: «تفرقوا ایدای سبا - آن چنان متلاشی شدند که نعمت و قدرهای مردم شهر سبا شد».

﴿إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ﴾ - یعنی در این داستانها که از قوم سبا نقل کردیم، اندرزها و آیت‌ها است، برای هر کسی که در راه خدا صبر بسیار داشته باشد، و شکرش در برابر نعمتهای بی شمار خدا نیز زیاد باشد، و از شنیدن و خواندن این آیات استدلال کند بر اینکه بر انسان واجب است که پروردگار خود را از در شکر عبادت کند، و نیز بر اینکه در ما و رای این زندگی، روز بعثی هست، که در آن روز زنده می‌شود و به خاطر اعمالش مجازات می‌شود.

﴿وَلَقَدْ صَدَقَ عَلَيْهِمْ إِبْلِيسُ ظَنَّهُ فَاتَّبَعُوهُ إِلَّا فَرِيقًا مِّنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾

یعنی ابلیس آرزو و پندار خود را در باره آنان محقق کرد و به کرسی نشاند، و یا معنایش این است که شیطان ظنی و پنداری که در باره آنان داشت، محقق یافت، چون شیطان در باره تمامی ابنای بشر این آرزو و این پندار را دارد که همگی آنان را گمراه کند، چون خودش گفته: «﴿لَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ﴾ - همه ایشان را گمراه می‌کنم»، و نیز گفته: «﴿وَلَأُضِلَّنَّهُمْ﴾» و باز وعده داد که «﴿وَلَا تَجِدُ أَكْثَرَهُمْ شَاكِرِينَ﴾» - و اکثر آنان از شکرگزاران نباشند». ﴿فَاتَّبَعُوهُ إِلَّا فَرِيقًا مِّنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾ این جمله بیان همان صدق ظن است.

و از اینجا معلوم می‌شود که ضمیر جمع در کلمه «علیهم»، در این جمله، و همچنین در آیه بعدی، به عموم مردم بر می‌گردد، نه تنها به قوم سبا، هر چند که آیه شریفه به خصوص آنان منطبق است.

﴿وَمَا كَانَ لَهُ عَلَيْهِمْ مِنْ سُلْطَانٍ إِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يُّؤْمِنُ بِالْآخِرَةِ مِمَّنْ هُوَ مِنْهَا فِي شَكٍّ﴾

از ظاهر سیاق بر می‌آید که مراد از این آیه این است که شیطان ایشان را مجبور به گمراهی نکرد، که به اجبار او را پیروی کنند تا در نتیجه معذور باشند، بلکه خود آنان به سوء اختیارشان شیطان را پیروی کردند، و این خودشان بودند که پیروی او را اختیار نموده، او هم

بر آنان مسلط گردید، نه اینکه اول او بر ایشان مسلط شده، و آنان به حکم اجبار پیرویش کرده باشند. هم چنان که در جای دیگر فرموده: ﴿إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ إِلَّا مَنْ اتَّبَعَكَ مِنَ الْغَاوِينَ﴾^۱ و نیز از ابلیس حکایت کرده که در قیامت می گوید: ﴿وَمَا كَانَ لِي عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ إِلَّا أَنْ دَعَوْتُكُمْ فَاسْتَجَبْتُمْ لِي فَلَا تَلُمُونِي وَلَا تَلُمُوا أَنْفُسَكُمْ﴾^۲.

پیروی از شیطان اختیاری بوده و معیاری برای تمیز مؤمن به آخرت از شاک در آن است

و منشا پیرویشان از شیطان شکی است که در باره مساله آخرت دارند، و آثارش که همان پیروی شیطان است ظاهر می شود. پس اینکه خدای تعالی به ابلیس اجازه داد تا به این مقدار، یعنی به مقداری که پای جبر در کار نیاید، بر ابنای بشر مسلط شود، برای همین بود که اهل شک از اهل ایمان متمایز و جدا شوند، و معلومشان شود چه کسی به روز جزا ایمان دارد، و چه کسی ندارد، و این باعث سلب مسئولیتشان در پیروی شیطان نمی شود، چون اگر پیروی کردند به اختیار خود کردند، نه به اجبار کسی.

پس اینکه کلمه «من» بر سر سلطان آورد، و فرمود: ﴿وَمَا كَانَ لَهُ عَلَيْهِمْ مِنْ سُلْطَانٍ﴾ برای این است که تمامی سلطانها را سلب کند. ﴿إِلَّا لِنَعْلَمَ﴾ منظور از این علم، رفع جهل نیست، که بگویی در خدا محال است، بلکه منظور متمایز کردن است و معنایش این است که: «این کار را کردیم تا فلان و بهمان را از هم جدا کنیم». ﴿إِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يُؤْمِنُ بِالْآخِرَةِ مِمَّنْ هُوَ مِنْهَا فِي شَكٍّ﴾ - شاهد این که گفتیم جمله «نعلم» به معنای «تمیز» است، کلمه «ممن - از کسی که» می باشد، چون اگر «نعلم» به معنای علم متعارف بود، احتیاج به این کلمه نبود، و چون آورده معنایش این است که: «مگر آنکه مشخص و جدا کنیم، کسی را که ایمان به آخرت دارد، از کسی که از آن در شک است».

و این جمله استثناء از سلطان ابلیس بر بندگان، و پیروی اختیاری آنان از وی است، می فرماید: «ابلیس بر بندگان سلطنت نداشته، مگر سلطنت از طریق پیروی اختیاری»، چیزی که هست، مستثنی یعنی (سلطنت از طریق پیروی اختیاری) از جمله برداشته شده، و در جایش غرض حاصل از آن نهاده شده، و آن «تمیز فلان از

^۱ بندگان من مجبور و محکوم تو نیستند، که تو بر آنان مسلط شوی مگر آنهایی که خودشان بخواهند در ضلالت پیرویت کنند. - حجر، آیه ۴۲.

^۲ به من چه که شما جهنمی شدید، من که بر شما مسلط نبودم، که مجبورتان کنم به گمراهی، تقصیر من جز این نبود که من شما را دعوت کردم، و شما به اختیار خود دعوتم را استجابت کردید، پس مرا ملامت مکنید، در عوض خود را ملامت کنید. - ابراهیم، آیه ۲۲.

بهمان است.»

و اگر در آیه مورد بحث ایمان و شک هر دو مقید به قید آخرت شده، برای این است

که تنها جلوگیری آدمی از نافرمانی خدا، و تنها وادارنده‌اش به اطاعت او، ایمان به آخرت است، نه ایمان به خدا و رسول جدای از ایمان به آخرت، هم چنان که خود خدای سبحان در جای دیگر فرموده: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَصِلُونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ بِمَا نَسُوا يَوْمَ الْحِسَابِ﴾^۱.

﴿وَرَبُّكَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ حَفِيظٌ﴾ یعنی خدا در باره هر چیزی علمی دارد که معلومش به خاطر فراموشی و یا سهو و یا غیر ذلک از دستش نمی‌رود، و فوت نمی‌شود، و این تحذیر و تهدیدی است از کفران و معصیت، و اندازی است برای اهل کفر و معصیت.

بحث روایتی [روایتی در باره مواهب خداوند به داود و سلیمان (علیه السلام) و داستان قوم سبا]

در کتاب کمال الدین به سند خود از هشام بن سالم، از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده، که در ضمن حدیثی که راجع به داستان داوود (علیه السلام) است، فرموده: داوود روزی از خانه بیرون شد تا زبور بخواند، و آن جناب هر وقت زبور می‌خواند هیچ کوهی و سنگی و مرغی نمی‌ماند، مگر آنکه او را پاسخ می‌گفت، و گفته او را دو باره تکرار می‌کرد^۲.

و در تفسیر قمی در ذیل آیه شریفه ﴿أَنْ إِعْمَلْ سَابِغَاتٍ﴾ روایت کرده که امام فرموده معنایش این است که به داوود گفتیم: زره بافی کن. ﴿وَقَدَّرْ فِي السَّرْدِ﴾ فرموده: یعنی میخ‌ها (سیم‌ها) ی آن را به یک اندازه ببر (تا وقتی حلقه‌اش می‌کنی حلقه‌ها هم قد باشند)، ﴿وَلَسَلِيمَانَ الرِّيحَ غَدُوُّهَا شَهْرٌ وَرَوَّاحُهَا شَهْرٌ﴾ فرمود: باد، تخت سلیمان را حمل می‌کرد، و آن را صبح تا مسافت یک ماه راه می‌برد، و عصر نیز تا مسافت یک ماه^۳.

و در کافی به سند خود از داوود بن حصین، و نیز از ابان بن عثمان، از فضل ابی العباس روایت کرده که گفت: به ابی جعفر عرض کردم: منظور از تمثال در آیه ﴿يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِنْ مَحَارِبٍ وَ تَمَائِيلٍ وَ جِفَانٍ كَالْجَوَابِ﴾ چیست؟ آیا مجسمه زنان و مردان است؟ فرمود: نه، منظور تمائیل مردان و زنان نیست، بلکه تمثال درخت و امثال آن است^۴.

و در همان کتاب از بعضی از علمای شیعه آمده که او بدون ذکر سند از هشام بن

^۱ کسانی که مردم را از راه خدا گمراه می‌سازند، عذاب شدیدی دارند، به خاطر اینکه روز حساب را فراموش کردند. - ص، آیه ۲۶.

^۲ کمال الدین، ج ۲، ص ۵۲۴، ح ۶.

^۳ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۹۹.

^۴ فروع کافی، ج ۶، ص ۴۷۶، ح ۳.

حکم روایت کرده، که گفت: حضرت ابو الحسن موسی بن جعفر (علیه السلام) به من فرمود: ای هشام! خداوند اقلیت بشر را مدح کرده، که فرموده: ﴿وَقَلِيلٌ مِّنْ عِبَادِيَ الشَّكُورُ﴾^۱.
مؤلف: این معنا در عده‌ای روایات دیگر نیز آمده، و با یکی از دو معنایی که در تفسیر آیه گفته شد منطبق است.

و در کتاب علل به سند خود از حضرت ابی جعفر (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: سلیمان بن داوود به جن دستور داد تا قبه‌ای از شیشه برایش بسازند، روزی در بینی که در آن قبه تکیه به عصای خود داده بود، و به لشکر جن خود تماشا می‌کرد، که چطور او را نگاه می‌کنند، که ناگهان نظرش از لشکریان به سویی دیگر افتاد، مردی را دید که در قبه اوست، پرسید: تو کیستی؟ گفت: من آنم که نه رشوه می‌پذیرم، و نه از ملوک پروایی دارم، من ملک الموتم، پس او را قبض روح کرد، در حالی که هم چنان سر پا ایستاده، و تکیه به عصای خود داشت، و جن او را تماشا می‌کردند.

آنگاه فرمود: یک سال تمام برای او کار کردند، به گمان اینکه او زنده است، تا آنکه خدای عز و جل حشره موریانه را مامور کرد، تا عصای او را خورد، همین که سلیمان به زمین افتاد، آن وقت جن فهمیدند که اگر غیب می‌دانستند، یک سال تمام بیهوده در غذایی خوار کننده نمی‌ماندند، (تا آخر حدیث)^۲.

مؤلف: در اینکه بعد از مرگ یک سال تکیه به عصا باقی ماند، روایات دیگری از شیعه و سنی آمده است. و در مجمع البیان در حدیثی از فروة بن مسیك آمده، که گفت: از رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) پرسیدم: سبا مرد بوده یا زن؟ فرمود مردی از عرب بود که ده فرزند داشت، که شش تن از آنان تیامن کردند، (یعنی در یمن سکونت نمودند)، و چهار تن دیگر تشاوم کردند، (یعنی در سرزمین شام منزل گزیدند)، اما آن شش نفر که در یمن منزل کردند، ازد، کنده، مذحج، اشعرون، انمار، و حمیر بودند، در این جا مردی پرسید انمار چیست؟ فرمود: قومی بودند که خثعم و بجیله از ایشان‌اند، و اما آن چهارتنی که در شام منزل گزیدند، عامله، خدام، لخم، و غسان بودند^۳.

مؤلف: این روایت را الدر المنثور هم از عده‌ای از صاحبان جوامع و سنن از آن جناب

^۱ اصول کافی، ج ۱، ص ۱۵، س ۱۱.

^۲ علل الشرائع، ص ۷۳، ح ۲، باب ۸۴.

^۳ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۸۶.

روایت کرده^۱.

و در کافی به سند خود از سدیر روایت کرده که گفت: مردی از امام صادق (علیه السلام) از این کلام خدای عز و جل پرسید که می‌فرماید: ﴿فَقَالُوا رَبَّنَا بَاعِدْ بَيْنَ أَسْفَارِنَا وَظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ...﴾ حضرتش در پاسخ فرمود: اینان قومی بودند که آبادیهایی پشت سر هم داشتند، به طوری که از این آبادی، آن آبادی را می‌دیدند، نهرهای روان، و اموال فراوان داشتند، و نعمت‌های خدای عز و جل را کفران نموده، عافیتی که خدا به ایشان داده بود تغییر دادند، خدا هم نعمت‌های خود را تغییر داد، چون خدا نعمتی را که به قومی می‌دهد تغییر نمی‌دهد، تا آنکه خود آن قوم وضع خود را تغییر دهند، پس سیل عرم را به سویشان سرازیر کرد، و آبادیهایشان را از هم پاشاند، و دیارشان را ویران ساخت، و اموالشان را از بین برد، و باغاتی را که داشتند به دو سرزمین مبدل کرد، که جز خوردنیهای تلخ، و بوته‌های اثل، و مختصری سدر، چیزی نداشت، آنگاه خدای تعالی فرمود: ﴿ذَلِكَ جَزَيْنَاهُمْ بِمَا كَفَرُوا وَهَلْ نُجَازِي إِلَّا الْكَفُورَ﴾^۲.

مؤلف: در عده‌ای روایات وارد شده که آن قریه‌ها که خدا برکت در آنها نهاده، اهل بیت رسول خدایند (صلی الله علیه و آله و سلم) و آن قریه‌ها که پشت سر هم قرار دارند، واسطه‌های بین اهل بیت و مردمند، یعنی علمایی که احادیث اهل بیت و غیر از ایشان را در سینه خود حمل می‌کنند، و این روایات متعرض باطن قرآن است، نه تفسیر آن.

^۱ الدر المثور، ج ۵، ص ۲۳۱.

^۲ کافی، ج ۸، ص ۳۲۳، ح ۵۹۶.

﴿قُلْ ادْعُوا الَّذِينَ زَعَمْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ لَا يَمْلِكُونَ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ فِي السَّمَاوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ وَمَا لَهُمْ فِيهِمَا مِنْ شِرْكٍَ وَمَا لَهُ مِنْهُمْ مِنْ ظَهِيرٍ ۲۲ وَلَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ عِنْدَهُ إِلَّا لِمَنْ أَذِنَ لَهُ حَتَّىٰ إِذَا فُزِعَ عَنْ قُلُوبِهِمْ قَالُوا مَاذَا قَالَ رَبُّكُمْ قَالُوا الْحَقُّ وَهُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ ۲۳ قُلْ مَنْ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ قُلِ اللَّهُ وَإِنَّا أَوْ إِيَّاكُمْ لَعَلَىٰ هُدًىٰ أَوْ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ ۲۴ قُلْ لَا تُسْئَلُونَ عَمَّا أَجْرَمْنَا وَلَا نَسْتَسْئَلُ عَمَّا تَعْمَلُونَ ۲۵ قُلْ يَجْمَعُ بَيْنَنَا رَبُّنَا ثُمَّ يَفْتَحُ بَيْنَنَا بِالْحَقِّ وَهُوَ الْفَتَّاحُ الْعَلِيمُ ۲۶ قُلْ أَرُونِي الَّذِينَ أَلْحَقْتُمْ بِهِ شُرَكَاءَ كَلَّا بَلْ هُوَ اللَّهُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ۲۷ وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِّلنَّاسِ بَشِيرًا وَنَذِيرًا وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ ۲۸ وَيَقُولُونَ مَتَىٰ هَذَا الْوَعْدُ إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ ۲۹ قُلْ لَكُمْ مِيعَادٌ يَوْمَ لَا تَسْأَلُونَ عَنْهُ سَاعَةً وَلَا تَسْتَقْدِمُونَ ۳۰﴾

ترجمه آیات

بگو: آن خدایان را که به جای خدا معبود خود پنداشته‌اید بخوانید، (آن وقت خواهید دید که) مالک حتی یک ذره در همه آسمانها و زمین نیستند، و در هیچ چیز شریک خدا نبوده، و احدی از آنها پشتیبان وی نیستند (۲۲).

و نزد خدا شفاعت سودی ندارد، مگر از کسی که به وی اجازه آن داده شود، تا آنکه فزع از

دل‌هایشان زایل شود، آن وقت می‌پرسند: پروردگار شما چه گفت؟ می‌گویند: حق گفت، و او بلند مرتبه و والاست (۲۳).

بگو: چه کسی شما را از آسمانها و زمین روزی می‌دهد؟ و خودت پاسخ بده: خدا، و بگو: من و یا شما بر طریق هدایت و یا در ضلالتی آشکاریم (۲۴).

بگو: اگر ما مجرم باشیم شما مسئول جرم ما نیستید، و اگر شما مجرم باشید، ما از آنچه شما می‌کنید بازخواست نمی‌شویم (۲۵).

بگو: پروردگار ما بین ما و شما جمع نموده، سپس به حق در بین ما داوری می‌کند، و او جدا کننده حق و باطل به دانایی است (۲۶).

بگو به من نشان دهید آن خدایان موهومی که به خدا ملحق کرده و شرکای او پنداشتید، ابداء، نمی‌توانید نشان دهید، بلکه خدا عزیز و حکیم است (۲۷).

ما تو را نفرستادیم مگر برای اینکه از خطا و گناه بازمانداری، و نیز نویدبخش و بیم‌رسان باشی، و لیکن بیشتر مردم نمی‌دانند (۲۸).

و می‌گویند: این وعده چه وقت است اگر راست می‌گویید؟ (۲۹).

بگو میعاد شما روزی معین است، که نه ساعتی آن را می‌توانید تاخیر بیندازید، و نه جلو (۳۰).

بیان آیات [ابطال الوهیت مشرکین با استدلال به اینکه آنها دعای کسی را اجابت می‌کنند]

این آیات بیانگر مساله توحید است، و پیرامون آن احتجاج می‌کند.

﴿قُلِ ادْعُوا الَّذِينَ زَعَمْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ لَا يَمْلِكُونَ مِنْفَالِ ذَرَّةً...﴾

رسول گرامی خود (صلی الله علیه وآله و سلم) را امر می‌کند: باز بر ابطال الوهیت آلهه آنان احتجاج و استدلال کند. به اینکه اینها قدرت ندارند دعای کسی را مستجاب کنند، و بنابراین معنای جمله ﴿قُلِ ادْعُوا الَّذِينَ زَعَمْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ﴾ این است که به ایشان بگو: آن خدایانی را که پنداشته‌اید به جای خدا معبود شمایند، بخوانید. و بنابراین، دو مفعول کلمه «زعمتم» حذف شده، چون سیاق بر آن دو دلالت داشته، (و تقدیر آن پنداشتید آنها را که معبود می‌باشند) و منظور از خواندن آنها حاجت خواستن از آنها است.

و جمله ﴿لَا يَمْلِكُونَ مِنْفَالِ ذَرَّةً فِي السَّمَاوَاتِ وَ لَا فِي الْأَرْضِ﴾ در جای جواب قرار گرفته، گویا شخصی پرسیده: اگر مشرکین خدایان خود را بخوانند، چه می‌شود؟ فرموده: هیچ حاجتی از ایشان را استجابت نمی‌کنند، چون مالک حتی سنگینی و وزن یک ذره در همه

آسمانها و زمین نیستند، و اگر مالک بودند، به همان مقدار می توانستند استعجابت کنند، و ربوبیت و الوهیت تمام نمی شود، مگر به مالک بودن رب و اله حوائج آدمی را، باید خود معبود و اله مالک حاجت آدمی باشد، تا آن را به آدمی بدهد، و تملیک آدمی کند، و به آدمی انعام کند، و در مقابل مستحق عبادت و شکر نعمت شود، و آدمی او را عبادت کند، تا ادای شکرش کرده باشد، و اما وقتی مالک کوچکترین حاجت آدمی نباشد، پس نه رب می تواند باشد، و نه اله.

﴿وَمَا لَهُمْ فِيهِمَا مِنْ شِرْكٍَ﴾ ملکی که در جمله قبلی نفی شد، و فرمود: «بتها مالک چیزی نیستند»، ملک مطلق است، که بر همه موجودات منبسط و گسترده است، و ملکی که در جمله مورد بحث نفی شده ملک محدود و جزئی است، که گسترده بر بعضی موجودات است، نه ملک کلی، که به دو قسم مشاع و مفروز تقسیم می شود.

و لیکن مشرکین، عالم را ملک مشترک و مشاع بین خدا و ارباب خود نمی دانستند، بلکه می گفتند: ملک هر ناحیه عالم مال یکی از خدایان است، و اما خدای سبحان مالک مالکها، و رب ارباب و آلهه است. بنابراین واجب می شود که این آلهه که از نظر آنان مالک همه عالمند، بتوانند دعای دعا کننده خود را مستجاب کنند، و از اینکه می بینیم مستجاب نمی کنند، پس می فهمیم که مالک نیستند، و در نتیجه ربوبیت و الوهیتی هم ندارند.

﴿وَمَا لَهُ مِنْهُمْ مِنْ ظَهِيرٍ﴾ به حکم جمله قبلی آلهه در آسمانها و زمین شرکتی با خدا نداشتند، و به حکم این جمله، خدا از بین این آلهه، یاور و معینی ندارد، چون هیچ موردی فرض نمی شود که خدا خودش به تنهایی از اداره آن عاجز بماند، و از همه آلهه یا از بعضی از آنها کمک و یاری بخواهد، چون اگر آلهه به این مقدار هم در عالم مؤثر بودند، که خدا را در تدبیر یاری کنند، باز می توانستند دعای دعا کننده خود را در اموری که یاورند مستجاب کنند، و چون می بینیم به هیچ وجه نمی توانند دعای خواننده خود را مستجاب کنند، می فهمیم که نه تنها مالک نیستند، بلکه کمک کار خدا هم نیستند.

پس از آنچه تا کنون گفته شد معلوم شد که: احتجاج آیه بر نفی مالک از راه مستجاب نکردن دعای دعا کنندگان در همه صورتهای سه گانه جریان دارد، یعنی صورتی که آلهه خود مالک آسمانها و زمین باشند، و ملکشان مطلق باشد، و صورتی که در مالکیت آسمانها و زمین با خدا شریک باشند، یعنی ملکشان مطلق نباشد، و صورتی که اصلاً مالک نباشند، ولی ظهیر و یاور خدا باشند. مشرک در باره آلهه خود هر یک از این سه صورت را قائل

باشد، آیه شریفه آن را ابطال می‌کند.

توضیح معنای اینکه فرمود: ﴿وَلَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ عِنْدَهُ إِلَّا لِمَنْ أَذِنَ لَهُ﴾

﴿وَلَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ عِنْدَهُ إِلَّا لِمَنْ أَذِنَ لَهُ﴾

مشرکین در باره آلهه خود قائل به شفاعت بودند، هم چنان که خدای تعالی عقیده آنان را در آیه ﴿هُؤُلَاءِ شُفَعَاؤُنَا عِنْدَ اللَّهِ﴾^۱ حکایت نموده است، و منظورشان از شفاعت، شفاعت در روز قیامت که قرآن آن را اثبات کرده، نبوده، چون به طور کلی مشرک اعتقاد به قیامت ندارد، بلکه مراد آنان شفاعت آلهه در دنیا بوده، که برای بر آورده شدن حوائج دنیایی، پرستندگان خود را نزد خدا شفاعت می‌کردند، و به این وسیله سعادت دنیایی آنان را تأمین، و اصلاح امورشان می‌کردند.

آیه شریفه این را نیز باطل نموده، می‌فرماید: آلهه، مخلوق و مملوک خدایند. آن هم مملوک از هر جهت. پس از پیش خود مالک شفاعتی نیستند، و چنین نیست که در این اثر مستقل از خدا باشند، مگر آنکه خدا چنین اجازه‌ای به آنها داده باشد، و چنین قدرتی را تملیک آنها کرده باشد. پس اصل شفاعت آلهه به فرضی هم که شفاعت داشته باشند با اذن خدا است.

﴿إِلَّا لِمَنْ أَذِنَ لَهُ﴾ - احتمال دارد حرف «لام» در کلمه «لمن» لام ملک باشد، و مراد از ﴿لِمَنْ أَذِنَ لَهُ﴾ ملائکه باشد، و معنی این باشد که: شفاعت فایده‌ای ندارد، مگر آنکه خداوند شفاعت را به شافع داده باشد، و به اذن او شفاعت کند. احتمال هم دارد لام مزبور لام تعلیل باشد، و آن وقت مراد از ﴿لِمَنْ أَذِنَ لَهُ﴾ صاحب حاجت بوده، و معنا چنین باشد: «شفاعت سودی نمی‌دهد، مگر برای آن صاحب حاجتی که خدا به شافع اجازه شفاعت در کار آنان داده باشد». در تفسیر کشاف گفته: این احتمال یعنی احتمال دوم وجه لطیفی است، و آیه را باید همین طور معنا کرد.^۲

از نظر ما نیز همین احتمال متعین است، برای اینکه ملائکه - به طوری که از کلام خدای تعالی بر می‌آید - واسطه‌هایی هستند برای انفاذ و اجرای اوامر الهی، چون می‌فرماید: ﴿لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ وَهُمْ بِأَمْرِهِ يَعْمَلُونَ﴾^۳ و نیز می‌فرماید: ﴿جَاعِلِ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا أُولَىٰ أَجْنَحَةٍ﴾^۴ و وساطت نامبرده خود نوعی از شفاعت است، که بیانش در جلد اول این کتاب گذشت.

^۱ اینها شفیعان مایند نزد خدا. - یونس، آیه ۱۸.

^۲ تفسیر کشاف، ج ۳، ص ۵۸۰.

^۳ از خدا در سخن پیشی نمی‌گیرند و به امر او عمل می‌کنند. - انبیاء، آیه ۲۷.

^۴ خدا ملائکه را رسولان بالدار خود کرد. - فاطر، آیه ۱.

و بنابراین ملائکه همه‌شان شفیع هستند، اما نه در هر امری، و برای هر کسی، بلکه در اموری که خدا اجازه داده باشد، و برای کسانی که باز خدا اجازه داده باشد، بنابراین اگر در آیه مورد بحث شفاعت را جز در صورت اذن نفی کرده، این نفی، با شفاعت صاحبان حاجت مناسب است، نه با شفیعان چون گفتیم شفیعان همیشه شفیع هستند، و هیچ وقت خالی از شفاعت نیستند، این صاحبان حاجتند که گاهی شفیعان اجازه شفاعت در حاجت آنان پیدا می‌کنند، و گاهی پیدا نمی‌کنند، پس آیه مورد بحث در معنای آیه ﴿وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنْ ارْتَضَى﴾^۱ است، نه در معنای آیه: ﴿مَا مِنْ شَفِيعٍ إِلَّا مِنْ بَعْدِ إِذْنِهِ﴾^۲.

تفسیر آیه: ﴿حَتَّىٰ إِذَا فُزِعَ عَنْ قُلُوبِهِمْ...﴾ که تذلل و خشیت ملائکه در مقابل خداوند را حکایت می‌کند و از آن، اختلاف مراتب ملائکه استفاده می‌شود

﴿حَتَّىٰ إِذَا فُزِعَ عَنْ قُلُوبِهِمْ قَالُوا مَاذَا قَالَ رَبُّكُمْ قَالُوا الْحَقُّ وَهُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ﴾

کلمه «فزع» ماضی مجهول از تفزيع است، و تفزيع به معنای از بين بردن فزع، و وحشت از دلهاست، و ضميرهای جمع که در آیه است - به طوری که از سياق بر می‌آید - به شفعاء، یعنی ملائکه بر می‌گردد. و لازمه جمله ﴿حَتَّىٰ إِذَا فُزِعَ عَنْ قُلُوبِهِمْ﴾ - با در نظر داشتن اینکه نتیجه و غایت است - این است که: چیزی در بين باشد که غایت و آخرش تفزيع قلوب و راحت شدن دلها باشد، و آن این است که دلها دچار فزع و اضطرابی ممتد، در انتظار امر خدای سبحان باشد، تا وقتی که با صدور امر خدا فزع دلها تمام شود. بنابراین آیه مورد بحث در معنای آیه ﴿وَلِلَّهِ يَسْجُدُ... وَالْمَلَائِكَةُ وَهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ يَخَافُونَ رَبَّهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ﴾^۳ خواهد بود، چون هم آیه مورد بحث و هم آیه سوره نحل هر دو برای ملائکه اثبات ترس و فزع می‌کنند.

و فزع به معنای تاجر و انقباض دل از ترس است، و مراد از سجده شان، سجده تذلل و ترسی است که از پروردگار و ما فوق خود دارند.

از همین جا روشن می‌شود، که مراد از فزع ملائکه، و برطرف شدن آن از ایشان، تذلل و احساس حقارتی است که دلهايشان را پر کرده، چون که خود را اسباب و شفعاء، و وسیله اجرای امر الهی می‌دانند، و همواره دل واپسی این را دارند که اوامر الهی بر طبق آنچه صادر شده، و خواسته، عملی بشود، و بر طرف شدن فزع ملائکه به این است که اوامر الهی را تحویل گرفته، و مشغول انجام آن بشوند، به طوری که از سراپای وجودشان چیزی

^۱ شفاعت نمی‌کنند مگر کسانی را که خدا بخواهد. - انبیاء، آیه ۲۸.

^۲ هیچ شفيعی نیست، مگر بعد از آنکه او اجازه داده باشد. - یونس، آیه ۳.

^۳ نحل، آیه ۴۵ و ۵۰.

جز انجام امر خدا

ظهور نکند، و بین خدا و انجام خواسته‌هایش، چیزی جز امرش واسطه نشده باشد، (دقت بفرمایید).
 و اگر فرع و تفریع را به دل‌های آنان نسبت داده، برای این است که دلالت کند بر اینکه آن چنان از خود
 بی خود، و از هر چیز دیگری منصرف هستند، که غیر از پروردگارشان به هیچ چیز دیگر توجه ندارند، و این
 بی توجهی هم چنان ادامه دارد، تا وقتی که فرع دلشان به امر الهی برطرف شود، که البته بدون درنگ و بلافاصله
 برطرف می‌شود، و تخلف پذیر هم نیست، چون امر الهی تعطیل و تاخیر نمی‌پذیرد، هم چنان که فرموده: ﴿إِنَّمَا
 أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾^۱ پس نظر به این معنا از آیه شریفه استفاده می‌شود، که ملائکه هم
 چنان در فرع هستند، تا با صدور امر الهی فزعشان زایل شود.

﴿قَالُوا مَاذَا قَالَ رَبُّكُمْ قَالُوا الْحَقَّ﴾

این جمله دلالت دارد بر اینکه ملائکه طوائفی مختلف و بسیارند، که بعضی از بعضی دیگر از امر الهی
 بعد از صدور آن و بعد از آنکه فرع از دل‌های پرشش کنندگان زایل شده باشد، می‌پرسند که چه فرموده. و اگر
 طوائف مختلف نبوده باشند بعد از صدور امر الهی، و زایل شدن فرع از دلها، باید همه آن امر را فهمیده باشند،
 نه اینکه طایفه‌ای از طائفه دیگر بی‌رسد، که خدای تعالی چه فرمود؟ از این جا معلوم می‌شود که زایل شدن فرع
 از دلها، و نزول امر الهی، نسبت به بعضی جلوتر انجام می‌شود، تا بعضی دیگر، و به همین جهت است آنهایی
 که بعدا آرامش قلبی پیدا می‌کنند، از آنهایی که قبلا آرامش پیدا کرده‌اند، می‌پرسند: امر الهی چه بود، چون طبق
 قاعده باید مسئول قبل از سائل اطلاع پیدا کرده باشد.

پس معلوم می‌شود همان طور که گفتیم ملائکه مراتب مختلف، و مقامات متفاوتی دارند، بعضی ما فوق
 بعضی دیگرند، آنها که در مرتبه پایین‌ترند، امر الهی را از آنها که عالی‌ترند دریافت می‌کنند، البته بدون فاصله،
 و بدون تخلف، و این خود اطاعت طبقه پایین از طبقه بالا است، هم چنان که از دقت در آیه ﴿وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ
 مَقَامٌ مَعْلُومٌ﴾^۲، و آیه ﴿ذِي قُوَّةٍ عِنْدَ ذِي الْعَرْشِ مَكِينٍ مُطَاعٍ ثَمَّ أَمِينٍ﴾^۳ که در وصف روح الامین است، این
 اختلاف مراتب

استفاده می‌شود.

پس در بین ملائکه، بعضی مطاعند، و بعضی مطیعند، البته اطاعت ما فوق اطاعت خدای سبحان است،

^۱ یس، آیه ۸۲.

^۲ هیچ یک از ما نیست مگر آنکه مقامی معلوم دارد. - صافات، آیه ۱۶۴.

^۳ نیرومندی که نزد عرش مقام دارد، و سایرین از او اطاعت می‌کنند، و او خود امین است. - تکویر، آیه

چون ما فوق ایشان شانی و وظیفه‌ای جز رساندن امر الهی به مطیع و ما دون خود ندارد، پس اطاعت ما دون از ما فوق، در حقیقت همان اطاعت خدا است.

ممکن است این اختلاف مراتب از توصیف قول، به حق نیز استفاده شود، چون می‌پرسند: «پروردگار شما چه گفت؟ می‌گویند حق گفت» یعنی چیزی گفت که ثابت است، و برای بطلان و تبدیل راهی به سوی آن نیست.

و چقدر لطیف است ختم شدن آیه به جمله ﴿وَهُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ﴾، چون می‌رساند که ملائکه مکرمین، و آنهایی که ما فوق سایر ملائکه هستند، جز تلقی و دریافت سخن حق از خدا، و امثال و اطاعت وی، کاری و پستی ندارند، زیرا هر چند ما فوق دیگرانند، اما آن ما فوقی که خود این ملائکه نیز ما دون اویند، و آن کبیری که همه چیز در برابرش صغیر است، تنها و تنها خدا است.

پس از آیه کریمه مورد بحث، این معنا به دست آمد که: ملائکه در دل‌هایشان دچار پریشانی و فرزند، و در ذاتشان آن چنان تذلل و خضوع هست، که جز از پروردگارشان از هر چیز دیگر در غفلتند، تنها یادی که در دل‌های آنان است، یاد خدا است، و تنها کاری که می‌کنند، پروانه‌وار چرخیدن در پیرامون ساحت عظمت و کبریایی اوست و تنها انتظاری که دارند، صدور اوامر الهی است، و این فرع دل‌هایشان هم چنان هست، تا اینکه با صدور امری از ناحیه خدا، فرع دل‌هایشان زایل شود، و نیز این معنا به دست آمد که: ملائکه طوائف مختلف، و دارای مقامات متفاوت هستند، بعضی بالاتر، و بعضی پایین‌ترند، و هر طبقه‌ای واسطه رساندن امر خدا به ما دون خویش است.

پس ملائکه با اینکه شفاء و اسبابی هستند که هر یک وساطت بین دو طبقه ما فوق و ما دون را دارند، در عین حال شفاعت و وساطت در هیچ حادثی از حوادث خلق و تدبیر نمی‌کنند، مگر به اذن خاص از پروردگارشان نخست امر نازل از پروردگارشان را دریافت می‌کنند، و سپس آن حادث را پدید می‌آورند، نه اینکه خود در امری از امور، و حادثی از حوادث مستقل از پروردگارشان باشند، و یا استبداد در رأی داشته باشند، و کسی که وضعش چنین باشد، جز اطاعت پروردگارش چیزی دیگر نمی‌داند، و نمی‌فهمد، آن وقت چگونه خودش ربی و معبودی مستقل می‌شود؟! چطور ممکن است عطاء و منعی به دلخواه خود داشته باشد!؟

در تفسیر این آیه اقوال دیگری نیز هست.

اقوال دیگر در تفسیر و بیان مراد این آیه شریفه

اول^۱ اینکه ضمیر در «قلوبهم» و در «قالوا» ی دومی به مشرکین بر می‌گردد، نه به ملائکه، و ضمیر «قالوا» ی اول، به ملائکه بر گردد، و معنا چنین باشد: تا آنکه فزع از قلوب مشرکین زایل شود، آن وقت ملائکه به ایشان می‌گویند: پروردگارتان چه گفت؟ مشرکین در پاسخ به ملائکه می‌گویند: هر چه گفت حق بود، و خلاصه اعتراف می‌کنند که اوامر خدا در دنیا همه حق بود، و ما به ناحق آن را انکار می‌کردیم.

دوم^۲ اینکه ضمیر در «قلوبهم» به ملائکه بر گردد، و مراد این باشد که: ملائکه موکل بر اعمال بندگان، وقتی اعمال را به آسمان می‌برند، غوغا و سر و صدایی دارند، ملائکه دیگر دچار فزع می‌شوند، که نکند قیامت به پا شده، از شدت فزع به سجده می‌افتند، تا آنکه فزع از دل‌هایشان زایل شود، و بفهمند که قیامت قیام نکرده، آن وقت از آورندگان اعمال می‌پرسند: پروردگارتان چه گفت؟ می‌گویند: حق گفت.

سوم^۳ اینکه خدای تعالی وقتی رسول گرامی خود (صلی الله علیه وآله و سلم) را بعد از فترت تا زمان مسیح مبعوث کرد، جبرئیل را برای آوردن وحی نازل کرد، و این اولین بار بود که بعد از چند صد سال گذشتن از زمان مسیح (علیه السلام) جبرئیل به زمین نازل می‌شد، لذا ملائکه خیال کردند که مقدمات قیام قیامت فرا رسیده، دچار فزع شدند، ناگزیر جبرئیل به هر آسمانی که می‌رسید، با گزارش آنچه واقع شده، فزع از دل‌های ملائکه زایل می‌کرد، و ملائکه آن آسمان سرها بلند کرده، به یکدیگر می‌گفتند: پروردگارتان چه امری پدید آورده، می‌گفتند: حق، یعنی وحی.

چهارم^۴ اینکه ضمیر مزبور به ملائکه بر گردد، و مراد این باشد، که: خدای سبحان وقتی به بعضی از ملائکه وحی می‌فرستاد، آن ملک از شنیدن وحی دچار فزع می‌شد، و بی اختیار فریاد می‌کرد، و از عظمت آن آیت به سجده می‌افتاد، و چون فزع از دل‌ها می‌رفت، ملائکه از این ملک می‌پرسیدند: خدا چه چیز وحی کرده؟ می‌گفت حق را وحی کرده، و یا از یکدیگر می‌پرسیدند: خدا چه وحی کرده، و می‌فهمیدند آنچه وحی کرده مربوط به انسانها، و ساکنان زمین است، و مربوط به ایشان نیست.

ولی خواننده عزیز بعد از تدبر و دقت در آیه شریفه، و بیانی که ما در تفسیر آن گفتیم، به خوبی به ضعف

^۱ روح المعانی، ج ۲۲، ص ۱۳۹.

^۲ روح المعانی، ج ۲۲، ص ۱۳۷.

^۳ روح المعانی، ج ۲۲، ص ۱۳۷.

^۴ روح المعانی، ج ۲۲، ص ۱۳۸.

این اقوال متوجه می‌شود. و می‌داند که هیچ یک از آنها هر چند که در جای خود صحیح باشد، نمی‌تواند تفسیر آیه باشد.

احتجاج دیگری علیه مشرکین با پرسش از خود مشرکین در باره روزی دهنده آنان

﴿قُلْ مَنْ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ قُلِ اللَّهُ...﴾

این آیه احتجاج دیگری است علیه مشرکین، از ناحیه رزق، که ملاک عمده بت پرستی ایشان است، چون مشرکین در پرستش بت، این مستمسک را برای خود درست کرده بودند، که پرستش بت، مایه خوشنودی آلهه است، و وقتی از ما راضی شدند، رزق ما را توسعه می‌دهند، و در نتیجه سعادت‌مند می‌شویم، لذا رسول گرامی خود را دستور می‌دهد از ایشان بپرسد: چه کسی از آسمان و زمین رزق ایشان را فراهم می‌کند؟ و خودش از این سؤال پاسخ دهد: خدای سبحان رزق می‌دهد، چون رزق خودش مخلوقی از مخلوقات خدا است، و در نظر خود مشرکین هم جز خدا کسی خالق نیست، چیزی که هست مشرکین از اعتراف به این معتقد خود استنکاف می‌ورزیدند، با اینکه در دل به آن ایمان داشتند، به همین جهت بود که خدای سبحان دستور داد رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) از طرف ایشان پاسخ دهد. پس فرمود: «﴿قُلِ اللَّهُ﴾ بگو خدا».

﴿وَإِنَّا أَوْ إِيَّاكُمْ لَعَلَىٰ هُدًىٰ أَوْ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ﴾ این جمله تتمه کلامی است که رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) مامور شده بعد از القای حجت و وضوح حق در مساله الوهیت آن را با مشرکین در میان بگذارد، و اساس این کلام مبنی بر انصاف خواستن از خصم است، و مفادش این است که هر سخنی و اعتقادی یکی از دو حال را ممکن است داشته باشد: یا هدایت باشد و یا ضلالت، و دیگر شق سوم ندارد، نه نفی، و نه اثبات، نه ممکن است سخنی هیچ یک از آن دو نباشد، و نه ممکن است هر دو باشد. و ما و شما که دو اعتقاد مختلف داریم، ممکن نیست هر دوی ما در هدایت، و یا هر دو در ضلالت باشیم، و ناچار یکی از ما سخنش هدایت، و از دیگری ضلالت است، حالا یا سخن و اعتقاد ما هدایت، و از شما ضلالت است، و یا بعکس، از شما هدایت و از ما ضلالت است، حالا خودتان با نظر انصاف بنگرید، آیا این حجتی که من علیه شما اقامه کردم حق است؟ یا حجت شما، آن وقت خودتان گمراه را از راه یافته تشخیص دهید، و اذعان کنید کدام یک از ما محق و کدام مبطلیم.

در اینجا سؤالی است، و آن این است که چرا در دو جمله «علی هدی» و «فی ضلال» تعبیر مختلف شد، در اولی با کلمه «علی»، و در دومی کلمه «فی» آمد، با اینکه -

می توانست در هر دو بفرماید: «لعلى هدى او على ضلال»؟ بعضی^۱ در پاسخ این سؤال گفته اند: اختلاف تعبیر برای اشاره به این نکته بوده که مهتدی و راه یافته مثل کسی می ماند که بر بالای مناره قرار دارد، و راه و پایانش را می بیند، و می بیند که راه به سعادت او منتهی می شود، لذا فرمود: «لَعَلَى هُدًى» بر بالای هدایت است، ولی گمراه از آنجا که فرو رفته در ظلمت است، حتی جای پای خود را نمی بیند، که کجا قدم بگذارد، تا چه رسد به اینکه منتهی الیه راه خود را ببیند، و بفهمد که چه وظیفه ای دارد، لذا در طرف ضلالت فرمود: ﴿أَوْ فِي ضَلَالٍ﴾.

﴿قُلْ لَا تَسْئَلُونَ عَمَّا أُجْرَمْنَا وَلَا نَسْئَلُ عَمَّا تَعْمَلُونَ﴾

یعنی عمل و مخصوصا عمل شر و جرم از عامل خود به دیگری تجاوز نمی کند، و عمل زشت کسی و بالش به غیر او نمی رسد. پس غیر او کسی از آن باز خواست نمی شود، و بنابراین، نه شما مسئول جرم مایید، و نه ما مسئول کارهای شما مییم، بلکه خود شما مسئول کار خویشید.

این جمله مقدمه و زمینه است برای آیه بعدی که متعرض مساله جمع و فتح است، چون دو طایفه وقتی از نظر عمل با هم مختلف شدند، یکی عمل خیر کرد، دیگری شر، واجب است که بین آنان فتحی پدید آید، یعنی این دو طایفه از هم متمایز شوند، تا جزای عمل هر طایفه به خود او برگردد، چه خیر و چه شر، چه سعادت و شقاوت، و آن کسی که چنین فتحی پدید می آورد، پروردگار متعال است.

و اگر در آیه شریفه از عمل خود تعبیر به جرم، و از عمل مشرکین تعبیر به عمل کرد، و هر دو را جرم نخواند، و نفرمود: «عما اجرمننا و عما تجرمون» برای این است که در مناظره رعایت ادب را کرده باشد.

﴿قُلْ يَجْمَعُ بَيْنَنَا رَبُّنَا ثُمَّ يَفْتَحُ بَيْنَنَا بِالْحَقِّ وَ هُوَ الْفَتَّاحُ الْعَلِيمُ﴾

از آنجایی که واجب است جزای عمل هر کسی از نیکوکاران و بدکاران به خود او برگردد، و لازمه این قاعده آن است که نخست هر دو طایفه یک جا جمع شده، و سپس بین آنان جدایی بیفتد، و هر یک در یک سو قرار گیرند، ناگزیر این کار جز از کسی که مدبر امور انسانهاست، بر نمی آید، و او پروردگار متعال است، لذا در این آیه به رسول خود دستور می دهد به ایشان تذکر دهد که: آن کسی که بین ما و شما جمع نموده، سپس محق را در یک سو، و

^۱ تفسیر فخر رازی، ج ۲۵، ص ۲۵۷.

مبطل را در سویی دیگر قرار می‌دهد، خدا است، پس هم‌ورب هر دو طایفه است، و هر یک ربی جداگانه ندارند، و او است که فتاح علیم است. فتاح است، چون با خلقت و تدبیر، هر چیزی را از ماسوای آن جدا می‌کند، هم چنان که فرموده: ﴿أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا^۱ و هم علیم است، چون دانای به هر چیز است.

پس آیه مورد بحث دو چیز را اثبات می‌کند، یکی بعث و قیامت را، تا همه یک جا جمع شده، سپس هر طایفه‌ای در صفی جداگانه قرار گیرند، نیکوکاران در صفی و بدکاران در صفی دیگر، و دوم انحصار این جدا سازی برای خدای تعالی، و این را از راه انحصار ربوبیت برای او اثبات می‌کند و از این طریق ربوبیت ارباب مشرکین را ابطال می‌نماید.

کلمه «فتاح» یکی از اسماء حسناى خدا است، و «فتح» به معنای فاصله و جدایی انداختن بین دو چیز است، به منظور اثری که بر این جدایی مترتب می‌شود، مثلاً فتح باب، برای داخل شدن به این است که بین دو لنگه در جدایی بیندازیم، تا هر یک از دیگری جدا شده، و ما داخل خانه بشویم، و همچنین فتح بین دو چیز، جدایی انداختن بین آن دو است، تا از هم متمایز شوند، هم به ذات، و هم به صفات و هم به افعال.

احتجاج دیگر: خدایان خود را به من نشان بدهید...

﴿قُلْ أَرُونِي الَّذِينَ أَلْحَقْتُمْ بِهِ شُرَكَاءَ كَلَّا بَلْ هُوَ اللَّهُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾

در این آیه دستوری دیگر به رسول گرامی اش (صلی الله علیه و آله و سلم) می‌دهد، و آن این است که از مشرکین بپرسد و بخواهد خدایان خود را به وی نشان دهند تا آن جناب ببیند، آیا آن صفاتی که واجب است در یک خدا و معبود باشد، در خدایان ایشان هست یا نه؟ مثلاً آیا استقلال در حیات دارند؟ و آیا علم و قدرت و سمع و بصر دارند؟ یا خیر، و معنای آیه این است که: به ایشان بگو: به من نشان دهید آن خدایانی که ملحق به خدا کردید، و شریک او پنداشتید.

آنگاه خودش این تقاضا را رد نموده، و فرموده: «کلا - نه» بتها شرکای خدا نیستند، چون مشرکین یا بتها را به عنوان معبود خود به وی نشان می‌دهند که یک مشت سنگ و چوب، و خالی از حیات و علم و قدرتند، و یا ارباب آن بتها را که ملائکه، و غیر از ملائکه می‌باشد نشان می‌دهند، و می‌گویند: ما ملائکه را می‌پرستیم، و بتها عنوان تماثیلی از آن ارباب دارند، که در این صورت هر چند خدایان ایشان خالی از حیات و علم و قدرت نیستند، و لیکن هر چه از صفات کمال دارند، خدای سبحان به ایشان افاضه فرموده، و خودشان در داشتن آن صفات،

^۱ آسمان و زمین یک پارچه بودند، سپس آنها را از یکدیگر جدا کردیم. - انبیاء، آیه ۳۰.

استقلال ندارند، و حتی در کارهایشان که اثر آن صفات است، مستقل نیستند، و با این حال دیگر آن استقلال در تدبیر که برای ارباب خود ادعا می‌کنند کجا است! پس وجود واجبی با کمال بی‌متهایش مانع از آن است که یکی از مخلوقاتش در یکی از صفاتش با او شریک شود.

مگر آنکه بگویند: خدای تعالی آن آلهه را در بعضی از شؤون خدایی یعنی در تدبیر خلق شرکت داده نه اینکه خودشان صلاحیت ذاتی داشته باشند، و اینهم با حکمت خدای تعالی منافات دارد.

و به همین جهت در جمله ﴿بَلْ هُوَ اللَّهُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾^۱ به این جواب پاسخ داده، و به این حجت اشاره فرموده، چون عزت خدا عبارت است از منیع بودن جانب او، از اینکه متجاوزی به حریم کمال او تجاوز کند، بی‌انتهاست، و به هیچ حدی محدود نیست، و این عزت مانع از آن است که کسی یا چیزی شریک در صفات کمال او از قبیل ربوبیت و الوهیت ذاتی، بشود. پس کلمه «عزیز» شرکت شریک را که ناشی از صلاحیت ذاتی او باشد نفی می‌کند، و اما اینکه کسی بدون صلاحیت ذاتی، بلکه به تملیک خدا شریک خدا شود، این هم از آنجایی که مستلزم اراده گزافی است، منافی با حکمت خدا است، و کلمه «حکیم» آن را نفی می‌کند. با این بیان روشن شد که آیه شریفه متضمن برهان و حجتی قاطع است. پس سزاوار است که در آن دقت بیشتری بفرمایید.

معنای آیه: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِلنَّاسِ...﴾ و تقریر برهانی که با بیان عمومیت

رسالت پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) بر توحید و نفی آلهه و شرکاء متضمن است

﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِلنَّاسِ بَشِيرًا وَنَذِيرًا وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ﴾

راغب در مفردات می‌گوید: کلمه «کف» به معنای دست آدمی یعنی آن عضوی است که با آن دفع می‌کند و می‌گیرد، و «کففته» معنایش این است که من میچ او را گرفتم، و هم به این معنا است که من با دست خود او را دفع کردم، و متعارف شده که دفع را به هر وسیله که باشد، هر چند با غیر کف باشد کف می‌گویند حتی به کسی هم که نابینا شده مکفوف می‌گویند، و در قرآن کریم آمده که: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِلنَّاسِ﴾ یعنی من تو را نفرستادم مگر برای اینکه جلوگیر مردم از گناه باشی، که البته در این آیه حرف «تاء» در آخر «کافه» تالی مبالغه است، نظیر تایی که در آخر کلمات راویه، و علامه، و نسابه، در می‌آید.^۱

مؤید گفتار وی این است که در آیه شریفه رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) را به دو صفت بشیر و نذیر توصیف فرموده، و در نتیجه این دو کلمه دو حالند، که صفت «کافه» را بیان می‌کنند.

^۱ مفردات راغب، ماده کف.

و چه بسا گفته^۱ شده که: تقدیر آیه «و ما ارسلناک الا رسالة کافة للناس» بوده یعنی ما تو را ارسال نکردیم مگر ارسالی که برای کافه مردم باشد، ولی این تفسیر خالی از بعد نیست، و بیهوده خود را به زحمت افکندن است.

و اما اینکه کافه به معنای همگی و حال از کلمه «ناس» باشد، و معنا این باشد که ما تو را نفرستادیم مگر برای همگی مردم، صحیح نیست، چون علمای ادب جایز نمی‌دانند حال از صاحب حال آنهم صاحب حالی که مجرور است مقدم بیفتد.

و بدان که منطوق آیه هر چند در باره مساله نبوت است، و در حقیقت از آیات قبل که راجع به توحید بود منتقل به مساله نبوت شده است، و لیکن مدلول آن حجتی دیگر بر مساله توحید است، چون رسالت از لوازم ربوبیت است، که شانش تدبیر امور مردم در طریق سعادتشان، و مسیرشان به سوی غایات وجودشان می‌باشد.

پس عمومیت رسالت خاتم المرسلین، که رسول اوست، نه رسول غیر از او خود دلیل است بر اینکه ربوبیت نیز منحصر در اوست، چون اگر غیر از او ربی دیگر بود، او هم به مقتضای ربوبیتش رسولی می‌فرستاد، و دیگر رسالت رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) عمومی و برای همه نمی‌بود، و مردم با بودن او محتاج به رسول دیگر می‌شدند که از ناحیه آن رب دیگر بیاید، و این همان معنایی است که علی (علیه السلام) - به طوری که روایت شده - بدان اشاره نموده، و فرموده: «اگر برای پروردگار تو شریکی می‌بود، رسولان آن شریک نیز برای رساندن پیامهایش نزد شما می‌آمدند».

مؤید این معنا جمله‌ای است که در ذیل آیه آمده، و فرموده: ﴿وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ﴾، چون اگر معنای آیه تنها همان بود که راغب در معنای کلمه «کافة» گفت چیزی نبود که اکثر مردم آن را نفهمند، ولی دلالت انحصار رسالت در رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) بر انحصار ربوبیت در خدای عز اسمه، چیزی است که اکثر مردم آن را نمی‌فهمند.

بنابراین مفاد آیه این می‌شود: مشرکین نمی‌توانند شریکی برای خدا نشان دهند، در حالی که ما تو را نفرستادیم مگر بازدارنده جمیع مردم، در حالی که بشیر و نذیر باشی و اگر

^۱ تفسیر کشاف، ج ۳، ص ۵۸۳.

برای مشرکین خدایانی دیگر بود، ما نمی توانستیم تو را به سوی همه مردم بفرستیم، با اینکه عده‌ای بسیار از ایشان بندگان خدایی دیگرند - و خدا داناتر است - .

﴿وَيَقُولُونَ مَتَىٰ هَذَا الْوَعْدُ إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ﴾

در این جمله از وقت جمع و فتح، یعنی قیامت سؤال شده، و بنابراین آیه مورد بحث متصل است به آیه ما قبل، که می فرمود: ﴿قُلْ يَجْمَعُ بَيْنَنَا رَبُّنَا...﴾، و این خود یکی از شواهدی است بر معنایی که ما برای آیه ﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِلنَّاسِ﴾ کردیم، چون اگر معنا غیر از آن بود که ما گفتیم، آیه مورد بحث و آیه بعدی اش دو تا جمله معترضه می شدند، که بین آیه: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ﴾ و آیات بعد که متعرض مساله نبوتند فاصله شده‌اند.

﴿قُلْ لَكُمْ مِيعَادُ يَوْمٍ لَا تَسْتَأْخِرُونَ عَنْهُ سَاعَةً وَلَا تَسْتَقْدِمُونَ﴾

دستوری است از خدای تعالی به رسول گرامی اش، به اینکه پاسخشان دهد به اینکه: ميعادی حتمی و معین دارند، که ممکن نیست تخلف پذیرد، بلکه قطعاً واقع خواهد شد، به این معنا که خدا به آمدن آن وعده‌ای داده که خلف آن نمی کند، چیزی که هست وقت وقوع آن پوشیده است، و کسی جز خود او از آن خبر ندارد. و اینکه بعضی مفسرین گفته‌اند: مراد از ميعاد، روز مرگ است، صحیح نیست، چون مشرکین از روز مرگ سؤال نکرده بودند، زیرا قبلاً هم وعده مرگ به ایشان نداده بود، تا بپرسند روز مرگ چه روزی است، بلکه وعده جمع و فتح داده بود، که از خصائص معاد است، نه روز مرگ.

بحث روایتی [چند روایت در ذیل آیه: ﴿حَتَّىٰ إِذَا فُزِعَ عَنْ قُلُوبِهِمْ...﴾ و آیه: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِلنَّاسِ﴾]

در تفسیر قمی در روایت ابی الجارود از امام باقر (علیه السلام) در ذیل آیه ﴿حَتَّىٰ إِذَا فُزِعَ عَنْ قُلُوبِهِمْ قَالُوا مَاذَا قَالَ رَبُّكُمْ قَالُوا الْحَقَّ وَهُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ﴾ آمده که: فرمود چون اهل آسمانها از روز بعثت عیسی بن مریم تا روز بعثت محمد بن عبد الله (صلی الله علیه وآله و سلم) هیچ وحیی نشنیده بودند، همین که خدای تعالی جبرئیل را به سوی محمد (صلی الله علیه وآله و سلم) فرستاد، اهل آسمانها صوت وحی را شنیدند، که چون افتادن آهن بر روی سنگی صاف و محکم صدا کرد، پس همه تکان خوردند.

و همین که از وحی فارغ شد جبرئیل نازل شد، به اهل هر آسمانی برخورد، پریشانی و فزع از دل‌های اهل آن آسمان زایل گشت، آن وقت به خود آمده، از یکدیگر پرسیدند:

پروردگارتان چه می گفت؟ و در پاسخ گفتند: خدا حق را گفت، و او علی و کبیر است.^۱

مؤلف: نظیر این روایت از طرق اهل سنت نقل شده که بعضی از آنها سندش تا رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) هست، و بعضی دیگر سندش موقوف است، و همه اش ذکر نشده، و به هر حال کلام رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) مصداقی از مصادیق آیه است، ولی به هیچ وجه صلاحیت برای تفسیر آن ندارد.

و در الدر المنثور از ابن مردویه، از ابن عباس^۲ و در مجمع البیان از ابن عباس، از رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) روایت کرده اند که فرمود: به من پنج چیز داده اند، که به احدی از انبیای قبل از من ندادند، اول اینکه من مبعوث شده ام به کافه مردم، چه سرخ پوست، و چه سیاه پوست، و اما سایر انبیاء هر یک مبعوث می شد به قوم خودش دوم اینکه خدای تعالی مرا به وسیله رعب و وحشت یاری فرمود، دشمن من از مسافت یک ماه راه از من مرعوب می شود، سوم اینکه غنیمت برای من حلال شد، چهارم اینکه تمام روی زمین برایم مسجد و هم طهور شد، پنجم اینکه به من شفاعت دادند، و من آن را برای امتم در روز قیامت ذخیره کرده ام، و امتم ان شاء الله اگر چیزی را شریک خدا نسازد، بدان نائل می شود.^۳

مؤلف: این معنا از ابن منذر، از ابی هریره، از رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) نیز روایت شده. لیکن روایت مزبور معارض است با روایات بسیاری که می گویند: نوح (علیه السلام) نیز مبعوث بود برای رسالت به سوی تمام بشر، که در بعضی از آن روایات نام ابراهیم (علیه السلام) و در بعضی دیگر همه انبیای اولوا العزم نیز برده شده.

و از سوی دیگر اینکه شفاعت را یکی از خصائص رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) دانست، مخالف است با روایات زیادی که برای سایر انبیاء هم شفاعت را اثبات می کند، خدای تعالی هم در قرآن شفاعت را خاص عموم کسانی دانسته که در دنیا شهید و گواه بر حق باشند، و فرموده: ﴿وَلَا يَمْلِكُ الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الشَّفَاعَةَ إِلَّا مَنْ شَهِدَ بِالْحَقِّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ﴾^۴ و قرآن کریم گواهی داده به اینکه حضرت عیسی (علیه السلام) از شهداء است،

^۱ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۰۲.

^۲ الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۳۷.

^۳ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۹۱.

^۴ یعنی هیچ کس از آنهایی که کفار مشرک به جای خدا می خوانند قادر بر شفاعت نیست، مگر کسانی

که شاهد به حق باشند و می دانند. - زخرف، آیه ۸۶.

و فرموده: ﴿وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكُونُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا﴾^۱.

و روایات از طرق عامه و خاصه در عمومیت رسالت رسول اسلام بسیار است، و از ظاهر بسیاری از آن روایات بر می آید که کلمه «کافه» را در جمله: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِلنَّاسِ﴾^۱ حال از «ناس» گرفته، و حال را بر صاحب حال مقدم داشته، در حالی که علمای نحو در آن اختلاف دارند، بصری‌ها آن را جایز ندانسته، و کوفی‌ها جایزش می‌دانند.

^۱ روز قیامت مسیح شهید بر آنان است. - نساء، آیه ۱۵۹.

﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَنْ نُؤْمِنَ بِهَذَا الْقُرْآنِ وَلَا بِالَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ وَلَا تَرَىٰ إِذِ الظَّالِمُونَ مَوْقُوفُونَ عِنْدَ رَبِّهِمْ يَرْجِعُ بَعْضُهُمْ إِلَىٰ بَعْضٍ الْقَوْلَ يَقُولُ الَّذِينَ اسْتَضَعُّوا لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا لَوْ لَا أَنْتُمْ لَكُنَّا مُؤْمِنِينَ ۝۳۱ قَالَ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا لِلَّذِينَ اسْتَضَعُّوا أَلَا نَحْنُ صَادِقُونَ ۝۳۲ قَالَ الَّذِينَ اسْتَضَعُّوا لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا بَلْ مَكْرُ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ إِذْ تَأْمُرُونَنَا أَنْ نَكْفُرَ بِاللَّهِ وَنَجْعَلَ لَهُ أَنْدَادًا وَأَسْرُوا النَّدَامَةَ لَمَّا رَأَوُا الْعَذَابَ وَجَعَلْنَا الْأَعْلَالِ فِي أَغْنَاقِ الَّذِينَ كَفَرُوا هَلْ يُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ۝۳۳ وَمَا أَرْسَلْنَا فِي قَرْيَةٍ مِنْ نَذِيرٍ إِلَّا قَالَ مُتْرَفُوهَا إِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ ۝۳۴ وَقَالُوا نَحْنُ أَكْثَرُ أَمْوَالًا وَأَوْلَادًا وَمَا نَحْنُ بِمُعَذِّبِينَ ۝۳۵ قُلْ إِنْ رَبِّي يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ ۝۳۶ وَمَا أَمْوَالُكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُمْ بِالَّتِي تُقَرَّبُكُمْ عِنْدَنَا زُلْفَىٰ إِلَّا مَنْ آمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا فَأُولَٰئِكَ لَهُمْ جِزَاءٌ الضَّعْفُ بِمَا عَمِلُوا وَهُمْ فِي الْغُرُفَاتِ آمِنُونَ ۝۳۷ وَالَّذِينَ يَسْعَوْنَ فِي آيَاتِنَا مُعَاجِزِينَ أُولَٰئِكَ فِي الْعَذَابِ مُحْضَرُونَ ۝۳۸ قُلْ إِنْ رَبِّي يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَيَقْدِرُ لَهُ وَمَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَهُوَ يُخْلِفُهُ وَهُوَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ ۝۳۹ وَيَوْمَ يَخْشَرُهُمْ جَمِيعًا ثُمَّ يَقُولُ لِلْمَلَائِكَةِ أَهَؤُلَاءِ إِيَّاكُمْ كَانُوا يَعْبُدُونَ ۝۴۰ قَالُوا سُبْحَانَكَ أَنْتَ وَلِيِّنَا مِنْ دُونِهِمْ بَلْ كَانُوا يَعْبُدُونَ الْجِنَّ أَكْثَرُهُمْ بِهِمْ مُؤْمِنُونَ ۝۴۱ فَالْيَوْمَ لَا يَمْلِكُ بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ نَفَعًا وَلَا ضَرًّا وَنَقُولُ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا ذُوقُوا عَذَابَ

النَّارِ الَّتِي كُنتُمْ بِهَا تُكَذِّبُونَ ٤٢ وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ قَالُوا مَا هَذَا إِلَّا رَجُلٌ يُرِيدُ أَنْ يَصُدَّكُمْ عَمَّا كَانَ يَعْبُدُ آبَاؤَكُمْ وَقَالُوا مَا هَذَا إِلَّا إِفْكٌ مُفْتَرٍ وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُمْ إِنَّ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُّبِينٌ ٤٣ وَمَا آتَيْنَاهُمْ مِنْ كُتُبٍ يَدْرُسُونَهَا وَمَا أَرْسَلْنَا إِلَيْهِمْ قَبْلَكَ مِنْ نَذِيرٍ ٤٤ وَكَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَمَا بَلَّغُوا مِعْشَارَ مَا آتَيْنَاهُمْ فَكَذَّبُوا رُسُلِي فَكَيْفَ كَانَ نَكِيرِ ٤٥ قُلْ إِنَّمَا أَعِظُكُمْ بِوَاحِدَةٍ أَنْ تَقُومُوا لِلَّهِ مِثْلَ شِئْنِي وَفَرَادَى ثُمَّ تَتَفَكَّرُوا مَا بِصَاحِبِكُمْ مِنْ جَنَّةٍ إِنَّهُ هُوَ إِلَّا نَذِيرٌ لَكُمْ بَيْنَ يَدَيْ عَذَابٍ شَدِيدٍ ٤٦ قُلْ مَا سَأَلْتُكُمْ مِنْ أَجْرٍ فَهُوَ لَكُمْ إِنَّ أَجْرِي إِلَّا عَلَى اللَّهِ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ ٤٧ قُلْ إِنَّ رَبِّي يَعْذِبُ بِالْحَقِّ عِلْمَ الْغُيُوبِ ٤٨ قُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَمَا يُبَدِيهِ إِلَّا الْبَاطِلُ وَمَا يُعِيدُ ٤٩ قُلْ إِنْ ضَلَلْتُ فَإِنَّمَا أَضِلُّ عَلَى نَفْسِي وَإِنِ اهْتَدَيْتُ فَبِمَا يُوحَىٰ إِلَيَّ رَبِّي إِنَّهُ سَمِيعٌ قَرِيبٌ ٥٠ وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ فَزَعُوا فَلَافَوْتُ وَأُخِذُوا مِنْ مَكَانٍ قَرِيبٍ ٥١ وَقَالُوا آمَنَّا بِهِ وَأَنَّى لَهُمُ التَّنَاقُشُ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ ٥٢ وَقَدْ كَفَرُوا بِهِ مِنْ قَبْلُ وَيَقْدِفُونَ بِالْغَيْبِ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ ٥٣ وَحِيلَ بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ مَا يَشْتَهُونَ كَمَا فُعِلَ بِأَشْيَاعِهِمْ مِنْ قَبْلُ إِنَّهُمْ كَانُوا فِي شَكٍّ مُرِيبٍ ٥٤ ﴿﴾

ترجمه آیات

کسانی که کافر شدند گفتند: هرگز به این قرآن، و به کتابهای آسمانی که فعلا هست ایمان نمی آوریم، و اگر ظالمان را در آن هنگام که نزد پروردگارشان ایستاده باشند ببینی، خواهی دید که با یکدیگر کشمکش نموده، جرم را به گردن یکدیگر می اندازند، کسانی که در دنیا ضعیف شمرده شدند، به کسانی که بزرگ منشی کردند، می گویند: اگر شما نبودید ما از مؤمنان بودیم (۳۱).

و کسانی که بزرگ منشی کردند، به آنان که ضعیف شمرده شدند، می گویند: آیا ما شما را از هدایت بعد از آنکه در اختیارتان قرار گرفت جلوگیری کردیم؟ نه، بلکه خودتان مجرم بودید (۳۲).
و آنهایی که ضعیف شمرده شدند، به کسانی که بزرگ منشی کردند، گفتند: بلکه نیرنگ شبانه روزی شما، ما را وادار به کفر نمود، برای اینکه شما ما را دستور می دادید به خدا کفر بورزیم، و برایش شریک بگیریم، (آن روز هم بر حسب طبیعتی که در دنیا کسب کرده بودند) پشیمانی خود را در وقت دیدن

عذاب پنهان می‌کنند، و ما کنده و زنجیر به گردن کفار می‌گذاریم، آیا جز به آنچه که می‌کردند کیفر می‌شوند؟ (۳۳).

ما به سوی هیچ قریه‌ای بیم‌رسان نفرستادیم، مگر آنکه عیاشهای آن قریه گفتند: ما به آنچه شما به تبلیغش مامور شده‌اید کافریم (۳۴).

و نیز گفتند: ما اموال و اولاد بیشتری داریم، و هرگز عذاب نمی‌شویم (۳۵).

بگو این پروردگار من است، که روزی را برای هر کس بخواهد بسیار، و برای هر کس بخواهد اندک می‌سازد، و لیکن بیشتر مردم نمی‌دانند (۳۶).

و اموال و اولاد شما چنان نیست که شما را نزد ما مقرب سازد، مگر کسی که ایمان آورد، و عمل صالح کند، که اینگونه افراد پاداشی دو برابر آنچه می‌کردند دارند، و در غرفه‌ها ایمنند (۳۷).
و کسانی که در جلوگیری از آیات ما تلاش می‌کنند، و می‌خواهند ما را عاجز کنند، در عذاب احضار خواهند شد (۳۸).

(باز هم بگو) که: این پروردگار من است که رزق را برای هر کس بخواهد وسعت داده، و برای هر کس بخواهد تنگ می‌گیرد، و آنچه که انفاق کنید او جایش را پر می‌کند، و او بهترین روزی دهندگان است (۳۹).
و روزی که همگی را محشور می‌کند، و آنگاه به ملائکه می‌گویید: آیا اینان شما را می‌پرستیدند؟ (۴۰).
در جواب می‌گویند: منزهی تو ای خدا! تویی ولی ما، نه اینان، بلکه اینان جن را می‌پرستیدند، بیشترشان به جن ایمان داشتند (۴۱).

پس (به هر حال) امروز هیچ یک از شما برای دیگری مالک نفع و ضرری نیست، و ما به کسانی که ستم کردند می‌گوییم: عذاب آتش را که آن را تکذیب می‌کردند بچشید (۴۲).

و چون آیات ما بر آنان تلاوت می‌شود، با اینکه آیاتی روشن است، در عین حال می‌گویند: این مرد هیچ منظوری ندارد جز اینکه شما را از آنچه پدرانتان می‌پرستیدند جلوگیری کند، و نیز می‌گویند: این آیات دروغی بیش نیست، که وی به خدا بسته است، و کسانی که کافر شدند وقتی حق برایشان روشن می‌شود می‌گویند: این جز سحری آشکار نیست (۴۳).

با اینکه ما هیچ کتابی به این کفار قریش نفرستاده‌ایم تا درس آن را خوانده باشند، و نیروی تشخیص سحر را به دست آورده باشند، و قبل از تو هیچ بیم‌رسانی به سوی آنان نفرستادیم (۴۴).

(این تنها اینان نیستند که آیات ما را تکذیب می‌کنند)، کسانی که قبل از ایشان بودند، (و قریش) ده یک آن نیرو را که ما به آنان دادیم ندارند فرستادگان مرا تکذیب کردند، و من چگونه آنان را به عذاب

خود هلاک کردم، آیا از هلاک قریش عاجزم؟ (۴۵).

بگو: من شما را به یک اندرز موعظت می‌کنم، و آن این است که: فقط به خاطر خدا (و بدون اینکه غیر از خدا را دخالت دهید) دو به دو و یا تک تک و بدون سر و صدا قیام کنید، و سپس در باره من بیندیشید، آیا در مدتی طولانی که در بین شما زندگی کرده‌ام سوء سابقه‌ای و یا جنونی سراغ دارید؟ نه، طرف شما جنون ندارد، او جز بیم‌رسان نیست، که شما را از عذابی شدید که در انتظار شماست، می‌ترساند (۴۶).

بگو: من که از شما اجرتی نخواستهم، و به فرض هر چه هم خواسته باشم مال خود شما، چون پاداش من جز بر خدا نتواند بود، و او بر هر چیز ناظر است (۴۷).

بگو پروردگار من حق را نازل می‌کند، و او علام الغیوب است (۴۸).

بگو حق آمد، و دیگر باطل نمی‌تواند از نو چیزی را بیاورد، و با آن رونق قبلی خود را اعاده دهد (۴۹).

بگو: به فرضی هم که من گمراه شده باشم، به ضرر خودم شده‌ام، و اگر راه یافته باشم، به وحی پروردگارم یافته‌ام، که او شنوایی نزدیک است (۵۰).

و اگر بینی هنگامی که کفار به فزع در می‌آیند، پس در پیشگاه خدا فراری نیست، و چیزی از او فوت نمی‌شود، بلکه از جایی نزدیک دستگیر می‌شوند (۵۱).

و نیز گفتند: ایمان آوردیم به آن قرآن، ولی چگونه از مکانی دور یعنی از قیامت به ایمان توانند رسید (۵۲).

با اینکه قبلاً به آن کفر ورزیدند، و از مکانی دور سخن به نادیده رها می‌کردند (۵۳).

میان ایشان و آن آرزو که دارند حایل افکند، چنان که با نظایر ایشان از پیش همین رفتار را کرد، که آنان در شکی سخت بودند (۵۴).

بیان آیات

این آیات فصل دیگری است از سوره، که در باره مساله نبوت، و فروع آن سخن می‌گوید، و سخنانی را که مشرکین در باره این مساله گفته‌اند نقل می‌کند، و در خلال آن آنچه در روز مرگ، و یا روز قیامت بر سر آنان می‌آید، خاطر نشان می‌سازد.

و این آیات به وسیله آیه ﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِلنَّاسِ﴾ متصل به آیات قبل می‌شود، و در حقیقت آیه مزبور برزخی است بین دو دسته آیات، چون در آن مساله رسالت به عنوان دلیل -

بر مساله توحید ذکر شد.

﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَنْ نُؤْمِنَ بِهَذَا الْقُرْآنِ وَلَا بِالَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ﴾

مراد از ﴿الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ مشرکین، و مراد از ﴿بِالَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ﴾ کتب آسمانی قبل از قرآن یعنی تورات و انجیل است، مشرکین گفته بودند که: نه به این قرآن ایمان داریم، و نه به کتب آسمانی قبل از آن، و این بدان جهت است که اصولاً مسلک وثنیت و شرک معتقد به نبوت و توابع آن یعنی کتب آسمانی نیست.

و اینکه بعضی^۱ از مفسرین گفته‌اند: مراد از ﴿بِالَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ﴾ مساله آخرت و معاد است، سخنی است بدون دلیل، به خلاف معنایی که ما کردیم، که در قرآن کریم شواهد بسیار دارد، چون قرآن در بسیاری موارد از تورات و انجیل تعبیر به ﴿بِالَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ﴾ کرده، و خطایی دیگر که بعضی^۲ از مفسرین مرتکب شده‌اند، این است که گفته‌اند: مراد از ﴿الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ یهودیانند.

﴿وَلَوْ تَرَىٰ إِذِ الظَّالِمُونَ مَوْقُوفُونَ عِنْدَ رَبِّهِمْ...﴾

ظاهراً حرف «لام» در کلمه «الظالمون» لام عهد است. این آیه و دو آیه بعد از آن این معنا را خاطر نشان می‌سازد که وبال این کفر که اساس آن گمراهی پیشوایان کفر، و گمراه‌گری آنان نسبت به پیروان خویش است، به زودی به آنان می‌رسد، و چیزی نمی‌گذرد که پشیمان می‌شوند، در حالی که پشیمانی سودی نداشته باشد.

گفتگو و مخاصمه ضعفای کفار با بزرگانشان، در قیامت، که گمراهی خود را متوجه

بزرگان خود کرده بزرگانشان نیز خود را تبرئه می‌کنند

پس جمله ﴿وَلَوْ تَرَىٰ﴾ خطاب به رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) است، چون خود کفار کمتر از آنند که خطاب الهی را بفهمند. ﴿إِذِ الظَّالِمُونَ﴾ یعنی آنهایی که به کتب خدا و فرستادگان او کفر ورزیدند و با این عمل خود، به خود ظلم کردند. ﴿مَوْقُوفُونَ عِنْدَ رَبِّهِمْ﴾ در روز قیامت برای حساب و جزاء در پیشگاه پروردگارشان می‌ایستند. ﴿يَرْجِعُ بَعْضُهُمْ إِلَىٰ بَعْضِ الْقَوْلِ﴾ یعنی با یکدیگر گفتگو و با یکدیگر مراجعه و مخاصمه می‌کنند. ﴿يَقُولُ الَّذِينَ اسْتَضَعُّوا﴾ بیان همان مراجعه است، می‌فرماید: آنها که در دنیا ضعیف شدند، و تبعه ستمگران بودند ﴿لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا﴾ به ستمگران و پیشوایان ضلالت می‌گویند: ﴿لَوْلَا أَنْتُمْ لَكُنَّا مُؤْمِنِينَ﴾ اگر شما نبودید، ما مؤمن بودیم، منظورشان این است که شما ما را مجبور و وادار به کفر کردید، و بین ما و ایمان حائل گشتید.

﴿قَالَ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا لِلَّذِينَ اسْتَضَعُّوا﴾ مستکبرین جواب دادند، و از تهمتی که

^۱ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۹۲.

^۲ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۹۲.

ضعفاء به ایشان زدند - که شما ما را مجبور کردید - به اینکه ﴿أَنْحَنُ صَدَدًا كُمْ﴾ آیا ما شما را از ایمان باز داشتیم؟ مانع شدیم ﴿عَنِ الْهُدَىٰ بَعْدَ إِذْ جَاءَكُمْ﴾ از اینکه هدایت را بعد از آنکه به وسیله دعوت نبوی در اختیارتان قرار گرفت بپذیرید؟ حاشا زیرا بهترین دلیل بر اینکه ما شما را مجبور نکردیم، و بین شما و ایمان حائل نشدیم، این است که شما در ایمان و کفر مختار بودید، ﴿بَلْ كُنتُمْ مُجْرِمِينَ﴾ بلکه خودتان مجرم بودید، و می‌خواستید بر جرم خود ادامه دهید، و به همین جهت جرم خود را تا مرز کفر کشانید، و با اینکه هدایت الهی در اختیارتان قرار گرفت، زیر بار نرفتید، بدون اینکه از ناحیه ما مجبور شده باشید، پس کفر شما مستند به خود شماست، و ما برای از آنیم.

﴿وَقَالَ الَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا﴾ این جمله حکایت کلام ضعفاست که در رد دفاعیه مستکبرین گفتند: ﴿بَلْ مَكْرُ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ﴾ نه، شما بی‌تقصیر نیستید، چون نقشه‌های پی‌گیر، و مکر شبانه روزی شما ما را به کفر واداشت، «اذ» چون شما همواره ﴿تَأْمُرُونَنَا أَنْ نَكْفُرَ بِاللَّهِ وَنَجْعَلَ لَهُ أَنْدَادًا﴾ به ما دستور می‌دادید به خدا کفر بورزیم، و برای او انداد و امثالی از آلهه دروغی قائل شویم، یعنی شما در دنیا به طور دائم و شبانه‌روزی نقشه می‌ریختید، برای اینکه ما را ضعیف کنید و بر ما فرمانروا باشید و ما را وادارید که خواسته‌های شما را اطاعت کنیم و ایمان آوریم، لذا ناچار بودیم بر اینکه سر در اطاعت نهیم و کافر و مشرک شویم چون شما کفر و شرک را از ما می‌خواستید، و مگر اجبار غیر از این است؟

دروغگویی و پنهانکاری کفار در قیامت روز کشف اسرار است، از باب ظهور ملکات

رذیله و عادات بد نفسانی است

«و اسروا» - و پنهان داشتند: ﴿الذَّامَةَ لَمَّا رَأَوُا الْعَذَابَ﴾ ندامت خود را چون عذاب را دیدند، و فهمیدند که دیگر راه فراری ندارند. و این پنهان کاری در آن روز با اینکه روز قیامت روزی است که همه پنهانیها و اسرار بیرون می‌افتد، و روزی است که ﴿يَوْمَ هُمْ بَارِزُونَ لَا يَخْفَىٰ عَلَيَّ اللَّهُ مِنْهُمْ شَيْءٌ﴾ چیزی از اسرار مردم بر خدا پوشیده نمی‌ماند^۱ نظیر دروغگویی‌شان و انکار شرکشان است، و نیز نظیر قسم دروغ خوردنشان است، که در قیامت همه اینها از آنان سر می‌زند، و این از باب ظهور ملکات رذیله است، که در نفوس آنها ریشه دوانده، از آنجایی که در دنیا همواره ندامت خود را از ترس شماتت دشمنان پنهان می‌داشتند، این پنهان کاری برای آنان عادت شده، لذا در قیامت هم با اینکه روز بروز و ظهور نهانی‌ها است، و روز ﴿تُبْلَى السَّرَائِرُ﴾ برون افتادن اسرار از پرده‌ها است، مع ذلک دست از عادت دنیایی خود بر نمی‌دارند، و به مقتضای ملکه دروغگویی باز

^۱ غافر، آیه ۱۶.

دروغ می گویند با اینکه می دانند که

دروغشان هویدا است.

خدای سبحان سپس کیفیت گرفتاریشان به عذاب را ذکر نموده، می فرماید: ﴿وَجَعَلْنَا الْأَغْلَالَ فِي الْأَعْنَاقِ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ غل و زنجیرها به گردنهایشان می افکنیم تا نتوانند از عذاب بیرون آیند. ﴿هَلْ يُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾ مگر به جز آنچه می کردند جزاء داده می شوند؟».

﴿وَمَا أَرْسَلْنَا فِي قَرْيَةٍ مِّنْ نَّذِيرٍ إِلَّا قَالَ مُتْرَفُوهَا إِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ﴾

کلمه «مترف» اسم مفعول از ماده «اتراف» است، که به معنای زیاده روی در تلذذ از نعمتها است، و در این تفسیر اشاره است به اینکه زیاده روی در لذایذ کار آدمی را به جایی می کشاند که از پذیرفتن حق استکبار ورزد، هم چنان که آیه بعدی هم آن را افاده می کند.

﴿وَقَالُوا نَحْنُ أَكْثَرُ أَمْوَالًا وَأَوْلَادًا وَمَا نَحْنُ بِمُعَذِّبِينَ﴾

ضمیر جمع به کلمه «المترفين» بر می گردد، و خاصیت اتراف، و ترفه، و غوطه ور شدن در نعمت های مادی همین است، که قلب آدمی بدانها متعلق شود، و آنها را عظیم بشمارد، و سعادت خود را در داشتن آنها بداند، حالا چه اینکه موافق حق باشد، یا مخالف آن، در نتیجه همواره به یاد حیات ظاهری دنیا بوده، ما ورای آن را فراموش می کند.

و لذا خدای سبحان از چنین افرادی حکایت می کند که گفتند: ﴿نَحْنُ أَكْثَرُ أَمْوَالًا وَأَوْلَادًا﴾ ما اموال و اولاد بیشتری داریم»، یعنی سعادت نیست جز در همین، هم چنان که شقاوتی هم نیست جز در نداشتن آن، ﴿وَمَا نَحْنُ بِمُعَذِّبِينَ﴾ و ما در آخرت معذب نیستیم، و این نفی عذابشان نیست مگر از غفلت و بی خبری از ما ورای بسیاری اموال و اولاد، وقتی سعادت و فلاح تنها در داشتن مال و اولاد بیشتری بود، و بس، معلوم است که عذابی هم نیست، مگر در نداشتن آن، و با داشتن آن عذابی نخواهد بود.

در اینجا وجه دیگری نیز هست، و آن این است که مشرکین از آن جا که برخوردار از مال و اولاد بودند، مغرور شدند، و پنداشتند که در درگاه خدا احترامی دارند، و این کرامت و حرمت را همیشه خواهند داشت، و معنای کلامشان این است که: ما در درگاه خدا دارای کرامتیم، شاهدش هم این است که این همه مال داده، و ما همیشه این کرامت را خواهیم داشت، پس اگر هم عذابی باشد، ما معذب نخواهیم بود. بنابراین وجه آیه شریفه در معنای آیه شریفه ﴿وَلَئِنْ أَدْفَنَاهُ رَحْمَةً مِنَّا مِنْ بَعْدِ ضَرَاءٍ مَسَّهُ لَيَقُولُنَّ هَذَا لِي وَمَا أَظُنُّ السَّاعَةَ قَائِمَةً وَلَئِنْ رُجِعْتُ إِلَى رَبِّي إِنَّ لِي عِنْدَهُ لَلْحُسْنَى﴾^۱ خواهد بود.

^۱ و اگر رحمتی از خود به او بچشانیم، بعد از ناملایمی به وی رسیده بود، تازه می گوید این حق از آن من بود، و اصلا گمان نمی کنم قیامتی قائم شود، و بفرضی هم بشود و من بار دیگر به سوی پروردگارم برگردم، باز هم نزد او نعمت و خوبی دارم. -

﴿قُلْ إِنَّ رَبِّي يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ﴾

این آیه و سه آیه بعدش جواب از این گفتار مشرکین است، که گفتند: ﴿نَحْنُ أَكْثَرُ أَمْوَالًا﴾، و این جواب از دو طریق و به دو صورت آمده، اول اینکه مساله رزق یعنی اموال و اولاد، و کمی و زیادی آن، به دست خدا است، که هر کسی را به مقتضای حکمت و مصلحت از آن روزی می کند و اسباب بدست آوردنش را هم فراهم می کند، و خواست انسان و کرامت و حرمتی که نزد خدا دارد، هیچ اثری در کمی و زیادی رزقش ندارد. برای اینکه چه بسا رزق یک مؤمن، و یک کافر، و یک عاقل دوراندیش، زیاد می شود، هم چنان که رزق یک احمق و بی عقل زیاد می شود، و چه بسا همین نامبردگان رزقشان کم می شود، و یا در اول زیاد، و در آخر کم می شود، پس زیادی مال هیچ دلالتی بر سعادت و کرامت نزد خدا ندارد.

و همین است معنای جمله ﴿قُلْ إِنَّ رَبِّي﴾ که در آن رب را به خود نسبت داده، چون طرف خطابش یعنی مشرکین خدا را رب خود نمی دانستند، و رزق دادن، خود از شئون ربوبیت است، «بیسط» که توسعه می دهد، ﴿الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ﴾ رزق را برای هر که بخواهد، و مصلحت و حکمتش اقتضاء کند «و یقدر» و تنگ می گیرد آن را برای هر که بخواهد ﴿وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ﴾ و لیکن بیشتر مردم نمی دانند، اگر از رزق چیزی نصیبشان نشده باشد، محرومیت خود را به اسباب ظاهری، و اتفاقی نسبت می دهند، و اگر نصیبشان بشود، آن را به زرنگی و حسن تدبیر خود نسبت می دهند، و همین کافی است در حماقت آنان.

وجه اینکه مترفین گفتند ما عذاب نمی شویم و جواب به آنان با بیان اینکه کثرت مال و

اولاد بدون ایمان و عمل صالح مانع از عذاب نیست

﴿وَمَا أَمْوَالُكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُمْ بِالَّتِي تُقَرَّبُكُمْ عِنْدَنَا زُلْفَىٰ... مُخَضَّرُونَ﴾

این آیه صورت دوم جواب است، از گفته آنان که گفتند: ﴿نَحْنُ أَكْثَرُ أَمْوَالًا وَأَوْلَادًا وَمَا نَحْنُ بِمُعَذَّبِينَ﴾ و حاصل آن این است که نبودن عذاب نتیجه تقرب به خدا است، نه اینکه نتیجه داشتن اموال و اولاد بیشتر باشد، چون اموال و اولاد باعث تقرب به خدا نمی شود، تا با بودن آن عذابی نباشد، و بنابراین در آیه شریفه مقرب بودن مال، در جای نبودن عذاب به کار رفته، و این از قبیل به کار بردن سبب در جای مسبب است.

و همین معنا معنای جمله ﴿وَمَا أَمْوَالُكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُمْ﴾ نیز هست، چون می فرماید: ﴿وَمَا أَمْوَالُكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُمْ﴾ اموال و اولاد شما که بدان در سعادت خود اعتماد می کنید و آن

را دلیل بر نداشتن عذاب خدا می دانید ﴿بِالَّتِي تُقَرَّبُكُمْ عِنْدَنَا زُلْفَى﴾ چیزی نیست که شما را نزد ما نزدیک سازد.

﴿إِلَّا مَنْ آمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا﴾ مگر آن کس که ایمان آورد، و با مال و فرزندان خود عمل صالح کند، مال خود را در راه خدا انفاق نموده، و با آن ایمان و عمل صالح را تزویج و تبلیغ کرده، در سایرین نیز منتشر سازد، و اولاد خود را با تربیت دینی بار آورد، چنین افرادی پاداش دو چندان خواهند داشت. ﴿فَأُولَئِكَ لَهُمْ جَزَاءُ الضُّعْفِ﴾ در این جمله به احتمال قوی موصوف «جزاء» اضافه بر صفت «ضعف» شده، و معنای آن پاداش دو چندان است، و دو چندان بودنش برای این است که هم خود هدایت یافتند، و هم دیگران را هدایت کردند، علاوه بر اینکه خداوند حسنات آنان را به ده برابر و بیشتر مزد می دهد. ﴿وَهُمْ فِي الْعُرْفَاتِ آمِنُونَ﴾ یعنی در قبه های بلند، از عذاب ایمنند، پس چنین افرادی عذاب نمی شوند.

﴿وَالَّذِينَ يَسْعَوْنَ فِي آيَاتِنَا مُعَاجِزِينَ﴾ یعنی در آیات ما جدیت می کنند که آن را از اثر بیندازند و یا از ما پیشی بگیرند - ﴿أُولَئِكَ فِي الْعَذَابِ مُحْضَرُونَ﴾ اینان هر چند که مال و اولادشان بسیار باشد، سرانجام در آتش احضار می شوند.

و در جمله ﴿وَمَا أَمْوَالُكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُمْ﴾ از خطاب مخصوص به مؤمنین، به خطاب عموم مردم از کافر و غیر از کافر عدول شده، و وجهش این است که حکمی که برای اموال و اولاد بیان کرد، اختصاص به یک طایفه معینی ندارد، اگر این مال و اولاد در کار خیر به کار رود، اثر جمیلش به شرطی هویدا می گردد، که توأم با ایمان و عمل صالح باشد، و گر نه بیش از پیش و بال می آورد.

﴿قُلْ إِنَّ رَبِّي يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَيَقْدِرُ لَهُ وَ مَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَهُوَ يُخْلِفُهُ وَ هُوَ خَيْرُ الْوَارِثِينَ﴾ در مجمع البیان گفته، وقتی می گویند: «اخلف الله له و علیه» شمعناش این است که خداوند به جای آنچه از دست فلانی برفت عوضی بداد^۱.

سیاق آیه دلالت دارد بر اینکه مراد از انفاق در وجوه احسان است، و مراد بیان این نکته است که چنین انفاقی نزد خدا ضایع و گم نمی شود، بلکه خداوند آن را عوض می دهد.

بنابراین جمله ﴿قُلْ إِنَّ رَبِّي يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ﴾ در صدر آیه برای اشاره به این نکته است که مساله رزق، در سعه و ضیقش به دست خدا است، خدایی که اگر کم

^۱ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۹۴.

روزی دهد، خزینه‌اش زیاد نمی‌شود، و اگر زیاد بدهد خزینه‌اش کم نمی‌گردد، آنگاه فرموده: ﴿وَمَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ شَيْءٍ﴾، هر چه انفاق کنید، چه کم و چه زیاد و آن مال هر چه باشد، ﴿فَهُوَ يُخْلِفُهُ﴾ خدا جانشین کننده و جا پرکن آن است، و عوض آن را به شما می‌دهد، یا در دنیا، و یا در آخرت، ﴿وَهُوَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ﴾، و او بهترین روزی‌رسان است، برای اینکه او اگر روزی می‌دهد، بلا عوض و صرفاً از در جود و سخا می‌دهد، ولی دیگران اگر روزی می‌دهند، به عنوان قرض و معامله می‌دهند، آری می‌دهند تا روزی پس بگیرند، علاوه بر اینکه او رازق حقیقی است، و دیگران واسطه وصول رزق اویند.

سؤال خداوند از ملائکه ﴿أَهُؤْلَاءِ إِيَّاكُمْ كَانُوا يَعْبُدُونَ﴾ و بیزاری جستن ملائکه از

عبادت مشرکین

﴿وَيَوْمَ يَخْشَرُهُمْ جَمِيعاً ثُمَّ يَقُولُ لِلْمَلَائِكَةِ أَهَؤْلَاءِ إِيَّاكُمْ كَانُوا يَعْبُدُونَ﴾

مراد از ﴿يَخْشَرُهُمْ جَمِيعاً﴾ - به شهادت سیاق - عابدها و معبودهایند، و یا به عبارت دیگر بت‌ها و بت پرستانند.

و در جمله ﴿ثُمَّ يَقُولُ لِلْمَلَائِكَةِ أَهَؤْلَاءِ إِيَّاكُمْ كَانُوا يَعْبُدُونَ﴾ که خدای تعالی سؤال می‌کند، منظور سؤال از اصل فرشته پرستی نیست، و از ملائکه نمی‌پرسد، که آیا بت پرستان شما را پرستش می‌کردند یا نه، چون اگر سؤال این بود. دیگر معنا نداشت ملائکه آن را انکار کنند، بگویند: ﴿سُبْحَانَكَ أَنْتَ وَكَلِيمَا...﴾، چون در اینکه مشرکین ملائکه را می‌پرستند هیچ حرفی نیست، بلکه مراد، سؤال از رضایت ملائکه است، که آیا شما به پرستش مشرکین. و خضوع عبادتی ایشان در برابر شما راضی بودید، یا خیر؟ همانطور که در آیه: ﴿أَأَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي وَأُمِّي إِلهِينَ مِنْ دُونِ اللَّهِ﴾ از حضرت مسیح (علیه السلام) نمی‌پرسد که آیا تو چنین دستوری داده‌ای؟ چون هر چند ظاهر عبارت همین معنا را می‌رساند، اما می‌دانیم که منظور این نیست، چون خدای تعالی می‌داند که مسیح (علیه السلام) چنین دستوری نمی‌دهد، بلکه مراد این است که آیا تو راضی بودی که امتت تو را به عنوان خدای دوم بپرستند؟ خواهی گفت: این را هم خدا می‌دانست که نه ملائکه به شرک مشرکین راضی بودند، و نه مسیح (علیه السلام) به شرک نصاری، در جواب می‌گوییم: بله درست است، که خدا این را هم می‌دانست، اما منظور از این عبارت این است که به هر دو طایفه بفهماند که امیدی که به شفاعت ملائکه و شفاعت حضرت مسیح (علیه السلام) داشتند، بی‌جا بوده، و برای همیشه از این شفاعت ناامید باشند، و هر چه در دنیا به این منظور عبادت کردند، همه هدر رفته، و بی‌فایده است.

﴿قَالُوا سُبْحَانَكَ أَنْتَ وَكَلِيمَا مِنْ دُونِهِمْ بَلْ كَانُوا يَعْبُدُونَ الْجِنَّ أَكْثَرُهُمْ بِهِمْ مُؤْمِنُونَ﴾

ملائکه در پاسخی که به سؤال خدای تعالی داده‌اند تمامی مراسم ادب را رعایت کرده‌اند، نخست او را به طور مطلق و بدون قید و شرط منزه از این دانسته‌اند که کسی غیر از او سزاوار پرستش باشد، دوم اینکه رضایت خود را از اینکه معبود مشرکین واقع شوند، نفی نموده و عرضه داشته‌اند که: ما به چنین خطایی راضی نبوده‌ایم، سوم اینکه همین معنا را صریح نگفته‌اند، و نخواسته‌اند که حتی چنین خطایی را به زبان بیاورند، نگفتند: ما به عبادت آنان راضی نبودیم، و اصلاً نامی از عبادت آنها نبردند، تا مقام تخاطب و گفتگوی با خدای را به مطلبی که گوش خراش باشد آلوده نکرده باشند، نه با تصور آن، و نه با تصدیقش.

بلکه در پاسخ گفتند که: ما به غیر از تو ولی برای خود نمی‌شناسیم، و ولی ما تنها تویی، و با نفی ولایت غیر از خدا، عدم رضایت خود را به طور کنایه رساندند، چون اگر به پرستش مشرکین راضی می‌شدند، قهراً بین آنان و مشرکین موالاتی می‌بود، و این موالات با انحصار ولایت در خدا منافات دارد، بعد از آنکه ولایت را منحصر در خدای تعالی کردند، دیگر معنا ندارد بین آنان و پرستندگانشان موالاتی باشد، و وقتی موالاتی نبود، رضایت به پرستش آنان نیز نخواهد بود.

مقصود از اینکه مشرکین به جن ایمان داشته آنها را عبادت می‌کرده‌اند

سپس بنا به حکایت قرآن کریم گفتند: ﴿بَلْ كَانُوا يَعْبُدُونَ الْجِنَّ أَكْثَرَهُمْ بِهِمْ مُؤْمِنُونَ﴾ و جن دومین طایفه از طوایف سه‌گانه‌ای هستند که مورد پرستش مشرکین واقع شده‌اند، چون گفتیم: مشرکین سه طایفه از موجودات را می‌پرستند، ملائکه، و جن، و قدیسیین از بشر را، از این سه طایفه دو طایفه اول در استحقاق پرستش مقدم بر طایفه سوم می‌باشند، و طایفه سوم هر چند که اگر به حد کمال رسیده باشند، از دو طایفه اول افضلند، و لیکن هر چه باشند ملحق به آن دو طایفه‌اند.

و اینکه ملائکه در کلام خود کلمه اضراب و اعراض، یعنی کلمه «بل» را به کار بردند، دلیل بر این است که جن به پرستش بت‌پرستان راضی بوده‌اند.

و جن همان کسانی هستند که وثنی‌ها آنها را مبادی شرور، و پیدایش فساد در عالم می‌دانستند، و آنها را می‌پرستیدند، برای اینکه از شرشان محفوظ بمانند، هم چنان که ملائکه را مبدء تاریخ پنداشته، آنها را می‌پرستیدند، تا خیرات آنان را به سوی خود سرازیر کنند.

مراد از جن اینها نیستند، نه آنکه - چنانچه بعضی^۱ گفته‌اند - ابلیس و فرزندان، و یاوران وی باشند، و معنای

عبادت ابلیس این باشد که دعوت وی را اطاعت نموده، و به دعوت وی

ملائکه را می‌پرستیدند، و یا به دعوت وی هر گناه دیگری را مرتکب می‌شدند.

^۱ تفسیر کشاف، ج ۳، ص ۵۸۸.

دلیل بر بطلان این تفسیر، تعبیری است که در آیه شریفه به لفظ ایمان آمده، نه به لفظ اطاعت، و نیز آن تفسیر^۱ دیگر که گفته: «جن در برابر مشرکین مجسم می‌شدند، و مشرکین آنها را ملائکه می‌پنداشتند، و می‌پرستیدند» و همچنین آن تفسیر^۲ دیگر که گفته: «جنیان بدون بت‌ها می‌رفتند، تا در هنگام پرستش بت پرستان، ایشان پرستش شوند» صحیح نیست.

و ای بسا وجه اینکه ایمان به جن را به بیشتر مشرکین نسبت دادند، نه به همه آنان این باشد که بیشتر مشرکین منظورشان از بت پرستی مصونیت از شرور آلهه بوده، و از سوی دیگر در مذهب ایشان مبدء تمام شرور جن بوده است، پس در نتیجه پرستش بیشتر آنان به طور ناخودآگاه پرستش جن بوده است.

و اینکه بعضی^۳ از مفسرین گفته‌اند: منظور از اکثر، همگی مشرکین است، صحیح نیست، چون این توجیه و تفسیر وقتی صحیح است، که کلمه عبادت به اطاعت تفسیر شود، و حال آنکه توجه فرمودید که: آیه شریفه سخنی از اطاعت به میان نیاورده، بلکه سخن از ایمان گفته است.

﴿فَالْيَوْمَ لَا يَمْلِكُ بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ نَفْعًا وَلَا ضَرًّا وَ نَقُولُ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا ذُوقُوا عَذَابَ النَّارِ الَّتِي كُنْتُمْ بِهَا تُكذَّبُونَ﴾

این آیه نوعی تفریع و نتیجه‌گیری است، از بیزاری جستن ملائکه از مشرکین، و در این تفریع و در چند جای دیگر از کلام خدای تعالی بیان داشته، که: به طور کلی هر تابعی از متبوع خود، و هر متبوعی از تابع خود بیزاری میجوید، از آن جمله فرموده: ﴿وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكْفُرُونَ بَشِيرِكُمْ﴾^۴ و نیز فرموده: ﴿ثُمَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكْفُرُ بَعْضُكُمْ بِبَعْضٍ وَيَلْعَنُ بَعْضُكُمْ بَعْضًا﴾^۵ و معنای آیه روشن است.

﴿وَ إِذَا تَتْلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ قَالُوا مَا هَذَا إِلَّا رَجُلٌ يُرِيدُ أَنْ يَصُدَّكُمْ عَمَّا كَانَ يَعْبُدُ آبَاءَكُمْ ... مِنْ نَذِيرٍ﴾
خطایی است از مشرکین، به عموم مشرکین، که بعد از شنیدن آیات قرآنی یکدیگر را

^۱ کشاف، ج ۳، ص ۵۸۸.

^۲ کشاف، ج ۳، ص ۵۸۸.

^۳ روح المعانی، ج ۲۲، ص ۱۵۱.

^۴ روز قیامت متبوعین شما از شرک شما بیزاری می‌جویند. - فاطر، آیه ۱۴.

^۵ روز قیامت یک دسته از شما به دسته دیگر کفر می‌ورزند، و دسته‌ای دسته دیگر را لعن می‌کنند. - عنکبوت، آیه ۲۵.

هشدار می دهند که: در تمسک به دین آبی خود کوشا باشند، و نیز یکدیگر را تحریک می کنند: که علیه رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) به پا خیزند.

اصرار و پافشاری مشرکین در پیروی هوی و مقاومت بدون دلیل در برابر حق و موعظه پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) آنان را به قیام لله

و اگر در این کلام، خدای تعالی آیات خود را به وصف «بینات» توصیف فرموده، خواسته است به نوعی ایشان را مورد عتاب قرار دهد، و گویا فرموده: وقتی این آیات بر آنان خوانده می شود، با اینکه آیاتی بینات و روشنند، و هیچ تردیدی و شکی در آنها نیست، مع ذلک به جای اینکه عموم هم مسلکان خود را دعوت کنند که: بیایید و این آیات را بپذیرید، بر عکس عموم آنها را می خوانند تا در تقلید کورکورانه از پدران خود پافشاری کنند، و ایشان را تحریک می کنند که: علیه رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) به پا خیزند. و در اینکه کلمه «آباء را به ضمیر کم» اضافه کرده، مبالغه در شوراندن مردم را افاده می کند.

﴿وَقَالُوا مَا هَذَا إِلَّا إِفْكٌ مُّفْتَرٍ﴾ و او، در ابتدای جمله، جمله را عطف می کند به کلمه «قالوا» که قبلاً ذکر شده و معنایش این است که مشرکین قبلاً گفتند: این مرد جز این مقصودی ندارد که شما را از مقصود پدرانتان باز بدارد، و نیز گفتند که: سخنان این مرد جز افترای به خدا چیزی دیگر نیست، و کلمه «هذا» در جمله مورد بحث اشاره تحقیر است، و معنایش این است که با اشاره تحقیرآمیز به آیات خدا اشاره نموده گفتند: این کلامی است که از وجهه اصلی اش برگشته، و دروغی است بر خدا.

با اینکه جا داشت بگویند: اینها آیات بینات خدا هستند، که از ناحیه خدا نازل شده، و اینکه با کلمه «هذا» به آیات بینات اشاره کردند، خود دلیل بر این است که از آیات چیزی جز این نفهمیده اند، که اینهم چیزی از چیزها است.

خدای سبحان از این جا سیاق کلام را تغییر داده، می فرماید: ﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَلْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُمْ إِنْ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُّبِينٌ﴾ آمدن حق برای آنها به این است که حق به آنها برسد و برای آنها ظاهر شود. در این جمله می توانست بفرماید: «و قالوا للحق لما جاءهم هذا سحر مبين» ولی این طور نفرمود، بلکه وصف کفر را ذکر کرد، تا به علت حکم اشاره کرده باشد، و چنین معنا دهد که: کسانی که کافر شدند، کفرشان علت شد، تا حق صریح و روشنی را که به ایشان رسید سحر و باطل بخوانند.

بعد از این جمله برای اینکه اصرارشان در پیروی هوی، و مقاومت بدون دلیل آنان را در برابر حق تاکید کند، فرمود: ﴿وَمَا آتَيْنَاهُمْ مِنْ كُتُبٍ يَدْرُسُونَهَا وَمَا أَرْسَلْنَا إِلَيْهِمْ قَبْلَكَ مِنْ نَذِيرٍ﴾ و این جمله جمله ای است حالیه، که با جمله قبلی چنین معنا می دهد: کسانی که کافر شدند، - کفار قریش - حق صریح و روشن را سحر

روشن خواندند، در حالی که ما هیچ کتابی

به ایشان ندادیم، که بخوانند، و به استناد آن، این قرآن را باطل بدانند و رسولی هم قبل از تو به سوی ایشان نفرستاده بودیم، تا اندازشان کرده باشد، و حق و باطل را بر ایشان بیان نموده باشد، و به استناد گفته‌های آن رسول، این کتاب را باطل تشخیص دهند.

﴿وَكَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَ مَا بَلَّغُوا مِعْشَارَ مَا آتَيْنَاهُمْ فَكَذَّبُوا رُسُلِي فَكَيْفَ كَانَ نَكِيرِ﴾

دو ضمیر جمع اولی «قبلهم» و دومی «بلغوا» به کفار قریش و پیروانشان بر می‌گردد، و ضمیر جمع سومی و چهارمی به کسانی که قبل از ایشان بودند. و کلمه «معشار» به معنای یک دهم است، و کلمه «نکیر» به معنای انکار است، که مراد از آن در آیه شریفه لازم انکار است، نه خود آن، و لازمه انکار همان عذاب می‌باشد.

و معنای آیه این است که: کسانی که قبل از کفار قریش از امتهای سابق بودند، و کفار قریش ده یک آنها نیرو و شوکت ندارند، وقتی فرستادگان مرا تکذیب کردند، دیدید که چگونه به عذاب خود گرفتارشان نمودم، دیگر گرفتاری قریش برای ما کاری ندارد، و اگر در آیه شریفه از تکلم با غیر «اتیناهم» به تکلم مفرد «عذابی» التفات شده، برای بزرگ شمردن جرم آنان، و افاده سختی و هول انگیزی عذاب است.

﴿قُلْ إِنَّمَا أَعْظَمُكُمْ بِوَاحِدَةٍ أَنْ تَقُومُوا لِلَّهِ مِثْنَى وَفُرَادَى ثُمَّ تَتَفَكَّرُوا مَا بِصَاحِبِكُمْ مِنْ جِنَّةٍ﴾

مراد از موعظه، وصیت و سفارش است، حال یا کنایه از آن است، و یا آنکه معنای تضمینی آن سفارش است ﴿أَنْ تَقُومُوا لِلَّهِ﴾ یعنی برای خدا قیام کنید، و منظورتان جز حفظ حرمت خدا نباشد، ﴿مِثْنَى وَفُرَادَى﴾ یعنی دو بدو، و یکی یکی، و این تعبیر کنایه از تفرق، و دوری از اجتماع، و بر پا کردن غوغا است، چون غوغا فکر و شعوری ندارد، وقتی بپاشد، غالباً حق را می‌میراند، و باطل را زنده می‌کند.

﴿مَا بِصَاحِبِكُمْ مِنْ جِنَّةٍ﴾ این جمله استینافی، و ابتدای کلام است، و حرف «ما»، در ابتدای آن نافی است، به شهادت اینکه بعد از آن فرموده: ﴿إِنْ هُوَ إِلَّا نَذِيرٌ لَكُمْ بَيْنَ يَدَيْ عَذَابٍ شَدِيدٍ﴾ و ممکن هم هست آن را استفهامی و یا موصوله گرفت، و جمله «من جنه» آن موصول را بیان کند.

و مراد از «صاحب شما» خود رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) است، و اگر آن جناب را به این تعبیر نام برد، برای این است که به یاد ایشان بیاورد که این مرد همان کسی است که چهل سال با او هم‌نشین بودند، در این مدت که فاصله بین ولادت و بعثت اوست،

هیچ گونه اختلالی در فکر او، و حتی هیچ سابقه‌ای از خفت رأی، و یا هر چیزی که توهم جنون بیاورد از او ندیدید، پس چگونه او را دیوانه می‌خوانید.

و معنای آیه این است که: به ایشان بگو: من شما را به موعظتی وصیت می‌کنم، و آن این است که بی سر و صدا، و جدا جدا، برای خاطر خدا، قیام کنید، و در گوشه‌ای به فکر فرو روید، چون در تنهایی فکر، بهتر کار می‌کند، در چنین حالی در باره امر من که در طول عمرم در بین شما زندگی کردم، نیک بیندیشید، و به یاد آورید که: جز رأی محکم و سدید، فکر صائب و بلند، صداقت و امانت، از من ندیدید، آن وقت خواهید فهمید که: من مبتلا به جنون نیستم، و من جز بیم‌رسانی که قوم خود را از عذاب شدیدی که در پیش رو دارند هشدار می‌دهد، چیز دیگری نیستم، و غرض دیگری ندارم، و خواهید فهمید که من خیر خواه شمایم، نه خائن به شما.

﴿قُلْ مَا سَأَلْتُكُمْ مِنْ أَجْرٍ فَهُوَ لَكُمْ...﴾

این کنایه است از اینکه من از شما مزدی در برابر دعوت نمی‌خواهم، چون وقتی به حکم این جمله مردهایی که فرضاً تا کنون از ایشان خواسته، به ایشان ببخشید پس دیگر مزدی به وی بدهکار نیستند، و لازمه آن این است که از این به بعد هم از ایشان مزدی نخواهد، و منظور از این تعبیر، دلخوش ساختن ایشان است، تا دیگر او را متهم به این نکنند، که دعوت خود را بهانه کرده برای رسیدن به مال و یا ریاست.

سپس کلام را با جمله ﴿إِنْ أَجْرِيَ إِلَّا عَلَى اللَّهِ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ﴾ متمیم کرده، تا کسی به او ایراد نکند که: هرگز این ادعای تو، یعنی توقع نداشتنت قابل قبول نیست، چون هیچ انسان عاقلی بدون هدف کاری نمی‌کند، جمله مورد بحث جلو این ایراد را گرفته، می‌فهماند که من بدون هدف نیستم، و بدون مزد کار نمی‌کنم، ولی مردم بر خدا است، نه بر شما، و خدا شاهد و ناظر عمل من است، و او بر هر چیزی ناظر است نه تنها بر عمل من.

﴿قُلْ إِنْ رَبِّي يَغْفِرُ بِالْحَقِّ عِلْمَ الْعُيُوبِ﴾

کلمه «قذف» به معنی افکندن است. و جمله ﴿عِلْمَ الْعُيُوبِ﴾ خبر بعد از خبر برای کلمه «ان» و یا خبر است برای مبتدای حذف شده، که عبارت است از ضمیری که به خدای تعالی بر می‌گردد.

و مقتضای سیاق آیات سابق این است که: مراد از کلمه «حق» که قذف و افکنده شده، قرآن باشد، که به وسیله وحی از خدای تعالی به رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) نازل شده، قرآنی که قول فصل، و جدا سازنده حق از باطل است، قرآنی که حق را تحقق

داده، باطل را باطل می‌سازد، آری حقی که از سوی علام الغیوب به سوی وی افکنده شده، کارش این است که باطل را رسوا نموده، و از بین می‌برد، هم چنان که در جای دیگر فرموده: ﴿بَلْ نَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَى الْبَاطِلِ فَيَدْمَغُهُ فَإِذَا هُوَ زَاهِقٌ﴾^۱ و نیز فرموده ﴿قُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا﴾^۲.

مراد از آمدن حق - به طوری که از آیه قبلی استفاده شد - نزول قرآن است، که با حجت‌های قاطع، و براهین ساطع خود، هر باطلی را ریشه کن می‌کند.

﴿وَمَا يُبْدِئُ الْبَاطِلُ وَمَا يُعِيدُ﴾ یعنی بعد از آمدن حق، باطل امر جدیدی را اظهار نمی‌کند، و امر باطلی که قبلاً اظهار کرده و باطل شده، بار دیگر اظهار و اعاده نمی‌کند، و این تعبیر کنایه است از اینکه باطل را آن چنان ساقط کرده، که از اصل بکلی از اثر افتاده.

﴿قُلْ إِنْ ضَلَلْتُ فَإِنَّمَا أَضِلُّ عَلَى نَفْسِي وَإِنِ اهْتَدَيْتُ فَبِمَا يُوحِي إِلَيَّ رَبِّي إِنَّهُ سَمِيعٌ قَرِيبٌ﴾ آیه مزبور بیان اثری است که حق دارد، آن حقی که گفتیم عبارت است از وحی، چون خدای تعالی آن را حق مطلق معرفی کرد، پس حق وقتی از هر جهت حق باشد، دیگر در رساندن به واقع از هیچ جهتی خطا نمی‌کند، و گر نه از همان جهت که خطا کند، باطل خواهد بود، پس وحی همواره هدایت می‌کند، و به هیچ وجه خطا نمی‌کند.

و به همین جهت در تاکید آنچه گذشت فرموده: ﴿قُلْ إِنْ ضَلَلْتُ﴾ یعنی اگر ضلالتی از من فرض شود ﴿فَإِنَّمَا أَضِلُّ﴾ این گمراهی همواره «علی نفسی» علیه خودم، و از ناحیه خودم خواهد بود، و ربطی به حقی که به من وحی شده ندارد، آری هر انسانی حتی انبیاء اگر حفظ خدا نباشد، در خطر ضلالت هستند، چیزی که هست خدا است که انبیاء را مصون از آن کرده ﴿وَإِنِ اهْتَدَيْتُ فَبِمَا يُوحِي إِلَيَّ رَبِّي﴾ پس حقی که به من وحی شده، جز هدایت اثر دیگری ندارد.

آنگاه این مطلب را با جمله ﴿إِنَّهُ سَمِيعٌ قَرِيبٌ﴾ تعلیل نموده، چون دلالت دارد بر اینکه خدا دعا را می‌شنود، و هیچ چیز و از آن جمله دوری، بین او، و شنیدن دعا، حائل نمی‌شود، قبلاً هم زمینه را برای این تعلیل فراهم کرده، فرموده بود: خدا علام الغیوب است.

^۱ انبیاء، آیه ۱۸.

^۲ بگو حق آمد و باطل رفت، که باطل همواره رفتنی است. - اسری، آیه ۸۱.

پس هیچ امری که مخل امر او باشد، و از نفوذ مشیت او و هدایت مردم به وسیله وحی جلوگیری کند، از او غایب نمی شود، هم چنان که خودش در جای دیگر فرموده: ﴿عَالِمُ الْغَيْبِ فَلَا يُظْهِرُ عَلَىٰ غَيْبِهِ أَحَدًا إِلَّا مَنِ ارْتَضَىٰ مِنْ رَسُولٍ فَإِنَّهُ يَسْلُكُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ رَصَدًا لِيَعْلَمَ أَنْ قَدْ أَبْلَغُوا رَسُولَاتِ رَبِّهِمْ وَأَحَاطَ بِمَا لَدَيْهِمْ وَأَحْصَىٰ كُلَّ شَيْءٍ عَدَدًا﴾^۱.

وصف حال مشرکین در ساعت مرگ که از سلطه خدا مفری نداشته، ایمان دیر

هنگامشان سودی به حالشان نمی رساند

﴿وَلَوْ تَرَىٰ إِذِ فَرَغُوا فَلَا فَوْتَ وَأُخِذُوا مِنْ مَكَانٍ قَرِيبٍ﴾

از ظاهر سیاق سابق، و اشعار جمله آینده که می فرماید: ﴿وَحِيلَ بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ مَا يَشْتَهُونَ كَمَا فُعِلَ بِأَشْيَاعِهِمْ مِنْ قَبْلُ﴾ بر می آید که: آیات چهارگانه مورد بحث، وصف حال مشرکین قریش و امثال ایشان در ساعت مرگ است.

بنابراین جمله ﴿وَلَوْ تَرَىٰ إِذِ فَرَغُوا﴾ معنایش این است که چون این مشرکین به فزع جان کندن بیفتند ﴿فَلَا فَوْتَ﴾ نمی توانند از خدا فوت شوند، و از او بگریزند، و یا به جایی پناهنده گشته، یا چیزی را بین خدا و خود حائل سازند.

﴿وَأُخِذُوا مِنْ مَكَانٍ قَرِيبٍ﴾ این جمله کنایه است از اینکه بین آنان و کسی که آنان را می گیرد هیچ فاصله نیست و اگر به عبارت مجهول تعبیر آورده برای این است که گرفتن به خدای سبحان منسوب گردد. و خدای سبحان خود را توصیف کرده به اینکه او قریب است و در جای دیگر از معنای نزدیکی خود خبر داده، که: ﴿وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْكُمْ وَ لَكِنْ لَا تَبْصِرُونَ﴾^۲ و از نزدیکی بیش از آن در آیه ﴿وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ﴾^۳ خبر داده و از نزدیکی که از آن نیز بیشتر است در آیه ﴿أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ﴾^۴ خبر داده. سپس فرموده که حتی از خود شما به خودتان نزدیک تر است، و این موقف همان «مرصاد» است که فرموده:

^۱ خدا عالم به غیب است، پس احدی را مسلط بر غیب خود نمی کند، مگر رسولی را که صلاح بداند و بپسندد، چون او از پیش رو، و پشت سر، رصدها نهاده، تا بداند آیا رسالت‌های پروردگار خود را ابلاغ کرده‌اند یا نه؟ و او به آنچه نزد ایشان است احاطه دارد، و عدد هر چیزی را بر شمرده است. - جن، آیه ۲۶-۲۸.

^۲ ما از شما به او نزدیک‌تریم و لیکن شما نمی بینید. - واقعه، آیه ۸۵.

^۳ ما به او از رگ قلب نزدیک‌تریم. - ق، آیه ۱۶.

^۴ خدا بین انسان و قلبش فاصله است. - انفال، آیه ۲۴.

﴿إِنَّ رَبَّكَ لَبِالْمُرْصَادِ﴾^۱.

با در نظر گرفتن این آیات، و اینکه می‌دانیم گیرنده در جمله ﴿وَأَخِذُوا...﴾، خود

^۱ به درستی که پروردگارت در کمینگاه است. - فجر، آیه ۱۴.

خدا است، دیگر چگونه تصور می‌شود که آدمی بتواند از قدرت خدا فرار کند؟ با اینکه خدا از من به من نزدیک‌تر است، و یا چگونه ممکن است آدمی از قدرت ملائکه‌اش بگریزد، و از قلم بیفتد، با اینکه ملائکه مکرم که اوامر را از خدا می‌گیرند، دیگر هیچ حاجبی و حائلی بین آنان و خدا نیست، و حتی واسطه‌ای هم در کار ندارند.

پس اینکه فرمود: ﴿وَأَخِذُوا مِنْ مَكَانٍ قَرِيبٍ﴾ نوعی تمثیل برای نزدیکی خدای تعالی به آدمی است، تمثیل همان معنایی که ما از قرب می‌کنیم، چون قرب و بعد ما که در زندان زمان و مکان قرار داریم، غیر از قرب و بعد در دستگاه الهی است، و اگر بخواهیم از آن گفتگو کنیم، باید تمثیل بیاوریم و گر نه واقع قضیه مهم‌تر از آن است که بتوان تصورش کرد.

﴿وَقَالُوا آمَنَّا بِهِ وَأَنَّى لَهُمُ التَّنَاطُشُ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ﴾

کلمه «تناوش» به معنای تناول و گرفتن است، و ضمیر در «به» - به طوری که از سیاق بر می‌آید - به قرآن بر می‌گردد.

و مراد از اینکه فرمود از مکانی دور می‌گیرند، این است که در عالم آخرت هستند، که عالم تعیین جزاء است، و آن بسیار دور است از دنیا، که جای عمل و محل اکتساب اختیاری است، چون در این عالم برای کفار غیب، شهادت، و شهادت، غیب شده، هم چنان که آیه بعدی بدان اشاره می‌نماید.

﴿وَقَدْ كَفَرُوا بِهِ مِنْ قَبْلُ وَيَقْدِفُونَ بِالْغَيْبِ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ﴾

این جمله حال از ضمیر در جمله ﴿وَأَنَّى لَهُمُ التَّنَاطُشُ﴾ است. و مراد از جمله ﴿وَيَقْدِفُونَ بِالْغَيْبِ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ﴾ این است که از عالم دنیا در باره عالم آخرت نسبت‌های نسنجیده می‌دهند، با اینکه بغیر از پندار و مظنه دلیلی ندارند، و با اینکه اصلاً آخرت غایب از حواس اینهاست، و با این حال چگونه می‌گویند بعضی و بهشتی و دوزخی نیست؟ بعضی^۱ از مفسرین گفته‌اند: مراد از این جمله این است که به رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) نسبت ناروا می‌دهند، و او را ساحر و دروغگو و مفتری و شاعر می‌خوانند.

عنایت در این آیه همه در این است که دنیا نسبت به آخرت مکانی است بعید، هم چنان که در جمله قبل آخرت را نسبت به دنیا مکانی بعید می‌خواند.

و معنای هر دو آیه با هم این است که: مشرکین وقتی گرفتار می‌شوند، می‌گویند: ما به حق که همان قرآن است ایمان آوردیم، و کجا و کی می‌توانند ایمان به قرآن را تناول

^۱ مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۹۸، جزء ۲۲.

کنند، و بگیرند، - ایمانی که فایده نجات داشته باشد - برای اینکه در مکانی دور از دنیا گرفتار شده‌اند، و حال آنکه آنها در دنیا بدان کفر ورزیدند، و آخرت را با ظنون و اوهام و از مکانی بسیار دور انکار می‌کردند.

﴿وَحِيلَ بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ مَا يَشْتَهُونَ كَمَا فُعِلَ بِأَشْيَاعِهِمْ مِنْ قَبْلُ إِنَّهُمْ كَانُوا فِي شَكٍّ مُرِيبٍ﴾^۱

از ظاهر سیاق چنین به نظر می‌رسد، که مراد از ﴿مَا يَشْتَهُونَ﴾ لذائذ مادی دنیوی باشد، که مرگ بین ایشان و آن لذائذ فاصله می‌شود. و مراد از اشیاع آن، اشباهشان از امتهای گذشته است، و یا کسانی است که مذهب همینها را داشته باشند. و جمله ﴿إِنَّهُمْ كَانُوا فِي شَكٍّ مُرِيبٍ﴾ تعلیل و بیان علت جمله ﴿كَمَا فُعِلَ...﴾ است.

و معنای آیه چنین است که: بین مشرکین که به عذاب خدا گرفتار شدند، و بین لذائذی که در دنیا داشتند، حیلولة، و جدایی افتاد، همان طور که با مردمی شبیه ایشان از مشرکین امتهای گذشته همین معامله شد، به خاطر اینکه از امر حق و یا امر آخرت در شک بودند و سخنانی بدون دلیل در باره‌اش می‌گفتند. و بدان و آگاه باش که آنچه در معنا و تفسیر این چهار آیه گذشت ظاهر آیات مزبور بود و روایات بسیار از طرق شیعه و سنی رسیده، که: آیات مورد بحث ناظر است به فرو رفتن لشکر سفیانی در بیابان «بیداء» که یکی از علامتهای ظهور مهدی (علیه السلام) و متصل به آن است، و بنابراینکه آیات در این باره نازل شده باشد، آنگاه معنایی که ما ذکر کردیم از باب جری، و حمل کلی بر مصداق می‌شود.

بحث روایتی [روایاتی در باره انفاق و صدقه دادن]

در تفسیر قمی در ذیل آیه ﴿وَأَسْرُوا النَّدَامَةَ لَمَّا رَأَوْا الْعَذَابَ﴾ از معصوم (علیه السلام) رسیده که فرمود: وقتی ولی خدا را می‌بینند که در چه ناز و نعمت است، و خود در آتش دوزخند، ندامت خود را پنهان می‌دارند، شخصی پرسید: یا بن رسول الله این پوشاندن ندامت چه فایده‌ای به حال آنان دارد، به اینکه در عذابند؟ فرمود: از شماتت دشمنان کراهت دارند^۱.

مؤلف: این روایت را از امام صادق (علیه السلام) نیز نقل کرده.

باز در همان کتاب است که مردی نزد امام صادق (علیه السلام) سخن از توانگران

^۱ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۰۳.

گفت، و ایشان را بد گفت، امام صادق (علیه السلام) گفت: ساکت باش توانگر اگر صله رحم کند، و به برادران خود نیکی نماید، خدای تعالی اجر این عمل را به او دوچندان دهد، برای خاطر اینکه هم نیکی کرده، و هم فریب دنیای خود را نخورده، هم چنان که قرآن کریم نیز فرموده: ﴿وَمَا أَمْوَالُكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُمْ بِالَّتِي تُقَرَّبُكُمْ عِنْدَنَا زُلْفَىٰ إِلَّا مَنْ آمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا فَأُولَٰئِكَ لَهُمْ جَزَاءُ الضَّعْفِ بِمَا عَمِلُوا وَهُمْ فِي الْغُرَفَاتِ آمِنُونَ﴾ اموال و اولاد شما چنان نیستند که شما را به درگاه ما نزدیک سازند، مگر کسی را که ایمان به خدا آورد، و عمل صالح کند، که چنین کسانی پاداششان در برابر اعمالی که کرده‌اند، دوچندان خواهد بود، و در غرفه‌ها ایمن خواهند زیست^۱.

و در امالی، شیخ به سند خود از امیر المؤمنین (علیه السلام) روایت کرده، که در حدیثی فرمود: تا آنکه روز قیامت شود، در آن روز حسابشان را به نفعشان رسیده، در برابر هر عمل صالح که کرده‌اند، ده برابر تا هفتصد برابر پاداش می‌دهد، هم چنان که فرموده: ﴿جَزَاءٌ مِنْ رَبِّكَ عَطَاءً حِسَابًا﴾ و نیز فرموده: ﴿فَأُولَٰئِكَ لَهُمْ جَزَاءُ الضَّعْفِ بِمَا عَمِلُوا وَهُمْ فِي الْغُرَفَاتِ آمِنُونَ﴾^۲

و در کافی به سند خود از سکونی از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده، که از رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) نقل کردند که فرمود: کسی که به پاداش ایمان داشته باشد، نیکو بذل و بخشش می‌کند^۳.
و در همان کتاب به سند خود از سماعة، از امام ابی الحسن (علیه السلام) و آن جناب از رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) روایت کرده‌اند، که فرمود: کسی که به پاداش ایمان و یقین داشته باشد، دلش نسبت به خرج کردن سخی می‌شود^۴.

و در الدر المنثور است که، ابن مردویه از علی بن ابی طالب (علیه السلام) روایت کرده که فرموده: از رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) شنیدم می‌فرمود: برای هر روزی نحوستی است، نحوست هر روز را با صدقه دفع کنید، آنگاه فرمود: آیاتی که متعرض مساله خلف است، بخوانید، که من از خدای تعالی شنیدم می‌فرمود: ﴿وَمَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَهُوَ يُخْلِفُهُ﴾ آنچه انفاق کنید خدا عوض می‌دهد آن را، و وقتی کسی انفاق نکند چگونه خدا عوض و پاداش می‌دهد^۵.

^۱ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۰۳.

^۲ امالی طوسی، ج ۱، ص ۲۵، طبع نجف.

^۳ فروع کافی، ج ۴، ص ۲، ح ۴.

^۴ فروع کافی، ج ۴، ص ۲، ح ۴.

^۵ الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۳۹.

و در تفسیر قمی در روایت ابی الجارود، از ابی جعفر (علیه السلام) روایت کرده که

در ذیل آیه ﴿قُلْ مَا سَأَلْتُكُمْ مِنْ أَجْرٍ فَهُوَ لَكُمْ﴾ فرمود: جریان چنین بود که: رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) از قوم خود خواست که اقارب او را دوست بدارند، و آزار و اذیت نکنند، لذا این آیه نازل شد که همین اجر و مزد نیز به نفع شماست، و ثوابش عاید خودتان می شود^۱

و در الدر المنثور است که حاکم - وی حدیث را صحیح دانسته - از ابی هریره روایت کرده که در ذیل آیه ﴿وَلَوْ تَرَىٰ إِذِ فَرَغُوا﴾ گفته است رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) فرمود: در آینده مردی در عمق دمشق خروج می کند که او را «سفیانی» می گویند، و عموم پیروانش از قبیله کلب هستند، دست به کشتار می زند، و حتی شکم زنان را پاره می کند، و کودکان را به قتل می رساند، تا آنکه قبیله قیس علیه او قیام کند و او قیس را بکشد، و جایی را از ستم خود خالی نگذارد و در این هنگام مردی از اهل بیت من خروج می کند، تا به سفیانی می رسد، و ستونی از لشکر خود را به سرکوبی وی می فرستد، و ایشان را منهزم نموده شکست می دهند، سفیانی با همراهان خود راه می افتد تا به «بیداء» می رسد، در آن سر زمین دچار خسف می شوند، و در زمین فرو می روند، و احدی از ایشان باقی نمی ماند، مگر کسی که سرگذشت آنان را برای مردم خبر دهد^۲.

مؤلف: این روایت از طرق اهل سنت بسیار زیاد آمده بعضی مختصر و بعضی مفصل، و آن را از طرق مختلفه از ابن عباس، ابن مسعود، حذیفه، ابی هریره، جد عمرو بن شعیب، ام سلمه، صفیه، عائشه، و حفصه، همسران رسول خدا (صلی الله علیه وآله و سلم) و نفیره، همسر قعقاع، و نیز از سعید بن جبیر، به طور موقوف روایت کرده اند^۳.

روایاتی در باره اینکه آیات ﴿وَلَوْ تَرَىٰ إِذِ فَرَغُوا﴾ ناظر بر فرو رفتن لشکر سفیانی در

زمین (در زمان ظهور حضرت مهدی «عج») می باشد

و در تفسیر قمی در ذیل آیه ﴿وَلَوْ تَرَىٰ إِذِ فَرَغُوا فَلَا فَوْتَ﴾ گفته است: پدرم از ابن ابی عمیر، از منصور بن یونس، از ابی خالد کابلی، برایم حدیث کرد، که گفت امام ابی جعفر (علیه السلام) فرمود: به خدا سوگند، گویا همین الآن می بینم قائم (علیه السلام) را که به حجر تکیه داده است، آنگاه مردم را در رعایت حقش به خدا سوگند می دهد، و آنگاه می فرماید: ایها الناس هر کس با من در باره خدا محاجه کند، من اولای به خدا هستم، ایها الناس هر کس با من در باره آدم محاجه کند، من اولی و نزدیکتر از سایرین به آدم هستم، ایها الناس هر کس با من در باره نوح محاجه کند، من از هر کس دیگر اولای به نوحم، ایها الناس هر کس با من در باره ابراهیم

^۱ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۰۴.

^۲ الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۴۱.

^۳ روایت موقوف آن است که از یکی از صحابه معصومین نقل شود بدون این که آن را به معصوم اسناد دهد.

سخن گوید، و احتجاج کند، من خود از هر کس دیگر نزدیکتر به

ابراهیمم، ایها الناس هر کس با من در باره موسی محاجه کند، من خود اولای به موسی هستم ایها الناس هر کس با من در خصوص عیسی محاجه کند و آن جناب را به رخ من بکشد، من خود از هر کس دیگر نزدیک تر به عیسی هستم، ایها الناس هر کس با من در خصوص محمد (صلی الله علیه وآله و سلم) محاجه کند من خود از هر کس دیگر به محمد (صلی الله علیه وآله و سلم) نزدیک تر و اولایم، ایها الناس هر کس با من در خصوص کتاب خدا محاجه کند، من از هر کس دیگر به کتاب خدا نزدیک ترم، آنگاه به مقام ابراهیم می آید، و در آنجا دو رکعت نماز می خواند، و با سوگند به خدا حق خود را بیان می کند.

امام ابی جعفر (علیه السلام) سپس فرمود: اوست به خدا سوگند مضطر در آیه شریفه: ﴿أَمَّنْ يُجِيبُ الْمُضْطَرَّ إِذَا دَعَاهُ وَيَكْشِفُ السُّوءَ وَيَجْعَلُكُمْ خُلَفَاءَ الْأَرْضِ﴾.

و اولین کسی که با او بیعت کند، جبرئیل، و سپس سیصد و سیزده نفرند، و این عده هر کدام بتوانند، راه افتاده، خود را به وی برسانند، که می رسانند، و هر یک به این صورت به وی نرسند، در رختخوابشان ناپدید می شوند، و منظور امیر المؤمنین (علیه السلام) از عبارت «هم المفقودون عن فرشهم - ایشان از رختخواب مفقود می شوند» همین است، و نیز منظور از آیه ﴿فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ أَيْنَ مَا تَكُونُوا يَأْتِ بِكُمْ اللَّهُ جَمِيعاً﴾ پس در عمل به خیرات سبقت جوید، که هر جا باشید خدا همگی تان را می آورد» همین است و فرمود: منظور از خیرات، ولایت (و محبت اهل بیت (علیه السلام) است). هم چنان که در جایی دیگر فرمود: ﴿وَلَئِنْ أَخَّرْنَا عَنْهُمْ الْعَذَابَ إِلَىٰ أُمَّةٍ مَّعْدُودَةٍ﴾ اگر عذاب را از ایشان تاخیر اندازیم، تا امت معدوده...، منظور از امت معدوده اصحاب قائم (علیه السلام) است که در عرض یک ساعت همه یک جا جمع می شوند.

وقتی قائم (علیه السلام) به سر زمین «بیداء» برسد، لشکر سفیان در برابرش صف آرایی می کند، پس خدای عز و جل زمین را دستور می دهد، تا پاهای ایشان را در خود فرو ببرد، و بگیرد، و در باره همین مورد است، که خدای عز و جل می فرماید: ﴿وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ فَزَعُوا فَلَا فَوْتَ وَأُخِذُوا مِنْ مَّكَانٍ قَرِيبٍ وَقَالُوا آمَنَّا بِهِ﴾ یعنی می گویند: اینک ما به قائم آل محمد (علیه السلام) ایمان آورده ایم، ﴿وَأَنَّى لَهُمُ التَّنَاطُشُ مِنْ مَّكَانٍ بَعِيدٍ... وَ حِيلَ بَيْنَهُمْ وَ بَيْنَ مَا يَشْتَهُونَ﴾ یعنی بین آنان و عذاب نشدن، حائل ایجاد می شود، ﴿كَمَا فُعِلَ بِأَشْيَاعِهِمْ﴾ یعنی آنهایی که قبل از ایشان مکذبین بودند، و هلاک شدند ﴿مِنْ قَبْلِ إِيْنَهُمْ كَانُوا فِي شَكٍّ مُرِيبٍ﴾!

و الحمد لله رب العالمین

^۱ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۰۵-۲۰۴.

فهرست مطالب جلد شانزدهم

فهرست مطالب جلد شانزدهم

